

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

No. 20.

Sire og Tyve Stilling.

No. 20

Heg Johan Ludvig von Holstein

Ridder af Elefanten, Jreoe til Jreskabet Vedre borg, Hans Konges, Maj^{tes} Geheime Raad udi Geheim Consellet, Cammer Herre og Ober Secretair

1756.

... Konges Danske Cancellie, ... Jion vitharlig, at ...
... ved og kost, saarsom ind og forraad forker og kost for
... hne Gaard No. 4 i Ulstrup, der stjeler af Gaardhøven, og
... og 5te - 2de - 4te - sinne Agang og Legerie.
... Mark og 2de Ditogang Ulstrup Mark, af hvilke der
... sinne Agang, som ligger imid Bavelse Gaardgaard
... Taet, hal forer darlig afgift gaar 3te - sinne
... timen, som af sigle fond gang i Regerie Mark, der
... ligger imid Bavelse Gaardgaard, der
... imid darlig afgift fange ind, Lise og Lise dalen,
... hvilket alle afgangne forker Christian den første for
... gade i ...
... ikke fange ...
... gode vilje og ...
... Ulstrup, som ...
... Mark og ...
... Gaardgaard Taet forer imid sinne forker ...
... en ...
... Sag ...

Fridley Skrubbeltrang

Det danske

Landbosamfund

1500-1800

T. Al fandt ...
... alle ...
... eller forer ...
... der fandt ...
... Gardsbogen til ...

Det danske
Landbosamfund
1500-1800

Fridlev Skrubbeltrang

Det danske
Landbosamfund
1500-1800

Udgivet af
Den danske historiske Forening
1978

© 1978 by Fridlev Skrubbeltrang og
Den danske historiske Forening
Fotografisk optryk i offset hos
Stougaard Jensen i København
Omslag og typografi:
Knud A. Knudsen
Printed in Denmark 1979
ISBN 87 87462 16 8

*Udgivet med støtte fra
Statens humanistiske Forskningsråd*

Forord

For 100 år siden var flertallet af det danske folk landboer med nær tilknytning til jorden og dens dyrkning. Men i reglen har landbohistorien kun fået en beskedent plads i danmarkshistoriske fremstillinger. Det gælder også for de århundreder, hvor de skriftlige kilder til landbefolkningens historie efterhånden bliver fyldige, om end de kun i ringe udstrækning foreligger trykt. Udforskningen af store befolkningsgruppers tilværelse gennem tiderne har ikke holdt skridt med studierne over politiske begivenhedsforløb og skildringen af fremtrædende personligheders væren og virken. De store landboreformer i 1700-tallets slutning er dog ofte behandlet og har ligesom stavnsbåndstiden været udgangspunkt for større fremstillinger af bondestandens historie. Også i denne bog indtager perioden fra 1757 til omkring 1800 megen plads, mere end oprindelig tilsigtet. Hovedopgaven har været at udnytte vigtige kilder til en sammenhængende fremstilling af dansk landbohistorie gennem ca. 300 år. Ikke mindst har jeg forsøgt at vurdere bondebefolkningens forhold til storbesidderne mere velafvejede og kildemæssigt forsvarligt, end det oftest sker i skolebøger og andre populære arbejder. Min fremstilling bygger på et bredere grundlag, med udnyttelse af mere statistisk materiale, end tidligere skildringer har inddraget. Men det må åbent erkendes, at der er langt igen, før forskningen af dansk landbohistorie hviler på et i alle væsentlige henseender solidt grundlag. – Af min egen stofindsamling gennem mange år er en del kun indirekte eller i stærkt koncentreret form udnyttet, meget er af pladshensyn ikke anvendt.

Når dette er sagt, skal det tilføjes, at jeg naturligvis står i gæld til andres studier, hvis resultater ofte har set lyset som disputatser eller som afhandlinger i historiske tidsskrifter, navnlig i de senere årtier. Enkelte (endnu) utrykte arbejder er i visse tilfælde benyttet. Jeg føler taknemlighed overfor en lang række danske historikere, afdøde og nulevende (også blandt dem, hvis opfattelse jeg på adskillige punkter ikke kan dele), og jeg har haft glæde af den inspiration, som tidligere studerende ved Københavns universitet gennem årene har givet mig ved deres aktive interesse for landbohistoriske emner. Megen tak skylder jeg også en række tidligere og nuværende arkivarer ved Rigsarkivet og vore landsarkiver, samt medarbejdere ved Historisk Institut.

Afgørende for gennemførelsen af de omfattende studier, der underbygger dette arbejde, har det været, at jeg har modtaget betydelige tilskud, først fra Statens almindelige Videnskabsfond i årene 1953–59, senere fra Statens humanistiske Forskningsråd 1971–74 og sidst fra Carlsbergfondet 1975 og 76. En hjertelig tak, der samtidig er rettet til udgiveren, Den danske historiske Forening!

Indhold

5 Forord

11 I. Senmiddelalder og reformationstid

12 *Jorden og befolkningen*

12 Jordbesiddelse – 14 Selvejrbønderne – 15 Godskoncentration – 16 Landbefolkningen

17 *Landbrugets arbejdsproblem. Vornedskabet*

17 Agrarkrisen – 18 Vornedskabet

19 *Fæstevæsenet i senmiddelalderen*

21 Indfæstning eller stedsmål – 22 Landgilden – 22 Hoveriet

24 *Reformforsøg og bonderejsning*

24 Christian II's landbolovgivning – 25 Den sidste store bondeopstand

28 *Reformationens sejr. Kirkegods bliver krongods. Liv og lære*

28 Kirkefornyelsen – 30 Kirkegods bliver krongods – 31 Præst og menighed

34 II. Bondestand og herrestand i konge- og adelsvældens tid

35 *Storbesiddere og landalmue*

35 Konge og adel – 36 Hovedgårde og ladegårde – 38 Adelsborg og bondebygning – 41 Bondehuse – 42 Landalmen – 44 Gårdbrugerne – 45 Husmænd og inderster – 45 De hjemløse – 46 Bondeskæbner – 48 Vandringer fra land til by – og omvendt

49 *De store mageskifter. Godsarrondering*

50 Fordele ved mageskifter – 51 Resultaterne – 53 Godsarrondering – 54 Kronens ladegårde – 55 Fra bondeselveje til fæste

57 *Erhvervsforhold i hovedtræk*

57 Kornproduktionen – 59 Husdyrbruget

61 *Tidens ulykker: pest, krige og ødejorder*

61 Folkesygdomme – 63 De syv krige – 67 Ødesteder og -jorder

70 *Fæstebonden og hans herskab*

70 Ejer og fæster – 71 Godssystemet – 72 Ugedagsbøndernes skattefrihed – 74 Ridefogden – 77 Fæsteforhold – 77 Fæsterens pligter – 78 Livsfæste. Enke- og sønnefæste – 80 Årsager til fæsterskifte – 81 Stedsmål – 83 Landgilden – 85 Arbejdsydelse – 88 Hoveriafløsning – 89 Tiender, skatter m.v. – 90 Sagefald

92 *Tilbageblik. Det almene og det særprægede*

- 96 III. Landbrug og landbefolkning 1660–1720. Landeværn og fæstevæsen
- 96 *Centralstyre og lokalstyre*
 - 98 *Landboforhold efter 1660. Ødegårdene*
 - 98 Det hærgede land – 101 Ødegårdenes skæbne – 104 Ødegårdspolitik
 - 105 *Matrikel og landmåling. Driftssystemer*
 - 105 De første matrikler – 106 Landmålingen – 108 Agerjorden. Driftsformer – 110 Enge, overdrev og skove m.v. – 111 Modelbøger og matrikler – 112 Det gamle land – og det nyvundne
 - 113 *Bondebrug og storbrug. Erhvervsforhold*
 - 113 Antal brugere – 114 Landsbygårde og enkeltgårde – 115 Hoved- og ladegårde – 118 Hovedgårdsdriften – 120 Forpagtninger – 121 Bondegårdsdrift – 123 Husdyrbrug
 - 125 *Godsejere, adelige og borgerlige*
 - 125 Gammeladel og nyadel – 127 De nye godsejere – 128 De små proprietærer – 129 Tab og vinding – 129 Hovedgårdsbygninger
 - 130 *Lærde og halvlærde landboer*
 - 130 Landsbypræster – 133 Degnen
 - 135 *Gårdmandsstanden*
 - 135 Gårdmændene og landsbystyret – 139 Gårdbygninger
 - 140 *Husmænd, inderster og tjenestefolk. Fattigvæsen*
 - 140 Husmænd med jord – 141 Husdyrhold – 142 Håndværk – 143 Landarbejdere – 144 Tjenestefolk – 145 Fattigvæsen
 - 146 *Bønderne og rustningsbyrden. Rytter og landmilit*
 - 146 Nationale og hvervede regiment – 147 Frederik IV's landmilit – 150 Godspolitik. Ryttergodserne
 - 152 *Fæstevæsenet indtil 1720. Udviklingstendenser. Selvejrbønder*
 - 153 Fæstebrevens hovedindhold – 154 Årsager til fæsterskifter – 156 Gårdforsiddelser – 158 Familiefæste – 159 Fæsteperioder – 160 Indfæstning. Forgænger-restancer m.v. Forstrækninger – 163 Landgilde og hoveri – 166 Husafgifter – 168 Tiende – 168 Skatter – 169 Skiftevæsen. Fæstebønders formue og gæld – 171 Selvejrbønder
 - 175 *Vornedskabets sidste periode. Dets gradvise ophævelse*
 - 179 *Landbefolkningen under enevælden*
- 181 IV. Fredsperiodens 1. halvdel. Stavnsbåndet. Fæstevæsenets stabilisering 1720–1760
- 181 *Efterkrigstid og landbrugskrise. Landmilit og stavnsbånd*
 - 181 Landbrugskrise – 182 Landmilitsen – 184 Landmilitsen ophævet okt. 1730 – febr. 1733 – 185 Forordningen af 4. februar 1733 – 186 Landmilits- og stavnsbåndsløvgivningen

- 189 *Godsstyrelsen og fæstebønderne*
 189 Herskab og ridefoged – 190 Forskrifter om fromhed – 190 Troskab og regnskab m.m. –
 191 Hovedgårdsdriften – 192 Hoveri – 193 Tilsyn med bøndergodset – 195 Regnskabsvæ-
 senet – 196 Aflønning – 196 Godsstyre i almindelighed – 198 Forholdet til bønderne
- 201 *Forholdet mellem ældre og yngre bønder i 1700-tallet. Forsorg ved fæstegår-
 den*
 203 Familieaftaler – 204 Aftægtsydelse. Art og størrelse – 206 Kreaturfoder og fodevarer –
 207 Aftægtsboliger – 208 Godsejerindflydelse – 209 Husmændenes forhold
- 209 *Herregårde og bønderboliger i 1700-tallet*
 209 Nye hovedbygninger – 212 Bøndergårdene – 213 Fæste- og lejehuse
- 214 *Gårdbrugernes fæsteforhold 1720–59*
 214 Årsager til fæsterskifte – 217 Det faktiske livsfæste – 218 Familiefæste vinder frem –
 221 Hvornår forekom familiefæste? – 224 Fæsteperioder – 226 Overdragelsesvilkår – 227
 Indfæstning – 229 Landgilden – 230 Øget hoveri – 230 Avlingshoveriet – 233 Særlige
 forhold. Eksempler – 233 Egaliseringen – 234 Tiender og skatter
- 235 *Landbefolkningens erhvervsvilkår*
 235 Fæstevæsenets udvikling – 237 Godsejere og forpagtere – 242 Gårdbrugere – 246
 Landarbejderhusmænd – 248 Husmænds kreaturhold – 250 Husmandsstandens sociale pla-
 cering – 251 Tjenestefolk – 254 Kvindestavnsbånd? – 255 De fattige og hjemløse
- 257 *Nye træk i kulturbilledet. Skolevæsenet. Tidens syn på bonden*
 257 Pietismens tid – 258 Nye skoler – 259 Almueoplysning. Tidens syn på bonden
- 262 V. Landboreformerne. Udviklingen ca. 1760–1807
- 262 *Et samfund på vej mod forvandling*
 262 Ældre historisk opfattelse – 264 Nyere historiker-synspunkter – 266 Landboproblemer
 belyst og omstridt i samtidslitteraturen – 271 Optakt til en reformperiode – 273 Landvæ-
 senskommissionerne, redskaber til en reformlovgivning – 275 Landhusholdningsselskabet
- 276 *Jordreformer. Udskiftningens stadier. Jord til husmænd*
 276 Storbesiddernes erfaringer – 278 Forordninger om fællesskabets ophævelse – 282 Ny-
 opdyrking. Hedekolonisation – 283 Private godsreformer – 284 Udskiftningsforordninger
 1769–81 – 285 Huslodder – 291 Udskiftningen i Nordsjælland – 295 Udskiftning i andre
 egne af landet – 296 Udskiftningsfigurer m.m. – 298 Skovfredning – 298 Anden jordlovgiv-
 ning – 301 Jordloven af 8. juni 1787 – 302 Rydning og hegning
- 303 *Landmiliti og stavnsbåndsløsning*
 304 Reformplaner – 307 Bondefrigørelsen på vej – 309 De militære kollegiers holdning –
 311 Blandt reformvenner – 316 Lehn kontra Reventlow – 317 Reaktionære røster – 320
 »Den unge frihed – «
- 321 *Fæstelovgivning i reformtiden*
 321 De første lovgivningsforsøg – 322 Forordningen af 13. maj 1769 om selvejerbønder i
 Danmark – 324 Udkast til en helhedsløsning – 325 G. C. Oeders indsats – 327 Fæstelovgiv-
 ning forberedes 1784–87 – 329 Fæstegårdes overdragelse. Fæld. – 331 Skiftebehandling –
 332 Gårdforsiddelse – 335 Tvangsfæste – 335 Hørigheid og lydighed – 337 Problemer i
 forbindelse med fæstelovgivning

- 339 *Fæstevæsenets udvikling før 1787 og i den store reformtid*
339 Fæstestatistik – 340 Fæsterskifter 1760–1807 – 342 Forandringer i reformtiden – 343 Familiefæste – 345 Hovedresultat
- 346 *Fæsteafgifter. Hoveriydelser og hoverilovgivning. Andre ydelser*
347 Indfæstning – 349 Landgilden – 353 Godsejernes syn på hoveriforholdene 1768 – 356 Hoveriforøgelse – 357 Reformforslag – 359 Hoveriforordningen af 1769 – 364 Bestemt hoveri 1771 – 366 Husmandshoveri – 367 Hoveriforhold 1772–86 – 370 Hoveribønders klager – 371 O. L. Bangs forslag – 372 Reventlows store hoveribetænkning – 376 Hoverireformen debatteres – 379 Lov og orden – 380 Frivillige hoverioverenskomster – 383 Hoverikommissionerne 1795–97 – 386 Problemet kontraktfrihed – 388 Den endelige hoverianordning – 390 Husmandshoveriet
- 391 *Landbefolkningens erhvervsforhold. Sociale problemer*
391 Folkemængde – 392 Landbrugene – 393 De store krongodssalg – 394 Storbrugene – 395 Udskiftning og godsøkonomi – 397 Hovedgårdsdriften – 402 Gårdbrugene – 406 Høst-udbyttet – 407 Husdyrholdet – 409 Håndværkere m.fl. – 410 Småbrugere og landarbejdere – 413 Afgiftsforhold. Fæste- og lejemænd – 413 Pligtsarbejde – 415 Tyendeforhold
- 416 *I landboreformernes følge. Andre reformer*
416 Bondeselveje – 418 Fattigvæsenet – 421 Skolevæsenet på landet – 423 Bonden i det offentlige liv – 424 Brandvæsen – 425 Vejevæsenet – 426 Hegnvæsenet – 427 Vandløbsreform – 427 Sandflugtsvæsen – 428 Folkesundheden

429 VI. Tilbageblik

- 442 *Kilderne*
442 Utrykt kildemateriale – 445 Trykt kildemateriale
- 447 *Kildeudgaver*
447 Landbohistorisk Selskabs publikationer – 448 Udvalg af ældre landbolitteratur
- 450 *Litteratur*
- 457 *Bilag*
458 Kort – 459 1. Godser udvalgt til belysning af fæsteforhold – 464 2. Familiefæste 1720–1807 – 465 3. Gårdforsiddelse 1720–1807 – 465 4. Gårdforsiddelse i procent 1770–86. Årlige gennemsnit.
- 467 *Personregister*
- 473 *Sagregister*

I. Senmiddelalder og reformationstid

I årtusinder har dele af det nuværende Danmarks jord været opdyrket. Rester af ejendommelige, omflyttende bebyggelser fra oldtidsperioder har arkæologer i nyere tid kunnet »pløje« frem i tidligere hedeegne (C. J. Becker). Mange stednavne går formentlig tilbage til folkevandringstiden, og i vikingetiden blev landsbyer med endelser som –um, –by og –torp almindelige. Syd for Tystrup sø i Midtsjælland er den nedlagte landsby Borups jorder blevet undersøgt, kortlagt og nøje beskrevet (Axel Steensberg: Atlas over Borup agre 1000–1200 e. Kr.). Her kunne påvises flere bebyggelsesfaser, men den middelalderlige landsby syntes efter en fast plan grundlagt i en nyrødning i skoven som en »koloniby«, hvis agersystem hverken mindede om agre fra jernalderen eller om de markbrug, der var almindeligst i fællesskabstiden (se omtalen af de ældre driftsformer s. 108 f.); snarest har jorden været dyrket årligt, »alsædsbrug« kendes både fra Jylland og fra sjællandske skovegne. Iøvrigt har man på halvøen især haft tovangsbrug, hvor jorden vekslede mellem græsning og kornavl, vel i reglen lige mange år i træk, mens trevangsbrug med kornavl i to år, græsning det tredje var fremherskende på øerne. Der kunne på store overdrev mellem landsbyerne græsse kvæg fra flere, ofte *mange* byer.

En agrarkrise i 1300-tallet og senere er navnlig belyst af historikerne C. A. Christensen og Svend Gissel, der begge har undersøgt jordprisernes og jordafgiftens (landgildens) bevægelse i senmiddelalderen, af Gissel med særlig interesse for de landbrug, der blev lagt øde, og forskelle mellem skov- og slettebebyggelse. Noget tidligere havde C. A. Christensen skildret den udprægede nedgangsperiode, der fulgte efter opdyrkningstiden med de talrige torpdannelser i højmiddelalderen. Han ville mene, at landbrugets krise dybere set begyndte i torptidens slutfase, der var »kendetegnet af, at talrige eksistenser har været baseret på en for optimistisk vurdering af marginaljord, som efter det aftagende udbyttes lov ikke i det lange løb har haft tilstrækkelig bonitet« (Hist. Tidsskr. 12. rk. I, s. 345). Mange bønder måtte da give op. I stigende grad havde storgårde med tilhørende fæstegods præget det middelalderlige landbosamfund, men en folkemangel, hvis årsager langt fra er klarlagt, havde navnlig til følge, at mange gårde blev øde og store dele af bondebefolkningen søgte til egne med bedre erhvervsmuligheder. Krisen syntes at kulminere kort efter år 1400 og stort set at være overvundet o. 1450. Forholdene var dog sikkert meget nuancerede. Gissel anfører, at opdyrkning af skovland især fandt sted i det østlige Sjælland og på Møn, og at sildefiskeri og handelsforbindelser over Østersøen må have haft betydning for de sjællandske bønder.

Jorden og befolkningen

Jordbesiddelse. Omkring år 1500 ejede rigets førende stænder langt den største del af Danmarks jord. Hvad krongods angik, kunne der ikke – som i 1100-tallet – klart skelnes mellem kongens arvegods (patrimonium) og andet krongods (kongelev), som kongen kun bestyrede. Betydelige godsmængder, der var kommet i privat besiddelse, blev navnlig i Valdemar IV's og hans datter dronning Margrethes tid atter krongods. Derimod måtte kong Hans i sin håndfæstning (1483) love, at herremænd, der med urette havde mistet jordegods, skulle have det tilbage, ligesom kongen og hans slægt i fremtiden ikke måtte tilkøbe sig privatejet jord. Krongodset var opdelt i *len*, hovedlen og mindre len, og lensmændene var næsten alle adelige. Der skelnes mellem *regnskabslen*, hvor lensmanden i reglen kun fik løn, *afgiftslen* med en fastsat årlig afgift i penge og naturalier, som lensmanden skulle yde kongen, mens han selv kunne beholde lensindtægten, samt endelig *len »på tjeneste«*, hvor lensmanden var forpligtet til krigstjeneste af ringe omfang. Iøvrigt havde adelen fra slutningen af 1400-tallet »rostjeneste«, d.v.s. pligt til at stille et vist antal ryttere. – Krongodsets omfang i senmiddelalderen kan næppe have udgjort mere end mellem 15 og 20 % af rigets jord. Af de øvrige jordbesiddelser var langt den overvejende part nogenlunde ligedelt mellem adel og gejstlighed, mens der råder stor usikkerhed, hvad angår omfanget af jord i bondeselveje, antagelig kun omkring 10 % af de dyrkede arealer.

M.h.t. brugsstørrelse og -antal skete der store forskydninger i middelalderen, men om bondebrugene kan der ikke gives landsdækkende statistiske oplysninger før lang tid senere. Antallet af *hovedgårde* og *ladegårde* var omkring år 1500 i tilbagegang. Det skyldtes næsten udelukkende nedlæggelse eller sammenlægning af talrige mindre herregårde i adelens besiddelse. Medregnes landsdelene øst for Øresund ejede kronen knapt 100, kirken godt 200 og adelen efter nedgangen henved 650 hovedgårde. Navnlig i Jylland var mange af de adelige gårde dog meget små; her blev der i perioden 1475–1530 nedlagt ca. 60 og oprettet 25. På Sjælland var de tilsvarende tal ca. 35 og kun en enkelt nyoprettet herregård, for de øvrige øer ca. 45 nedlagte, men på Fyn alene blev der oprettet 17. En del af disse tal er dog noget skønsmæssige. Svend Aage Hansen regner med lidt større forskydninger end af Gunnar Olsen antaget. – I Jylland var hovedgårdene for størstedelen *enemærker*, d.v.s. afgrænsede områder, der bar særprægede navne, på Sjælland hørte herregården oftere sammen med en landsby, hvis bøndergårde den i tidens løb helt eller delvis opslugte. Mange af de hovedgårde, der delte navn med en landsby og oprindelig lå i fællig (dyrkningsfællesskab) med denne, kom i 1500-tallet ud af landsbyfællesskabet, det gjaldt f.eks. Gisselfeld, Glorup og Næsbyholm. I andre tilfælde er det usikkert, om hovedgården allerede i middelalderen har udvidet jordtilliggendet ved at inddrage nedlagte bøndergårdes jorder, som det skete i Hornsherred, hvor flere landsbyer (især torper) i 1400-tallet var øde og blev lagt under Svanholm.

Den danske *adel* var ingen enhed, og kløften mellem højadel og lavadel blev i senmiddelalderens første fase uddybet. Om ved år 1400 blev det ret talstærke *danehof* – en rigsforsamling, hvor dog højadelen dominerede – afløst af et fåtalligt og mere aristokratisk *rigsråd*. I 1500-tallet fik man i perioder under Christian II og Frederik I den mere almindelige, så vidt muligt årlige *herredag*, et udvidet rigsrådsmøde. Adelen som helhed har i 1536 ejet ca. 1/3 af landets jord, mener ældre historikere. Nyere undersøgelser har navnlig kastet lys over højadelens forhold og påvist, at kun få adelige ejede 4–6 hovedgårde med fæstegods varierende fra ca. 400 til ca. 900 fæstegårde. Betydeligt flere ejede 1, 2 eller 3 herregårde med fra ca. 60 til over 300 større eller mindre bøndergårde. Socialt var herremænd med 80–100 fæstegårde placeret på grænsen til højadelen (Erik Ulsig). Sandsynligheden taler for, at den godsrige højadel i 1400-tallet blev endnu rigere. Lavadelens ejendomsforhold er mere tilfældigt belyst i skattebreve o.l. En velstillet lavadelig gods-ejer kunne have om ved 50 fæstegårde, men der fandtes landsbyvæbnere med ganske få gårde, ja helt ned til part i en bondegård. Ved arv og køb voksede enkelte herremænds og hele slægters godsrigdom, og der er tegn på en tiltagende godskoncentration. Men arveforhold kunne naturligvis også medføre godssplittelse. Oluf Oxe, der var af højadel, omtales som »en meget tærende mand«; han solgte bort af sin arv og eje, og hvad han ikke solgte, bortpantede han »ved yderste værdi«, siges der; hans enke klagede i 1504 over, at hun for at forsørge sig og sit barn måtte sælge både fædrene og mødrene gods. Intet under, at der førtes mange processer mellem adelsslægter, af hvilke der endnu omkr. 1500 fandtes ca. 250. Mangel på kapital til modernisering af hovedgårdsdriften synes lige siden 1300-tallet at have været lavadelens svære problem (Aksel E. Christensen). Som antydning af erhvervede højadelen meget lavadelsgods, og det er tvivlsomt, om opstigning fra lavadel til højadel talmæssigt opvejede bevægelsen i modsat retning. For Sjællands vedkommende kan det iagttages, at de »indfødte« herremænds godsrigdom var aftagende i 1400-tallet. Kun på Fyn synes den talstærke lavadel med ikke ringe held at have modstået »den jordhungrende højadels brutale kamp for storbesiddelser« (Aksel E. Christensen).

Kirken havde siden 1100-tallet erhvervet store godsmængder, en udvikling, som kongemagten i senmiddelalderen søgte at standse. Sognekirkerne havde ofte lidt jord, bl.a. takket være gaver skænket til kirkens forsyning med alterlys eller som vederlag for sjælemesser. Sognepræsterne havde en præstegård og eventuelt anneksgods. Langt de betydeligste gejstlige jordbesiddelser lå under bispestolene og var næsten for len at regne; og hertil kom, at navnlig bisper af adelig slægt kunne modtage forleninger (tjeneste-, afgifts- eller pantelen). Fuld bispetiende modtog før 1527 kun bisperne i Slesvig, Roskilde og Lund, men som privilegeret jordbesidder fritoges kirken efterhånden for næsten alle offentlige byrder, og bisperne havde ret til afgifter som gæsteri og til sagefald (retsbøder) af stiftets bønder. Også klostrene ejede megen jord, skænket som gaver, og gik i middelalderen for størstedelen over til storgodsdrift; de havde betydelige tiendeindtægter, og til dem hørte en del kirker.

De godsrige klostre havde ved arrondering skabt gode betingelser for en effektiv godsdrift, de ejede møller, jern-, salt-, kalk- og teglværker, adskillige havde skovbrug og fiskerimuligheder. Der opstod i senmiddelalderen markedspladser nær store klostre som Sæby, Mariager og Ry. En del bl.a. af Sorø klostres fjernereliggende jorder bortlejedes dog til adelen, der kunne lade dem gå i arv fra far til søn. Adskilligt kirkeligt lejegods blev efterhånden solgt til adelige. – I modsætning til de jordbesiddende herreklostres beboere skulle tiggermunkene, hvis klostre var oprettet siden 1200-tallet, leve af almisser. Der fandt dog i praksis en tillem্পning sted. Men det var tiggermunkene, der ved deres åbenlyse, organiserede betleri kunne virke mest frastødende på en afgiftsplaget og for flertallets vedkommende langt fra velstillet bondealmue.

Selvejrbønderne, ofte kaldt *jordegne bønder* eller blot *bønder*, til forskel fra landboer eller bryder (fæster-benævnelser), var talrigst i Jylland. Selvejergods kunne af kongen betegnes som (kronens) »bondegods«, mens »kronens gods« omfattede kronens fæstegods. I tidens løb havde selvejrbønderne måttet påtage sig at svare betydelige afgifter til kronen, der altså led tab, hvis deres gårde blev »øde« (midlertidigt var ubeboede eller – sjældnere – helt ude af drift og tilsidst måske blev nedlagt). Galt nok var det, at selvejrgårde ofte blev splittet mellem flere arvinger. I 1507 faldt der dom for, at ejeren af den største part af en bondegård skulle beholde den og svare de forskellige afgifter af den (i korn og andre naturalier, samt penge, undertiden også som arbejdsydelse). M.h.t. antallet af selvejrbønder hersker der stor usikkerhed. På kronens gods kan der ikke altid skelnes mellem kronens fæstere og jordegne bønder. Ganske vist betalte kun de sidste ledingspenge, men disse anføres næppe altid for øde selvejrgårde. – Der fandtes jyske og østsjællandske len, hvor selvejerne på krongodset var betydeligt flere end fæsterne; i andre len var kronens fæstebønder i stort flertal o. 1500 (Odsherred, Langøland), og de få bevarede lensregnskaber fra denne tid kan ikke underbygge slutninger om forholdene i landet som helhed. Med sikkerhed vides kun, at der omkr. 1650 fandtes et afgjort flertal af fæstebønder også i herreder, hvor jordegne bønder 150 år tidligere var dominerende. Tilbagegangen i den mellemliggende periode kan dog eksempelvis belyses (se s. 56).

Selvejere var formentlig flertallet af beboerne på kongens såkaldte målgårde, *målsmænd* eller målsbønder. De svarede hverken almindelig landgilde eller de faste ejendomsskatter, som andre selvejere måtte udrede, men havde militære forpligtelser (vagtjeneste på kongens borge eller »vægterpenge« som afløsning) og måtte yde en særlig afgift, nu og da kaldt målspenge. Kun på Øerne fandtes målsmænd, men *havnebønder* i Jylland havde muligvis en tilsvarende stilling (Erik Arup, C. A. Christensen). For Fyns vedkommende har Hans Knudsen og senere Aksel E. Christensen karakteriseret målsbønder som en velstillet og socialt højt placeret selvejer-overklasse.

Godskoncentration. Den enkelte større jordbesidders fæstegods kunne ligge overordentlig spredt, ofte var kun den mindste del samlet i een eller flere landsbyer nær en hovedgård. Arveforhold medførte, at mange storbesiddere havde gods i forskellige egne af en hovedlandsdel, undertiden i flere landsdele. Vistnok ca. halvdelen af de største godsers fæstegårde var udpræget *strøgods* (spredtliggende), og af de små herregårdes fæstegods lå mindst trediedelen udenfor herredsgrænsen. En godskerne på 15–20 op til 40–50 bøndergårde syntes dog almindelig, og hørte der til hovedgården en del gårde i de nærmeste sogne, kunne man tale om *arronderet* (afrundet) *strøgods*. 17 små højadelsgodser (38–75 fæstegårde), som Erik Ulsig nævner, havde fra 12 til 34 indensogns gårde. I nogle tilfælde var næsten et helt sogn en sammenhængende godsmasse, og længe før reformationstiden udfoldede adskillige store og små godsejere bestræbelser for arrondering. Da hverken kronens, kirkens eller højadelens bøndergods i almindelighed var til salg, og selvejerbønderne i nogen grad blev beskyttet af kronen, var godssamlere ofte henvist til at købe eller mageskifte fæstegods i en lidt fjernere omegn. Selv om en udpræget godskoncentration ikke blev mulig, var det arronderede *strøgods* dog et fremskridt, en forbedring af hovedgårdsdriften (se nedenfor s. 22 f. om hoveriet). Storgodser opstod eller udvidedes ofte derved, at ejeren undlod at oprette hovedgårde på ny erhvervet gods i en fjernere egn. Eller han lod mindre hovedgårde nedlægge for at forøge antallet af storgodsets bøndergårde. Det samme skete ved en del større herreklostre, f.eks. Sorø kloster.

Efter dronning Margrethes tid ophørte kronens og bispernes godskøb. Besiddelsesforholdene blev mere stabile, men højadelen overtog dog som nævnt mange af landsbyvæbnernes frie gårde. Enkelte store godssamlere, især lensmænd, udvidede deres godsområder til at omfatte indtil 800 fæstegårde (Erik Ottesen, Poul Laxmand). Værdifulde skov- og engarealer var et væsentligt led i godserhvervelserne, fiskevande undertiden også. Adskillige arronderinger skyldtes velberegne overgreb m.h.t. pantegods eller uretmæssige afgiftskrav. Storgodsejere kunne have gensidig fordel af mageskifter, mens lavadelsmænd ofte blev udkøbt ved arvedelinger. I Han herred erhvervede slægten Gyldenstjerne omkring Ågård et godskompleks på ca. 200 fæstegårde, det største indenfor et begrænset område, men i intet sogn ejede Ågård al jorden, og en del var kirkegods, som godsejeren havde »i forsvar«, mens kirken fik landgilden. På få årtier 4-doblede Eskil Gøye på Krenkerup sin hovedgårds tilliggende; det ny erhvervede var dog *strøgods* i fjernere egne af Lolland. Eline Gøyes jordebog viser, at med Eskils ældste søn Mogens Gøye blev slægten rigere på jord end nogen anden datidig dansk adelslægt, og godssamlingen havde til følge, at fæstebøndernes afgiftsydelser kunne udnyttes på mere indbringende måde.

Før reformationen synes godskoncentrationerne dog ikke særlig omfattende. Større muligheder for arronderinger af vidtrækkende betydning opnåede konger og adel, da kirkens vældige godsmasser efter 1536 hovedsagelig tilfaldt kronen, der kunne mageskifte med adelige godsejere.

Landbefolkningen. Langt den overvejende del af rigets indbyggere var knyttet til landbruget og bosat i landsbyer. Købstæderne var små, og ikke få af borgerne ejede og dyrkede jord, nogle lejede jordlodder. På de omtalte hoved- og ladegårde fandtes foruden ejerne med familie (sjældnere forpagtere) nogle tusinde funktionærer, håndværkere og faste tjenestefolk. Hertil kom præsterne med deres husstand og deres som regel gifte medhjælpere, degnene, og i landklostrene boede et betydeligt antal gejstlige, især munke, der næppe personligt tog del i det egentlige landbrugsarbejde. Alt i alt nogle få procent af landbefolkningen, resten var bønder, bortset fra en ikke særlig talrig fiskerbefolkning, landhåndværkere og et omvarende proletariat af varierende størrelse.

Som anført udgjorde selvejerbønderne o. 1500 kun et mindretal af bondebefolkningen. Størstedelen var *gårdfæstere*, men der kan ikke skelnes klart mellem gårdbrugere og husmænd med jord. *Gård* var den mest almindelige brugsbetegnelse, men gårdene var – fremgår det af de ældste lensregnskaber – efter deres afgifter at dømme af højst forskellig størrelse. Vistnok først efter reformationen omtales helgårde og halvgårde, sjældnere gårde af en anden størrelse. I 1500-tallet og senere møder man *bol* som betegnelse for en mindre gård, i præsteindberetninger undertiden således, at »gård« og »bol« bruges i flæng. Med halvbol eller fjerdingbol når man ned på brugsstørrelser der må svare til husmandsbrug. I mange tilfælde kan det til et bolssted hørende dyrkede areal være udvidet så betydeligt, at »gård« blev en mere rimelig benævnelse, og det var naturligt, at nyoprettede mindre brug, opstået ved gårddeling eller nyopdyrkning, blev kaldt bol. Men desuden møder vi et andet, i tidens løb foranderligt brugs- og brugerbegreb, *gårdsæde*.

Allerede i højmiddelalderen nævnes i ældre kongebreve ved siden af bryder og landboer (gårdfæstere) *gårdsæder*, åbenbart husmænd med mindre jordlodder, men sandsynligvis har g. oprindeligt hørt til en stor gårds faste tjenestefolk. I århundreder ydede de arbejde som vederlag for bolig og brug (der også kaldtes gårdsæde, eller gårdsædestavn), men de har næppe før henimod 1500 svaret landgilde. Det vides, at en del gårdsæder fik jord ved at rydde skov, og i perioder med mange øde brug har de utvivlsomt udgjort en gårdfæsterreserve. Fritaget for skat blev i 1467 »gårdsæder, som sidde ved vore gode mænds [adelens] gårde og intet andet give til landgilde uden arbejde, når dem tilsiges«. I et skattebrev fra 1515 nævnes foruden ugedagsmænd (se s. 23) også gejstlighedens gårdsæder som skattefritagne i lighed med adelens, men det gjaldt dog ikke alle g. – I senmiddelalderen gik gårdsæderne talmæssigt tilbage; der blev oprettet nye småbrug, hvis beboere ikke fik denne betegnelse, og en del af de ældre gårdsædebrug blev efterhånden af en sådan størrelse, at der med rette kunne tales om gårdsædegårde. I Jylland forsvandt benævnelsen. Den holdt sig derimod på den sjællandske øgruppe til 1600-tallet, undtagelsesvis helt frem til udskiftningstiden og blev da anvendt om huse oprettet på gårdes grund.

Også ordet *husmand* skiftede betydning. Endnu i 1500-tallet kunne det betegne en indsidder (indest, inderste), der dog også blev kaldt »gårdmand« (vel oftest

aftægtsmand på en gård, men indersten kunne være medbruger). »Husmand« afløste til dels gårdsæde som betegnelse for en husbeboer med eller uden jord. Husmandens bolig var som regel et »gadehus« (opført ved landsbygaden, men næppe altid på landsbyens fællesjord), og efter 1500 nævnes nu og da *gadehusmænd*, der skulle blive en almindelig benævnelse for husfæstere. I modsætning til gadehusmændene boede *inderster* (indsiddere) enten på en gårds grund eller sad til huse hos en gårdbruger eller gadehusmand, boede vel også, som man med sikkerhed kender det fra 1600-tallet, i adskillige tilfælde på en ødegård, der ellers ville savne beboere. Det er karakteristisk for den ældre tids kildefattigdom, når det gælder den besiddelsesløse landbefolkning, at landarbejdernes forhold yderst sjældent omtales, praktisk talt kun i forbindelse med beskatning (eller skattefritagelser). Heller ikke *håndværkerne* på landet nævnes ofte, men smeden må dengang som senere anses for den mest betydende. I Sjællands Stifts Landebog (1567) er smed, skrædder og skomagere de tiest nævnte landhåndværkere. En del af dem, især smede, har haft jord i brug, men ikke sjældent er håndværkerbenævnelsen en gårdbrugers tilnavn og tillader ingen sikre slutninger. *Møllere* har naturligt nok ofte haft jord at beså, enkelte endog gårdbrug. De fleste huse har sandsynligvis været små sammenlignet med gårdenes stuelænger, og mange husmænd boede i jordhytter, hvor lyng- eller græstørv var det vigtigste materiale, med en plet ler som ildsted.

Landbefolkningens *erhvervsforhold*, især landbrugsdriften, vil blive nærmere omtalt i skildringen af perioder, hvor kildematerialet er langt mere omfattende og giver visse indblik i landbotilstande af ældre dato. Der kan henvises til indholdsfortegnelsen.

Landbrugets arbejdsproblem. Vornedskabet

Agrarkrisen. Forskere fra mange lande har søgt at vurdere årsagerne til og virkningerne af de ændrede landbrugstilstande, der i noget forskellige former prægede store dele af Europa i 1300-tallet. Mest iøjnefaldende var »øde«-læggelserne (i Tyskland »Wüstungen«), hvorved en mængde landsbyer helt eller delvis forsvandt, mange for aldrig at genopstå, og vidtstrakte dyrkede arealer måtte opgives. Ødejorder i stort tal blev dog lagt ind under bestående landsbyer, andre under hovedgårde, men mangelen på arbejdskraft, der for en stor del skyldtes pestens hærgen (»den sorte død«), medførte en mindre intensiv udnyttelse af megen tidligere dyrket jord. Folketabet ramte også Nordens landbrug hårdt. I Norge med dets mere spredte bebyggelse synes de fleste nedlagte brug at have været små, men nedlæggelsen fortsatte i stor stil efter år 1400; en lang række kongelige påbud søgte at beskytte landbruget mod folkemangel, som det forøvrigt var sket allerede i perioden 1250–1300. Faldende jordpriser kan for Danmarks vedkommende noteres i det meste af 1300-tallet, navnlig før 1350, mens prisnedgangen i Norge var

størst i tiårene efter pesten, i Sverige først efter 1360 og da i et langsommere tempo. Johan Schreiner har påpeget, at kornavlén i Norge o. 1500 synes i forholdsvis størst tilbagegang i de egne, hvor agerjorden blev mest indskrænket, eller hvor kornavlén fra gammel tid havde betydet mindst, mens kvægavl og smørproduktion fik stigende betydning i 1400-tallet; smøreksperten til hansestæderne blev godt betalt, og vanskeligheden ved at skaffe arbejdskraft måtte yderligere opfordre til at lade mange agre ligge hen til græsning og høavl.

I Danmark kan *folkemangelen* have haft lignende følger. Ødegodsets omfang kendes dog kun for visse egne vedkommende (navnlig Hornsherred på Sjælland), og de konjunktursvingninger, som med nogen sikkerhed kan påvises, må til en vis grad tages som udtryk for, at folkemangelen bidrog til at forbedre bøndernes kår, idet deres afgiftsforhold blev gunstigere (landgilde-nedgangen). Hvad end hovedårsagerne har været, er der grundlag for den opfattelse, som C. A. Christensen har formuleret (at) »... den »landbrugskrise«, der set fra samfundets synspunkt har betydet en væsentlig formindskelse af landets økonomiske kraft, fra jordrotternes har bestået i en kriseagtig formindskelse af deres indtægter, fra bondens synspunkt ikke er en krisetid, men en periode, i hvilken hans økonomiske vilkår er blevet forbedret på afgørende måde«. Her tænkes især på de betydelige mængder korn, som bønderne kunne udnytte i egen bedrift eller sælge, efter at landgilden var blevet stærkt nedsat. Spørgsmålet er, i hvilken grad bonden i almindelighed var i stand til at drage fordel af landgildelettelsen. Afgjort fordelagtigt for bønderne måtte det være, om de i perioder med genopdyrkning af mange ødejorder, eventuelt også ved stærkt udvidet kvægavl, kunne nyde godt af formindskede afgiftsydelser. Sikkert havde fæstebønderne i 1500-tallet glæde af »et statsbeskyttet landgildeneveau« (C. A. Christensen). Men blev det ikke en periode med kraftigt forøgede arbejdsydelser?

Vornedskabet. Det er usandsynligt, at landgildenedgangen og andre for bønderne tillokkende vilkår har været blot nogenlunde ens ved alle hovedgårde. Fristelsen til at tage fæste, hvor forholdene syntes bedst, førte til en større afvandring fra nogle godser end fra andre, og mange gårdbrugere kan have søgt over i andet erhverv. De store jordbesiddere kunne ikke nægte en fæstebonde ret til efter lovlig opsigelse at drage, hvorhen han ville, dog måtte han betale *førlov*, hvis han ville føre sine ejendele med sig. For at holde på deres fæstere greb godsejere på den sjællandske øgruppe til særlige forholdsregler, som vi kender dem fra de såkaldte »Lollands vilkår«, vedtaget på Lollands landsting i juni 1446 af repræsentanter for krone, kirke og adel, både større og mindre godsejere, blandt lensmændene selve rigets marsk. Ved siden af en række landbrugsgavnlige bestemmelser (om humledyrkning og frugtavl, faste skiftetider for tjenestekarle, bøder for ulovlig skovhugst og forbud mod gedehold, m.v.) vedtoges det, at ingen arbejdsdygtig mand måtte sidde hen som husmand eller inderste: jorddrotten var forpligtet til at skaffe ham bolig samt jord at dyrke, og skete dette ikke, skulle kongens foged eller lensmanden

sørge for, at han fik det på kronens grund. De adelige godsejeres interesser blev bl.a. varetaget ved påbudet om, at selvejerbønder, der havde taget fæste hos herremænd (hvorved deres egen jord formentlig kom til at ligge udyrket), med landslov skulle bevise, at de var ejere af bondebrug, før de kunne afvikle deres fæsteforhold.

Lignende bestemmelser, der tog sigte på at få ødegårde besat og skaffe landbruget arbejdskraft, er utvivlsomt i 1400-tallet indført på Sjælland og de øvrige østdanske øer, Bornholm undtaget. »Fyns Vedtægt« (1473) blev flere gange fornyet. Betegnelsen *vorned*, oprindeligt anvendt om den, der juridisk set søgte *værn* hos en anden og stærkere, kom efterhånden til at gælde en fæster eller lejer af jord, for i senmiddelalderen i kraft af den skete udvikling at blive den historiske betegnelse for en stavnsbunden, fæstepligtig bonde, hjemmehørende på den sjællandske øgruppe. Måske har mangelen på arbejdskraft været særlig følelig på disse øer, hvor overtagelsen af en fæstegård blev mere tvangsbetonet end på Fyn og i Jylland. Men det er værd at mærke sig, at vornedskabet (godsejerne talte med god grund om »vornedretten«) i hvert fald ikke i en noget senere tid har skræmt jyske bønderkarle fra at søge til Sjælland, hvor folkeløn og fæstevilkår kan have været mere tillokkende end i magre egne af halvøen. De kom jo i reglen til Østdanmark som frie mænd, mange måske i forventning om at vende tilbage, og blev de gift og bosat indenfor vornedskabets område, tør man formode, at først 2. generation for alvor fik erfaring for, hvad ufriheden kunne betyde.

Fæstevæsenet i senmiddelalderen

Vi kan ikke med tal belyse fæstevæsenets udvikling i dansk middelalder, men der er grund til at tro, at det tidligere end forhen almindeligt antaget var mere udbredt end bondeselvejet. Samtidig bør det understreges, som Aksel E. Christensen har gjort det, at gruppedelingen indenfor bondestanden ikke stiller selvejeren i en særlig klasse over fæsteren. Det var næppe tilfældet på landsbyens grandestævne, og kun når det drejede sig om ejendomssager, krævede landskabslovene »jordejende mænd« i de nævn, der behandlede disse sager. Det er givet, at bonden kunne have fordel af som fæster at opnå retslig beskyttelse og dermed mulighed for økonomisk tryghed, navnlig i urolige tider. Godsejeren måtte ønske at udvide sin ejendom, skaffe sig større indtægter og øget indflydelse i samfundet. I den udstrækning herremanden opnåede skattefrihed for fæstegodset var det for ham en økonomisk gevinst, mens det var et tab for kronen, når bonden opgav sin ejendomsret og unddrog sig afgifter til det offentlige. Derfor søgte kronen at modvirke afgang fra bondeselvejet. Kendt er dronning Margrethes forordning af 1396 med påbudet om, at bønder, der siden 1368 var blevet fæstere under herremænd, skulle »fare igen under kronen«. Vornedskabets indførelse i det følgende århundrede er de privilegerede stænders forsøg på at standse den indbyrdes konkurrence, som

fæstebøndernes tilbøjelighed til at flytte til de godser, hvor forholdene forekom dem bedst, i virkeligheden var udtryk for. Godsejerne på den sjællandske øgruppe enedes om ved tvang at fastholde deres fæstere og gjorde det samtidig vanskeligere for bønder, der tidligere havde været selvejere, at genopnå deres ejendomsret. Fra 1492 indeholdt »Fyns Vedtægt« forholdsregler, der også skulle hindre bortviste fæstere i at forfølge en efterfølger på gården.

Et væsentligt spørgsmål er det, om bønderne fortrinsvis fæstede på åremål – f.eks. 3- eller 6-årsperioder, bestemt af driftsforholdene – eller livsfæste tidligt blev almindeligt. Det sparsomme regnskabsmateriale fra et par godser omkr. 1500 har Aksel E. Christensen i 1946 ment at kunne tage til indtægt for antagelsen af fæsteperioder så korte, at det udelukkede livsfæste. Kildematerialet er imidlertid af en sådan karakter, at de på dette punkt savner beviskraft (det gælder navnlig Næsbyhoved len, hvor de bevarede regnskaber kun omfatter 5 år indenfor perioden 1502–10). Iagttagelser fra en langt senere tid klargør faktisk, at korte fæsteperioder på visse godser ikke modbeviser livsfæste. Omkring 1600-tallets midte, da denne form for fæste vel i mere end 100 år havde været den mest almindelige, kan der f.eks. på Herlufsholm gods (det tidligere Skovkloster) konstateres gennemsnitsfæsteperioder på knap 10 år. I dårlige tider, især under krige, måtte mange fæstere gå fra gård i utide, blive *gårdforsiddere* (et forhold, der skal belyses i de følgende tidsafsnit, bl.a. i dets sammenhæng med *ødegårds*problemet), og i samme retning virkede undertiden pestepidemier, der kunne prisgive de efterladte.

Mens historikerne med rette har udtalt sig forbeholdent om livsfæstes udbredelse i senmiddelalderen, er Frederik I's forordning af 14. maj 1523 i reglen blevet opfattet som en lov om indførelse af livsfæste. »Ordene dækker klart og entydigt lovgiverens hensigt: indenfor alle ejerkategorier at beskytte alle indehavere af fæstegården mod opsigelse eller udsættelse af gården, for så vidt de opfyldte de dem påhvilende pligter« (Aksel E. Christensen). Den sidste sætning burde nok fremhæves. Det er iøjnefaldende, at fæsterens forpligtelser omhyggeligt indskærpes: han skal »bygge og forbedre« gården (d.v.s. vedligeholde bygningerne og drive jorden fuldt forsvarlig), han skal betale de forordnede skatter, svare landgilde, gæsteri, tiende og andre ydelser, være sin husbond »hørig og lydige« og ikke sidde ham overhørig m.h.t. de forskellige påbud om hoveriarbejde; han måtte ikke forhugge den tilliggende skov og ikke leje eller fæste fra gården ager, eng eller fiskeri. Overholdt han disse bestemmelser, der ganske svarede til dem, man møder i titusinder af fæstebreve især fra tiden efter 1700, »da skal han ikke fæstes af sin gård og ej deraf udvises«. Det *kan* tydes som livsfæste, men det forekommer usandsynligt, at alle aftaler om fæste på åremål med ét slag skulle være ophævet, fordi kongen havde erfaret, at mangen »bryde« (fæster) »kastes og udvises ud af deres gårde imod al skel og uden al skyld«. Ofte måtte afgiftsplagede bønder have større fordel af at kunne opsiges deres fæstegårde og drage andetsteds hen, hvad vornedskabet i Østdanmark jo hindrede dem i. Meget sandsynligt havde Poul Johs. Jørgensen ret i, at fæsteforholdet allerede i 1523 »som regel var livsvarigt«, men vi

ved det ikke, kan hverken afkræfte eller modbevise antagelsen. Fæste på åremål kunne under visse omstændigheder være at foretrække, og man kan ikke se bort fra de talrige tilfælde så sent som i 1700-tallet, hvor bønder i adskillige år kunne sidde ved gård uden at modtage fæstebrev. Blev sådanne »prøvefæster« afbrudt, havde bonden i realiteten fæstet på (ubestemt?) åremål.

Det må anses for givet, at såvel efter 1523-forordningens som efter senere fæstebrevs ordlyd, ville kun de færreste fæstebønder til enhver tid kunne opfylde deres forpligtelser til punkt og prikke. *Ville* en godsejer skille sig af med en fæstebonde, var hans mulighed for at gøre det overordentlig stor, og mange fæstere lærte at indrette sig derefter. Men lige så indlysende er det, at herremænd med mange øde (ubesatte) fæstegårde måtte se gennem fingre med overtrædelser og forsømmelser fra fæsterens side, hvis der ikke var rimelig udsigt til at få en anden duelig og mere pligtopfyldende mand i hans sted. Vel kan det hævdes, at godsejerens (i praksis ofte hans fogeds) vilje var lov, når en ny fæster skulle antages, men »forholdenes magt« var stor: en bondes (bondekarls) evner og anlæg som gårdbruger kunne, alt andet lige, være afgørende, men andre forhold vejede til, bl.a. en fars ønske om at se en søn eller svigersøn som sin efterfølger, navnlig hvis denne kunne svare en betydelig indfæstning (tiltrædelsessum) eller den gamle fæster beholdt en vis indflydelse gennem »råd og dåd«, hvad ingen herremand kunne se sin fordel ved.

At livsfæste ret ofte blev »arvfæste«, lå i sagens natur: godsejeren var jo interesseret i, at en fæster var pligtopfyldende og desuden sparede op til den indfæstning, som sønnen til sin tid måtte betale for at blive faderens afløser. Om gårdmandssønner (specielt den ældste) selv præsterede en større opsparing, kan være tvivlsomt, hvis man tør drage slutninger ud fra mange fæstebreve og skifteforretninger i en langt senere tid, der viser, at sønner kun havde fået ringe løn i de år, hvor de udførte tjenestekarls arbejde på gården. Blev fæstegården ikke overdraget til en søn – og gennemsnitslevealderen var utvivlsomt meget lav, så kun et mindretal af gårdfæstere havde en voksen søn, når død eller svagelighed medførte fæsterskifte – blev gårdens tilstand sikkert afgørende for, om den nye fæster (eventuelt enken) kunne overtage den på relativt gunstige betingelser. Var den i god eller dog nogenlunde god stand, havde fæsteren udsigt til at beholde den og kunne stå sig ved at svare »normal« indfæstning. Men havde gården forfaldne bygninger og/eller dens jorder var ude af drift, var forholdet et andet. En ny fæster måtte da som regel »nødes« (tvinges) til at fæste den »øde« gård og måtte formentlig – som i en senere tid – have hjælp i starten i form af korn (til udsæd og som »fødekorn«), en del kreaturer, bygningstømmer og undertiden også penge.

Indfæstning eller stedsmål (i regnskaber fra 1500-tallet og endnu senere almindeligt betegnet som »gårdfæstning«) måtte en fæster svare ved tiltrædelsen eller kort derefter. Stedsmålet – det hed i senere fæsteaftaler at »stede og fæste« en gård – blev ydet dels i penge, dels i naturalier, især øksne. Det er sandsynligt, at dets

størrelse især var afhængig af gårdens brugsværdi (jfr. landgilden), men også af dens øjeblikkelige tilstand og af eventuelle restancer fra forgængerens tid og andre forhold (f.eks. omsorg for den tidligere fæster eller dennes enke og mindreårige børn), som der findes oplysninger om fra 1500-tallets sidste årtier. Enken har i reglen måttet betale nyt stedsmål, hvis hun ville beholde fæstegården, ligesom ejerskifte vistnok almindeligt medførte, at fæsteren atter måtte betale et vist beløb. Fuld fritagelse for stedsmålsydelse var næppe sædvane, selv om en fæstegård var meget forsømt, men der var dog sidst i århundredet en bemærkelsesværdig forskel på »normalt« stedsmål og hvad der blev svaret af »øde« gårde og jorder. Man har også eksempler på, at bønder betalte (ny) indfæstning for at kunne blive ved deres gårde (undgå forsiddelse?).

Landgilden var landboens (gårdfæsterens) årlige ydelse til ejeren som vederlag for brugsretten. Den blev for størstedelen ydet i korn, navnlig rug og byg, men også i form af andre landbrugsprodukter: smør, fedesvin, får, lam, gæs, høns, æg, honning o.a. Sjældnere ydedes træprodukter (brændeved, trækul), kalk, salt fisk eller forarbejdede varer som vadmel, lysegarn, riskoste og kurve. Lokale produktionsforhold kunne naturligt nok være bestemmende for landgildens art. Smørskylden, der navnlig forekom i græsningsrige egne med betydeligt kvæghold, skulle normalt ydes til sankthansdag, kornlandgilden til mortensdag (11. november). Efter afgiftsnedgangen i senmiddelalderen udgjorde landgilden antagelig mellem halvdel og trediedelen af den årlige udsæd. Ændrede landgildeydelse kunne også stå i forbindelse med en ny jordomdeling (ved rebning), hvorefter gårdfæstere i en landsby blev »lignet« i landgilde, i forhold til gårdenes størrelse og brugsværdi, hvad der kunne være tilfredsstillende både for godsejeren og flertallet af fæsterne. Ved fæsterskifte hændte det, at landgilden blev forhøjet, men lige så ofte forekom utvivlsomt i 1500-tallet midlertidige nedsættelser som følge af misvækst, kvægsygdom eller andre årsager til, at fæstebønder havde lidt økonomiske tab. Om landgilde betalt i penge findes der få sikre oplysninger før sidste trediedel af århundredet, hvor fæsteforholdene på de fleste områder er langt bedre belyst.

Hoveriet. Vi har fra senmiddelalderen kun sparsomme oplysninger om fæstebøndernes arbejdsydelser, men de har været af højst forskelligt omfang fra gods til gods. Langt det vigtigste var *avlingshoveriet*, der i jordebøger og breve almindeligt benævnes dagsgerning, dagsværk eller slet og ret arbejde. Kørselshoveri kaldes *ægt*, mens *inne* oprindelig betegnede arbejdspræstationer, der påhvilede befolkningen over for kongen, navnlig kørsler og arbejder ved befæstningsanlæg. I højmiddelalderen havde selvejerne også en sådan arbejdspligt. Den var formentlig henimod år 1500 blevet stærkt udvidet ved sammenblanding med fæsternes hoveriforpligtelser. Når »innespenge« og »arbejdspenge« i en jordebog fra 1508 anvendes i flæng, er der utvivlsomt tale om afløsning af arbejde (hoveri).

Nærmere omtale af hoveriet findes i en del jordebøger fra 1500-tallets begyn-

delse. Nogle af disse nævner kun *ugedagsarbejde*, ikke specielt høstarbejde eller hoveriafløsning (arbejdspenge). I skattebreve fra Christian I's og Kong Hanses tid fritages »de, som for gode mænds gårde sidde for dagligt arbejde, når dem tilsiges«, men efter 1500 anføres foruden gårdsæder ofte *ugedagsmænd*, der må have haft mere jord i brug end gårdsæder i almindelighed. Sidstnævnte var skattefri, og i et skattebrev 1526 siges det tydeligt, at skattefriheden gælder alle ugedagsmændene i det sogn, hvori hovedgården ligger. Mange af de nærmestboende bønder gjorde avlingshoveri een eller måske flere dage om ugen. Til Esrom kloster hørte i 1497 311 fæstegårde. Ugedagsarbejde udførtes her af 44 bønder i Esbønderup sogn og tre nabobyer; høstarbejde og 10–20 ægter forrettede 73 bønder, hvoraf 35 var bosat i den nærmeste omegn; indtil 8 dages arbejde i høsten gjorde 46 omegnsbønder, mens 14 bønder ved Arresø betalte penge (hoveriafløsning). Hoverifri var 3 storgårde og ialt 46 gårde i fjernere egne af Nordsjælland og i Vestsjælland, endvidere 7 af 9 gårde i den ret nære Horne by og 3 gårde i fiskerlejet Hornbæk. Hertil kom 34 spredtliggende gårde.

Om 4 (af 15) godser i Eline Gøyes jordebog findes ret detaljerede oplysninger, de betydeligste fra Krenkerup, hvor kun fæsterne på Lolland var hoverigørende: ugedagsarbejde ydede 8 bønder i to landsbyer nær herregården, mens 12 bønder fra en nedlagt landsby navnlig pløjede og høstede. 4 af de øvrige omegnsbønder pløjede og harvede, mens 8 var hoverifri. 55 andre gårde i Musse herred gjorde – når de havde beboere – 8 dages høstarbejde, fjerntboende lollandske bønder kun 2 høstdage. Bortset fra de 8 hoverifri gårde »havde fordelingen af hoveribyrderne på Krenkerup gods karakter af et velordnet system bygget op i koncentriske cirkler omkring hovedgården« (Erik Ulsig); det skyldtes uden tvivl den energiske og snu godssamler, rigsmarsken Eskil Gjøe (Gøye), der ca. 1473–94 var lensherre på Alholm. I en helt anden del af riget, på Ågård gods i Han herred, ydede omkr. 1520 86 bønder (af 156) en ikke nærmere defineret »dagsgerning«; ugedagsbønder har de næppe været, mange af dem boede fjernt fra hovedgården. Et lille antal gårde i klit- og engområder var »smørgårde« og hoverifri. Hoverigørende var derimod godt 75 % af de middelstore og store bøndergårde, men kun 35–40 % af de mindre gårde under Ågård. Ikke få ret store og centraltbeliggende gårde var fri for hoveri, hvad enten det – som Ulsig antyder – skyldes lokal sædvane eller effektiv bondemodstand mod nye afgifter. Muligvis drejede det sig om selvejere, der var blevet fæstere på betingelse af, at gården i beboerens tid og måske også i efterkommerens skulle være hoverifri – vilkår, der er velkendt fra en senere periode.

Det fåtal af godser, hvis hoveriforhold i hovedtræk kendes, er næppe repræsentative. Den enkelte hovedgårds bøndergods lå i senmiddelalderen mere spredt end omkr. 1600. Ofte kunne godsejeren til hovedgårdens drift kun have nytte af de nærmest boende gårdbrugere som *ugedagsjenerere*. Der var dog som nævnt eksempler på et mere avanceret fæstesystem, hvorefter også mange fjernere boende bønder blev hovgørende, om end i mindre omfang (høstarbejde, kørsler). At

gårdfæstere, der én gang havde forpligtet sig til arbejdsydelser, vanskeligt senere blev fritaget, kan iagttages i et par tilfælde, hvor en nedlagt hovedgårds fæstebønder stadig gjorde høstarbejde, men efter nedlæggelsen til en anden hovedgård 20–30 km længere borte.

Gårdsædernes arbejdsydelser havde i højmiddelalderen haft stor betydning for hovedgårdsdriften, men efterhånden gik den overvejende del af gårdsæderne enten op i den hovgørende gårdbrugerstand og blev landgildeydere, eller de gled ned i husmandsstanden. Om dennes arbejdspræstationer o. 1500 véd vi næsten intet. Af (gade)-huse med jord kunne der ydes landgilde (senere nævnes »landgildehuse«), men måske desuden arbejde, af de jordløse huse arbejde og/eller penge. Efter reformationen havde mange sjællandske præster en årlig indtægt af et eller flere »pendingshuse«; til en del af disse hørte både dyrket jord og eng. Måske har husmændene allerede på den tid gjort høstdage til præsten.

Reformforsøg og bonderejsning

Christian II's landbolovgivning. Som vicekonge i Norge havde den unge prins Christian støttet den norske borgerstand, og her havde han i sin purunge elskerindes mor, Sigbrit Villemsson, mødt en hollandsk borgerkvinde, der var en sjælden politisk begavelse. Var prinsen borger- og bondevenlig, blev det danske rigsråd ved Kong Hans's død så meget mere indstillet på at sikre de højere stænders rettighe-der, ja udvide dem. Blandt 1513-håndfæstningens mange bestemmelser var det princip, som allerede kong Hans havde måttet anerkende: at adelsgods for altid skulle tilhøre adelen; kongen og hans familie havde ikke lov at købe »frit og frelst gods«. Kongen måtte naturligvis ikke gøre indgreb i herremændenes ret til landgilde og andre ydelser; Christian II anerkendte også adelens og kirkens eneret til at udnytte fællesskove samt ret til kongelige bøder (dog fik rigsrådets medlemmer en mere vidtgående sagesfaldsret end den menige adel). Adelens eneret til lenene ønskede den lovfæstet; udenlandske købmænd måtte ikke gøre landkøb; herremændene ville nyde fordelene ved at afkøbe bønderne deres salgsvare. Efter Dyvekes død i 1517 blev kongens modsætningsforhold til højadelen skærpet, og meget aktivt støttet af fru Sigbrit og borgmester Hans Mikkelsen gennemførte Christian II 1521–22 et kompleks af reformlove, præget af humanistiske ideer. På trods af håndfæstningen begrænsede han herremændenes handelsret, forbedrede retsplejen og købstadstyrelsen, ligesom han i den såkaldte landlov styrkede bondestandens retsstilling.

Allerede strandingsloven (maj 1521) talte et socialt betonet sprog i det humane, skønt ikke just nye påbud om, at skibbrudne skulle hjælpes og beskyttes, deres ejendele så vidt muligt sikres dem selv eller deres arvinger – et generende indgreb i nogle nordjyske bispers forrettigheder. Snart fulgte byloven, der tjente til at op-hjælpe købstædernes erhvervsliv og forøge kongens indflydelse på bystyret. Den

vakte herremændenes harme ved kun at give dem en højst begrænset ret til at sælge staldøksne direkte til fremmede købmænd, stik imod håndfæstningens ord. *Landlovens* endelige form er omstridt. Den gentog en del bestemmelser fra de to andre love og reformerede retsplejen på landet, der for fremtiden skulle blive udøvet af herredsfogder og landsdommer, ikke som forhen af nævningedommere. Det blev gejstlige forbudt at købe jordegods. Men fremfor alt skulle loven værne fæstebønderne mod overgreb, som det allerede tidligere var sket ved kongebreve, der i enkelttilfælde sikrede de højere stænders bønder mod at blive udjaget af deres gårde eller afkrævet uretmæssige ydelser. Fæsteperioder på gennemgående 10–12 år skulle »kronens og de gode mænds tjenere« have sikkerhed for, om ikke livsfæste som i det nordenfjeldske Norge. – Artikel 111 indeholdt »landlovens herligste bestemmelse« (Erik Arup) i de ofte citerede ord: »Slig ond ukristelig sædvane, som hertil [hidtil] i Sjælland, Falster, Lolland og Møn været haver med stakkels bønder og kristne mennesker at sælge og bortgive ligesom andre uskellige kreatur, skal ej efter denne dag så ydermere ske, men når deres husbonde og herskab farer uredeligt med dem og gør dem nogen uret og ubod, da må de flytte af det gods, de påsiddes, og ind på en andens gods, som bønder gør i Skåne, Fyn, og Jylland«. Loven vendte sig altså fordømmende mod følgerne af det vornedskab, som herrestænderne havde indført på den sjællandske øgruppe, og som kronen var medskyldig i. – Det store reformværk kunne dog ikke på alle punkter forene borgeres og bønders interesser. Markeder på landet blev afskaffet, bønderne skulle føre deres salgsprodukter til købstæderne, der i nogen grad syntes at have misbrugt deres monopolstilling. Nævnes kan også, at 136 bønder og gårdsæder måtte flytte fra Amager, da 184 hollandske bondefamilier blev »indført« til gavn for hovedstadens forsyning med grønsager. Efter at Christian II var forjaget, kom en del danske bønder tilbage.

Kong Christian havde ikke en reformpolitikers nødvendige sans for mådehold og overblik, næppe heller sine dygtige borgerlige medhjælperes personlige interesse i dybtgående sociale reformer. Herskelysten, men følelsesbetonet og i afgørende øjeblikke viljesvag gav han imidlertid op, da jyske rigsråder i 1523 undsagde ham. Dermed faldt den storstilede by- og landbolovgivning. Selve reformanordningerne blev på herrestændernes bud brændt til aske på Viborg landsting.

Den sidste store bondeopstand. For kong Christian II's eftermæle i Danmark og Norge fik det afgørende betydning, at han blev fordrevet af magtlystne adelige modstandere, der ved det nye kongevalg klogeligt sikrede sig, at Frederik I i sin håndfæstning lovede ikke at blande sig i forholdet mellem herremænd og fæstebønder. Enhver adelig og gejstlig godsejer skulle have »fuld magt sin tjener [fæstebonde] udi og af at sætte efter landets sædvane og efter loven«. Som Arild Huitfeldt mange år senere skrev, gav kongen dermed adelen »en drabelig frihed«. Men kongeskiftet fremkaldte uro, og Frederik I havde antagelig til hensigt straks efter tiltrædelsen at berolige bønderne. Hans forordning af 14. maj 1523 havde som

nævnt det reelle indhold, at det skulle være herremanden forbudt at udvise en fæster af gården, så længe han overholdt fæstevilkårene (men *hvem* bestemte i hovedsagen disse?). Det er ikke rimeligt at antage, at aftaler om fæste på åremål automatisk blev forlænget til livsfæste (end ikke Christian II havde jo påbudt noget sådant). Derimod blev det i august s.å. forordnet, at fæstebønder, der i henhold til kong Christians lov havde opsagt deres gårde, ikke måtte tvinges til at vende tilbage; de skulle ikke »deles og nødes til stavns«. Rigsråden Mogens Gøye, en dygtig og besindig embedsmand, der nølende gik over til Frederik I, har formentlig tilrådet denne at ophæve vornedskabet, men rigsrådet som helhed gik imod forslaget. Bønderne fik næppe nogen tydelig fornemmelse af, at den nye regering ønskede at indtage en relativt forsonlig holdning, så meget mindre som skattetrykket voksede.

Mest uro var der indtil videre i Skåne, hvor Søren Norby, Christian II's tidligere lensmand på Kalmar slot, i foråret 1525 samlede bønderskarer om sig, afbrændte en del herregårde og på kong Christians vegne blev hyldet på Lunds landsting. Men Frederik I's feltherre Johan Rantzau tilføjede med sin landsknægtehær bønderne et stort nederlag. – Samme år havde tyske bønder rejst sig til oprør mod adelsvældet også i lande, hvor protestantismen var fremherskende. Martin Luther, der på en række punkter gav bønderne ret, støttede dog fyrster og adel med mund og pen, ja opfordrede de verdslige magthavere til at slå »de røverske og morderske bønder« ned, som det også skete. I Danmark stod Frederik I overfor indenrigske vanskeligheder, og udefra måtte han frygte sin forgængers angreb før eller senere. Da Christian II med flådehjælp fra sin svoger kejser Karl V i 1531 drog mod Norge, hilste norske bønder hans tilbagekomst med glæde. Men under truslen fra en dansk-lybsk flåde valgte kongen forhandlingernes vej. Den førte ham ikke, som aftalt, til farbroderen kong Frederik, men til Sønderborg slot; løftet om frit lejde blev brudt. Folkevisens »gamle ørn« fløj ikke mere »på vildene hede« skræmt af høgeflokken. Statsfængslets mure omsluttede ham.

Men efter Frederik I's død i april 1533 var landet i kongenød, en slags adelsrepublik truet af den fængslede konges tilhængere. Da grev Christoffer af Oldenburg i sommeren 1534 i Christian II's navn indtog Sjælland, sluttede bønder og borgere sig til ham, og den sjællandske adel gjorde ikke modstand. I Jylland kårerede imidlertid stænderne, med rigsråd og menig adel i spidsen, Frederik I's søn, den ivrigt lutherske hertug Christian, trods nogen gejstlig modstand, og i august blev han kongehyldet i Horsens. Men da flammede der allerede i Nordjylland et bondeoprør. Dets beslutsomme leder blev den midaldrende Klemen Andersen (»Skipper Klement«). Han var søn af en fæster under Vitskøl kloster i Vesthimmerland, blev senere købmand og skipper i Ålborg, men efter 1523 drog han ofte på kaperfærd. 1531 deltog han i Christian II's togt til Norge, og grev Christoffer fandt nu i sommeren 1534 i ham den mand, der bedre end nogen anden kunne lede de nordjyske bønders opstand. 14. sept. 1534 kom Skipper Klement til Ålborg, hvor han indtog byen og slottet. På få uger bredte rejsningen sig over hele Vendsyssel,

Thy og Viborg stift, derfra i Vestjylland ned til Varde og i Østjylland til Gudenåen, ialt i 49 herreder. Klement indsatte nye lensmænd i Christian II's navn. Adelige godsejere måtte flygte, mange herregårde gik op i luer, og en jysk adelshærs dårligt forberedte fremstød førte 16. oktober til dens sviende nederlag ved Svenstrup enge syd for Ålborg. Derimod mislykkedes Skipper Klements angreb i retning mod Randers, og han havde svært ved at holde sammen på sine lidet krigsvante bønderflokke; landtropper styrede han ikke med samme sikkerhed som kaperskibe. Han måtte vige, og senere nødtes bondehæren til at trække sig tilbage til Ålborg. Her faldt den blodige afgørelse den 18. decbr. 1534. Johan Rantzau, der kom de jyske herremænd til undsætning, havde med sine hurtigt marcherende landsknægte i Sydvestjylland fået oprørerne til at »rappe sig«, og på hærens vej over Holstebro og Viborg søgte Rantzau at tvinge bønderne til lydighed mod den kongekårne hertug Christian. Hans lynangreb på det befæstede Ålborg lykkedes; Rantzau holdt sit løfte om at »spise en morgensuppe« med sine modstandere. Efter erobringen blev byen plyndret, bønder og borgere i massevis myrdet. Såret slap Skipper Klement ud af byen til Storvorde kær, hvor to bønder røbede ham og mod belønning udleverede oprørslederen til sejrherrene. En tid sad Klement fængslet i kælderen under Flensborg slot, (hvor en danzigergesandt så ham »modfalden som en ulv i en ulvegrav«), senere under Koldinghus, men først i september 1536 blev han henrettet ved Viborg landsting.

Kun i få måneder havde den dristige fribytter haft magt over mange tusinde jyske bønder, men fortællingen om Skipper Klement har gennem århundreder præget skildringen af den sidste store bonderejsning i Danmark, dens forløb og dens følger. »Efter den strid faldt der en svær stilhed over Jylland« (Johs. V. Jensen i »Kongens Fald«). – De 49 oprørske jyske herreders selvejerbønder blev dømt fra liv og gods, men slap dog med at afstå deres gårde til kronen og med en »halsløsning« fastsat ved overenskomst; bønderne blev ens for selvejere og fæstere. Bønder, der kunne bevise, at de ikke havde deltaget i oprøret eller som var i stand til at tilbagekøbe deres gårde, blev dog atter selvejere. Mange af førerne blev henrettet, og bøndergårde i stort tal var plyndret af Johan Rantzaus landsknægte. – Med sikkerhed vides ikke, om selvejet havde været mere udbredt i de 49 herreder end i det øvrige Jylland, men det omfattede i denne hovedlandsdel antagelig om ved 25 % af samtlige bønderbrug mod vel ca. 10 % i landet som helhed.

Også på Sjælland gik det efterhånden hårdt til; en del hovedgårde blev plyndret og brændt. Borgere og bønder stod sammen, mens adelen ligesom i Skåne var splittet. På Fyn kom Johan Rantzaus sejrsvante hær i foråret 1535 bag på de lybske tropper og slog dem ved Assens, hvorefter de fynske bønder blev hårdt medhandlet som de jyske før dem. 11. juni nedkæmpede Rantzau ved Øksnebjerg hertug Christians modstandere; også de sjællandske blev truet med en hård skæbne, og sidst i juli indledtes belejringen af København, der efter et års udsultning måtte åbne sine porte for sejrherren, nu Christian III. Bønder og borgere, som i titusindvis havde sat deres håb til mænd, der gik ind for reformkongen Christian II's sag, måtte føle dyb skuffelse.

En fjern eftertid ved desværre kun lidt om, hvad der dybest set lå bag den stærke bondebevægelse, der endte så ulykkeligt. Det er mest sandsynligt, at harme over voksende afgiftsydelser, navnlig øget hoveri, drev den frem, samtidig med at håbet om genindførelse af Christian II's bondevenlige lovgivning utvivlsomt blev genvakt ved en agitation, der bredte sig som en lynbrand. Forargelsen over visse herremænds og navnlig over bøgglumbispens usømmelige levned samt overdrevne forventninger om at slippe af med bispetienden har også indvirket. Og på forhånd anede vel de færreste, hvad kampen mod krigsvante, plyndringslystne tropper kunne koste.

Reformationens sejr. Kirkegods bliver krongods. Liv og lære

Kirkefornyelsen. I nær forbindelse med den politiske og sociale uro stod den kirke-reformatoriske bevægelse. Fra syd kom ikke blot lutherdommen, men også tilskyndelser fra Schweiz og Sydtyskland, rettet mod pavemagtens repræsentanter (*papisterne*), idet *de evangeliske* oprindeligt tog afstand fra al kirkeorganisation og tillagde evangeliet den højeste autoritet. Efter langvarig strid og uenighed især indenfor de højere stænder sejrede tilhængerne af en dybtgående forandring, og den i middelalderen så mægtige og godsrige katolske kirke blev bragt til fald. Ikke 20 år efter den tyske munks oprør mod pavemagten var Martin Luthers lære officielt antaget i Norden i kraft af et par yngre fyrsters politiske triumf, i Sverige var reformationen indledt af Gustav Vasa så tidligt som i 1527, i Danmark blev dens endelige sejr beseglet efter Christian III's erobring af København 1536 og hans påfølgende kup-agtige fængsling af de katolske bisper.

En kirkereform havde længe været på vej. Adel og rigsråd stod splittet i deres religiøse sympatier og vågede ængsteligt over deres politiske indflydelse. Men blandt borgere og bønder, der med ophævelsen af Christian II's lovgivning havde mistet en vis social beskyttelse, voksede i 1520'erne uviljen mod magtgriske og ofte alt andet end agtværdige bisper, og udbredt var også forargelsen over tiggermunkeordener, hvis medlemmer måtte siges at snylte på samfundet. Den unge teolog Hans Tausen, der var af fynsk, vistnok lavelig slægt, fik et par år efter at have afsluttet sine studier i udlandet (bl.a. ved universitetet i Wittenberg) i oktober 1526 kgl. værnebrev som luthersk prædikant i Viborg. Borgerne sluttede stærkt op om ham, og det blev dem tilladt at nedrive gråbrødre- og sortebrødrekirker eller omdanne dem til sognekirker. Fra 1529 virkede Hans Tausen i København, samtidig med at Frands Vormordson og andre friprædikanter ledede den reformatoriske bevægelse i Malmø.

På herredagene i Odense 1526 og 1527 havde Frederik I hævdet sin ret til at værne om prædikanternes frihed, og han fastholdt sin tolerancepolitik, mens hans søn hertug Christian (den senere Chr. III) fra Haderslev gik i gang med at reformere landsognene. Tidens stridsskrifter var voldsomme såvel i deres anklager mod

pavekirken som i forsvar for denne (især reformkatolikken Poul Helgesen, der dog ikke benægtede svagheder og misbrug indenfor gejstlige institutioner). Skrifterne har navnlig henvendt sig til læsekundige borgere. Et af dem talte direkte til bønderne og lod »Peder Smed« lære og undervise »Asser Bonde« m.h.t., hvad han skulle mene om sjælemesser, sjælegaver, skærsild, skriftemål, fastedage, afladsbreve, pilgrimsrejser, munkenes bedrageri »og anden sådan vildfarelse, som haver været brugt i pavens kirke i mange år«. Men det har næppe styrket reformationens sag, at Frederik I fratog sognekirkerne en stor del af deres klokker, eller at adelsmænd gjorde sig til herrer over en række klostre. Derimod var håbet om frihed for tiendeydelser egnet til at rejse bønderne til modstand mod den katolske kirke, især i Jylland (Klement-fejden). En ejendommelig holdning indtog Knud Gyldenstjerne som biskop på Fyn, idet han efter sin udnævnelse (1527) søgte kontakt med Hans Tausen og i Jørgen Sadolin fik en medarbejder, der virkede i evangelisk ånd og 1532 i bispens navn indførte Luthers katekismus som rettesnor for præsterne.

I almindelighed modsatte bisperne sig en kirkelig fornyelse, og at flertallet af dem blev fængslet ved et kongeligt magtbud i august 1536 burde ikke have overrasket den katolske kirkes ledende mænd. Herredagen i oktober s.å. godkendte Christian III's handlemåde og lod kongen overtage kirkens styre. Skulle riget sikre sig midler, der kunne råde bod på dets dybe finansielle nød, var inddragelsen af kirkegodset den mest nærliggende løsning. Et »klageskrift« mod bisperne, oplæst på herredagen, indeholdt en række anklager mod de enkelte bisper: de havde udsat kongevalget i 1533, havde hver for sig villet »føre stor fyrstelig stat og pral, den menige adel, borger og bonde udi riget til evige skade . . .«, og de havde fået nære slægtninge »indtrænget og indskudt« i rigens råd, delt kronens slotte og len mellem sig, til skade for menig adel og ridderskab. Tungest vejede dog bispernes ulydighed mod kongemagten, som det også blev fremhævet i *rigsdagsrecessen* af 30. oktober, der fastslog, at de »aldrig skulle igen komme til deres biskoppelige regimente, stift og stifts gods«. En ny samfundsoptattelse kom til orde: Der skulle for fremtiden kun findes en *verdslig* øvrighed, under den skulle også *kirken* stå. En dansk kirkegrundlov blev udstedt på latin i 1537, snart efter på dansk, og i 1542 blev »den rette ordinans« trykt.

Kirkeordinansen fastsatte, at evangeliet skulle prædikes retsindigt, begge sakramenterne uddeles og børnene oplæres i den kristne tro; kirkens tjenere, skolernes lærere og fattigfolk skulle forsørges. Om dette og selve gudstjenesteordningen med ordets forkyndelse (prædikenen på dansk) som det centrale handlede ordinansen, der bl.a. påbød, at præsterne på landet skulle vælges af sognets ansete mænd og provsten, der igen var valgt af præsterne i provstiet. Som i Tyskland var »den menige mand« dog ikke modnet til en så dybtgående kirkelig fornyelse; adskilligt blev ændret og tillempet. Hans Tausen måtte i sin teologiske undervisning give mådeligt uddannede lutherske præster en håndsrækning, og som biskop (superintendent) på Sjælland udførte Peder Palladius en kirkelig pionérgerning af sjælden folkelig karakter (se nedenfor).

Den verdslige side af reformationen kom til udtryk gennem den store ændring i godsbesiddelsen.

Kirkegods bliver krongods. Langt det meste af kirkens gods kom på kronens hænder. Først og fremmest *bispegodset*. I recessen 1536 siges det ubesmykket: for at Danmarks krone og konge kan blive des mere formuende og bedre modstå inden- eller udenlandske angreb på riget, uden at indbyggerne skal beskattes hårdt, »da skal alle bispestifters gods, slotte, gårde, huse og jordegods, som bisperne nu have haft i hånd og værge, herefter til evig tid være og blive med al deres rente og tilliggende lagt under kronen og til kongens opholdelse og til menige rigens bedste«. Sjælemessegods under bispegodset skulle ikke uden videre kunne kræves tilbage, og kronen overtog bispetienden, som bønder i vistnok alle egne af landet havde gjort sig håb om at blive befriet for. Lidt lempeligere gik de nye magthavere frem, når det gjaldt *klostergodset*. Ligesom en del andre gejstelige len kunne de vente en nyordning, men munkene kunne vælge mellem frit at forlade klostrene eller forblive, forudsat at de ville føre et kristeligt klosterlevned og lytte til det lutherske »Guds ord«, som blev prædikeret for dem. I virkeligheden kom herreklostrene med al deres jordegods under kronen, hvis indtægter antagelig efter 1536 blev tredoblet (fra ca. 100.000 til 300.000 tdr. korn). Domkapitler og klostre havde ikke mere fri rådighed over deres gods, de måtte hverken sælge eller pantsætte det uden kongens og rigsrådets samtykke.

Også *adelen* vandt noget ved den store kirkeforandring. Den fik ved Christian III's håndfæstning stadfæstet, hvad allerede herredagsbeslutningen af 1526 havde lovet: de adeliges hovedgårde, beboet og drevet af dem selv eller deres fogeder, skulle nyde tiendefrihed, men adelen måtte drage omsorg for, at dens fæstebønder svarede tiende til konge, kirkeejer og præst. Endvidere kunne adelige gøre sig håb om at få sjælemessegods tilbage, når de med breve og segl havde ført bevis for, at godset var skænket kirken af vedkommendes slægt. Mere betød det, at størstedelen af det tidligere kirkegods nu blev verdslige len, og danske adelige var sikret eneret til at få danske len. Som eneste stand i riget havde adelen politisk indflydelse ved siden af kongemagten, der ganske vist i Christian III's håndfæstning havde taget skridt i retning af arveregering, idet kongen kunne sikre sig, at hans søn prins Frederik blev tronfølger.

For *borgerne* i mange købstæder var det en fordel, at klosterbygninger nu toges i brug til verdslige formål, ligesom de kunne overtage eller nedrive en del kirker. En lettelse for byerne var det vel også, at mange fordrevne tiggermunke søgte ud på landet. Til forskel fra gejstligheden havde købstæderne nu repræsentanter med, når rigets stænder mødtes.

Svagest stillet var *bondestanden*. Klementsfejden kostede dyrt. Kun langsomt genvandt en del jyske bønder fra de oprørske herreder atter selvejet. I almindelighed blev overgangen fra selveje til fæste fortsat, om end denne bevægelse navnlig tog fart i de store mageskifters tid. Recessen af 1536 vedgik, at bønderne var

»besværet over al måde« med forskellige afgifter, men som før måtte de foruden kvægtiende yde korntiende: præsten, kirken og kronen skulle have hver sin trediedel. Kongen havde i virkeligheden arvet bispetienden, og bønderne skulle køre tiendekornet til kirkeladerne, »og skal der gives bønderne samme dag et måltid mad og drikke«. Lensmanden skulle sætte tiendenægttere fra deres gårde; bønder under vornedskabet kunne endda straffes som for tyveri. Den herremand, der fik en fæstebonde udsat, kunne fra 1547 sikre sig mod, at en bonde forulempede sin efterfølger. I 1551 gentog en reces dog 1523-forordningens forsikring om, at en fæstebonde ikke kunne udvises, så længe han vedligeholdte gården, svarede afgifterne og opfyldte alle andre fæsteforpligtelser. Efter fæsterens død kunne enken beholde gården på samme vilkår, men kun indtil næste fardag (opsigelsesdagen var ikke den samme i de forskellige landsdele).

Kongemagten var styrket, politisk og økonomisk, men havde samtidig påtaget sig nye forpligtelser. I stedet for bisperne ansatte regeringen superattendenter (eller -intendenter), der skulle drage omsorg for, at alle sognepræster prædikede evangeliet og Guds ord for befolkningen. Al undervisning, og det ville især sige uddannelsen af lutherske præster, måtte den verdslige regering tage sig af, og Københavns universitet blev genoprettet med visse kirkelige indtægter som grundlag. Hospitalerne skulle vedligeholdes til gavn for syge, invalider og fattige, der her kunne få føde, klæder og pleje som i den katolske tid.

Præst og menighed. Ved kirkeordinansen af 1539 blev det omhyggeligt bestemt, hvor stor en husholdning en superintendent måtte føre, og at han som kirkens lokale overhoved med bistand af en provst i hvert herred skulle have tilsyn med sognepræsternes forkyndelse og embedsførelse. Sammen med en kongelig embedsmand skulle han besøge alle stiftets sogne og optage fortegnelse over, hvad der tilhørte kirkerne.

Peder Palladius, en borgersøn fra Ribe, blev Sjællands første lutherske biskop. Han havde 1531–37 studeret i Wittenberg, hvor han blev doktor i teologien, og efter sin udnævnelse drog han i andre 6 år på »generalvisitation« til stiftets henved 400 kirker. Et lykketræf vil, at hans visitatsbog er bevaret og for eftertiden vidner om, at denne lærde mand talte et folkeligt sprog og røgtede sit kald med åbent blik for landbefolkningens tilværelse. Det lå ham stærkt på sinde at udrydde katolsk tankesæt med dets skærsildstro og klostervæsen, samt tilliden til helgener, relikvier, valfarter og afladsbreve. Palladius ville ikke blot erfare, »om en kristen almue får deres rette føde til deres sjæls salighed«, men også lære menighederne »den rette kirkeskik«. Han greb sagen praktisk an og fortalte om kirkens hele indretning og vedligeholdelse, om gudstjeneste og kirkegang, om sognepræstens og sognedegnens gerning. Hans tale var rig på formaninger til unge og gamle i menigheden. De fattige skulle ikke være glemt, efter at almisse til munke var »aflagt«. Mad, korn og gamle klæder burde i stedet gives til de virkelig fattige og til de syge på hospitalerne (Palladius gav et rystende billede af elendigheden blandt de sengeliggende stakler i

Helliggejstes hus i København, »indførte af ganske Sjællands land«). Fattige var også de unge studerende, fattige de »husarme«, fattige de omvandrende stoddere og undertiden også sognepræst og degn (»de ere Eders sjælesørgere, derfor bør Eder at sørge for deres legeme igen«). Formaningen om *hjælp til de fattige* blev givet i ord enhver kunne forstå: »Og når I sidde hjemme udi Eders hus ved Eders bord og have en ovn ret for Eder, da værner Eder til at have et lidet fad hos Eders store fad og slå der en skefuld varmt udi og et stykke brød eller fisk, hvad Gud haver undt dig, og lad så din dreng eller pige løbe hen dermed . . ., hvor du vedst, at sådanne ere!«

Jævnt og forstandigt, men altid moraliserende taler Palladius om tingene. Han formaner menigheden til at holde kirken »under tør tag og inden tætte vinduer« og forældre til at straffe de »unge drenge«, som kyler og kaster sten mod vinduerne, og han vil have kirkegården heget og fredet. Bryllupper, barselsgilder og gæstebud skal være sømmelige: »Dernæst æde I og drikke med hverandre og sidde tilsammen og tale god snak om Gud og det, som godt er, om ægteskabs-handel, giver hverandre Eders børn . . . til ægte, lære og undervise hverandre, de gamle de unge, at pløje, så, høste, at sætte bo, med andre nyttige snak og tale . . .« De »gladhjertige« måtte gerne danse og synge viser; »vi må vel stjæle os en glad stund og drikke en skål øl med hverandre, endogså over vor tørst«. Men banden, bagtaler, »løsagtige noder« og »helgens påkald« måtte ikke finde sted ved gilderne.

Respekt for verdslig som for gejstlig øvrighed blev på luthersk vis indprentet bonden: »Du haver en dødelig herremand til husbond, som du tjener og giver dit landgilde, den bør du at være hørig og lydig, efter det fjerde bud, så fremt som Gud skal ikke straffe dig på liv og sjæl«. Sendte herremanden 3 gange forgæves bud efter bonden (til hovtjeneste?), kunne ulydigheden straffes »ved øxen og daler«, altså bøder. Men husbonden havde også hals- og håndsret: »Dersom du gør hennem meget fortræd, han tør sætte dig af dit gods og tør lade dit liv tage af dig«. – Palladius taler i fortsættelsen om »en herremand over alle herremænd . . . Jesus Christus«, hvis ord lyder: »Kommer til mig, alle som ere besværede med synd eller sorig, jeg vil vederkvæge Eder!« Men sidder bonden kirkeklokkens kalden overhørig og ikke skøtter om Guds salige ord, straffes han ikke ved økse eller daler, men vel med mange slags syger og med at blive sat fra Himmeriges gods og styrtet ned i helvedes afgrund. Man mærker sig, at kun sygdom eller »herskabs forfald« (arbejde for herremanden) kan gælde som undskyldning for forsømt kirkegang. Men adelen får så at vide, at den skal give et godt eksempel »og ikke så ligge hjemme på deres herregårde, når andre søge til kirke« – den menige mand kunne ellers mistænke herremanden for at holde »munke-messe« på sin gård. Bønderne skal også våge over, at deres præster og degne holder sig til den lutherske tro og gerning. Forholdet var jo det, at mange forhen katolske lavgejstlige lod sig »omvende« til den nye lære og derved bidrog deres til, at sognemenighederne kom til at lide mindre præstemangel ved kirkeforandringen.

Palladius kendte almuen, holdt af den og »underviste« den ud fra sin tids evan-

geliske opfattelse. Men uhyggelig er hans tale om troldkvinder, der i alle landsdele jages som ulve og bliver brændt i snesevis. Samtidig advarer han – måske ubetænksomt, når tidens overtro tages i betragtning – mod de gamle signe-remser, »som djævelen og munke haver lært«. Der er næppe tvivl om, at en del kvinder, der under lykkeligere forhold kunne regnes for »kloge koner«, hvis råd mange søgte, og som ikke lagde skjul på, at de på godt og ondt havde særlige evner, blev overtroens ofre. Ved mere eller mindre pinlige forhør »tilstod« de adskilligt, som de næppe under andre forhold ville have udtalt. I forbindelse med en ret komplikeret trolddomssag, hvor en bonde i Kornerup ved Roskilde skulle være forgjort, røbede »heksen« Eline Mørk ikke blot de ord, hun ved den lejlighed havde »læst« over bonden, men også at hun havde sin »trolddom« i en æske, som nu var brændt. »Desligeste sagde hun og, [at] hver nat siden hun blev greben, da stod djævelen for hende som en stor sort kat . . . Da spurgte Oluf Skriver hende ud, om hun ikke var ræd for hannem. Svarede hun og sagde: »Jeg gør kors for mig, så går han fra mig . . .«. Ofte var det vel sådanne »hekse«, datidens øvrighed i Guds navn dømte til bålet.

Som Palladius har andre djærve og virkelighedsnære lutherske prædikanter nidkært søgt at vende bondealmuens sind bort fra gammel kirkeskik og rodfæste den rene lære i hjerterne. De vidste, at det var ikke nok at fjerne helgenbilleder og overkalke kirkemalerier. En ny fromhed, fjendtlig mod alt »papisteri«, måtte fremelskes. Mange klostre blev nedrevet, munkesang afløstes af menighedssang, og i de lange lutherske prædikener glemte forkynderne ikke at udmale mangt og meget, som var at regne for »djævelens værk«. Men der er eksempel på, at bønder gennem generationer ikke heller glemte at bøje hovedet, når de gik forbi det sted på kirkevæggen, hvor jomfru Marias billede var malet, før det på reformationstiden blev skjult bag den hvide kalk. Gamle trosvaner holdt sig længe.

II. Bondestand og herrestand i konge- og adelsvældens tid

1500-tallets første årtier stod i de politiske og religiøse modsætningers tegn. For de fleste af Europas lande fik især Amerikas opdagelse langtrækkende følger. Spanien og Portugal udnyttede først den nye verdens rigdomme og de nye handelsveje muligheder også mod øst, men blev i længden overgået af handels- og søfartsnationer som England og det lille reformerte Holland, der i kraft af sine handelskompagnier skabte et stort kolonirige. Hansestæderne, der i århundreder havde været Nordeuropas dominerende handelsmagt, mistede derimod efterhånden deres store indflydelse. Ulykkeligvis blev det gamle fjendskab mellem Sverige og Danmark(-Norge) efter 1560 genoplivet, hvad der skulle blive til største skade for dobbeltmonarkiet. Danmarks kortvarige deltagelse i den frygtelige tyske trediveårskrig førte 1627–29 til den første besættelse af den jyske halvø, og nye ødelæggelser fulgte, efter at Sverige syd for Østersøen havde tilkæmpet sig en stormagtsposition. Senere krige kostede Danmark dyrt, men dets tab af skåneprovinserne 1660 betød mere naturlige grænser mellem de to lande og dermed i det lange løb bedre betingelser for et nordisk samarbejde.

Fra den nye verden hentede europæiske magter en rigdom af ædelmetaller, og med det økonomiske opsving fulgte gode afsætningsmuligheder også for danske landbrugsprodukter. Studedefning blev en god indtægtskilde især for adelen, kornpriserne steg, og eksporten havde sin gyldne tid indtil o. 1600, studehandelen noget længere. Nedgangen kom efter 1620. Men i et århundrede, hvor adelen havde stor politisk indflydelse og ligesom kronen større jordbesiddelser end i den katolske tid, opførtes rundt om i landet herregårde af borglignende karakter, prægtige i sig selv og udtryk for datidens samfundsstruktur: storbrugernes overlegenhed overfor bønderne.

I den lange periode indtil enevældens indførelse 1660 skete der udenrigspolitiske omskiftelser, bekostelige og i reglen tabgivende krige fandt sted, der kom økonomiske kriser og indre magtkampe mellem konge og rigsråd. Men forholdet mellem landbefolkningens store flertal, fæstebondestanden, og herrestænderne, d.v.s. kronen og nogle få hundrede adelige godsejere (mod periodens slutning også enkelte borgerlige), ændredes ikke væsentligt. Antallet af selvejerbønder blev yderligere reduceret, men dette lille mindretal af bondestanden var dog i Danmark udsat for en relativt godartet udryddelseskampagne sammenlignet med en række andre lande. Gårdbrugerne fik trods alt nogen andel i en økonomisk fremgang, der først et stykke ind i 1600-tallet blev standset ved alvorlige tilbageslag. Nedgangen kom til udtryk gennem et voksende antal gårdforsiddelser, lavere indfæstninger, ofte svigtende landgildeydelse, men samtidig utvivlsomt øget hoveri og i perioder et

skattetryk, der også ramte adelen og dens ellers fritagne ugedagstjenere. En lille procentdel af fæstegodset blev lagt under bestående eller nyoprettede hovedgårde, og en del landbrugsjord gik tabt ved stormfloder og sandflugt. Men det er ikke udelukket, at dette tab blev mere end opvejet ved nyopdyrkning og øget kornavl. Derimod gik husdyrbruget for hornkvægets vedkommende tilbage. I periodens sidste årtier hindrede folkesygdom og krigsødelæggelser den naturlige befolkningstilvækst, men ikke alle landsdele rammes lige hårdt.

Det bevarede kildemateriale giver mulighed for i hovedtræk at belyse fæstevæsenets udvikling, navnlig i 1600-tallet og på kronens store godsområder, der dog efterhånden formindskedes en del og i nogen grad ændredes ved mageskifter mellem konge og adel. Der var stor nedgang i antallet af hovedgårde og ladegårde tilhørende kronen, mens de adelige herregårde i de fleste landsdele voksede i tal og landbrugsmæssigt i værdi som følge af arrondering (godsafgrunding), forbedret drift og mere planmæssig udnyttelse af fæstebøndernes hoveriydelser. Omskiftelige konjunkturer og krigsødelæggelser greb dog forstyrrende ind, ved periodens slutning til uoverskuelig skade for såvel godsejerne som den brede bondebefolkning.

Storbesiddere og landalmue

Konge og adel. Christian III og hans hærmagt havde sejret over en splittet opposition. Bispevældet var knust, og kongen kunne i fred indføre og organisere en luthersk statskirke, han kunne indsætte Johan Rantzau som sin statholder i her-tugdømmerne og en anden holstener som leder af det tyske kancelli. Men i rigsrådet mødte han danske højadelige navne som Banner, Munk, Erik Krummedige, to gange navnet Gyldenstjerne, en Rosenkrantz (de to sidste navne skulle senere takket være Shakespeares »Hamlet« nå en art verdensberømmelse!). Nyt medlem blev den 42-årige Johan Friis, der kort efter stod som det dansk-norske riges mægtigste kansler, leder af finans- og indenrigspolitikken. Den »rigsdag«, der blev samlet i København midt i oktober 1536, var først og fremmest adelige mænd, henved 400, ikke alle med slægtsnavn, skønt dette var påbudt fra 1526. Flere af disse slægter var stærkt forgrenede og talte forholdsvis mange medlemmer. Repræsenteret ved 5–11 mand var slægterne Bille, Brockenhuus, Daa, Friis, Grøn, Gyldenstjerne, Gøye, Juel, Krabbe, Munk, Skeel, Stygge og Urne; svagere repræsenteret var Brahe, Glob, Hardenberg, Huitfeldt, Kaas, Lunge, Lykke, Norby, Rosenkrantz, Skram, Trolle, Vind og Valkendorf. Slægten Oxe var ikke med.

Vigtigere end navnene var adelens magtposition. I egen velforståede interesse havde danske og tyske rådgivere bidraget til, at Christian III midt i sin sejr modstod fristelsen til at blive enevældig hersker. Hans håndfæstning fastslog, at Danmark skulle »være og blive et kårerige« (valgrige), men holdt dog døren på klem til et kommende arverige: den lille prins Frederik og eventuelt en anden af kongens sønner efter ham skulle være »udvalgt« tronfølger; fandtes der før Christians død

ingen søn, skulle konge og rigsråd forinden vælge tronfølgeren. Hertil kom det enestående, at ved Christians bortgang skulle slotslovene (bestemmelser om rådgivning over rigets fæstninger) holdes til efterfølgeren, den udvalgte prinses hånd, ikke – som ved tidligere håndfæstninger – til rigsrådets hånd. Allerede ved Frederik II's håndfæstning sejrede dog gammel tradition: kongen skulle regere med embedsmænd af dansk adel. Rigsrådet og adelen stod atter stærkt, under formynderregeringen 1588–96 endnu stærkere. Med den myndige og magtlystne unge Christian IV syntes rigsrådets magt svækket, for dog atter at styrkes i kongens senere år. Frederik III's håndfæstning 1648 stod i kompromissets tegn, men rigsrådet fik overtaget og holdt med møjse kongens tendens til egenmægtigt styre nede, indtil krigskatastrofen 1657–60 drog en statsomvæltning efter sig.

Indflydelsesrig var adelen, men »adelsvælde« er en for ensidig karakteristik af en godt 100-årig periode i vor historie. Også landbohistorisk set må kongen (kronen) som langt den største godsbesidder i høj grad fremhæves, når samfundsbilledet skal tegnes. Men borgerstandens lyse forhåbninger fra Christian II's, Sigbrit Villemssons og Hans Mikkelsens dage blev for lang tid beskæmmet, og bondestanden måtte ofte se sine rettigheder beskåret, lide under konjunktursvingninger og dertil voksende skattebyrder som følge af de ulykkelige krige. Adelen kunne også føle sig tynget, selv om den som godsbesidder efterhånden blev kronen overlegen. Talmæssigt gik adelsslægterne tilbage, omkring 1650 var der kun ca. 150 med vel 3000 medlemmer; fornyelse var praktisk talt kun sket ved optagelse af indvandret tysk adel. Standen savnede efterhånden markante personligheder, dens økonomi blev stærkt svækket, til dels en følge af de krigsomkostninger og -ødelæggelser, der ramte dens fæstebønder såvel som kronens. Til karakteristik af en væsentlig side af samfundsforholdene er »adelsvælde« ikke egnet, snarere »bondeafmagt«, i erkendelse af de ringe livsvilkår for den overvejende del af den danske befolkning. Ved periodens slutning var spørgsmålet kun, om bunden var nået, eller ny social og økonomisk nedgang var i vente. Svaret skal ikke gives ud fra en traditionsbunden indstilling, der i vornedskab og senere stavnsbånd er tilbøjelig til at se den dybeste fornedrelse – lige så lidt som »adelsvælde« bør fremkalde forestillingen om en økonomisk velfunderet, politisk overmåde magtsikker og kulturelt forfinet samfundsgrupper dominans.

Hovedgårde og ladegårde. I perioden kort før reformationen skete der en meget betydelig afgang af adelige hovedgårde. Nedgangen i antallet af hovedgårde var mindre i reformationstiden, men for den lange periode frem til enevældens indførelse kan følgende tal anføres (uddrag af Svend Aage Hansens tabeller, bilag 1 i »Adelsvældens grundlag«):

	Adelsgods		Krongods		Kirkegods		Hovedgårde ialt	
	1550	1660	1550	1660	1550	1660	1550	1660
Jylland	339	390	84	41	4	–	427	428
Fyn	118	126	19	9	–	–	138	140
Sjælland	85	92	69	38	1	–	155	133
Lolland-Falster	41	30	13	11	1	–	55	44
	583	638	185	99	6	–	775	745
Skånelandene	103	142	65	26	–	–	168	193

Når det samlede antal hoved- og ladegårde i 1660 ligger højere, end sammenlægningen af de 4 landsdeles tal viser, skyldes det, at foruden adelsgodser en del andre gårde er betegnet som »andet privat gods«. De få bornholmske storgårde er indregnet under Skånelandene.

Herregårdenes tal var som helhed dalende, men for *adelsgårdene* viste de efter reformationen en betydelig stigning, der fortsatte i perioden 1570–90, hvorefter tilgang og afgang opvejede hinanden indtil 1640'erne, da antallet atter var stigende. Kloster-, bise- og kapitelsgods (i 1530 ca. 200 gårde) var i 1540 for størstedelen overgået til krongods; i 1570 var af kirkegodset kun 2 klostergårde tilbage, i 1625 ingen. Kronens gårde blev 1540–90 fra tiår til tiår betydeligt færre, 1600–1650 var antallet ret uforandret, så fulgte påny en væsentlig nedgang. Før 1550 havde kronen af 198 fra kirken inddragne hovedgårde solgt 24, bortskænket 4, mageskiftet 6 og nedlagt 7 hovedgårde. De tilsvarende tal var 1550–90: 15, 5, 49 og 19. Langt det største antal mageskiftede gårde forekom i perioden 1570–90 (se afsnittet om de store mageskifter), mens nedlæggelserne var mere jævnt fordelt over sidste halvdel af 1500-tallet. For adelen blev kronens godsafhændelser af stor betydning, hovedparten kom i dens hænder. Endnu i 1660 var der kun 6 ikke-adelige ejere, 5 var udlændinge.

Når adelen trods heldige mageskifter, køb og nyoprettelser af hovedgårde ikke kunne opvise en mere iøjnefaldende fremgang efter reformationstiden, må dette ses i sammenhæng med godskoncentrationen. Langt mere målbevidst end tidligere søgte storbesidderne at samle fæstegodset om større hovedgårde, hvis drift ved udnyttelse af bøndernes hoveri blev betydeligt mere rentabel. Talrige mindre hoved- eller ladegårde tabte i værdi, og adskillige blev efterhånden nedlagt. I udpræget grad gjorde dette forhold sig gældende m.h.t. *kronens hovedgårde*. Den stærke godssamling i Nordsjælland og enkelte andre landsdele medførte i mange egne en mindre intensiv udnyttelse af de tilskiftede og -købte arealer, nemlig som kongelige vildtbaner (større, samlede jagtdistrikter), hvor jagtslotte eller -hytter undertiden afløste hovedgårde.

I senmiddelalderen var 70 % af *adelens hovedgårde* i lokale slægters eje, men allerede før 1550 ændredes dette forhold betydeligt; kort efter år 1600 gjaldt det kun godt 50 og i 1660 34 %, altså en halvering. På Sjælland og i Skånelandene dalede antallet til en femtedel, mens det jyske element på halvøen kun havde en nedgang fra 83 til 56 % og samtidig var i hastig fremrykning på Fyn, hvor der efter svenskekrigene ikke var 10 % »indfødt« adel. Også den jyske adel, der ved år 1600 ejede 55 % af landets godser, led store godstab, idet 15 % af herregårdene i Jylland før 1660 var på holstenske og udenlandske hænder (i landet som helhed 14 %). Kronens borgerlige kreditorer ejede et par procent af danske godser i privatbesiddelse.

Adelsborg og bondebygning. Taltige hovedgårdsbygninger, der helt eller delvis er bevaret i deres oprindelige skikkelse, blev opført i senmiddelalderen og århundredet efter reformationen. Biseborge som Dragsholm og Gjorslev har stadig præg af middelalderborg trods baroktidens modernisering. Blandt klostergårde kan nævnes det hvide Børglum kloster, Dueholm, Bjørnsholm (Vitskøl) og Ørslevkloster, alle i Nordjylland. Af Skovkloster (det senere Herlufsholm) er kun rester tilbage, og Dalumkloster (Christiansdal) er helt ombygget. Senmiddelalderens typiske herreborg var det forholdsvis lille, men høje stenhuse med kamgavle, skydeskår og »skoldehuller«, velegnet til forsvar. Mere eller mindre ombygget ses enkelte, skønnest vel Krabbesholm ved Skive (opført o. 1550). Flerfløjede var adskillige middelalderborge: Spøttrup i Vestsalling og Rygård på Fyn er stolte eksempler og heldigt restaurerede. Den trefløjede Vedbygård i Vestsjælland fuldførtes først efter 1550, de to ældste fløje er her parallelle. Villestrup i Himmerland lod Axel Juul og fru Kirsten opføre i deres bryllupsår 1542; i det nordlige Vendsyssel blev Oddens to sengotiske fløje i to stokværk vistnok bygget før 1550, Østergård i Salling skal være grundlagt i 1516, firfløjet, med en ganske lille borggård og voldgrave i lighed med Spøttrup.

Fra rigsrådets stortid stammer en række jyske renæssancegårde: i Østvendsyssel Ingeborg Skeels prægtige Voergård, opført i flere perioder, o. 1590 den røde østfløj med rige sandstensprydelser, svære, ottekantede tårne og en portal formet som en triumfbue. På et højtliggende voldsted omgivet af grave opførte Banner-slægten i 1500erne Kokkedal (Øster Han herred); ældst var en kort, ret høj bygning med krydshvælvet kælder, maleriske sengotiske gavle blev gårdens pryd, og renæssancepræget blev ved ombygninger mere udtalt. I Østhimmerland rejstes efter oprørsbranden 1534 på en sokkel af granitkvadre det trefløjede Lindenberg; sydfløjen med dens rige udsmykning, to runde hjørnetårne og karnapagtige udbygninger blev dog først opført 1683 af den ansete, godsrige lensmand Corfitz Viffert. Syd for Mariager fjord nær dens udløb i Kattegat opførte den rige Jørgen Lykke 1545–47 Overgård: en hovedbygning i 3 stokværk og to smallere sidefløje med vægtergang øverst, men en borg uden voldgravene som værn. Gammel Estrup, »Jyllands stateligste herregård«, har Lauge Brocks stenhuse fra før 1500 som un-

derste etage i vestfløjen, men rigsråd Eske Brock, sin slægts sidste mand, og hans svigersøn Jørgen Skeel skabte i det væsentligste renæssanceborgen i 1600-tallets første trediedel. Den særprægede Lynderupgård, et trefløjet anlæg af bindingsværk i to stokværk, blev opført 1556 af Christoffer Rosenkrantz, efter at den oprindelige bispegård formentlig var afbrændt under Klementopstanden. Af jyske renæssancegårde kan endvidere nævnes Kongstedlund, Nørlund, Kås, Ulstrup, Støvringgård, Skaføgård, Rugård, Rosenvold, Boller og Tirslund. Hvidkalkede ligesom Lindenberg blev Tjele, Lerkenfeld, Rydhave, Brejninggård, Sønderkov og det ejendommelige Engelholm med dets fire store, løgspirsmykkede hjørnetårne (opført i 1590erne). Mere ombyggede står andre jyske gårde fra denne periode: Bratskov, Stårupgård, Aunsbjerg, Holbækgård, Ryomgård, Mejlgård, Matstrup, Rysensteen, Nørre Vosborg m.fl. Det gamle Vosborg led 1532 skade ved en stormflod, og i 1550erne menes Fyns tidligere katolske biskop Knud Gyldenstjerne at have opført en ny befæstet borg, delvis af bygningsmateriale fra Skærum kapel, der på kgl. befaling blev nedbrudt, da det blev brugt til »afguderer og anden uskikkelighed«.

Fyn er særlig rigt på renæssancegårde. Blandt de ældste er kansler Johan Friis' Hesselagergård, som han – ifølge en stentavles latinske indskrift – lod opføre for sig og sin slægt »på fædrenes ældgamle grund« anno 1538. Med sit firkantede trappetårn og to ottekantede hjørnestene, det stejle tegltag, de mægtige, rundbuede gavle samt skytteleft og den endnu velbevarede vægtergang stod borgen dog først o. 1550 færdigbygget. I Sydfyn opførte rigsmarsk Frands Brockenhuus ved samme tid det prægtige Egeskov i frodig nederlandsk påvirket byggestil, et højt og kraftigt dobbelthus bygget på egepæle med et dobbeltlag af svære bjælker over, en bygning, hvis mure hæver sig direkte op af en sø. De to runde tårne bærer kegleformede tårnhatte, og de var ligesom det firkantede trappetårn forsynet med forsvarsindretninger – »Grevens fejde« var ikke glem! Yngre er Jacob Ulfeldts tofløjede Ulfeldtsholm, det senere Holckenhavn, anselige murstensbygninger på kvaderstensokkel, med svungne, rigt udsmykkede renæssancegavle (især østfløjen) og oprindelig et rundt trappetårn; mod vest og syd var værnet kun voldgrave. Andre fynske renæssancegårde er rigsråd Jørgen Marsvins engang så maleriske Hollufgård, Erik Hardenbergs Skovsbo, Gyldensten, hvis høje hovedfløj mod syd blev opført så sent som 1640, Ørbæklunde, der var en af Friisernes herreborge, Juulskovs smukke røde hovedfløj og Fraugdegård, opført 1588 af Oluf Daa som et dobbelthus lignende Egeskov, men mindre og med bindingsværk. I Sydfyn blev Nakkebølle grundlagt i 1599 af Jacob Brockenhuus (Frands B.s bror); blandt talrige restaurerede og stærkt ombyggede hovedgårde må her nævnes det senere Brahetrolleborg, oprindelig Holme kloster, som Rantzau-slægten i 1568 købte og gav navnet Rantzausholm. Damsbo med dets to parallelle huse, hvis fløje har svungne gavle og kviste, blev påbegyndt af rigsmarsk Anders Bille så sent som i 1656.

På den sjællandske øgruppe var renæssancegårdene færre. Ved en vig syd for

Skælskør opførte Johan Friis Borreby, der var bygget solidt på kampesten og nedrammede egepæle, et langhus med fire tårne, ligesom Hesselagergård velindrettet til forsvar, med faldgitter, vægtergang, skydeskår og skoldehuller. Som eneejer af Gisselfeld fra 1547 byggede Peder Oxe et trefløjet borgkompleks med skønne, aftrappede gotiske gavle. Hovedfløjen blev udstyret med skoldehuller og skydeskår; der var kun vinduer ind mod gården. Peder Oxe opførte også det senere stærkt ombyggede Tølløse slot. Et imponerende renæssanceslot blev Mette Rosenkrantz' Vallø, »dette store hus med disse to store tårne«, som hun ifølge sin indskriftstavle i 1586 fik »under spær og tag«; flere andre ejere har dog præget Vallø. Længere mod syd ligger Ejler Grubbes ret lille, men fornemme Lystrup, et af de ældste eksempler på hollandsk højrenæssance-arkitektur i Danmark, stærkt virkende med et slankt, ottekantet vindeltrappetårn mellem to flankerende udbygninger. På en holm vest for Holbæk opførtes Birkholm (Løvenborg) med dets muligvis allerede dengang rødkalkede, svære mure, der hævdede sig over voldgrave og engdrag, en hovedbygning og en trefløjet ladegård, hvor murankre på ladebygningen dannede årstallet 1634 samt bygherren Malte Juuls og hans hustrus navnetræk. Meget ombygget er det oprindeligt så velbefæstede Torbenfeld, hvis nuværende midtfløj formentlig blev fuldført 1577 i renæssancestil med gennemkørselsport og store vinduer; under porten findes en fængselskælder. I Hornsherred har Jægerspris endnu rester af det gamle Abrahamstrup, der efter 1590 blev ombygget; muligvis blev det syvkantede vindeltårn opført på samme tid, og der blev anlagt voldgrave (senere jævnet). Nordøst for Næstved opførte Claus Daa til Ravnstrup i 1635 Holmegård, en smuk bindingsværksbygning, der »rejser sig lige op af gravens vande, hvis spejlbillede fordobler virkningen af fodmurenes huggede eller rå kamp og af stokværkernes krydsende tømmer« (Chr. Axel Jensen), en ejendommelighed, som allerede samtiden havde øje for. – Fra Lolland må nævnes Berritsgårds velbevarede røde bygning i to stokværk (fra 1580'erne), en gammel sidefløj på Halsted kloster, en bindingsværksbygning på Rudbjerggård og dele af Krenkerup, som Mogens Gøye stort set gav den skikkelse, som hovedgården trods alle ombygninger har bevaret.

Velstand og pragtlyst, men også frygt for kommende bonderejsninger fik den tids herremænd til at opføre prægtige gårde, borglignende i det ydre, med synlige og skjulte fæstningsanlæg, men i det indre ofte præget af en kultur, som en sen eftertid har beundret, trods dens aristokratiske holdning og undertiden både barske og løsslupne indslag. Det var renæssancetid i Danmark, og ude i verden kendes i hvert fald Tyge Brahes navn, selv om hans Stjerneborg på Hven (Ven) sank i grus.

Men hvad tænkte og følte de bønder, som år efter år måtte køre tømmer og sten til de nye borge og yde meget andet arbejde? Mange af dem var bønder eller sønner af bønder, som i sin tid flokkedes om Skipper Klement og led nederlag med ham, andre efterkommere af dem, der ved Øksnebjerg blev ramt af »Johan Rantzaus lyn«. Tog de borgbyggeriet som en tung, uafvendelig skæbne, en byrde lagt til hoverivante bønders talrige andre? Heller ikke kronens bønder og selvejerne var jo

fri for ægt og arbejde. Slotsopførelser kunne i Frederik II's og Christian IV's tid stille større arbejdskrav endog til fjerntboende bønder, end flertallet af adelens fæstere måtte påtage sig. Hertil kom anstrengende vejhoveri, og når f.eks. Viborg domkirke skulle genopbygges efter en brand, gik der »hovbud« til hundreder af bønder.

Bondeguse. Kongers og adeliges store byggeforetagender kunne vel især vække bitterhed hos bønder, der på konges og lensmands bud måtte se deres egen adgang til byggemateriale besværliggjort. I 1400-tallet har *bulhuse* (træbygninger med vandrette, svære bulfjæle) i visse egne været almindelige såvel i by som på land. Men i 1554 forbød Christian III landsbybønderne at bruge fjæle-tømmer eller bulvægge i deres huse; de skulle kline eller lukke med ler og sten, »og skal ingen stolper, fodstykker eller andet tømmer jordgraves, men det skal sættes på sten, at det des længer kan have bestand«. Som så mange andre befalinger blev denne øjensynligt ikke efterkommet. Forbudet blev gentaget 1577 med henblik på kronens bønder i Koldinghus og Skodborg len, egne, hvor gårde med bulhuse var almindelige.

I middelalderen havde *bindingsværk* dog stort set afløst bulhuse. Fra 1100-tallet kendes bindingsværk-bondeguse med stuehus og stald i een længe (Hejninge). Dets næstnærmeste »efterfølger«, der stod endnu i 1400-tallet, havde stolper anbragt på sten og var kun stuehus. Det havde sikkert lerklinede vægge samt lergulv, bortset fra et enkelt rum, hvor der fandtes ildsted. Vægstolper var husets bærende elementer. Bindingsværk og bulkonstruktioner kunne langt ned i tiden kombineres. Smalle, stråttækte boliger, delt i stue og stegers, har været almindelige i 1500-tallet. På Sjælland talte man i 1650erne både om »stuelænge« og »ild(sted)længe«, i Nordjylland brugtes senere »ildstedrad« (»isterad«) eller »radlænge« (i Vendsyssel, Thy og Himmerland indtil vore dage i formen »rålling«), og på Lolland-Falster træffes »alhus« i 1600-tallet. Loft fandtes i reglen ikke. Ildsted var ofte kun en lille lermasse på jorden, men lerklinede ovne fandtes i senmiddelalderen, ja endog stenbyggede ovne (Store Valby). Ildstedet blev efterhånden udskilt ved en klinet lervæg, en kakkellovn med lerpotter indmuret eller en jernbilægger kom i stedet, og et røgfang af træ kunne lede røgen op mod taget, hvor den slap ud gennem lyren (denne røg- og lysåbning fandtes ikke altid lige over ildstedet, men ved husgavlen). Bogstaveligt lysere tider oprandt, da bøndernes stuehuse fra o. 1500 begyndte at få vinduer i stuens ene side, og man slap for røgplagen, så man kunne »begynde at male og pynte op i opholdsrummet« (Axel Steensberg). Skorstene kendes før 1600, men først fra 1677 kan der forsøges en ildsteds-statistik. Da var bageovne også almindelige ved bøndergårde. I renæssancetiden fik langbord og -bænk derest plads ved vinduesvæggen og sengene i stuens modsatte side. Uopvarmede rum (herberg, bur, lofthus) fandtes også.

Om stalde og lader ved vi mindre. På de sydlige øer og i Sønderjylland var bonden tilbøjelig til at indrette kostalden i den ene ende af stuehuset, som det kendtes fra oldtid af. To- og trelængede gårde synes fremherskende i Jylland til

omkring 1700, men i slutningen af 1600-tallet var firlængede gårde mest almindelige på Sjælland og Fyn samt i dele af Nørrejylland. Det antal gårde, der kendes fra denne tid, er næppe helt repræsentativt, men de trelængede bøndergårde synes dominerende på Fyn, i Vestjylland, i Viborg amt og (måske) på Århus-egnen, mens der på Møn og Falster var flest to- og trelængede gårde (taget under ét); af Møns 523 gårde var ikke mindre end 162 enlængede. De firlængede og trelængede gårdes bygninger lå oftest, men ikke altid, regelret omkring en firkantet gårdsplads; små huse (skure) til brændsel, svin eller andet forekom. Ved tolængede gårdformer lå længerne gerne vinkelret på hinanden, undertiden dog parallelt. Navnlig i dele af Vendsyssel og Nordvestjylland var parallelgårde almindelige. Længernes antal havde utvivlsomt forbindelse med gårdstørrelsen (Svend Jespersen).

Landalmuen. Ordet »almue« har skiftet betydning gennem tiderne. Landalmue skal her opfattes som den brede bondebefolkning under ét: selvejerbønder, gårdfæstere, bolsmænd, gårdsæder, husmænd med og uden jord, landhåndværkere, inderster på gårde og i huse, tjenestefolk, fattige landboer uden egen bolig, hvad enten de tilhørte sognet eller et omvandrende proletariat. De fleste husmænd kunne ikke som gårdmændene leve udelukkende af jordbrug og kvægavl, men var landarbejdere eller drev et håndværk, meget ofte begge dele; i visse egne var mange af dem fiskere (det samme gjaldt i kyst- og fjordegne en del gårdbrugere) eller småhandlende, det sidste især i hovedstadens eller købstæders nærhed. Nærmere omtale af landalmuens erhvervsforhold må helst udskydes til en lidt senere periode, hvor kilderne giver mulighed for statistiske iagttagelser. Der findes dog allerede fra slutningen af 1500-tallet og fremefter et rigt kildemateriale til belysning af forholdet mellem storbesidderne (kronen og de private godsejere) og bønderne, navnlig gårdfæsterne. Desværre er det i nogen grad ensidigt: vi får gennem talrige lensregnskaber, en del private godsarkiver, tingbøger m.v. megen solid viden om bøndernes *afgiftsforhold*, mens det er ret begrænset, hvad der ud fra de samme kilder kan fastslås med sikkerhed, når det gælder bøndernes udbytte af landbruget, endsige håndværkeres og landarbejderes erhvervsindtægter. Om hovedgårdsdriften ved vi mere, men også her er kilderne fra slutningen af 1600-tallet mest givende.

I ældre landbohistoriske fremstillinger iagttages og vurderes samfundstilstandene gerne ud fra ét hovedsynspunkt: forholdet mellem godsejere (herremænd og kronens repræsentanter) og fæstebønder. Det *har* sin berettigelse, men er dog for ensidigt. *Fæsteforholdet* var et meget væsentligt led i det store bondeflertals tilværelse, ja grundlaget for den. Det kunne give bønderne anledning til besvær og hyppige klager, også til indbyrdes utilfredshed, når fordele og ulemper ved landsbybønderes gårdbrug syntes ulige. Fæstevæsenet var for de allerfleste bønder noget selvfølgeligt, uundgåeligt. Kun sjældent tilkøbte en fæster sig selveje. Derimod søgte mange bønder at hævde deres selvejerrettigheder, hvor de – med eller uden

sikkert bevis – regnede deres gårde for selveje fra gammel tid. I almindelighed havde fæstere ingen interesse i at stræbe efter en selvejerekssistens, der som regel også ville være uopnåelig. Men ofte kunne fæstebønder modsætte sig afgiftsforhøjelser eller fratagelse af tilvante rettigheder i mark, eng og skov. Der var uoverensstemmelser på lokalt plan: enkelte bønder, nogle landsbyers eller, når det kom højt, et helt godsdes fæstebønder der i klagemål, sjældnere gennem processer, gik ind for begrænsede krav, i reglen formuleret som anmodning om at bevare tilvante rettigheder og/eller blive fri for nye afgiftsbyrder. De bevarede kilder giver kun indblik i en ganske lille del af den stedfindende tovtrækning mellem godsejere og bønder, men efterlader en tydelig forestilling om, at det normale udfald var den stærkeres sejr over den svagere part, med den bemærkelsesværdige undtagelse, at domsafgørelser, især ved en højere retsinstant, ikke helt sjældent gik en godsejer imod og i nogen grad lod bonden ske ret.

Et nødvendigt supplement til den traditionelle opfattelse af modsætninger indenfor landbosamfundet giver bøndernes egen lovgivning, bevarede landsbyvedtægter fra denne og en noget senere periode. Her møder man landbrugets, det daglige arbejdslivs krav (iøvrigt også hvad selskabeligheden fordrede!), og man ser for sig et landsbysamfund, hvor nogle bønder eller gårdmændene som helhed var ulige bedre stillet end husmænd, men hvor der dog toges et vist hensyn til fattige, syge og erhvervsløse. Landsbystyret har været genstand for indgående studier (Poul Meyer), og det vil være naturligt at skildre det i et afsnit om erhvervsforhold. Byvider og -vedtægter rummer dog sociale indslag, der hører hjemme i en omtale af fællesskabstidens befolkningsgrupper. I tiden før 1660 havde næsten overalt et flertal af landsbyboerne del i dyrkningsfællesskabet, idet de havde jord i bymarken. Men dette gjaldt kun de færreste husmænd, endsige indsiddere og tjenestefolk.

Langt de fleste bevarede (lands)byvedtægter er fra tiden efter 1660, men mange af dem har uden tvivl været efterlevet, før de blev nedskrevet. De ældste, ofte meget kortfattede videbreve har kun få bestemmelser om beboere uden jord i bymarken eller den sædvanemæssige græsningsret, som blev husmænd til del. Der forekom dog socialt betonedede påbud, henstillinger til de heldigere stillede, f.eks.: »Krøbling skal ages af alle, som heste haver«, og en sjællandsk »byskrå« fra 1645 formaner – som Peder Palladius 100 år tidligere – bymanden til at »ingen tide forglemme de fattige og syge, hvor gilde drikkes, mens lade Guds del være deriblandt«. Man skal nok mærke sig den afsluttende artikel, hvorefter de, der enten ikke har »samtykt« i de foregående 70 artikler eller ikke vil holde vide og vedtægt, skal til herskabet bøde 3 mark dansk. Ikke blot må naboer pante *dem*, som »ikke vil holde og vedtage, hvad menige mand pålægges«, men deres genstridighed bør også medføre højere bøder til såvel herskab som bymænd. Det må anses for givet, at herskabet (én eller flere stedlige godsejere) øvede indflydelse både ved udfærdigelsen og m.h.t. overholdelsen af byvedtægten. »Byskråen« for Ry i Volborg herred afsluttes således med en henstilling til »velbårne Niels Trolles ridefoged og fuld-mægtig på Trolholm« om at besegle og underskrive skråen samtidig med bymændene (1645).

Gårdbrugerne. Når talen er om »bymænd« og »grandelag« må en landsbys gårdbrugere opfattes som en enhed, men i økonomisk og anden henseende kan forskellen have været stor. Hertil kom, at gårde og huse i de fleste landsbyer tilhørte forskellige godser, ofte 3–4 eller endnu flere. Det kunne betyde, at også deres afgiftsforhold var ret forskellige. Den meget almindelige opdeling i helgårde, halvgårde og bol siger for lidt om brugsstørrelsen og -værdien. Ved matrikuleringen i 1680erne skulle det vise sig, at adskillige halvgårde blev lige så højt skyldsats som helgårde, ligesom bol og gårdsæder var af stærkt varierende hartkornsstørrelse. Oplysningerne om udsæd er for få og ofte for usikre til, at man på dette grundlag kan danne sig en pålidelig opfattelse af gårdbrugernes økonomiske forhold. Det samme kan vel siges om de fleste kreaturantal, der anføres i bevarede skattemandtal, navnlig fra periodens slutning, men her er dog utvivlsomt et bedre sammenligningsgrundlag. Ikke blot er det ofte muligt at udskille husmænds og indersters meget små besætninger, men også indenfor gårdbrugernes kreds er der markante forskelle. Højt over almindelige gårdmænd med 2–4 køer hæver sig adskillige med 6–8, og m.h.t. studehold kan forskellen være endnu mere udpræget. Samtidig kan det iagttages, at der ved bol og gårdsæder her og der holdes relativt mange kreaturer, ligesom husmænds kreaturhold gennemgående var stort i forhold til deres hartkorn (om de havde noget). Det er givet, at misvækst og kvægsyge har ramt de mindst bemidlede bønder særlig hårdt, men der har til alle tider været chancer for, at en driftig bonde, der forenede faglig indsigt og omtanke med virkelyst, kunne arbejde sig op. Man har ofte udmalet fællesskabets hæmmende og nivellerende indflydelse som noget generelt og helt afgørende. Forholdet var dog i reglen det, at den enkelte bonde havde mulighed for fra såtid til høst at drive sin jord bedre end sin nabo, være mere påpassende med sine kreaturer og navnlig ved en forstandig økonomi få mere ud af sit landbrug. Der kunne spares på udgifter til folkehold, når bondens børn voksede op og særlige afsætningsmuligheder kunne udnyttes, navnlig af bønder i hovedstadens eller de lidt større købstæders nærhed. Bierhverv eller nyopdyrkning var i mange tilfælde en mulighed.

Ældre tingbøger fortæller ofte om markskel-strid mellem landsbyer. I tidens løb kunne der opstå usikkerhed m.h.t. »de rette markskel«, selv om de havde særlige kendetegn (f.eks. trækul under stenene). Processer forekom åbenbart ikke sjældent, synsmænd måtte da udtale sig, sandemænd eventuelt sværge. Ting afholdtes gerne på en høj, hvor et udvalg af retskredsens beboere som tinghørere (*stokkemænd*) tog plads på tingstokkene, og et stokkenævn kunne vidne om, hvad der var foregået på tinge. Indenfor Jyske Lavs område udnævnte kongen *sandemænd* (»de otte mænd«), der kunne afgøre en række sager af særlig betydning. Hvad der ikke kunne klares på bystævne, hvor de praktiske, især landbrugsmæssige problemer blev behandlet, måtte herreds- eller birketing tage sig af. Overalt er det gårdbrugende bønder, der har indflydelse, ikke husbeboere. Men bønderne kommer i reglen til kort, når de nu og da beklager sig over lensmænd og fogder. Regeringen pålægger gang på gang klagerne at vise »hørighed og lydighed«, efter at vedkom-

mende lensmand har afgivet *sin* erklæring i sagen. Til værn for deres jordrettigheder kunne bønderne nødes til at forelægge deres sag for kongens retterting, som Vejen bys bønder med held gjorde det i 1547, da fogden på Skodborghus ville tilegne sig en del af deres marker. Gamle tingsvidner, skelforretninger ved stokkenævns og sandemænd fra to herreder samt en herredsdømme blev fremlagt i sagen, og det kongebrev, der bekræftede bøndernes rettigheder, blev opbevaret i århundreder: det forbød lensmanden at bruge nogen del af byens marker, medmindre det kunne ske med bymændenes samtykke. Men senere begivenheder skulle belære Vejen-bønderne om »et kongeorde ringe magt overfor en herremands selvrådighed« (Søren Alkærsig), og sådan har det vel ofte været. Ikke mindst var godsejerne om sig, når det gjaldt skoverhvervelse. Bønderne kunne i de fleste egne få bygnings- og hjultømmer, om nødvendigt også brændsel fra skove, men efter udvisning. Storbesidderne fik således kontrol med skov-udnyttelsen. Moser og navnlig heder kunne bønderne snarere regne med at beholde for sig selv.

Husmænd og inderster var for størstedelen afhængige af gårdbrugerne, ligesom *tjenestefolk* var det. Bedst stillet var dengang og senere som regel aftægtsfolk, ofte kaldt »gårdmænd«, der boede på eller ved den gård, vedkommende tidligere havde haft i fæste og vel som regel kun havde afstået (»opladt«) mod fortsat underhold af gården, enten kost og klæder eller visse nærmere aftalte naturalier, især korn. Mange af disse »gårdmænd« ejede nogle kreaturer og fik græsning og foder til dem. Flertallet af husmændene var utvivlsomt håndværkere eller landarbejdere og modtog en væsentlig del af deres løn i naturalier, hvad en forordning af 1655 iøvrigt tillod for tjenestefolks vedkommende. Man kan ikke ud fra det stigende antal gadehuse (i jordebøger og i visse egne præsteindberetninger) drage slutninger om en tilsvarende forøget husmandsbefolkning. En del huse på de enkelte gårdes grund og sandsynligvis også på gadejord (landsbyens fællesgrund) kan – som i en lidt senere periode – være forandret til fæstehuse, til »forbedring« af jordebogsindtægterne. Mange huse blev »øde« under svenskekrigene og som følge af pest, og godsejerne havde større fordel af at få gårde besat end af at genoprette huse. På den anden side blev en del ubesatte gårde med forfaldne bygninger bortfæstet eller -lejet til husfolk, der antagelig fik gården mod at vedligeholde den. Mange beboere af ødegårde var dog enligstillede. En del tjenestekarle (»drenge«) har ligesom vel de fleste husmænd ejet enkelte kreaturer. Adskillige husmænd tjente som røgere, hyrder el. lign. ved hovedgårdene.

De hjemløse. Ret ofte giver de ældste kirkebøger oplysning om personer, der må betegnes som hjemløse. Mange af dem kom fra købstæderne, nogle fra udlandet, og de fleste var omvandrende uden bestemt rejsemål. Næsten alle, der omtales af præsterne, blev på livsbanen standset af sygdom og død, for kvindernes vedkommende ofte af en barnefødsel, som præsten i hvert fald fik lejlighed til at indføre i kirkebogen, når det »uægte« barn døde. Også mange voksne omvandrerere blev

begravet navnløse, kun betegnet som tiggere eller – mere medfølelse – som »en stakkels kvinde, som betlede sit brød« eller »en fattig fremmed vanfør dreng, som blev kørt imellem byerne«. Ja, mange invalider, syge og gamle blev i bondevogn ført fra landsby til landsby »i stakkelsrejse« og båret fra gård til gård for at få lidt øl og mad, før rejsen gik videre til vogns. En og anden præst kunne i kirkebogen give udtryk for sit mishag med, at en dødssyg blev »slængt af vognen« eller »halvdød lod sig føre på sin vogn«. Der var evnesvage, vel også sindssyge, blandt tiggerne, og der var mænd og kvinder, undertiden ægtepar, der var blevet erhvervsløse på grund af sygdom eller alderssvaghed. Om en fattig, alvorligt syg kvinde hedder det, at hun havde velhavende søskende, »men døde forladt af dem alle«. Ikke få afskedigede syge soldater, der havde fået »forlov« at søge deres føde, hvor de kunne, endte deres dage i et tilfældigt sogn; en og anden »vellærd student« gik det ikke bedre.

Blandt de betlende var børn på 10–14 år eller mindre, der ligesom de voksne måtte gå fra sted til sted for at få mad og husly. Nogle af dem blev taget i pleje af fastboende (de lidt større børn kunne jo gøre nytte), andre drev videre med strømmen af hjemløse og sluttede sig til voksne tiggersker, hvoraf mange havde et spædbarn på armen. En del omvandrende kvinder var prostituerede eller blev det, efter at samfundet havde udstødt dem. Lovens bud kunne endog bidrage til at skabe varigt hjemløse. En sjællandsk kirkebog oplyser om en afdød tiggerkvinde, at hun »var geraden i fattigdom, og efter Kongelig Majestæts forbud om tiggere at huse uden [for] de sogne, de havde levet udi, blev hun af ingen annammet. Turde og ikke give sin sygdom tilkende, på det hun ikke ganske skulle udskydes«. En stor del af »det omvandrende proletariat« (som Gustav Bang har skildret det i »Kirkebogstudier«) var enker eller forladte hustruer. Af andre kilder kan man udlæse, at antallet af enlige, fattige kvinder var meget stort i landsognene, måske især på Sjælland, i slutningen af 1600-tallet og i det følgende århundrede. En del var soldaterkoner, og der var andre, hvis mænd »for fattigdoms skyld« havde taget tjeneste andetsteds hos bønder. I Jylland og på Fyn flygtede mange under svenskekrigene 1657–60 for hærgende soldaterflokke, forbundsfæller såvel som fjender. Næppe få søgte fra det sydlige Jylland til fjerne egne på halvøen. En gammel kone fra Lindeballe ved Vejle fandt således sin grav på en kirkegård i Thy. Mange af de »fordrevne«, som præster i Syd- og Sønderjylland gang på gang omtalte, blev utvivlsomt hjemløse resten af deres liv.

Bondeskæbner. De fleste kilder til landalmuens historie i denne periode giver oplysninger om bondens stilling som fæster, skatteborger og tiendeyder, evt. som soldat, landboen som sagsøger eller sagsøgt, undertiden – lidt lykkeligere – som arvtager. Om landbrugere og håndværkere som erhvervsdrivende og om deres øvrige færden hører man mere undtagelsesvis, dog indeholder bevarede tingbøger en mængde spredte træk til belysning af almuens hverdag. Hertil kommer, at enkelte kirkebøger giver et indblik i præstens kendskab til sine sognebørn, hans interesse også for deres timelige velfærd. Mads Prom i Sørbymagle og Kirkerup

sydøst for Slagelse anfører efter 1645 så vidt muligt de afdødes fødselsår, fødested, forældres og ægtefællers navne, evt. børneantal, dødsår og -dag, levealder (år, uger og dage), ofte tillige oplysninger om erhvervsforhold, omflytninger m.m. Forbavsende mange er tilflyttere fra Jylland og Fyn, en del af de sidste som flygtninge under svenskekrigene. Notater som »Hjemme udi optugtelse og arbejde indtil sit 25. alders år« og »Levet her udi sognet og i omliggende sogne« veksler med de ret talrige oplysninger om mere komplicerede levnedsløb. En mand, der nævnes som kirkeværge, sognefoged og skovfoged, havde som yngre i 5 år drevet købmandskab i Norge, en kort tid været i Frankrig og havde senere i 10 år »tjent for restanceskriver« på Kalundborg slot, hvor han også blev tilbudt stilling som ridefoged, men foretrak som 40-årig at fæste sin fædrengård i hjembyen Rosted, mens faderen endnu levede; gift var han kun i 29 uger, blev 47 år. En mere end dobbelt så gammel kvinde havde som barn mistet sin far, der »kom ud med kongelig flåde til Hispanien«; hun var født i Korsør og havde tjent i København og Slagelse, før hun kom til landsognet: »havde levet vel med mange fornemme godtfolks yndest og hver mands gode eftertale og vidnesbyrd, dog med ustadig lykke« (hun for vild og frøs ihjel på hjemvejen fra Slagelse en novembernat).

Om en ældre karl, der bl.a. havde tjent som tærsker, hedder det, at han var flittig og arbejdssom, »dog ustadig i sind«, mens en 15-årig dreng omtales som »stille, sagtfærdig, dog flittig, tugtig, af få ord«, men han havde efter sin skolemesters og andres udsagn »gjort en god profect i læsen og skriven«. Pastor Prom havde meget tilovers for de bønderbørn, der havde anlæg for boglige sysler. Han priser tre søstre i alderen 5–15, der døde kort efter hinanden i peståret 1656: »Alle tre udi deres børnelæsning frem for deres jævnlige hver efter sin alders måde undervist, tilmed udi huset og anden stæd meget flittige og til forældrenes gavn...« 1648 oplyses om en afdød håndværkers søn, Niels, at han »er sat til bogen og er den første, . . . efter at nu i mange år her i disse sogne ingen haver ladet sig dertil bevæge, meste af [mest p.gr.a.] forældrenes forsømmelse, som her om, nemlig deres børn at lade undervise, gør sig liden tanke . . .«

I kirkebogen nævnes adskillige soldater. En af de ældste afdøde var udskrevet under Kalmarkrigen og »var med at indtage Calmar, Elsborg, Øeland etc.« En anden, der selv blev soldat i lang tid, havde haft en morfar, »Gammel Christen«, der som ung skulle »have set et slag udi Grevens fejde stå på Flakkebjerg mark«; han blev 127 år (?). Men samtidskrigen kastede skygger ind over det sjællandske sognesamfund. En 70-årig fordreven fynbo havde i selve præstegården søgt arbejde som røgter og »blev annammet for ynks skyld«. 1659 omtales en bonde, der var god mod sine stedbørn og andre, »flittig udi sin gerning, hvilket og vel lykkedes indtil nærværende onde krigs tilstand«; han blev som andre bønder plaget med indkvartering, tilsidst udsat for plyndring og på hjemvejen fra Roskilde nedskudt af en svensk rytter, da han ville forsvare sine heste. – Den smukkeste minderune får dog i 1657 en mange år tidligere tilflyttet fynbo: »En mand af stor oprigtighed, trofast, ja og nej, from og tjenstvillig mod hver mand. Haver det usædvanlige efter

sig frem for mange andre, at hver menneske taler vel om hannem«. På latin tilføjer præsten: »En sjælden dyd, en sjælden lykke!«

Vandringer fra land til by – og omvendt. Det var ikke blot hjemløse og for en stor del eksistensløse, der gav udtryk for en vis mobilitet i datidens danske samfund. At mange bondesønner og -døtre flyttede fra det ene landsogn til det andet faldt ganske naturligt, også indenfor vornedskabets område, hvor de fleste hovedgårde havde bøndergods i adskillige sogne. Om nogle få procent af fæsterne mente Hans H. Fussing at kunne oplyse, at de kom fra andre landsdele (tilnavne som Skåning og Jyde er dog intet bevis for, at fæsteren selv var udvandret fra Skåne eller Jylland), og kirkebogen fra Sørbymagle-Kirkerup indeholder detaljerede oplysninger om mænd og kvinder, der havde opholdt sig i mere end én landsdel og navnlig for kvindernes vedkommende haft erhverv både på landet og (som yngre) i købstaden. Ved gennemgang af en række førlovsregistre i lensregnskaber og borgerskabslister fra en del byer har Fussing senere suppleret de sparsomme sikre meddelelser om indvandring fra land til by. Skønt der er huller i materialet, siger det noget, at der ifølge førlovsregistre fra 26 år indenfor perioden 1614–53 i Næstved blandt 76 arvinger med anført hjemsted var 41 bosat i sjællandske landsbyer, i Slagelse tilsvarende fra 28 år indenfor perioden 1612–58 25 af 57 med angivet hjemsted. Byfogedregnskaber fra 7 sjællandske byer viser, at af 161, der flyttede ud på landet, drog 124 til landsbyer i mindre end 30 km afstand fra den pågældende by, de fleste antagelig til deres hjemstavn. Af 372 bortflyttede personer var ca. 30 % skræddere, vævere og skomagere, en halv snes % snedkere, bødkere og hjulmænd, lidt færre smede, og det er vel navnlig disse *håndværkere*, der er flyttet ud til landsbyerne. For Fyn er de tilsvarende procenttal lidt højere; de kendes ikke for Jylland. Hvad arveladernes erhverv angik, var erhvervsfordelingen nogenlunde ens i de tre landsdele. Indvandringen til de jyske købstæder skete for størstedelen fra jyske landsbyer, vel især fra det naturlige opland. København fik som hovedstad betydelig tilvandring fra købstæder i alle dele af riget, ca. 30 % af kendte tilfælde i perioden 1624–54, mens indvandringen fra landet samtidig omfattede 44 %, heraf godt 20 % fra jyske landsbyer. Det kan ikke overraske, at jyderne, der jo var vornedfrie, i forholdsvis stort tal søgte til købstæderne, snarere kan det undre, at jyske karle i stort tal søgte beskæftigelse på sjællandske godser, hvor mange af dem overtog fæstegårde og deres efterkommere blev vornede.

Uden tvivl var det ofte i godsejernes interesse, at sønner af gård- eller husfæstere drog til en nærliggende købstad for at blive uddannet som håndværkere, navnlig gjaldt det vel »håndsnilde« drengene. I hvor stor udstrækning dette var tilfældet og hvor ofte veloplærte bondesønner vendte tilbage til hjemstaven, har vi ingen sikker viden om. Man kan heller ikke se bort fra, at en del godser i perioder har haft en »overskudsbefolkning«, som gerne måtte søge andetsteds hen. Dertil kom andre, mindre lykkelige forhold. Man har spredte oplysninger om unge, ugifte kvinder, der søgte til andre egne for dér at føde deres uønskede »uægte« børn;

nogle blev ammer hos familier i byerne. Men der er også eksempler på piger, der af samme årsag søgte fra købstaden ud på landet, hvor få eller ingen kendte dem, men hvor de dog kunne gøre sig håb om husly og mad mod at tilbyde arbejde ved snart sagt hvad som helst. Antagelig forekom det endnu oftere, at ældre mænd og kvinder, der ikke længere var arbejdsdygtige, måtte søge deres underhold hos fjerntboende slægtinge eller venner, ikke sjældent endda lade »dagen og vejen« afgøre, hvor de skulle finde føde og få tag over hovedet – de hjemløses ulykkelige problem. På den anden side må det ikke overses, at der i »dette tog af pjalteproletarer, der i stadig uro færdedes hen ad landevejene« (Gustav Bang) var et betydeligt antal, hvis vandringer hørte sammen med næringsvejen. Det gjaldt bissekræmmere, der solgte mange slags varer og kunne være ganske velkomne i landsbyerne, og det gjaldt skærslibere, »kedelpikkere« og andre, hvis mere eller mindre afvekslende erhverv medførte, at de ofte måtte savne faste tilhørsforhold. Det samme var tilfældet med de mere eller mindre frygtede tatere og natmænd, der meget vel kunne være af hjemlig oprindelse i modsætning til de helt fremmedartede sigøjnere, som loven formentede ophold i landet.

De store mageskifter. Godsarrondering

Jordegods i mængde havde kronen vundet ved reformationen. Spredt i landet lå det inddragne bispegods, klostrene, domkapitlers, kirkers og præsters gårde, som kongen fik hel eller delvis ejendomsret til; desuden »forbrudte« selvejergårde. Kronen var i visse egne blevet den helt store jordbesidder, og dens indtægter stærkt forøget, da de fleste større len var regnskabslen. Bevarede jordebogsregnskaber viser ikke blot fæsternes afgifter, men giver oplysninger om ladegårdens drift. Det var naturligvis af vigtighed, at kronens godser gav et betydeligt udbytte; det skete bedst ved en godsconcentration. Her faldt kongens interesser i virkeligheden sammen med talrige adelige godsejeres: mageskifte af strøgods gjorde det muligt for hundreder af herremænd at drive et mere rentabelt landbrug med bedre udnyttelse af bøndernes arbejdsydelse. Prisudviklingen var foreløbig gunstig.

Forud for de fleste mageskifter gik en reform af regnskabslenene, idet lensmanden blev sat på fast løn (*genant*). Det skete især i 1550'erne. Mange ældre lensmænd fandt vilkårene uantagelige, mens adskillige unge adelsmænd greb chancen. En forordning af 1557 formanede lensmændene til at vise retsindighed overfor fæstebønderne og ikke forhastet sætte fæstere med landgilderestancer fra gårdene eller skrue stedsmålet for højt op. Lensmanden skulle respektere bøndernes ret til bygningstømmer og brændsel i skovene; hverken han eller hans fogder og skrivere måtte uretmæssigt kræve afgifter af bønderne. Lensmænd skulle for fremtiden gøre regnskab for »uvisse« (ikke fastsatte) indtægter som indfæstning og sagefald m.m. – Der var i 1545 kun 56 hovedlen, færre end før reformationen og inddragelsen af bispegods; 30 af lenene var til kongens fri disposition, heraf 18 på regnskab, 12 på

afgift; pantelen var 24, deraf 5 på livstid. Af smålenene, hvis tal blev stærkt formindsket, kom godt 3/4 under regnskabslen. Lensmændene blev i højere grad end før kronens embedsmænd, som kansleren Johan Friis ønskede det. Derfor kunne de også blive nyttige håndlangere ved flertallet af de mageskifter, som kongen og en række adelige godsejere i Frederik II's og Christian IV's tid foretog i alle hovedlandsdelene.

Fordele ved mageskifter. Historikernes opfattelse af mageskiftepolitikken er i tidens løb i nogen grad ændret, takket være ny, mere indgående forskning. Indtil o. 1850 var det den almindelige antagelse, at adelen havde høstet den største fordel af godshandlerne, idet kronens gods »gerne ikke var nær så udsuget, som det, der gaves i bytte« (Fr. Hammerich). Påstanden om, at adelen altid vandt ved mageskifterne, havde T. A. Becker dog allerede i 1839 betegnet som urigtig, i lighed med mange andre beskyldninger mod datidens adel. I 1879 påviste Kr. Erslev, at kronen i stor udstrækning havde bortskiftet gods med ringe afkastning mod andet, som ved at blive lagt under regnskabslen gav fuldt udbytte. 40 år senere udnyttede Ths. B. Bang »Kronens Skøder« for perioden 1535–1648, »Kancelliets Brevbøger« 1551–88 o.a. kilder, men godsbesigtigelserne i forbindelse med mageskifterne gav han en mere overfladisk behandling. Bang fremhævede kronens interesse i en godssamlende politik, og kun m.h.t. Christian IV's tid anså han adelens initiativ for afgørende. Svend Gissel kunne i sin disputats hævde en selvstændig opfattelse. Ud fra dybtgående studier måtte han fastslå, at adelen med dens meget opsplittede arvegods lige så fuldt som kronen øjnede muligheder for at nå frem til en mere fordelagtig stordrift netop i kraft af en velovervejede mageskiftepolitik. Hertil kom, at de adelige lensmænd havde stor indflydelse på den praktiske tilrettelægning af mageskifterne. Af de som oftest kun to mænd, der skulle foretage besigtigelser af gods, der indgik i et mageskifte, var i reglen den ene en direkte interesseret lensmand, hvis eventuelle indvendinger blev taget til følge. Når kronen i 1578 ændrede sin mageskiftepolitik og efter den tid fortrinsvis erhvervede gods i Jylland – herom er forskerne enige, – antager Gissel, at det skete under indflydelse fra adelens side, og han finder Bangs vurdering af Frederik II's personlige indsats »stærkt overdreven«.

Efter en foreløbig aftale mellem kongen og den adelige godsejer gik de omtalte to udpegede mænd igang med at »besigtige« godset, væsentlig på grundlag af jordebogsafskrifter o.l., sjældnere ved direkte besigtigelse. Bøndernes erklæringer om deres landgilde og jordtilliggende, eventuelt skovsyn ved uvildige bønder m.fl. momenter, indgik i mageskifteprocessen. Den afsluttedes med en taksering og ligning af godset, som blev forelagt parterne til endelig besegling og underskrift, hvorefter protokollering og registrering fandt sted. Viste godset sig efter den gensidige overtagelse ringere end ventet, kunne der rejses efterkrav. Undertiden forenkledes dog fremgangsmåden, fordi den mest interesserede part (utvivlsvist især adelige storbesiddere) pressede på. Kronen syntes mindre nøjeseende ved mages-

skifter med gejstlige institutioner, ligesom udsæd for selvejergods kun sjældent blev oplyst. Hvad hovedgårdenes bygninger angik, fandt der en virkelig synsforretning sted. Fæstegods blev behandlet forskelligt, idet man skelnede mellem »slettegods« og »skovgods«; kun i skovområderne var en egentlig besigtigelse nødvendig, og her medvirkede »dannemænd« (pålidelige, retskafne bønder), i reglen fra andre landsbyer i herredet end dem, synsforretningen berørte. Bønderne måtte faktisk ved edsafleggelse sætte både deres himmelske og jordiske velfærd i pant på, at deres oplysninger om udsæd, landgilde m.v. var rigtige, men de har antagelig i besigtigelsesforretningerne set »en art garanti for bevarelsen af deres rettigheder og pligter i det traditionelle omfang, hvilket var særdeles påkrævet« (Gissel). Forhøjet landgilde og eventuel inddragelse af landsbyjord under en hovedgård var for bønderne højst ubehagelige ledsagefænomener, når mageskifter skulle bane vej for mere effektiv godsdrift. Modsat kunne det dog også ske, at nye eller forhøjede ydelser i forbindelse med mageskiftet blev afskaffet eller nedsat.

Resultaterne. Var mageskifterne i Christian III's tid ret få, indledte til gengæld Frederik II allerede i 1560 sin mageskiftepolitik med en stor godshandel, hvorved Hillerødsholm kom under kronen, mens Herluf Trolle fik Skovkloster (Herlufsholm). Da kongen s.å. ved andre mageskifter sikrede sig Asserbo og Stenalt og straks efter lod undersøge, hvor meget gods universitetet, Roskilde domkapitel og adelen havde nær Helsingør og København, var dette optakten til nye, store mageskifter, hvorved kongen i Nordøstsjælland erhvervede 4 hovedgårde og ca. 200 bøndergårde. Svenskekrigen 1563–70 betød en afbrydelse, men da var mageskifterne i det væsentlige sluttet i Kronborg, Frederiksborg og Københavns len, hvor adelen i 1559 havde mere end 400 fæstegårde, men tyve år senere højst 80 (Horns herred falder udenfor de tre len). Også i Odsherred havde kronen fra ældre tid haft en hel del gods, fra 1536 meget forøget ved inddragelse af Dragsholm. I 1540 og navnlig 1554–56 gik Christian III videre, og 1560 tog sønnen fat. Ved Frederik II's død 1588 havde adelen i Odsherred kun 11 gårde; dem erhvervede Christian IV senere. I Kalundborg len tilskiftede kongen sig en hovedgård og 228 bøndergårde. På Møn fik kronen ved mageskifter efterhånden 145 af adelens tidligere gårde. I andre egne af Sjælland, hvor kronen hverken var eller blev den helt dominerende godsbesidder, bragte mageskifterne kun mindre forskydninger. Frederik II afstod dog en del jysk gods mod erstatning på Sjælland, bl.a. Allindemagle og Valsø hovedgårde samt Rygård i Volborg herred. Den fremtrædende godsejer Peder Oxé fik dog kort efter hovedparten af Rygård-godset overdraget mod strøgods i forskellige egne af Sjælland. I Sydsjælland synes adelsmænd at have haft mindst lige så stor fordel af godskoncentrationerne som kongen, og alt i alt forøgedes krongodset på hovedøen kun med 4–5 % af samtlige sjællandske jordbrug.

På Falster tilskiftede kongen sig adeligt gods, deriblandt flere hovedgårde, mod gods på Lolland og i Jylland. Denne linie fortsatte Christian IV. Adelen havde i 1651 kun 44 gårde på Falster, men udvidede sine lollandske besiddelser. Også på

Fyn blev adelsgodset forøget, bortset fra 3 herreder, og på Tåsinge afhændede kronen 1573 Kærstrupgård (fra 1637 Valdemarsslot) med fæstegods og kronens rettilighed i de ca. 200 jordegne gårde på øen. På Langeland ændredes stillingen kun lidt. Her havde kronen og adelen også efter mageskifterne omtrent lige meget gods. Øst for Øresund blev derimod krongodset formindsket med ca. 900 gårde og bol samt en række hovedgårde, men kronen fik til gengæld gods på de danske øer (også Bornholm) og i såvel Nørre- som Sønderjylland. Sandsynligvis var Frederik II blevet smerteligt belært om, at krige med Sverige ville ramme de skånske landsdele uforholdsmæssigt hårdt – hvorfor så ikke undgå særlig store tab for *kronen* og dens bønder? At adelsgodset blev forøget i Skåne og Halland, fik mange år senere betydning ved afståelsen af de østdanske landsdele til Sverige.

Fra 1578 ændrede Frederik II sin jyske mageskiftepolitik. Så sent som i 1574 hedder det, at kongen ikke ville modtage gods i Jylland (mindre mageskifter havde dog af og til fundet sted, på adelsinitiativ). Nu genoptog han den planmæssige godserhvervelse, som Christian III 1556–58 havde indledt i Koldinghus len, men med andet formål end faderen og i langt større målestok. I 5 herreder, hvor adelen før 1559 havde ejet godt 60 % af samtlige jordbrug, blev kronen før 1588 praktisk talt enebesidder. Også i egnen syd for Kolding (det nordøstlige Sønderjylland) erhvervede kronen det meste af adelsgodset, nemlig ca. 250 gårde og bol. Snart kom turen til østjyske egne længere mod nord, hvor kronen foretog store godssamlinger. 1580–81 gik de fleste godsejere i Hads herred ind på at mageskifte. Kronen fik her i Frederik II's tid 4 adelige hovedgårde og ca. 100 fæstegårde; o. 1650 havde adelen kun 35 jordbrug i herredet. Omkring Dronningborg og Randers tilskiftede kongen sig store godsområder og fik samtidig en mængde jysk og lollandsk strøgods; Hans Johansen Lindenov fik til gengæld i Vendsyssel Hundslund kloster (det senere Dronninglund) med 175 gårde og bol, et tilliggende der overvejende lå samlet. Derimod synes kong Frederiks mageskiftforsøg til dels at slå fejl i en række skovrige herreder i Midt- og Østjylland; han havde her jagtslotte i Skanderborg og Silkeborg. Heller ikke i Ålborghus len og et par andre egne i Jylland, hvor en systematisk godssamling også blev tilstræbt, havde kronen held med sig. Nordvestjylland synes Frederik II ikke at have interesseret sig for; i Fjends herred og Salling blev adelsgodset forøget på krongodsets bekostning.

Mageskifternes betydning kan diskuteres. For *kronen* syntes det en klar fordel, at godssamlingen lykkedes i det nordøstlige Sjælland, i Odsherred og dele af Vest- og Sydsjælland, på Falster og i enkelte østjyske egne. Hovedsagen var næppe de udstrakte vildtbaner, hvor kongen drev jagt for sin fornøjelse eller (ved fastansatte jægere) som erhverv. Både vildtfredningen og de hensynsløse jagter var til megen skade for bønderne og medførte, at også kronen led tab som følge af voksende landgilde- og skatterestancer. En virkelig indtægtsforøgelse kunne det derimod give, at smålen blev mageskiftet med gods der kom ind under regnskabslenene. Mest vandt kronen og samtidig adelen dog ved en stærkere godskoncentration, idet en del ældre ladegårde blev udvidet og nye oprettet. Vel blev der nedlagt eller

opdelt adskillige ladegårde, der før 1536 havde været bispe- eller klostergods (det sidste blev først lidt efter lidt inddraget), men en væsentlig forøgelse af stordriften på kronens gods fandt dog sted, så meget mere som mange fæstegårdes jorder blev lagt under kronens ladegårde.

Godsarrondering. De store mageskifter må ses som et led i en landbrugsreform i tidens ånd, d.v.s. betydningsfuld for godsejerne, men af tvivlsom værdi for bønderne, selvejere såvel som fæstere. På reformationstiden var størsteparten af kronens og adelens bøndergodsbesiddelser endnu strøgods, om end ofte med en kerne af hoverigørende landboer nogenlunde samlet om hovedgården (se ovenfor s. 15). En udvikling i retning af udpræget godskoncentration var begyndt, og den skulle tage fart i forbindelse med mageskifterne. Lykkedes det en driftig herremand at opnå mageskifte med kronen, ofte ved flere handler, var dette i mange tilfælde optakten til mageskifter med andre herremænd, der ejede gods i nabolaget. Først måske kun en enkelt eller nogle få gårde, men i heldigt fald kunne en storbesidder lidt efter lidt tilkøbe sig så mange gårde og jorder, at han praktisk talt blev enejer af flere landsbyer. Mest nærliggende var det naturligvis at erhverve alt bøndergods i den landsby, hvor hovedgården lå. Med det formål for øje kunne det være fristende for godsejeren ved fæsteledighed eller anden lejlighed at nedlægge samtlige bondebrug i en landsby og sammenlægge deres agre i bymarkerne til »forbedring« af hovedgårdsdriften. Landbrugshistorikeren Henrik Pedersen har fra 1600-tallet anført en række eksempler på denne fremgangsmåde og påpeget dens betydning for stordriften. En alvorlig hindring kunne det være, at »jordegne bønder« (selvejere) havde gårde, hvis jorder i reglen lå spredt i bymarkens åse ligesom fæstebøndernes. Ved mageskifter med kronen blev det imidlertid ganske almindeligt, at kongen tillod herremændene at købe bondeejendomme, ikke sjældent for at nedbryde bygningerne og bruge jorden under vedkommende herregård. Havde den private godsejer og hans arvinger først fået skøde på »al kronens herlighed og rettighed« i den jordegne gård, lod købet af gården sig som oftest ordne. I andre tilfælde var det kongen selv, der gennem en lensmand tilforhandlede sig jordegne gårde. I reglen opnåede bønder, der solgte deres gårde til kronen eller herremænd, som fæstere meget betydelige afgiftslempelser, så længe den tidligere selvejer og hans hustru levede.

Som eksempel på den kædereaktion af mageskifter og godshandler, der førte til en godsarrondering i stor stil, kan anføres den godspolitik, der med held blev praktiseret ved ejeren af Glorup på Fyn, rigshofmester Christoffer Valkendorf. Han var blandt dem, der tidligt mageskiftede gods med kronen. I 1574 tilkøbte han sig kronens rettigheder i 4 jordegne bøndergårde samt 3 gadehuse, i 1579 tilsvarende i 9 hele og halve gårde i den nære Svindinge by og 11 gårde i den kun lidt fjernere liggende Lamdrup by, endvidere alle kronens jorder, som bønderne i Frørup og Øksendrup havde i brug »over hele Svindinge mark«. Kronen fik til gengæld af Valkendorfs strøgods andetsteds på Fyn i to landsbyer 3 gårde, i Nærå 2

og i ikke mindre end 12 landsbyer en enkelt gård. Endnu i december samme år afstod V. til kronen en del vikariegods og modtog til vederlag 3 gårde i Brænderup og noget sædeland på Frørup mark; mere fik han i 1581 og 84, førstnævnte år endnu 4 Brænderup-gårde, men bortskiftede andre jorder på Frørup mark. Endelig mageskiftede Valkendorf i 1597 atter med kronen og fik mod noget arvegods (3 gårde på Fyn og 1 på Sjælland) 3 fæstegårde i det ret nære Ellerup og kronens rettighed i en selvejergård i Gislev. Denne og flere jordegne gårde, hvis ejendomsrettigheder kronen havde givet V. lov at erhverve – det var især gårde i Svindinge og Lamdrup – købte han i perioden 1579–91, som regel for sølv eller penge. Med stolthed kunne Valkendorf på en mindetavle opsat i Svindinge kirke 1599 meddele eftertiden: »Jeg haver opbyggt Glorup og kirken af ny. Jeg haver bekommet al Svindinge sogn under Glorups herskab«. Af den firefløjede renæssanceborg er nu kun de smukke, solide kælderhvelvinger tilbage. Bemærkelsesværdigt er det, at Valkendorf åbenbart som mange andre adelige godsejere forberedte oprettelsen af en særlig retskreds (birk), idet han fik Gudme herreds tingsted flyttet fra Svindinge sogn.

Kronens ladegårde. Ofte gik kronen i spidsen ved udvidelse og nyoprettelse af arronderede godsbesiddelser, samtidig med at andre hoved- eller ladegårde blev nedlagt. Det hændte, at der af et oprindeligt jagthus senere opstod en større ladegård; det var sandsynligvis tilfældet med Ibstrup (Jægersborg), der menes opført som jagthytte o. 1570. Et forsøg på tæt udenfor hovedstaden at oprette et landbrug større end noget andet i Danmark mislykkedes for Christian IV, skønt afsætningsforholdene skulle synes fortrinlige. I 1651 blev da en stor del af jorden udlagt til 20 hollændere fra Magleby og Ny Hollænderby dermed grundlagt. Kongen havde bedre held med anlægget af Lille Ladegård ved Hillerød, der takket være den endelige nedlæggelse af landsbyen Ølskøbing blev af en betydelig størrelse. Det samme gjaldt oprettelsen af Lystagergård, idet denne ladegård under Antvorskov fik jord fra en række landsbyer, og ligeledes Sorø Store Ladegård, der blev oprettet af Slagelsebos 9 gårde, som i 1643 nedlagdes. Ved Hillerød blev Favrholt udvidet, i Midtsjælland Antvorskov klostrets ladegård, ved Roskilde Bistrup og i Sydsjælland Vordingborg slots ladegård. I Jylland fandt udvidelser sted ved Skanderborg slots ladegård, der i Frederik II's øjne blev den skønneste i landet, endvidere blev Bjellerup ladegård, der indtil 1552 havde tilhørt Mariager kloster, flere gange udvidet, og efter at kronen i 1578 havde erhvervet Skovgård og i stedet opført Nygård (i Brusker herred), blev Skovbøllings 12 gårde nedbrudt og deres jorder lagt under den nye gård. På Falster havde Frederik II i 1576 overtaget Stadagergård, hvorefter landsbyen Stadagers gårde blev nedlagt og sammen med en del af Lundbys marker lagt under Sophienholm, som hovedgården nu skulle hedde. Korselitse blev udvidet med jord fra bøndergårde i Korselitse by og et par andre landsbyer, og på Lolland gav enkedronning Sofie i 1589 befaling til, at Halstedkloster skulle udvides med bl.a. landsbyen Rudbjergs 4 gårde; endnu 1719 nævnes dog Rudbjerg

gårde. Nedlæggelse af bøndergårde fandt ikke sjældent først sted lang tid efter, at påbud eller tilladelse forelå, ja blev i visse tilfælde aldrig realiseret, sikkert til lettelse for beboerne. Men det var i kronens interesse rundt om i landet at have store ladegårde, hvis produkter kunne udnyttes på stedet af kongen og hans hoffolk eller sælges til købstæder, hovedstad eller udland, hvis der blev en overskudsproduktion af betydning. Disse ladegårde var også magasiner, hvor fæstebøndernes landgildeydelse og i almindelighed en stor del af deres tiendekorn kunne opbevares og i misvækstår sikre bønderne mod alt for følelig mangel på »æde- og sædekorn«. Forstrækninger til fæsterne var så meget mere nødvendige, som hoveriet i reglen blev forøget, når hovedgårdsjorderne udvidedes og driften i mange tilfælde blev mere intensiv. Det samme gjaldt m.h.t. godshusholdningen på adelens hovedgårde.

Fra bondeselveje til fæste. En del af de nedlagte gårde var fæsteledige, og i mange tilfælde fik fæstebønder andre gårde; blev kun en del af deres jorder lagt under hovedgården, opnåede de normalt landgildenedsættelse, derimod næppe tilsvarende hoveriløstelser. Når en hovedgård blev nyoprettet eller dens areal udvidet, havde den som regel brug for flere hovbønder til gårdens drift, og undertiden sikrede ejeren sig, at også bøndergodset blev udvidet. Det kunne som omtalt ske ved mageskifter eller køb af fæstegårde, især fra nabogodser. Men der var en anden mulighed, hvis konsekvenser næppe har været tilstrækkelig bemærket. Som ovenfor omtalt medførte kronens mageskiftepolitik, at adelige godsejere i betydeligt tal fik mulighed for at købe jordegne bønderes gårde, ligesom kongen i hundreder af tilfælde lod lensmænd tage skøde på selvejergårde. Bonden fritoges ofte for såvel stedsmål som ægt og arbejde, men skulle yde den landgilde, gården måtte blive sat til; i gunstigste fald opnåede den tidligere selvejer også fritagelse for landgilden og fik løfte om, at en af hans sønner skulle efterfølge ham som fæster, dog mod at svare stedsmål og landgilde. I nogle tilfælde anfører Kancelliets Brevbøger landgildenedsættelsens art og størrelse. Undertiden har kongen benyttet jordegne bønderes klage over tunge afgiftsbyrder som anledning til at erhverve deres gårde: hvis de godvilligt ville afstå deres »bønderrettighed« til kronen, kunne deres afgifter blive nedsat, idet »uvildige dannemænd« sammen med lensmand og herredsfoged skulle sætte gården for en rimelig landgilde, som så blev indført i jordebogen; de blev derefter beskattet som andre kronbønder, altså lempeligere end da de var selvejere. Der er også eksempel på, at en bonde har afstået sin ejendom mod at blive forsørgt på hospital. I andre tilfælde har et ægtepar fået lov at beholde bondeejendommen afgiftsfrit et vist åremål.

Adelige kunne som nævnt med kongens tilladelse købe selvejerbøndergårde, men skete købet ulovligt, kunne vedkommende stævnes for herredagen som den, der »expresse har handlet mod håndfæstning«, og foretrak vel i reglen – som Iver Lunges enke i 1608 – »uden yderligere proces eller dom« at overdrage gården til kronen. Der er ingen tvivl om, at adelen i stor udstrækning har gjort brug af den ret

til køb af jordegne bønders gårde, som kongen med rund hånd tildelte adelige hovedgårdsejere i forbindelse med mageskifter, i 87 % af kendte tilfælde fra perioden 1536–1650 blev tilladelsen givet, kun for 11 selvejergårdes vedkommende direkte nægtet. I 1573 overdrog Frederik II ved mageskifte sine og kronens rettigheder i 198 jordegne bøndergårde på Tåsinge til Erik Rosenkrantz. År 1611 var der kun 28 jordegne bønder tilbage. Endnu større var nedgangen på Ven og i enkelte nordsjællandske egne. I Holbo herred fandtes der i 1546 endnu 64 selvejerbønder, men 50 år senere nævnes ingen. Der var dog egne, hvor antallet stadig var betydeligt. I det store Nyborg len nævner regnskaberne i 1611 ialt 232 jordegne bønder overfor 1664^{1/2} fæstegårde (med en del flere brugere, viser brøkerne i forskellige herreder), foruden 20 ugedagsmænd ved Nyborg slot, altså var ca. 12 % af gårdene bondeselveje. På Tåsinge omfattede bondeselvejet trods reduktionen ca. 18 % af krongodssets bønder, i Gudme og Sunds herreder betydeligt flere. Matriklen af 1688 nævner for hele Nyborg amt kun 14 jordegne bønder, knapt 0,5 %. Men tilbagegangen var langt fra overalt så betydelig. Fussing anfører for Stjernholm len 1602 (efter pengeskatteregnskabet) 62 selvejerbønder overfor ca. 500 fæstebønder, 1654 nævner kornskatteregnskabet 51 jordegne bønder og 589 fæste- og ugedagsmænd (hvoraf 262 halve), 1688-matriklen anfører 40 selvejere, 4 % af det daværende Stjernholms amts 1012 gårde.

En del kongebreve viser, at kronen ikke blot direkte ved mageskifte, men også under andre omstændigheder har støttet adelige køb af selvejergårde, uanset recessens forbud mod, at fri mand købte af ufri. Men da adelen købte gods på Bornholm, udgik der 1581 et åbent brev, hvorved kongen forbød sådant salg, førend lensmanden på Hammershus var underrettet, »da kongen selv vil købe alt det gods, som bliver tilfals på Bornholm«. Indbyggerne måtte iøvrigt sælge til hinanden indbyrdes. – I en del tilfælde har adelige ikke udnyttet dispensationer fra det almindelige forbud mod erhvervelse af frit bøndergods, men sjældent afstod de ved mageskifte deres rettighed i jordegne gårde til kronen. Lensmænd var ofte behjælpelige, når overenskomster skulle indgås om mageskifte mellem adelsmand og selvejerbonde. De var selv adelige og næppe altid uvildige mæglere. Var kronen køber, blev det i almindelighed foreholdt bonden, at han ville stå sig ved at modtage kongens tilbud; ved afslag kunne han vente vanskeligheder. Der var mange eksempler på, at bonden selv tog initiativ til afhændelsen. Under og efter syvårskrigen kunne det skyldes det hårde skattetryk; 1570–80 kendes 41 tilfælde, hvor jordegne bønder forhørte sig om salgsvilkårene. En del bønder blev fæstere uden forhøjet afgift eller fik den gradvis forhøjet. De fleste lempelser blev tilstået fæsteren for livstid, og helst sikrede han sig samtidig, at en søn blev hans efterfølger på gården.

Indskrænkninger i selvejerbondens oprindelig frie dispositionsret var af gammel dato. Allerede i landskabslovene var frænders forkøbsret fastslået. Recesser af 1539, 1547 og 1658 (§ 40) bestemte, at én selvejer skulle bruge hele gårdens tilliggende i skov og mark, hans medarvinger skulle have *skæppeskyld* af besidde-

ren efter lensmandens og samfrænders skøn; gårdens beboer havde desuden vedligeholdelsespligt. Ved ejendomstrætter blev det ofte fastslået, at bondegods ikke måtte adsplittes. Skete det alligevel, kunne lensmanden få påbud om atter at samle det splittede jordegne gods. Kun Christian II's landslov havde for en kort tid givet selvejeren ret til at udstykke sin gård. De ovennævnte recesser indeholdt forbud mod at forhugge skov, og i sidste halvdel af 1500-tallet blev det kun tilladt selvejere at sikre sig udvisning af træ ved lensmanden. Da kongen år 1600 havde erfaret, at der var opført mange teglovne på det jordegne gods i Nyborg len, og man derfor måtte frygte, at skovene efterhånden ville blive forhuggede, blev det således pålagt lensmanden at udtale sig om sagen. Han skulle føre flittigt tilsyn med, at jordegne bønder i lenet ikke huggede mere i deres egne skove, end de behøvede til ildebrændsel, hustømmer og det »skatteved«, de skulle svare til Nyborg slot. Det faldt svært at hindre bønderne i at sælge træ fra skovene; 1590 fik selvejere fra Koldinghus len lov at sælge i Kolding by (hvis borgere havde klaget), men ikke i Ribe og Vejle. I samme len blev det i 1579 og atter 1587 påbudt, at gadehuse opført på jordegne bønders grund skulle nedbrydes, når de ikke havde hævd på dem. Gadehusmændene blev beskyldt for at forhugge såvel kronens som selvejerbønders skove!

Krig og besættelse betød fattigdom også blandt selvejere og blev efterhånden en hovedårsag til, at mange jordegne bønder afhændede deres gårde og blev fæstere.

Erhvervsforhold i hovedtræk

Kornproduktionen. Man vil i dette afsnit savne en mere indgående skildring af selve landbrugsdriften. Der må henvises til tiden efter 1660, hvor kildematerialet er langt fyldigere. Hans H. Fussings »Herremand og fæstebonde« (1942) har til undertitel »Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1660«, men indeholder faktisk meget lidt om jorden og dens dyrkning, om kornavl og kvægavl. Noget tilsvarende tør siges om Svend Gissels »Landgilde og udsæd på Sjælland«. To afhandlingerne i Historisk Tidsskrift 10. rk. VI (1943) har derimod behandlet hovedsider af landbrugets erhvervsforhold i tiden før 1660. Gunnar Olsens »Studier i Danmarks kornavl og handelspolitik i tiden 1610–60« bygger ensidigt på lensregnskabernes opgivelser over kronens ladegårdes udsæd og høst. G. O. har selv en række kritiske bemærkninger om fejkilder, hvor det gælder beregninger over *foldudbytte* (der for havrens vedkommende helt må opgives). Umiddelbart kunne resultatet synes at bekræfte den gamle, atter og atter gentagne men aldrig beviste påstand om, at et udbytte på 3 fold (høstudbyttet tre gange så stort som udsæden) var det almindelige: kun ved 116 af 625 høstresultater når foldudbyttet over 3, på langt de fleste ladegårde var udbyttet femår efter femår tilsyneladende langt lavere, navnlig for rugen. Størst høststudbytte opviste ladegårde, hvor lensmanden havde en personlig interesse i driften, og Fussing er da også for Gessingholm m.fl. adelsgodser nået

frem til noget større foldangivelser. Men fejkilderne er alvorligere, end Gunnar Olsen og andre har erkendt. Det er således urigtigt, at der ikke var mulighed for større afvigelser mellem det udmålte sædekorn og det korn, der virkelig blev sået på hovedgårdsmarkerne. Større svind inden aftærskningsresultaterne forelå forekommer også sandsynligt (det var således ikke blot havren, der undertiden blev høstet grøn).

Med rette fremhævede Gunnar Olsen, at man ikke – som det tidligere er sket – har grund til at antage, at der i ældre perioder blev høstet mindre på bøndergårdenes jorder end på hovedgårdsmarkerne. Herom tør der ikke dømmes, »før nyt materiale, om sådant findes, er fremdraget«. Det *findes*, og selv om det er beskedent i omfang, er det formentlig tilstrækkeligt til at modbevise myten om de 3 fold som normalt høstudbytte, i hvert fald på Sjælland (fra Langeland anførte Fussing for 9 bøndergårde 1646 et anslået høstudbytte på $3\frac{1}{2}$ fold). Konkrete tal til belysning af foldudbytte på bønderbrug kan ikke ventes, og det ville vel – som i en langt senere tid – være for dristigt at slutte fra bønderens angivelse af udsæd og høst, hvis de forelå i kornmål (ørte, pund og tdr.). Ængstelsen for øgede afgifter ville indvirke uheldigt, som det bevisligt er tilfældet, når det gælder kvægbesættningernes størrelse (se nedenfor). I stedet for opmålingsresultater må man holde sig til *skøn*, der – det kan synes paradoksalt! – utvivlsomt kommer de faktiske forhold betydeligt nærmere, end opgørelserne i de ovennævnte ladegårdsregnskaber.

I skifteprotokoller fra nogle sjællandske herreder er der kort før høst *anslået* fold, ofte med angivelse af formodet høstudbytte (rug og byg i pund à henholdsvis 20 og 24 skpr., havre i tdr. à 12 skpr.). Hvis foldudbyttet er anslået kort før høst, har man grund til at regne med en ret pålidelig vurdering. På en gård i Herstedøster sogn bedømte 4 vurderingsmænd den 1. august 1644 byghøstudsigterne ager for ager. Vurderingerne varierede fra $2\frac{1}{2}$ til 9 fold: ialt 73 skpr. udsæd og ca. 425 skpr. høstudbytte (beregnet), d.v.s. 5,8 fold. For 44 % af den med byg besåede jord var udbyttet vurderet til 7–9 fold. – Rug og havre gav gennemgående et lavere foldudbytte. Rugen finder man i Ølstykke herred ved samme tid takseret til 3 og $3\frac{1}{2}$ fold, desuden beregnet til godt 3 og ca. 4 fold, mens byg blev anslået en fold højere. Man kan på grundlag af skifteforretningers skønsmæssige angivelser af, hvad der i efterårsmånederne fandtes af korn i ladegulve og stakke, med anført tiende, landgilde og ny udsædsmængde samt nogle ugers sandsynlige kornforbrug nå til nogenlunde samme resultat for de to kornsorters vedkommende, men usikkerhedsmomenterne er her større. I nogle tilfælde kan sammenligning mellem skifternes priser for rug og til dels også bygkvanta være vejledende ved foldberegninger. Hvad havren angår, må man gøre sig klart, at den – ligesom boghvede – især blev dyrket på den dårligste (og dårligst gødede) jord, og samtidig vide, at der gik næsten 2 tdr. havres udsæd til samme areal som 1 td. rug og godt 1 td. byg. Det forklarer, at den »lette« kornsort havre selv i gode kornegne dengang og senere var den almindeligste kornsort målt i tønder. Rug var det bedste brødkorn, byg den kornsort, der indbragte mest ved salg og samtidig den største landgildeartikel.

Det er væsentligt at fastholde, at sandsynligheden taler for et gennemsnitligt foldudbytte på ca. 4 i 1600-tallet. Derved vil stillingen i kongeriget Danmark i hvert fald nærme sig de udbytter, der nævnes fra Slesvig og Sverige (med undtagelse af Småland), men stadig ligge meget betydeligt under, hvad engelske og hollandske landbrug kunne præstere, især for Hollands vedkommende som følge af mere veldrevne og bedre gødede agerjorder; ikke mindst de hollandske industri- og handelsbyers renovation bidrog til høstafgrøder, som i Danmark næppe nok var tænkelige i hovedstadens nærhed. – Var udbyttet af kornavlén i Danmark relativt ringe og konjunkturforholdene navnlig i den sidste del af perioden meget varierende, må det kun så meget stærkere fremhæves, at et høstudbytte 1 fold højere end tidligere almindeligt antaget kan have betydet 50–100 % større afsætning for bondebrugets vedkommende. Det er sandsynligt, at en overskudsproduktion på et par fold var livsnødvendig for danske bønder.

Hovedgårdene klarede sig bedre. Hvad enten de havde et større eller mindre overskud, kom hertil bøndernes landgildeydelse i korn, i reglen også en del tiendekorn, ligesom præsterne kunne påregne et relativt stort kornsalg som en hovedindtægt. Korneksporten, der i 1600-tallet overvejende fandt sted til priser bestemt på det hollandske marked, var ikke stor sammenlignet med de sydlige Østersølandene, men adelen havde i håndfæstningerne sikret sig, at udførselsforbud kun måtte udstedes med rigsrådets samtykke, og byernes storkøbmand så nødtigt eksport-hæmmende foranstaltninger. Godsejerne var, mener Gunnar Olsen, bedre indforstået med prishævende forholdsregler som høje toldsatser og indførselsforbud. Det var navnlig byg, der udførtes. Efter en opgørelse fra 1613 kunne Danmarks korneksport anslås til ca. 463.000 tdr. korn, hvortil kom 26.000 tdr. gryn og brød, alt beregnet efter satserne i toldrullen af 1611. En anden opgørelse er fra o. 1640 og viser en korneksport på mindre end 300.000 tdr. Men hertil må lægges toldfri udførsel til Norge på danske og norske skibe, samt en hel del ulovlig eksport. Man har ikke nogen pålidelig oversigt over kornudførslen til de tre hovedmarkeder: de nordtyske byer (især Lübeck), Norge og Holland, der som handelsnation og mellemandler aftog det meste, navnlig af korneksporten fra det østlige Danmark. En alvorlig afsætningskrise indtraf efter 1618, flere landbrugskriser fulgte i 1620'erne, mens 30'erne bragte bedre høst og tålelige prisforhold. 1637–41 var særdeles gode år for landbruget, men krigsårene 1643–45 betød nedgang i høstudbyttet. Dårlige tider fulgte. Omkring 1650 var der misvækst i Nordeuropa, og prisstigninger 1655–56 skyldes vel især ringe høst. 1658 henstillede regeringen til lensmænd og godsejere at hjælpe nødstedte bønder med sædekorn og fødekorn. Den fornyede krig hindrede så godt som al handel.

Husdyrbruget. Ud fra den (næppe holdbare) antagelse, at datidens danske landbrug som helhed ikke kunne opvise bedre høstresultater, end de syntes at fremgå af regnskaberne fra kronens ladegårde, hentydede Gunnar Olsen til, at husdyrbruget muligt var en mere lønnende erhvervsgrén. Men det var et mistrøstigt hovedresultat.

tat C. Rise Hansen nåede til i en afhandling med den omfattende titel: »Den økonomiske udvikling inden for bondestanden c. 1566—c. 1660« (Hist. Tidsskrift 10. rk. VI). Ved en sammenligning mellem kvægskattemandtal for Korsør len 1566 og andre *skattemandtal* fra de samme landsbyer 1657, med opdeling af kvæget i store kreaturer (heste, stude, køer og kvier over 1 år) og småkreaturer (geder, får, lam, beder og årgamle svin), mente Rise Hansen at kunne fastslå, at der for de store husdyrs vedkommende i 2/3 af landsbyerne var en tilbagegang på mellem 20 og 60 %, muligt endda større, mens der m.h.t. småkreaturer var en ret ubestemmelig stigning. Der måtte vise sig nogen vanskelighed ved at skelne mellem gårdbrugere og andre kvægbesiddere og rejse sig en berettiget tvivl om, at disse vestsjællandske landsbyer var repræsentative m.h.t. dansk kvægbrug i nævnte periode. Af væsentligere grunde gav denne afhandling anledning til min kritisk-metodiske undersøgelse af kvægskattemandtals kildeværdi og muligheden af at anvende andet kildemateriale til belysning af det landbrugshistorisk meget vigtige problem: husdyrbrugets størrelse, specielt på bøndergårde i 1600-tallet (Hist. Tidsskrift 11. rk. I, s. 245—86). Resultatet blev en kraftig understregning af det betænkelige ved at benytte kvægskattemandtal med det nævnte formål for øje. Uviljen mod kvægskatten medførte almindeligt, at bønderne opgav for små kvægantaler, navnlig hvad angik højt beskattede husdyr (»store kreaturer«), og når skattepålæg blev gentaget år efter år. Fra sidste halvdel af 1600-tallet findes derimod talrige *bondeskifter* bevaret, der fra landsbyer i forskellige egne af Sjælland gennemgående viser langt højere tal for såvel heste som hornkvæg og svin (men ikke får), end skattemandtallene angiver, ikke mindst i de dog ret få tilfælde, hvor der for bestemte gårdes vedkommende kan foretages en direkte sammenligning. Undersøgelsen modbeviste ikke, at der især m.h.t. hornkvæg kan have fundet en ret betydelig tilbagegang sted i perioden 1566—1657, men den fremhævede *skiftematerialets større kildeværdi*: kvægskattemandtal er faktisk uanvendelige, hvor der ikke som korrektiv foreligger et betydeligt antal bondeskifter. Da dette forhold navnlig får betydning for 1680erne (samtidig med at landmålingen bringer væsentlige oplysninger om jordbruget overalt i landet), vil det være rimeligt at omtale husdyrholdet nærmere i skildringen af denne periode, hvor kildematerialet er rigere. Sandsynligvis havde bønderne 20—25 år efter krigsødelæggelserne genoprettet stillingen fra 1657.

Som eksempel på *besætningsstørrelse* skal dog fra 17 skifteopgørelser 1655—58 i Nord- og Østsjælland for bøndergårde anføres følgende gennemsnitstal: heste (bortset fra føl) 7—8 stkr., hornkvæg 12—14, får 9—12 (lam i reglen ikke medregnet) og svin 15—16. Hoveriforøgelse kan have medført en relativ stigning i hesteantal, mens bønderne gennemgående holdt få stude. En nedgang i antallet af malkekvæg og får samt af svin over 1 år kan ikke dokumenteres på det spinkle grundlag, et meget væsentligt moment, da det her drejer sig om den mest produktive del af kreaturbestanden. Til forskel fra bondebruget havde hovedgårdene store *indtægter ved eksporten af stude*, sandsynligvis større end ved kornsalg. Staldfodring på hergården eller hos bønderne om vinteren kunne formentlig forøge værdien af ind-

købte stude med ca. 50 % (omkring 1640 med 4–6 rdlr. pr. stk.). Adskillige jyske godsejere kunne årligt sælge 2–300 stude. Selv om borgerlige i 1623 fik ret til at opstalde stude på adelens gårde, var det utvivlsomt til størst fordel for adelige godsejere, når det samtidig blev fastslået i en forordning, at en »ufri« ikke måtte købe flere græsstude, end han kunne opstalde på eget indavlede foder. Adelens krav på forkøbsret til bøndernes ungstude bidrog til at holde priserne nede og reducere fæsternes studehold. 1639 blev det de lavere stænder forbudt at eksportere stude, der var opstaldet af bønder. Dalende eksport bevirkede, at adskillige hovedgårde gik over til *mejeridrift* (»hollænderi«). Christian IV indførte malkekvæg fra Holland til forbedring af krongodsets kvægbestand. Smør- og osteproduktionen var dog selv på hovedgårdene relativt ringe.

Tidens ulykker: pest, krige og ødejorder

Folkesygdomme. Ingen pestperiode synes at have haft så voldsomme virkninger som »den sorte død« omkring 1350. I tiden derefter blev døds- og legemsstraffe eftergivet; overalt i landet var det vanskeligt at få gårde besat og skaffe arbejdskraft. I senmiddelalderen hærgede folkesygdomme gang på gang. Arup nævner årene 1497, 1500, 1504–05, 1508, 1510, 1517 og 1520–21. Foruden lunge- og byldepesten var der andre syger. Skt. Jørgensgårdene fra den katolske tid fik vel bugt med spedalskheden, men mod kræft og tuberkulose vidste man ikke råd. Også kønssygdomme blev fra omkring 1500 en alvorlig sag. Peder Palladius advarede i sit stærke sprog mod skøger i by og på land, og mange »glædespiger« fik en ilde medfart. Men navnlig *pestens* ulykker indtraf ofte i den lange periode der her skildres. Under krigen 1563–70 hærgede den især blandt landsknægtene. Der blev jo kæmpet på den anden side Kattegat og Øresund, men pesten ramte ofte danske bønderkarle, der blev kaldt under våben. Den var også ondartet i fredstid, derom vidner en mængde oplysninger i »Kancelliets Brevbøger« (1551–1645), en kilde, der giver talrige oplysninger om sundhedstilstande og om datidens svage forsøg på at bekæmpe folkesygdomme, hvis natur man stod usikker overfor.

Pest i købstæder omtales særlig ofte. 1565 nævnes som et pestår i Ribe; 1573 døde mange Århusborgere af pest, og i København blev universitetet og latinskoler lukket for en tid (det gentog sig i 1578). En ret ofte omtalt følge af »grasserende sygdom og pestilens« var udsættelse af den årlige herredag, således i 1576 og under den store epidemi 1619, da herredagen blev flyttet fra hovedstaden til Antvorskov slot. 1578 nævnes »Århus og andre fordægtige steder, hvor sygdommen regerer«; adgang til byen forbydes, så bønderne må holde til med deres varer på en markedsplads udenfor Århus. Under pesten i København 1583 overvågede man, at folk ikke over Assens færgested kom til Haderslev, hvor konge og hoffolk kunne blive udsat for smitte. Sygdommen greb stærkt om sig på Sjælland, foruden i København tog den overhånd i den store havneby, Helsingør; der blev mangel på arbejdskraft

ved opførelsen af Kronborg. Dengang og ofte senere var man især på vagt overfor skibe fra Østersø-byer, der mentes pestbefængte (Rostock, Danzig m.fl.). I Østjylland blev Vejle hårdt ramt. 1592 var der sygdom på adskillige kongelige slotte, og adelsmænd blev på grund af »den grusomme pestilens« forskånet for at møde til rostjeneste-taksation i Roskilde. Marts 1594 blev der forordnet 3 bededage, efter at – som det hed – Gud i nogle år havde hjemsøgt kongens riger og lande med dyrtid og på flere steder med pestilens og andre heftige sygdomme. Bededage blev gentagne gange anordnet. Regeringen og præsterne opfordrede til flittigt fremmøde i kirkerne på bededagene, men søgte derimod at begrænse afholdelsen af tingstævner og anden verdslig forsamling.

Om folkesygdommens indhug på den store landbefolkning er oplysningerne mere spredte og tilfældige. 1603 omtales mangelfuld vedligeholdelse af en bro ved Holstebro, fordi de mænd, der havde forpligtelsen, var døde af pest, og brokorn (som vederlag) udeblev. Efter en række embedsmandserklæringer om følgerne af »den sidste grasserende pest« samt om dyrtiden i dens spor eftergaves i 1604 (mod »bevis«) afgiften af mange »aldeles øde og ubesatte« gårde, og bønder, der fæstede ødegårde, fik store afgiftslempler, således også i 1610. – Tragiske hændelser indtraf. I februar 1604 rygtedes det, at der i Lundenæs len var begravet et levende barn, uden tvivl ofret for at besvære pesten (en begivenhed meget lignende den, digteren Martin A. Hansen gribende har skildret i middelaldernovellen »Offer«). Lensmanden fik befaling til at indhente nærmere oplysninger, men sagens udfald kendes ikke. 1618–20 greb »pestilensen« atter frygteligt om sig. Bornholm skal have haft over 5000 pestdøde. Fra Sjælland hører man om mange dødsfald i Dragsholm len og ved Turebygård. I Jylland grasserer pesten i Viborg, og før almuen i stort tal begiver sig til landstinget, flyttes dette til Holstebro. I november 1619 måtte slagtingen af svin til kongens forsyning henlægges fra Skanderborg til Stjernholmgård. Som forholdsregler mod pesten udgik advarsler mod drikkelag, og der blev krævet pas ved færgesteder og grænser. 1622 forbødes al passage ved den svenske grænse, og 1624 gik atter ængstelige rygter om pest i Sverige. Sidst på året vedtog borgmestre og råd i København, Helsingør og Helsingborg at træffe særlige foranstaltninger, og der udgik en trykt forordning om, hvorledes man skulle forholde sig overfor pest, blodsot og anden smitsom sygdom. 1626 blev det forbudt at »visitere« skibe ankommet fra pestramte steder i ind- og udland; der advaredes mod at tage til markeder i Køge m.fl. købstæder.

Kancellibreve oplyser forholdsvis lidt om pest i forbindelse med krigene. Under kejserkrigen fra 1625 advares der dog en tid imod, at hamburgere handler i Viborg; her raser pest og blodsot heftigt i 1629, og landstinget flyttes andetsteds hen. I Flensborg hindrer pesten fordrevne borgere i at vende tilbage. General Torstenssons lynangreb i 1644 ramte Jylland, men da kongen sidst på året erfarede, at »en hidsig syge« grasserede i København og andetsteds, blev det pålagt læger at rådslå og derpå, til efterretning for fattige som rige, at publicere oplysning om, hvorledes man skulle forholde sig og om muligt kurere sygdommen. Nogle år

senere gik pestdøden over Danmark. Bornholm havde 1653–54 et folketab næsten lige så stort som i 1618. Lidt senere kom pesten til sjællandske landsogne. Præsten i Sørbymagle og Kirkerup, der var blandt dem, som i henhold til kgl. ordre af maj 1645 førte kirkebog, kunne i året 1656 notere 86 døde i de to sogne, næsten 8 gange flere end normalt; især småbørn og ganske unge bukkede under for pesten. 1657–60 nærmede gennemsnitsantallet af døde sig dog atter det normale, trods svenskekrigene. Historikeren Gustav Bang, der for tiåret 1650–59 på grundlag af kirkebøger har søgt at bestemme antallet af døde i 26 sjællandske sogne, kommer næsten overalt til et lignende resultat. I Jylland og på Fyn var der egne, hvor pesten gav sig langt frygteligere udslag. Polske og brandenburgske tropper, vore forbundsfæller under Karl Gustav-krigene, bragte denne og andre ulykker med sig. 14 bevarede kirkebøger fra Syd- og Sønderjylland viser for »Skæbneåret 1659« (Aksel Lassen) en dødsprocent på 28 eller 10 gange gennemsnittet for de foregående år. Dele af Jylland, især det nordvestlige, gik stort set fri, men pesten, der tog sin begyndelse i 1658 og blev særlig voldsom i 1659, havde dog sin andel i en tendens til stigende dødelighed også i nordjyske sogne. Værst rantes under krigen det senere Ribe amt, størstedelen af Vejle amt og nordslesvigske egne, men også Vestjylland og det østlige Midtjylland var under pestens svøbe, Fyn-Langeland ligeledes. Folkesygdommenes ulykkesår faldt her sammen med en krigs- og besættelsesperiode, der betød nød og død blandt befolkningen næsten overalt i Danmark.

De syv krige. Krigen 1563–70 var hård, blodig og meningsløs som så mange nordiske krige før og senere. Beboerne i de sydlige dele af datidens Sverige og på begge sider af den dansk-svenske grænse havde gang på gang måttet lide under unionskrigene, som Gustav Vasa og hans mænd efter »Christian Tyran«'s stockholmske blodbad gjorde ende på (1523). Christian III's styre, der endte ved samme tid som Gustav Vasas, bragte fred og forbund bl.a. med Sverige. Anderledes under Frederik II, hvis første regeringsår markeredes ved en blodig nedkæmpning af Ditmarskens frie bondefolk. Endnu en gang havde Johan Rantzau sejret stort; i kraft af militær overlegenhed havde han opnået, at kongen og de slesvigholstenske hertuger fik de velstående ditmarskerbønderes ejendom i krigsbytte.

Syvårskrigen satte punktum for mere end 40 års fred med Sverige. To unge, magtlystne konger ville det sådan, og kun Erik XIV havde en lurende sindssygdom som undskyldning. I det danske rigsråd fik Frederik II nogle yngre rigsråder på sit »krigsparti«, mens den erfarne Johan Friis gik imod en politik, der betød store statsudgifter. Krigen bragte nogle danske sejre, men i september 1564 foretog kong Erik et sandt plyndringstogt til Blekinge, hvor man efter hans eget udsagn stak i fjenden »som i en hob vildsvin«, og Rønnebyns indbyggere blev til dels hugget ned. Under den fortsatte krig gik det hårdt ud over grænseegnens bondebefolkning. I 1565 blev 12.000 danske bønderkarle udskrevet til soldatertjeneste; mange udeblev, men langt flere blev udsat for pest og krigsulykker, som iøvrigt også ramte

flåden. Danske bønder måtte desuden bære byrden bl.a. af tunge kvægskatter. Frederik II gik i 1566 på forlig med den penge- og godsbeğærlige Peder Oxø, hvis indflydelse iøvrigt efter nyere undersøğelser (Frede P. Jensen) ikke kan anses for bevist. Men indtægterne af Øresundstolden tredobledes, og der blev penge til finansiering af Daniel Rantzaus felttog langt ind i Sverige, vinteren 1567–68. Kong Erik blev afsat til fordel for sin broder Johan III; fredsforhandlinger mislykkedes dog. Under fornyet krig erobrede Frederik II omsider Varberg i Halland, men Skåne havde ingen glæde af, at tyske landsknægte lagde sig i vinterkvarter her. Mangel på midler til fortsat krigsførelse fremtvang omsider fred, og nye kvægskatter m.fl. ydelser, som alle stænder måtte bidrage til, gjorde det muligt at få aftakket de hvervede hære. Alle erobrede landområder blev tilbagegivet, dog måtte Sverige betale »Elfsborgs løsen«.

Atter fik Danmark og Sverige en 40-årig fredsperiode, til stor lettelse for de skånske landsdele og Sydsverige. 1570-fredens bestemmelser blev dog fortolket forskelligt af de to magter, og en menneskealder senere mødtes danske og svenske rådsherrer til forhandling herom. Krigen blev udsat, men kun til 1611. Atter ville en ung konge have sin krig, og overfor Christian IV's dristige kampvilje stod et eftergivende rigsråd. Men allerede i Kalmarkrigens første år fik Sverige i den 17-årige Gustav II Adolf en konge, der skulle vise usædvanlige evner både som feltherre og politiker. Freden i Knærød januar 1613 betød opgivelse af alle erobringer, men for Sverige en ny, kostbar »Elfsborgs løsen«. Den korte krigs langtrækkende følger for Danmark var, at regeringen besluttede at skabe en dansk nationalhær i lighed med, hvad Sverige havde haft siden Gustav Vasa. Det blev især danske selvejerbønder, der måtte bære byrden ved oprettelsen af *en dansk militis* på 4000 mand. Skåne kunne stille 1600 selvejerbønder(karle), Jylland godt 1300, Fyn 200, men Sjælland kun 100, så kronen måtte supplere med ca. 800 af sine fæstebønder. Følgen blev en yderligere svækkelse af bondeselvejet, der forlængst var reduceret betydeligt i forbindelse med de store mageskifter. Da Christian IV i 1625 påtog sig at forsvare protestantismens sag i trediveårskrigen, var det helt overvejende tyske tropper han havde til sin rådighed; det nationale fodfolk, lensrytterne og de adelige ryttere betød talmæssigt kun lidt.

Den såkaldte kejserkrig indledtes i maj 1625 af kong Christian som protestantisk leder af kampen mod den tyske kejser og hans katolske liga. Gustav Adolf havde stillet større krav, og Christian IV kunne vanskeligt samarbejde med svenskekongen. Med støtte fra Holland og England rykkede kongen med sine blandede tropper frem mod kejserens sejrsvante katolske hærfører Tilly. Kongens personlige uheld forsinkede fremrykningen, og hans ulykkelige nederlag ved Luther am Barenberg i august 1626 medførte de nordtyske fyrsters frafald. Året efter stod Christians svækkede hær overfor en dristig og politisk erfaren feltherre, den »mystiske« hertug von Wallenstein, der i august 1627 drog gennem Holsten. Christian fik ikke held til at standse sine flygtende dansk-tyske tropper, der til bøndernes forbitrelse plyndrede på tilbagetoget. Værre blev det, da hele Jylland lå prisgivet

den broget sammensatte kejserlige hær. Wallenstein besatte halvøen, og på Fyn måtte bønderne værne sig mod de brutale hjælpetropper. Adelen var heller ikke glad for situationen; kongen havde måttet udnævne nye rigsråder til støtte for sin krigspolitik. Et stændermøde i København i decbr. 1627 godkendte dog den store landeskat, som borgere og bønder i de ubesatte dele af landet måtte betale. Januar 1629 begyndte i Lübeck forhandlinger, der førte til en ydmygende fred. Forinden var et forsøg på en aftale med Gustav Adolf brudt sammen. Efter store sejre i Østersø-landene skulle den nu 35-årige svenske konge blive protestantismens bannerfører i Tyskland, mens Christian IV var »sat til side som en ubrugelig brik i skakspillet« (Arup). Store dele af hans land var da hærget af fjender og panikslagne »venner«.

Blandt kilderne til Wallenstein-periodens triste virkninger er vstdanske lensregnskabers »opsamlingskonti« for årene 1626–29 måske den mest talende. Indtægterne svigtede, og hvor der før kun fandtes ganske få procent ødegårde, steg antallet af øde, afbrudte og forfaldne fæstegårde ofte voldsomt. Adelsgodsernes ejere led også store økonomiske tab, da bønderne ikke kunne svare deres afgifter og måtte have hjælp, hvis gårdene atter skulle blive »ved magt«, som det hed. Tilstanden var dog ikke overalt elendig; de fjendtlige hære nåede ikke ud til alle egne af Jylland, en del godsejere og formentlig også bønder »købte« sig fri for den værste ødelæggelse. På Gessingholm (det senere Løvenholm) bestak fogden fjenden, så bønderne fik lov at så korn såvel på hovedgårdens som deres egne marker, og det lykkedes at skjule en ikke ringe del af kreaturbesætningerne. Men store kornbeholdninger blev fortæret eller beslaglagt, jyske bønder måtte køre mange læs til havnebyer; også kronens bønder blev udskrevet til ægter. Hovedgårdene synes at have klaret sig bedst; ejerne og deres fogder havde større muligheder for at bestikke de huserende fjender, som kun havde alt for let ved at plyndre, brænde eller brandskatte bøndergårdene.

15 år senere indtraf Lennart Torstenssons lynkrig. Uden besvær besatte den gigtsvage, men energiladede svenske feltherre hertugdømmerne, slog i januar 1644 rigsmarsk Anders Billes rytterstyrke ved Kolding og mødte under sin fremtrængen gennem Jylland ikke virkelig modstand før ved Nørresundby, hvor vendsysselske bønder led svære tab i den håbløse kamp. Regeringen savnede penge til krigsførelsen, og den oprørske stemning på Fyn og Sjælland fremtvang et stændermøde i København, hvor ansete adelsmænd og borgerlige krævede en redegørelse og forhandling. Nye skatter måtte udskrives, og i hollandske rederi- og handelskredse vakte Christian IV's forhøjelse af tolden ved Øresund og Elben uvilje. Krigen til søs gik ret dårligt, og selv om Torstensson trak sin hovedstyrke tilbage til Tyskland, holdt svenskerne det halve Jylland besat. Bønder i Skåne førte ud fra Kristiansstad en guerillakrig mod fremtrængende svenske tropper og hindrede måske et svensk angreb mod Sjælland. Men snart bragte Brømsebro-freden tab af norske områder (nu Härjedalen og Jämtland). Danmark mistede Øsel og Gotland og måtte sætte Halland i pant på 30 år. Holland opnåede lavere sundtoldsatser.

Torstensson-krigen var en hård tid, især for jyske bønder. Selv om der rundt om blev indkvarteret såkaldte sauvegarder (sikkerhedsvagter), virkede det ikke effektivt og kostede dyrt. Kreaturer blev stjålet, og bestikelser var nødvendige. Hertil kom krigsskatter, som bønderne kun kunne betale ved tilskud fra hovedgårdene. Bøndervogne tog fjender ofte med sig, da de i august 1645 omsider forlod halvøen. Som en slags krigsresultat fik Anders Bille i 1646 gennemført *en national hærordning*, hvorefter der skulle udskrives ca. 8000 mand fodfolk og 2300 indenlandsk hvervede ryttere, en blanding af gammel og ny rostjeneste. Fodfolket blev ikke regelmæssigt indkaldt, men visse styrker gjorde fæstningstjeneste. Rigets pengemangel nødvendiggjorde snart en reduktion af hæren. Under Frederik III, der mere end faderen interesserede sig for styrken til lands, nedsattes i 1652 en kommission. Resultatet blev øget udskrivning af fodfolk fra adelsgoods, ligesom hvert sogn måtte stille en udrustet rytter. Endvidere skulle der oprettes et *landeværn* på 8000 våbenføre landboer, som ikke drev gårde. Det udskrevne mandskab kunne efter 3 år »under regimentet«¹ hjemsendes, men indkaldes påny i krigstid. Til de *sogneryttere*, som gårdbrugere, præster og fogder skulle stille, kom adelens og lenenes rostjenesteryttere. Det nationale værn blev dog utilstrækkeligt opøvet, og adel og rigsråd tog det forbehold, at hverken fodfolk eller sogneryttere i almindelighed måtte anvendes udenfor landsdelen. Hvorledes denne militærordning blev ført ud i livet, beroede mest på lensmændene, og de greb opgaven højst forskelligt an. I Jylland blev der 1654–56 taget skridt til en udvidelse af den ekstraordinære milits, og adelen forpligtede sig til fordoblet rostjeneste. I København og på østdanske fæstninger lå hvervede (»geworbne«²) soldater i fast tjeneste.

Således var forsvarsberedskabet, da Frederik III i 1657 indledte en ny svenske-krig, bakket op af en revanchelysten stemning på et stændermøde i Odense s.å. Det var letsindigt. Den sejrriige Karl X Gustav, en ny stormagts overhoved, havde 90.000 mand kampvante tropper i Polen og andetsteds. Anders Billes erobring af Bremen blev den danske hærs eneste triumf. Sidst i juli stod svenskekongen i Holsten, en måned senere tog han hovedkvarter i Kolding. I største hast måtte Bille trække sine tropper tilbage til Frederiksdodde, som fjenden dog i september erobrede ved et stormangreb. Mange faldt, 4000 blev fanger, blandt dem den dødeligt sårede Anders Bille. Overfor dette betød det kun lidt, at den norske hær for en kort tid generobrede de tabte østnorske landsdele. Før Billes efterfølger, den tyske generalmajor Hans Schack, havde nået at reorganisere det danske forsvar, fik den svenske erobrerkonge en mægtig allieret i den helt usædvanlige isvinter. På knapt 14 dage drog svenskerne over øer og bælder fra Hejls til Vordingborg, hvor de forhandlinger indledtes, der atter 14 dage senere i Tåstrup præstegård sikrede »Roskildefreden«. Den kostede Danmark landsdelene øst for Øresund, Hven (Ven) og Bornholm iberegnet. Kun én god ting kunne siges om denne bitre krig: den blev så kortvarig, at megen ødelæggende hærgen blev undgået.

Der stod dog svenske tropper i Jylland endnu i november 1658, da de danskes forbundsfæller efter Karl Gustavs fredsbrud var i fremrykning fra syd. Han drømte

nu om at reducere Danmark til en svensk provins, og rask til handling landsatte han i august 1658 tropper i Korsør. Fra højder udenfor København konstaterede han, at nu var der modstand at vente. Som »fri rigsstad« valgte hovedstaden at forsvare sig; kong Frederik blev i København, hvor borgerne »gik til volds«. Sundfæstningen Kronborg faldt, men de sydlige øer forsvarede sig. Bornholm befriede sig selv, men snaphanekrigen i Skåne og Blekinge blev til plage for den fredelige landbefolkning. Værst gik det dog i Jylland, hvor polske, brandenburgske og kejserlige tropper rykkede frem, ulykkeligvis »soldater, der havde alle trediveårskrigens militære traditioner i behold« (Aksel Lassen). Polakkerne var med til at erobre Als og indtage Koldinghus, men yndede også plyndringstogter. Der blev begået ondartede overgreb mod civilbefolkningen, kreaturer og al slags proviant blev røvet og ført til lejrene i Sydjylland. Sult og sygdom bevirkede, at de allierede hjælpetropper i januar 1659 forberedte sig på at spredes over hele Jylland, og pesten spredtes med dem. I et par hedesogne, Grindsted og Grene, mistede i følge præstens beretning hvert landbrug gennemgående 2 heste, 6 større stykker kvæg, 30–40 stkr. småkreaturer (får, lam, geder og svin) foruden 16–17 rigsdaler og 2–3 tdr. korn. Opgørelsen skulle endda ligge i underkanten, »eftersom en stor part af folket er bortdød i den store grasserende sygdom«.

Sagn om, hvad der dengang gik tabt af liv og gods, har levet helt op i 1800-tallet, men der er også fra samtiden skriftlige udsagn om pest og plyndring, flugt, sult og elendighed, som den danske landbefolkning aldrig senere har oplevet det. Den store dødelighed er ovenfor omtalt, andet hører hjemme i et følgende afsnit. Ikke sært, at præster talte om Guds ris, der var løftet mod hans onde børn. »Bestryg vore døre med Din søns blod, at morderengelen må gå os forbi«, skrev en sønderjysk præst i sin andagtsbog. Også fra Fyn og Langeland hører man om pest, plyndring og drab, der især skyldtes de allierede hjælpetropper. Endnu efter Hans Schacks fuldstændige sejr ved Nyborg i november 1659 døde hundreder af bønder. Om deres store elendighed skrev en langelandsk præst bl.a.: »... de hentede mask hos mig og bagte kager af og åd. Hørknevler og katastrodder hjalp dem i foråret«. Mange tog tiggerstaven eller rømte af lande. En mængde mennesker døde af sult, tørst og strabadser. »Anno 1659 . . . var en elendig og bedrøvelig tid, så intet menneske kunne blive ved husene«, noterede en præst.

Ødesteder og -jorder. Ordet »ødegårde« kan, som det senere vil blive omtalt, dække over en række forhold, der midlertidigt eller varigt afbrød landbrugsdriften. I forbindelse med folkesygdom og krigsulykker er det rimeligt at afgrænse omtalen til den langvarige afbrydelse eller fuldstændige nedlæggelse af landbrug, to forhold, der ikke altid klart kan adskilles. Gårdsammenlægninger og senere genoprettelser gør det ofte umuligt af fastslå, om en landbrugsenhed er ophørt at eksistere. Kun i visse tilfælde kan man følge de gårdes og landbrugshuses skæbne, hvis jorder helt eller delvis blev »udstykket«, d.v.s. indtil videre og måske vedvarende bortfæstet eller -lejet, i det lange løb dog meget ofte sammenlagt med bestående brug. Gårde

og bol, der blev lagt ind under hovedgårde, har Gunnar Olsen utvivlsomt for langt den største dels vedkommende fået med i de undersøgelser, hvis resultat han fremlagde i »Hovedgård og bondegård«. M.h.t. huse, navnlig jordløse, er der ingen mulighed for blot nogenlunde nøjagtigt at opgøre, hvor mange der blev »øde« (nedlagt eller kun for en tid uden beboer). Landsbybrande i freds- som i krigstid har naturligvis ramt såvel gårde som fæste- og inderstehuse, men det er sandsynligt, at husene efter svenskekrigene blev opført påny i langsommere tempo end gårde- ne, som det af erhvervsmæssige grunde var vigtigere at få genopbygget og besat med fæstere. Mange husmænd, især yngre, fik en ikke altid kærkommen chance for at blive gårdmænd, når folkemangelen var usædvanlig stor og ødegårdene talrige. Man har dog samtidig og ikke mindst *efter* 1660 mange eksempler på, at ødegårds- bygninger blev taget i brug af husmænd og inderster, mens gårdsjorderne som regel blev dyrket af gårdmænd og måske delt mellem flere gårdbrug, om ikke lagt ind under en hovedgård.

M.h.t. *gårdnedlæggelser* har Gunnar Olsen gennem omfattende studier påvist antallet af bøndergårde (og bolsteder) der findes direkte omtalt som nedlagt i forbindelse med hovedgårdsoprettelser og -udvidelser 1525–1774; i hans detalje- rede oversigter er ødejorder også omtalt, men de indgår ikke i statistikken. Det af G. O. anførte tal for 25-årsperioden 1525–49 (36 gårde) er ganske givet for lavt, derfor kan – som han også selv ville mene – først 50-årsperioderne 1550–99 og 1600–49 have virkelig interesse. De talrige gårdnedlæggelser som følge af folke- sygdomme og krigsødelæggelser i 1650erne er ikke medregnet i den følgende oversigt, der bygger på talmaterialet i »Hovedgård og bondegård, XI. Nedlæggel- sernes omfang«. En del opgivelser har iøvrigt ikke kunnet tidsfæstes nøjagtigt. Bornholm er ikke medregnet; øen havde i 1624 ca. 850 bøndergårde.

Bøndergårde nedlagt 1550–1649

	1550–99	1600–49	Ialt
Sjælland-Møn	82	248	330
Lolland-Falster	31	105	136
Fyn-Langeland	57	62	119
Jylland	184	129	313
	354	544	898

Da gårdantallet i Danmark (bortset fra Skånelandene) formentlig har været ca. 65.000, er de ca 900 *konstaterede* gårdnedlæggelser ikke noget stort tal. Men det vedrører kun bondebrug, der er lagt ind under herregårde, ikke sammenlagte gårde og bol, heller ikke landbrug, hvis jorder blev delt mellem adskillige, undertiden en

hel landsbys bøndergårde, i nogle tilfælde lagt til en præstegård eller et degnebol (degnestavn). Samtidig savnes for landet som helhed mulighed for at vurdere *nyoprettelsers* omfang og betydning. Mange gårde blev i tidens løb delt.

Til forskellige tidspunkter kan der på lokalt plan noteres mere eller mindre præcise oplysninger om øde gårde og bol. Pesten kort efter 1600 var uden tvivl hovedårsag til, at kronen i Ålborghus len 1604–05 fra øde fæstegårde lod bortleje engparter, der ellers ville ligge hen, uden at afgrøderne blev høstet; i 6 herreder drejede det sig om ialt 53 gårde og bol, men ikke alle gårde havde enge, og af bemærkningen: »endnu befindes meget øde gods, som ingen folk, huse eller bygning findes på«, fremgår det jo, at ødestedernes tal har været større. Regnskaber fra Hald len nævner 1622–23 nogle gårde, der »siden pestilenzen 1602 haver været øde«, ja endnu 20 år senere bortfæstes brug, der i 40 år ingen bruger havde haft. Efter pesten 1618–19 var overordentlig mange gårde øde, vistnok især på Sjælland. Kejserkrigen 1625–29 medførte, at mange jyske gårde i kortere eller længere tid omtales som »øde« eller i forfalden stand; ofte var fæsteren rømt. Det samme var i endnu langt større udstrækning tilfældet efter svenskekrigene. Præsteindberetninger fra 1657 oplyser i adskillige tilfælde om Torstenssonkrigens øde-læggede følger, og en del kirkebøger vidner sorgfuldt om, hvad pest og plyndring medførte under de følgende svenskekrige. Bemærkelsesværdigt er det, når præsten i Aggersborg i sin beretning fra efteråret 1657 synes at give et tidligere godsstyre ansvaret for, at halvdelen af sognet i mange år havde stået øde.

Ikke sjældent blev naturkatastrofer årsag til mange ødesteder og -jorder. Historisk bekendt er navnlig stormfloden, der i oktober 1634 ødelagde store dele af det vestlige Slesvig. Men *stormfloder og sandflugtsødelæggelser* har til forskellige tider ramt navnlig den jyske vestkyst. I nordjyske kystegne kan præster i 1550'erne og adskillige gange i 1600-tallet berette om landsbyer og gårde, der mere og mere »fordærves« af sand, og ved udgravninger i nyere tid er der fundet mange tilsandede bosteder. For Vendsyssels vedkommende har Viggo Hansen påpeget, at adskillige bebyggelser af sandflugt blev tvunget til at flytte én eller flere gange, andre måtte opgives, fordi gårdbrugerne havde mistet hele deres eksistensgrundlag, og endelig kunne det forekomme, at gårde som følge af tilsandet landbrugsareal blev reduceret til huse. Også en del indlandssogne blev hærget af sandflugt. Syd for Ringkøbing fjord var det ikke blot i Lønne sogn, at bøndernes agermark og enge ifølge præsteindberetning 1651 var »moxen ødelagt og fordærvet af sandløb, som med tingsvidne er at bevise«. Om virkningerne af »den store vandflod« 1634 oplyses året efter fra egne syd for Ribe, at nogle gårde var ved at komme i orden igen, men 2½ gård, der var helt øde, ønskede andre beboere at få lagt til deres gårde og skiftet med lige meget til hver gård, da alle gårdene var »lige gode på skyld og hartkorn«. Det tillod kongen, men af de nedlagte gårde skulle i så fald de nye brugere svare al landgilde samt skat til kronen. I almindelighed opnåede beboere af helt eller delvis ødelagte gårde betydelige afgiftslettelser.

Fæstebonden og hans herskab

Ejer og fæster. Mellem reformationstiden og enevældens indførelse sker en landbohistorisk udvikling, der er blevet overordentlig forskelligt bedømt. C. F. Allens dom i 1839 var klar og skarp: »Bondestandens forarmelse og fornedrelse, der var en følge af adelens væld og hårde herredømme, var imidlertid *det* onde, som i dette tidsrum [1536–1660] virkede mest ødelæggende på staten«. En vurdering nedskrevet 14 dage efter den bondevenlige Frederik VI's død kunne næppe omtale kongemagtens medskyld. Men 50 år senere påtalte Johs. Steenstrup Allens »fejlsyn« på flere områder og fremhævede til overmål fæstebondens rettigheder. Godsejerne kunne ikke forjage den bonde, der efterkom sin fæstepligt, ikke kræve højere landgilde eller mere hoveri, end gården fra gammel tid havde ydet. Kun m.h.t. indfæstningen havde herremanden frie hænder, men der var – mente Steenstrup – ingen fare for, at denne éngangsafgift skulle blive skruet for højt op, så længe der var mange øde gårde. Den politisk konservative historiker og jurist havde øje for grundbesiddernes genvordigheder (han talte og skrev under landbrugskrisen i 1880'erne!). Modstanderne, bl.a. den mere socialradikalt indstillede J. A. Fridericia og senere Erik Arup, så anderledes på adelsvældens tid. Da Arup i 1932 fremlagde et bondeskifte fra 1622 som »en uimodsigelig skildring af tilstanden i en fæstebondegård«, blev det ikke, som A. ville mene, et »forfærdende« stykke virkelighed, men billedet af et bondebrug med en efter tidens forhold ret stor kreaturbesætning og endnu med korn i behold få uger før den nye høst, et bo med mange kobbergryder, om end et i flere henseender sparsomt bohave. De relativt få bevarede skifteforretninger fra Christian IV's tid vedrører vel iøvrigt for størstedelen de bedrestillede bondeboer. Med rette pegede Arup på det svage punkt i enhver helhedsvurdering af datidens landboforhold: vor alt for ringe viden om indtægtssiden af fæstebøndernes økonomi. »Havde bonden nogen overskudsproduktion?« spurgte Arup. Man mærker sig forøvrigt, at han tæt op ad sin udtalte sympati for datidens bønder kunne have en velformet karakteristik af en særpræget storbesidder, den lærde holstenske embedsmand og godsejer Henrik Rantzau, »en strålende hovedperson i sin tid, forenende ældgammel adelstroskab og adelsstolthed med moderne humanistisk lærdomstrang, moderne kapitalistisk pengebegærlighed og moderne renæssancepragtløst og livsglæde«.

Tidens »typiske« herremænd og den »typiske« fæstebonde finder man næppe. De talrige fortællinger om onde herremænd, lensmænd og ridefogder siger ofte mere om eftertidens end om samtidens opfattelse, men kan dog rumme en kerne af almuereaktion overfor det afgiftskrævende »høje herskab«. Socialt set *er* sagen ikke så enkel. Godsejerne var nok de besiddende og havde vel endda magtmidler af autoritær, traditionsbetonet natur, som en senere tid ikke fuldt har forstået, men herremændene var samtidig afhængige af, hvad deres fæstebønder under skiftende erhvervsvilkår kunne yde. Bondens fattigdom måtte før eller senere undergrave *den* godsejers økonomi, som ikke havde arvet velstand eller solide embedsindtæg-

ter at falde tilbage på. Den danske adel fik utvivlsomt i »renæssancetiden« for dyre vaner, for kostbare statussymboler, om man vil, m.h.t. bolig, klædedragt, fester, udenlandsrejser m.m. Kun ved udvidet og forbedret hovedgårdsdrift og en i nutidens øjne asocial udnyttelse af bøndergodset – der var en nødvendig forbindelse mellem de to forhold – kunne adelen have håb om at redde sig fra et skæbnesvangert økonomisk forfald. Landets største jordbesidder, kronen, fik på anden måde økonomiske vanskeligheder at kæmpe med, men i forståelse med rigsråderne (det faldt ikke altid let!) havde kongen den mulighed at dreje på skatteskruen og lægge ekstrabyrder på den trælsomt arbejdende og i forvejen afgiftstyngede bondebefolkning.

Forholdet mellem godsejer og fæstebonde kunne have ret forskellig karakter. Ejere af mindre hovedgårde har utvivlsomt ofte haft personligt kendskab til deres fæstebønder. Storbesiddere og lensmænd måtte hente deres meste viden fra ridefogders mundtlige eller skriftlige beretning på godsejeres aftaler og forhandlinger med fæstebønder. Under vanskeligere forhold var mange bønder forståeligt nok interesseret i at tale med husbonden selv. Det kunne føre til et tåleligt forlig eller endog løfter om lempeligere afgiftsvilkår. I de fleste tilfælde måtte fæsterne holde sig til ridefogden og dennes afgørelse, men i væsentlige spørgsmål var ridefogden dog bundet af herremands eller lensmands instrukser. Det er givet, at godsejere nu og da personligt har chikaneret fæstebønder eller tværtimod tilstået dem begunstigelser, men nogen generel dom om herremænds adfærd kan ikke fældes. Bønderne var ikke uden retsbeskyttelse, og navnlig uden for vornedskabets område så de sig ofte i stand til at gå rettens vej. Men når Hans H. Fusing i sin disputats afsluttende vil hævde, at »overgreb og chikaner var undtagelser og mødte bestemt modstand hos regering og domstole«, samt at »fæsterens vilkår var faste og retsligt sikret«, er dette en overdrivelse (måske undskyldelig i besættelsestiden efter 9. april 1940, da det var ønskeligt at fastslå: »Danmark var et retssamfund«!). Vi ved ikke, hvor ofte forurettede bønder af nærliggende grunde undlod at klage, men vi véd, at på flere væsentlige områder var fæstevilkårene *ikke* faste.

Godssystemet. Så længe de fleste bondebrug var strøgods, hvoraf kun en lille del lå i landsbyer nær hovedgård eller ladegård, resten spredt i mange sogne, kunne man næppe tale om et udviklet godssystem. Først i den lange periode, der her skildres, tog det efterhånden form. Det karakteristiske er, at flertallet af danske herregårde gennemførte en bøndergodssamling, der betød væsentlige fordele for stordriften. Var størstedelen af fæstebønderne bosat i de nærmeste landsbyer, kunne deres arbejdsydelse i langt højere grad udnyttes. Da kunne det betale sig for godsejerne at drive større arealer, hvad enten det skete ved nyopdyrkning af hovedgårdsjord, der ikke før var i regelmæssig drift, ved mageskifter med bonde- eller præstegårdsjord eller ved at nedlægge nogle bøndergårde, hvis jord i bymarken kunne »afrunde« hovedgårdstilliggendet. I en afhandling om hovedgårdsdriften i sidste halvdel af 1600-tallet har Henrik Pedersen skildret *hovedtyper*, som også

eksisterede tidligere, selv om de først i forbindelse med landmålingen i 1680erne kan belyses statistisk. Der fandtes navnlig i Vestjylland hovedgårde, hvis jorder udelukkende var »særmarker«, ligesom der overalt i landet, men mest i egne af Jylland, lå en del enestegårde, d.v.s. bøndergårde med jord udenfor landsbyfællesskabet med dets dyrkningstvang. Antallet af hovedgårde af den nævnte type var oprindelig næppe stort, men voksede efterhånden stærkt. Det samme gjaldt gruppen af hovedgårde med særmarker omkring gården, men desuden en mere eller mindre omfattende andel i fællesskabet. Gammel hovedmarksjord kunne stadig ligge »i fællig« med landsbyjorder, et fællesskab, der kunne blive mindre kompliceret, når en del gårde i landsbyen omkring hovedgården blev lagt under denne. Nedlagde godsejeren derimod gårde i en anden landsby, kom hovedgården som regel i fællig med bønderne dér. Alligevel kunne også *det* have sine fordele for ejeren, ikke blot ved udvidelsen af hovedgårdsarealet, men fordi han ofte fik en så stor del af landsbyjorderne, at han blev mestbestemmende indenfor fællesskabet og eventuelt kunne trække sig helt ud af dette ved en art mageskifter med bønderne. Også i tilfælde, hvor landsbyen fortsat bestod, blev hovedgårdens marker ofte indhegnet for sig og var dermed driftsmæssigt udenfor fællesskabet.

Hovedgårdens størrelse og driftsformer blev bestemmende for den intensive udnyttelse af fæstebøndernes arbejdskraft, som i århundreder skulle blive et af landbrugets vigtigste problemer. Uden *hoveriet* kunne godssystemet ikke fungere. Det såkaldte avlingshoveri var på de fleste godser langt det mest omfattende, men nogenlunde sikker viden om hoveriets omfang fås formentlig først i sidste halvdel af 1700-tallet. Dog kan det konstateres, at hoveriet påvirkede sider af godsernes og tillige statens økonomi. Når godsejerne kunne sikre sig forøgede arbejdsydelser af deres fæstebønder, blev afgifter som indfæstning og årlig landgilde af væsentligt mindre betydning. Dertil kom, at adelen havde i sin magt at udvide sine fæstebønderes skattefrihed, således at den i langt større udstrækning end tidligere kom til at omfatte dens mest hoverityngede tjenere. Det begrænsede statens indtægtskilder, men medvirkede til, at kronen blev interesseret i at bevare et stort antal skattebønder og samtidig indenfor sine egne domæner indskrænke bondeselvejet. Det var afgjort fæstebøndernes arbejdsydelser der bedst dækkede storbesiddernes behov for arbejdskraft.

Ugedagsbøndernes skattefrihed var, som J. A. Fridericia har påpeget, en særlig dansk skik, der havde sin oprindelse i 1400-tallet, hvor som nævnt gårdsæder på hovedgårdens grund var skattefri. Fra 1526 fritages både gårdsæder og ugedagsmænd. Kronen ønskede dog, at dette kun skulle gælde adelens arvetjenere, ikke beboere på fæstegods erhvervet ved køb og mageskifter. Men 1549 var benævnelserne »arvetjenere« og »arvegods« forsvundet fra skattebrevene. Kronen opgav forsøget på at begrænse antallet af skattefrie adelsbønder, og fra 1603 hed det, at adelens ugedagstjenere var fri, både de, der boede ved sædegårde, som var i drift og lå i sognet, og andre, som havde været fri »af arilds tid«. Under Christian III og

Frederik II havde kronen ofte søgt at hindre den udvidelse af skattefriheden, som fandt sted ved oprettelsen af nye hoved- og ladegårde. Også Christian IV kunne sukke over de talrige skattefrie ugedagsbønder, men rigsrådet tillod sig i 1629 at minde om de »mange høje og kongelige forskrivninger, som adelens ugedagsbønder er med forsikret«. Den skattefrihed, som længe kun var sikret ved skattebreve, blev fastslået ved Frederik III's håndfæstning. I dens 9. artikel hed det, at adelens ugedagstjenere skulle være forskånet for de af rigsrådet bevilgede landeskatter, »som af arilds tid været haver«. Forholdet var det, at herremanden eller hans foged til lensmanden indsendte meddelelser om bønder, der var blevet ugedagstjenere, eller at en bondes nye retsstilling, skattemæssigt set, blev bekræftet ved tingsvidner, eventuelt ved herredstingdom, hvis lensmanden krævede dette. Også selvejergårde, som en godsejer fik herlighedsretten eller den fulde ejendomsret til, blev skattefrie. Og blev der af bøndergårde oprettet en ny adelig sædegård, mistede kronen med ét slag flere skattebønder. Det samme blev efterhånden tilfældet m.h.t. fæstebønder ved nye avls- og ladegårde, selv om ingen herremand boede der. Det hændte dog, at lensmanden gjorde vrøvl. Da Sofie Rantzau af 2 øde gårde oprettede en avlsgård i Strøby sogn og lagde 17 gårde dertil som »ugedags«, henviste lensmanden sagen til Stevns herredsting. Men der faldt dom til ejerindens fordel: man holdt sig til Kolding-recessen af 1558, hvorefter enhver adelig måtte gøre sig sit eget gods så nyttigt, som han kunne.

Undertiden blev der *ansøgt* om skattefrihed for fæstebønder i forbindelse med oprettelsen af en ny adelig hoved- eller ladegård. Det kunne også forekomme, at ejeren eller hans ridefoged søgte at opnå en sådan frihed for ugedagstjenere *uden for* sognet, idet de henviste til, at fæstebønder fra det pågældende sogn ikke kunne magte avlingshoveriet alene, og at de udensogns bønder, der nødvendigvis måtte hjælpe dem, ville blive forarmede, medmindre der blev tilstået dem skattefrihed. På dette punkt faldt afgørelsen forskelligt ud, men andre kneb blev forsøgt. Peder Oxe skal således have taget en lollandsk landsby fra dens rette sognekirke, for at bønderne kunne blive skattefrie under Nielstrup. Der var også eksempler på, at godsejere, hvis hovedgårdsjorder strakte sig ind i et andet sogn, hvor vedkommende havde skaffet sig stolestader i kirken, fik rettens medhold, således at ugedagsmænd i begge sogne opnåede skattefrihed! I Merløse herred blev omkring 1650 mindst 30 udensogns fæstere anført som ugedagstjenere. Ikke blot skatter, men også offentlige arbejdsydelser (til fæstningsanlæg, veje m.v.) kunne ugedagsmænd ofte blive befriet for. I et åbent brev august 1643 til bønderne i Danmark hed det udtrykkeligt, at adelige må selv lægge deres egne tjenere i skat, men lensmændene skal være opmærksomme på, om noget forsømmes eller forbigås, de »skal have grangivelig indseende med, at ingen regnes for ugedagsmænd andre end dem, der bør være fri, medmindre de vil stå i rette for kongen derfor«. For rigets finanser var det ikke sundt, at antallet af skattebønder stadig dalede.

Ridefogden. Selv om godsets ejer havde det afgørende ord og skulle godkende fæsteaftaler og andre beslutninger af væsentlig betydning for fæstebønderne, var det fogden, fæsterne mest havde med at gøre og kunne føle sig afhængige af. Vistnok de fleste ridefogder var bondefødte og havde fra første færd kendskab til landboforhold. Man har i en noget senere tid udførlige ridefogedinstrukser fra ejerens hånd, men fra 1600-tallet som oftest kun korte angivelser af, hvad fogden var forpligtet til, og hvad han i alle tilfælde eller under særlige forhold skulle gøre. Fra et større krongodsområde kan man være så heldig at få fyldigere oplysninger. En instruktion, dateret februar 1645, pålægger således ridefogden for Frederiksborg len følgende pligter: Han skal ved retten forfølge sager, der angår kongen, og straffe dem, der har forset sig. Kongens bønder skal være ham hørige og lydige og han til gengæld »holde enhver af dem ved lov, skel og ret, håndhæve dem med retten og forsvare dem, så de af ingen bliver besværet til upligt«. Med fæstebøndernes sønner skal han have opsyn, at de ikke forlader kronens gods (de var jo vornede). Han må endvidere have »flittigt indseende« med, at fæstegårdene ikke bliver øde, så kongen mister indtægter. Han skal sørge for, at (kun) vel egnede karle bliver udskrevet til soldater, men også »have i agt«, at soldaterne ikke besværer bønderne ved at kræve mere til deres underhold, end de har ret til. Da fæstebønderne »nu« betaler penge i stedet for »rejser« (kørsler), skal fogden sørge for, at de ikke uden særlig kongelig befaling bliver besværet med rejser. Lignende hensyn må fogden tage, når det gælder bøndernes forpligtelser til at køre for jægermesteren eller fiskemesteren og deres folk. Viste en bonde ulydighed eller var så forarmet, at han ikke kunne udføre, hvad der blev befalet, skulle fogden ikke udsætte ham for korporlig revselse, men lade ham »tiltale med retten og straffes af lensmanden«. Svarede bonden ikke sin landgilde m.v. hvert år til rette tid, skulle han stilles for retten, men kun efter lovlig dom måtte hans ejendele beslaglægges. Ridefogden skulle efter en fæstebondes død »holde skifte, så enhver sker ret«, og til betryggelse for såvel arvinger som kreditorer måtte han »indskrive boens tilstand« i en forsegleet skiftebog. Han skulle endvidere have tilsyn med skovene, lade dem taksere, når der var olden, for senere at »(ind)brænde svinene til skovene og holde rigtigt register derpå«, være til stede, når svinene atter »tages af skoven«, sørge for, at kongens part er gode svin, samt for, at der føres rigtigt regnskab dermed. – Fogden skulle også føre tilsyn med lenets kirker og sammen med provsten overvåge, at regnskab og alt var i overensstemmelse med, hvad kongen havde forordnet. M.h.t. stedsmål og sagesfald skulle han sørge for, at kongen fik så meget, som bonden og godset kunne tåle (uden at blive forarmet). Ridefogdens løn blev fastsat til visse kurantdaler til ham og en karl. Desuden fik han en »hofklædning«, foder til to heste og 7 lispund talg (tælle) til lys.

På adelsgoods var ridefogdens forpligtelser af samme art, men godsområdet var som regel mindre. Der fandtes formentlig kun på de større godser ligesom på krongodset *delefogder*, hvis opgave det i 1500-tallet og senere var at varetage kongens interesser på herredstinget (især i Jylland og på Fyn) og som også kunne

have en lokal politimyndighed at udøve. Som delefogden i almindelighed fritoges for visse afgifter, fordi han – som det hedder i et kongebrev – »må forsømme sin næring uden vederlag«, havde ridefogden chancer for at få en fæstegård »kvit og frit« i sin funktionstid, måske endda til sin død. Ikke sjældent kunne han desuden drive ødejord, indtil bønder fæstede den, eller han fik lejlighed til for en længere periode at fæste kongens part af et eller flere sognes korntiender. Men som påvist af Hans H. Fussing må *fogedpenge* have været ridefogdens ret sikre hovedindtægt. Den bestod oftest i 10 % af stedsmål og retsbøder (formentlig svarende til lensmandens 10 % af lenets »uvisse indtægter«), gerne en ydelse »oven i«, hvad fæstebonden måtte betale til ejeren, selv om den ikke altid udtrykkeligt nævnes i en senere tids talrige fæstebreve. Helst måtte fogden være en velstillet mand, da fogedpenge-restancer ofte forekom, samtidig med at ridefogden vistnok stod i forskud hos godsejeren m.h.t. fæstebønders afgiftsydelser. Også på adelens gods havde fogden to hovedopgaver: at forsvare godsets bønder for retten (ikke sjældent overfor krav fra andre godsejeres side) og at inddrive husbondens indtægter hos fæstebønderne, ofte med advarsel til »modvillige« bønder, hvis forseelse eller forsømmelser ville medføre straf. Nu og da kunne en ridefoged på herredsting meddele bønder fra forskellige sogne, hvem der var deres nye herskab og hvad det befalede dem. En nyansat foged måtte overfor fæsterne kunne bevise, at han havde fuldmagt til at opkræve afgifter og kvittere for modtagelsen. Som sit herskabs fuldmægtig havde ridefogden lige så vel som godsejeren krav på, at fæstebønderne viste ham »hørighed og lydighed«, dengang som senere et uklart defineret begreb.

Man har i en sen eftertid, da godssystemet var ophørt eller dog under afvikling, i ridefogden villet se en hård og brutal repræsentant for den herskerklasse, som det store flertal af bønderne var afhængig af. Så enkelt forholdt det sig ikke. Vel var fogden godsejerens »fuldmægtig« og redskab, men samtidig var han i mange henseender en mellemmand, som de færreste godsejere kunne undvære, og hvis indsigt i bondesamfundets forhold gårdfæstere og andre beboere i virkeligheden ofte havde grund til at påskønne. Mere end ridefogdens skrivefærdighed og regnskabskynlighed betød utvivlsomt hans sociale vurderingsevne. På *den* måtte det som regel bero, om gårdene blev bortfæstet til »gode« – det ville navnlig sige stræbsomme og pålidelige – fæstere, om der blev stillet ufravigelige krav m.h.t. høj indfæstning, rettidig betaling af landgildeydelse, evt. om hoveriforøgelse, eller godsstyrelsen valgte at fare med lempe, vise tålmodighed overfor de måske kun midlertidigt dårligt stillede og så vidt muligt tage individuelle hensyn. Det er sandsynligt, at ridefogden, i kraft af sin erfaring og menneskekundskab, under de bestående forhold ofte blev en mand, som både herskab og bønder kunne være veltjent med. Ridefogders (og godsforvalteres) »rapporter« og fæsteforestillinger til herskabet i en lidt senere tid tyder i hvert fald på det. Kancelliets Brevbøger og ældre tingbøger indeholder eksempler på fogders embedsmisbrug, underslæb og forsømmelighed, på hård og urimelig behandling af fæstebønder og andre. I forhold til godsantal og folkemængde er antallet af sådanne sager ikke imponerende stort. Spørgsmålet er

så, om de fleste fæstere fandt det håbløst at klage. Adskillige retssager viser dog, at fæstebønder langt fra altid klagede forgæves over forurettelser.

I Ringsted herred måtte en ung og efter eget udsagn uerfaren bonde opgive den fæstegård, han var sat til, men købte så en anden gård. Ridefogden på Roskilde-gård nødte ham imidlertid til at tage en forfalden ødegård, som han »under sin hals' forbrydelse« kun kunne slippe for at tage, hvis han formåede at skaffe en anden fæsteduelig bonde i sit sted. Det lykkedes, men endnu en gang blev han »tiltalt til at antage en ond og øde gård«, som det kostede ham 303 sletdaler at købe sig fri for. Lensmandens vidnesbyrd udvirkede dog, at bonden fik halvdelen tilbagebetalt med en erklæring om, at han ikke oftere måtte »drives til stavns« eller nødes til at modtage fæstegård mod sin vilje. – Hårdheden *forekom* altså og vel især indenfor vornedskabets område, men havde også her sin grænse. Unægtelig kunne en foged undertiden være interesseret i selv at overtage en »øde« (fæsteledig) gård, og uretfærdig behandling af bønder blev undertiden mere undskyldende end strengt bedømt af konge og rigsråd. 1581 blev en tidligere ridefoged i Riberhus len trods alvorlige anklager for embedsforseelser sat på fri fod mod kaution, dog blev det ham forbudt at indkræve nogen restance hos bønder i lenet, »da han har forsynet sig godt nok, mens han havde befalingen der«.

Regnskabsuorden og anden forsømmelighed forekom naturligvis, mens beskyldninger for bestikkelse som regel vanskeligt kunne bevises (fæsterne var ikke interesseret i selv at komme i klemme!). Men lånte en bonde penge af fogden, f.eks. til betaling af stedsmål, kunne han risikere at betale ågerrenter. Bønderne måtte nu og da ønske ændringer i jordebogsafgifterne, men da fogden på Herlufsholm i 1616 ville lave en ny jordebog, holdt godsets bønder på den gamle. – At hovbønder og deres tjenestefolk fik hug og slag under hoveriarbejdet, var sikkert som i en langt senere tid uhyre almindeligt. Da fogden på Todbøl i 1635 ifølge flere bønders udsagn havde ladet sig betale for ikke at slå dem eller deres børn under hovarbejdet, fik hovedgården meget snart en ny foged! Derimod tog ridefogden på Irup en række bønder til vidne på, at rygter om forskellige overgreb, han skulle have gjort sig skyldig i, var usande: fogden var tværtimod en hjælpsom »dannemand«. Han beholdt da også sin stilling i mange år. Men måske skal man mærke sig, at kun 14 af 25 indstævnedes bønder var mødt frem på tinge. På begæring fik en ridefoged ofte et godt skudsmål såvel på herredsting som af godsets bønder. Det er muligt, at bønderne oftest udtalte sig traditionelt eller endda af frygt for, hvad følger åbenhjertige udsagn kunne få for dem selv. Men det *kan* have haft betydning for adskillige ridefogder at få et sådant skudsmål, f.eks. når de efter krigsperioder skulle stå til regnskab overfor den hjemvendte herremand m.h.t. godsets administration. Det hændte dog også, at en ridefoged følte sig truet af bønderne og måtte bede om et beskyttelsesbrev. Danske Kancelli lod i adskillige tilfælde lensmanden undersøge, om bønders klager over ridefogdens hårdhed og vilkårlighed var retfærdige.

Fæsteforhold. Lensmænd og godsejere kunne personligt træffe aftale med fæstere om stedsmål og andet, men på større godser og under ejerens fravær var det fogdens sag at få fastlagt fæstevilkårene. På et stort godsområde som Københavns len var ridefogden åbenbart til stede på de dage, hvor fæstere fra forskellige sogne blev tilsagt, særlig ofte om lørdagen. Kvittingen for betalt stedsmål var bevis for bondens adkomst til fæstegården. Kun få ældre fæstebreve er bevaret, men i 1600-tallets første halvdel har de i almindelighed næppe indeholdt andet end ejerens, fæsterens og dennes forgængers navne, har som regel anført, hvad der var årsag til fæsteforandringen og at fæsteren havde fået brugsret (»hjemmel«) til gården, »ager og eng, forte og fælled med al sin tilliggende ejendom«, som det kunne hedde. Ejeren var utvivlsomt lige så vel som fæsteren interesseret i, at et fæstebevis forelå. Det hændte, at herremanden kun i kraft af stedmålsbog og vidneudsagn kunne fastholde en bonde, der nægtede at have fæstet, og tvinge ham til at drive gården. Vornedskabet på den sjællandske øgruppe stillede bønderne svagere end i Jylland, hvor det kunne ske, at to godsejere var »ude om« samme fæster; en herredstingsdom måtte da træffe afgørelsen, hvis forlig ikke blev opnået. På halvøen var der eksempler på, at bønder tog jord i brug, som de ikke havde fæstet. Ejeren af Lyngholm i Thy udstedte 1631–32 forbud mod sådant og forbød samtidig fæsterne at grave i heden, fiske og jage samt at oprykke planter. I 1639 rejste Haraldskærs ejer tiltale mod en bonde, der i 10 år uden lovligt fæstebrev havde haft et bol i brug. Andetsteds havde en bonde uden fæstebevis handlet ilde med en fæstegård og bortjaget forgængerens enke.

Fæsterens pligter blev navnlig efter 1630 ofte udførligere omtalt. Han skulle flytte til gården, gøde jorden, pløje og så, »bygge og forbedre« gården (det vil sige: vedligeholde den), gøre ægt og arbejde, samt svare skyld og landgilde. Havde ejeren eller den tidligere fæster besået kornagrene, måtte den nye fæster betale såkaldt *frøgæld*. Jyske bønder, der efter svenskekrigen 1643–45 overtog øde gårde, vides i flere tilfælde at have betalt den udsæd, som godsejeren (eller ridefogden) havde skaffet til veje forinden. Ved tiltrædelsen måtte fæsteren forsyne gården med besætning og landbrugsredskaber, medmindre der var truffet anden aftale. Meget ofte har den nye fæster overtaget, hvad der allerede fandtes på gården; det faldt helt naturligt, når han fæstede gården efter sin far eller efter sin mor som den sidstlevende, i nogle tilfælde også efter en anden, der antagelig fik ophold (aftægt) på gården. Gav en godsejer fæsteren »frihedsbrev« med tilsagn om fritagelse for visse afgifter, var det ikke givet, at en ny køber af godset anerkendte disse friheder, der i nogen grad forringede godsets værdi. Efter krigene blev der ret ofte tilstået bønder 1–3 års frihed for landgilde og/eller hoveri, i en del tilfælde en afgiftsnedsættelse ledsaget af forpligtelse til at genopbygge eller istandsætte gården. Ved genopførelse af brandhærgede bygninger har godsejeren uden tvivl ydet særlig hjælp, og nye fæstere blev formentlig fritaget for at betale indfæstning (stedsmål), når gården var helt eller delvis ødelagt og besætningen ringe; andre betalte et

nærmest symbolsk beløb, f.eks. en daler eller en td. havre. Undtagelsesvis fæstede præster eller købstadboere bøndergårde. Præsternes anneksgårde og huse blev som regel bortfæstet.

Livsfæste. Enke- og sønnefæste. I Danmark blev fæste på livstid efterhånden det almindelige, bortset fra landsdelene øst for Øresund; her fæstede bønderne oftest på åremål. Af flere grunde fik livsfæste dog ikke altid eller overalt den betydning, man har tillagt det (Arup er tilbøjelig til at tale om »arvefæste« i denne forbindelse). Fussing har fremhævet den hindring for dets fulde gennemførelse, som lå i bestemmelserne i Christian III's recesser af 1547 og 1558, hvorefter adelen såvel som kongen selv havde ret til at gøre sig deres gods så nyttigt, som de kunne. Det medførte som omtalt, at herremænd ret ofte nedlagde fæstegårde, helt eller delvis, for at udvide hovedgårdsdriften. Derved blev bønders livsfæste i mange tilfælde afbrudt, i bedste fald kunne de overtage andre gårde, men ofte måtte de nøjes med et mindre brug eller et hus. Nedsatte afgifter kunne i så fald ikke udligne bøndernes tab; adskillige kom uden tvivl ned på et eksistensminimum.

Enkernes stilling blev gradvis forbedret. Christian III's reces af 1551 bestemte, at en fæstebondes enke kunne beholde gården til næste fardag (skiftedagen var dog ikke ens for hele landet), når hun overholdt sin afdøde mands fæstepligter. Dette gentoges i 1558-recessen, men et kongeligt åbent brev af 1565 tillod, at enker på kronens og domkapitlernes godser helt blev fritaget for at fæste og svare nyt stedsmål, så længe de sad ved gård uden atter at gifte sig. Skete *det*, måtte den nye mand svare indfæstning, selv om fæstevilkårene var uændrede. På adelsgoods blev enkers stedsmålsfrihed ikke gennemført overalt før lang tid senere, men der var eksempler på, at godsejere som en særlig begunstigelse fritog enker for at genfæste. Fra herskabets side har synspunktet sikkert dengang som senere været det praktiske: en enke måtte helst gifte sig igen, navnlig hvis der var små børn i første ægteskab, men halv voksne børn betød en nærliggende mulighed for, at en søn eller svigersøn med tiden kunne fæste gården. Fattige enker var godsejeren ikke interesseret i at beholde; restanceforhold ville som regel medføre, at de snart måtte opgive fæstet. Nogle fæstebreve sikrede begge ægtefæller livsfæste. Det forekom sandsynligvis ofte, at en karl kun fik gård på betingelse af, at han ægtede enken eller en datter af den forrige fæster.

Stedsmålsregistre kan ikke oplyse, hvor mange enker der giftede sig igen, oplysningerne er for ufuldstændige. Derimod giver de allerede for den senere del af 1500-tallet en mængde eksempler på, at *søn fulgte efter far* ved fæsterskifte. Det skete ikke sjældent *før* den gamle fæsters død, idet faderen »oplod« gården for sønnen og antagelig samtidig sikrede sig aftægt af gården. I Jylland synes det i hvert fald i visse egne ret almindeligt, at sønnen i faderens levetid fæstede halvdelen (eller mindre) for senere at overtage hele gården. Da stedsmålsfortegnelser før 1600 kun er bevaret for enkelte år, kan større variationer ikke med sikkerhed påvises, men fra perioden ca. 1580–1600 ses dog i tallene fra forskellige landsdele

en vis tendens. I efterfølgende lille oversigt angiver med enkelte undtagelser tallet i parentes efter lenets navn, *hvor* mange regnskabsår det drejer sig om. I den lange periode ca. 1600–1660 er eksemplerne på sønnefæste forholdsvis flere. Oversigten indeholder dog kun et lille udvalg af len. Udeladt er de gårde, hvor fæsteren betegnes som »iboende« og den foregående fæster ikke er nævnt; det samme gælder, hvor der er tale om flytning (gårdbytte?).

Sønnefæster. Før 1600: Roskildegård (1) 2 af 31 fæsterskifter, Sorø kloster (2) 8 af 80, Nyborg (4) 16 af 94, Riberhus (2) 17 af 68, Hald (1) 3 af 24, Skanderborg (2) 33 af 118, Ålborghus (1) 9 af 71.
Efter 1600: Roskildegård (43) 79 af 1272, Sorø kloster (14) 43 af 396, Nyborg (?) 76 af 678, Odensegård (?) 20 af 229, Riberhus (5) 38 af 159. Hald (31) 125 af 855, Skanderborg–Åkær (14) 212 af 1051, Ålborghus (2) 9 af 57, Stjernholm (ca. 50) 76 af godt 300.

Tallene for Stjernholm len afviger fra Hans H. Fussings, idet han for perioden 1603–61 (med enkelte lakuner) regner med samtlige påviste fæsterskifter, mens *her* kun er anført skifter, hvor årsagerne til fæsteforandring er oplyst. Utvivlsomt savnes der i de fleste stedsmålsregistre ligesom senere i fæsteprotokollerne et større eller mindre antal fæstebeviser; det er navnlig i denne ældre periode ikke muligt at afgøre, hvor mange der savnes, men f.eks. i Københavns len var antallet næppe stort. Der er andre usikkerhedsmomenter. Fussing påpeger, at nogle gårde havde to fæstere, »i hvert fald i visse perioder«. Væsentligere er det, navnlig i en del jyske len, at de bortfæstede gårdstørrelser er så ulige (se nedenfor under »Stedsmål«), og at det ofte ikke kan afgøres, om »en halvgård« og »halvparten af en gård« bruges i flæng.

Eksemplerne tyder på, at sønnefæste var mest almindeligt i Jylland, i »gode tider« formentlig 15–25 % af samtlige fæsterskifter, på Fyn og især på Sjælland betydeligt sjældnere. Procenten *kan* dog være en del højere, idet navneformen udelukker, at en stedsøn (enkens søn af et tidligere ægteskab) i samtlige tilfælde kommer med. På Stjernholm len anføres kun 3 gange, at en svigersøn har overtaget gården; det forekom sikkert langt oftere. Fussing nævner, at 25 nye fæstere ægtede enken på gården; det virkelige tal var ca. 45. Sandsynligvis er enkens nye giftermål i de *fleste* tilfælde ikke anført i registrene. Man kan næppe fæste lid til så omskiftelige forhold, som f.eks. Hald lensregnskab synes at vise. 1599–1619 (11 regnskabsår) skulle »enkens nye mand« kun i 4 af 83 tilfælde have fæstet gården, men 1620–26 (6) i 12 af 58 og 1626–37 (7) kun i 9 af 117, og i den følgende tid nævnes enkeægteskab yderst sjældent. Hvad angår svigersønners, brødres og andre familiemedlemmers overtagelse af fæstegårde må oplysningerne i stedsmålsregistrene anses for meget ufuldstændige. M.h.t. enkeres forhold er det sandsynligt, at Fussings iagttagelser på Stjernholm len har almindelig gyldighed: enker, der ikke

giftede sig med en ny fæster, blev som regel kun ved gård en kort tid efter mandens død, dog med den naturlige undtagelse, at ikke få enker holdt fæstegården en del år, for at en opvoksende søn eller stedsøn kunne overtage den.

Fra adelsgoods findes kun sparsomme sikre oplysninger om sønnefæste. På de rantzauske godser, hvor hovedbesiddelsen var Gessingholm, synes antallet af sønnefæster at have været lidt over 10 % af samtlige kendte fæsterskifter i perioden 1625–36, antagelig en del under jysk gennemsnit. Sophie Brahes regnskabsbog (især Rosenholm gods) anfører 1631–40 111 fæsterskifter; ved 15 af disse overtog en søn gården.

Årsager til fæsterskifte. Stedsmålsregistre giver et interessant indblik i de almindeligste årsager til fæsteforholdets ophør. Hovedårsagerne var tre: 1. Fæsterens død, 2. at han »oplod« (afstod) fæstegården til fordel for en anden (ofte en søn), og 3. at uheldige omstændigheder tvang fæsteren til at opgive gården (fattigdom, forsømmelser, forseelser; i grovere tilfælde forbrydelser eller flugt, »rømning«). Selv om »opladelen« vel ikke under alle forhold var helt frivillig, kan de væsentligste årsager til fæsterskifte da betegnes ved D (død), GA (godvillig afståelse) og F (»forsiddelse«, den efterhånden almindelige benævnelse, der svarer godt til de ovennævnte f-ord). Udenfor denne årsagsopdeling falder som oftest kun et lille antal andre årsager, navnlig flytning eller gårdbytte, hvor det i reglen ikke ses, om fæsteren er flyttet til en bedre eller en ringere gård (flytning til et hus vil meget ofte skyldes årsager, der falder ind under F). Endelig er der en del helt uoplyste forhold, som heller ikke bør indgå i en oversigt, der danner grundlag for procentberegninger. I nogle tilfælde kan en afgående fæster være opført 2 gange i stedsmålsregistre: først, når han har »opladt« en del af fæstegården, og senere, når han er død eller har afstået resten – forhold, der især forekommer vest for Storebælt.

Ud fra det relativt lille antal bevarede registre fra 1500-tallets senere tiår kan man ikke drage mange sikre slutninger, men et par iagttagelser må dog anføres. På Fyn synes mindst halvdelen af fæsterne at sidde ved gård til deres død, men i en række jyske len er GA-overdragelser snarest i flertal, dog gælder »opladelen« ofte kun en part af jorden. Under F (mest »øde« gårde) falder nogle få procent af de angivne årsager. Gennemgående tyder stedsmålsregistrenes oplysninger på stabile forhold. Efter 1600, men navnlig fra ca. 1610 er langt de fleste regnskabsår repræsenteret i en stor del af lenene, dog svigter de ofte 1657–60, og årsager til fæsterskifter er ikke overalt angivet gennem *hele* perioden. Det må bemærkes, at D går på den mandlige fæsters død (ikke enkens, hvis hun overlevede ham), altså de talrige tilfælde, hvor livsfæstet er opfyldt, og GA omfatter kun den egentlige fæsters afståelse, ikke enkens, jfr. omtalen af enkers forhold i det foregående. GA-årsagerne må i almindelighed tolkes som »alder og svagelighed«, som det i senere perioders fæstebreve så ofte hedder. Men man kan ikke se bort fra, at en del fæstere ved deres død eller ved »opladelen« var forarmede, ligesom »øde« også kan forekomme i forbindelse med D eller GA, navnlig efter pest og krige. De

uvisse eller helt uoplyste årsager til fæsterskifter kan betegnes ved U. Deres antal varierer stærkt, men udgør som helhed næppe over 10 %. Det hedder oftest kun, at forgængerens »havde« el. »iboede« gården, eller at han er »afflyttet«. U er holdt udenfor sammenligning og procentberegning.

I den lange periode efter 1600 sætter kejserkrigen for Jyllands vedkommende et ret afgørende skel. Også før 1626–27 er der år, hvor F-procenten er usædvanlig høj. Folkesygdom (pest) har i adskillige egne medført, at antallet af øde gårde i lang tid derefter var meget stort, men navnlig besættelsesårene under kejserkrigen og Torstenssonkrigen efterlader i Jylland talrige gårde »øde« og »forarmede«, og mange fæstere var omkommet eller rømt. Misvækst var i fredstider en almindelig årsag til fæsterskifte. Mens F-procenten såvel i Københavns som Roskildegård og Kalundborg len gennemsnitligt var nogenlunde den samme (godt 20 %) i tiden før og efter 1627 (årene 1658–60 fraregnet), udgjorde F i Skanderborg len 1610–27 (7 regnskabsår) kun lidt over 4 %, men i perioden 1629–49 (også 7 år) godt 16 %, og hertil kom, at næsten 11 % betegnes som »øde« eller »forfaldne« brug, skønt de må regnes under D- og GA-grupperne. I Stjernholm len repræsenterede F kun ca. 5 % af fæsterskifterne 1605–26, men næsten det dobbelte 1627–60 (her var dog U meget omfattende). Hald len opviste 1603–27 (15 regnskabsår) henvend 16 % F mod godt 21 % 1629–60 (14 år), men bortset fra årene 1610–13, hvor der var særlig mange øde gårde (vistnok eftervirkninger fra pesten 1602–03, der i regnskaberne først flere år senere gav sig tydelige udslag, idet en hel del gårde da omsider blev besat), ville F-procenten før 1627 kun være 9. – Forholdet mellem D og GA varierer meget. I Østjylland og som nævnt også på Fyn synes om ved halvdelen af fæsterne at have siddet ved gård til deres død, men i syd- og midtjyske egne (Riberhus, Hald og Skivehus len) er procenterne for D og GA omtrent lige store, som det på Sjælland var tilfældet i Roskildegård len, men ikke i Københavns og Kalundborg len. Mest iøjnefaldende er den betydelige stigning i F-procenterne. Efter krigene 1657–60 blev antallet af »øde« gårde naturligvis endnu langt større (se s. 98 ff).

Stedsmål. Her er talt om lensregnskabernes *stedsmåls* registre, men fæsternes ydelse ved tiltrædelsen kaldes meget ofte »gårdfæstning«; »indfæstning« bruges sjældent endnu i denne periode. Beløbets størrelse viser som regel tydeligt forskellen på gård, bol og hus. Hvor gårdfæsteren måtte præstere en éngangsydelse, der oftest var et tocifret dalerbeløb, betalte fæstehusmanden 1 til 1½, sjældnere 2–3 dlr. På Sorø klostergods blev stedsmål i 1567 og lang tid senere ydet mere i form af øksne eller stude end i rede penge, mest almindeligt 1 à 2 øksne (værdi antagelig 5 à 6 dlr. pr. stk.), ret ofte dog 4, og desuden et varierende beløb i daler og mark. En enkelt bonde svarede i 1567 9 øksne og en lille sum penge. 1604–05 ydes kun penge, for 16 gårde gennemsnitligt 10 dlr.; 3 øde gårde var fri for stedsmål. Men beløbet var stigende, 1624–25 betaltes godt 30 dlr. i gennemsnit. I Roskildegård len, hvor der endnu 1613–14 ydedes en del stude (à 8 dlr.), var indfæstningen 1615–16 gennem-

gående lidt over 20 dlr., for »øde« gårde noget mindre. Dragsholm lens stedsmålsregistre viste såvel 1591–92 som 1612–13 ca. 14 dlr. (gennemsnit af henholdsvis 55 og 47 stedsmål), det store Nyborg len snarest over 20 dlr., når de talrige øksenydelser blev omregnet. I Jylland forekom der i et stort len som Skanderborg(–Åkær) med ca. 60 stedsmål pr. år kun små ændringer gennem en lang periode: 1581–82 var gennemsnittet godt 21 dlr.; mere end 70 % betalte her med øksne. Men 1598–99 ydede kun 40 % øksne, oftest 1 pr. gård. Det samme var tilfældet i 1610–11 og 1615–16, da gennemsnitsydelsen var ca. 18 dlr., 1619–20 stigende til ca. 22, men ti år senere var den faldet til 15 dlr., og da ydede kun 3 fæstere øksne. Med kejserkrigen var nedgangen begyndt, dog var der i 1630rne atter nogen opgang. Ålborghus lens stedsmålsregistre viste 1591–92 godt 15 dlr. i snit (72 indfæstninger), 1604–05 kun noget mere end 9 dlr. (pestens indflydelse?), men 1606–07 godt 16 dlr. (29 stedsmål). Der var også fra herred til herred store variationer. – I Riberhus len var gennemsnitsbeløbet 1581–82 17 dlr., 1598–99 ca. 13, men 1605–07 mellem 18 og 19 dlr.

Da Riberhus len fremfor de fleste andre var opdelt i vidt forskellige ejendomsstørrelser, er det her muligt at sammenligne stedsmålsydelse (gennemsnitsbeløb) for årene 1605–08 med tilsvarende i perioden 1645–54 (det sidstanførte tal). Der ydedes pr. helgård (»gård«) henholdsvis 25 daler og 50 rigsdaler (bortset fra 2 gårde dog kun 41), for halvgårde godt 27 dlr. og ca. 17 rdlr., pr. fjerdinggård 14 dlr. og 8½ rdlr., pr. bol godt 7 dlr. og knapt 10 rdlr. Da halvgårdene var langt de fleste, er der snarest tale om nogen nedgang, men der var store forskelle fra sogn til sogn. For gadehuse var ydelsen i begge perioder oftest 1½ à 2 dlr., for »huse« (med jord) ligesom for halvbol dog ofte 3–4 dlr.

På adelsgods har stedsmålets størrelse vistnok varieret endnu mere. Det meste af Fussings kildemateriale egnede sig ikke for gennemsnitsberegninger, men han kan have ret i, at der på Fyn og i Jylland blev betalt højere indfæstninger end på Sjælland, i hvert fald når der tages hensyn til brugsstørrelser. Desværre kan vi ikke afgøre, i hvor høj grad forskelle m.h.t. stedsmål skyldtes fæstegårdenes tilstand: om de var mere eller mindre veldrevne, bygningerne i god stand eller med betydelige mangler, kreaturbesætningerne af passende størrelse eller måske meget ringe, etc. Også andre forhold blev utvivlsomt taget i betragtning, navnlig vel den nye fæsters økonomiske situation. Det er vanskeligt at afgøre, hvad betydning det fik, at to generationer i mange tilfælde afløste hinanden. Medførte det, at en søn måtte betale særlig høj indfæstning, når han (eller vel i virkeligheden faderen) evnede det? Der er i en senere tid talrige eksempler på, at godsejere lod en fæsters søn få gården mod en ret lav indfæstning, fordi han skulle forsørge sine forældre (eller den sidstlevende af dem), og noget tilsvarende fandt ofte sted, når en ny fæster ægtede en enke med små børn. Var en gård øde i betydningen »ude af drift« eller bygningerne var forsømte, besætningen mangelfuld el. lign., kunne fæsteren også i ældre tid og måske navnlig på krongods slippe med at yde 1 à 2 tdr. havre, men måtte antagelig forpligte sig til at bringe brug og bygninger i bedre stand, med eller uden

bygningshjælp eller lån af såsæd hos ejeren. Også ved fæste af jordstykker, enge eller skove skulle der i reglen betales stedsmål og ligeledes af møllebrug, undertiden i naturalier.

Ydede en bonde ikke stedsmål til rette tid, kunne fængsling og »fæstes forbrydelse« (afståelse af fæstegården) blive følgen. Opsagde herremanden en fæster, hvilket kunne ske med henvisning til, at han selv ville bruge gården, havde fæsteren ret til at få stedsmål tilbagebetalt, dog ikke hvis opsigelsen stod i forbindelse med en forseelse fra bondens side. Ved ejerskifte fik fæsteren af sælgeren et *følgebrev* med oplysninger om den nye ejers navn og omtale af bondens forpligtelse til at yde de samme afgifter, som den tidligere ejer havde krav på. Det kunne også ske, at en fæster måtte betale en slags *husbondhold* for at få ret til at blive ved gården efter ejerskifte; i andre tilfælde drejede det sig kun om en anerkendelse af dette. Frederik II kunne i 1579 – i god overensstemmelse med tidligere afgørelser – udtale, at han fandt det meget uretfærdigt at lade bønder svare indfæstning påny, når de fik andet herskab.

Landgilden. Gårdfæsternes årlige ydelser har for denne periodes vedkommende været genstand for indgående undersøgelser. Fussing har navnlig beskæftiget sig med landgildens sammensætning og størrelse, Gissel med de forskellige landgildedydelsers karakter og oprindelse. G. skelner mellem *skylden* (afgiften af den regelmæssigt dyrkede jord, altså af høstudbyttet) og *herlighedsafgifter*, der svares af andre indtægter, f.eks. af sjældnere dyrket jord, af landsbyfællede, skove eller fiskevande. Hovedlandgilden, skylden, bestod ikke blot af hartkorn (rug og byg), men også af havre, smør eller penge. Alle disse landgildepersiller forekom også som herlighedsydelse og var som regel »funktionelt betingede«: »svin modsvarer udnyttelse af skov, smør kreaturfoder etc.« En middelalderlig afgift som gæsteri kan efter Gissels mening være afhængig af havredyrkningens omfang. Til en bestemt mængde hartkornslandgilde eller smørskyld skulle på Sjælland svare 1 td. havre, eventuelt en mark penge, i gæsteri. Men udsæden af havre varierede stærkt i forhold til hartkornslandgilden, idet havrearealerne ofte lå i bymarkens udkant, i særlige vange eller i udmarken. Problemet er, om der skete ændringer i *andre* ydelser, svarende til gæsteriydelsens afvigelse fra det normale. Stort set bekræfter Arent Berntsens beregninger fra 1656, hvorefter kornlandgilden er sat til $\frac{1}{3}$ af udsæden i de to vange, som årligt blev besået, den faktiske årlige udsæd i de egne, hvor trevangsbruget var det almindelige (se nedenfor s. 119 f.), mener Gissel. Med hensyn til *pengeydelse*erne skabte prisstigningen og en møntreform af 1572 komplikationer, og der knytter sig også problemer til »øde jord«, engarealer og indtægter udenfor landbruget. Uregelmæssigheder i rotationen (omdriften i bymarkerne) og bonitetsforskelle har sikkert også haft betydning. Skyldsætningen var lokalt bestemt, og man kan ikke gå ud fra, at bønderne ved angivelse af udsædens størrelse altid har fulgt samme princip. I skovbygder var udsæden mindre i forhold til skylden, end det var tilfældet i slettebygder. Gissels opfattelse af de »funktionelle«

ydelse afviger fra ældre opfattelser. Fussing var således tilbøjelig til at se landgildens størrelse som udtryk for en »social balance« i bondens forhold til herremanden. F. mente, at når der efter ca. 1600 forekom færre landgildeforhøjelser, skyldtes det, at »grænserne for bondens ydeevne var nået, og at man hellere øgede hoveriet af hensyn til hovedgårdsdriften«. Kun det sidste er afgjort rigtigt.

De mange og store mageskifter gjorde uden tvivl landgildeproblemer aktuelle. Det vrirler i Kancelliets Brevbøger med sager vedrørende bønder, der anså sig for »højt skyldede« og derfor ønskede en *regulering*. Herremænd kunne også være interesseret i en ny jordfordeling eller -vurdering, som i tidens løb ofte blev foretaget i landsbyer, hvor en adelsmand var eneejer. Reguleringer har fundet sted i ældre perioder, som jordebøger ikke direkte kan belyse. Før 1600 havde mindst fjerdedelen af ca. 100 hovedgårde, som Fussing omtaler, reguleret landgilden i den nærmeste landsby, i andre tilfælde fandtes der 2, 3 eller flere landgildetyper i en landsby. På krongodset fik en lensmand ofte påbud om, at han skulle lade »uvildige oldinge« (ansete mænd indenfor retskredsen) undersøge, hvorvidt landgilden var sat højere, end gårdenes tilliggende gjorde det rimeligt. Hvor det forholdt sig sådan, skulle landgilden nedsættes og den nye ydelse indføres i jordebogen. Dette sker – som det smukt hedder – »for at godset kan blive ved magt og bønderne blive ved næring og bjærgning«.

Landgildenedsættelse havde ofte andre årsager, f.eks. stormflod og sandflugt i visse egne. Sandstorme skadede mere end én gang kronens gods i Vestjylland og i Nordsjælland; en del gårde blev helt ødelagt, mens det om andre gårde kan hedde, at de »nok er besat, men ikke er godt for sin landgilde«. I 1606 skulle ejeren af Vosborg og hans fuldmægtig sammen med herredets sandemænd undersøge forholdene og nedsætte landgilden, hvor det skønnedes rimeligt. Krigsødelæggelser gav anledning til en række midlertidige nedsættelser, under krigen 1563–70 navnlig i Halland og Blekinge. 1564 klagede bønderne i Varberg len således over, at ikke blot de svenske, men også kongens egne krigsfolk havde afbrændt gårde og røvet kvæg, korn og penge. Lensmanden fik da befaling til at eftergive bønderne sidste års landgilde, helt eller delvis, og desuden hjælpe bønderne med tømmer fra kronens skove. Efter kejserkrigen anordnedes i 1629, at kronens bønder i Nørrejylland, der var blevet »fornærmede« ved den store indkvartering af kejserlige tropper, skulle forskånes for landgilde og skat. Men også sandflugt, haglskade, misvækst, brandskade og kreatursygdom motiverede normalt nedsættelse eller midlertidig eftergivelse af landgilde. I 1644 er det især misvækståret 1643 der giver anledning til »forlindring på landgilden«. Alene i Korsør len opnåede mere end 300 bønder betydelig landgildenedsættelse, i Dragsholm len ca. 90; de første fik næsten udelukkende »afslag« i korn, Dragsholm-bønderne desuden eftergivelse m.h.t. foderøksne, svin, får, lam, gæs, høns og æg, altså også såkaldt *småredsel*. Adskillige gårde var helt eller delvis øde, en tilstand, der blev stadfæstet ved tingsvidner og ridefogederklæring. For en enkelt forarmet bonde havde lensmanden ladet pløje og så, men »fik næppe udsæden igen«.

Landgilden var *ikke* uforanderlig, og Fusing har på en række datidige adelsgodser konstateret ændringer, dog få af større betydning. Indtil 1620 er der overvejende tale om forhøjelser, men der forekom også landgildenedsættelser, og fra 1620'erne synes disse i overtal. Forhøjelser *kunne* skyldes arealforøgelse eller andre nyvundne fordele, som fæsteren måtte betale for. På krongods blev landgilden ikke sjældent forhøjet som følge af omvurderinger, der til gengæld bragte andre bønder lettelser (jfr. ovenfor), begge dele ud fra det hovedsynspunkt, at ydelsen skulle være ligelig og tålelig for bønderne, hvad Fusing fremhæver. Lensmænds forsøg med visse landgildeforhøjelser gav anledning til klagemål; ikke sjældent fik bønderne medhold hos kongen, dog næppe i de tilfælde, hvor forhøjelsen betød, at gårdbrug med samme tilliggende fik pålignet ens landgilde. Det hændte også, at »oldinge«s landgildenedsættelse ikke blev godkendt, men appelleret til nogle »gode mænd« (adelsmænd), der så traf afgørelsen. På adelsgods forekom i 1500-tallet adskillige landgildeforhøjelser, som blev misbilliget i kongebreve, men efter 1600 synes kongemagten at have ændret holdning til ugunst for fæstebønderne. Rettertinget godkendte i en dom af 1608 herremandens fulde ret til at forøge landgilden, bl.a. med henvisning til Kolding-recessen af 1558, der i art. 34 anerkendte adelens ret til frit at udnytte sit jordegods. Fusing undrer sig over, at bønder på de rantzauske godser i 1630'erne har affundet sig med endog ret betydelige landgildeforhøjelser. Højest sandsynligt er forklaringen den, at mange bondebrug efterhånden var blevet forbedret, bl.a. ved nyopdyrkning. F. henviser til regulering af større brug og oprettelse af en del nye huse, som godsejeren fik indtægt af, men at adskillige inderstehuse blev opført på fæstegårdens grund i samme periode, har ofte betydet en vis forbedring af de pågældende gårdbrugeres situation (lejeindtægt, ekstra arbejdskraft nær for hånden). I en sammenligning omfattende 522 fæstegårde fra perioden 1552–1657 kommer Fusing til det resultat, at over 60 % havde uforandret landgilde til forskellige tidspunkter, godt 30 % blev afkrævet højere ydelser og knapt 9 % opnåede nedsættelser. I realiteten stabile forhold, der dog ikke siger meget om gårdfæsternes betalingsevne. Hvad denne angår, må ikke blot »tidens ulykker« (omtalt ovenfor) tages i betragtning, men tillige i høj grad omfanget af den anden store og langt mere ubestemte afgiftsydelse, hoveriet.

Arbejdsydelser. I omtalen af godssystemet er allerede fremhævet, at *avlingshoveriet* til kronens og vel især adelens hoved- og ladegårde blev stærkt forøget i denne periode. En samling af hoverigørende fæstegårde i herregårdenes nærhed var jo hovedhensigten med de talrige mageskifter og andre godshandler, der fandt sted i Frederik II's og Christian IV's tid. Adelen søgte som nævnt også at drage store skattemæssige fordele af ugedagstjenere, hvis arbejdsydelser langtfra var begrænset til en enkelt arbejdsdag pr. uge og ikke sjældent omfattede mange andre arbejder end avlingshoveriet. Hertil kom det betydelige offentlige hoveri, som kronen ikke blot krævede af sine egne bønder, men ofte tillige af selvejerbønder og adelens fæstebønder.

Den omstændighed, at kronen – i en vis udstrækning også adelen – gennem længere tid lod fæstebønderne eller disses hovbud få »mad og øl«, nemlig 1, 2, sjældnere 3 måltider pr. hoveridag, har givet historikeren en chance for at klarlægge en række hoveriforhold på krongods, hvis bespisningsregistre i en vis udstrækning er bevaret i forbindelse med lensregnskaber. C. Rise Hansen har på grundlag af sådanne registre undersøgt hoveriet på Ringsted Kloster 1570–1620. Lønningslister gør det stort set muligt at udskille faste plovfolk, sædemænd, håndværkere, slagtere m.fl. fra ugedagsmænd, der udførte 1 à 2 dages arbejde pr. uge, ikke blot avlingshoveri, men også lettere håndværkerarbejder, ligesom de resede stalde og satte gærder. En del af dem tog ugentlig del i transport af brænde, sand, øl m.m. til klostrets husholdning. Sammentællinger for en række regnskabsår i perioden 1576–1619 (1620 ophørte den uøkonomiske bespisning!) gav det »opsigtsvækkende« resultat, at antallet af arbejdsdage 1586–1607 gik ned med 30 %, og iøvrigt fortsatte nedgangen. Rise Hansen kommer – ud fra iagttagelser fra andre len og ladegårde – til den opfattelse, at der i denne periode var sket en regulering af avlingshoveriet, således at hver bonde havde fået sit stykke af hovmarken at dyrke og sin andel af gærderne at vedligeholde. *Hovmål* findes dog først omtalt ved Ringsted Kloster 1640. R. H. deler ældre (og nyere) historikeres formodning om, at hoveriet efterhånden blev væsentligt forøget, men disse udspisningsregistre synes at vise noget andet. Detailundersøgelserne med deres mange usandsynlige gennemsnitsresultater gør det imidlertid klart, at dette kildemateriale ved en kritisk gennemgang af de forskellige former for arbejdsydelser har vist sig uegnet til beregninger over hoveriets omfang, foldudbytter og andre væsentlige forhold, selv om de indeholder meget stof af kulturhistorisk værdi.

Der findes andetsteds, f.eks. fra Skanderborg len, mere overskueligt materiale til belysning af høsthoveriet (med tilhørende bespisning, især brød, sild og øl), fordelt på landsbyer og »fogderier«. I 1624 udarbejdede Kancelliet fortegnelser over, hvor mange af kronens bønder der skulle udføre avlingshoveri, ægter og andet arbejde. I de fleste len var der tale om 100–150 bøndergårde og 20–30 gadehuse. I 16 jyske len skulle 1850 bøndergårde og 341 gadehuse gøre hoveri, i 8 sjællandske len henholdsvis 970 og 192, i 7 fynske 800 og 142, mens 3 lens hovedgårde kunne bortforpagtes (i det ene len skulle hovedgården eventuelt beboes af bønder). Overfor de anførte godt 3600 bøndergårde og 675 gadehuse stod i landsdelene øst for Øresund og Kattegat ca. 1100 gårde og 162 gadehuse.

Fra tiden omkring 1650 foretog Arent Berntsen en inddeling af hoveribønderne i tre grupper: 1. egentlige *ugedagstjenere*, der udførte alt arbejde på hovedgården med et eller flere hovbud 1, 2 à 3 dage om ugen, men ikke betalte skat, 2. fæstere af fjerntliggende gårde, der ikke ydede arbejde, men i stedet betalte fra 4 helt op til 10 rigsdaler årligt i *arbejdspenge*, og 3. en del nærmere boende fæstere, der gjorde vår- og høstarbejde på hver sit stykke hovedgårdsjord, hvorimod de kun betalte ubetydeligt i *arbejdspenge*. Denne opdeling gjaldt utvivlsomt især for adelens godser, men ofte var forholdene mere komplicerede, f.eks. havde mange

fæstebønder, der boede langt fra hovedgården, pligt til visse årlige *langægter*, en betydelig hoveripræstation for bønder, der fra Vest- eller Sydsjælland måtte køre korn til København, eller for nordvendssyselske bønder, som påtog sig ægter til Ålborg.

Ved avlingshoveriet fik hver ugedagstjener ofte tildelt sin lod (sine lodder) i hovedgårdsmarkerne, som han skulle pløje, beså, harve, gøde, høste m.v., vistnok ikke altid det samme stykke fra år til år, idet ombytning af *hovlodder* (ordet er ikke almindeligt i denne periode) kunne finde sted, hvilket forekom rimeligt, hvor hovmarksjorderne var af forskellig beskaffenhed. At en ordentlig fordeling af hovarbejdet var ønskelig, gav kongen i 1583 klart udtryk for. I Århusgårds len var det hidtil gået »uskikkeligt« til med ægt og arbejde til hovedgården: en del af kronens bønder havde udelukkende kørt gødning ud, andre havde besørget al pløjning og atter andre udførte alt høstarbejde. Det blev nu befalet, at for fremtiden skulle alle hoverigørende bønder tage del i *alle* slags arbejder, »da de jo alle er én herres tjenere«. Men hoveriet var langt fra lige under forskellige herrer. Tyge Brahe krævede således stort hoveri af *sine* bønder, og da disse ikke uden årsag klagede over forholdene på Ven, blev der ved regeringens medvirken aftalt »ordning og skik« på øen: af hver halvgård skulle der gøres 2 dagsværk om ugen, fra solens opgang til dens nedgang, med bøder fastsat for forsømmelser og ulydighed; husmænd og inderster (»gårdmænd«) skulle gøre »gående dagsværk« som på Sjælland og i Skåne.

Mens der er eksempler på, at rettertinget gik imod *hoveriforøgelse*, synes kongen oftere gennem Kancelliet at have givet tilladelse til at udvide hoveriet. 1566 blev det således pålagt bønder på Tåsinge at udføre 4 dages pløjning til Kærstrupgård udover, hvad ægt, høstarbejde og anden hovtjeneste de »fra arilds tid« havde gjort. Samme år blev det befalet *alle* bønder (også jordegne) under Skjoldnæsholm årligt at age 10 læs brænde til slottet, høste 3 dage og age møg 1 dag; hensigten var dog at give ugedagsmændene lettelser, de mente ikke i længden at kunne bære hoveribyrdene alene. Både i denne periode og senere i 1600- og 1700-tallet motiveres en hoveriforøgelse ofte med hensynet til arbejdets mere ligelige fordeling på et godsområdes fæstebønder. Samme synspunkt blev også fremhævet, da kronens bønder på Helnæs, der ikke havde pløjet og høstet til Hagenskov slot, i 1583 fik befaling til at udføre disse hovarbejder til Agernæsgård, der lå nærmere den lille halvø. Et lignende påbud udgik s.å. til en del bønder, der vægrede sig ved at pløje og gøre andet dagsværk til Odense ladegård, hvad der havde haft til følge, at andre bønder blev besværet med mere hoveri og deres avling undertiden forsømt. På Lolland fik bønder i Krønegårds birk befaling til at gøre ægt og arbejde, ganske som da der boede »herrefolk« på denne gård.

Foruden det almindelige avlingshoveri har fæstebønder – og undertiden selvejere med – udført mange slags arbejder for godsejere og forpagtere. Nær forbindelse med avlingshoveriet havde arbejdet med at rydde buske, stubbe og sten af agrene, luge ukrudt i kornmarkerne, skære tørv, røgte og hjemkøre dem. Hovbøn-

der kunne beordres til at fælde træer og husmænd til at plukke nødder i skovene; hovgærder (til beskyttelse af kornvangene) skulle holdes vedlige med gærdsel. Håndværksarbejder måtte især husmænd udføre; mange af dem var håndværkere af profession, og 2 håndværksdage kunne regnes lige med 3 almindelige hovdage. Hovspind kunne anses for en landgildeafgift, hvis bonden selv leverede ulden; denne ydelse blev dog ofte afløst. Bønderne har i stor udstrækning selv skullet sørge for vogne, plove og harver; på Herlufsholm forlangtes i 1617, at fæsternes vogne af hensyn til vejbredden skulle have en bestemt størrelse. Derimod har bønder vistnok i reglen kunnet få deres heste fodret (i hvert fald græsset) ved ladegårde og på hovmarken.

Hoveriafløsning fandt undertiden sted, f.eks. når en forpagter påtog sig at sørge for en del af hovedgårdsdriften. Ofte har fæstebønder udført det meste hoverarbejde, men afløst resten med »trælpenge« af varierende størrelse. Fussing nævner fra et godskompleks o. 1650 afløsningsbeløb på 4, 6, 8 og 10 rigsdaler, der ikke kan motiveres med hartkornsforskellighed. På nogle, måske især sjællandske godser betalte bønderne *tærskpenge*, men det er usikkert, om det var rent midlertidige aftaler og om alle hovbønder var fritaget for naturalydelsen. Delvis hoveriafløsning forekom. Undertiden synes en ridefoged på tinge at have villet sikre sig, at bønder overholdt sådanne aftaler, der antagelig var indgået mundtligt. Hoveriforsømmelser gav anledning til, at fæstebønder måtte betale bøder, hvis de ikke havde gyldige grunde for unladelsen (sygdom, mangel på heste o.l.). Grov forsømmelighed ved høstarbejdet resulterede 1623 i, at Knud Gyldenstjerne til Tim fik om ved 50 bønder dømt fra deres gårde. Gentagne unladelser kunne også føre til »fæstes forbrydelse«.

På krongods måtte fæstebønder gøre talrige *kongerejser* – til »kongens fadebur« kunne kræves kørsler af flere hundrede bøndevogne – og udføre arbejde ved opførelse af slotte og befæstningsanlæg. Fra bøndernes side gav ægterne anledning til mange klager, og det hændte, at et særlig hoveriplaget herredes bønder anmodede om at få en væsentlig del af hoveriet overført til andre herreders bønder, der havde færre arbejdsbyrder og måske kortere vej at køre. Et særlig ubehageligt hoveri var de ydelser, som anlæg af kongeveje krævede, navnlig på Sjælland. I »Alvej og kongevej« har Alex Wittendorff omtalt bøndernes kontrære holdning overfor det tunge arbejde med at anlægge og vedligeholde veje, som var forbeholdt de kongelige. Deres modstand blev kuert med hårde midler. Betegnende nok møder man i Korsør lens regnskab 1621–22 en udgiftspost vedrørende »en ny træhest at straffe bønderne på, som forsømmer sig på arbejdet«. Vejarbejder blev dog, så vidt man kan se, for det meste henlagt til de årstider, hvor det var mindst generende for landbrugsarbejdet. Men ikke sjældent måtte lensmænd tage deres forholdsregler mod »utilbørlig« brug af kongevejene. Bønder og andre brød portlåsene op, og der blev da visse steder indført en slags færdselspoliti til hest!

Tiender, skatter m.v. Bønderne ydede en tredelt *korntiende*: præstetienden, som var præstens løn, kongetienden, der ved reformationen havde afløst bispetiende, og kirketienden, som for størstedelen ejedes af herremænd, mens kongetienden for en del var i hænderne på forskellige stiftelser, skoler, universiteter, hospitaler m.fl. Ofte ejede herremænd dog både konge- og kirketiender fra et eller flere sogne. I reglen svarede bønderne tienden in natura. Det var en fordel for præsten og de andre tiendeejere, men et tab for tiendeyderne, der kunne have god brug for halmen til kreaturfoder. For bønderne måtte det også betyde besværligere kørsel og tærskning, når denne sidste for 1 eller 2 tienders vedkommende skulle foregå på hovedgården ligesom den egentlige hovtærskning. Mange konge- og kirketiender bortfæstedes til tiendeyderne i sognet, men adelen opnåede i 1654 ved kgl. resolution fortrinsret til at fæste tiender. I *degnetiende* (eller *-rente*) svarede bønderne ofte visse travet korn. Der hørte ikke jord til alle degnestavne, men Sjællands Stifts Landebog (1567) angiver i adskillige sogne degnerentens størrelse eller hvor meget korn der kunne sås til en degnestavn, om en sådan fandtes i sognet. *Kvægtiende* skulle bønderne også svare i henhold til recessen af 1558: lam, kalv, fæl, kid, grise, høns, gæs og ænder, ja endog bisværme! – Korntienden in natura («i kærven») blev i en række tilfælde afløst med tiende »i skæppen« eller med penge. Tidendetagerne havde besvær med at få almuen til at »tiende retfærdigt«. Et kongebrev 1567 påtaler, at mange bønder, når de førte deres korn ind om høsten, »udledte« det allerdårligste korn og gav det i tiende; de ydede kun den halve tiende eller mindre («hvorfør Gud også undertiden giver dem ringe grøde»). Tiendepligten blev derfor strengt indskærpet, og lensmændene fik ret til »uden al nåde« at straffe uredelige tiendeydere. Når sognemændene leverede præsten tiende, skulle han give dem 2 tdr. øl, som de måtte føre til deres gildeshus og drikke der. Baggrunden for den kgl. ordre (1568) var åbenbart klager over, at bønderne ved tiendeafleveringen fortærede mere mad og øl hos præsten, end en stor del af tienden kunne beløbe sig til! – Husmænd uden jord eller kvæg måtte årligt til kirken yde et lille pengebeløb. Korntienden var af stor betydning for præsterne, der led betydelige tab, når ødegårdsjorder blev lagt ind under de tiendefrie hovedgårde. Gentagne gange havde borgere og gejstlige klaget over, at der ingen refusion blev ydet for tiendedgangen.

Et meget stort antal *skatter* blev opkrævet i den her omhandlede periode. Selv om krongodset gav store indtægter, navnlig i tiden før 1650 og de omfattende pantsættelser, blev det nødvendigt at udskrive *ekstraskatter*, især til dækning af rigets udgifter i forbindelse med de mange krige. Under den nordiske syvårskrig blev der udskrevet kvægskatte, i 1611 en madskat, under kejserkrigen skatter til soldater, garnisoners underhold og almindelig landeskat; sidstnævnte blev også opkrævet under Torstensson-krigen tilligemed en kornskat (som mange bønder var ude af stand til at yde). Det er sandsynligt, at en række pengeskatter i perioden 1611–1651 på krongodset er blevet pålignet bønderne med en fast takst, efter deres stilling og gårdens størrelse. Man mærker sig de forskellige skatteydertyper:

jordegne bønder, jordegne ugedagsbønder, jordegne bønder med halve gårde og fæstere med hele gårde, fæstere med halve gårde, ugedagsfæstere med hele gårde og karle med fuld løn, ugedagsfæstere med halve gårde, møllere m.fl. uden avl og karle med halvårsløn. Inderster regnedes ofte lige med fæstere med halve gårde (de skatteydende inderster kom i reglen fra gårde med to eller flere brugere), møllere og håndværkere med avl ligeledes. Endnu lavere skatteklasser kom efterhånden oftere ind i billedet: pebersvende (ugifte karle på landet, der rejste rundt og solgte forskelligt, fra krydderier og salt til jern, tjære og landbrugsvarer), de ret talrige gadehusmænd, endvidere ugedagsgadehusmænd (hoverigørende). Aftrapningen svarede stort set til en halvering fra gruppe til gruppe: en halvgårdsfæster betalte $\frac{1}{8}$ af, hvad en jordegne bonde uden hoveri måtte yde, en ugedagshusmand $\frac{1}{24}$ af sidstnævntes ydelse. Korn- og madskatter betaltes naturligt nok kun af personer med avl, også her var der forskellige brugstyper.

Hans H. Fussing anfører i »Stiernholm len«, Bilag B, ca. 50 pengeskatter for perioden 1602–56. Enkelte år blev ingen skat udskrevet, men 1637–42 i reglen to gange årligt. Skattefrie var nogle år i periodens begyndelse og ligeledes »besættelsesårene« 1628–29, 1644 og de to følgende år, samt 1657–60. Hertil kom 1633–58 en række kornskatter, visse år tillige ydet i andre naturalier og i penge, 1658 skulle også adelen præstere penge- og naturalieydelse. 1625–26 og 1647 blev der påbudt skat af konge- og kirketiender. Madskat (især flæsk, kød og gryn) blev udskrevet 1611, 1631 og 1632, endvidere en kobberskat 1646, en række bådmandsskatter 1635–56 og 1651–56 kontribution i st.f. arbejdsfolk til fæstningen Frederiksodde. Enkelte år hindrede krigssituationen skattebetaling. Devisen »den rige hjælper den fattige« blev kun undtagelsesvis efterlevet på Stiernholm len, hvor en selvejerbondes årlige ydelse varierede fra 1–2 til 4–8 rdl. (det store beløb i årene 1611–14, 1626 og 1639–48). Antallet af skatteydende bønder aftog, bl.a. fordi mindst 54 hel- og 9 halvgårdsfæstere i perioden 1611–54 blev ugedagstjenere som følge af mageskifter med bestående hovedgårde og en enkelt nyoprettet – her som overalt et tab for kronen. En midlertidig nedgang i skatteindtægter kunne skyldes, at kronen ved køb af en selvejergård ofte lod bonden eller hans enke sidde »kvit og frit« på gården som fæstere hele deres levetid eller dog på langt åremål. Misvækst- og krigsår bragte betydelig skattnedgang. Hvad angår folkehold *kan* det være rigtigt, som Fussing antyder, at krig og armod også var årsag til, at jyske gårdbrugere, der indtil 1627 overvejende havde helårskarle, tilsyneladende i stor udstrækning gik over til at holde karle på halv løn. Der er dog snarest tale om skattesvig. Nu og da måtte en bonde bøde for at have »fordulgt« inderster og tjenestekarle ved kopskatopgivelser. – En indgående undersøgelse af det danske skattevæsen 1530–1660 (H. Bennike Madsen) foreligger antagelig, når dette læses.

Sagefald. I lensregnskaber og andre bevarede godsregnskaber forekommer gennem århundreder en indtægtspost af ikke ringe betydning for godsejer og ridefoged. *Sagefald*, der undertiden bogføres sammen med »gårdfæstning« o.a., omfatter

foruden retsbøder indtægt af forbrudt gods, ofte bortsolgt på auktion. Denne regnskabsrubrik indeholder adskilligt af kulturhistorisk interesse, især til belysning af *kriminaliteten*. Et meget blandet, ofte dystert stof. I et middelstort len kunne der registreres 5–6 drab på et år, dog ikke sjældent helt uforsætlige og følger af slagsmål, der efter bødernes ringe størrelse at dømme normalt ikke kostede liv og brudte lemmer. En og anden blev slået »blå og blodig« eller fik blot »nogle tørre hug«, og en Peder Kræmer måtte bøde 3 daler »for han var voldsom i Løgstør« (man ser en datidig værtshusscene for sig!). Utilsigtede *drab* kostede ofte kun større bøder, men en gårdmand, der ihjelslog sin tjenestekarl, blev henrettet og hans ejendom forbrudt. En drabsmand grebet på fersk gerning blev »dømt fra sin hals«, og en besvangret kvinde måtte selv lide døden, »fordi hun barnet formyrde«. Forsyndelser mod det sjette bud – *lejermaal* blev nu og da omtalt som »jomfrukrænkelse«, men oftere med mere folkelige benævnelser – gav sagefaldsindtægter, der kunne svare til 1 års folkeløn; karlen blev gerne »aftinget« det dobbelte af, hvad pigen måtte betale. Drejede det sig om *hor* (undertiden bedrevet af en husbond »udi sit ægteskab« og med en tjenestepige på gården), blev bøden langt større, i gentagelsestilfælde kunne en bonde have sin gård forbrudt.

Tyveri var i datiden en alvorlig sag, der *kunne* straffes med døden (der var kun alt for let adgang til kvægtyveri), og *ulovlig skovhugst* kostede store bøder eller – vistnok fra Christian IV's tid – ridt på træhesten. Øde gårde fristede bønder til at stjæle tømmer fra de forfaldne bygninger, ligesom det hændte, at en landsbys gårdmænd uden »minde« (tilladelse) pløjede og besåede en ødegårds agre i bymarken; 7 mand i Herringløse måtte hver bøde 10 rdl. for en sådan forseelse. Lidt anderledes lå det, når bønder på eget initiativ tog ny jord under plov. Omkring 1600 havde en mand i Lille Hundsby (Nyborg len) opført »en liden bolig ved skoven« og indhegnet en jordlod ved huset; den blev »sat for landgilde«: 8 skpr. byg, 1 gås og 2 høns. Flere gårdmænd i Kalø len måtte betale bøde »for nogen skovsland, de havde opbrøt og ulovligen bruger, . . . og fordi de det fremdeles må bruge«. Heri lå vel en erkendelse af, at forseelsen driftsmæssigt betød et fremskridt!

Til de som regel mindre forseelser hørte *ulydighed* udvist af bønder, der var tilsagt til ægt og arbejde, men udeblev, i visse tilfælde med henvisning til gamle kongebreve, der lovede dem friheder, som senere var blevet dem berøvet. »Forseelse og modvillighed mod Kongelig Majestæt« kunne i 1650 koste en bonde 100 rdl., men langt billigere slap indenfor samme len (Riberhus) en anden, der havde brugt »ukvemsord om kongens skat«! Mened (»falsk skudsmål« på tinget) kunne koste 60 rdl., »helligbrøde« (formentlig arbejde på helligdage) kun 3 rdl., og endnu mindre bødede en uheldig bonde, der »var drukken og brød sig i kirken«. – Mange retsbøder skyldtes *misligholdelse af landsbyvedtægter*: bønder, der pløjede skel for nær, hentede nogle neg på en nabos mark ved nattetid, misbrugte græsningsret eller tørveskær, etc. – Tidens udbredte overtro kastede undertiden mørke skygger over et lensregnskabs indtægtsside. Helt selvfølgelig anføres, at lenet har oppebåret

indtægt ved bortsalg af ejendele, der havde tilhørt en heks eller troldkvinde, som var brændt på bålet. Eller man hører om en mand, der generes af, at hans hustru kaldes »en tyv og troldkone« (Kronborg len 1588). Hekseforfølgelser, som Peder Palladius i sin tid fandt påkrævet, forekom endnu mod slutningen af 1600-tallet en sjælden gang i Danmark.

Tilbageblik. Det almene og det særprægede

Perioden fra reformationen til enevældens indførelse var i flere henseender en ret omskiftelig tid. Krige og statsomvæltninger skabte uro og magtforskydninger. Forholdet mellem herrestænderne, konge og adel, var i Danmark præget af samspil og modspil, men endte med adelens politiske nederlag. For de magtlystne og herskervante stænder var det en tidsalder med betydelige forandringer. Adelen havde næppe forudset, at dens arkitektonisk skønne renæssanceborge aldrig skulle blive et nødvendigt værn mod bondeoprør eller i fejder med andre stormænd som i den katolske tid. Men den kombinerede adels- og kongemagt var heller ikke fremsynet nok til at udnytte herrestændernes store godsrigdom på en sådan måde, at der i kraft af avancerede driftsformer og relativt gunstige eksportforhold kunne skabes et bedre landbosamfund, til gavn også for deres talrige fæstebønder og de sparsomme rester af en selvejerbondestand. Datidens stændersamfund savnede naturligvis social balance. Bondestanden måtte bære de tungeste byrder og undvære næsten alle fordele, men også byerhvervene stod svagt – kongemagtens hjælpende hånd blev længe bundet af adelen med *dens* tilvante privilegier. Herrestænderne var økonomisk dybt afhængige af, hvad der kunne avles og indtjenes af beboerne på deres bøndergods, henved 90 % af landbrugsjorden, og man kan ikke frakende godsejere og ridefogder en vis forstandig omsorg for deres fæstebønder. Men i almindelighed gav hensynet til bønderne sig kun udslag i, at godsstyrelsen ofte sørgede for en mere ligelig fordeling af fæsternes ydelser, ikke mindst af det for hovedgårdsdriften nødvendige hoveri. Adelen iver for at bevare og udvide deres nærmestboende fæstebønders (ugedagsmændenes) skattefrihed er i denne sammenhæng det mest iøjnefaldende udtryk for, hvad man i den tids ånd forstod ved bondebeskyttelse. Med enevældens indførelse ændredes signalerne. Ville adelen i fremtiden kunne beholde sine skattefrihedsprivilegier, eller ville bønderne ligesom borgerstanden nyde godt af kongemagtens omsorg?

Herrestænderne i Danmark som i andre europæiske lande var ikke ensidigt pragt- og magtlystne, men deres sans for jordbesiddelse og dermed forbundne landbrugs- og handelsinteresser var et alment fremtrædende træk; dertil kom for mange adeliges vedkommende stræben efter indflydelse på rigets styrelse. Adskillige rigsråder var politiske begavelser, hvis navne med rette er indgået i danmarkshistoriske fremstillinger. Andre tilhører kulturhistorien. En enkelt adelig viden-

skabsmand stræbte mod stjernerne og vandt berømmelse i sin egen tid og gennem århundreder. Mere jordnært skaffede Tyge Brahe (1546–1601) sig uvenner, ikke blot blandt sine hoveriplagede bønder på Ven, men også hos de regerende, der ikke i det lange løb kunne bære over med hans embedsforsømmelser. Mindre bekendt er det, at Tyge Brahe efter at have holdt forelæsninger på Københavns universitet i vinteren 1574–75 af professorerne blev valgt til rektor (Niels Hemmingsens forslag), men afslog det ærefulde tilbud, idet han erklærede sig for uskikket til dette hverv. Adelen kunne modtage æresposter og tilsynshverv ved universitetet, men ikke lærerstilling; her skilte de sig principielt ud fra »den lærde stand«, hvis medlemmer kom fra borgerstand og gejstlighed.

Undtagelsesvis blev også bondefødte repræsenteret blandt videnskabens dyrkere. Nævnes kan Christen Sørensen Longomontanus (født i Lomborg ved Lemvig), der i 1577 som 15-årig bogstaveligt *gik* til Viborg latinskole, men sent blev student og derefter en tid Tyge Brahes medhjælper (også i Bøhmen efter den stridbare astronoms bortrejse). Longomontanus blev i 1602 rektor i Viborg, men 1605 kaldet til universitetet, hvor han i 40 år beklædte et matematisk-astronomisk professorat. Han var virksom ved oprettelsen af observatoriet på Rundetårn og forblev – trods Kepler – trofast mod Tyge Brahes verdenssystem, som han var det mod sit jyske sprog. Populærhistorien (og digtningen) har skildret lutherdommens fynskfødte, på én gang folkelige og lærde forkæmper Hans Tausen som bondesøn, men snarere var han vel af lavelig herkomst, og han synes i højere grad end Peder Palladius at have været borgerstandens og den nye præstestands vejleder. Den tanke, at begavede bondesønner burde holdes til bogen for senere at blive degne eller præster, om ikke noget mere, var i hvert fald i 1600-tallet ikke fremmed for visse præster (jfr. ovenfor s. 47), men en studeret mand var nærmest et særsyn blandt sædedegne på landet. Endnu langt ind i det følgende århundrede var kun nogle få procent af universitetsuddannede studenter bondesønner.

Adelen sendte heller ikke sine sønner til de lærde skoler, men havde råd til at lade dem uddanne på anden vis, f.eks. på udenlandsrejser. Adskillige andre end den geniale Tyge Brahe var særprægede begavelser. Holsteneren Heinrich Rantzau, søn af Johan R., var ikke blot en anset og ærgerrig diplomat i kongens tjeneste, ligesom faderen med god indsigt i krigs- og forsvarsvæsen; han var en borgherre med alsidig interesse for videnskab, kunst og andre kulturområder. Han brevvekslede bl.a. med Tyge Brahe og den lærde borgerligfødte teolog Niels Hemmingsen. Om Rantzau er sagt, at hans forfatterskab omfattede alle moderetninger i tiden, fra det latinske versemageri til de yndede okkulte videnskaber. – En højt begavet dansk adelig var Holger Rosenkrantz (1574–1642), der som ung havde studeret ved universiteterne i Rostock og Wittenberg. Også ham havde Tyge Brahe opmuntret til videnskabelige studier, og han blev en berømt teolog. På sin østjyske herregård Rosenholm var han gennem mange år stærkt optaget af religiøse og filosofiske problemer; Rosenkrantz var også interesseret i undervisningsspørgsmål og virkede for oprettelsen af lærde skoler, udgivelse af skolebøger m.m. I ortodok-

siens tidsalder undgik hverken han eller Niels Hemmingsen, at dømmelystne teologer fandt »kætterier« i deres omfattende forfatterskaber. Først da en svigersøn blev universitetskansler, forstummede »professorernes kætterråd« og mistænkeliggørelsen af »den lærde Holger«. Dansk adelsmand (men født i Norge) var også Arild Huitfeldt (1546–1609), der blev rigsråd og lensmand, sidst på Dragsholm, og kendt som en videnskabens beskytter, længe før han med sin »Danmarks Krønike« vandt ry som historieskriver. Han var en flittig samler, men standshildet i sine vurderinger. – Blandt tidens kulturpersonligheder var også en adelig dame: Sophia Brahe, Tyges søster og en tid hans medhjælper. Hun studerede bl.a. botanik og kemiens anvendelse i den praktiske lægekunsts tjeneste; senere blev astrologi hendes hovedinteresse. Latinsk digtning magtede hun også, og hendes genealogiske virksomhed gav sig frodigt udslag i en »slægtbog« på ca. 900 sider. Blandt Sophia Brahes udførlige breve er et enkelt som menneskeligt dokument enestående indenfor den tids danske korrespondancer. Hun levede ca. 1556–1643.

De færreste adeliges interesser strakte sig særlig vidt. Bygninger, møbler og andet efterladt taler smukkere om godsejeres kultur end de spredte skriftlige ud-sagn i regnskaber, retsdokumenter og dagbøger; de sidste har enkelte adelige indført i almanakker, regnskabsbøger og rejsejournaler. Den overmåde rige jord-drot, rigsråd Eske Brock (1560–1625) har også skrevet breve, bl.a. et, der vidner om yngre, velstillede adelsmænds lyst til udenlandsrejser. I et brev 1614 til vennen, den senere kansler Christian Friis, beder han denne udvirke, at hans søn fra Christian IV får tilstillet »forskrifter og breve« på såvel latin som tysk, »eftersom en part andre unge danske herremandsbørn, som udi så måder her af riget forrejt ere, nådigst [er] medgivet«. Sønnen ville efter en tids ophold i Tyskland rejse videre til Frankrig, »dér og nogen tid at forblive, så og adskillige steder og andre lejligheder dér at bese«. (Han døde forøvrigt 1619 i Paris, og Eske Brock blev slægtens sidste mand). En samtidig adelsmand, Sivert Grubbe (1566–1636), gik i perioder em-bedsvejen, fulgte som ung Christian IV på rejser, navnlig den store sørejse til Nordkap 1599, og han var tre gange i Sverige, sidst 1618–19, da han som gesandt indledte forhandlinger med den helt unge Gustav Adolf. De blev »venlig og bro-derlig« bragt til ende; kongen drak tre gange på Christian IV's velgående, og flere måneder før kongemødet i Halmstad havde Grubbes bekendte blandt svenske adelsmænd på kongens befaling indfundet sig hos ham og drikket, »så længe til jeg hemmelig tog afsked fra min kære Gustav Horn og trak mig tilbage for at slippe for mere drikken«. Som yngre havde Sivert Grubbe vel bedre holdt ud, da kong Christian i Rostock indbød alle tilstedeværende mecklenburgske adelsmænd til sig i sit værelse. I Grubbes latinske dagbog hedder det herom: »Der blev drukket tæt, men danskerne gik af med sejren. I dag blev kansler Christian Friis syg« (næppe uden årsag). Store drikkelag og livlige *jagter* hørte i datiden med til kongers og adeliges livsudfoldelse. Hvad jagten angik, blev vildttyves indgreb nådesløst straf-fet. »Ingen almuesfolk er tilstedt at skyde dyr eller i så måde at bære bøsse«, hed det, og da nogle bønder i Kalundborg len 1574 var grebet på fersk gerning, fik lensmanden hastigt ordre til ved skoven at rejse en dobbelt galge og lade kryb-

skytterne hænge, ligesom bønderne skulle forhøres. Frederik II anførte overfor lensmanden i en personlig efterskrift denne barske ytring af rigets kansler: »Slipper du dennem, da skalt du selv hænge«.

Begavede bondesønner fik praktisk talt ingen chancer for at gøre en indsats, der ville blive optegnet i en dansk kulturhistorie. Bondens gerning lå helt i det almene. Mange bønder kan have udmærket sig som landbrugere indenfor de grænser, som den tids ringe landbrugstekniske udvikling samt fællesskabet og godssystemet afstak; enkelte var standsfællers rådgivere i spørgsmål, der krævede kendskab til skrift og regning eller – måske navnlig – frimodig fremtræden med ordet i sin magt. Mænd af sidstnævnte type møder man af og til i bevarede tingbøger som part i processer, der samtidig viser dem som stridbare, rethaveriske naturer. Fussing refererer i »Herremand og fæstebonde« i hovedtræk en proces mellem fæsteren Thomas Jensen, Skovbøllinggård i Nørvang herred, og Erik Bille, ejer af hovedgården Rørbæk. Sagen stod på i årene 1623–38 og viser, at fæstebonden ikke gav op, skønt dom efter dom gik ham imod og hans påstande på flere punkter var ubeviselige, ja usandsynlige. Uforligelighed mellem bønder kunne også antage en karakter, der leder tanken hen på sagatidens ættestridigheder. En Peder Smed i Bukkerup (Soderup sogn, Merløse herred) var sammen med sine sønner til stor plage for byfæller: han pløjede andres agre, mens kornet stod i bedste grøde, anfaldt med draget væрге en kvinde og undsagde landsbyens bønder på liv og helbred, »så vi undertiden ikke tør komme i marken om vor rette næring og bjering, af den årsag, at han frygter for ingen, fordi hverken lod eller kugler kan bide på ham«. Denne overtro hindrede dog ikke, at Peder Smed efter at være dømt fredløs (han og hans sønner havde iøvrigt med store økser søgt at hindre vidner i at komme frem til tingstedet!) blev skudt ned *på afstand*; fange ham levende turde eller kunne man ikke. Var manden gal, eller følte han sig virkelig dybt forurettet, fordi han – som han påstod – måtte svare urimeligt store afgifter af et ringe brug?

Tingbøger fra 1600-tallet er en værdifuld kilde til individuelle oplysninger om bønder, hvis handlinger ikke altid var strafværdige, eller var det i højst ulige grad. I de tilfælde, hvor tingskriveren sprogligt set har haft en heldig hånd, kan man nu og da møde bondens hverdagsliv og hans naturlige handle- og talemåder friskt og levende gengivet, som her i nogle refererende linier om en tyverisag i Sokkelund herred 1635 (retskrivning og tegnsætning er moderniseret): »Og der de var kommen til bemeldte Her Hanses [præsten i Gentofte], og de så sad og snakkede ved bordet, da kom Peder Smager ind fra sit arbejde, som han havde for præsten at gøre, og sagde: »Nu er Eders arbejde færdig, så meget jeg kan bestille på denne gang«, og satte sig ned ved en skive [d.v.s. et bord], som stod ved døren. Så bad Her Hans hans hustru give Peder Smager en kande øl, og som han så sad, begyndte han at tale til Niels Persen: »Du må takke mig de dage, du lever, om du ellers skønner derpå«, hvortil Niels Persen svarede: »Hvorfor skulle jeg takke dig?« Peder svarede: »Havde ikke mit hoved været, da havde du hængt på Bispebjerg«. På dette spændende sted i den omstændeligt-kvikke sjællandske bondesamtale skal her afbrydes.

III. Landbrug og landbefolkning 1660–1720. Landeværn og fæstevæsen

Centralstyre og lokalstyre

1660 indførtes i Danmark et enevældigt styre. Tanken om et arvekongedømme lå i luften før Frederik III's tronbestigelse. Adelen med dens talrige privilegier stod efter de ulykkelige svenskekrige overfor en konge, der havde opnået en vis prestige under hovedstadens belejring og i nær kontakt med ham nogle dygtige repræsentanter for en borgerstand, der – med borgmester Christoffer Hansens ord – ikke havde grund til at føle sig som »adelens drenge«. På stændermødet i København i efteråret 1660 havde gejstligheden i biskop Hans Svane en ildfuld ledende personlighed, der sammen med den myndige borgmester Hans Nansen og andre magistratsmedlemmer gik ind for en *arve- og enevoldsregering*. Adelen trak det korteste strå, og iøvrigt var mange, især af de yngre adelsmænd, også stemt for ophævelse af den håndfæstning, der hidtil havde bundet kongens hænder. Arvehyldingen fandt sted 18. oktober, og i januar 1661 skete den afgørende regeringsforandring ved en »enevoldsarveregeringsakt«, som først kongens råd (det tidligere rigsråd) og senere gejstlige og borgerlige repræsentanter samt de fleste adelige underskrev. Bønder på herredsting »vedtog« åbenbart den ny forfatning med oprakte hænder, mens husmænd – hedder det fra et nordsjællandsk herred – fik lov til med høje råb at give deres bifald til kende!

»Enevældens konsekvens er centralisationen« (Edv. Holm). Under nyordningen samledes de opgaver, der hidtil havde hørt under de to kancellier (det danske og det tyske) med deres adelige medlemmer, i en række *kollegier* med 8–12 mand, hvoraf halvdelen borgerlige. Meget hurtigt udskiltes finansstyrelsen. Fra november 1660 organiseredes i stedet for det ældre renteri et skatkammerkollegium med Hannibal Sehested som præsident. Denne højtbegavede og idérige politiker, en af Christian IV's mange svigersønner, blev fremfor nogen grundlæggeren af det danske kollegiestyre, som bestod lige til 1848. Under Skatkammerkollegiet (fra 1680 *Rentekammeret*) blev ikke blot finans- og skattevæsen henlagt, men også væsentlige dele af den overordnede provinsstyrelse. 1668 blev et kommercekollegium udskilt fra Kancelliet; det bestod dog kun for en tid, men genoprettedes af Frederik IV i 1704. Et krigskollegium, til dels efter svensk mønster, blev oprettet allerede i november 1660, og et flådekollegium, Admiralitetet, af hvis medlemmer to skulle være handelskyndige, blev nærmere udformet, end det var sket før 1660. Nyordningen af det forsømte forsvarsvæsen skulle ligesom det centraliserede finansstyre få indgribende betydning for landbostandens forhold, som dog navnlig sorterede under det senere rentekammer. *Højesteret* afløste Herredagen (det tidligere rigs-

råd) som øverste domsmagt; halvdelen af dens medlemmer var borgerlige. Herredagens forretningsgang videreførtes, men den højeste domstol var nu et kollegium. *Statskollegiet*, der skulle afløse det gamle rigsråd, fik som medlemmer de øvrige kollegiers præsidenter og en del andre fremtrædende mænd. Dets betydning blev mindre end tilsigtet, og 1676 ophævedes Statskollegiet. Alle kollegierne var den enevældige konges rådgivere, der dog efterhånden fik visse retningslinier at gå efter og derfor i praksis kunne afgøre en mængde sager, om end majestæten principielt havde beslutningsmyndigheden i selv det mindste anliggende. Først under Frederik IV fungerede kollegiesystemet så tilfredsstillende, at det som regel stod klart, *hvilke* sager der skulle gå til kongens egen resolution. Af vigtighed var det, at der også opstod et *gehejmeråd*, en snævrere kreds af rådgivere, et »konseil« uden faste former, men utvivlsomt ofte med stor indflydelse på enevoldskongens afgørelser. Senere nedsatte kongen en række kommissioner, der behandlede vigtige spørgsmål vedrørende sociale og økonomiske forhold, bl.a. vornedskabets ophævelse, tiendevæsenet og oprettelsen af landmilitser.

Centraladministration og lovgivning blev varetaget af kollegierne, men der skete også *ændringer i det lokale styre*. Hidtil havde en adelig lensmand haft civil og militær myndighed i det område, der var tildelt ham, og samtidig havde han bestyret krongodset inden for lenet. 1662 blev lenene omdøbt til *amter*. Der var færre amter end forhen len, og en *amtmand* bestred ofte flere amter. Han fik ikke som lensmanden indflydelse på militære forhold, og en *amtsskriver* skulle sørge for oppebørsel af skatter og for den økonomiske styrelse af krongodset inden for amtet. Men amtmanden skulle værne om kongens rettigheder, påse at love og forordninger blev overholdt samt have tilsyn med underordnede embedsmænd, med krongods, skove og al offentlig ejendom, ja endog skaffe sig oplysning om mulig »skadelig husholdning« på proprietærgods. Stiftamtmande måtte desuden fra 1671 føre tilsyn med andre amtmænd, med amtsskrivere, kirker, stiftelser og købstæders styrelse; de skulle på rejser i området besøge by-, herreds- og birketing. Indtil Frederik IV's tid tilfaldt amtmansposterne med få undtagelser medlemmer af den gamle adel. Borgerlige fik altså ikke her en indflydelse som i kollegierne. Derimod rykkede den nye adel (se s. 127) efterhånden ind i amtmansembederne, det gjaldt ikke mindst mænd med hofforbindelser. Amtsskriveren, der fra o. 1700 ofte blev kaldt *amisforvalter*, var derimod borgerligfødt. Hans opgaver var mange: skatter og krongodsindtægter skulle indkræves, tilsyn føres med bøndernes tilstand (om den var slet, mådelig eller god), med skove, veje og broer, ligesom udskrivningen af soldater kom til at sortere under ham, på ryttergods (se s. 147) dog under regimentsskriveren.

Ikke alt blev forandret. Vel blev herredsfogder, der tidligere var udnævnt af lensmændene og ofte var bønder, under enevælden udnævnt af kongen, men private godsejere havde i stor udstrækning birkeret, samt hals- og håndsret over deres fæstebønder. *Birkedommere* blev derved afhængige af de herremænd, der kaldede dem, ligesom godsejere bevarede gammel og i nogle tilfælde fik ny kaldsret til en

del sognekirker. Den nye adel fik ret til at appellere umiddelbart til Højesteret, med forbigåelse af *landstingene*, som enevælden opretholdt. Der var landsting i Viborg, Ringsted, Odense, Maribo og Åkirkeby (senere Rønne), indtil 1681 også for Møn og på Langeland. Trods regeringens centralisationsbestrebelse øvede godsejerne stor indflydelse på rettens praksis. Danske Lov af 1683 påbød kontrol med adelige sædegårdsejere, der havde hals- og håndsret. Amtmænd skulle have tilsyn med retsbetjentene på private godser og skiftebehandlingen af proprietærbøndernes dødsboer. Enevoldskongerne søgte også at indskrænke birkeretten og godsejeres kaldsret. Frederik III forbeholdt sig ved krongodssalg såvel birke- som patronatsret, men princippet blev langtfra altid overholdt. Ved kirkekøb af kronen fik mangan herremand tillige kaldsret.

Landboforhold efter 1660. Ødegårdene

Det hærgede land. Danmark var ikke just fra naturens hånd et fattigt land, om end der o. 1660 ligesom 200 år senere fandtes vidtstrakte heder på halvøen og dårligt dyrkede arealer i alle landsdele. Lyngklædt jord lå ikke sjældent tæt ind til landsbyerne i Jylland, og der var på Øerne en mængde side, sumpede, vandlidende jorder, hvor forårsarbejdet kom sent i gang og nattefrosten lurede til ind i juni. Der fandtes også i Østdanmark udstrakte, græsningsfattige overdrev, de uplejede skove var efter svenskekrigene mere forhuggede end før og udsat for yderligere udynding, når tusinder af helt eller delvis »afbrudte« gårde skulle genopføres. De »øde« landbrug var i forbindelse med svære folketab og udtømte hjælpekilder et særlig alvorligt problem. Der var efter 1660 færre hænder til landbrugsarbejdet, mindre trækraft og i det hele taget forringet husdyrproduktion. Megen landbrugsjord lå udyrket hen, »sprang i lyng« eller dannede ukrudtsfyldte stribes i de ofte tyndt besåede agre. Beundringsværdigt, at underernærede bønder i stor udstrækning fik den strengt nødvendige udsæd, skønt hovedgårdenes kornmagasiner ikke som i normale tider kunne sikre fæstebønderne sæde- og fødekorn, indtil den nye afgrøde var i lade. Selv om man ikke fuldt kan stole på tingsvidner, tør man regne med, at der 1660–61 var en meget stor afstand mellem, hvad der efter angivelserne kunne sås, og hvad der faktisk blev sået. Tilmed blev 1661 i mange egne et misvækstår. Og de stærkt reducerede kvægbesætninger havde uundgåeligt til følge, at mejeriproduktionen viste sig utilstrækkelig flere år efter krigen. Adelen ladegårde havde lidt svære tab af kvæg og korn. Skovgård i Sydjylland måtte 1660–61 låne sædekorn, fordi »de polske« havde hærget og en dansk rytterafdeling senere nedtrampet sæden.

Der blev rundt om på herredstingene udpeget tingsvidner, som regel 8 mand, til at »syne og besigtige gårdene og sæden«. Var bygningerne »ved magt«, blev kun udsæden anført. Der omtales iøvrigt såvel »øde og afbrudte« som halvt eller delvis øde og »nedfaldne« gårde, ofte med angivelse af, hvilke længer eller hvor mange

fag hus der var ødelagt. Om Nr. Mern i Sydsjælland blev der oplyst, at 3 gårde var »slet nederbrudt«, 2 andre øde (ubesatte) og »ganske fordærvet på tømmer, tag, ler, loft, døre, porte, skillerum og frugttræer«. Af 323 gårde i tre nordsjællandske herreder blev 40 betegnet som øde, mens 32 var delvis øde, hvortil kom 24, hvor en enkelt længe eller hele taget var ødelagt, ialt ca. 30 %. Kun 17 % af disse landbrug havde helt ubesåede marker, men mange en yderst ringe udsæd, mest rug og byg. Om beboerne oplystes direkte kun lidt, men midt i elendigheden var der lyspunkter. Fra Vedbæk hed det i august 1660 bl.a.: »... findes ingen sæd i dette år sået, men gårdene er alle besat af de forrige påboende og nogenledes vedligeholdende«. Også i Gentofte var det småt med udsæd, men dog var flere øde og utilsåede brug fæstet af beboere, der lovede fremdeles at ville forbedre og bebygge dem, såfremt der måtte forundes dem »nogen hjælp af skoven og ellers i alle måder«. Men i landsbyerne nær København måtte »dette arme folk« efter fredsslutningen foreløbig klare sig med at bygge hytter i »afbrudte« gårdes og huses sted; fra Hvidovre tilføjes, at »Guds hus er ikke sparet, tårnet med kirken er nederbrudt og ødelagt uden nogen barmhjertighed«.

I Sydsjælland havde adskillige gårde været »slet øde år og dag«, men en del bønder var vendt hjem, »siden svensken drog ud«. Nogle steder slog et par bønder eller en bonde og en tjenestekarl sig sammen om en ofte kun ringe udsæd, ligesom en og anden præst eller købstadborger såede »til halned« (til halvs) med bønder. Af 229 omtalte gårde i Bårse herred havde 80 ingen udsæd, 38 blev betegnet som øde, 44 som delvis øde. I andre egne af Sjælland var der godser med højere ødegårdsprocenter end i de nordsjællandske sogne. Ved herregårde som Bavelse, Basnæs og Birkholm (det senere Løvenborg) blev mere end halvdelen af fæstegårdene omtalt som øde eller beboerne som ganske forarmede. Med rette har Henrik Pedersen i sin ødegårdsafhandling anført, at »øde« kunne betyde ubesat (gården uden fæster), at jorden var ude af drift, eller at begge dele var tilfældet. Men når også bonden selv betegnedes som »øde«, var han næppe blot – som tidligere i 1600-tallet – ude af stand til at svare sine afgifter, men som regel helt forarmet, medmindre godsets ejer i egen interesse hjalp de nødstedte bønder med forstrækninger i form af bygningstømmer, korn til føde og udsæd, nogen besætning m.v. De fleste godsejere var antagelig ude af stand til at yde deres fæstebønder tilstrækkelig hjælp, og staten, der i højeste grad havde brug for skatter, fik overordentlig svært ved at føre en finanspolitik, der virkningsfuldt bidrog til genrejsning af ødegårde, jfr. nedenfor.

Ødegårdssituationen på Fyn har været genstand for en speciel (endnu utrykt) undersøgelse baseret på jordebøger fra 1660, i 40 % af tilfældene dog fra 1661–64. Erik Helmer Pedersens oversigt omfattede godt 60 % af samtlige bøndergårde på Fyn (70 godsområder), hvoraf 28,6 % blev betegnet som øde og afbrudte, 1,1 % som halvt øde og knapt 7 % som forarmede. I Hindsgavl amt og Langelands Søndre herred lå det samlede procenttal langt over 50, kun Assens og til nød Rugårds amt (godt 1000 gårde ialt) lå under 30 %. De fynske bondebrug, der

navnlig i 1700-tallet gennemgående var velstillede sammenlignet med de sjællandske og til dels også de jyske, synes i en tidligere periode at have oplevet en betydelig nedgang.

Det er vanskeligere at karakterisere ødegårdsproblemet for den jyske halvø vedkommende. Krigens indflydelse var som tidligere omtalt meget forskellig i syd og nord. De frygtelige ødelæggelser i det sydlige og dele af det østlige Jylland blev bebyggelses- og befolkningsmæssigt relativt hurtigt overvundet, vistnok navnlig som følge af den livlige tilflytning af bønder(karle) fra Vest- og Nordjylland, hvor der til gengæld i den følgende tid fandtes mange ødegårde. Henrik Pedersen foretog i afhandlingen »Ødegårde i 1680erne« (1913) en sammenligning mellem ødegårdsantal 1664 (matriklen) og 1682–83, landmålingens år. Det er dog tvivlsomt, om tallene er sammenlignelige, fuldstændige er de ikke. Usikkert er for så vidt Henrik Pedersens fremhævede hovedresultat: at »ødegårdene såvel absolut som relativt var mindre hyppigt forekommende i Jylland end på Øerne«, idet korrigeret af nogle småfejl i amtssammentællingerne og en alvorlig fejl m.h.t. Kalø amt (de anførte 90 ødegårde skal være 190) vil stille Jylland og Øerne lige. Tilsyneladende. Henrik Pedersen tog ikke i betragtning, at der på halvøen var betydeligt flere gårdbrug end på Øerne (se nedenfor s. 113 f.); den jyske ødegårdsprocent var sandsynligvis på begge tidspunkter den laveste.

Også på et andet punkt må den ældre antagelse underkastes kritik. Henrik Pedersen mente at kunne påvise en langsommere regeneration (genoprettelse af ødegårde) i Nordvestsjælland, hvor ødegårdsantallet ved den omtalte sammenligning i 1682 skulle udgøre 80 % af antallet i 1662 mod kun 50 % for det øvrige Sjælland og henholdsvis 30 og 28 % for Lolland og Fyn. Her er det jyske sammenligningsmateriale imidlertid for sparsomt, og for Møns vedkommende er ødegårde ikke anført; antallet var meget stort. Det er bemærkelsesværdigt, at Langeland adskilte sig fra Fyn og de mindre fynske øer ved en procent på 64, Falster havde endog 86, altså en meget svag regeneration. Det formodede langsommere genrejsningstempo i det nordvestsjællandske område satte Henrik Pedersen i forbindelse med, at krongodset her kom i hænderne på en ny, borgerlig type godsejere, frem for alle rentemester Henrik Müller. I sin disputats om sidstnævnte (1966) mener Johan Jørgensen imidlertid at kunne give konjunkturforholdene hovedskylden for, at udviklingen ikke formede sig lykkeligere på Müllers godser. Og de fortsat høje ødegårdsprocenter på Falster og Langeland, der altså også skulle opfattes som udtryk for »ekceptionel ringe fornyelsesevne« (Henrik Pedersen), ville ikke kunne forklares på samme måde. På Falster, der blev pantsat til dronning Sophie Amalie, fandtes mange ødegårde, som godsadministrationen måtte ønske besat og deres jorder dyrket. Forgæves søgte man at få bønderne til at købe bygningerne. I stedet blev her som på Sjælland vornedskabets muligheder udnyttet og mange unge karle og husmænd tvunget til at fæste ødegårde; alene 1667–68 blev 23 fæstere »nødt« til at antage gårde.

Ødegårdenes skæbne. At »øde« også angår huse, er en selvfølge, og ødehuse skal senere blive omtalt. Men hverken talmæssigt eller erhvervmæssigt var ødelagte eller forladte huse et problem af større betydning, navnlig da mange husmænd og inderster fandt husly i ødegårdsbygninger, midlertidigt eller varigt. Derimod var ødegårdsproblemet betydningsfuldt i flere henseender, end man traditionelt plejer at påpege. Det er hensigtsmæssigt til indledning at fremhæve de skæbne-muligheder, der åbnede sig for de langvarigt ubesatte gårde og de ofte udyrkede gårdsjorder. Fæstegårde, der kun i kortere tid stod ubesat (som regel forsiddergårde), kommer ikke i betragtning; dog må det bemærkes, at grænsen mellem disse og de egentlige ødegårde ikke altid med sikkerhed kan drages. Oversigten må navnlig omfatte:

1. *De nedlagte gårde og landsbyer*, det største tab bondebruget i århundreder havde lidt. Gunnar Olsen har i »Hovedgård og bondegård« indgående behandlet dette emne i forbindelse med nyoprettelser og udvidelser af hovedgårde (se nedenfor s. 102 f.).
2. *Delvise gårdnedlæggelser.* I det nævnte værk har Gunnar Olsen i de omfattende bilag I og II givet mange oplysninger om bondejord, der blev lagt under hovedgårde, uden at det førte til nedlæggelse af hele gårde. Man har ikke tal på alle disse inddragelser og ved i mange tilfælde ikke, hvorvidt det drejede sig om praktisk talt fuldstændige nedlæggelser.
3. *Gårdssammenlægninger.* Ret ofte blev ødegårde sammenlagt to og to (sjældent flere), eller i lang tid ubesatte gårdes jorder blev delt mellem landsbybønder tilhørende samme gods. Det sidste kunne ske ved en ny jordfordeling med det formål at gøre alle et gods'es gårde i en landsby lige m.h.t. hartkorn og afgifter (egalisering).
4. *Udstykning af ødegårde* ved en gårddeling, som havde til formål at gøre gårdfæste mere tillukkende og samtidig skaffe godsejeren større indtægter. Gårdudstykning forekom næppe særlig ofte, før udstykning i huslodder ved 1700-tallets slutning blev et led i de store landboreformer.
5. *»Skjulte« ødegårde og jorder.* Man kan bl.a. i markbøgerne 1682–83 komme på sporet af ældre ødegårde, hvis jorder forlængst var gået over til bestående fæstegårde, uden at man kan påvise tidspunkt eller nærmere omstændigheder. Også fra en senere tid omtales enkelte ødegårde eller -huse, hvis tilhørsforhold er ukendt; måske har de oprindelig været bondeselveje. Større betydning havde de mange spredtliggende ødejorder, som præster, degne, købstadsfolk eller institutioner (skoler, hospitaler o.l.) havde i fæste, i reglen på kortere åremål, men ofte i flere perioder og med den udgang, at de ikke mere blev bortfæstet til bønder.

De fuldstændige nedlæggelser var intet nyt fænomen. Udviklingen indtil 1650 er omtalt i det foregående. Hovedgårdene kunne være stærkt interesseret i udvidelser på bondejordens bekostning, og pest, krige og i nogen grad også regeringens jord- og skattepolitik skabte ødegårde. Gunnar Olsen fremhævede ærligt og klart, at uøjagtigheder m.h.t. tidspunkt og omfang udelukkede, at de resultater, han nåede til, kunne vise udviklingen, som den virkelig havde formet sig (anf. værk s. 161). Det står dog fast, at sidste halvdel af 1600-tallet er ødegårdenes værste tid med omfattende nedlæggelser, selv om udviklingen på ingen måde kan sammenlignes med, hvad der gik for sig i store dele af Nordtyskland og Holsten. Sikkert er det, at langt over halvdelen af de bøndergårde, der bevisligt blev nedlagt i perioden 1525–1774, afsluttede deres tilværelse til fordel for nyoprettede eller udvidede hovedgårde i århundredet 1650–1749. Et sammendrag af Gunnar Olsens tabeller (især tabel 8–10) skal anføres, men det må her erindres, at landbrug nedlagt ved sammenlægning eller udstykning af bøndergårde ikke er medregnet.

Gårdnedlæggelser 1650–1749

	1650–99	1700–49	Ialt
Sjælland-Møn	383	222	605
Lolland-Falster	119	53	172
Fyn-Langeland	159	61	220
Jylland	319	80	399
	980	416	1396

Flest gårde blev nedlagt på den sjællandske øgruppe, mere end 43 % af de 1396, og det skønt pest, krig og besættelse havde ramt Fyn og Jylland fuldt så hårdt, hvad der især gik ud over den brede befolkning. Gårdbrugerne med deres husstande udgjorde det store flertal. Husmandsstanden indledte efterhånden sin talmæssige fremgang, følgen af en ret betydelig befolkningstilvækst, men gårdbrugertilbagegangen fortsatte i 1700-tallet trods en langvarig fredperiode efter 1720 og aftagende folkesygdomme. Langt de fleste bøndergårdsnedlæggelser fandt sted før 1700. En opdeling i tre perioder med landmålingen 1682–83 og år 1700 som skel vil give følgende antal nedlagte gårde:

	Sjælland	Loll.-Falster	Fyn-Langeland	Jylland
1650–82	282	41	115	239
1682–99	101	78	44	80
1700–19	92	19	26	47

Gårdnedlæggelserne fortsatte altså århundredet ud, bortset fra de sydlige øer dog i mindre omfang, og efter 1700 var ødegårdsmængden i de fleste egne ikke foruroligere stor. Krigen 1709–20 havde næppe i denne henseende alvorlige følger. I Jylland, hvor der i mange egne var spredt bebyggelse, blev der 1650–1749 nedlagt 134 enkeltgårde, på den sjællandske øgruppe 97 og på Fyn–Langeland 51. M.h.t. nedlæggelse af landsbygårde var vornedskabets gamle område langt mere udsat end Fyn og Jylland, der kun tegnede sig for $\frac{1}{3}$ af de nedlagte gårde i landsbyer med fra 9 til 19 brug, og hvad mindre landsbyer angik, var reduktionen også betydeligt større øst for Storebælt.

De kun *delvise gårdnedlæggelser* rummede dengang og senere et faremoment. Et ikke ringe antal gårde vedblev at bestå som landbrug, men med formindsket areal og utvivlsomt ofte uden at afgifterne, navnlig hoveriet, blev tilsvarende reduceret. Godsejerne måtte dog være interesseret i, at sådanne bøndergårde fortsat kunne yde hoveri og fæsterne klare tilværelsen som landbrugere. Anderledes forholdt det sig ofte med de helt små brug (se nedenfor om *huse*), hvor lignende overvejelser kunne føre til sammenlægninger med det formål at få etableret hoveridygtige gårdbrug. Risikoen for, at bol eller huse med lidt jord kunne blive nedlagt, var så meget større, som der på mange godser var mangel på gårdfæsteremner. I hvert fald i vornedegne kunne yngre landbofamilier lige så vel fastholdes ved huse uden jord, der var langt billigere at overtage, og hvor en stor del af beboerne var gifte landarbejdere, der samtidig udgjorde en gårdfæsterreserve. En gårdudstykning, hvorved nogle husmænd fik ødegårdsjord, forekom ret sjældent. Gårdsammenlægning blev heller ikke almindelig, medmindre den var led i en jordomdeling, som berørte landsbybønder i større tal (se afsnittet om *egalisering*). Man må ikke overalt se gårdnedlæggelser som et overgreb mod bondebruget. En sammenlægning af to gårde kunne også være en slags redningsaktion for i det mindste det ene brug; undertiden beholdt samme slægt al jorden, nu samlet på én fæsters hånd, men med mulighed for en ny deling under ændrede forhold. Såvel gårdsammenlægning som ligedeling af landsbyjorder kunne uden tvivl bedst gennemføres, når én eller flere gårde var fæsteledige eller måske i lang tid havde været øde.

Uhjælpeligt tabt for bønderne var som regel jorden i en landsby, der helt blev nedlagt ved hovedgårdsoprettelse eller -udvidelse. 1650–1749 forsvandt ifølge Gunnar Olsen 155 danske landsbyer (bortset fra de skånske landsdele), deraf 54 ved nyoprettelser og 101 ved udvidelser. Ser man på antallet af nedlagte gårde, skyldtes mere end $\frac{2}{3}$ udvidelse af eksisterende herregårde, i Jylland dog knapt 60 %. På den sjællandske øgruppe gav 36 landsbyer plads for nye herregårde, på Fyn kun 4 og i Jylland 14 (11 af disse i perioden 1650–99). Lidt jævner fordelt på landsdelene var de nedlæggelser, der tjente til udvidelse af hovedgårdsjorder: 47 sjællandske landsbyer, 14 på Lolland-Falster, 11 fynske og 29 jyske landsbyer (hvoraf kun 5 i 1700-tallets første halvdel).

Ødegårdspolitik. De ødegårdsproblemer, enevælden tog i arv fra konge- og adelsvælde-perioden, skyldtes ikke blot eftervirkninger af pesten og krigsbegivenhederne, men blev præget af regeringens skatte- og militærpolitik. Udbygningen af rigets forsvar, i håb om heldigt udfald af en kommende ny styrkeprøve med Sverige, vil blive omtalt andetsteds; det krævede jo en udskrivning af unge bondesoldater, og de militære projekter fik i regeringens øjne en uønsket forbindelse med ødegårdsvanskelighederne. En forordning af 5. december 1670 omtaler, at der stadig findes »en stor del øde gods«, samtidig med at mange unge bønder var militærfrie. Amtmændene skulle derfor gøre »overslag« over såvel ødegodsets omfang som antallet af sådanne folk. For at få flest mulige ødegårde besat gav kongen de bønder og unge karle, der lod sig overtale til at fæste ødegods, løfte om 4 års frihed for landgilde og halv skat. Men samtidig blev der truffet forholdsregler, som skulle hindre, at bønder i stedet for gårde fæstede huse og at karle kunne »forstikke« sig, eventuelt søge til andre egne. Præster skulle således nægte tjenestekarle skudsmål, medmindre godsejer eller amtmand havde givet dem »rigtig afsked«, så de på lovlig vis kunne drage, hvorhen de ville. Bortrejse fra riget til lands eller vands uden pas kunne i øvrigt fra 1682 medføre tab af formue og eventuelt tvinge unge mænd til soldatertjeneste.

En større forordning af 28. januar 1682 (om jordegods) lød næsten som et nødråb fra en regering, der søgte at kalde alle besindige kræfter til hjælp ved et genrejningsarbejde, som hidtil kun i ringe grad var lykkedes. Til indledning erkendtes, at mange undslog sig for at eje eller beskæftige sig med landbrug, »formedelst den usikkerhed der er ved jordegods her i . . . Danmark«. Der fulgte en række påbud, mest bemærkelsesværdigt den bondevenlige artikel 4: »Må herefter ingen landsbyer eller bøndergårde ødelægges for at forbedre sædegårdes avling med«; den gik over i Danske Lovs 5–10–48. Hans Jensen har kaldt den »et vendepunkt i landbolovgivning«n, men det blev kun alt for let at opnå dispensationer – og at overtræde loven. Fortsættelsen var en række uensartede forskrifter. Art. 7 forbød misbrug fra amtsskriveres, ridefogders og andres side til skade for bønderne og med ødegårde til følge (pligt til genopførelse blev indskærpet). Men samtidig skulle de nævnte fremstående mænd have »flittigt indseende« med, at bønderne drev deres jord i rette tid og vedligeholdte gårdbygningerne. Andre artikler tog direkte sigte på genoprettelse af ødegårde. Hvor i amt, herred, sogn eller landsby højst en femtedel af jordegodset var øde, skulle bønderne inden 3 års forløb genopføre, indhegne og besætte de øde gårde og i de samme år »nyde jordens afgrøde fri for skat, landgilde, tiende, samt al anden afgift og tyng«. Regeringen ønskede en oversigt over antallet af såvel besatte som ubesatte og øde gårde, ryttergodset iberegnet. 6 à 8, evt. flere, bønder skulle sørge for, at der inden 1. maj 1685 blev opført 16 fag hus på hver af de øde gårde, hvor bygninger savnedes; enhver der – frivilligt eller »befalet« – overtog fæstegård, skulle have en plov, en harve, en vogn, et par heste og en ko. Men de bønder, der midlertidigt drev ødegårdene, måtte i de 3 år bruge jorden og høste afgrøden afgiftsfrit (»fol-

keskatten undtaget«, dog skulle kornet fortæres på jordbrugene, »på det gødnin-gen til jorden kan sankes og derpå udføres«. – Art. 12, der blev Danske Lovs 3–13–9, pålagde samtlige bymænd uanset ejerforhold at vedligeholde en ubesat gård i år og dag (1 år og 6 uger), med pligt til at genopbygge den, hvis den alligevel blev »nederbrudt« af uangiven mand. I tilfælde af ildebrand skulle beboeren blive ved stedet og få bygningen genopført ved godsejers eller bønders hjælp, »om han ej selv haver middel dertil«. Det blev nærmere foreskrevet, hvor megen arbejdshjælp hver sognemand skulle yde, også m.h.t. tømmerhugst og -transport. Det svarede ganske godt til, hvad adskillige byvedtægter påbød. Forordningen begrænsede bøndernes ægtkørselspligter og fogdernes ret til at skaffe sig betydelige indtægter ved skifter i dødsboer.

Art. 17 indeholdt en art bondebeskyttelse. Vel måtte ingen vornedbonde i al-mindelighed fraflytte sin gård uden husbondens samtykke, men handlede denne (godsejeren) i sit forhold til bonden imod loven, var opsigelse tilladt. Gårdforsid-dere kunne husbonden derimod sende til Bremerholm (kongens store skibsværft ved København) »dér et års tid i jern at arbejde«. Bønder, der ikke var vornede, men lovligt opsagde deres gårde, skulle ved fraflytningen efterlade fuld udsæd, fuld plov og vogn med tilhørende heste og bæster (plovheste); endvidere måtte de betale, hvad de efter taksering af gårdfæld (mangler ved bygninger, gærder m.v.) kunne være ejeren skyldige, og ligeledes skatte- og landgilderestancer. Ublide krav i tider, hvor bønderne havde store økonomiske vanskeligheder. En slags befolk-ningspolitik kom til orde i art. 18.s bestemmelse om, at ved soldaterudskrivning skulle ugifte gårdfæstere regnes blandt de unge karle; de var åbenbart mistænkt for at have undgået ægteskab for »des snarere og lettere deres gårde [at] kunne undvi-ge«! I en afsluttende art. 19 blev ødegårdspolitikkens hovedformål fastslået i en form, som med passende tillem্পning, når det drejede sig om begrænsede mangler, faktisk blev godkendt i talrige fæstebreve fra en noget senere tid: »Hvo, som vil antage øde gods og gårde og derpå opbygge og fremdeles bebo, skal nyde samme øde jorder fri for al tiende, landgilde og hoveri i de tre første år«.

Opmuntring af økonomisk natur var bedre end tvang og trusler om straf. Begge dele var i tidens ånd og lå i magthavernes hånd. En mellemvej i godsejeres såvel som bønders interesse var dog ikke spærret, selv i perioder hvor bondestandens kår var ret usle. Dette skal belyses i afsnittet om fæsteforhold.

Matrikel og landmåling. Driftssystemer

De første matrikler. Helt forskelligt fra udviklingen i Sverige, hvor regeringen efterhånden inddrog udlagt krongods under staten (reduktionen), medførte den danske enevoldsregerings store krongodsudlæg, at der måtte udskrives langt større skatter end hidtil. På grundlag af jordebøger, som private godsejere fra 1660 fik ordre til at indsende, samt af krongodsregnskaber, gik en række nedsatte kommis-

sioner i gang med at beregne landgilden i hele landet og sætte den i hartkorn. 1662 var den såkaldte *Kommissionsmatrikel* udarbejdet. Den brød med gamle skatteprincipper. De hidtil skattefrie adelige ugedagsbønder skulle fra nu af betale skat lige med andre fæstebønder, og herremændene, der ikke hidtil havde svaret skat af deres hovedgårde, fik disse takseret efter udsæd og høavl. Desuden skulle gods-ejerne indestå for, at deres fæstebønders skat virkelig blev betalt, dog med mulighed for at ligne skatten af ødegårde på de øvrige godsbeboere. Indkvarterede soldater hjemsøgte de bønder, der havde store skatterestancer. 1662-matriklen viste sig snart uanvendelig; der var således ikke taget hensyn til forandringer efter krigen. Nye kommissioner rundt om i amterne foretog en revision. Resultatet var *Amtsstuematriklen*, der gjaldt 1664–88, senere kaldt »Gammel Matrikel«.

Også matriklen af 1664 var uheldig. Gårdbrugerne svarede så godt som alle landgilde, men denne ydelse var forskellig fra landsby til landsby, ja ofte indenfor samme landsby, hvis gårde jo kunne tilhøre flere godser. Bønder, der ydede forholdsvis høj landgilde, måtte i henhold til den nye landgildematrikel også svare højere hartkornsskatter, og *de* blev efterhånden forøget. Matriklen omfattede ca. 460.000 tdr. skattepligtigt hartkorn, og næsten lige så mange rigsdaler indbragte matrikelskatten i 1668. Den var fra 1666 godt 1 rd. pr. td. htk. I 1670 blev hovedgårdsjorden atter skattefri med den begrundelse, at rytteriet skulle lægges ud på landet og have underhold hos bønderne. Christian V's regeringstid (1670–99) indledtes således med genindførelsen af et godsejerprivilegium, der opmuntrede adskillige, som havde fået udlagt krongods med ret til at oprette nye herregårde, til nu at udnytte bevillingerne. Men derved formindskedes jo kronens skatteindtægter, og indenfor Skattekammerkollegiet foreslog assessor Henrik v. Stöcken, at de adelige sædegårde skulle svare 2–3 rigsdaler pr. td. htk. én gang for alle. Tidligere kongelige hoved- og ladegårde, der var oprettet af nedlagt bøndergods, skulle »efterbetale« skat. Året efter, i 1679, afløste *Rentekammeret* (Kammerkollegiet) det gamle kollegium. Som rentemester fortsatte v. Stöcken sine bestræbelser for en skattereform, der kunne begrænse herregårdenes skattefrihed. Maj 1680 blev der beordret skatter erlagt af alle »udlagte« eller bortmageskiftede kongelige hoved- og ladegårde, der ikke havde fået bevilget sædegårdsfrihed. Skatterne skulle også indkræves for årene efter 1670. I 1681 døde v. Stöcken, men i december 1682 kom den nedenfor s. 128 omtalte forordning om sædegårde.

Landmålingen. Forslag om en mere retfærdig matrikel blev fremsat allerede før den skånske krig 1675–79, og antagelig har Henrik v. Stöcken hovedæren for, at en forandring blev besluttet. Den skånske herremand Knud Thott, der havde ledet opmåling af landbrugsjorder øst for Øresund, men under krigen havde sluttet sig til de danske, blev i Danmark og foreslog her en *opmåling af al agerjord* med taksering af deres godhed (»bonitet«) samt vurdering af enge, overdrev, heder og skove efter udbytte (græs, hø og olden). Også adgang til tørveskær, tømmer, brænde og gærdsel skulle der tages hensyn til ved fastsættelsen af hartkornsværdi. Rentekam-

meret begyndte i 1681 at tilrettelægge landopmålingen. Øerne inddeltes i 7 distrikter. For hvert af disse skulle en kommission på 3 mand forestå arbejdet, ledet af en adelig, men ofte med et juridisk medlem. En instruktion påbød, at hver distriktskommission til formålet skulle indkalde amtmænd, godsejere, præster, amts- og regimentsskrivere, herreds- og birkefogder m.fl., samt »menige bønder« fra landsbyerne. Så store forsamlinger blev næppe i almindelighed sammenkaldt, men kommissionerne sørgede for, at herreds- og birkefogder sammen med almuen i hvert herred udvalgte erfarne og forstandige bønder, der kunne orientere landmålerne (»ingeniørerne«) og deres skrivere, når jorden skulle takseres; landmålere blev taget i ed. Ikke blot skulle agerjorden takseres, men oplysninger om vejr- og vandmøller, nedlagte bøndergårde m.v. blev indsamlet, og kommissærerne måtte være agtpågivende overfor uforudsete forhold og indberette herom.

Arbejdet syntes næsten uoverkommeligt. Antallet af medarbejdere blev derfor fra foråret 1682 forøget; præster, herredsfogder og skrivere måtte sammen med nogle sognebønder overtage en del af kommissærenes arbejde. Særlig vigtigt var det, at landmåleren beherskede opmålingsteknikken, med en konduktør og to skrivere til hjælp. Det faldt vanskeligt at skaffe velegnede folk i tilstrækkeligt antal. 1682 blev der dog stillet 26 konduktører til rådighed for hver kommission, blandt dem særligt instruerede overkonduktører. Med skrivefærdigheden og optegnelsernes nøjagtighed kneb det. Skrivelserne skulle følge konduktørerne i marken og notere målene (disse »kladder« er desværre ikke bevaret); de nåede først at renskrive om aftenen. Mange opmålinger gav anledning til klager, og der blev i 1682 knyttet en pålidelig skriver til hver kommission som protokollist. Amtsskriverne og herredernes retsbetjente medvirkede, men størst lokalkendskab havde utvivlsomt de takserbønder, der var med til at vurdere jordens bonitet; de måtte dog ikke medvirke ved taksationer i deres hjemsgn! Takserbøndernes tal blev efterhånden forøget ligesom konduktørernes. Endvidere skulle der udtages mænd til at vurdere skove og engjorder. Ved skovtakseringen var de lokale skovførstere og skovbetjente til stede tillige med 8 erfarne bønder, der ikke var lodtagere i de pågældende skove; deres arbejde var lettere end takserbøndernes. De sidste fik dog megen erfaring, men enkelte snød med opgivelserne, og hjalp advarsler ikke, blev de straffet. Unge bønderkarle, der nævnes 90 pr. herred, måtte som »kædedrenge« hjælpe til og løbe i terrænet med målekæderne. Bønderne skulle være rede til at forklare, hvor deres lodder lå, også i de ikke få tilfælde, hvor de havde jord i en nabobys marker. Var bønderne uvillige, gik arbejdet trægt, og urigtige angivelser kunne medføre straf. Alle jordegodsejere (»proprietærer«) skulle give kommissionen oplysninger om såvel hovedgårds- som bøndergårdsmarker. Præsterne skulle fremvise tiendebøger, hvor hver bondes ager var angivet; herved kunne en del forkerte eller ufuldstændige oplysninger korrigeres, for så vidt præsten tog sin tiende på marken (»i kærven«) og ikke aftærsket (»i skæppen«). Den meget virksomme kommission for Holbæk amt ønskede også oplysninger om årlig udsædsmængde. I sogne med mange ødegårde kunne der blive særlige vanskeligheder.

Den ældste instruks gav oplysning om de nødvendige opmålingsredskaber: kæder af en bestemt længde, afmærkningsstokke m.m. (Fremgangsmåden ved opmåling af åse og agre med forskellig form er udførligt omtalt i Rise Hansen og Steensbergs »Jordfordeling og Udskiftning«, s. 55–90). Også landsbyer, hvor alle gårde var lige lodtagne i agerjorden, blev opmålt: enhver vang (mark) under ét, derefter agrene til en bestemt gård. Der anvendtes dog forskellige metoder. Ved *hartkornsansættelsen* kunne de lige lodtagne gårde, hvis skyld efter gammel matrikel var den samme, blive yderst forskelligt vurderet i den nye matrikel. Det var i en række tilfælde usikkert, om et areal skulle regnes til agerjord, eng, overdrev eller skov. Ofte blev udjorder kun taget under plov med adskillige års mellemrum, nogle var ikke dyrket i mands minde og derfor lyngbevoksede. I egne med stærk sandflugt eller oversvømmelser blev der taget hensyn til »fordærvede« jorder. Oprindeligt var det hensigten foruden agerjorden at opmåle »engene og de haver, hvor græs til hø og foder falder og kan høstes, hvad heller de ligger i skoven eller på slet mark«. Men det blev opgivet (se nedenfor). I 1681 var det tanken at udarbejde kort over de opmålte sogne; hensigten nævnes endnu i marts 1683, men blev ikke opfyldt.

I *markbøgerne* for de enkelte sogne, ordnet efter landsbyer og enkeltgårde, blev agerjorderne takseret efter den sæd, de egnede sig til: rug-, byg-, blandkorns-, boghvede- og havrejord, endvidere karakteriseret som god, middelmådig og ond jord, eller – i Jylland – opdelt i endnu flere klasser med nærmere betegnelser: ler-, muld- og sandjord (grå, hvid eller rød), sur jord m.v. Man får samtidig oplysninger om driftsformer. – Et forhold, der ikke bør overses, er, at disse titusinder af marknavne (især navne på åse og andre agersamlinger) i sjælden grad levendegør landskabernes karakter: bakker (»bjerge«) og høje, skov og krat (ege-, bøge-, birke-, elle- og tjørnebevoksninger m.fl.), enge, kær og moser, heder og overdrev. Å-, bæk-, sø- og fjordbetegnelser hører med i billedet, undtagelsesvis også bebyggelses- og trafikforhold: Mølleagre, Gårdsende, Ødegårdstoft, Vejagre, Stenkisten, Spangagre. Midt iblandt de naturgivne navne kan man møde noget så poetisk som Tavlebordsagre!

Agerjorden. Driftsformer. Markbøgerne giver et mangfoldigt billede af den dyrkede jord, der ofte var omgivet af eller opfyldt med enge, kær og vandhuller, i visse egne udsat for oversvømmelser fra å, fjord eller hav. På de danske øer og i dele af Østjylland var landsbyjorden i almindelighed opdelt i 3 marker eller *vange* (på Fyn ofte kaldt *løkker*). Tovangsbrug forekom dog bl.a. i egnen mellem Roskilde og København, men foruden de to store vange fandtes i reglen en mindre (rughaven). Fire- og femvangsbrug var fremherskende på henholdsvis Midt- og Vestlolland, og man finder dem også i Sydsjælland. På Fyn fandtes byer med mere end 3 løkker, og på den jyske halvø var inddelingen overordentlig forskellig. Trevangsbrug forekom især i egnen omkring Århus, 6 vange f.eks. på Djursland, men i det meste af Jylland var der landsbyer med fra 5 til 10 »tægter«, undertiden dog betydeligt flere ager-

skifter. Ved mange vestjyske landsbyer og enkeltgårde tales ikke om vange eller tægter, men om *fald*, agersamlinger svarende til *åse* i andre egne, ofte med et meget stort antal agre; hertil kom indhegnede tofter, de fleste kun små. Åsene eller agersamlingerne var af højst forskellig størrelse, fra få hundrede m² til flere tusinde. Agerbredden kunne variere fra mindre end 5 m til mere end 20, og ageren var langt fra altid lige bred fra ende til anden. Visse agre var ganske korte – terrænforhold kunne være bestemmende –, andre flere hundrede m lange. Mellem agrene, der ved pløjningen var blevet højryggede, var der en lavning (agerrén). I en del af åsene havde ikke alle gårde i landsbyen agerlodder, og lå et par enkeltgårde i fællig, fandtes der ofte jordstykker, som en af gårdene havde for sig selv (særopdyrking?). *Alsædsbrug*, hvor den dyrkede jord år efter år blev besået, forekom endnu hist og her, især i det nordvestlige Jylland. Denne »brødjord« krævede megen gødskning.

Ved *takseringen* blev den oprindelige instruks ikke fulgt på alle punkter, men der skete på Øerne en opdeling i fire klasser, hvoraf henholdsvis 2, 4, 6 og 8 tdr. land (udsæd) regnedes på en td. hartkorn. Til 1. klasse hørte god eller middel byg-, rug- og ærteland, til 2. ond, skarp og ringe jord af nævnte slags, men også boghvedesæd kom i betragtning, til 3. klasse hørte god havrejord, til 4. middel og ond. I Jylland omfattede vurderingsskalaen 6 klasser: allerbedst, god, middel, skarp, ond og allerværst, med henholdsvis 2, 4, 6, 9, 12 og 16 tdr. udsæd regnet til en td. htk. Jord anført til mere end 16 års hvile (brak) skulle ligesom anden »udygtig« agerjord ikke vurderes. En del jord blev »formedelst gødningen« takseret særlig højt, m.h.t. adskillige udmarker har det modsatte gjort sig gældende. Interessante er de mange varierende bonitetsangivelser: »sand og leret muld, god bygjord«, »grå og hvid sand, med nogen muld blandet«, »middel rugjord, sand og lidt muld«, »skarp rugjord, hvid og rød sand med en ringe del muld blandet, formedelst gødning af tang« (vestjysk fjerdeg), »ond havrejord, sand og grus«, »sid og sur havrejord«, »sand og lidt muld, god blandkorns[jord]«, etc. Let har det ikke været at vurdere de forskellige jorder, ikke sjældent blev agrene i en enkelt ås opdelt i 2 à 3 afsnit, der takseredes hver for sig. Man forstår de takserbønder, der underskrev med tilføjelsen: »Dette er efter instruks, så vidt muligt«.

Ved *trevangsbrug* var vangene som regel af ulige størrelse. Det udelukkede strengt taget ikke, at udsæden blev nogenlunde den samme fra år til år, idet næppe al jord i de to vange var blevet besået, udmarkerne mindst. Bønder i samme landsby kunne naturligvis have ulige store arealer dyrket jord, men boniteten varierede endnu mere. Tilfældigt valgte eksempler viser, at nogle bønder i samme landsby kunne have meget forskellige andele af god og middel bygjord, god og middel blandkornsjord samt god, middel og ond havrejord. Beregningerne over de mange jordstykker og fordelingen på de enkelte bondebrug i en landsby var meget omstændelig, og fejl var uundgåelige. Ved enkeltgårde (enestegårde), af hvilke de fleste herregårde og mange præstegårde var udenfor landsbyfællesskabet, blev takseringen forenklet, men iøvrigt var en stor del af de spredtliggende jyske bøndergårde forlængst delt mellem to eller flere brugere.

Visse sider af landbrugsdriften, som var karakteristiske for fællesskabstiden, vil senere blive omtalt. Det bør understreges, at boniteringen ikke siger noget sikkert om, hvad der faktisk blev sået i de forskellige agre. Men interessant er det, at man gennem landmålingen får oplysning om, hvad hver enkelt bonde havde af jordlodder spredt i bymarken og ved delte gårde i de forskellige agerskifter. En del af jorden kunne være halvt »brudt«, enten som ødejord eller som kun delvis opdyrket agermark. Man kan derfor finde omtalt »mark med alle sine ager, hele og halvbrøden, . . . åser, vænger, stumper og stykker, forpløjninger, under hvad navn det være kan« (opdyrkede jordlodder havde mange navne!). Landsbyer kunne have een eller flere bymarker fælles. Det gjaldt således Lund og Lyderslev på Stevns, der havde Østermarken, Nørremarken og Vestermarken fælles, men ifølge markbogen desuden Nymark med lidt engbund. Forholdene blev ikke mindre komplicerede derved, at sognets jorder tilhørte en halv snes ejere. I Lund var 4 gårde »slet øde«, i Lyderslev blev en ødegård slået sammen med en anden. Det hænder også, at huse har haft jord i marken, som i »gamle dage« var taget fra nogle gårde, men siden svenskekrigens tid ikke »ved magt«, hvorfor gårdbrugere atter havde overtaget jorden, som de »for alderhedens skyld« ikke har kunnet udpege, men dog betalte skatter og afgifter af (Drostrup i Læborg sogn, Malt hrd.). Og der var ødegårde, hvis lyngklædte jorder ikke i mands minde havde været i brug. Det gjaldt navnlig de godt 20 år tidligere krigshærgede og pestrante sogne i Sydjylland.

Enge, overdrev og skove m.v. Den påtænkte opmåling af enge viste sig meget besværlig, hvorfor den blev opgivet, i stedet skulle de takseres til læs hø af forskellig kvalitet. Såvel enge i vang eller fælled som i moser, kær eller ved enden af agre skulle medregnes. Der gik 24 læs godt hø eller 48 læs mosehø på 1 td. harthorn. I det vestlige Jylland skelnes mellem marskeng og gesteng, men man møder også betegnelser som »middel hø« og »ond hø«. Overdrevene takseredes efter, hvor mange »bæster og høveder« (heste og stkr. stort hornkvæg) der kunne græsses på dem. Samme ansættelse gjaldt ved heste- og kohaver, ved små tofter o.l. Skovene skulle takseres efter det antal svin, der kunne fedes på olden; der regnedes 32 svins olden på 1 td. htk. Langt den overvejende del af skovarealerne tilhørte kongen og herremændene; de blev nu takseret af bønder, der ikke var lodtagne i de pågældende skovområder, men bosat på egnen. Det var heller ikke de almindelige takserbønder, der vurderede enge og overdrev, men særligt udpegede mænd. Udbyttet af engene blev vistnok ofte takseret meget lavt, hvad enkelte bønder ærligt vedgik. – Selvejerbønder med skovsparter kunne f.eks. hugge hjultømmer, »men de andre må intet hugge uden det, dennem af deres øvrighed vorder udvist«, som det i overensstemmelse med loven hed.

I forbindelse med landmålingen skulle der indhentes oplysning om, hvorvidt landbrugerne havde indtægtskilder eller andre fordele ved siden af deres hovederhverv. På det punkt var bønderne tilbageholdende. Fiskeri i åer, søer, fjorde eller på havet gjorde de mindst muligt ud af, dog hører man om landsbybønder, der

fiskede med småkroge eller ålestang, det sidste også i isvintre. Tørvemoser havde man ikke overalt, men ofte måtte bønderne *købe* såvel tørv og andet brændsel som hjul- og bygningstømmer. Gærdsel (til hegn, undertiden til at sætte ovenpå digerne, hvad enten disse bestod af jord, sten, tang eller andet) kunne i det meste af landet hentes i skovene, og der nævnes forskellige træsorter: hassel, el, tjørn m.fl.

Møller omtales i markbøgerne af flere grunde. De var ansat til mølleskyld i matriklen af 1664, og til mange af dem lå der nogen „gerjod, undertiden eng. Ved 1688-matriklen fandt omtaksering sted; der blev nu taget hensyn til møllens »kunder« og dens formalingsevne. Fæstebønderne havde ofte pligt til at benytte bestemte møller (tilhørende godsejeren), mens selvejerbønder havde friere valg. Der fandtes nu foruden de mange vandmøller også vindmøller. Ikke sjældent blev møllen udførligt omtalt, navnlig hvis den havde mangler på hjul og stene, med oplysning om formalingsevne, f.eks. at en vandmølle ved »fuld vand« kunne male 7 tdr. korn, men kun 2 tdr., når der var tørke. Markbogen fra Endelave oplyser, at øens vejrmølle var så brøstfældig, at beboerne måtte søge til Jylland for at få deres korn malet eller hjælpe sig med håndkværne. Saltudvinding havde tidligere spillet en betydelig rolle på Læsø, men blev her forbudt 1652, fordi øens skov var forbrugt. På Endelave, hvor hver gård ifølge Århusgård lens jordebog 1544 havde svaret 4 tdr. salt, stod det i 1683 dårligt til; markbogen indeholdt beklagelser over den høje skat på »saltbrænden«.

Modelbøger og matrikler. På grundlag af markbøgerne (i ekstrakt) blev der udarbejdet modelbøger, hvor der for hvert sogn fandtes 2 foliosider pr. gård med oplysning om bondens sædejord af forskellig sort i hver vang (brug og hvile var anslået), endvidere antal læs godt hø eller »mosefoder« og antal høveders græsning, evt. andre erhvervsforhold. På næste side opsummeredes agerjorden fordelt på de forskellige sorter sædejord og omregnet til tdr. land og til hartkorn efter den nye matrikels takst; høudbytte, græsning og svins olden ligeledes. Der foretoges i henh. t. kgl. resolution nogle ændringer, efter at modelbøgerne var udarbejdet, således blev hartkornet for Fyn-Langelands vedkommende forhøjet med 1/12 i matriklen, for Jylland med 1/16. Modelbøgerne angav den virkelige jordværdi, men regeringen fandt, at der i de nævnte landsdele var sket en større nedgang i hartkorn end på den sjællandske øgruppe. Alligevel blev det samlede hartkornsareal efter 1688-matriklen kun ca. 358.000 tdr. mod den gamle matrikels ca. 440.000. Der blev under disse forhold ikke tale om nedsættelse af hartkornsskatterne, men der var stadig uligheder, som man på lokalt plan søgte at bøde på. Der er næppe tvivl om, at Øerne og i det hele taget de stærkt kornproducerende egne måtte bære tungere skattebyrder end størstedelen af Jylland, ikke så meget på grund af halvøens »skarpere« jorder, som fordi græsning og høavl takseredes lavt, og jyderne havde gennemgående forholdsvis store kreaturbesætninger. *Matriklen af 1688* (Christian V's matrikel) viste følgende *jordfordeling* (i tdr. hartkorn): Krongods 88.683, kirkegods 27.014, skolegods 9.705 (heraf universitetet 3.177

tdr.), adelsgods 166.587, borgerlige besiddere 59.555 og selvejerbønder 5.947 tdr. htk., kun 1,6 %. – Brugsforholdene under de rådende sociale og økonomiske tilstande vil blive omtalt i et følgende afsnit.

Det gamle land – og det nyvundne. Kulturhistorikeren Hugo Mathiessen har i et af sine værker tegnet et nænsomt og detaljeret billede af »det gamle land«, herligt uberørt som det i hans øjne var af teknisk betonet stræben efter intensiv udnyttelse. Med nogen overdrivelse lader han trevangsbruget være fremherskende »næsten overalt« og fortæller som andre før ham om fællesskabet og den komplicerede jordfordeling, der lagde bånd på den enkeltes handlefrihed, så stilstand og sløvhed blev følgen. Dog erkender han, at markbruget »arbejdede indenfor en elastisk ramme af ubrugt jord, skove, almindinger, overdrev og vildsomme naturstrøg – et reservefond af land, hvortil brugerne stadig kunne støtte sig«. Men det er, som om han kun vil lade dette gælde for »en ældre tid, da befolkningspresset var mindre« (?). Det er uden tvivl rigtigt, at megen jord var blevet mager og græsningsfattig i tidens løb, at megen kostbar gødning gik til spilde ved kreaturgræsning i skove og på overdrev, ligesom de fjernereliggende jorder forsømtes. Men det burde tilføjes, at også bestræbelser for at udvide kornarealerne bidrog til at forøge græsningsmangelen. En hel del nyopdyrkning fandt sted. Et hovedresultat af Rise Hansens og Steensbergs indgående studier over tre sjællandske landsbyers dyrkningsforhold fra 1682 til 1768 er faktisk, at de dyrkede arealer blev forøget med fra ca. 10 til ca. 25 % og naturligt nok mest dér, hvor der indenfor selve bymarkerne var ikke så lidt uopdyrket jord. Men markbøgerne fra 1682 og 83 kunne også fortælle om nyopdyrkning i en noget ældre periode. I det midt-østjyske hedeland havde bønder i Hårby i Veng sogn, Skanderborg birk, nogen tid tilbage »oppløjet af heden« en fjerde bymark, ifølge opmålingen 22 nye fald eller agerskifter »ganske langt fra byen«. Betegnende nok måtte man her savne naturskildrende stednavne (dog: Udskov, Dalen, Lundens ager) og tale om »et fald udenfor stabelen«, »blokker ud for stabelen« o.l. Men de 469 indvundne agre udgjorde ca. 1/4 af det opmålte dyrkede areal. Her skulle der efter to år med udsæd af boghvede og rug, boghvede og havre eller rug og havre følge 4–6 års hvile, i nogle tilfælde helt op til 14–16 års brak. Måske blev disse lange hvileperioder skønsomt angivet af bønderne, og sandsynligheden taler for, at sådanne udvidede hedebrug med tiden kom i god drift; en del agre blev dog atter opgivet.

Modsætningerne mødtes. Samtidig med at krige og naturkatastrofer, navnlig sandflugt, som tidligere omtalt medførte ødelæggelser og tilbagegang for talrige, især vest- og nordjyske landbrug, forekom nybrud og videreudvikling i 1600-tallet. En sjælden gang står tegn mod tegn i samme kildeudsagn. Præsteindberetninger fra 1650erne er tilbøjelige til at skildre mange sognes landbrugsforhold i alt andet end lyse farver. Det gælder også præsten Mikkil Hansen i Oksby syd for Varde, når han i 1651 beretter, at sandet lå over kålgårdene til bøndernes huse, og at gårdbrugerne kun havde tofter i brug. Men samtidig opregner han hel- og halvgårde samt bol og

fortæller, at »de som i gamle dage var bol, som mig af gammel folk er berettet, kaldes nu gårde meste parten«. Også i andre egne var tidligere bolssteder ofte blevet til gårde, og nye »små bol« omtales. Som modstykke til de mange ødegårde og -jorder finder man i markbøgerne sikre tegn på hedeopdyrkning, som dog i reglen ikke kan tidsfæstes. Stednavnet Hedeby var ikke almindeligt, men der nævnes mere end 50 Hedegård(e) og Hedehus(e) foruden endnu langt flere Hede-navne, oftest i sammensætninger. *Hedegårde* er i flere egne navn på små landsbyer med fra 2 til 7 gårde af middelstørrelse, andetsteds togårdsbebyggelser, hvor hver af gårdene var betydeligt større (hartkornsangivelserne i 1688-matriklen). De to gårde, der som regel blev benævnt efter verdenshjørner og set i forhold til hinanden, havde bemærkelsesværdigt ofte ens hartkorn, hvad der kunne tyde på, at opdyrkingen var af ret ny dato; forholdet kunne dog også være 2:1. *Hedegård* var i de fleste tilfælde en enkelt gård, ikke sjældent dog med to brugere. *Hedehuse* og *Hedestederne* kunne omfatte smågrupper af huse med jord, nogle med over 1 td. htk.

Talrige oplysninger i markbøgerne vedrører nyopdyrkning i udmark, på heder eller i skov. Ikke få *skovhuse* opstod i 1600-tallet, som stednavn træffes *Skovhus(e)* en snes gange og i alle landsdele. I enkelte sogne kan et ikke ubetydeligt antal agerstykker være »opløjet« eller »opbrudt« af heden *eller* af skovjord, hvor den kunne være vanskelig at opmåle. Undertiden blev der pløjet og sået mellem store træer, hvis oldenhøst stadig skulle udnyttes. Det forekom også, at bymænd fæstede jord til fædrift, men »opbrød« en del af den til sæd. I Tirstrup, Sdr. Djursherrede, omtaler markbogen således »jord af brug og hvile, som for 15 år siden skal være udlagt til fædrift for deres [bymændenes] kvægs inddrifts skyld«.

Det er ikke muligt at få fyldestgørende oplysninger om alle de indtagne arealer, hvoraf utvivlsomt størstedelen har suppleret landsbyers eller enkelte gårdes agerjorder enten for en tid (megen opbrudt hede- og skovjord anses ved landmålingen for »udygtig«) eller for bestandig. Ofte hedder det om visse jorder, at de ikke i mands minde, i 40, 50 eller flere år har været i brug. Eller det siges om en »årsgøde« eller »(ind)tægt« indenfor et græsmarksbrug, at den kun bruges »for mangel skyld af jord«. Også opdyrket skovjord blev hist og her atter opgivet, fordi den var for ufrugtbar. Og det tør formodes, at brugernes »nedsættende« omtale af dårlige jorder i stor udstrækning blev accepteret ved landmålingen. Bønderne frygtede – under indtryk af netop disse års gentagne udskrivning af ekstraskatter – med god grund nye, tyngende skattepålæg.

Bondebrug og storbrug. Erhvervsforhold

Antal brugere. I Henrik Pedersens store tabelværk, »De danske Landbrug 1688« (1928) kan man med fordel udnytte hartkornsoplysninger og – trods uundgåelige opmålingsfejl – også tallene for dyrket areal (tdr. ld. à 14000 kvadratalen). Men gårdantallene svarer ikke til de faktiske forhold. I Jylland er det ikke fortrinsvis det

minus, som ødegårdene giver, der gør revision af gårdbrugenes og navnlig gårdbrugernes antal nødvendig, men derimod det store plus, som fremkommer, når markbøger fra de mange hundrede jyske sogne gennemgås. Her nåede Henrik Pedersen, der døde 1926, ikke at udnytte og kommentere alle resultaterne af sine forarbejder (se mine studier over gårde og gårdbrug i 1700-tallet, *Hist. Tidsskrift* 12. rk. V, 1970). Øerne og Jylland skulle ifølge tabelværket have omtrent lige mange gårde (over 1 td. htk.) i 1688, henholdsvis knapt 29.000. Bornholm ikke medregnet, og 29.200, herregårde, bøndergårde, præstegårde m.fl. under ét. Regnes de fleste »øde« gårde for ubesatte, var der navnlig på Sjælland og Falster adskillige procent færre gårdbrugere end gårde, idet der sjældent sad to brugere på en bondegård og ikke få fæstegårde var delt mellem brugere af bestående gårde. I store dele af Jylland forholdt det sig anderledes. Her sad der, som tidligere berørt, meget ofte to, undertiden flere brugere på en bondegård, d.v.s. i måske de fleste tilfælde var gårdene forlængst delt. Det kan, som allerede Henrik Pedersen forsøgte, med overvejende sandsynlighed fastslås, at der i Jylland som helhed var et »gårdbrugeroverskud« på henvend 6000. I matriklen blev i almindelighed kun een bonde anført, selv om der var to eller flere brugere på en bondegård og dennes bygninger og/eller markbrug i realiteten var delt. Det omtalte »overskud« fandtes navnlig i Syd- og Midtjylland (Riberhus, Skivehus, Hald og Silkeborg amter) samt i Himmerland. Det lå her mellem 30 og 40 %, i vistnok alle de øvrige jyske amter mellem 12 og 20 %. Da Jylland, trods sine vidtstrakte uopdyrkede områder, havde henvend 9.000 matrikulerede huse med $\frac{1}{4}$ – 1 td. htk., mere end dobbelt så mange som Øerne, tør det antages, at næsten 60 % af alle landets jordbrugere fandtes i Jylland.

Landsbygårde og enkeltgårde. Langt de fleste gårdbrugere boede i landsbyer, på Øerne mere end 95 %; kun det nordøstlige Sjælland og Midtfyn havde et procenttal omkring 90. I de lige så tæt befolkede østjyske egne syd for Limfjorden og helt til Kolding var forholdet omtrent som på Øerne, men i det øvrige Jylland fandtes mange enkeltgårde. De tegnede sig i det meste af Vendsyssel og store dele af Vestjylland for mellem 20 og 50 % af samtlige gårde, varierende fra sogn til sogn. I limfjords- og kystegne længst mod vest var i visse sogne mere end halvdelen af gårdbrugerne bosat på »enestegårde«, hvoraf mange forlængst var delt. Der kunne endda findes gårdsamlinger eller små landsbyer, hvor kun en enkelt bonde stod indskrevet i matriklen for »gården«, skønt der var 4–8 brugere (*Hist. Tidsskr.* 12. rk. V, s. 22 f.). Ret ofte blev det ved opmålingen i 1683 oplyst, hvor megen jord der lå til hvert brug (hver bruger). Blandt de opdelte eller udstykkede gårde var en del tidligere hovedgårde, bl.a. Emborg (det gamle Øm kloster) og Bjørnholm, forhen Vitskøl kloster, hvor 5 bolsmænd havde jord i brug, men ikke blev opført i sognets markbog. I Middelsom herred havde Skjern hovedgård »i langsommelig tid stået øde«, vistnok siden kejserkrigen, men der var på hovedgårdsjorden oprettet 3 store bøndergårde. Lokalt forekom altså eksempler på en udvikling i anden retning end

den almindelige udvidelse af hovedgårdsdriften, der åbenbart heller ikke blev praktiseret i alle tilfælde, hvor bevilling til bondegårdsnedlæggelse var givet. Drammelstrup »øde by« (?) i Tirstrup sogn, Syddjursland, skulle således før 1683 være lagt under hovedgården Høgholm, men i 1687 og lang tid senere sad der stadig fæstere på de 4 gårde, og de havde i 1771 samme hartkorn som anført i 1688-matriklen.

Ikke blot i hedeegne, men også på mere frugtbare strøg med stærkt kuperet terræn var enkeltgårdene talrige, således i dele af Nord- og Vestvendsyssel. At spredtliggende oprindelige enkeltgårde ofte blev delt i to eller flere turde fremgå af gårdnavne med Store og Lille, Øster og Vester, Sønder og Nørre, Over- og Neder-, nu og da også Midt- eller Mellem-, der antyder en tredeling. Men delingsprocessen angik jo ikke blot enkeltgårde. Togårde i Voer sogn, Østvendsyssel, og Firgårde i Dover sogn nær Skanderborg fik i tidens løb adskilligt flere brugere, end navnene gav formodning om. Det var naturligt nok især *større* enkeltgårde, der blev delt eller fik mindst to brugere. Derved blev gårdbrugerne efterhånden mere lige på hartkorn. Undtagelser forekom. I sandflugtsegne må klithuse med to beboere tages som udtryk for landbrug i tilbagegang. Men som påvist var der ifølge markbøgernes oplysninger i jyske landsbyer gennemgående langt flere gårdbrugere og bolsmænd end gårde og bol. Et eksempel på, hvor delt en landsby i flere henseender kunne være, har man i Vejen by, Malt herred. I matriklen står Vejen for 9 bøndergårde samt præstegården, men der var 25 gårdbrugere. 18 fik deres jord opmålt hver for sig; her var gårdene altså delt, men i 2 tilfælde fik gårdbrugerne to og to jorden opmålt samlet, ligesom 3 selvejere øjensynligt fik deres 84 tdr. ld. store gård opmålt under ét. Der var 23 stuehuse (»våninger«), men på en af gårdene boede to fæstere, på en anden en selvejer og en fæster. Derimod havde de 3 selvejere, der fik deres jord opmålt samlet, åbenbart hver sit stuehus. Kun 3 fæstere havde mere end 28 tdr. land hver.

En række øsamfund, f.eks. Samsø og Endelave, havde jorden delt i *fjerdinger*. Der var på Endelave 88 fjerdinger, og brugene varierede fra $\frac{1}{2}$ til $6\frac{1}{2}$ fjerding med ialt 63 (muligvis 66) brugere på 41 gårde; 4 halvfjerdingsgårde blev hver især vurderet til lidt under 1 td. htk. og opførtes derfor i 1688-matriklen som huse med jord. I mange egne var der landsbyer med brugsstørrelser fra helgårde ned til ottingsgårde og halvbol, sjældent fjerdingsbol; de to sidstnævnte kategorier må i Henrik Pedersens tabelværk som regel søges under huse med jord. De største helgårde fandtes i Københavns amt, hvor gårdenes gennemsnitshartkorn var nær 10 tdr. hartkorn, nogle havde over 20 tdr. Mindst var vel hartkornet på Læsø, hvor 68 jordegne bønder og 193 husbeboere ejede henholdsvis 89 og 86 tdr. htk. Øen var naturligvis hjemsted for en fiskerbefolkning, men de fleste beboere drev tillige jordbrug, og et gammelt hovederhverv var saltsydning.

Hoved- og ladegårde. På grundlag af det store materiale fra 1680erne har Henrik Pedersen givet et statistisk billede af »hovedgårdsbedriften«. Der var dengang

efter hans beregning 731 hovedgårde, deraf 324 på Øerne: Sjælland 151, Lolland-Falster 41, Fyn 132; i Jylland var der 407. Tættest lå herregårdene på Fyn, nærmest fulgte de senere Maribo og Thisted amter. Det sidste kan overraske, men de vest- og nordjyske herregårde var gennemgående små. Fåttallige var de store gårde i krongodsegne som Nordsjælland, dele af Vest- og Sydsjælland, på Falster og i det nordvestlige Fyn, endvidere i egne omkring Kolding og Skanderborg samt nord for Randers. I Jylland var hovedgårdenes gennemsnitshartkorn 35 tdr. mod 53 i det øvrige land. Der fandtes på halvøen kun 6 hovedgårde med mere end 100 tdr. htk., men øst for Lillebælt 28. Dog var der i Jylland adskillige store, velarronderede adelsgårde: Clausholm, Gammel Estrup, Rosenholm m.fl., men samtidig 112 gårde under 20 tdr. htk. mod kun 36 på Øerne. Når Henrik Pedersen regnede med, at der på den sjællandske øgruppe gik ca. 10 bøndergårdes hartkorn på en hovedgård af gennemsnitsstørrelse, på Fyn $6\frac{1}{2}$ og i Jylland kun lidt mindre, så han bort fra, at der på hver 4. eller 5. jyske bondegård sad mere end een bruger. Stor var afstanden mellem et storbrug som Gisselfeld med ca. 235 tdr. htk., henved 40 middelstore bøndergårdes jorder, og de talrige herregårde med ikke større tilliggende end mangen bondegård. 1688-matriklen ansatte hovedgårdenes hartkorn til ialt 31.200 tdr., knapt 9 % af landets hartkorn, og af det opmålte dyrkede areal på 1.933.000 tdr. land var kun 137.000 tdr. hovedgårdsjord. Men det var forhold, der i den følgende tid ændredes til storbrugernes fordel.

Krongodsudlæg og nedlæggelse af mange hundrede ødegårde førte til oprettelse af nye hovedgårde. Af 4 små bøndergårde oprettede Jørgen Marsvin i 1650erne Marsvinslund (herom vidste Steen Blichers bindestuebønder endnu i 1800-tallet at fortælle). Ret små var også Knudseje og Dybvad i Vendsyssel, Hessel i Himmerland, Ormstrup (Frijsholt) i Hovlbjerg herred og Skjerring Munkgård i Ø. Lisbjerg hrd. I Østjylland blev endvidere Gersdorffslund oprettet af en tidligere hovedgård og en række landsbygårde i Hads hrd., hvor Jens Rodsteen på lignende måde oprettede Rodsteenseje i 1680erne og 1695 Kanne (senere Rantzauseje). På Sjælland satte rentemester Henrik Müller rekord i herregårdsoprettelser: 1661 Kornerupgård i Sømme herred, lidt senere Ågård og Bøstrup i Løve hrd.; nord for Ringsted fik han udlagt Skjoldenæs, der 1617–62 lå under Ringsted kloster, opførte her en ny hovedbygning og kaldte godset Skjoldenæsholm; i Volborg hrd. samlede han et par bøndergårde (oprindeligt en adelig sædegård) til Skullerupholm, der 1685 fik sædegårdsrettigheder, som det s.å. skete med Lejregård (det senere Ledreborg), hvis hovedbygning og avlsgårdsbygninger han tidligere havde ladet opføre. 1674 oprettede Müller Ellingegård og Annebjerggård af talrige Odsherred-bøndergårde. – I Sokkelund herred havde den jagtglade mecklenburger Vincents Hahn i 1673 af landsbyen Tobberup oprettet Hjortespring, før han gik i gang med Jægersprisreformerne. Ved Furesøen opstod i 1660erne dronning Sophie Amalies Dronninggård og Frederiksdal. Krabbesholm i Volborg hrd. var Holger Rosenkrantz' værk, Gjeddesholm i Tune hrd. oprettede Holger Vind af gårde fra flere landsbyer og jord fra Torslundemagle by. Den borgerligfødte Frederik Giese

opnåede i 1683 sædegårdsrettigheder for Giesegård, endnu i 1670 kun 2 bøndergårde. Nævnte år havde købmandssønnen, forpagter Jens Lauridsen af udlagt krongods ved Præstø oprettet Nysø og opførte her den smukke hovedbygning. En begavet kancelliembedsmand, Poul Nielsen Rosenpalm, fik ved udlæg af krongods og gennem mageskifter held til af 7 øde gårde i Brorup by at oprette Brorupgård ved Slagelse. Spanagergård blev fra 1680 et nyt led i det gods kompleks, en borgmesterson fra Køge, Caspar Schøller, samlede tæt ved sin hjemby. På Lolland oprettede kronen 1685–86 Bådesgård af 12 øde gårde i to landsbyer og kort efter ladegården Prierskov under Fuglsang. På Fyn forstod skriveren og ridefogden over Nyborg amt, Claus Rasch, ved køb og mageskifter med kongen at skaffe sig betydeligt bøndergods, og 1690 fik han Raschenberg (opr. Bavnegård, senere Juelsberg) anerkendt som hovedgård.

Disse eksempler viser, at ikke mindst borgerlige embedsmænd og nyadelige, men iøvrigt en broget flok godsbesiddere, ved målbevidst tilegnelse af ødegårdsjorder og udnyttelse af kronens penge og enevoldskongernes gavmildhed fik oprettet et anseligt antal hovedgårde. Flere af disse skulle med tiden vokse. Blandt storgodsejerne stod i enevældens første tid en handelsmand af hollandsk afstamning, den alsidige resident og forretningsmand Gabriel Marselis, der sammen med sine brødre overtog flere norske jernværker og for sine tjenester erhvervede jordegods i dobbeltmonarkiet, i Danmark Århusgård (Havreballegård) og Kalundborg slot og ladegård med bøndergods, skove og tiender m.m. Også en yngre bror og dennes familie ydede regeringen store lån og leverancer, for hvilke de især fik udlagt hovedgårde i Salling, Mors og Thy. Slægten må i enevældens første tid have ejet henved 5 % af landets jordegods. Navnet Marselis blev udtryk for vesteuropæisk storkapitals indflydelse i Danmark-Norge i en periode med økonomisk nedgang. Gabriel Marselis måtte standse sin udbygning af norske bjergværker (og bønder), men regeringen havde brug for hans kapital og optog ham 1665 i dansk adelsstand.

I årene 1700–1720 blev der oprettet færre nye hoved- og ladegårde, de fleste på Sjælland: 1704 Østrupgård (Lerchenborg) af 8 store bøndergårde i Østrup by samt noget kirkegods, ialt 111 tdr. htk., og Højstrup på Sydstejns nogle år senere, egentlig en genoprettelse, hovedgårdens jorder havde siden 1621 været fordelt på 4 bøndergårde. På Langeland oprettedes under Tranekjær et par avls- eller mejerigårde og i Jylland Fuglsø avlsgård, Gjerlev hrd., af Fuglsøs 6 gårde.

Trods alt var kun godt 40 landsbyer i perioden 1650–1720 blevet nedlagt til fordel for nyoprettede hovedgårde, mens mere end det dobbelte antal måtte tjene til udvidelse af bestående herregårdes arealer. I endnu langt flere tilfælde blev enkelte gårde nedlagt eller jord blev frataget landsbygårde, der fik lov at leve videre som reducerede bondebrug. Gunnar Olsen har noteret 108 nedlæggelser 1650–65, derefter 73 1666–81, fra 1682 (da nedlæggelse af bøndergårde blev forbudt!) til 1699 103, men 1700–1719 kun 58. Bølgen, der rev bondejord med sig og aflejrede den ved hovedgårde, fortsatte snarest med forøget styrke fra 1682 og 1600-tallet ud. En vis stilstand indtraf i Frederik IV's første regeringstid.

1700–1715 kendes med sikkerhed kun 38 tilfælde, hvor bondejord blev inddraget under hovedgårde.

Hovedgårdsdriften. I egne med spredt bosættelse fandtes herregårde, der fra deres oprindelse var særbrud, uden landsbytilknytning. Det historiske Hald syd for Viborg er et eksempel. Men mange storbrug havde engang været bøndergårde i en landsby, og selv om de ofte var udflyttet fra denne, blev det gamle trevangsbrug i reglen bevaret, efter at der var tilkommet en særmark udenfor landsbyfællesskabet. Næsbyholm havde en sådan særmark, et nybrud, men også gammel hovedgårds-mark i fællig med Næsbyes bønder og desuden jord inddraget fra en anden landsby, hvorfor der her var opstået et nyt fællesskab. En anden midtsjællandsk hovedgård, Sørup, havde sin andel i en stor bymark samlet i 13 åse (272 agre). For en enkelt større marks vedkommende var der dog, når den lå i fællig, tale om fællesskab med flere byer. De øvrige hovedgårdsmarker var indgrøftede og indhegnede. Adskillige hovedgårde opslugte i den værste ødegårdstid helt deres landsbyer. Matriklen 1662 omtaler i Bavelse 13 gårde (3 var øde) og 4 huse, men i 1670 kunne den »afbrudte« Bavelse bys jorder indrettes til udvidet hovedgårdsdrift; en anneksgård havde dog som kirkegods måttet udskiftes med en gård i en naboby. Ikke langt derfra, på grænsen af store skove, lå Harrestedgård, hvis ejer 8 år forinden havde nedlagt praktisk talt hele landsbyen Harrested. Det kunne ved opmålingen ikke oplyses, hvilke jorder der tidligere havde ligget til landsbyen, utvivlsomt et bevis for, at der havde været fuldt fællesskab mellem hovedgård og landsby. Da denne forsvandt, blev Harrestedgårds areal næsten 4-doblet. Alene fra Midtsjælland kunne Henrik Pedersen således anføre en række eksempler på hovedgårde, der i 1600-tallets senere del »vikler sig ud af landsbyfællesskab og dyrkningstvang« for at blive storbrug. I andre tilfælde bestod et vist fællesskab. Ringsted by og Ringsted klostres ladegård synes således at have haft deres agre i de tre marker adskilt: byen havde sine åse, klosteret sine, meget lig forholdene i den store bymark ved Sørup hovedgård, men helt forskellig fra Rygård i Ry sogn, Voldborg herred, der havde 3 marker indhegnet for sig selv, mens landsbyen Ry havde 3 andre marker.

Ved omfattende undersøgelser søgte Henrik Pedersen at nå til klarhed over, i hvilken udstrækning hovedgårdene var teknisk uafhængige af landsbysamfundet, »ude af fællig«. Han fandt, at dette gjaldt 563 af 686 hovedgårde (ca. 45 var tvivlsomme) med en udsæd på godt 111.600 tdr., mens 123 storbrug med tilsammen 18.500 tdr. udsæd endnu lå i fællig, det var især små og mellemstore herregårde. Storbrugene var overvejende »individualbedrifter«, fastslog Henrik Pedersen, der samtidig påviste, at flertallet af hovedgårde, der var kendt fra middelalderen, på Øerne lå i fællig, hvad der sjældnere forekom i Jylland. I modsætning til J.A. Fridericia antog da Henrik Pedersen, at en betydelig del af de middelalderlige adelsgårde var rykket ned i bøndergårdsgruppen, der herved fik en vis kompensati- on for inddragelsen af bondejord under hovedgårde. Der var dog også herregårde, som på relativt kort tid blev udvidet fra hovedgårde af den middelalderlige

lavadelstype til »moderne« storbrug af en sådan størrelse, at der med henblik på driftsudbyttet måtte ske en udstykning i flere avlsgårde. Gisselfeld var et tidligt eksempel. Andre hovedgårde, f.eks. Pederstrup i Vestlolland, fortsatte udviklingen. Dette senere så bekendte gods kunne i kraft af kgl. bevilling på kort tid udvide hovedgårdstilliggendet fra ca. 30 til næsten 85 tdr. hartkorn. Ejeren, rentemester P. Brandt, »gjorde med markerne og skovene de bedste erobringer han kunne«. Det skete på en halv snes bøndergårdes bekostning.

Hovedgårdenes driftssystem svarede i reglen til egnens, men overgang til særdrift gav mulighed for variationer. Nogle steder hed det, at gården havde »ingen visse vange«, at jorden blev brugt i flæng, »besås her og der« o.l. Men oftest var der tale om et driftssystem bestemt af omdriftens varighed (rotationstiden). Indenfor *trevangsbrugets* store område kan det forekomme, at der er mindst 4 hovmarker, men dog trevangsdrift, idet to marker driftsteknisk kun var én mark (Gjorslev). Tilsvarende var forholdet på den sydfynske hovedgård Rødkilde, der havde 6 vange (»løkker«), som blev drevet to og to sammen. Øllingesøgård og Søllestedgård på Lolland havde derimod fire- og femmarksbrug, sidstnævnte med følgende rotation: 1. år rug og hvede, 2. byg, 3. ærter, 4. byg og havre, 5. år hvilede marken. Ved det såkaldte *græsmarksbrug*, der var almindeligt i størstedelen af Jylland, var det karakteristiske en længere omdrift og i reglen flerårig hvile (græsleje, brak). For hovedgårdenes vedkommende var forholdet ofte det, at markerne blev drevet i flere afdelinger med forskellig omdrift og hver med sit særlige sædskifte. Ved den fynske hovedgård Scheelenborg med dens 10 marker, vange og haver udgjorde nr. 1–2, 3–4 og 5–7 de tre hovedmarker, et trevangsbrug, mens 3 mindre marker blev besået hvert år. Disse små alsædsbrug, der fandtes mange steder i landet, var ikke af større betydning. Interessant er det, at der forekom enkelte 3-dobbelte driftssystemer, ved Glumstrupgård på Mors således: I. alsædejord, der – efter at være gødet – 1. og 2. år blev besået med byg, 3. år med havre, II. »brødjorden«, der efter gødskning blev besået med byg det 1. år, 2. år med rug, det 3. år med blandkorn og endelig et 4. år med havre for så at hvile i 6 år, III. udmarksjorden eller »havrelandet«, besået i 4 år; den blev ikke gødet, men hvilede i 7 år.

Hovedgårde med enkel omdrift var mindst 522 gårde med godt 72 % af det opmålte dyrkede areal, sammensat drift forekom ved 114 storbrug med næsten 16 %, mens 95 gårde med ca. 12 % af jorden havde anden eller uangivet drift. Øernes hovedgårde havde overvejende enkel omdrift; det samme gjaldt 249 af 407 jyske storbrug. Af de sidstnævnte havde kun 5 trevangsbrug mod 245 på de danske øer, for græsmarksbrug var tallene lige omvendt: 238 mod 5. Der fandtes på Øerne 20 fire- og femmarksbrug (deraf 17 på Lolland), samt 24 med sammensat drift, i Jylland 95; her lå også 68 af de 95 »uangivne«. Græsmarksbrug med 8–10 marker fandtes ved 171 af 238 jyske herregårde, kun 21 havde 6–7, mens 46 havde 11–13 eller endnu flere markers drift. S sammensat drift forekom ved en sjettedel af hovedgårdenes dyrkede areal, størstedelen på halvøen og her ved 30 gårde kombineret med græsmarksbrug, især i Thisted amt, som det endnu et århundrede senere kunne iagttages.

Forpagtninger. Et stort antal hovedgårde, navnlig sjællandske, var bortforpagtet, og der er bevaret en del forpagtningskontrakter fra denne periode. De indeholder oplysninger om hovedgårdenes tilliggende, såvel i marker (vange) som »indløkker udi ager, eng og græsgang« (Borreby 1671), om olden i skovene, tiender m.v. Mest værdifulde er i virkeligheden de bestemmelser, der omhandler markarbejdet og dermed hoveriet (se afsnittet om fæstevæsen 1660–1720), men det ses undertiden, at forpagteren tillige har haft ridefogdens hverv, har været godsejerens »fuldmægtig« på hjem- og landsting, åbenbart har taget sig af fæsteforhold og derfor har oppebåret fogedpenge (og »fogedskæpper«), ligesom forpagteren har haft indtægter som skifteforvalter. Foruden hovedgårdsdriften og hvad den kunne kaste af sig overtog forpagteren ofte nogen kirkejord samt de konge- og kirketiender, der tilhørte hovedgården, og havde da ansvaret for en eller flere kirkers vedligeholdelse. Han måtte værne skovene, hvorfra han selv og godsets bønder fik brænde og gavntømmer samt gærdsel til hegning, og for at hindre krybskytteri måtte han »føre bøsse«.

Forpagtningen var indenfor trevangsbrugets store område 3-årig og blev overtaget pr. 1. maj (Valborgs dag). Den rugsæd, der var sået, skulle besigtiges af uvildige mænd, og kvægbesætningen takseres tillige med andet »inventarium«, for at forpagteren efter 3 års forløb kunne aflevere tilsvarende eller betale efter takseringen. Naturligvis blev forpagtningen ofte fornyet, men på lidt ændrede betingelser. – Hvis »fjendtligt indfald« medførte skader på hovedgården og dens tilliggende, skulle upartiske mænd vurdere tabet, og forpagteren kunne vente godtgørelse. Man kan undres over den følgende sætning i Fr. Kofoeds kontrakt (Borreby 1671): »Men dersom nogen af bønderne, få eller mange, som jordebogen ommelder, bliver hannem fratagen, skal ej noget derfor udi forpagtningen kortes«. Det må nok erindres, at ejeren var den historisk bekendte, efterhånden fallerede Valdemar Daa.

Ved siden af kornavling, hvortil forpagteren kunne sikre sig hovbøndernes hjælp, var kvægholdet af stor betydning. På Spanagergård modtog forpagteren ved tiltrædelsen i 1720 som besætning 104 køer og 2 tyre, »så gode og dygtige, som nogen hollænder dem vil og kan annamme«. Hvis køer døde som følge af smitsom sygdom, måtte forpagteren betale 8 rdl. pr. stk. I andre tilfælde var kvægbesætningen forpagterens eller han supplerede den, der allerede fandtes på herregården, med egne indkøb. *Mejeribrug* (hollænderi) havde siden 1500-tallet haft ikke ringe betydning i Holsten og Østslav, hvor adskillige hollændere forpagtede hovedgårdenes kvægbesætninger. Før 1600 kendes et hollandsk ledet mejeribrug på Falster (Bønnedgård); på Sjælland omtales det første egentlige hollænderi 1652 (Gl. Køgegård); det var på 100 køer. Efter 1660 stiger antallet hurtigt, og adskillige mejeribrug var ret store. På Jægerspris gav hollænderen i 1680 5 rdl. pr. ko, og besætningen var på 150 køer. En forpagtningskontrakt fra Vordingborg slots ladegård 1711 indeholder udførlige oplysninger om en besætning af samme størrelse: om årligt tillæg, normal fodring, erstatningspligt i tilfælde af forsømmelser fra

»hollænderen« og hans folks side, hvorimod han ved korrekt anvendelse af tjenlige midler mod smitsom kvægsyge opnåede ret til at få andre køer i stedet, hvis nogle døde. Mejeriforpagteren fik, foruden fribolig, ret til selv at holde en besætning af køer, heste og får som på en større bondegård og til 16 svins olden i skoven samt til en snes tdr. rug og byg, til ildebrændsel og 15 kørsler den lange vej til København med mejeriprodukter. Forpagtningen blev indgået for 3 år, og den årlige afgift var knapt 5 rdl. af hver ko.

Bondegårdsdrift. I den omtalte hovedgårdsafhandling fremhævede Henrik Pedersen, at der hverken m.h.t. driftssystemer eller disses udbredelse var typiske forskelligheder mellem hovedgårdene og landsbyerne. Dog var trevangsbrug mere udbredt i det sydøstlige Jylland, end dets forekomst ved storbrugene lod formode; spredt fandtes det endog i Gjerlev herred mellem Randers og Hadsund. Sammenlagt drift var også almindelig ved bondebrugene. Det kan have forbindelse med nyopdyrkning, og man tør ikke se bort fra »lokalt initiativ« blandt bønder. Det ligger nær at sammenligne forholdene på dette punkt med udviklingen efter de store landboreformer, da det et godt stykke ind i 1800-tallet hændte, at fæstebønder modsatte sig overgang til en driftsform, som blev foreskrevet eller i hvert fald stærkt anbefalet (kobbeltbrug). Mange bønder påstod stædigt, at de selv bedst kendte deres jord og vidste, hvorledes den med størst udbytte kunne drives. Forstandige godsejere synes at have taget et vist hensyn hertil. – Studerer man de talrige jordvurderinger i forbindelse med landmålingen 1682–83, undertiden mere end hundrede i en enkelt landsbys marker, skønner man, at her taler sagkundskaben. En anden sag er, i hvor høj grad boniteringen i praksis kunne blive bestemmende for driften. Naturligvis blev der ikke udelukkende dyrket rug i »rugvangen« og ikke blot byg i »bygvangen« (enkelte ældre skifter og forpagtningskontrakter er i den henseende oplysende); havre var målt i tdr. udsæd i mange egne den almindeligste kornsort, men havrearealet jo ikke tilsvarende stort, idet der gik 1½ – 2 tdr. havresæd på en tønde rugland. Det tyder unægtelig på en almindelig lokal praksis, når man i vestjyske markbøger møder følgende eksempler på arealbenyttelse: God rugjord, 1. år besået med byg, 2. og 3. år med rug, 4. år hvile. Middel bygjord, 1. og 2. år byg, 3. år havre, fulgt af 2 års hvile. Ond bygjord, 3 år med havre, 1 års hvile. Middel havrejord, 2 år med havre, men hvile i 6 år. Overraskende synes den hyppige vekslen mellem 1 og 2 års hvile. I udmarker (nyopdyrkede?) kan hvileperioder veksle mellem 3–4 og 12 eller endnu flere års brak. Hvor særlig lange åremål blev anført, ansås jorden ofte for »udygtig«, og dyrkning ophørte vel i mange tilfælde.

Man har m.h.t. opgivelserne i markbøgerne diskuteret, om de tog sigte på den faktiske brug og hvile eller kun var udtryk for taksermændenes skøn. Henrik Pedersen antog i hvert fald oprindeligt det første. C. Rise Hansen lægger vægt på, om angivelserne passer med rotationen, og mener derfor ikke, at Holbæk amts kommissions opgivelser belyser udmarkernes faktiske driftsforhold. Tilsvarende

overvejelser synes påkrævet i andre egne med trevangsbrug. Et tilfældigt valgt eksempel: I Hjertebjerg by på Møn vurderes over 80 % af en bondes jord i rugmarken som god, middel eller ond havrejord (resten overvejende som blandkornsjord); næsten 15 % af jorden er »udygtig havrejord«, der »behøver« 18 års hvile. Der er andre byer, hvor en så »udygtig« jord simpelthen ikke vurderes, men det er ret almindeligt ved takseringen af dårlig jord at anføre, hvor mange års hvile den »behøver«. Det er sandsynligt, at man her hører bøndernes røst. Det var kun naturligt, om bønder – vel især i magre egne – søgte at fremstille driftsforholdene som ringere, end de faktisk var. Netop i opmålingstiden (1682–83) var bondebefolkningen som nævnt plaget med ekstraskatter. Gårdbrugerne havde vel grund til at frygte større skat også på deres jord. Resultatet var, at deres opgivelser ikke sjældent blev korrigeret ved påtegninger i markbogen. Når det f.eks. i Haderup sogn, Ginding hrd., oplystes, at 13 årsgøder (åse eller fald, »tægter«) blev besået i 3 år og hvilede i 10, finder man noteret, at »denne gårds jord bør overalt at anslås til 4 års brug og 5 års hvile«. Man mærker sig, at der tilstræbes en *ligelig* vurdering. Nogle gårde i samme sogn fik forholdet mellem brug og hvile ændret fra de opgivne 3:7 år til 3:5 eller fra 3:8 til 3:6 år. Selve vurderingen kunne opfattes som en vejledning for brugerne. Om Neder-Feldborg hedder det: »Agerjorden til denne by består af løs sand, som i tørre åringer ikke kan gro sammen, dog hvis prøberes den her opførte og antegnede brug og hvile ved hver årsgøde eller fald jord overalt ved beregningen til hartkorn, kan bymændene nok være så vel holden som andre deres naboer i sognet«. Skaden ved sandflugt var mindre end af bønderne angivet, finder man ligeledes noteret.

Det er desværre næppe muligt at vurdere *høstudbyttet* i perioden 1660–1720, end ikke skønmæssigt synes det forsvarligt. Omskiftelserne var overordentlig store, hvad også kapitelstakterne viser. Selv om dansk landbrug ret hurtigt hævede sig op af bølgedalen 1660–61, var der åbenbart i den følgende tid mange dårlige høstår. Går man frem til 1690erne, omtales 1692 som et usædvanlig godt høstår, men af de syv år 1693–99 var fire dårlige. Den sjællandske kapitelstakst lå i 1699 højere end noget år siden misvækståret 1661. Også det følgende tiår endte med dyrtid; den strenge vinter 1708–09 står indskrevet i europæisk historie, og herhjemme blev kornpriserne i 1709 først overgået af 1790ernes kapitelstakster. Ti år senere, 1718–19, var det atter dyrtid. Her må det stærkt fremhæves, at høje priser på de vigtigste kornafgrøder sjældent kom bønderne til gavn, da de som regel var udtryk for ringe høstudbytte, om ikke ligefrem misvækst, i store dele af landet. Ofte havde gårdbrugerne kun lidt at sælge, undertiden intet, og lånekorn fra hovedgårdenes magasiner var dyrt, når det efter høst skulle tilbagebetales. Følgelig blev der ofte sået for lidt, en medvirkende årsag til, at dårlige høstår tit fulgte tæt efter hinanden. En lang række tingsvidner fra flere egne af Sjælland fortæller om misvækst også 1712. Hvis det lykkedes at holde den mest værdifulde kvægbesætning i live, var der dog håb om, at gødskningen ville bidrage til et relativt godt høstudbytte, når normalår atter indfandt sig.

Husdyrbrug. Tilsyneladende har man fra landmålingstiden et rigt kildemateriale til oplysning om kreaturantal. Men var kvægskattemandtallene pålidelige?

I 1940 fremkom Gunnar Olsens »Studier i præstemandtallene 1677–87« (Fortid og Nutid XIII), der omhandlede kvægholdet hos bønder og præster samt på hovedgårde. Når han tog »alt muligt forbehold« m.h.t. resultatet af undersøgelserne, var det navnlig med henblik på kildematerialets omfang: afhandlingens gennemsnitstal vedrørte trods alt kun et lille udvalg af landsbyer, præstegårde og hovedgårde i forskellige landsdele. Det gennemsnitlige antal kreaturer pr. gård(mand) viste sig at variere så voldsomt som fra 5,8 i en del nordjyske sogne til 17,1 i en række sjællandske, og det kunne ikke forklares alene ud fra forskel i gårdhartkorn.

For en metodisk undersøgelse af kvægskattemandtallenes pålidelighedsgrad er det vigtigt, at der fra en periode med udskrivning af en række ekstraskatter (1677–78 og 1682–92) også var bevaret mange bondeskifter med oplysning om kreaturer. Det samme gjaldt iøvrigt om de følgende årtier, hvorfra også en del synsforretninger var i behold (se »Nogle kilder til ældre dansk landbrugsstatistik«, Hist. Tidsskrift 11. rk. I, 1945). Kvægskattemandtallene fra sommeren 1678 og vinteren 1682–83 kunne således med fordel sammenholdes med tal fra bondeskifter, mens skattemandtallene for de følgende år uægtelig viste bøndernes voksende tilbøjelighed til at opgive for få husdyr, når ekstraskatternes strøm fortsatte. Indenfor 3 sjællandske godsområder og Samsø kunne skifteprotokoller 1678–85 sammenholdes med kvægskattemandtallene fra visse år. Sætter man bondeskifternes gennemsnitsantal fra disse godser = 100, varierede de tilsvarende angivelser som følger: for heste fra 43 til 56, for hornkvæg fra 58 til 80; får viste procenttal fra 38 til 80 og svin fra 13 til 39. Selv bortset fra svineholdet måtte disse kvægskattemandtallene i det store og hele anses for uanvendelige. (Det udelukker ikke, at en del opgivelser *kan* være korrekte i skattemandtallene, og at der – mere undtagelsesvis – ved skifteopgørelser kan være tale om »bortkomne« husdyr!). Derimod var der bedre overensstemmelse mellem skifter og synsforretninger m.h.t. kvægantal. Gennemsnitstallene for heste, hornkvæg og får ved syn over 676 gårde i Kronborg amt 1717 viste kun små afvigelser fra tilsvarende beregninger over 63 skifter i gårdmandsboer i samme amt 1716–19. I andre tilfælde kan synsforretningers tal dog forekomme mere skønsmæssige. Bondeskifterne giver ofte detaljerede oplysninger om større husdyr: alder, kulør m.v. Ud fra skiftematerialet på 3 sjællandske godser 1660–1719 (dog ikke alle år) kan man give et indtryk af kreaturbesætningernes sammensætning. Her skal kun anføres laveste og højeste gennemsnitstal indenfor periodens tiår (i parentes det samlede antal skifter).

		Heste	Hornkvæg	Får	Svin
Vallø	(169)	7,0– 9,0	5,6– 6,3	8,9–12,0	10,4–13,4
Skjoldnæsholm	(91)	7,3–10,4	7,3–11,9	11,1–17,5	9,4–14,4
Kronborg amt	(262)	5,6– 8,3	8,3–11,4	9,3–11,4	9,2–11,3

Antallet af større husdyr var svagt stigende i den sidste del af perioden, og det samlede antal kreaturer var i 1680erne dobbelt så stort som i kvægskattemandtallene. Ses kreaturholdet i forhold til hartkornsarealet, viser der sig betydelige egnsforskelle. Gennemsnitstallet for hornkvæg ved synsforretninger på Vallø 1707 og Kronborg amt 1717 var henholdsvis 0,9 og 1,9 stk. pr. td. htk. Der fandtes i vintermånederne væsentligt færre stkr. hornkvæg, svin og navnlig får (lam) på bøndergårdene end om sommeren. Det skyldtes ikke blot fodringssituationen, der formentlig var bedre i Jylland, hvor både fåre- og studeholdet har været af større betydning, set i forhold til brugsstørrelserne. Lejekreaturer, især lejekøer og -får spillede på adskillige godser en ikke ringe rolle, viser synsforretninger (ved skifterne vurderes naturligvis kun ejekvæg). På de 3 Vallø-godser (Vallø, Billesborg og Gunderup) var 95 af 558 køer og 228 af 1860 får lejet af gårdbrugerne. Men selv indenfor dette godsområde, hvor husdyrholdet var mindre end på andre undersøgte godser, lå gennemsnittet dog langt over de 2 malkekøer pr. gård, som så ofte nævnes i ældre landbrugshistoriske fremstillinger. I synsforretning over 17 landsbyer i det frederiksborgske rytterdistrikt 1718 tangerede kun én landsby nævnte lave tal, gennemsnittet lå over 3, og noget større var stude- og ungvægbestanden. Det samme gjaldt husdyrholdet som helhed i det mere skov- og græsningsrige Kronborg amt. På Vordingborg rytterdistrikt viste »kreaturtællingen« i krigsjobbogen 1719 husdyrantal, der m.h.t. køer, ungvædder og får lå 50–70 % under de gennemsnitstal, som fremkom ved udnyttelse af 86 skifter i gårdmandsboer i de år, der lå nærmest tællingstidspunktet (denne »indkredsningss metode« er nærmere omtalt i Fortid og Nutid XIX, s. 266 f.). Antallet af heste afveg væsentligt mindre, men det er bemærkelsesværdigt, at »tællingen« i 1719 praktisk talt ikke anførte (ung)stude, mens skifter både dengang og senere (frem til 1760) viste gennemsnitstal nær 1,5. Krigsjobbøgenes kreaturtal kan altså være skønsmæssige eller skyldes gårdbrugernes sædvanemæssigt lave »selvangivelse«. Noget sådant er der ikke tale om ved bondeskifterne, men muligvis er en del forsiddergårde med dårlige besætninger ikke indført i skifteprotokollerne.

Det foregående kan tjene som et bidrag til oplysning om *bondebrugets økonomi*. Om de årlige, stærkt vekslende indtægter kan vi kun skønne. Noget sikrere er vor viden om bøndernes udgifter, der vil blive omtalt i afsnittet om fæstevæsenet. Da også formuesforholdene i høj grad var afhængige af godsejerne samt af den lovgivning, som af hensyn til rigets finanser og landbrugenes opretholdelse gav godsbedderne vidtgående privatøkonomiske beføjelser, må det være naturligt at frem-

drage hovedtræk til karakteristik af disse forhold i fæsteafsnittet (se *Skiftevæsen*, s. 169 f.).

Godsejere, adelige og borgerlige

Gammeladel og nyadel. Adelen mistede i 1660 sine politiske forrettigheder. Indenfor centraladministrationen var den dog meget fremtrædende, og som de adelige før havde været lensmænd, besatte de nu alle amtmandsstillinger. Adelen bevarede de økonomiske privilegier, der underbyggede dens sociale magtposition. Hovedgårdsjorden var stadig tiendefri, adelige kunne frem for andre forpagte konge- og kirketiender, økseneksporten var overvejende i dens hænder. Adelen havde birkeret, endvidere »hals- og håndsret« over sine fæstebønder, d.v.s. ret til at lade dem fængsle og tiltale for mere eller mindre grove forseelser. Retsbøder (sagefald) skulle også i fremtiden give ganske gode indtægter. Dertil kom kaldsret og ejendomsret til et stort antal kirker, jagt-, skov-, fiskeri- og forstrandsrettigheder i mange egne, hvor naturforholdene betingede dem. Kun en kort tid, indtil november 1670, var hovedgårdsjord beskattet, derefter påny fri for ejendomsskatter, men ejere af bøndergods skulle efter en forordning af 1683 svare til skatterne af bøndergodset, hvad enten det var øde eller dyrket. Visse skattebyrder måtte godsejerne bære, f.eks. ekstraskat under krigsforhold. Adelen rostjeneste ophørte dog for en tid. Borgerlige fik lov at købe adelsjord og opnå fulde godsejerrettigheder. Derved blev der en vis konkurrence. En del af de borgerligt fødte herremænd var bedre økonomer end mange af de fra starten flot vante adelsmænd, der havde svært ved at tilpasse sig de nye tilstande. Kendt er Valdemar Daas skæbne: en ret udygtig storgodsejer, der uden held byggede krigsskib af Borrebys skove og forsøgte sig med guldmageri; han blev i 1680 et bedrøveligt offer for sine kreditorer, var i længere tid en fattig husbeboer på sit tidligere gods og endte som tiendefæster i Jylland. Valdemar Daa var ingen typisk repræsentant for gammel dansk adel, men adskillige adelige godsejere måtte dog give op som følge af skatterestancer; enkelte herregårde blev faktisk ødegårde, og hened 40 mistede deres hovedgårdsrettigheder. Fremtrædende godsejere af dansk adel indtog dog stadig i kraft af godsrigdom og lederevner en meget betydningsfuld position såvel på embedsposter som på det lokale plan.

Gik det tilbage for mange af den gamle adel, havde til gengæld en række velstillede, for en stor del indvandrede storbesiddere fået en hidtil ukendt chance, da Christian V i 1671 oprettede *greve- og friherrestanden*. Lensherrer med en udstrakt selvstændighed som i udlandet fik Danmark aldrig. Der fandtes endnu o. år 1600 enkelte godslen, »mindre len«; de forsvandt efter 1660, mens de tidligere »hovedlen« nu blev amtmandsembeder. De fortjente personer, der blev optaget i den nye højadelsstand, som skulle give enevoldskongens hof større glans, måtte tillige være rigmænd. Et grevskab skulle omfatte en *privatejendom* på 2500 tdr. hartkorn, et

baroni 1000 tdr. Besiddelserne gik udelt i arv til den ældste søn (»majoratsretten«) blandt den første erhververs ægte efterkommere – helt forskelligt fra danske arveforhold hidtil. Uddøde slægten, hjemfaldt godset til kronen. Både adelige og borgerlige havde mulighed for at indtræde i denne nye overklasse, der foruden de almindelige adelsprivilegier nød ekstra skattefrihed, greverne for 300, baronerne for 100 tdr. htk. bøndergods, en fordel alene for lensindehaverne, der fik forøget indtægt, mens bønderne måtte svare de sædvanlige afgifter af fæstegårdene. Lensbesidderne blev at anse for amtmænd indenfor deres godsområder, der ikke måtte pantsættes eller udlægges for gæld uden de arveberettigedes samtykke og særlig kongelig bevilling. Let har det næppe været for mange af de interesserede at samle den nødvendige store jordejendom. Adskillige grevskaber har ikke haft den fulde hartkornsstørelse, hvad majestæten allernådigst må have set gennem fingre med.

Medlemmer af den gamle danske adel kunne ikke føle sig stærkt tilskyndet til at indtræde i den nye klasse af rige adelige; hertil bidrog de særlige arveregler. Blandt de 11 først udnævnte grever og friherrer var kun 4 af gammel adel, således en grev Mogens Friis til Frijsenborg. I lang tid var der i grevestanden flere holstenere og mecklenburgere end danske. En senere tid har talt med respekt om en række medlemmer af den nye lensadel, blandt 1700-tallets ansete statsmænd navne som Schulin, Moltke og Bernstorff, de sidstnævnte blev kendt som foregangsmænd indenfor landbruget. Men i 1670erne og årtier derefter herskede der bitterhed i gammeladelige kredse. Den unge, litterært begavede diplomat Mogens Skeel skal have skrevet det anonyme, Molière-påvirkede skuespil, »Grevens og friherrens komedie«, en ret grov satire over nyadelens livsmønstre og omgangsformer. Fremadstræbende borgerlige godsejere og embedsmænd kunne se anderledes på det. De nærede uvilje mod adelen som en næsten uopnåelig, privilegeret stand og måtte med tilfredshed hilse en udvikling, der banede vej for uadelige til de højeste stillinger. »Det var utvivlsomt et fremskridt, at enevoldskongerne knuste adelen som en afsluttet aristokratisk kaste«, skrev Edvard Holm, der dog samtidig kalder det »en overordentlig forandring«, at en enkelt del af adelens privilegerede klasse i særlig grad blev udstyret med, hvad der kunne hæve den højt i samfundet. Iøvrigt blev der – efter tysk mønster – i Danske Lov af 1683 (5–2–65) givet bestemmelser om, at enhver adelig eller lige med adelen privilegeret ejer af mindst 400 tdr. hartkorn kunne oprette et *stamhus* for et af sine børn eller (om han ingen havde) andre arvinger. I tidens løb skulle der blive oprettet flere stamhuse og fideikommissgodser (med båndlagt formue), end der fandtes grevskaber og baronier i enevældens Danmark. Ved siden af disse majorater, som senere i henhold til grundloven af 1849 ved lovgivning skulle overgå til fri ejendom (jfr. »lensloven« af 1919), fandtes der stiftelser som Vallø, Vemmetofte, Gisselfeld, Støvringgård, Herlufsholm og Sorø skole, der indgår i billedet af det godsprægede danske landbosamfund. M.h.t. de store lensgodser var det historikeren Hans Jensens opfattelse, at de gennemgående gav deres fæstebønder »en mere værnet stilling«, end disses standsfæller havde på almindelige »frie« godser. Han motiverede denne antagelse

med, at majoratsbesidderne havde en særlig betrygget stilling i samfundet. Det er dog et spørgsmål, om økonomiske fordele ligesom gældsbyrder normalt blev »overvæltet« på socialt afhængige befolkningsgrupper. Hertil kom, at storbesidderne i højere grad end mindre godsejere måtte blive afhængige af deres ridefogder (godsinspektører) og andre forvaltere, hvad godsstyrelsen angik.

De nye godsejere. Fælles for adskillige borgerligfødte og mange fra udlandet kommende godsejere blev en usædvanlig livsbane og et ofte uskånsomt eftermæle. Greve og rigskansler Peder Griffenfeld, født Schumacher, var en af dem. Højtbetalt, ærgerrig og overlegen (også i uheldig betydning) var vinhandlersønnen fra Købmagergade, men som »herre til Samsø, Brattingsborg og Visborg« i nogle få år kan Griffenfeld næppe specielt karakteriseres. En anden Peder af borgerslægt var Peder Brandt, rentemester Henrik von Stöckens svigersøn og efterfølger i et besværligt embede, indtil forholdene tvang ham bort. Ejendommeligt nok var Peder Brandt en tid ejer af et par herregårde, hvis navne skulle få nær tilknytning til to af den store reformtids fremtrædende personligheder: Tybjerggård i Sydsjælland (Tyge Rothe) og Pederstrup på Lolland (C. D. Reventlow). I 1685 fik Brandt ret til at lægge 27 gårde under Pederstrup. – En af enevoldskongen flittigt udnyttet embedsmand var også Caspar Schøller, fra 1680 medlem af kancellikollegiet og året efter medlem af den sidste kommission til revision af Danske Lov. Schøller blev ved arv og kongelige gaver rig nok til at købe Lellinge, Spanager m.fl. godser og samlede sig her et godskompleks på over 1400 tdr. htk. foruden 13 kirker. Hertil kom et anseligt strøgods på Sjælland og i Jylland, som han først samlede til større komplekser og senere solgte eller mageskiftede til kronen, da nye rytterdistrikter blev indrettet. En dygtig godsejer og embedsmand af grovere kaliber var Claus Rasch, der ved mageskifter med kongen havde erhvervet så mange østfynske bøndergårde, at hans gård Raschenberg med dens godt 200 tdr. hartkorn bøndergods kunne blive en hovedgård (det senere Juelsberg). Jordbegærlig og magtgrisk var Claus Rasch, og som politimester i hovedstaden og i lang tid for hele landet (!) fik den gemytlige, vinglade organisator af mange byprojekter lejlighed til at vise sig energisk, hensynsløs og i sidste ende også forsømmelig. Men meget øde gods havde han genrejst; hans fæstere skal have hørt til de mere velstillede.

Blandt nye storgodsejere af borgerstand kom ingen på siden af Henrik Müller, hvis godserhvervelser allerede er omtalt. Ikke uden årsag har en Henrik Müller-disputats fået undertitlen »En studie over enevældens etablering i Danmark«, og dens forfatter skrev: »Müllers virksomheder afspejlede ret beset hele det daværende dansk-norske monarkis økonomiske struktur« (Johan Jørgensen). Men samtidig viste Müllers historie med al ønskelig tydelighed, at meget store godssamlinger med svigtende forrentning før eller senere måtte føre til ruin; hans vældige godskompleks gik »rent forretningsmæssigt« i opløsning. Indenfor et mere begrænset område fik en af de smædede tyske »lykkeriddere«, Vincents Joachim Hahn, utvivlsomt større udbytte af sin indsats som godsejer. Nogle herregårde, som

Hahn fik med sin danske hustru, solgte han for at koncentrere sig om Abrahamstrup, fra 1677 kaldt Jægerspris. Han samlede og udvidede dette gods. På få år iværksatte han et storstilet kultiveringsarbejde, hovedgårdsbygningerne blev istandsat, kvægstaldene gjort større. Han opførte en landsby med mange smågårde, og godset synes kort efter hans tidlige død, da det atter var kronens eje, at have været »ved magt« og intet øde. Når Hahn er skildret som en hensynsløs egoist og brutal udnytter af sine fæstebønder (Bøggild-Andersen), kan det være rigtigt, men dermed er ikke sagt, at han i den henseende adskilte sig væsentligt fra adskillige danske godsejere. Tiden var usentimental, og godsreformer krævede nu engang øget arbejde, der ikke kunne udføres af andre end en i forvejen hårdt bebyrdet bondestand.

Sandsynligvis havde en del af den gamle adels mænd bedre betingelser for at forstå vanskeligt stillede bønder, men de var næppe mindre standsbevidste. Som godsbesiddere stod de som oftest bønderne ret fjernt. I det daglige var det ridefoged, ladefoged og andre »fuldmægtige«, der tog sig af godsstyrelsen og forelagde spørgsmål af større betydning for herskaberne. Fra 1720erne kendes udførlige ridefogedinstrukser, der utvivlsomt samtidig belyser en lidt tidligere tids landboforhold (se næste hovedafsnit).

De små proprietærer. Ved forordning af 16. december 1682 fastslog regeringen, hvad der skulle regnes for skattefri sædegårde med særlige privilegier, nemlig hovedgårde med mindst 200 tdr. htk. bøndergods indenfor en omkreds af 2 mil (15 km), når de iøvrigt opfyldte visse betingelser. *Komplette* herregårde med sædegårdsrettigheder, men uden skattefrihed havde mulighed for at købe denne, og nogle fik den ved kongelig bevilling. De *ukomplette* hovedgårde (mindre end 200 tdr. htk. bøndergods) blev sorteper, hvis ejerne ikke var i stand til at komplettere deres gods indenfor en rimelig tid. Næsten 150 gårde ramtes efter 1682 af en skattepolitik, som gav kronen forøgede indtægter, mens de små herregårde enten straks gled ned i bøndergårdenes klasse eller som følge af skattetrykket selv opsagde hovedgårdsfriheden. Andre holdt ud, indtil skatterestancerne blev for store og kronen inddrog deres gårde. Gunnar Olsen antog, at den nye skattepolitik medførte nedlæggelse af 43 herregårde. Efter midten af 1700-tallet fandtes der endnu over 100 ukomplette hovedgårde, deriblandt $\frac{1}{5}$ af samtlige jyske. I de tyndt befolkede egne var det ikke så let at samle 200 tdr. htk. bøndergods indenfor den lovbestemte omkreds; det svarede gennemgående til ca. 40 jyske bøndergårde, med endnu flere brugere. Men hoverireglementer fra en senere periode viser, at forholdsvis mange bønder på disse små herregårde var hovfri, og det samme gjaldt om det store antal hovedgårde, hvis underliggende bøndergods lige akkurat eller kun godt og vel omfattede 200 tdr. htk. At flertallet af gårdfæsterne i Vestjylland og visse andre jyske egne ikke med fordel kunne udnyttes ved selve hovedgårdsdriften, vil blive nærmere omtalt i afsnit om fæstevæsenet.

Tab og vinding. Gradvis havde den gamle adel i perioden 1660–1720 mistet flertallet af sine herregårde på Sjælland, hvor o. 1720 kun 37 var bevaret; nogle var nyoprettede. På Fyn ejede den 55 eller knapt halvdelen af hovedgårdene. Øernes gammeladel led de største godstab i periodens første halvdel, i Jylland kom den store nedgang noget senere, men i Vendsyssel og Thy var den større end på Sjælland, i midtøstjyske egne omtrent som på Fyn, hvor de mest værdifulde besiddelser gennemgående var bevaret for de gamle adelsslægter. Endnu i 1688 ejede de ca. $\frac{2}{3}$ af det samlede adelsgods, heri iberegnet de anselige godsmængder, der tilhørte de få gammeladelige, som var ophøjet i greve- og friherrestanden. Den nye adel var som jordbesidder overlegen i Vest- og til dels Midtsjælland, trængte også frem i Thy og det nordlige Østjylland, men stod kun svagt i det øvrige land. Derimod gjorde nye borgerlige godsejere sig efterhånden stærkt gældende i mange egne af Danmark. På landmålingstiden ejede de ca. 60.000 tdr. hartkorn eller lidt mere end den nyadel, som adskillige tidligere forpagtere, ridefogder og handelsmænd udfoldede så energiske bestræbelser for at nå op i! Ære og adelige friheder fristede, og enevoldsregeringen var uanset skatnedgang ofte mere gavmild, end de små proprietærers kvalifikationer syntes at berettige. På den anden side var der, set med nutidsøjne, noget socialt tiltalende i, at en sparsommelig og nøjeregnende jysk købmandsøn, der havde pant i 12 herregårde og »i andre lovlige måder« havde tilforhandlet sig meget gods (deriblandt flere hovedgårde, som han fik kompletteret), opnåede adelige rettigheder for sine sædegårde og selv omsider blev adlet. I vestjyske egne købte også præstesønnen Jens Jermiin herregårde; Ausumgård fik han kompletteret og 1710 erklæret for fri sædegård; hans søn, Thomas Just Jermiin, der som 3. generation i Jermiinsslægten blev sognepræst i Hjerm, Gimsing og Venø, blev også hans efterfølger som godsejer, adledes i 1750 og fik af Ausumgård oprettet et stamhus ved testamente af 1767. De nye, mere eller mindre godsrige borgerlige herremænd var en broget flok. Enkelte havde som militærpersoner en sagnomspunden fortid, ære erhvervet under svenskekrigene, andre – som de førnævnte – derimod fredelige erhvervsforhold, hvor solid økonomisk sans tilsat lidt held, var en afgørende faktor. Men ikke mindst var det mænd fra centraladministrationen, der dengang og senere tog virksom del i det borgerlige fremstød. De var lige så fuldt »enevældens børn« som den nye fornemme adel, der stod højest på den rangstige, Christian V opbyggede i detaljerede forordninger.

Hovedgårdsbygninger. Der blev i denne periode opført relativt få hovedbygninger, som eftertiden har bevaret. De mange nyadelige eller borgerlige godsejere satte mere ind på at samle jordegods og sikre sig skattefrihed end på dyrt byggeri. Det var unægtelig mere økonomisk at udvide hovedgårdsdriften ved hovbønders billige arbejdskraft. – Renæssancen ebbede ud, barokstilen vandt indpas. På Sjælland mødte man den i Jens Lauridsens hovedbygning på Nysø med dens smukke hollandske barok, opført 1671–73 omtrent samtidig med Hans Schacks sønderjyske slotte, Gram og Schackenborg (ombygget i 1700-tallet). 1675 stod Jens Juels store

hovedhus færdigbygget på Juellinge, 2 stokværk af kamp-, kridt- og mursten over en høj kælder, med et fremspringende midterparti og et ejendommeligt brudt tag. I samme stil opførte Jens Juel i 1690 hovedbygningen på Christianssæde. Sammen med avlsbygningerne udgjorde denne midtjyllandske herregård indtil 1851 et barokanlæg. Den typiske jyske hovedbygning i baroktiden var trefløjet, hvidpudset og kun i én etage, åben ud mod ladegården. Bidstrup i Houbjerg hrd., ombygget o. 1760, har på hver fløjs midterparti både på gård- og haveside en kvistgavl med svungne gavlkamme; dens ydermure stammer overvejende fra 1698. Store Restrup (sydvest for Ålborg), hvis midtfløj udmærker sig ved en symmetrisk facade med kvistgavl over en smuk portal, blev opført 1723 af grev C. F. Levetzau, der senere af 5 godser oprettede stamhuset Restrup. Den mest imponerende jyske hovedbygning var storkansler Conrad Reventlows Clausholm, også kunstnerisk et overordentlig værdifuldt anlæg fra 1690'erne, trefløjet og i 2 etager med rødmalede mure over en sokkel af granitkvadre, udadtil enkelt og strengt symmetrisk, men i det indre mere rigt udsmykket end hidtil kendt indenfor dansk herregårdsarkitektur. Bygmesteren var Ernst Brandenburg, der kort forinden havde opført Stensballegård, men den berømte svenske arkitekt Nic. Tessin den Yngre havde æren for, at også hovedportalen blev holdt i den enkle stil. 1718 blev Clausholm solgt til Frederik IV, der 6 år forinden havde bortført storkanslerens datter Anna Sophie og ladet sig vie til hende til venstre hånd. Clausholm blev kgl. residens, og kongen lod to smalle fløje tilbygge. Syd for Odense rejste Fr. Gersdorff og hans hustru i 1689 en ny Bramstrup hovedbygning, tre bindingsværksfløje på kampestenssokkel og i ét stokværk; efter 1800 fik den sit empirepræg. Adskillige renæssancebygninger blev ombygget til barokpalæer. En tiltrængt fornyelse fik også Børglumkloster, der i 1665 var »ganske øde på tag, loft og vinduer«. Det middelalderlige bispesæde var en tid kongelige personers ejendom, men godset med dets 900 tdr. htk. blev i 1716 købt af en forpagter Fr. Kiær, der senere købte flere nordjyske herregårde og opnåede at blive adlet. At en fæstebondes søn nåede så vidt (skønt næppe altid med de hæderligste midler), varslede om ændringer også i samfundsstrukturen. Kiærs datter blev gift med en af baroktidens store arkitekter, Laurids de Thura, der »med simpel fynd« ombyggede Børglumkloster i sin korte ejertid, ligesom han i 1750'erne omformede Dronninglunds renæssanceanlæg til senbarok.

Lærde og halvlærde landboer

Landsbypræster. Den gejstlige stand fik efter reformationen langt mindre politisk og økonomisk betydning, men en ikke ringe indflydelse på den brede befolknings tilværelse. Vel ejede kun få gejstlige den frodige folkelige iagttagelses- og fremstillingsevne, som var givet en Peder Palladius og andre af reformationstidens lutherske forkyndere og organisatorer. Sikkert blev opbyggelsesskrifterne i den følgende tid »rigere på ord, men fattigere på kærne« (C. O. Bøggild-Andersen). Men der

fundtes ud over landet efterhånden langt flere præster, der var oplært til at forkyn- de »det rette og sande evangelium«. De omvendte, halvkatoiske præster uddøde. Den katolske tro på »gode gerninger« blev fordømt, liv og lære adskilt. Men i »evangelii klare dag« havde man ikke mindst øje for mørkets gerninger, menne- skenes syndefuldhed. Frelsen lå alene i Guds nåde, og den nykirkelige iver for den rette tro førte til ensretning med intolerance overfor anderledes følende og tæn- kende. I 1600-tallet sejrede den strenge lutherske ortodoksi. I de mange ulykker, der fulgte i krigenes kølvand, vel især pesten, så man Guds vrede, som måtte afvendes ved kirkelige bods- og bededage. 1685 blev der endelig fastsat en årlig bods- og bededag. Kirketugten blev et led i almuens kristelige oplæring. Under enevælden, der satte kongemagten over alle menneskelige love, samlede Danske Lov den tidligere kirkelige lovgivning, og 1685 udkom en ritualbog, der skulle indføre ensartet gudstjeneste overalt. Længe forinden var der sket en centralisering af kirkestyret under kongen og kancelliet. For fremtiden skulle den enevældige monark udpege biskopperne, præsteembederne blev besat ved kongebreve, men da kronen bortsolgte mange kirker til adelige godsejere, fik disse kaldsret, en ordning der efter kirkehistorikeren Hal Kochs opfattelse virkede bedre end det valg ved menigheden, som reformatorerne havde tænkt sig. Nyordningen kunne dog medføre meget uheldige, ja helt uværdige forhold.

I økonomisk henseende blev præsterne i almindelighed bedre stillet. De fik både korn- og kvægtiende, højtidsoffer m.m., præstegårdsavlingen indbragte mere end et middelstort bondebrug, hvortil ofte kom udbyttet af anneks- eller mensalgårde (beneficeret gods), der blev bortfæstet. Ikke sjældent fæstede en præst ødejord på åremål, og i en tid med talrige ødegårde og -jorder blev fæstet ofte fornyet. På den anden side led præster tiendetab i mange tilfælde, hvor godsejere nedlagde bønder- gårde uden at yde sognets præst refusion, trods gejstlighedens bitre klager. Kronen anerkendte dog dens moralske krav, i 1661 blev retten til refusion fastslået i præstestandens privilegier. Men kongen undlod i reglen at give godsejerne påmin- delser i den henseende, når de fik tilladelse til at nedlægge bøndergårde, og ved ejerskifter ophørte refusionen ofte. En præst på Stevns erkender engang i 1700-tallet, at han »tør ikke tale til herskabet [herom], for at jeg ikke skal anses for gerrig eller påkaste mig unåde«.

I statens tjeneste måtte præsten påtage sig mange verdslige opgaver: udfærdige mandtalslister, bekendtgøre kgl. forordninger, skrive indberetninger m.m. Det kunne give anledning til bemærkninger om adskillige landboforhold og bl.a. vise mange præsters gode vilje til at lindre ekstraskatters tryk for deres fattigste sogne- børn. Men loven påbød, at præsten ikke måtte give nogen vorned skudsmål, hvis han ville flytte andetsteds hen, medmindre han havde »rigtig afsked« fra sit her- skab. Præsten kunne selv »dele vornede til stavns«, som uden forlov flyttede fra det »gods«, der lå til hans embede. Ja, loven forpligtede endog præster på den sjæl- landske øgruppe til at overlade vornede, som de ikke selv kunne give gård eller hus i fæste, til »den, som herligheden haver«, i reglen den stedlige godsejer.

Om præsternes forhold til deres sognebørn ved vi som regel kun lidt, selv om præsters kirkebogsoptegnelser fortæller en del. Præst og bønder kunne til en vis grad dele landbrugsinteresser, men tiendeydelser – mest i naturalier – gav undertiden anledning til gensidig irritation. Som omtalt i det foregående har nogle præster i kirkebøger skrevet små biografier, i reglen nekrologer over mænd og kvinder i deres sogne, hverdagsskæbner de fleste, om end forholdsvis mange har oplevet en omskiftelig tilværelse, hvad man ikke på forhånd ville antage, når det drejer sig om sognefolk i vornedskabets egne. Og præsternes udsagn kan rumme både medfølelse og psykologisk forståelse. Pastor Mads Prom i Sørbymagle, der selv skildres som en sagtmodig, stille og god mand, omtaler i 1670 et dødfødt pigebarn, forældrenes femtende barn, kun en søn var i live; de fleste børn var dødfødte, »nogle levede meget stakket«. Præsten tilføjer: »Det, der dog er sket, ikke af forældrenes vitterlige skyld, men af moderens skrøbelighed med begges største sorg«. Præstegårdens svagelige røgter, en jøde, der som soldat havde ført et bevæget liv i Tyskland under trediveårskrigen, får en levnedstegning på flere sider. En to gange gift kvinde, der havde født 11 børn, men efter en »rørelse« kun med besvær kunne gå, omtales som »flittig og husrådig og elsket af sine mænd«. Og en yngre kvinde får det lov, at hun var stærk og gjorde karls gerning hos sin stedmoder og dennes mand. »Af fagter stiltfærdig og stille, dog så at hun værget for sig, når behov gjordes«. Dette udsagn og den omstændighed, at hun ikke desmindre blev besøvet (»det en rytter . . . fik skyld for«), og at præsten *fremhæver* hendes stedfaders navn, lader ane en familietragedie eller sognesladder om en sådan. En 71-årig tidligere kirkeværge, der efter 42 års ægteskab havde mistet sin kone og senere giftede sig påny, skal have døjet »uforskyldt foragt på alderdommen«. Ikke blot rent menneskelig, men også socialt betonet medfølelse møder man hos pastor Prom. Om en 20-årig bondesøn hedder det, at han som sine brødre og andre »var truet med øde gård . . . , men nu befriet derfra«. Af præsten får den unge døde kun lovord.

Sognepræstens evne til at omgås bønder i det daglige betød muligvis mere end respekten for hans embede. Lærde præster med store bogsamlinger var ofte andet end studerekammer-mennesker. Om præsten og sprogmanden Hans Oluvsson Nysted, der efter 1693 i mere end 40 år havde præstekald på Horsens-egnen, ved man, at han var en afholdt og original personlighed, fuld af muntre indfald, ord-sprog og gode historier, hentet fra læsning og oplevelser. Ikke for intet var emnet for den ene af hans to bøger lægmands talekunst og bondens veltalenhed. Han værdsatte egnens jyske dialekt, mens præsten Peder Syv i Hellested på Stevns i sin sproglære (1685) fremhævede den sjællandske. Peder Syvs tobinds værk om danske ordsprog indeholdt ca. 15.000 folkelige udtryk, talemåder, fyndsprog, leveregler m.v. Han lod også modersmålet komme til sin ret, da han senere genudgav og forøgede Anders Sørensen Vedels folkevisesamling fra 1591.

Mange præster fik ord for at holde langtrukne prædikener, spækket med bibel-citater, og en sen eftertid hører med blandede følelser om »det åbenbare skrifte« af større eller mindre synder, som endnu fandt sted. Rundt om i kirkestolene fik

forargelse og nysgerrighed utvivlsomt forventet næring, men mange fattede vel også medlidenhed med de bodfærdige. Sand kirkelig fromhed fandtes længe før pietismens tid. Biskop Jesper Brochmands huspostil skulle i henved 200 år blive almuens andagtsbog, og det tjente ham til ære, at han omordnede gudstjenesten, så den fra 1640 helt blev dansk. Ingen salmer måtte synges, som almuen ikke havde lært, og kvinder skulle synge med. – Salmesangens forbedring var tiltrængt. Hans Christensen Sthen havde sidst i 1500-tallet skrevet salmer med motiver fra katolsk digtning (skønnest »Den mørke nat forgangen er –«) eller fra samtidsviser, men de var ikke skrevet til gudstjenestebrug. Oversættelserne var mange, og først med Thomas Kingos »Åndelige Sjungekor« fik menighederne på land og i by en salmedigtning, der var udsprunget af personlige oplevelser, storladet ikke blot i kraft af digterisk kunnen, men også ved sine udtryk for skiftende religiøse situationer. »På denne stemningsvidde beror det, at han alene fornyede både den private andagtslyrik og kirkesangen« (F. J. Billeskov Jansen). 1699 udkom Kingos Salmebog (for størstedelen hans egne salmer), som bønderne i Bjerre herred, »de stærke jyder«, langt ind i 1800-tallet holdt fast ved.

Degnens forhold til landbefolkningen lå på et jævner plan. Allerede i katolsk tid fandtes der såvel *sædedegne*, der var fastboende og ofte landbrugere, som tilrejsende *løbedegne*, der gerne var disciple ved latinskoler. Reformationen ændrede ikke denne dobbelthed: i en vis afstand fra de købstæder, hvor der fandtes lærde skoler, vedblev løbedegnekald at bestå. Rektorer vågede nidkært over, at sogne, som kun lå 2 mil fra en sådan købstad, »skulle tage sig degne af skolerne og lade dem få den sædvanlige rente« [afgift] som en studiehjælp, i henhold til ordinansen af 1539. Landboerne var som regel mest stemt for at få sædedegne, helst mere erfarne, skønt ulærde mænd, som de havde kendskab og tillid til. Valget af en sædedegn skulle »samtykkes af sognepræsten og sognemændene«, der ofte foretrak en stedlig håndværker eller husmand. Disse bondedegne skulle kunne læse og skrive (om end ikke mere på latin) samt lære børn katekismus. De kom lettere til embede end mange præster, der måtte ægte og forsørge forgængerens enke for at få kaldet. Men de fleste degne var og blev fattige. Oprindelige degnebol (degnestavne) var ikke sjældent lagt ind under kronens eller adelens storbrug, og kirkejord blev ikke, som Palladius havde tilrådet, i større udstrækning skænket degnene, der som oftest måtte bo i jordløse gadehuse. Den løn, bønderne ydede i degnekorn og andre naturalier, var vist i reglen så lille, at degnen ikke kunne undvære indtægter som håndværker eller landarbejder. Skulle lønnen slå til, måtte degnekaldet ofte udvides til 2 à 3 sogne. For at forbedre sine kår fæstede mangan degn ødejord eller endog ødegård. Enkelte drev ulovligt krohold og var præget deraf. – Løbedegne fandtes især på Øerne og i Østjylland. Her lå købstæder med latinskoler så tæt, at disse kunne besætte de fleste degnekald i henhold til 1539-ordinansen og hindre bønderne i at vælge sædedegne. De ofte meget unge skoledegne fik skyld for at være forsømmelige som præstens hjælpere både i kirken, ved sygeseng og begrav-

velse. Naturligvis blev der også klaget over mange løbedegnes moralske vandel.

Danske Lov påbød, at degne måtte være bosiddende i de sogne, hvor de hørte til, og de skulle være studenter, som biskopper havde eksamineret i kristendoms-kundskab. Det tog tid at få reformen gennemført, først i 1730'erne var der sædeegne næsten overalt. Til jyske skoler som Århus, Horsens og Holstebro lå der dog stadig løbedegnekald, og i store dele af landet lykkedes det kun at få de færreste degnekald besat med studenter. Det er et spørgsmål, om bondebefolkningen havde noget stærkt ønske derom. Som regel stod de på mere lige fod med den ulærde degn. Overfor lærdomspralende degne har bønder i sognet sandsynligvis forholdt sig skeptiske, ikke ulig Holbergs Jeronimus overfor Per Degn. Omkring 1750 skrev degnen Lyder Sørensen Høyer Grevinge sogns historie med interessante oplysninger om forholdet mellem præst og degn også i hans forgængeres tid. Karakteriserer han bønderne, er det – som almindeligt hos 1700-tallets degne – i ret nedsættende, moraliserende ord: »De er af natur ladsnigende [dovne], følgelig ikke gode avlsbønder . . . , dog bliver nogle af dem ved deres magelighed temmelig gamle« (!). Høyer er skuffet over, at bønderne ikke vil tage mod hans praktiske belæring, f.eks. ved tørvegravning. Men ærligt vedgår han, at præst og degn i sognebørnernes øjne kan synes »underlige og tendensiøse [!] mænd med vor læsning og katekisation«. Noget selvmodsigende virker det, at Høyer med den generelle dom over de dovne bønder, udtaler sig strengt afvisende om den åbenbart mest driftige og selvstændige blandt dem, en mand, der var sognefoged, kirkeværge, præstens medhjælper og fattiges forstander, sikkert en dygtig landmand, men ikke »en ret kristelig fader« for sine mange børn, eftersom han, der havde slægtninge i alle sognets 12 byer, samlede beboerne til modstand mod degnen!

Den stridbare Lyder Høyer var næppe den typiske landsbydegn. Men i sin skilddring af forgængerne i embedet omtaler han, at en af dem (perioden 1676–1710) var en »hyldig [?], fyldig og formuende mand«, der kunne kappes med sognepræsten om, »hvilken der kunde blive størst avlsmand og kromand, ligesom de undertiden havde 2 til 3 øde gårdes hartkorn i brug. Herudover blev de af bønderne kaldede jordgerrige mænd, hvilket er endnu sognets almindelige tale til deres admindelse«. Ødegårdsperioden blev åbenbart ikke glemt. Bondebefolkningen huskede, at ikke blot godsbesiddere, men også relativt velstillede gejstlige personer havde tilegnet sig bondejord, om end i reglen kun midlertidigt. Stedets præst kunne i 1738 angive præstekaldets årlige indtægter til gennemsnitligt 450 rdl., 3–4 gange degnekaldets, der utvivlsomt lå langt over det normale i landsogne, navnlig før 1720. For egne penge opførte Lyder Høyer 50 fag hus, »fire længder normale bygning« (som en god bondegård), en velindhegnet gård med en brønd, der »i mangels tid« også kunne forsyne naboerne, deriblandt præsten, hvis kald degnen ikke uden selvfølelse hævdede at have betakket sig for. Både m.h.t. økonomisk evne og social anseelse var der en vid afstand mellem denne velstillede Odsherreds-degn og en anden sjællandsk degn, der af præsten på stedet blev beskyldt for at stjæle af kirkebøssen på vej fra sognekirken til præstegården, hvor indholdet skulle optælles på redelig vis.

Gårdmandsstanden

Gårdmændene og landsbystyret. Der er i forbindelse med landmålingen talt om bondens jord, om brugs- og erhvervsforhold, belyst ved kilder fra første halvdel af perioden 1660–1720. Andre sider af bondestandens tilværelse vedrører landets militære beredskab og fæstevæsenets udvikling, hvor navnlig gårdbrugernes forhold har krav på indgående undersøgelser, som med fordel kan tage udgangspunkt i årtierne før 1720, takket være det voksende fæstebrevsmateriale. Der er dog ét område, der ikke tidsmæssigt kan afgrænses så snævert som de øvrige problemer. Det gælder de former for landsbystyre, der kan spores tilbage til senmiddelalderen, et særligt rets- og ordenssystem, som bønder ledede og holdt i hævd, om end i 1600-tallet under større eller mindre indflydelse fra herremænd. Fællesskabet med dets komplicerede driftsforhold (agerblandingen) nødvendiggjorde vedtagelse af en række bestemmelser, der måtte respekteres; overtrædelse kostede bøder (*vider*), der for en væsentlig del bidrog til de selskabelige sammenkomster (gilder), som bønderne satte megen pris på, mens godsejere hellere så, at bødepengene gik til nyttige formål som afgiftsbetaling og fattiges underhold. De ældste vider eller vedtægter har træk, der minder om værnegilderne i middelalderens købstæder, men landbrugets og landbefolkningens, fremfor alt gårdbrugernes, særlige erhvervs-mæssige forhold satte deres præg på landsbyvedtægterne. En lidt anden karakter fik vedtægterne i egne med overvejende enkeltgårde; her blev naboforhold det vigtigste.

Lokale forskelle afspejler sig i vedtægterne, men visse fællestræk er fremtrædende, hvad enten bestemmelserne findes indført i en videbog eller en birketingsprotokol. En af de mere udførlige vedtægter (Saksild i Hads herred) fortæller i 1705 sin egen historie tilbage til 1660, da den forrige »bylov og vedtægt« var sammen-skrivet og fornyet. Den brændte i juni 1699, da den halve by blev lagt i aske, hvorefter »menige bymænd« fik vedtægterne fornyet. Naturligt nok indeholdt byvedtægterne nu strenge forskrifter m.h.t. brandsyn, skorstensfejning m.v. Men ældre er et afsnit, der beretter om de tre fjendtlige indfald (1627, 1644 og 1657) og »meget streng indkvartering af de polske« i 1659, så »det var Guds underlig nåde og miskundhed, at nogen mand her i byen beholdt det ringeste tilbage«. For fremtiden ville bymændene ved daglig morgenbøn og sang i Saksild kirke »afbede sådan landestraf«. Dette stadfæstede 24 bymænd (blandt dem degnen og en kvinde) i 1705, mens præsten tog visse forbehold og ikke ville betale vide, hvis bymændene vedtog noget til præstegårdens »forklejnelse«, hvad det så end måtte betyde.

I bylaget havde *husmændene* ikke medbestemmelsesret, men ofte møderet, og sammen med møllere, enker m.fl. indstævnes de til vedtagelse af byvedtægten. Det hed i Saksild-vedtægten 1705: »Enhver, som vil bygge og bo her i byen hos os, være sig gårdmænd, husmænd eller inderster, skal denne bylov underskrive, når de til byen ankommer«. En tilflyttet gårdmand måtte bidrage til et »igangsgilde« med 1 td. øl, en husmand måske med $\frac{1}{2}$ eller $\frac{1}{4}$ tønne, »eftersom han haver råd dertil«. I Bælum vedtægt, Helligum hrd., anføres 1712, at husmænd med kreaturhold var

medunderskrivere af byvedtægten og kunne nyde byens ret. Kvinder deltog i almindelighed næppe i bystævnet (gårdmandsenker dannede ofte en undtagelse), men kunne dog åbenbart uden at straffes med bøde blande sig i mændenes forhandlinger.

Leder af bylaget var *oldermanden* (også kaldt videfoged eller grandefoged). Hans embede var gerne 1-årigt og gik på omgang mellem bymænd eller grander, hvis alder og helbred ikke var en hindring. Ved tuden i byhorn eller klokkeringning kaldte oldermanden til stævne. Han kunne også tilsige bymænd ved at sende videstav eller »grandepind« rundt; at udeblive uden lovlig grund kostede bøde, regnskabet blev ført på hver mands »pind« eller »videstav«, undertiden i en særlig »videbog«. Oldermanden havde mange pligter. Han skulle fremsige vedtægten på bystævne (læse kunne vel de færreste) og med eller uden bymænd til hjælp sørge for, at den blev overholdt. De fleste bestemmelser vedrørte markfællesskabet og værn (hegn) om afgrøderne. En fynsk »vedtægt og bylov« fra før 1700 (Drigstrup) siger til indledning, at oldermanden skal »svare og tale på alle byens sager, som menige mand kan være til gavn og bedste«; han skal aflægge regnskab til 1. maj og gøre rede for, hvad de indkomne bøder er anvendt til. Trusler og ukvemsord overfor oldermanden på bystævne, i gildeshus eller andetsteds straffedes med bøder til byen og til herskabet. Hvad et flertal af bymænd vedtog m.h.t. hegn og gærder om kornmarker og haver skulle overholdes af alle; *markmænd* havde tilsyn eller oldermanden og nogle bymænd »gik gærdegang«. Bytyren skulle om vinteren fodres på omgang; skete det ikke på forsvarlig vis, måtte de forsømmelige skaffe en god tyr i stedet og betale bøde. Der var også bødestraf for at græsse mere kvæg, end den enkelte bonde havde jord til, og gadehusmænd skulle have bymændenes tilladelse, hvis de ville have kvæg og småkreaturer græsset på byens fællede eller anden græsgang. Alle bymænd advares mod at have bidske heste, kvæg, som vil stange, løse hunde eller andre skadevoldende husdyr, men også mod at lade plov eller harve henligge på marken efter tilsåningen. Vandingssteder skulle efter oldermandens henstilling renses. Bødestraf ramte, som rimeligt var, den, der skar tørv eller huggede træ på anden mands grund, og den, der så sin fordel ved at flytte skelsten eller -stage, var udelukket fra »ærlig samkvem«, indtil den sag var bragt i orden og bøde betalt. Noget tilsvarende gjaldt den, der tog gærdsel eller staver fra en andens gærde og satte på sit eget. Vigtige markarbejders begyndelse blev vedtaget på bystævne. Ingen måtte slå græs, »før alle mænd vedtager«. Derimod kunne oldermanden tillade bymænd og andre i fornødent fald at binde neg og hjemkøre korn ved nat eller på helligdage. Der var bødestraf for at køre over anden mands kornagre eller eng og for at tøjre kreaturer for nær andres afgrøder. Mistede nogen bymand ejendele i by eller mark, skulle en almindelig ransagning finde sted, og blev den skyldige fundet, måtte sagen forfølges efter loven; oldermanden skulle underrette herskabet og lade »friske folk« holde fast på gerningsmanden, indtil godsejeren tog affære. Vedtægterne kunne også mane til sammenhold mod »tatere eller andre kæltringer«, hvis de skulle overfalde nogen i byen, og minde om, at der var straf for at huse »omløbende skadelige folk«.

Takket være de talrige bøder, der blev betalt med penge, korn eller øl, blev der i årets løb kærkomne lejligheder til gilder og munter selskabelighed. Herskaberne så hellere, at bøderne gik til nyttige formål, og allerede før 1660 havde lovgivningen søgt at begrænse sommergilderne til tre. Danske Lov indeholdt endog forbud mod at anvende bødepengene til gilde og drik; i stedet skulle de leveres til den vederhæftigste mand i byen og bruges til »byens gærder, grøfter og anden byens nytte«. Men tilvant sæd og skik holdt sig utvivlsomt, med fare for skænderi og slagsmål midt i lystigheden. Ejeren af Fussingø forbød i 1689 bønder i Bjerregrav at hente drikkevarer i Randers for at sælge dem; konfiskation og bøder ville følge, om sligt blev opdaget. Samtidig ansatte godsejeren en bondefoged, der skulle »holde over videbogen«, at den på alle punkter blev efterlevet. — Gilder af en helt anden art findes omtalt i et »vide- og vedtægtsbrev« fra Børkop, der forordnede, at efter et voksent menneskes død skulle to »store folk« fra hver gård og én fra hvert bol bære liget til kirken, og det var ingen mand forbudt at tage sin kone med til »arveøl« (både øl og brændevin).

Danske Lov af 1683 samlede i 3. bogs 13. kap., art. 28—48 en række bestemmelser vedrørende væsentlige sider af markfællesskabet, for en stor del de samme, som landsbyvedtægter rundt om i landet indeholdt. Det blev her fastslået, at ingen måtte have flere kreaturer på overdrev, stubmark og fælled, end han havde »jords vurdering« til. Dette gjaldt også, hvis flere byer lå i fællig. Men havde en bonde mindre af »kvæg og bæster«, end han havde ret til at græsse, måtte han tage lejkvæg ind »på sit tal«, fortrinvis fra hjembyen. Det indskræpes, at 1 à 2 bymænd ikke må kuldkaste bestemmelser om hegn, grøft og led, som er vedtaget af »almuen«: alle skal holde vedtægt. Det samme gælder pant for indtaget løsgående kvæg. Den enkelte skal overholde de hegningskrav, der er enighed om, også indhegne bebygget toft, og nabobyer skal »rejse halv gærde«, selv om den ene har fælled, den anden by kornvang på sin side; ad åre vil forholdet jo blive det omvendte. Den forsømmelige part må tage »skade for hjemgæld« og erstatte skader påført nabo-byens kornvang. I tilfælde af uenighed skulle der efter loven udnævnes mænd fra begge byer til at undersøge sagen. Gærde for rugvang skulle være lukket inden mikkelsdag (29. sept.), dog kunne den, der havde indhøstet før, lade sit kvæg græsse, men måtte så vogte det, at det ikke gjorde skade på andres uhøstede agre. Tilsvarende var forholdet mellem nabobyer. Men den, der trods advarsel ikke hjemagede sit høstefærdige korn, skulle ikke kunne hindre de øvrige bymænd i at få deres kvæg græsset på stubmark; derimod skulle de hjælpe ham, hvis han »af uformuenhed« ikke kunne få indhøstet samtidig med de andre. Toft og kålhavne måtte enhver selv indhegne. Gærder skulle være »lovlige«: i sådan stand, at hverken folk eller fæ kunne komme til skade derved. — Loven omtalte ikke *byhyrder*, men ved større landsbyer var det ofte nødvendigt i stedet for at lade vangevogtning gå på omgang mellem bymændene at holde en lønnet hyrde. I Vest- og Nordjylland, hvor der var sparsomt med hegnsmateriale, og grøfter var utilstrækkelige, holdt et helt sogn undertiden hyrder; en af dem vogtede da får og svin. Skulle kreaturerne »drives ad heden eller marsken«, måtte hyrderne rette sig efter older-

mandens befaling, der igen var grundet på hans og sognemændenes årligt trufne beslutninger. Hyrden skulle også tage sig af syge dyr, at de ikke smittede andre, og drive fremmed »indfanget« kvæg til byens eller sognets fold, men som regel havde han intet ansvar for kreaturer tøjret på enkeltmands jord.

De fleste bestemmelser i byvedtægter eller videbreve havde erhvervssigte, var på én gang *et værn om fællesskabets og den enkeltes rettigheder*. På et vigtigt punkt kunne disse hensyn vanskeligt forenes. Det kom til udtryk i Danske Lov (3–13–13): »Bonde må ej indgrave eller indlukke nogen ager, eng eller jordbund uden hans husbonds minde og alle lodsejeres samtykke«. Tilsyneladende var det jordbesiddernes rettigheder, der her blev beskyttet, men bønderne kunne i almindelighed heller ikke være interesseret i, at fællesskabets skrevne eller uskrevne regler blev brudt. Anderledes lå det, når alle bymænd eller en enkeltgårds brugere tog jord ind til dyrkning. Var de fæstere, kunne godsejeren forbyde det, men fæstebreve viser eksempler på, at ejere vel påtalte ulovlig indtagelse af hidtil uopdyrket jord, men i praksis accepterede driftige bønders nybrud, der i længden kunne betyde større afgifter til ejeren. Mere modstridende var uden tvivl gårdmænds og godsejeres interesser i de talrige tilfælde, hvor jordbesidderen (ikke mindst kronen) ønskede at forandre fæstegårdmænds lejehuse (inderstehuse) til fæstehuse, jfr. nedenfor om indersters og tjenestefolks forhold. – Af mere positiv social karakter var de ret få vedtægtsartikler, der omtalte hjælp til syge og fattige, almisser og befordring af vanføre og tiggere til andre landsbyer. Naboer og byfæller hjalp dog uden tvivl ofte hinanden, uanset påbud, nødstedte tilrejsende kørte man formodentlig gerne ud af byen, og gårdbrugerne med deres tjenestekarle værnede efter evne landsbyfolk mod omstrefende tyve og voldsmand. Fattigvæsen skal senere blive omtalt.

I hvor høj grad det landsbystyre, vider og vedtægter belyser, var udformet under indflydelse af præster og godsejere (eller ridefogder), kan næppe med sikkerhed afgøres. Få gårdmænd var skrivekyndige, og det blev i mange tilfælde sognepræster, der bistod ved nedskrivningen af vedtægterne, og *deres* indstilling præger ikke blot de kristelige indslag, men viser tydeligt deres særinteresser, der dog aftog, da mange præstegårde i 1700-tallet efterhånden blev udskilt fra landsbyfællesskabet. Derimod var godsejernes indflydelse sandsynligvis voksende. Allerede Poul Bjerger gjorde i 1. bind af »Vider og Vedtægter« opmærksom på dette forhold ved en sammenligning mellem Sneslev bylov, Ringsted herred (1649) og den nordsjællandske »Rostgårds skrå« fra o. 1700. I førstnævnte tales kun et enkelt sted om en bøde til husbonden, men den er ganske vist større end bøden til byen! Der var uden tvivl store lokale forskelle på dette som på andre områder, men det kan ikke bestrides, at godsejeren (husbonden, herskabet) nævnes langt oftere i 1700-tallets landsbyvedtægter. Det har også spillet en rolle, at langt flere landsbyer efterhånden kom på en enkelt lodsejers hænder.

Gårdbygninger. Sjældent eller aldrig er der indenfor en kort periode sket en så omfattende genopførelse eller istandsættelse af danske bøndergårde som i årtierne efter 1660. Genrejsningstempoet har været forskelligt fra egn til egn, afhængigt ikke mindst af godsejernes evne og vilje til at finde gårdfæstere og yde en vis hjælp til de bønder, der ikke ved egen og eventuelt byfællers indsats kunne magte opgaven. Men bortset fra de få procent af samtlige gårde, der blev nedlagt for stedse, tør det antages, at gårdantal og bygningsstørrelse (i fag) en menneskealder senere på det nærmeste var som før ødelæggelserne. Fra 1690ernes jordebøger og synsforretninger hentede bygningshistorikeren Svend Jespersen oplysninger om ca. 2800 bøndergårde i forskellige landsdele (dog ingen fra Bornholm, Lolland og det nordlige Jylland). Af de sjællandske gårde var 45 % firlængede, af de fynske næsten 50 %, og det gennemsnitlige antal fag var henholdsvis 36 og 49. På Falster var de to- og trelængede gårde tilsammen dobbelt så mange som de firlængede og i snit kun på 26½ fag. Derimod var der blandt de optalte jyske gårde omtrent lige mange med tre og fire længer, hver af grupperne ca. 42 % af samtlige, men i vestjyske områder, hvor der var sparsommere bygningsmateriale til bindingsværkshuse, var to- og trelængede gårde fremherskende og fagantallet gennemsnitligt knapt 32 mod ca. 40 i Østjylland. Sætter man antal fag (der dog kunne have ret forskelligt alenmål) i forhold til hartkorn, lå Fyn og Vestjylland i spidsen. Jespersen drog den konklusion: »Tilliggendets størrelse i brugsjord, hvor man henter afgrøde, er regulator for bygningsbehovet«; antallet af bindingsværkslænger grupperet om en firkantet gårdsplads var ikke det afgørende. Møn havde 68 % en- eller tolængede gårde, men i forhold til gårdenes gennemsnitshartkorn praktisk talt samme fagantal som de sjællandske gårde.

Af bondegårdens normalt højst 4 længer var *stuehuset* ofte den største, navnlig hvor store skorstene blev opført, en øverstestue kom til og østenden måske var lade. Som påvist af Axel Steensberg var indretningen af bøndergårdene i det udgravede Store Valby ret forskellig fra sted til sted. Almindeligt var det, at stuehuse i tiden o. 1700 blev væsentligt forbedret m.h.t. ildstedanlæg, og at dette fik betydning for hele indretningen. »Det er ændringer i ildstedforholdene, der er den drivende kraft i boligudviklingen« (Bjarne Stoklund). På Sjælland blev ildstederne anbragt omkring en stor *skorsten*, hvorfra der var indfyriingshul til bilæggeren i stuen og til den anden side til gruekedlen i bryggerset, evt. til en malkølle; bageovnen stak ud fra skorstenens bagside under et skur i haven. Husmoderen stod inde i den åbne skorsten og lavede mad på en muret bænk, »midt i et samfund af lov-mæssigt ordnede ildsteder« (Martin A. Hansen). På Fyn samt i Syd- og Midtjylland var stuehustypen et *kaminhus*, hvor husmoderen under madlavningen stod udenfor selve skorstensrummet. Kaminhuset havde to skorstene; bryggersskorstenen svarede nærmest til den sjællandske, men dens ildsted blev især anvendt ved bagning, slagting og brygning, om sommeren dog også ved madlavning. Til dette formål tjente ildstedet i stuen da kun om vinteren, når dagligstuen skulle opvarmes. Skorsten var længe benævnelsen for flere former for røgaftræk; mange af disse førte

ikke røgen op over taget. Men de brandsikrede ildsteder vandt frem overalt. Før 1750 synes de fleste sjællandske bøndergårde at have fået skorsten, ligesom jernkakkelovne var blevet almindelige (Lars Friis). I Nordjylland fandtes der indtil 1800-tallet en del *lyrehuse* med åbent ildsted i et fremmers, der både var køkken og bryggers, og hvorfra man kunne fyre i husets bilægger.

Ikke blot enlængede gårde kunne have stald eller lade i enden af stuehuset. I nord- og vestjyske parallelgårde var der gerne beboelse og stald i den ene, lade i den anden ende. I tre- og firlængede gårde var udhusenes indretning højt forskellig. Det store hestehold krævede megen staldplads, hvor der til forskel fra kostalden var krybber og hække til foderet. I laderne var der ofte en tærskelo for hver kornsort. Som ved herregårdene kunne der efter en god høst stå korn i stakke eller under stakhjelme udenfor ladebygningen. Udlængerne var i reglen af ringere materiale end stuehuset, der også blev bedst vedligeholdt. Ejendommeligt for Bornholms større gårde var »gårdkonen«, en fritliggende længe på gårdspladsen med karlekammer, huggehus, svinehus o.l.; måske var »gårdkonen« oprindelig indsidderbolig.

Husmænd, inderster og tjenestefolk. Fattigvæsen

Ved revision af 1688-matriklens gårdbrugerantal kommer man som nævnt til det resultat, at gårdmandsfamilierne i 1680erne har udgjort langt over 60.000, selv når hensyn tages til ødegårde, der blev nedlagt. Vanskeligere er det at bestemme antallet af husmænd og inderster. Disse to grupper kan ikke talmæssigt adskilles, og det må fremhæves, at navnlig indersterne socialt set var en uensartet gruppe. Aftægtsfolk, der havde indsidderstue på den tidligere fæstegård, måske endda et lille selvstændigt hus, var i almindelighed økonomisk ret betryggede, til forskel fra flertallet af inderster, deriblandt forholdsvis mange enker og ugifte kvinder. Ved år 1700 kan antallet af familier (ægtepar) af husmandsstand på Sjælland nogenlunde sikkert anslås til 10–11.000, på de øvrige øer mere skønsmæssigt til 7–8.000, i Jylland højst til 16–17.000. Til de antagelig omkring 35.000 husmands- og indsidderfamilier må der – at dømme efter de mest udførlige ekstraskattemandtal – sandsynligvis lægges ca. 15.000 enlige. *Erhvervsmæssigt* var husmandsbefolkningen ikke som gårdmændene en udpræget landbrugerstand.

Husmænd med jord. Kun et mindretal af datidens husmænd var egentlige småbrugere. Af de ca. 13.000 huse med jord, der i 1688 blev matrikuleret, havde 5564 mindst 2 skpr. hartkorn, og mindre brugsstørrelser har næppe haft småbrug som væsentlig indtægtskilde. De var meget ulige fordelt på de danske landsdele. I det følgende er efter de samlede antal huse med jord i parentes anført antallet af huse, der ifølge matriklen havde $\frac{1}{4}$ –1 td. hartkorn: Sjælland-Møn 1593 (720), Lolland-Falster 969 (348), Fyn 1625 (646), Jylland 8793 (3850). Småbrugerne havde

ikke alle jord i bymarken, nogle derimod større eller mindre vænger; en del matrikulerede huse med jord havde kun kålhaver. Husene med over 2 skpr. htk. udgjorde på Sjælland kun ca. 5 % af samtlige jordbrug, på Lolland-Falster og Fyn om ved 8 %, men i Jylland henved 12 %. På halvøen var mange af disse brug bol eller halvbol, og brugerne har for en del været bymænd (grander), altså ikke regnet blandt husmænd. I alle landsdele har et betydeligt antal degne, møllere og skovfogder haft småbrug. *Skovhuse*, hvis tilliggende ofte var uopdyrket jord, fandtes i Østjylland og på Øerne. Gennemgående var godsejerne ikke interesserede i oprettelse af hartkornshuse, og ved jordomdelinger blev småbrugsjord ikke sjældent lagt til gårde. En del huse med jord var *vængebrug*, således i »Kongens vænger« på kron-gods og ved en række herregårde. Også vængebrugene fristede en uvis skæbne, truet af hovedgårdsdriften. På den anden side kunne husmænd nu og da fæste ødejord, i sjældne tilfælde endog dele en ødegård, men ofte blev kun ødegårdsbygningerne overladt til husmænd og/eller inderster (indsiddere). Sjældent blev der ved gårddeling oprettet småbrug under 1 td. htk. De små brug ville kræve forholdsvis megen indhegning, og det kunne ved ryttergodsindretning ske, at vænger blev frataget husmænd »formedelst gærdsel at spare samt græsning og høbjergning at vinde«. Kronen var ikke af princip småbrugernes beskytter.

Husdyrhold var ikke blot knyttet til småbrug, men mange jordløse husmænd og en del indsiddere holdt kreaturer. Selv på Sjælland, hvor ret få husmænd havde jord, viser ikke blot skifter fra perioden 1680–1720, men i virkeligheden også kvægskattemandtal (især 1678 og 1682), at næsten hveranden husmand havde en hest, adskillige ejede flere, og de allerfleste havde en ko, nogle 2. Gennemgående havde husmænd 4–5 får, i jyske hedeegne vistnok betydeligt flere. Vest for Storebælt var kreaturholdet set i forhold til hartkornet størst; det kom også husmænd til gode, selv om gårdbrugerflertallet ved landsbyvedtægter kunne begrænse husbeboernes græsningsret og forhøje græspengeafgifterne. For hvert »stort hovede« (hest eller ko) synes husmænd at have »givet til græsgang« lige så meget som for 4–5 får. Sjællandske byskræer eller -vider indskærper, at husmænd og inderster kun »med bymændenes minde« må have heste og svin i byvängen, og at deres »græsgæld« skal bidrage til byhyrdens løn. Denne ydelse varierede meget og var vistnok størst på Sjælland, men dog kun en brøkdel af foderværdien. Jordløse husmænd måtte i græsningsfattige egne enten lade deres kreaturer nøjes med overdrevsgræsning eller søge at få dem »indbrændt« med en gårdmands mærke. Vinterfoderet var mere bekosteligt end sommergræsningen, men hø kunne i mange tilfælde opnås som naturalløn og halm i forbindelse med den »såen til halvs« med arbejdsgiveren (gårdmanden), som ganske vist fra 1701 var forbudt ved forordning, ligesom jordleje allerede tidligere kunne være det i fæstebreve. Adskillige husmænd havde kun lejekvæg. De allerfleste ejede af »livvare« i det mindste et par får, livsvigtigt for den fattigste befolkning. Får betød uld og skind til beklædning, mælk, hvoraf der kunne laves ost og en slags syltemælk at smøre på brødet i stedet for smør; desuden

kød (ofte røget) og talg til tællelys. Salg af lam kunne indbringe nogle få mark pr. stk. Svin havde datidens husmænd få af; det tog år at fede dem, og de var ildset af gårdbrugerne. Derimod har vel de fleste haft om ikke gæs, så dog nogle høns, selv om det sidste ikke fremgår af skifte- eller synsforretninger. Af og til forekom i et husmandsbo en »bistok« (af større værdi end et får). Honning var kostbart, hvad retssager om indfangne bisværme vidnede om. Vistnok kun et mindretal af gårdbrugerne har haft bistader, men enkelte havde adskillige.

Håndværk kunne give mange husmandsfamilier til livets ophold, ofte dog kun i forbindelse med småbrug eller indtægter ved landbrugsarbejde for andre. Adskillige håndværk måtte kun drives i købstæderne. Danske Lov (3–13–23) nævner som »håndværkere på landsbyen« grovsmede, tømmermænd, bødkere, teglbrændere, pottemagere («sorte potter»), hjulmænd, murmestre, skindere, vævere (vadmæl, blå- og hampelærred), skræddere, der syr vadmel, og skomagere, der gør bøndersko. At håndværkere ofte havde lidt jord og i reglen nogle husdyr, bidrog til en relativ velstand. Dette gjaldt især smede, hvis arbejde var uundværligt for bønderne og utvivlsomt voksede med gårdbrugernes hoveriydelser. Mange smede boede i »byens hus«, opført af bymænd, men henimod 1720 blev smedjeoverdragelser ofte indført i fæsteprotokoller. Smedens redskaber var ret kostbare, så han lejede dem ofte hos godsejer eller ridefoged, der iøvrigt kunne indføre en løntarif eller i fæstebreve formane smeden til at arbejde for rimelig betaling; i hvert fald i nogle egne skaffede gårdbrugerne landsbysmeden jern og kul. Fattige smede omtales også. I et skattemandtæl nævner præsten, at efter et misvækstår var smedens børn blandt dem, der tiggede hos folk. På den sjællandske øgruppe kunne en smed som andre vornede blive flyttet til en øde gård eller smedje. Måske navnlig for at få håndværkerhusmænd fritaget for ekstraskat fremhævede adskillige præster, at det ofte kun drejede sig om lejlighedsarbejde. Således hed det om to smede, en hugger (tømrer), en skrædder m.fl. husbeboere i Brøndbyvester, at de »kan hjælpe bonden at ringe et par hjul, fly [reparere] på deres gamle huse, sko en hest, sy en vadmelsklædning . . . , har ellers intet andet end en anden husmand at nære sig af«. En præst på Stevns omtaler »nogle få håndværksfolk . . . , hvoraf de fleste ej fornøjelig har lært deres håndværk, og kan ej heller nogen af dem sig fuldkommelig deraf ernære, men opholdes ved bondehåndtering som andre husmænd«.

Det kan som regel ikke afgøres, om et håndværk kun var et bierhverv for en landarbejderhusmand. En del godsejere lod dog bondesønner uddanne som håndværkere i købstæderne og senere fæste bolig på godset med pligt til at påtage sig arbejde på nærmere foreskrevne betingelser. På ryttergodser og i sødistrikter var der brug for mange skomagere. Bygningshåndværkere på landet var overvejende henvist til at arbejde for bønder, mens godsejere, forpagtere og præster, ja selv degne foretrak købstadhåndværkere. Ved husopførelse fik tømrere og tækkemænd i reglen betaling pr. fag (væggerum, binding). Hjulmagernes arbejde var mere alsidigt end navnet antyder. Skrædderne syede dengang som to århundreder senere

ofte rundt om på bøndergårdene, hvor de fik kost og nattelogi; pengeløn opnåede de vistnok hos forpagtere og embedsmænd. Forbudet mod at sy andet end vadmestøj og bøndersko blev næppe overholdt. Sorte pottes og gryder (»jydepottes«) blev ikke blot fremstillet i forskellige egne af Jylland, men også enkelte steder på Vest- og Sydfyn.

Landarbejdere. Nær tilknytning til landbruget havde de gifte eller ugifte husmænd, der var hyrder (vangevogtere) og bosat ved hovedgårdens marker. Var de i bøndernes tjeneste, kunne de ofte ligesom smeden bo i »byens hus«. De nød en løn, der var afhængig af besætningernes størrelse, græsgælden og indkomne bøder. Ikke få husmænd skulle føre tilsyn med skovsparter eller led, ofte som vederlag for et fæstehus. De egentlige skovfogder var godsfunktionærer. Røgttere og tærskere kunne være lønnet af fæstebønderne, idet de ikke sjældent påtog sig tærskning i hovbønders sted. De, der var fast ansat ved store ladegårde, synes bedst aflønnet, skønt i konkurrence med tilvandrede »jydekarle«. Det samme gjaldt røgttere ved en del hollænderier. Udviklingen ved hovedgårdene gik åbenbart i retning af færre og faste arbejdere, f.eks. ved kongelige lyst- og køkkenhaver, men på de fleste herregårde har en del husmænd udført havearbejde på deres ugedage.

Fæstehusmænd og gifte inderster kunne i henhold til Danske Lov arbejde for dagløn, mens ugifte inderster ligesom tjenestekarle havde pligt til at bortfæste sig til helt eller halvt års arbejde for bønderne, dog kunne tærskere antages »til hvilken tid man haver dem behov«. Det var i hvert fald på Sjælland meget almindeligt, at husmænd akkorderede med gårdbrugere om nogle dages ugentligt arbejde i sædetiden om foråret (ved pløjningen) og navnlig i høstmånederne fra Sankthans til Mikkelsdag (29. sept.) mod vederlag i penge eller naturalier. Helst vel det sidste, fordi det gav korn til føde, samt halm og hø til kreaturfoder om vinteren, undertiden også brændsel. Forbudet mod lønnesæd (se nedenfor) ramte i praksis næppe husmændene, men tog sigte på tjenestekarlene. Derimod kan der være tvivl om, hvorvidt en husmand som løn for forårs- eller sommertjeneste modtog visse tdr. korn (i rimeligt forhold til sædart og arbejdsdage), eller han tillige fik ret til at besæde et lille areal af bondens jord, som han da selv gødede. Det sidste kunne være en fordel for kvægbesiddende husmænd og samtidig for gårdmænd, der ellers måtte lade nogle agre ligge ugødede og ubesåede hen. Det stred for så vidt mod det almindelige forbud i gårdfæstebreve mod bortleje af ager og eng. I skifteforretninger, navnlig fra tiden efter 1720, er adskillige husmænds tilgodehavende løn ofte angivet i tdr. og skpr. korn omregnet til penge, men det modbeviser formentlig ikke, at de i virkeligheden skulle have haft vederlag i form af lønnesæd. Det samme gælder dog næppe husmandskoner, der gerne anføres for løn i et vist antal dage. Kvinders dagløn var kun halvt mod mandens, men begge fik i almindelighed kosten på gården, hvor de arbejdede. Tærskere modtog foruden kost (og logi?) enten pengedagløn eller korn, »pundeskæpper« (på et sjællandsk *pund* gik der oprindelig af rug 20, af byg og blandsæd 24 og af havre 40 skpr.). – *Dagløn* varierede efter

landsdele og årstid, højest var den om høsten. Den kendes fra en del hovedgårdsregnskaber og bondeskifter; i bilag til de første kan man navnlig fra 1700-tallet se, at både landarbejderes og håndværkeres lønkrav ofte blev nedsat en del. Der spores også godsejerindflydelse m.h.t., hvad husmænd kunne opnå af brændsel, og gårdmændene var utvivlsomt interesseret i, at kun »vore egne husmænd« (bosat i landsbyen) fik del i tørv fra byens mose.

Mange håndværkere, især smede, havde nogen agerjord eller i hvert fald nogle kreaturer, samtidig med at de i ny og næ tjente lidt som landarbejdere. Det er i denne gruppe man møder de mest velstillede husmænd. – I kystegne, ved søer og større vandløb ernærede ikke få husmænd sig som fiskere, og i sødistrikter var mange søfarende. Omkring 1700 havde en del husbeboere på Amager familiemedlemmer, der sejlede på Ostindien. I hovedstadens omegn drev mange husmænd småhandel, og i Nordsjælland var der talrige kulsviere. Husflid, der næppe kan udskilles fra bødker- og tømrerhåndværk, var vistnok mest udbredt på Fyn, hvis landbefolkning også i senere perioder fik ord for at være særlig flink til at arbejde i træ. En og anden husmand var klokker eller skoleholder, ofte kun som en pensionistbeskæftigelse.

Husmændenes formues- og gældsforhold vil ligesom gårdmændenes blive omtalt i forbindelse med fæstevæsenet.

Tjenestefolk. Langt de fleste tjenestekarle og -piger på bøndergårdene blev fæstet for et halvt eller et helt år; mange blev i flere år på samme sted. Som følge af hoveriet var kun få karle i herremænds eller forpagteres tjeneste, forholdsvis flere piger, især på ladegårde med store malkekvæg-besætninger (hollænderier). Skytter, staldkarle og ladefogder har dog ligesom de fastansatte røgttere og tærskere overvejende været af bondestand. Det gjaldt formentlig også kuske og en del tjenere og tjenestepiger hos herskaberne. Adskillige præstegårde havde omtrent lige så stort folkehold, men nær 90 % må have tjent på bøndergårde. Skattemandtal giver næppe korrekte tal for tjenestekarle og -dreng (eller »halvkarle«), men fra ca. 40 sjællandske sogne har man 1704–05 mandtal, der ligner en folketælling. De synes at vise, at der på langt de fleste gårde var en tjenestekarl. (Hertil må, hvad arbejdskraft angår, lægges voksne og halv voksne hjemmeværende sønner af gårdbrugere). Tjenestepigerne var færre, men den egentlige tyendeklasse kan dog på hovedøen anslås til over 20.000; ved folketællingen 1787 var der knapt 36.000. Ved år 1700 har antallet af tjenestefolk i landet som helhed næppe oversteget 70–80.000. Bemærkelsesværdigt nok søgte mange unge karle fra Fyn og Jylland til Sjælland. En fremtrædende sjællandsk godsejer hævdede, at vornedskabet ikke virkede skræmmende, det var snarere tilfældet med det mere omfattende hoveri, der også medførte, at der i landbrugets travle perioder oftere gik bud efter husmændenes mere mobile arbejdskraft. Og som i en langt senere tid var det almindeligt, at husmandsbørn om sommeren vogtede får og gæs, i skovfattige egne uden hegnsmateriale ofte tillige større kreaturer. Lønnen var væsentlig kosten, træsko og en smule tøj.

Endnu i 1600-tallet var naturalløn tilladt, og der er næppe tvivl om, at på bøndergårdene aflønnedes karlene overvejende med korn (til udsæd) og beklædningsartikler. Men ved frd. af 19. februar 1701 blev lønnesæd forbudt og pengeløn påbudt. Indenfor Sjællands stift blev helkarls løn fastsat til 20 sletdaler (13 rdl. 2 mark), halvkarls eller drengs løn til 12–16 sldr. Kort forinden kunne lønnen variere fra 15 til 24 sldr. som »fuldkommen løn« for karle i et østsjællandsk herred, men den lå betydeligt lavere i andre egne af Sjælland og på Fyn, i Nordjylland var den næppe halvt så høj. Det er naturligt at sammenligne pengelønnen, når denne anføres (f.eks. i skifteforretninger), med kornpriserne, hvor disse kendes, men individuelle forhold kan naturligvis også spille ind. Pigernes pengeløn var kun ca. det halve af karlelønnen, men det må huskes – ligesom m.h.t. husmændenes dagløn – at kosten hos arbejdsgiveren blev takseret til lige så meget eller mere. Utvivlsomt fik tjenestepiger på bøndergårdene som en del af deres løn uld og hør til forarbejdning.

Medvirkende til, at lønnesæd-forbudet ikke blev overholdt, hvorfor det gentoges i 1746 og 1771, var den traditionelle opfattelse, at husbond og tjenestekarl i gode og dårlige høstår delte skæbne. Set fra karlens side var selv en beskedent lønnesæd-afgrøde en fordel, idet mange fattige gårdbrugere ikke så sig i stand til at udrede en rimelig pengeløn. Dyrtider kunne bevirke, at gårdmændene indskrænkede deres faste folkehold; løs arbejdskraft var vistnok altid at hente hos husmændene, der næppe havde mulighed for at hæve daglønnen væsentligt af frygt for arbejdsløshed. Et ringe høstudbytte betød jo også for »pundetærskere« en indtægtsnedgang.

Fattigvæsen. Samtidig med at lovgivningen siden Christian II's dage havde ført en forgæves kamp mod »løsgænger« og tiggeri, fandtes der på land som i by overordentlig megen fattigdom, der skyldtes alderdom og svagelighed, invaliditet, sygdom og ufrivillig arbejdsløshed.

I 1683 udgik en forordning, der pålagde præsterne at optegne almisseværdige personer to gange om året og formane deres sognebørn til at sørge for de navngivne fattige med mad og drikke. De, der betlede, men ikke var på præstens liste, skulle forvises fra sognet og fattigfolks børn holdes til arbejde og tjeneste. Danske Lov påbød ved samme tid indretning af *fattighuse* rundt om i sognene; der fandtes en del, nogle af dem var ombyggede kirkelader. Men det uordnede betleri fortsatte. I ekstraskattemandtalen hed det ret ofte om fattige, at de kun havde »dagen og vejen« (altså bettelstaven) at ty til. Kirkens almisse forsløg ikke. En forordning af 24. september 1708 lagde da organisationen af et indensogns fattigvæsen på landet i hænderne på sognepræsten og 3 eller 4 af »de vittigste [forstandigste] og bedste« mænd som hans hjælpere. De skulle gøre overslag over, hvor meget de fattige nødvendigt behøvede, og formå sognemænd til at yde dem madvarer til aftalt tid (»som det er bonden lettere at give brød, mel, ærter og andre ædende varer end rede penge, og bekvemmeligere for den fattige . . .«). De mindre velstillede bønder

skulle levere deres portioner straks efter høsten (!), de bedrestillede deres senere, men yde mere. Godsejere, forpagtere, ridefogder og »andre velhavende« skulle yde pengetilskud til de fattiges beklædning. Det blev tilladt betlere, der i flere år havde opholdt sig i sognet, at forblive der, hvis de ellers havde opført sig skikkeligt, andre løsgængere og tiggere kunne blive dømt til fæstningsarbejde, om de ikke straks fortrak, og uordentlig livsførelse kunne straffes med spindehuset (kvindernes tugthus). Sognet skulle bekoste de fattiges begravelse.

For fremtiden skulle altså *en slags fattigkommission* under præstens ledelse have til opgave at sørge for mad og klæder, eventuelt også husly til de værdige trængende. Meget beroede på præsternes initiativ og sociale forståelse; for bønderne, der skulle tegne sig for årlige ydelser, måtte det nærmest tage sig ud som et nyt skattepålæg. Næppe heldig var bestemmelsen om, at et sogn med særlig mange fattige kunne få en del af disse overført til et mere velstillet sogn, helst dog et nabosogn. Dertil kom det ulykkelige, at fattigordningens start faldt sammen med det nødens år 1708–09 og udbrudet af en nordisk krig, der skulle blive langvarig. Opgaven var for svær. På Sjælland fandtes der formentlig en almisseberettiget person for hver 2. eller 3. gård. Her og i andre landsdele ville de færreste gårdbrugere se sig i stand til at skaffe en fattig føden et par dage om ugen, og de frivillige tilskud var helt utilstrækkelige til at opretholde et ordnet fattigvæsen. Landet over lød der stadig bitre klager over det omfattende tiggeri, som bønderne måtte affinde sig med, et uundgåeligt supplement til mange fattiges sulteføde.

Bønderne og rustningsbyrden. Rytteri og landmilitis

Nationale og hvervede regimente. Svækket efter Karl Gustav-krigene og tabet af landsdelene øst for Øresund måtte Danmark genopruste, samtidig med at riget blev mere afhængigt af forholdet til stærkere europæiske magter. Allerede under Frederik III inddeltes det ikke-øde bondehartkorn i lægder på 60 tdr. htk.; hvert af dem skulle stille en soldat. Under Christian V ændredes lægderne til 70 tdr., men skulle nu også omfatte øde hartkorn. Fodfolket blev inddelt i 4 kongerigske regimente, men efter 1670 var kongen mere interesseret i oprettelsen af et nationalt rytteri på kronens ryttergods, de såkaldte *gårdryttere*. Mod at blive fritaget for de fleste afgifter skulle bonden enten selv gøre tjeneste som rytter eller stille en fuldt rustet rytter i sit sted. Dertil kom et mindre antal hvervede *sogneryttere* (to sogne underholdt een rytter), som både kronens og proprietærernes godser bidrog til. Da det trak op til *den skånske krig* (1676–79) blev der foretaget meget omfattende hvervninger. Krigen førte trods fremgang i starten og Niels Juels berømte sejre ikke til generobring af Skåne. Slaget ved Lund i december 1676, vel det blodigste i nogen nordisk krig, blev for danskerne en dyb skuffelse. Sverige beholdt ved freden de skånske landsdele, men mange skåninger var flygtet til Sjælland.

Efter krigen standsede udskrivningen af fodfolk, og bønderne blev indtil 1682

befriet for de ekstraskatter, der 1677–78 havde tynget dem. Derimod måtte de yde en soldaterholdsskat på 2 mark pr. td. hartkorn; det blev senere en del af de faste hartkornsskatter. – Rytteriet blev omdannet. Fra 1680 gik man over til et nyt princip med hvervede, mere øvede ryttere, som blev udlagt hos bønderne, der skulle skaffe kvarter og forplejning til een rytter for hvert lægd. Nogle år efter krigen var antallet af rytterregimenter 10, heraf 3 på Sjælland, 2 på Fyn og 5 i Jylland. Da sognerytterne efter 1688 gled helt ud af billedet, blev de erstattet med gårdryttere, og af flere grunde blev rytteriet udvidet. Adelens rostjeneste afløstes med en ubetydelig hartkornsskat.

Bønderne rundt i lægdene havde ondt ved at svare afgifterne til rytternes fulde forplejning: mad, bolig, brændsel og lys, hestefoder og penge (8 rdl.). Udgifterne varierede med landbrugspriserne, men var vel 4–5 rdl. pr. td. htk. Ganske vist slap rytterbønderne for at svare landgilde, hoveri og skatter, men besvær og risiko var forbundet med institutionen, der medførte, at mange bønder skulle have »et privilegeret, fremmed menneske, måske med kone og børn, gående i huset« (K. C. Rockstroh). Bevarede ryttergodsarkiver indeholder et stort antal sager, der viser, hvor mange vanskeligheder der kunne opstå. *Forordningen i okt. 1680 om landrytteriet i Danmark* tillod dog den bonde, der ikke kunne enes med rytteren om kosten, at yde denne en vis mængde kornvarer samt årligt ialt 8 rdl. »til sul og anden daglig fornødenhed«. Ville rytteren »ikke lade sig benøje« med værtens ild og lys, en seng og staldrum til en hest, måtte bonden skaffe ham 6 fag hus med skorsten, sengested, lys og ildebrændsel. Rytterhesten skulle forsynes med græsning og foder, bl.a. 4 strøgne tønder havre. Det *nationale* rytteri var indtil videre ophævet. Uanset det bevarede navn blev det »fremmede ryttere« med militæruddannelse, der indgik i de sjællandske, fynske og jyske regimenter.

Der fandt omfattende *hvervninger* sted i 1680erne, da det gottorpske problem stod i forgrunden. Diplomaten Molesworth fandt, at Danmark ikke mindst på det militære område tog Frankrig til mønster. »Soldater er fyrsters eneste sande rigdom«, havde man fra den side belært kongen. Men blev der almindelig fred i Europa, ville de hvervede tropper blive opsagt og forlade det fattige land. Den svenske konges gottorpske politik betød imidlertid en krigstrussel, og Sveriges hærmagt overgik langt den danske. Planer om at oprette en nationalmiliti blev fremsat i en af de såkaldte rådstuekommissioner. Den erfarne stiftamtmand og storgodsejer Otte Krabbe gik imod tanken; år 1700 udtalte han sig skarpt om krigstjenesten på Christian V's tid: »en stor årsag til landets forarmelige tilstand, såsom der ikke var folk til at besætte gårdene med«. Kongen lod da sagen falde, men efter den faretruende krigssituation, der førte til freden i Traventhal august 1700, besluttede Frederik IV at genoprette et nationalt forsvar.

Frederik IV's landmiliti. Ved en forordning af 22. februar 1701 fik Danmark en landmiliti på ca. 15.000 mand, fordelt på to sjællandske, et fynsk og fire jyske regimenter. Af alt bøndergods undtagen ryttergodset blev der udskrevet soldater (i

lægð á 20 tdr. htk.); på krongodset stod amtmændene for indretningen, men proprietærene måtte selv indrette lægd på *deres* godser. Det skete af praktiske grunde; godsejerne fik derimod ikke ret til at *udskrive* soldater, som både gammel- og nyadelige havde ønsket. Men en række forhold medførte, at herremænd og måske især ridefogder i praksis fik indflydelse på udskrivningen, som iøvrigt lå i officerernes hænder, når bønderkarle blev præsenteret på sessionen. Af stor betydning var det, at godsejeren kunne få fritaget en udskreven soldat, der var villig til at fæste gård på godset; der måtte dog stilles en anden fra samme lægd. I almindelighed har gårdfæsterne næppe været utilfredse med denne chance, som tusinder af gårdmandssønner i de følgende årtier benyttede sig af. Andre karle (især husmandssønner) eller yngre husmænd og inderster blev udskrevet i deres sted. Fandtes der på en større gård ingen karl, blev gården fri for udskrivning, ligesom en gårdmands eneste søn gik fri. Det blev pålagt godsejerne at skaffe de kommissærer, der skulle gennemføre forordningen, »al fornøden efterretning« om det unge værnepligtige mandskab. Ved udskrivningen måtte »avind eller venskab« ikke spille uretfærdigt ind, endnu mindre »skænk og gave« (hvordan man så forøvrigt kunne føre kontrol hermed!). Lodstrækning blev der sjældent brug for, derimod måtte sessionsherrerne undertiden fremtvinge udskrivning i tilfælde, hvor ingen tjenstduelig karl var mødt. Mange godsejere følte sig hårdt ramt af en forordning, der faktisk medførte, at på Øerne hver tredie, i Jylland hver fjerde eller femte gård måtte stille en soldat. Selve tjenesten var ikke mere tidkrævende, end at de udskrevne stadig kunne tjene som karle i deres hjemstavn. 1 à 2 timers eksercits hver eller hveranden søndag, alt efter årstiden, et par dages kompagniovelser, ligeledes bataillonsøvelser og endelig en gang om året regimentsøvelser – det var alt. Men landmilitstjenesten fik et ilde ry. Selv om befalingsmændene blev advaret mod at behandle soldaterne »med nogen hårdhed, skældsord, hug og slag«, var prygl dog tilladt, og udeblev en soldat, kom skampælen eller træhesten på ekserciterpladsen i anvendelse. Et par timers ridt på en råt tilhugget planke var ingen behagelighed.

Indførelsen af landmilitsten stillede landsdelsforskellene i et grelt lys. Der blev allerede i 1701 udtalt ængstelse for, at »vornedrettigheden« skulle indsnige sig vest for Storebælt, og i en forordning af 27. december s.å. hed det derfor udtrykkeligt (V. 4. art.): »Det må stande enhver af de indskrevne karle frit for udi Jylland og Fyn . . . at fæste gårde på hvilke proprietariers gods hannem lyster, og gården ledig vorder og proprietarien ham gården for fæste vil unde«. Selv om karlen var blevet indrulleret på et andet gods, kunne han fæste gård, hvor han ville, blot han kunne skaffe en også som landbruger lige så god karl i sit sted; en lovlig opsigelsesfrist (8 uger) skulle dog overholdes. Det var kongens »allernådigste vilje«, at ingen af de i rullen indskrevne frie karle måtte tvinges til at fæste gårde på det gods, de var indskrevet for første gang. Men værnepligtsbyrden blev båret af bondestanden, *den* alene. En medalje slået i anledning af landmilitindretningen viste betegnende nok både et agerbrugselement, en arm med le og rive, og et krigselement, den anden

arm løftende gevær og kårde. »Den ene hånd dyrker landet, den anden forsvarer det« var den latinske indskrifts udsagn.

Fra regeringens side var det hensigten, at *vornedskabets ophævelse i 1702* skulle opmuntre bondebefolkningen på den sjællandske øgruppe til på lige fod med andre landsdeles bønder at tage del i landets forsvar. Men med friheden havde det lange udsigter, da den jo kun gjaldt drengbørn født efter Frederik IV's tronbestigelse i august 1699! Og iøjnefaldende var det, at forsvarsmagtens og godsejernes interesser var modstridende, når det gjaldt udskrivning til landmilitsen. På sessionerne kunne officerer med god grund rase over, at godsejerne og deres ridefogder ville narre dem for mange af de mest tjenstduelige karle (*de* var som regel også velegnede som gårdfæstere!), mens godsrepræsentanterne beklagede sig over mistro og (mildt sagt) uhøflig tiltale fra sessionsherrerens side. Allerede 1701 påtalte kommissærer på Fyn, at »nogle uretsindige, skarnvorne proprietærer eller fuldmægtige [ridefogder] holder deres bedste karle til side og ej lader dem til enrolling fremkomme og, som berettes, tager penge af dem for at undgå indskrivninger; i den sted kommer de frem med de sletteste mandkøn, som er på godset«. Samme år klagede sessionen i Horsens over, at ridefogden på Bygholm gods mødte med ubrugelige karle og påstod, at de tjenstdygtige, som vitterlig fandtes, havde fæstet gårde og derfor i henhold til forordningen var fritaget for udskrivning. I stedet for at fremvise fæstebrevene stævnedes ridefogden officererne for det stedlige herredsting – en dristighed, der gav anledning til, at kongen lod stiftamtmanden tildele den formastelige en reprimande, »andre ligesindede til afsky«. Lignende optrin forekom nu og da.

Uden tvivl var bøndernes sønner og tjenestekarle indforstået med, at godsejer eller ridefoged ofte søgte at få dem fritaget for militærtjeneste. Men undertiden indberettede amtmænd, at godsejere nægtede karle rejsetilladelse, når de ville flytte til et andet gods, ja holdt dem tilbage med magt for senere at kunne stille dem på sessionen. Helt lovlig indflydelse på udskrivningen havde godsejeren, når en soldat fik gård i fæste, hvorefter der skulle stilles en anden i hans sted. Kasserede sessionen en udskrevet soldat, var godsejeren nogenlunde frit stillet m.h.t. stedfortræderen, dog kunne sessionen ved dens næste sammentræden foretrække en anden indenfor lægdet. Naturligvis var godsejerne ikke til enhver tid i stand til at skaffe alle »de bedste karle« fæstegård, og således fik militæret mange tjenstdygtige unge mænd, som både gårdbrugere og godsejere i visse perioder dårligt kunne undvære. I de mindst 6 år, soldatertjenesten varede, betød dog kun regimentsøvelserne en betydelig afbrydelse af karlens (evt. husmandens) indsats som landarbejder. Men den brutale behandling, soldaterne var udsat for under eksercitsen, virkede så afskrækkende, at karle ikke sjældent rømte for at undgå udskrivning. Sandsynligvis endnu flere søgte at bestikke ridefogden i håb om, at han kunne få dem fritaget. I »Melampe« lader Holberg en bonde fortrøste sig til, at blot han stikker ridefogden en halv snes (slet)daler, »hvilken bræk eller sygdom jeg da vil ha', den får jeg straks –«!

Ved siden af landmilitisen fandtes den *hvervede hær*, i 1709 på 22.000 mand (heraf en stor del i hertugdømmerne), mens yderligere 12.000 var i engelsk og hollandsk tjeneste. Det var en mere øvet hærstyrke, men samtidig berygtet for råhed og slet moral. Den store nordiske krig 1709–20 kostede store tab af mandskab, navnlig i kampene ved Helsingborg 1710 og ved Gadebusch 1713. Men Danmark havde den fordel, at landet ikke blev besat. Pestulykken 1711 var værre. I nyere danmarkshistorier som i ældre er det stadig Tordenskjolds bedrifter, der »lyser op« i de lange skildringer af krigens forløb. Hvad militssoldaterne og deres familier måtte lide, uden at riget fik større fordel deraf, derom tier historieskriverne.

Godspolitik. Ryttergodserne. Militærhistorikeren K. C. Rockstroh har givet en indgående skildring af Frederik IV's godspolitik i dens sammenhæng med nyindretningen af rytterdistrikterne efter 1715. Langvarig krig og dermed følgende finansnød stillede krav om reformer. Tanken om at gøre rytterbønderne til selvejere blev ventileret, og den synes at have tiltalt kongen. En krongodsforvalter, senere amtmand J. Seerup Jørgensen var hans rådgiver ved sekvestreringen af det store Mariager gods 1713 og atter 1714–15 ved forberedelserne til de første salg af jysk krongods, der ikke gav rimelig afkastning. Rytterbønderne selv var sjældent købere, skønt de kunne opnå begunstigelser, men både kronen og de godsejere, der købte dens nordjyske gods på auktion, var veltjent med godshandelen. Derimod gik de tidligere kronbønder (på strøgods) ind til de sædvanlige forhold på proprietærgods og blev hovbønder med større afgifter end før. Langt bedre syntes vilkårene gennemgående på det gamle ryttergods, hvor bønderne under den følgende tids omskiftelser højtideligt lovede at opfylde deres forpligtelser. Ved indretningen af nyt ryttergods på Sjælland betonedes kronens repræsentanter, at bønderne her ville nyde store fordele. Efter fælles overvejelser i de to militære kollegier gik Seerup i gang med at udarbejde planer for bortsalg af spredt jysk ryttergods og samling af det øvrige i Østjylland. Vigtigt var det, at kongen kunne benytte sin indløsningsret til gods, som besidderne imidlertid måtte være stærkt interesseret i at købe til deres gårdes komplettering. Andet relutionsgods skulle så erstatte det bortsolgte.

Stigende ryttergodsindtægter var velset i en for staten pengeknapp tid, men endnu væsentligere var det, at rytteriets indkvartering blev ændret. For fremtiden skulle det »nationale« rytteri indkvarteres på kronens ladegårde, så bønderne kunne slippe for at underholde ryttere og heste, med alle de fortrædeligheder dette gav anledning til. Kongen havde i 1715 købt godser på Stevns og nær København. I 1716 bestemte han sig for at udlægge kongelige ladegårdsmarker på Sjælland, Falster og Lolland til rytterheste. En jysk og en sjællandsk kommission arbejdede i den følgende tid med de godspolitiske problemer. Navnlig på Sjælland skulle dette føre til en ændring af besiddelsesforholdene og bøndernes vilkår indenfor vidtstrakte områder. Begyndelsen blev nu gjort med Københavns, Frederiksborg og

Kronborg amter, hvor al bondejord, også husmændenes, blev inddelt i rytterportioner á 8 tdr. htk. Skovene skulle inddeles i kobler til græsning for rytterhestene. Årligt måtte hver rytterportion svare 32 rdl., halvdelen i rede penge. Til gengæld blev bønderne hoverifri, bortset fra høbjergning på ladegårdsmarkerne, der blev udlagt til høavl, samt enkelte kørsler og mindre arbejder. Det gamle ryttergods havde før 1709 stillet en dragon pr. 20 tdr. htk., alt andet bøndergods en infanterist (landmilitsen af 1701). Der blev under krigen på det nye ryttergods udskrevet en dragon af hver fire rytterportioner, men af hensyn til behovet for arbejdskraft og fæstere af ledige gårde blev mandskabet fra det nye ryttergods nu hjemsendt.

I foråret 1717 kunne den sjællandske kommission aflægge beretning om rytterhestenes græsning og høforsyning, indretning af rytterhuse i landsbyerne m.v. En del smågårde i skovbyggerne måtte nedlægges. Snart gik man igang med en fuldstændig *omlægning af det sjællandske ryttergods*, der hidtil især havde omfattet store dele af Nordvestsjælland. Her solgte kongen nu en hel del gods, og der blev udover de 3 »gamle« nordsjællandske rytterdistrikter indrettet et Antvorskov-distrikt omkring Slagelse, et Tryggevælde-distrikt (Fakseegnen og Stevns) samt et Vordingborg-distrikt syd for en linie i østvest over V. Egesborg. Af krongods fandtes endvidere Jægerspris og adskilligt i Kalundborg amt, men ellers kun lidt på Sjælland udover de 6 rytterdistrikter. Næsten alt gods på Falster blev et rytterdistrikt, det meste af Østlolland ligeledes, og gods omkring Odense dannede det 9. rytterdistrikt; kronen solgte derimod næsten alt sit gods i Nyborg amt. Jylland fik 3 rytterdistrikter: det dronningborgske, det skanderborgske og det koldingske i afstande af 2–2½ mil fra henholdsvis Randers, Skanderborg og Kolding. Dronningborg-distriktet var overvejende nyt ryttergods, de to andre distrikter kun for en mindre del tilkøbt gods. I alt omfattede de 12 rytterdistrikter over 67.000 tdr. htk. bøndergods (ager og eng), hvoraf dog ca. 6.000 tdr. var proprietærgods, der svarede afgift til rytterdistrikterne; hertil må bl.a. føjes de kgl. ladegårdes skove. Det egentlige krongods i rytterdistrikterne var på ca. 65.000 tdr. htk.

Ved Frederik IV's storstiledede godspolitik havde 1/6 af bøndergodset i Danmark skiftet ejer, bønder på ca. 45.000 tdr. nyt krongods var blevet fri for det meste hoveri, og rytterbønderne skulle ikke mere have ryttere boende hos sig. Efter Rockstrohs opfattelse havde de nye kgl. rytterbønder »utvivlsomt« skiftet fra det værre til det bedre, men han fremhævede, at nyordningen kun fik en kort levetid. I virkeligheden tør man ikke drage nogen generel slutning. Bønderne på det tilkøbte proprietærgods har formentlig haft ret uensartede kår. Kronen afhændede for en stor del strøgods, og mange godsejere har forstået at udnytte det ny erhvervede gods til deres fordel, navnlig ved hoveriudvidelser. For de nye kronbønder kan det have været besværligt nok at skulle udrede et betydeligt beløb i rede penge. En del af de større godser, som ved den nye krongodspolitik var kommet på kronens hænder, blev ret snart påny proprietærgods, og der skete i de følgende tiår andre betydningsfulde ændringer, næppe til gavn for bønderne. Frederik IV's flid og samvittighedsfuldhed, som eftertiden ofte har fremhævet, blev efter Rockstrohs opfat-

telse bekræftet »på det stærkeste« ved den godspolitik, der gennemførtes under krigen mod Sverige og mens vanskelige forhandlinger med en række lande og afgørelsen af det slesvigske spørgsmål stod på. Det må bemærkes, at ryttergodsindretningen jo havde nøjeste forbindelse med det landeforsvar, hvis svagheder blev iøjnefaldende under krigen 1709–20, og at foruden Seerup en række kommissionsmedlemmer og andre rådgivere øvede indflydelse. Rockstroh finder i den omtalte godspolitik et eksempel på »vore enevoldskongers egen store ansvars- og retfærdighedsfølelse, deres sunde, jævne fornuft . . .« – en alt for generel kongekarakteristik.

Fæstevæsenet indtil 1720.

Udviklingstendenser. Selvejrbønder

Fæstevæsenets udvikling i tiden før 1660 har bedst kunnet belyses for krongodsets vedkommende. Bliver lensregnskabernes vældige stof med tiden gennemarbejdet, vil vi have et mangfoldigere og mere sikkert billede ikke blot af krongodsadministrationen og en meget væsentlig side af rigets økonomi, men af bondestandens forhold i alle landsdele ca. 1600–1660. Tungere ligger det m.h.t. adelsgodserne, hvor kildematerialet er mere magert, men iøvrigt fra anden side kan ventes yderligere udnyttet i de kommende år. Også fæsteforholdene i de første årtier under enevælden er statistisk set kun svagt belyst i det hidtil benyttede kildemateriale og må karakteriseres i ret stor almindelighed. Længe var de ovenfor omtalte ødegårdsproblemer det mest iøjnefaldende træk i det landbohistoriske tidsbillede, men gradvis genrejsning og nyopdyrkning blev dog en betydningsfuld positiv indsats. Tydeligere aftegner de økonomiske og sociale tilstande sig i lyset af et nyt og nogenlunde overkommeligt kildemateriale, der ved 1600-tallets slutning endnu er af for begrænset omfang, men har den fordel, at privatejede godser – i 1680'erne et langt større område end krongodset – efterhånden lige så fuldt kommer i søgelyset, takket være fæsteprotokoller fra forskellige landsdele. Antallet er før 1720 ikke så stort eller repræsentativt, at der på dette grundlag kan udarbejdes en statistik, der på *alle* væsentlige punkter klarlægger fæstevæsenets udvikling. Men der kan iagttages udviklingstendenser, som peger frem mod tilstande, der efter 1720 fremtræder langt klarere.

En del godser (navnlig ryttergodsdistrikter) har haft fæsteprotokoller, længe før en forordning af 23. januar 1719 påbød, at alle godsejere skulle have »autoriserede« protokoller, kvitteringsbøger vedrørende fæsteafgifter og endvidere protokoller over skifter i fæstebønder og husmænds boer. De tidligere fæstebreve kunne ikke uden videre anses for »forordningsmæssige«. Fra adskillige godser vides, at fæstebønderne har fået påbud om at indfinde sig på herregården, ofte bønder fra flere landsbyer på samme dag, for at aflevere deres gamle fæstebreve (om de

fandtes!) og modtage nye. Det *kan* have været den almindelige fremgangsmåde, idet fæstebreve på de fleste godser, hvor protokollerne er bevaret, synes indført landsbyvis. Ofte blev ældre fæstebreve anført i deres oprindelige form og med den datidige udstedelsesdato, men endnu heldigere er det, når protokollen er af ældre dato og fæstebreve indført ved udstedelsen eller kort efter. Langt flere fæsteprotokoller startede dog først 1719, nogle lidt senere, og ofte kan det ikke med sikkerhed siges, om gårdfæsteren også før den tid har siddet ved gård. Af husfæstebreve findes der relativt få.

Fæstebrevenes hovedindhold. De fleste ældre fæstebreve er kortfattede eller gengives kun i hovedtræk i protokollen. Foruden ejerens eller på hans (hendes) vegne ridefogdens navn anføres naturligvis fæsterens og i reglen hans hjemsted, om han er ungtkarl, landsoldat, husmand, inderste eller andet, samt den fratrådte (el. afdøde) fæsters navn, og – hvad der er vigtigt – om den nye fæster *er* i familie med forgængerens eller har lovet at gifte sig med enken eller en datter. I visse tilfælde omtales en bror eller svoger, sjældent et fjernere slægtskabsforhold. Fæste-formlen *kan* ganske enkelt hedde, at godsejeren »bortfæster«, men oftere »haver stæd [el. forundt] og fæst, såsom jeg hermed stæder og fæster«, i refererende form derimod, at bonden »antog« eller »er i fæste overladt« (en gård i en navngiven landsby). Gården skal fæsteren »nyde, bruge og [til fæste] beholde«, såfremt han (som det kan hedde) »årligen og i rette tider yder og leverer den sædvanlige landgilde og afgifter efter jordebogen, samt kongelige skatter til rette tider afklarerer og ellers i alle måder sig efter loven [har] at forholde«. Formuleringen kan variere, kgl. skatter (»allernådigste contributioner«) kan nævnes først og afgiften til herskabet omtales som »landgilde, hoveri, ægt og arbejde«. I ældre fæstebreve nævnes gårdens hartkornsstørrelse ret sjældent, de forskellige landgildepersiller næsten aldrig. Ofte pålægges det udtrykkeligt fæsteren »gården i mark og by stedse at holde under tilbørlig hævd, som forsvarlig kan eragtes«, ligesom fæsterens lydighedspligt overfor herskab og øvrighed indskærpes. Pligten til at vedligeholde fæstegården bliver nu og da omtalt udførligere i fæstebrevet: ». . . jorden tilbørlig gøder og dyrker, intet deraf til upligt bruger, og forsvarligen vedligeholder og altid forbedrer gårdens bygning, samt dens besætning, som den nu forefindes« (antal husfag, heste, køer, stude samt vogn og harve nævnes sjældent). I nogle tilfælde omtales også udsæden, eller det påbydes fæsteren indenfor en vis tidsfrist at »forskaffe« et vist antal »gode, plovfærdige bæster«, foruden de heste, der allerede findes på gården. Dennes bygninger skal han »reparere og forbedre«, de mest almindelige udtryk for vedligeholdelse.

Mens indfæstning (»fæste«, »fæstepenge«) og landgildeydelse i de færreste tilfælde nævnes, kan man langt oftere få oplysning om årsager til fæsteforandringer (fæsterskifte) og ikke sjældent desuden om *særlige forhold i forbindelse med fæsteoverdragelsen*. Var forgængerens eller hans enke endnu i live, påtog den nye fæster sig ofte at yde vedkommende aftægt (»underhold«, »ophold«), især når det drejede

sig om fæsterens forældre eller svigerforældre (jfr. nedenfor s. 158). Det betød i reglen ikke, at indfæstning helt bortfaldt, men ofte et vist nedslag i denne éngangsydelse. Var gården forsømt, bygningerne forfaldne, jorden delvis ubesået, besætningen (navnlig hestebestanden) fåtallig eller forgængeren havde betydelige skatte- og især landgilderestancer, fik den nye fæster ofte nogen hjælp i starten: bygningsmateriale, en eller flere heste og andre kreaturer, nogle tønder korn til udsæd eller tillige som fødekorn, når overtagelsen fandt sted længe før høst. Sådanne tilskud, ikke sjældent i forbindelse med frihed for indfæstning var simpelthen nødvendige i talrige tilfælde, hvor en husmand, inderste eller fattig tjenestekarl blev overtalt eller tvunget («nødet») til at overtage en forsiddergård. Noget anderledes lå det, når en gårdfæster eller ret velstillet husmand med jord blev forflyttet fra et bedre landbrug til et dårligere, men fik ret til (pålæg om) at tage besætning og indbo med fra det tidligere fæstested. Det forekom vistnok oftest indenfor vornedskabets område, men det er forhold, som bliver langt bedre belyst i kildemateriale fra årtierne efter 1719.

Manglerne ved fæstebrevsmaterialet fra tiden før 1720 er så betydelige, at de kort bør præciseres: 1. Ofte indeholder fæsteprotokollen kun de i 1719 bekræftede fæsteforhold, men meddeler ikke hvornår de er indledt. 2. I andre tilfælde er intet oplyst om årsager til fæsterskifter før 1719: fæsteren betegnes i reglen som »iboende« (den bortfæstede gård). 3. Uanvendelige er de ikke særlig talrige fæstebreve, hvor årsagen til fæsteforandringen er af usikker, i de fleste tilfælde »neutral« karakter: gården er brændt, muligvis genopført efter i lang tid at have været øde, fæsteren tilflyttet fra en anden gård på samme eller et andet gods, eller han har byttet gård med en anden fæster. Det er ikke hensigtsmæssigt at lade »uoplyste« fæsteårsager indgå i en statistik, hvor de vil kunne påvirke procentberegningerne mere eller mindre. Men det bør fremhæves med henblik på hele 1700-tallet, at der på grundlag af stikprøver er udvalgt godser, hvor de uoplyste tilfælde er relativt få. Det gælder dog, som det vil ses, ikke overalt årtierne før 1720.

Årsager til fæsterskifte anføres i de fleste fæstebreve ganske kort, men gennemgående mere nuanceret end i stedsmålsregistre før 1660 (se s. 81 f.). Antallet af bevarede fæstebreve er for perioden 1660–1720 ikke særlig stort, men vokser fra tiår til tiår. Det er størst for tiåret 1710–19, idet formentlig et flertal af de gårdfæstere, der var tiltrådt i disse år, sad ved gård efter udstedelsen af 1719-forordningen. At antallet af fæstebreve, hvor årsagen til fæsteforandringen ikke oplyses, er ret betydeligt, påvirker vel i nogen grad fordelingen på de 6 årsagsgrupper, som det er naturligt at regne med her og i de følgende perioder, nemlig D: forrige fæster er død, AS: han er fratruddet som følge af alderdom og svagelighed (i sjældnere tilfælde nævnes kun den ene af delene), GA: godvillig afståelse, ASF: til alderdom og svagelighed er føjet fattigdom («armod») som en medvirkende, ofte væsentlig årsag til fratrudden. Endvidere DGA: det på visse godser ikke helt sjældne forhold, at den gamle fæster ved eftermandens fæstebrev forbeholdt sig ret til at bruge gården

(eller en del af denne) til sin død eller til det tidspunkt, hvor han selv måtte ønske at fratræde. Endelig F, forsiddergruppen, der vil blive omtalt nedenfor. Ovenfor er nævnt de »neutrale« eller ukendte årsager (U), som ikke indgår i de følgende oversigter og procentberegninger. Det må også erindres, at et sandsynligvis ret betydeligt antal gårdbrugere enten overhovedet ikke har modtaget fæstebrev eller dette i hvert fald ikke er gengivet i fæsteprotokoller eller på anden måde kendt.

Fæsteforhold før 1690 kan bedst belyses for krongodsets vedkommende. Dette omfattede i 1680erne kun ca. 1/4 af alt hartkorn, og der var store egnsforskelle. Værst var tilstandene måske i Frederiksborg amt, hvor nær halvdelen af fæsterskifterne skyldtes forsiddelser. Et bredere sammenligningsgrundlag giver 2450 fæstebreve eller tilsvarende oplysninger fra perioden 1690 til 1719. De vedrører 9 sjællandske godser (krongodset er repræsenteret ved 17 landsbyer indenfor Frederiksborg amts rytterdistrikt), 1 falstersk (13 landsbyer på rytterdistriktet) samt 4 fynske og 16 jyske godsområder (herunder 12 landsbyer på Skanderborg rytterdistrikt). Hertil kan føjes fæstebreve for hele det bornholmske fæstegods. Bornholm opfattes ofte som en selvejerø, men selvejet gjaldt dog kun 70 % af bøndergårdene; om fæsteforholdene efter 1690 har man ret fyldige oplysninger.

At fæstebrevsmaterialet er langt mindre end for de to følgende længere perioder (1720–59 og 1760–ca. 1800), udelukker ikke, at landsdelstendenserne kan have været de samme, ligesom en sammenligning med eksempler fra lensregnskaberne har en vis interesse. *Livsfæste* (det forhold, at fæsteren havde gården i brug til sin død) var mest udpræget på Fyn, hvor D 1690–1719 omfattede 182 af 373 fæsteforhold på de undersøgte 4 godser, i virkeligheden 50 %, hvis man kunne opløse DGA-gruppen på godt 6 % af samtlige fæstebreve og fordele dem ligeligt på D og GA. I Jylland kom D med 452 af 1039 fæsterskifter op på 43,5 % men på Sjælland (203 af 625) kun på 32,5 %, Falster (59 af 166) opviste 35,5 og Bornholm (104 af 247) godt 42 % reelt livsfæste. Indenfor vornedskabets område synes altså i de 30 år gennemgående kun hver tredje fæster at have siddet ved gård til sin død, men i de vornedfrie landsdele henved 45 %. De *godvillige afståelser* viste også en gunstiger situation for fæstebønderne på Fyn og i Jylland. AS- og GA- grupperne kan ikke skarpt adskilles, de syntes i Jylland omtrent lige talstærke, mens Sjælland kunne opvise dobbelt, Fyn 3-dobbelt og Falster endda 4-dobbelt GA i forhold til AS. Det ser ud til, at særlig mange bønder på Øerne afstod deres fæstegårde, før de som aldrende og svagelige var nødt dertil, men det kan også skyldes forskellig sædvane m.h.t. det gængse udtryk for godvillig afståelse. Man mærker sig, at der ikke var nogen påfaldende stor procentforskel, når tallene for AS, GA og DGA sammenlægges: Jylland 32, Fyn 34, Sjælland 28 og Falster 30 %. DGA kan ret ofte udledes af oplysningerne om fæsterskifter på Fyn og Falster, sjældnere på Sjælland og blandt de 16 jyske godser egentlig kun på Rodstenseje og Lerkenfeld (Himmerland). ASF-årsagen var mere almindelig, bortset fra Fyn og Bornholm. I de 13 falsterske landsbyer kunne denne »blandede« årsag til fæsteforandring noteres ved godt 7 %, på Sjælland ved 5,4 % af fæsterskifterne, mens den kun blev anført på en

del af de jyske godser, flest på Ålborg hospitals gods og det skanderborgske ryttergods, for Jylland under ét kun ved 3,4 % af samtlige undersøgte fæsteforandringer i 30-årsperioden.

Gårdforsiddelser. Langt de største landsdelsforskelle gjorde sig gældende m.h.t. F-afståelserne. På Sjælland skyldtes i perioden 1690–1719 31,5 % af fæsterskifterne gårdforsiddelser (før 1690 var der langt flere), i Jylland knapt 20 %, på Falster næsten lige så mange, men på Fyn kun 10,7 %. Det udnyttede fæstebrevsmateriale omfattede altså forholdsmeæssigt 3 gange så mange forsiddelser på Sjælland som på Fyn, mens Jylland – og formentlig også Falster – indtog en mellemstilling. Kun to af de sjællandske og et af de fynske godser lå på linie med de jyske som helhed, og kun 3 af 16 godser på halvøen havde en F-procent omtrent som det sjællandske gennemsnit; det var Hevringholm i Randers amt, Eskær i Salling og det lidt sydligere beliggende Estvadgård gods; disse tre godser var også senere blandt »bundrekorderne« i Jylland. Naturligvis skal dansk fæstevæsen ikke ensidigt karakteriseres ud fra høje eller lave forsiddelsesprocenter, men F-størrelsen var af meget væsentlig betydning. – Særlige forhold gjaldt på Bornholm, der endnu i 1690erne havde et stort antal »længe øde« gårde (de fleste næppe besat siden pesten og svenskekrigene i 1650erne), ca. 30 % af de bortfæstede gårde, men efter 1700 nævnes F kun ved 3 af de talrige fæsterskifter på øen.

Langt de fleste gårdforsiddelser skyldtes fattigdom, svigtende evne til at betale de tunge skatter og fæsteafgifter i penge og naturalier i en tid, hvor hoveriet blev forøget, bl.a. som følge af ødegårdsmisæren. Mange bondebrug blev forringede; ofte savnede fæstebønder tjenestefolk og trækraft, så de var ude af stand til at udføre det hoveri, der blev dem pålagt. Selv om en godsejer, i reglen vel efter ridefogdens indstilling, ydede en fæster »forstrækninger«, navnlig heste, såsæd, bygnings- og vogntømmer, undertiden rede penge, var bonden i mange tilfælde kun hjulpet for en tid og blev aldrig i stand til at tilbagebetale, hvad han skyldte herremanden. Indtraf misvækst eller kvægsyge, var fæsteren i særlig grad udsat for at blive gårdforsidder. Armod kunne tvinge ham til at opgive gården, hvad enten det skete »i mindelighed« eller efter dom ved herreds- eller birketing. Ret ofte foretrak en fæster, der havde udsigt til at blive gårdforsidder, at rømme gården forinden. Man kan i tingbøger og skifteprotokoller finde oplysninger om, hvorledes en del fæstere i tide sørgede for at bringe bohøve, korn, kreaturer eller andet af værdi til slægtninge eller venners bosteder (helst vel udenfor godset, men i mange landsbyer boede der jo bønder »tilhørende« forskellige godser). Ikke sjældent bortsolgte en fattig fæster besætning og forråd, der efter loven skulle findes på gården. Det kunne være strafbart, men processer viste, at det faldt rettens barske håndhævere svært at gennembryde den mur af solidarisk tavshed og påstået uvidenhed, som yderst almindeligt var standsfællers forsvar for en fæster under anklage. Omstændighederne var ofte tragiske. Sygdom, misvækst, krigsødelæggelser og svære afgiftsbyrder medførte i visse perioder, at et stort antal gårdfæstere blev forsiddere.

De »forsadte« gårde var som regel ikke bragt på fode, når nye fæstere overtog dem. Formentlig var det indenfor vornedskabets område ikke så vanskeligt at tvinge en karl eller yngre bonde (ofte en husmand eller inderste) til at fæste gård – problemet var snarere, om et velegnet gårdfæsteremne overhovedet fandtes. Og uheldigvis skete sådanne fæsterskifter ofte under vilkår, der levnede den nye fæster ringe mulighed for at arbejde sig op og dermed sikre sig, at gården blev bevaret i hans tid og så vidt muligt i hans slægt. Adskillige steder, f.eks. på nordsjællandsk krongods, kan det konstateres, at andre bønder måtte bidrage til at få en forsiddergård i god drift. I Lyngø havde således fæstebønder pløjet, tilsået og høstet på ødegårdsjorder, men det anføres, at vårsæd ikke var sået, da bønderne havde nok at gøre på deres egne fæstegårde. – Det var ret almindeligt, at en ny fæster ikke blot overtog, hvad der fandtes på gården, men selv måtte medbringe en del bohaver, heste, hornkvæg eller andet. I de fleste tilfælde var det nødvendigt, at fæstere, der overtog forsiddergårde, ikke blot blev fri for at betale indfæstning, men også fik nogen lempelse m.h.t. landgilde og hoveriydelser i 1, 2 à 3 år, forhold, der vil blive nærmere omtalt i afsnit vedrørende fæstevæsenet efter 1720.

Fattigdom og dårlig landbrugsdrift: for ringe besætning og høstudbytte, det sidste en følge af misvækst eller for megen udyrket jord, hørte til de tiest nævnte årsager til F. Sjældent var der tale om forbrydelser som drab og om tyveri i større stil, men ret ofte om erhvervsbetonede forseelser: ulovligt salg af sædekorn eller foder, bortleje af ager- og engjord o.l., uanset fæstebrevets udtrykkelige forbud herimod. Skatterestancer var en mere betænkelig ting end forsømt landgildeydelse; godsejeren måtte jo normalt svare fæstebøndernes ubetalte skat. – Ofte hedder det om gårdforsidderen kun, at han »frakom« gården, »formedelst han den ikke længere kunde betroes«, eller fordi han den »ikke længer for armodis skyld kunde bebo«. I almindelighed har godsejer eller ridefoged næppe haft interesse i at sætte fæstebønder fra gårdene og andre ind i deres sted, da det selv efter lovlig dom kunne være vanskeligt at inddrive restancer, og indfæstning af betydning sjældent kunne forventes af den, der overtog en forsiddergård. Der var eksempler på, at vornede bønder med nogen formue blev tvunget til at overtage »forsadte« gårde. Men det er sikkert en mere normal fremgangsmåde, der afspejler sig i storgodsejeren Otte Krabbes svar til ridefogden på Holmegård, da denne i vinteren 1715 spurgte sin husbond og herre, om han skulle hjælpe en nøddested og insolvent gårdfæster, f.eks. med en månedlig kornration, eller han skulle sætte ham fra gården med risiko for, at efterfølgeren ville »være og blive et skarn«. Krabbe tilrådede at give fæsteren en midlertidig hjælp, indtil fogden havde forhørt sig nærmere om hans og nabobøndernes forhold. »Skulle bonden så[ledes] få måneds-kost, var der ikke én, der jo skulle søge det samme. Vi kan da lade, ligesom du gør det af dig selv, denne hjælp med kornet, på det andre ikke skal følge det eksempel«.

Familiefæste. Fra tiden før 1660 gav lensregnskabernes stedsmålsregistre som omtalt mange oplysninger om fæstegårdes overgang fra far til søn, ofte dog med en enke som mellemed, idet fæsterens hustru havde ret til at beholde fæstegården uden at svare ny indfæstning, når hun iøvrigt opfyldte fæstebetingelserne. Sjøldnere gav samme kilde til kende, at den nye fæster var forgængerens svigersøn, bror eller fjernere slægtning, eller gav oplysning om de talrige tilfælde, hvor enken giftede sig med en fæstevillig mand. Fæstebreve er som regel mere meddelssomme. Der er dog blandt de nævnte 31 godsområder 11, hvor praktisk talt kun *sønnefæste* (*s*) nævnes, blandt dem adskillige, der efter 1719 ofte anfører i udstedte fæstebreve, at en afdød eller fratrådt fæsters datter (*d*) ægter den tiltrædende fæster, eller at denne gifter sig med enken (*e*). Et *a* forekommer sjældnere, det omfatter andre nærtstående, især bror eller svoger. Størst interesse har familiefæsteformerne *s*, *d* og *e*, men det må bemærkes, at kun sønnefæste i de allerfleste tilfælde er oplyst (stedsønners fæste dog næppe altid). Forholdene *d* og *e* forekom utvivlsomt oftere end i fæstebreve anført, idet ægteskab i adskillige tilfælde ikke var indgået eller endelig aftalt på det tidspunkt, da fæstebrevet blev udstedt. Forsøg på supplerung ved hjælp af kirkebøger tyder dog på, at det ikke vil lykkes at korrigere billedet væsentligt.

I efterfølgende oversigt er procenttal beregnet på grundlag af fæstebreve fra 20 godser, hvor både *s*, *d*, *e* og *a* forekommer i perioden 1690–1719. Det indsamlede sparsomme materiale fra tiden før 1690 er for ufuldstændigt til, at sammenligning tør drages. Givet er det, at krige, pest og ødegårdsmængde har medført lave familiefæste-procenter i den ældre periode; det gælder på Sjælland navnlig tallene for Frederiksborg amt. På den anden side er det sandsynligt, at relativt mange af de savnede fæstebreve er fremkommet efter forsiddelser, og disse udelukkede normalt familiefæste. M.h.t. *s* (sønnefæste) er for de tre større landsdele i parentes anført gennemsnitsprocenter fra samtlige 29 godser.

Familiefæste i procent 1690–1719

	<i>s</i>	<i>d</i>	<i>e</i>	<i>a</i>	Ialt
12 (16) godser i Jylland	31,8 (30,9)	5,9	8,6	1,7	48,0
6 (9) godser på Sjælland	20,3 (20,3)	1,7	12,4	0,4	34,8
(4) godser på Fyn	(27,9)				
1 godsområde på Falster	28,9	2,4	12,7	1,2	45,2
1 godsområde på Bornholm	9,3	2,8	21,1	0,8	34,0

Sønnefæste i de forskellige landsdele kan sammenlignes, med det før omtalte forbehold, at antallene af »uoplyste« fæsterskifter næsten overalt er meget store. Det anvendte kildemateriale kan næppe anses for repræsentativt, men nogle hovedlinier peger i samme retning som oversigter fra senere perioder, hvor mange gange

flere fæstebreve danner grundlag for undersøgelsen. Der er en udtalt forskel på sjællandske og jyske områder, og det er sandsynligt, at Fyn følger den jyske linie, om end *d* og *e* savnes. Man bemærker også, at antallene af enker, der giftede sig med nye fæstere, var procentuelt lige store på Sjælland og Falster (de 13 landsbyer), men betydeligt mindre end på de 12 jyske godser, hvor derimod noget oftere en afdød gårdfæsters svigersøn overtog fæstet. Høje *e*-procenter forekom især på det skanderborgske ryttergods: 17 % i de 12 udvalgte landsbyer; i rytterdistriktet som helhed (1241 skifter 1686–1719) endog godt 20 %. På det nordsjællandske ryttergods var stillingen en helt anden. Eftervirkningerne af pest og krig var på Bornholm meget mærkbare i to slægtled efter 1650erne. Indtil 1700 overtog kun få sønner vordegårde; først efter 1720 steg antallet stærkt. De mange enkegiftermål medførte imidlertid, at familiefæste-procenten 1710–19 nåede op over 50. Kun på et af de 6 sjællandske godser – Roskilde domkirkes gods (overvejende strøgods) – forekom *fam* (familiefæste) i alle tiår 1690–1719 ved meget nær halvdelen af fæsterskifterne. På Volstrup i Vestjylland nævnes familiefæste ved 42 af 70 fæsterskifter i perioden før 1720, smukt fordelt på 24 *s*, 6 *d*, 8 *e* og 4 *a*.

Fæsteperioder. Det var ønskeligt, om man ligesom for 1700-tallets vedkommende kunne gøre nogenlunde sikre beregninger over fæsteperioders længde i forskellige landsdele (se s. 224 f.), men materialet er for spinkelt. Modstridende tendenser gør sig gældende. Efter 1660 var det bydende nødvendigt at få en stor del af de meget talrige »øde« og fæsteledige gårde besat så snart som muligt. Godsejerne havde grund til at være lemfældige i deres krav til de nye fæstere, men var ofte selv hårdt trængt økonomisk; skatte trykket ramte både dem selv og fæstebønderne, ikke mindst de talrige ekstraskatter under og efter den skånske krig. Mange tusinde bønder måtte gå fra fæstegård i utide, og vi ved ikke, hvor relativt stor en del af fæsterne der overhovedet aldrig fik fæstebrev. Det sidste er et så væsentligt moment, at det synes rimeligt at omtale en enkelt godshistorisk kilde, hvor fejkilder er af ringe betydning. En retssag på Herlufsholm skoles gods gav i 1696 anledning til en art synsforretning, der bl.a. indeholder oplysninger om, hvor længe hver enkelt fæster havde siddet ved gård; i nogle få tilfælde savnes der dog sikker oplysning. Af 131 fæstere havde 38 haft gården i mindre end 5 år, 28 i 5–9 år, 22 i 10–14 og 17 i 15–19 år. 26 havde været gårdfæstere i 20 år eller mere, 7 af disse i over 30 år, tre i henholdsvis 45, 46 og 56 år. Ser man bort fra disse tre, giver tallene grund til at regne med en gennemsnitsfæsteperiode på ca. 20 års længde, ikke meget forskelligt fra, hvad et stort fæstebrevsmateriale kan konstatere for Sjælland som helhed i 1700-tallet. Det må her noteres, at indfæstningernes størrelse på Herlufsholm synes at have ligget over gennemsnittet, samtidig med at restancerne var betydelige. Fæstebønder kunne altså være heldige og trods vanskelige tider beholde deres gårde meget længe. Dette gjaldt ikke få fæstere på det sydfynske gods Egeskov, hvor en del af gårdene på Avernakø og Drejø i mere end 30 år havde haft samme fæster. På Ålborg hospitals gods, der mest var strøgods, med

yderpunkter i Salling og Nordvendsyssel, fik en fæstebonde i 1719 sit fæstebrev fra 1669 bekræftet. Men først efter 1700 er antallet af oplysninger om fæsteperioders længde på en række godser så betydeligt, at der for de følgende tiår kan drages sikre slutninger.

Fæstehusmændenes situation var en anden end gårdmændenes. En del (især yngre) husfæstere fik senere gård, og overordentlig mange ældre husmænd endte som innsiddere; en mindre del af husmandsbefolkningen, men forholdsvis mange enlige kvinder, var innsiddere deres længste tid.

Indfæstning. Forgænger-restancer m.v. Forstrækninger. Forholdene ved fæsteoverdragelser kunne være ret komplicerede. Det er sandsynligt, at flertallet af gårdfæsterne selv i vanskelige tider har betalt indfæstning (stedsmaal), ofte og vistnok især på krongods et ret ubetydeligt pengebeløb. Men samtidig måtte tusindvis af fæstere på forskellig måde bidrage til gårdens vedligeholdelse eller på anden måde mindske de tab, godsejeren ville lide, hvis bruget længe skulle ligge hen som »øde«. Til gengæld var det yderst almindeligt, at der i fæstevilkårene indgik tilsagn om midlertidige afgiftslettelser og om direkte hjælp til den nye fæster, for at han kunne komme i gang og til den aftalte tid svare normale fæsteafgifter. De vigtigste forhold, der kunne komme i betragtning, kan anføres i en kort oversigt (1–6):

1. *Indfæstningen* blev næsten overalt, hvor den forekom, angivet i rigsdaler eller sletdaler, sjældnere i naturalier som »et par stude«, »en god ko« o.l. En afgift på 1 à 2 tdr. havre var tydeligt tegn på en fæstegård i dårlig stand, oftest »øde« eller »forsadt«.
2. Ikke sjældent måtte den nye fæster *i stedet for indfæstning betale forgængerens restancer* eller en del af disse. I reglen blev restancerne vistnok eftergivet, fordi det var umuligt at inddrive dem. Den praksis, som man ofte møder et stykke ind i 1700-tallet: at en gårdforsidder som fæstehusmand på godset måtte betale sin gæld til husbonden ved at arbejde ulønnet en dag om ugen på herregården, syntes endnu ikke at have fundet udbredelse.
3. Med henblik på gårdens vedligeholdelse var det utvivlsomt nyttigere at lade den fæster, der overtog en forsømt gård, istandsætte forfaldne eller opføre manglende bygninger. Det hændte, at der blev sat en vis tidsfrist for (gen)opførelsen. Også forpligtelse til at anskaffe flere husdyr, redskaber m.v. forekom. En fæster, der i forvejen havde haft gård eller hus, måtte undertiden medbringe nogle husdyr ved overtagelsen af en gård med en alt for ringe besætning. Velset var det også, om en yngre eller midaldrende fæster var gift og havde en søn, der kunne blive hans efterfølger. At en ugift fæster i fæstebrevet måtte forpligte sig til at ægte »enken på stedet« og forsørge hendes eventuelle børn af 1. ægteskab, forekom ret ofte. Omtalt ovenfor er også de formentlig overalt noget sjældnere tilfælde, hvor fæsteren påtog sig at ægte en datter af forgængerens. Ud fra det almindelige synspunkt, at der nødvendigvis måtte være en kone på gården, må

det antages, at forpligtelser af denne art ikke hørte til de tyngende, økonomisk set; om de følelseladede momenter kan vi som regel intet vide.

4. De aftægtsforpligtelser, en ny fæster undertiden måtte påtage sig, vil senere blive omtalt.
5. I en tid med mange ødegårde var det meget ofte godsejeren, der ved fæsteoverdragelsen måtte love den tiltrædende bonde nogen økonomisk støtte, navnlig når den nye fæster var »nødt« (tvunget) til at overtage gården. Det var også i ejerens interesse, at der blev ydet fæsteren nogen udsæd samt korn til fortæring, indtil den nye høst var i hus. Trækkraft var uundværlig, også af hensyn til hoveriet, og ofte sørgede ejeren også for en mindre besætning af hornkvæg, får og svin. Til vedligeholdelse af bygninger og landbrugsredskaber fik en ny fæster ret almindeligt overladt en eg og en bøg »af skoven« (det kunne meget vel være skov, der hørte til gården, men hugst var ikke uden videre tilladt).
6. *Afgiftslettelser* var det ofte helt nødvendigt at indrømme en ny fæster, hvis han skulle have håb om at klare de første, vanskelige år. Skat blev sjældent eftergivet og da højst for nogle få kvartaler, mens det var ret almindeligt at bonden i 1, 2 à 3 år blev fritaget for at yde landgilde. Noget tungere lå det med hoveri-lettelser. Som oftest opnåede en ny fæster kun i $\frac{1}{2}$ –1 år fuld hoverifrihed. Her var et dobbelthensyn at tage. Fæstebonden måtte i hvert fald have nogle få »dygtige bæster« for at kunne udføre markarbejde og kornkørsler, men udstrakt fritagelse for hoveri skadede naturligvis hovedgårdsdriften eller kunne blive til byrde for andre hoveripligtige bønder. Om disse og andre særlige forhold i forbindelse med fæsteoverdragelsen findes der fra tiden efter 1719 langt flere og fyldigere oplysninger.

Indfæstningens størrelse varierede meget, endog indenfor samme gods i en kortere periode. Mindst måske på krongods i landets forskellige egne. På landsbyer i Frederiksborg amt var en del fæstere helt fritaget for indfæstning, men de fleste svarede 1, 2 à 3, højst 4 eller 5 rigsdaler; det gælder alle tiårene frem til 1720. Her som antagelig på de fleste godser i landet var det langt vigtigere, at bygninger, besætning og markdrift ikke lod for meget tilbage at ønske. Da de fleste oplysninger om indfæstning er hentet fra fæstebreve, der blev bekræftet i 1719 og normalt ikke angiver indfæstning, er materialet begrænset. Fra Herlufsholm skoles gods indeholder den førnævnte synsforretning 1696 dog for de allerfleste af de daværende fæstere vedkommende ikke blot indfæstningsbeløb, men også *fogedpenge*, der langtfra altid androg 10 %, i reglen betydeligt mere, sjældnere mindre. Om 26 fæstere vides, at de intet betalte i indfæstning, 15 svarede mindre end 10 rdl., 36 fra 10 til 19 og 28 mindst 20 rdl., af disse betalte 4 mere end 50 rigsdaler. Gennemsnittet lå formentlig højere end på sjællandske godser i almindelighed. På Frederiksborg amt nåede indfæstningen kun undtagelsesvis op på 8 à 10 rdl. Af de godser, hvis fæstebreve indgår i den før omtalte undersøgelse, har de fleste kun angivelser af indfæstninger fra perioden 1700–1719, og flertallet var »fri for fæste«

eller størrelsen var ikke oplyst. De følgende gennemsnitsydelser må altså tages med forbehold: Tølløsegård (8) 13½ rdl., Kalundborg Ladegård (9) 22, Sæbygård (28) knapt 13 rdl. Fyldigst er oplysningerne for Roskilde domkirkes gods: i 1690erne (23 indfæstninger) 13 rdl., 1700–09 (41) godt 18, 1710–19 (23) 15 rdl. i gennemsnit, og forholdsvis få betalte intet ved tiltrædelsen. Bønderne på domkegodsset hørte formentlig i denne som i senere perioder til de bedst stillede fæstere på Sjælland; dog var 1690–1719 af de fratrædende fæstere ca. 20 % gårdforsiddere.

På Falster var indfæstningerne ligesom i Nordsjælland ret ubetydelige: fra nogle få mark til som regel kun 1–3 rdl., sjældnere 4–6, men relativt få betalte intet. På Fejø og Femø var indfæstningerne derimod ofte 20 rdl. for en helgård, og det halve for en halvgård. Langt højere var gårdindfæstningerne på de fynske småøer Drejø og Avernakø: her steg gennemsnitsbeløbet i de tre tiår 1690–1719 fra 40 til 50 og i det sidste tiår oftere 60 rdl. På det sydfynske gods under Egeskov var indfæstningen noget lavere, men stigningen større: 17½, 33 og 40½ rdl. for de tre tiår (ialt 103 indfæstninger). 1710–19 var de tilsvarende tal for Brahesborg gods 48 og for Frederiksgave endog 74 rdl. i gennemsnit; meget få bønder svarede ingen indfæstning, en del gårdforsiddere dog kun små beløb. Fra Nord- og Midtbyn er opgivelserne fåtallige, og af mange hundrede fæstebreve fra et antal jyske godser meddeler kun et lille mindretal indfæstningsbeløb. Ligesom på det nordsjællandske krongods slap bønderne fra Skanderborg rytterdistrikt gennemgående med at betale nogle få rigsdaler, mens beløbene på Stensballegård ved Horsens lå mellem 10 og 20 rdl., dobbelt så meget som på det sydjyske Sønderskov gods. På Rosenholm nordøst for Kalø Vig var gennemsnittet 8 rdl. (21 indfæstninger 1700–19), undtagelsesvis ydet i naturalier (ungstude). På det spredtliggende Århus domkegods lå de kendte ydelser (12) først henimod 1720 noget højere, en enkelt indfæstning var på 50 rdl. Fra vest- og nordjyske godser giver fæstebrevene så få og uensartede oplysninger (flest fra Volstrup og Estvadgård i egne nær Limfjorden), at det ikke er muligt at drage sikre slutninger om indfæstninger i tiden før 1720. Sandsynligheden taler for et gennemsnitsbeløb under 10 rdl.

Ret ofte betalte fæstere kun en del af indfæstningen straks, resten ½–1 år senere. Forpligtede bonden sig til at genopføre gården eller forbedre bruget, kunne der gives længere frist. I de fleste tilfælde var indfæstningen ringe i forhold til forgængerens restancer (se nedenfor om virkningerne af 1701-forordningen). Her kom bygningsfæld og mangler på besætningen ind i billedet. Gennemgående var gårdbygningerne naturligvis oftere »i slet tilstand« i de første årtier efter 1660, men påbud om, at fæsteren skulle (gen)opføre 1 à 2 længer eller visse fag, møder man også o. 1700 og senere. Meget ofte lovede godsejeren bygningstømmer til gårdens »reparation« og endnu oftere bistand i form af såsæd og fødekorn frem til næste høst. I reglen anføres, hvorvidt gårdens forfald skyldes forgængerens forsømmelighed. Undertiden fik ejeren dom for, at det forholdt sig sådan, i andre tilfælde indrømmede han det og gik fra gården efter aftale. Der skelnes også mellem åbenbar misligholdelse og »vanheld på bæster og kvæg samt anden selvpåkom-

mende svaghed«. En gårds tilstand kunne beskrives som »ilde forsiddet, [fæsteren] lod byggestedet ligge uhegnet, bygningerne ganske forfalde, ej forsvarligt dyrkede jorden«. Under sådanne forhold betalte efterfølgeren ingen indfæstning, men måtte hjælpes med visse forstrækninger. Ikke sjældent blev indfæstningen reduceret eller bortfaldt helt som følge af, at den ny fæster påtog sig aftægtsforpligtelser overfor den fratrædende og dennes hustru eller enken på stedet, undertiden gjaldt forsørgelsen en ubeslægtet tidligere fæster. Ejendommelige aftaler kunne træffes. I 1690 får en gårdfæster i Flade, Nandrup gods på Mors, gammel restance eftergivet; 8 rdl. indfæstning skal derimod ydes, »når han får en dannemands barn til sig« (formentlig mere arbejdskraft med tiden, måske håb om en efterfølger som fæster?).

Landgilde og hoveri. I ældre fæstebreve nævnes landgildeydelseerne ret ofte. Ved fæstebrevs-bekræftelser i 1719 henvises dog tiere til jordebogen, hvor samtlige fæsteres afgift var anført; de fleste jordebøger er imidlertid gået tabt. Da landgildeændringer ikke fandt sted i større udstrækning, er det mere hensigtsmæssigt at vurdere ydelsens størrelse og karakter senere i 1700-tallet, hvor et rigt materiale foreligger. Der kan derfor henvises til s. 429 ff. To forhold bør dog omtales her. Det ene har forbindelse med 1688-matriklen, der afløste en ældre matrikel og for mange tusinde bøndergårdes vedkommende viste betydeligt ændret hartkornsstørrelse. Landgildeydelsen måtte da ændres, og ikke sjældent blev den væsentligt nedsat, »modereret« efter aftale mellem ejer og fæster. Utvivlsomt spillede det her en rolle, at de største skatter var hartkornsskatter – det syntes rimeligt at lade landgilden følge samme mønster. På længere sigt var den bedste løsning en *egalisering*, hvorved alle gårde i en landsby blev lige m.h.t. hartkorn, skatter, hoveri og landgilde. Det tilskyndede mange godsejere til at blive eneejere i flere landsbyer end tidligere; også hoverihensyn talte for godsreformer af denne natur. Trods hoveriets voksende udbredelse i de fleste egne var et stort antal fæstebønder, navnlig i Jylland, stadig så godt som hovfrie, men betalte i stedet hoveripenge. Blev også landgilden ydet i penge, kunne de to afgifter i jordebøger og fæstebreve optræde under ét som »landgilde- og hoveripenge«. De årlige fæsteafgifter havde altså flere former:

1. Såvel landgilde som hoveri var naturalydelser.
2. Landgilden blev (delvis) ydet i penge, hoveriet in natura.
3. Både landgilde og hoveri blev ydet i begge former, hoveriet dog som oftest overvejende in natura.
4. Fæsteren betalte landgilde- og hoveripenge, og det er i de færreste tilfælde muligt at adskille de to ydelser.
5. I 1700-tallet kunne det endvidere forekomme, at en godsejer lod nogle fæstere betale disse afgifter sammenlagt med de ordinære skatter. Den samlede afgift blev da anslået til en rund sum eller til et vist beløb pr. td. hartkorn.

Er jordebøger bevaret, giver de et hurtigere og mere fuldstændigt overblik over godsets landgildeydelse end fæstebrevene, der dog kan indeholde oplysninger om stedfundne ændringer og særtilfælde, f.eks. afgiftslettelse i nogen tid efter fæsteoverdragelsen. I jordebogsregnskaber fra krongods findes nu og da opgørelser over, hvad hver bonde formår at levere eller betale af det pågældende års landgilde. Svigtende evne til at yde den ansatte landgilde måtte naturligvis medføre betydelige restancer, og resultatet kunne blive varig nedsættelse, »moderation«. På Holckenhavn gods ved Nyborg fik en fæster i Lamdrup i 1719 sin landgilde nedsat fra 6 tdr. 2 skpr. byg til kun 4 tdr., »når han dem rigtig betaler«, og i Vindinge opnåede en anden bonde eftergivelse af nogen rug- og byglandgilde, så længe han svarede det øvrige. Hvor alle afgifter blev ydet i penge, kunne midlertidige afgiftslempelser også omfatte hoveripenge og skat.

I fæstebrevene bliver bondens hoveri ikke specificeret. Det hedder som regel kun, at fæsteren skal forrette hoveri som sine naboer (eller: som andre bymænd), sjældent bliver det m.h.t. avlingshoveriet udtrykkeligt anført, at han skal »gøre sit hoveri udi tilskifte[de] agerlodder og såland, som hans formand for [før] hannem gjort haver, eller herefter lige ved de store gårde på godset . . .«; for andet hoveri på godset måtte fæsteren som sin forgænger betale 5 rdl. 2 mk. (eks. fra landsbyen Nyrup, Tølløsegård gods, 1699). I forpagtningskontrakter gives der mere udførlige oplysninger om arbejdsydelse. Fr. Kofoed forpagtede i 1671 Borreby for 3 år, og i kontrakten hed det om de bønder, der var anført i jordebogen: ». . . skal hver af dem drive deres tilskifte[de] jorder, pløje, så, høste og indage, gærderne at lukke som forsvarligt og gødningen at udage, Holte-mændene 2 dage, de andre hver 4 dage, ligesom de for mig selver [ejerens Valdemar Daa] gjort haver. Item skal de age så meget korn, som de indavler på deres tilskifte[de] jord, til Næstved eller Korsør. Husmændene skal gøre hannem 1 dags arbejde om ugen, hvortil han dennem behøver. Gårdmændene skal og gøre hannem en dags arbejde ugentlig, enten ved tærskene, ved agen eller andet arbejde, så og enhver at køre årlig 2 københavnsrejser (dennem på Holten undtagen), og dennem ej noget ubilligt at pålægge«. At bønderne fra Holte(n) gjorde mindre hoveri, skyldtes formentlig, at landsbyen lå langt fra hovedgården, og at gårdene var ualmindeligt små (1688: 22 brug med godt 57 tdr. htk.). Husmændenes ugedage kunne forpagteren som antydet udnytte til forskellige arbejder.

I 1719 bortforpagtede Caspar Schøller Lellinge og Spanager samt Lellinge kirkes jorder, »hvilke marker og jorder bønderne skal riste, pløje, så, harve og tromle på sjællandsk manér, så vidt hidindtil brugeligt været haver ved hver af stederne, korn og høhøsten at forrette, indage og i laden at imodtage, engene rense, gødningen på jorden efter jordens tarv og forpagterens anordning at udage, gærderne forsvarligen og i rette tider lukke og dennem siden vedligeholde, så og kornet i laderne oprense, men til kornet at udtærskes skal han [forpagteren] selv holde tærskere på sin egen bekostning, så mange som han agter fornøden at være«. Det anføres, at disse tærskerpenge, ialt 140 rdl., skal skov- og sognefogder på de to

godser i løbet af oktober måned have opkrævet hos bønderne, »såfremt de ikke straks derfor vil pantes«. Var bønderne forsømmelige m.h.t. arbejdet, skulle forpagteren melde det til forvalteren (ridefogden) og denne straffe de skyldige. I alt 19 husmænd fra disse godser skulle hver forrette en ugedag »til havernes dyrkelse« og andet arbejde, samt gøre 2 årlige gående rejser »at drive kvæg, af hvad slags det være kan, til København eller andetsteds lige lang vej«. Gårdfæsterne måtte ikke, når de slog græs eller mejede korn, have deres heste »på bed i vangen, men vel i fælleden«. Udsædsmængden anføres: omtrent lige megen rug og byg, men betydeligt mindre havre. Til at så kornet ved hovedgårdene skulle årligt udpeges 8 mand fra hvert gods (»af bønderne, som bedst véd at så«), og indenfor den 3-årige forpagtningsperiode måtte forpagteren ikke »udslæbe« (udpine) jorden med havre »eller anden skarp sæd«, han skulle sørge for jorden med gødning og hvile, måtte ikke bortsælge foder fra gårdene, men skulle til aftalt pris levere ejeren langhalm.

Hoveribestemmelserne i forpagtningskontrakten gav ikke blot indblik i *hovedgårdsdriften*, hvortil hørte en kvægbesætning på 104 køer og 2 tyre (husdyr »så gode og dygtige, som nogen hollænder dem vil og kan annamme«), men også i vedligeholdelsen af hoved- og ladegårdsbygningerne. Bønderne skulle, »om fornøden gøres«, årligt kline og udspække husene i tiden mellem forårssåning og høhøst, reparere båsene, inden kvæget kom på stald, sørge for bindsler m.v. Iøvrigt var hovbønderne forpligtet til efter lovlig tilsigelse at køre korn (såvel af gårdenes avl som tiendekorn) til København, dog ikke i pløje- og sædetiden, samt til at bringe visse mængder brændsel og gavntømmer fra skovene til ejer og forpagter. Hollænderhuset på overdrevet var om sommeren mejeri, men om vinteren kun beboet af husmænd. Hovedgårdsdrift og bondebrug skulle holdes strengt adskilt: »Forpagteren, hans hustru og folk må ikke have eller holde nogen maskepi, sædfællig, kvægs halvning eller andet sligt med mine tjenere på godserne eller med bønderne«. Hvis forpagteren opdagede, at andre foretog sig sådant, skulle han straks meddele ejeren det.

I almindelighed så godsejerne helst, at alle hovbønder kunne gøre halv- eller helgårds hoveri. Dette medførte i tidens løb, at de allerfleste småbrug (gårdsæder) forsvandt. En del af beboerne blev gårdfæstere, flere dog husmænd med andre forpligtelser end markarbejde. Om fæsteren af et gårdsæde på 1 td. 2 skpr. 3 fdk. hartkorn under Tølløsegård hedder det i et fæstebrev 1690, at han »rider for husbonden, når forlanges, enten beskikkelse[s]vis eller ved kald og varsel«. Det stilles ham i udsigt, at en gård i Nr. Vallingerød, som hidtil ikke havde forrettet avlingshoveri, ville få tillagt alt lodskiftet og andet arbejde, som hidtil var forrettet af 3 gårdsæder i Tølløse. Ved sammenlægning af gårde og navnlig ved større omdelinger indenfor landsbyer blev adskillige gårdsæder nedlagt og deres jord lagt til større bondebrug, undertiden til hovedgårde; andre blev opretholdt og visse steder kaldt gårdsædegårde (navnlig på Sorø-egnen). Uden tvivl voksede hoveriet betydeligt i perioden 1660-1720, nye hovedgårde opstod, og selv om andre, især af de mindre, blev nedlagt, udvidedes hovedgårdenes samlede tilliggende stærkt i

tiden fra enevældens indførelse til 1730. På den sjællandske øgruppe blev bøndergårdene samtidig betydeligt færre. Ikke blot det egentlige avlingshoveri, men også kornægterne blev mere tyngende. Fra alle egne af Sjælland har hovbønder kørt korn til København, og det kunne koste dyrt at blive fritaget for disse hovedstadsrejser. I Boeslunde ved Skelskør opnåede tre gårdmænd i 1704 en pengeafløsning for 5 rdl. pr. læs, viser et fæstebrev. Mange bønder rundt om i landet påtog sig derimod »lange rejser«, men var fritaget for næsten alt andet hoveri. Midlertidigt fritaget for hoveri blev som nævnt fæstebønder, der overtog en forsiddergård; i reglen måtte de dog medvirke ved gærdelukning o.l. I visse tilfælde indførte en godsejer i fæstebreve en bestemmelse om, at gårdmanden senere skulle være forpligtet til at forrette hoveri, selv om han ved tiltrædelsen var hovfri.

Det er sandsynligt, at hoveriets opdeling i *hovlodder* var almindelig på godser overalt i landet allerede i tiden før 1700, mens »flængshoveri« var langt mindre udbredt, end historikere tidligere har antaget selv m.h.t. forholdene i 1700-tallet. Spredt forekommende indslag i fæstebreve tyder derpå. På Egeskov gods hedder det 1691 i et fæstebrev, at bonden bl.a. »svarer og gør« et lodsarbejde til Skjolde-mose, »såvidt mellem bønderne loddes og deles, såsom gærder, pløjen, såen, høsten, slåen, gødningen at udage og skovning og derforuden hver år gør mig [ejeren Niels Krag] 2 lange ægter her i landet. « Fra jyske godser er der eksempler på, at hoveriet var inddelt efter »fulde« (hele) plove, der kunne omfatte 2, 3 eller flere bønder. På Visborggård i Østhimmerland hedder det o. 1720 om nogle hovbønder, at »af en fuld plov skal de alene gøre hoveri udi sæden og høsten, men for høbjergning skal de være aldeles fri« (med en enkelt undtagelse); ligeledes skal de være fri for gærdelukning, tærskning og for ekstrahoveri. En fæster på det lidt nordligere beliggende Gudumlund gods fik 1718 i sit fæstebrev mere indgående hoveriforskrifter: »Han skal årlig udi hver fald på marken pløje, så, harve og indhøste en tønde rugland, som han og til udsæd altid skal dyrke og fuldbyrde(?), så og årligen at bjerge 8 korte slæt eng, 2 tørve-rejser, 2 Ålborg-rejser, 2 skovrejser, en kalkrejse og en kulrejse . . . årlig at gøre«. I stedet for det øvrige arbejde, som fæsteren havde pligt til at udføre, skulle han hvert år til mortensdag samtidig med landgilden svare 4 rdl. Eksempler som det sidste viser, hvor nærliggende det kunne være at levere landgilde og samtidig betale hoveripenge. Afløstes landgilden og (til dels) hoveriet, faldt det naturligt at betale landgilde- og hoveripenge under ét.

Husafgifter. I stedet for holdshavre, som mange husmænd havde ydet i ældre tid, blev pengeafgifter almindelige som *indfæstning* af huse, oftest 1 à 2 rdl., men på adskillige godser svarede praktisk talt kun indfæstning af huse med hartkorn. *Landgilde* ydelserne var mange slags, i penge som regel kun få mark, ydet i korn nogle skpr. havre, men iøvrigt var landgilden ofte afhængig af, hvilke naturalier husbeboeren bedst kunne skaffe: 1 lam, 1 gås, måske 2 høns og en snes æg. Nogle husmænd var i stand til at svare $\frac{1}{2}$ –2 ottinger smør, af fiskerhuse kunne der f.eks. ydes $\frac{1}{2}$ td. torsk (Snekkersten). Efterhånden blev den som regel ganske ringe

pengeydelse, der allerede før 1660 var almindelig på proprietærgods, på mange godser slået sammen med arbejds- eller hoveripenge. *Husmandshoveri* blev oprindeligt oftest ydet in natura, som *ugedage*; det gjaldt endog på godser med meget strøgods, men man mærker sig, at fæstehusene var særlig talrige i herregårdssogne. Udviklingen gik snarest i retning af pengeafløsning, især på krongods, hvor der kun var brug for et begrænset hoveri. Afgiften var stigende. Ved ryttergodsomlægningen 1715–20 var gennemsnitsafgiften for ca. 1000 sjællandske huse (bortset fra rytterhusene, hvoraf en stor del var fæstet af gårdmænd) 3½ rdl., men afgifterne varierede fra ca. 2 rdl. (Odsherred) til det dobbelte (Midt- og til dels Sydsjælland). I det øvrige land og navnlig i Jylland var pengeafgiften lavere, men dog afhængig af, om det var huse med jord, smedehuse eller andre huse på mere end 4–6 fag (adskillige var mindre).

Når antallet af ugedagshusmænd foreløbig ikke voksede, må grunden søges i det forhold, at *husmandshoveriet tjente til at supplere gårdmændenes arbejdsydelser* på visse områder: havearbejde, hjælp i laden ved indhøstning og tærskning (fodring af kreaturer på ladegården, kornopbæring og -kastning på lofterne, m.v.), »løb« f.eks. med breve, »gående rejser«, der kunne omfatte drift med stude, svin eller får til købstad eller marked. Ved de fleste herregårde måtte nogle husmænd »tage vare på enemærket«, føre tilsyn med vange og led, gærder og småskove. Som markmænd eller engvogtere kunne de være fritaget for husafgifter, adskillige håndværkere og fiskere ligeledes mod visse naturalydelser. *Afgiftsfrihed* blev ofte indrømmet husmænd, der selv havde opført deres huse, men langt fra altid på livstid. Fri bolig havde adskillige husmænd, der tog aftægtsfolk til huse, ofte den tidligere husfæster eller dennes enke. Gamle, syge og invalider blev gerne helt eller delvis fritaget for afgiftsydelser. Veltjente godsbeboere og mangeårige landsoldater slap ofte for at svare huspenge. At en degnebolig blev afgiftsfri, syntes rimeligt, men misbrug tålte ikke. Vordingborg rytterdistrikts krigsjordebog noterer 1719 om et fæstehus i Ø. Egesborg: »Degnen haver hidtil intet svaret af huset, men som huset er kongens, og degnen tager afgift af husmanden [en smed], så er det nu i jordebogen antegnet«.

Af *inderstboligerne* i eller ved fæstegårde blev forholdsvis mange beboet af ægtepar eller enker, der nød aftægt, hvoraf »husværelse« hos efterfølgeren på gården udgjorde en del. Mange svagelige og erhvervsløse »stakler« har også boet afgiftsfrit, mens de yngre, arbejdsdygtige inderster vel i reglen har ydet arbejde for huslejen. Indersthusene stod ikke alle på fæstegårdes grund, nogle helt eller halvt på gadejord; undertiden måtte der betales 3–4 mark af kålhaven alene. Afgiften kunne være kompliceret. Af et 10-fags hus, som en beboer i Tikøb sogn selv havde opført, måtte denne gøre 2 dages arbejde i »kongens hoveri« samt 2 høstdage hos bonden, på hvis fæstejord huset lå, endvidere betale 1½ mark landgilde, 1 mark hjælpeskat og 4 mark »tyngpenge«. Hjælpeskat var en ydelse, der skulle bidrage til, at ødegårde kunne blive genopført eller besat; ikke alle husmænd betalte den. Da mange inderster erhvervsmæssigt var afhængige af en enkelt gårdfæster, er det

ikke usandsynligt, at de med sindsro har iagttaget den udvikling, som godsejerne med kronen i spidsen slog ind på i 1700-tallet: Omdannelse af talrige indsidderhuse til fæstehuse.

Tiende. Danske Lov fastslog, at tienden ligesom hidtil skulle deles i 3 lige store dele: til kongen, kirken og præsten. Den skulle svares af al bondejord; blandt yderne nævnes også inderster og tjenestefolk. *Korntienden* skulle bønderne »af-sætte« i neg eller kærve på hver ager i overværelse af tiendeejerne eller disses repræsentanter, der også havde krav på at få negene bragt, dog ikke over 1 mil. Bonden var ikke pligtig til at afvente tiendetagerens »velbejlighed«, når »hastig høst« var nødvendig, og han iøvrigt rettede sig efter bymændenes vedtægt. Hvis tiendetageren førte klage mod nogen mand, skulle sagen undersøges, og den skyldige part betale tredobbelt til den forurettede; havde en fæstebonde uret, skulle han desuden have sin gård forbrudt. Sædegårde beholdt deres tiendefrihed, men skulle »holde deres tjenere til at tiende retfærdeligen«. Det kunne de fleste herremænd være interesseret i, da de som oftest var ejere eller fæstere af een eller flere tiender (konge- og kirketiender), et betydeligt tilskud til såvel korn- som foderbeholdningerne på hovedgårdene. Bønderne mistede i almindelighed 1/10 af korn- og halmafgrøden; deres jorder var derfor dårligere gødet end godsejernes og måske navnlig præstegårdsjorden. Afløsning af naturaltienden med penge forekom ofte, hvor beneficerede stiftelser, skoler, universitet, hospitaler m.fl. ejede kongetiender. Efterhånden fæstede mange bønder tiender, idet de traf aftale med ejeren om en årlig korn- eller pengeydelse i stedet. *Kvægtienden*, der efter Danske Lov havde en uheldig form (en fæstebonde kunne risikere at skulle yde sit først tillagte føl eller ungkreatur), blev i 1740 forandret til en pengeafgift. Ejendommeligt nok blev kvægtienden kun i Jylland og de fleste steder på Fyn tredelt ligesom korntienden, mens den på den sjællandske øgruppe tilfaldt præsterne alene. Husmænd uden korn- eller kvægavl skulle fjerdingårligt yde 1/2 mark til kirken samt en årlig høstdag til præsten. Sidstnævnte forpligtelse gjaldt også kvinder.

Skatter. Mens købstadboer især måtte betale konsumtionsafgifter, blev *hartkornsskatter* i det lange løb den tungeste byrde for bondestanden. Til hærens underhold havde Frederik III i 1662 indført en matrikelskat, senere en okse- og flæskeskat. Christian V forøgede matrikelskatten bl.a. med rytterholdspenge, og i 1692 blev de tre skatter på jorden slået sammen, hvortil kom en kornskat fra Frederik III's tid. Hartkornsskatten udgjorde derefter årligt 3 rdl. pr. td. htk., vistnok overalt adskilligt mere end landgildens eller tiendens værdi. 1671 pålagdes en *folkeskat*, der skulle svares af alle »hvilke i tjeneste hos andre ere«, altså også af bønderkarle og -piger; deres husbond betalte den, men kunne så afkorte den i tjenestefolkens løn. En *familieskat* skulle fra 1672 udredes af alle landboer, der ikke tilhørte bondestanden; fritagne var børn under 15 år. En godsejer måtte for sig selv og det meste af sin husstand betale 8 mark pro persona, kapellaner, sædedegne og her-

redsfogder kun 4 mark. Hertil kom i visse perioder *ekstraskatter*, der indtil 1700 også ramte husmændene, undtagen de allerfattigste. Landboer, der var i stand til at fæste gård eller hus, men ikke gjorde det og heller ikke tog fast tjeneste, måtte fra 1672 betale en indersteskat på 1 rdl., »ledige kvindfolk« det halve. Ekstraskatterne kunne ramme højst forskellige objekter. Under den skånske krig måtte bønder i 1677 svare 2 mark af alle slags ildsteder. En samtidig kvægskat skulle indbringe 1½ mark af en okse, 1 mark af en hest eller hoppe og ½ mark af en ko. Af bondestanden havde i reglen kun smede og gårdbrugere mere end 1 à 2 ildsteder, og formentlig blev de fleste husmænd fritaget for at betale kvægskat. Mere tyngende var en kop- og kvægskat af september 1678: enhver familiefader måtte svare 3 mark for sin person, det samme for sin hustru, 1½ mark for hvert barn over 10 år samt for hver tjenestekarl eller -pige, og kvægskatten blev forhøjet til 1 mark for en ko, 4 for en okse, og for ungkreaturer, får, geder og svin skulle der betales nogle skilling pr. stk. Værst var utvivlsomt kopskatten; kun de allerfattigste, invalide og affældige »stakler« gik fri. Der blev 1677–92 pålagt 5 hele kop-, kvæg- og ildstedsskatter samt 3 hele og 2 halve kop- og kvægskatter, dog fritoges fra 1688 gadehusmænd, der ikke drev håndværk eller ejede stort kvæg (heste og køer).

I en af de rådstuekommissioner, der i perioden 1690–1705 supplerede kollegiestyrelsen på finansielt vigtige områder, blev den gældende skatteligning kritiseret: hustruer burde ikke beskattes lige med deres mænd, børnerige familier havde krav på nogen lettelse, husmænd uden håndværk eller kvæghold ligeledes, og børn burde helt gå fri. Om den svigtende alderdomsforsørgelse blev der også talt: »De, som sidder til huse hos andre og for dem har måt[tet] oplade deres gårdspart, formedelst armod og alderdom, skal forskånes«. Der blev taget hensyn til de mest fattige, dog skulle de opføres i skattemandtallene. Forordningen af 31. december 1700 vendte sig derimod med traditionel uvilje mod »inderster og alle, som sig på landet opholder og er dygtige til at antage gård eller hus, og hverken have fæst gårde eller huse eller er i nogen virkelig tjeneste«. Også indersters hustruer og »alle ledige kvindfolk« måtte betale folkeskat, håndværkere endnu langt mere, dog kunne egentlige bondehåndværkere gå fri. Mange inderster var ikke i stand til at svare folkeskatten, som godsejeren da måtte betale for dem, ofte med krav om en halv ugedag til gengæld. – Under krigen 1709–20 blev der år efter år udskrevet *krigsstyr*, der ikke mindst hvilede tungt på selvejere, håndværkere og daglejere.

Skiftevæsen. Fæstebønders formue og gæld. Danske Lov 5–2–90 fastslog, at det på landet var amtmand eller husbond (godsejer), der »ved dem selv eller deres fuldmægtige« skulle forestå skiftevæsenet. Godsejerne skiftede især efter deres fæstere og disses husstande, i praksis var det ridefogden (på ryttergods regimentsskrivren), der med et par mand til hjælp foretog en registrering af, hvad der fandtes i fæstebondens bo, eller han eventuelt havde til gode (»indgæld«, formue), og det blev samtidig noteret, hvad bonden skyldte sin husbond eller andre (»udgæld«). Såvel kronen som private godsejere havde en betydelig interesse i, at skiftevæsenet

fungerede tilfredsstillende, d.v.s. på en sådan måde, at ejeren ikke led tab, og fæstegårdene blev holdt »ved magt«, hvilket bedst kunne ske, når det allermeste af, hvad fæsteren ejede (eller rettere: havde i brug), kunne blive ved stedet og overtages af den nye fæster og ikke blev fordelt på mange arvinger. Adskillige bevarede skifteprotokoller også fra tiden før 1720 indeholdt ikke blot registrering i dødsboer, men også i boer »efter dennem, som formedelst nachlæssighed [forsømmelighed] eller andre årsagers skyld vorder sat fra gårde eller huse« (Tølløsegårds skifteprotokol 1697–1719). Blev en bonde gårdforsidder, var det sandsynligt, at han forinden havde solgt eller andetsteds skjult en del korn, kvæg, bohavede eller andet, og boet var da i mange tilfælde meget fattigt. Selvejerbønderes skifter hørte under amtmanden. Iøvrigt var der dengang og senere mange kompetencestridigheder.

Da fæsteren i reglen ikke ejede bygningerne, udgjorde kreaturbesætningen, især hestene, en stor del af formuen, bohavede og landbrugsredskaber en mindre. Kornafgrøderne var naturligvis mest værdifulde lige før og lige efter høst, men vurderingerne ret skønmæssige, og gennemgående var ansættelserne lave. Dette fremgår i 1700-tallet af sammenligninger mellem vurderingssum og auktionssum (jfr. Sigurd Jensen i Fortid og Nutid XII, s. 169 f. De anførte eksempler vedrører dog mest husmandsboer, og forskellen var størst ved de langt mere værdifulde gårdmandsboer). En del kobberkedler, tin- og (sjældnere) sølvgenstande nævnes ved registreringerne, rede penge næsten aldrig, men bondefamilien ville naturligvis have let ved at fordele dem før registreringen på 30te dagen efter et dødsfald (måske medgik de fleste til begravelsen!). Det hændte, at en del husdyr blev holdt udenfor ved registreringen, men »opdaget« senere. Blandt passiverne var gårdfæld (fæld, »bygfæld«, mangler ved bygningerne) og restancer (skatter, landgilde, evt. tiende, lånekorn o.a.) som regel de betydeligste poster, men også folkeløn, håndværkeres, købmænds og andre kreditorers fordringer kunne veje tungt. Alligevel ser det ud til, at arv forekom ved de fleste bondeskifter sidst i 1600-tallet. Men omkring århundredskiftet greb lovgivningen ind i udviklingen og ændrede billedet.

Erfaringer i forbindelse med ødegårdsmisæren har uden tvivl bidraget til, at regeringen ved visse forholdsregler søgte at sikre en forsvarlig bondegårdsdrift. I august 1695 påbød en forordning, der dog kun angik ryttergods, at der ved enhver skifteforretning i en bondes bo til avlingens fortsættelse skulle udtages en plov med 6 »dygtige« heste, 2 stude, 3 køer, 6 får, en vogn og harve med tilbehør, samt såsæd af alle slags. Først derefter kunne kreditorer gøre deres fordringer gældende. Tilsvarende bestemmelser, der skulle få den allerstørste betydning frem til den store reformtid, blev ved *forordningen af 15. januar 1701* udstrakt til hele landet. Når der af husdyr kun nævnes 8 »dygtige bæster«, tør man vel slutte, at lovgiveren især har haft driften af bondegårds- og hovmarkerne i tanken (formentlig var det også vanskeligt at kontrollere det øvrige husdyrhold). Der skulle endvidere af en gårdfæsters dødsbo udredes »så mange tønder sædekorn af alle slags som til gårdens sæd udkræves; og såfremt foreskrevne specier ej findes på gården in natura, skal

betalingen dertil udtages forud af boet og det manglende derfor til gården indkøbes«. En mængde fæstebreve vidner om, at det sidste i reglen blev forsømt. Men med loven i hånd kunne godsejerne fra da af gøre så store krav gældende, at der kun i de færreste tilfælde blev noget at fordele blandt bondens arvinger. Hvad der fandtes på stedet af korn, besætning, bohave m.v. tilfaldt stort set godsejeren, der kunne lade en ny fæster overtage det, som regel mod en indfæstning, eventuelt mod at påtage sig at betale en del af restancerne, mens der sjældent blev opnået sikkerhed for, at bondegårdsdriften kom i den stand, som loven tilsigtede. Familiefæste med fæstegårdens overdragelse til søn, svigersøn eller enkens nye mand kunne som nævnt være til fordel for både godsejer og fæster, også den afgående, der ofte nød aftægt fra gården, ligesom forgængerens børn, i mange tilfælde også fæsterens ugifte søstre eller fysisk handicappede søskende fik ophold på gården eller anden form for økonomisk støtte. En erstatning for arv, men ganske uafhængigt af den lovgivning, der oftest gjorde godsejeren til fæstebondens eneste arving.

Virkningen af 1701-forordningen i de første årtier kan udlæses af en række stikprøver fra skifteforretninger kort før og efter 1701. På 11 sjællandske godser med ialt henholdsvis 257 og 292 skifter i bondeboer i de to perioder blev ganske vist formuen (»indgælden«) gennemgående anseligt forøget, kun 2 godser viste betydelig nedgang, men samtidig steg »udgælden« langt mere. På 4 godser blev gælden fordoblet, på 3 andre forøget med over 50 %. Endnu tydeligere fremgik udviklingstendensen af iagttagelser m.h.t. forekomsten af arv. I årene umiddelbart før 1701 (ikke særligt gode år for landbruget) blev der ved gårdbrugerskifter på krongods i Kronborg og Vordingborg amter arvedeling ved 67 af 87 gårde, men i tilfældigt udvalgte år efter 1701 kun ved 79 af 164. Omtrent tilsvarende var forholdet på 8 sjællandske privatgodser 1673–1719, hvor der før 1701 faldt arv af ved 72 af 122 skifter, men 1701–19 kun ved 57 af 149. – Måske var forholdene grellest på den sjællandske øgruppe, men i lidt senere perioder blev det også i andre landsdele almindeligt antaget, at arvedeling i gårdmandsboer var undtagelsen, ikke reglen. De nye, højt ansatte gældsfordringer (det gjaldt såvel heste som sædekorn) oversteg de lavt ansatte formuevurderinger. Oftere blev der i *husmandsboer* en smule arv; her skulle jo intet udredes »til avlingens fortsættelse«.

Selvejerbønder. I Henrik Pedersens »De danske Landbrug 1688« er de jordegne bønders antal kun beregnet til 1029 gårde (heraf 782 i Jylland) og 506 huse, bortset fra Bornholm med dets flertal af selvejerbønder. Det kan i hvert fald fra visse egne i Jylland påvises, at 1688-matriklens tal var for lave, og der findes fra 1668 en fortegnelse, der anfører det dobbelte antal gårde. To forhold må dog tages i betragtning. Et ukendt, men vistnok ret betydeligt antal bønder, bl.a. på Samsø og på Fyn, ejede deres gårdes bygninger, men var altså ikke »jordegne«. Endvidere fandtes der i forskellige egne af landet bønder, der hævdede at være selvejere, men i mange tilfælde enten ikke havde eller ikke kunne få godkendt bevis for deres påstande, forhold, der skal blive nærmere omtalt i det følgende. Det forekom også,

at kun halvdelen af bondebrug, der i matriklen opførtes som een gård, var selveje. Af gårdbrugerne var næppe mere end 2–3 % selvejerbønder. Krigsødelæggelserne må have ramt dem særlig hårdt, idet hverken kronen eller private godsejere havde interesse i at yde hjælp til genopbygning eller istandsættelse af deres gårde, medmindre herlighedsejeren kunne vente økonomisk fordel deraf i fremtiden. Her var eller blev arbejdsydelse ofte det springende punkt.

Danske Lov bekræftede i 3. bogs 12. kapitel de fleste ældre retsforhold, hvad jordegne bønder angik, men 4. artikel omhandlede *hoveriproblemet* og indførte noget nyt, der skulle give anledning til tvivl og tvist, fulgt af processer med uensartet udfald. Smukt formanede loven herlighedsejeren til ikke at besvære selvejerbonden »med utilbørlig arbejde eller tyng« (det sidste ord kunne fortolkes som visse mindre afgifter, men ikke som al landgilden, hvad nogle selvejere ville mene). Det nye var, at den jordegne bondes arbejdsydelse »efter billighed« kun skulle ansættes til *en fjerdedel af en fæstebondes helgårdshoveri*. Midt i 1700-tallet ville den ansete jurist og generalprokurør Henrik Stampe hævde, at dette påbud var betydningsløst, eftersom det intetsteds var fastsat, hvor meget hoveri en fæstegård skulle forrette. Nej, ikke generelt, men at hoveriet var forskelligt fra gods til gods, ofte fra landsby til landsby, og endvidere afhængigt af gårdstørrelse (især hel- og halvgårde), hindrede naturligvis ikke, at bønder udmærket vidste, hvad der var det sædvanlige hoveri for gårdbrugere tilhørende samme gods (jfr. mange fæstebrevs forpligtende »hoveri som sine naboer« el. lign.). Under kommissionsforhandlinger om selvejerbondens hoveri havde to medlemmer, begge godsejere, søgt at få det fastsat til det halve af helgårdsfæsterens. Heri lå jo, at de tillagde lovbestemmelsen betydning og ville undgå en kraftig nedskæring af selvejeres andel i avlingshoveriet. Det samme problem kunne give fæstebønder bekymringer, da *de* kunne risikere øget hoveri i tilfælde af en omfordeling. Loven indeholdt jo ikke begrænsninger af gårdfæsteres hoveri, medmindre det undtagelsesvis var fastsat i fæstebrevet.

I tidens løb var mange selvejerbønders hoveri blevet forøget. Hans Knudsen har i »Festskrift til Kristian Erslev« (1927) gjort rede for en del tilfælde, hvor jordegne bønder blev tvunget til at gøre ægt og arbejde, ja endog kunne være ugedagsmænd. Dette forhold forværredes uden tvivl ved de store krongodssalg i enevældens første tid, idet selvejerbønder i betydeligt tal var bosat på områder, der gik over på private godsejeres hænder. Langt fra altid var bondens ret nævnt i skøderne, og protesterende selvejerbønder kunne – som det skete på Århusgård, da Gabriel Marselis i 1661 havde overtaget godset – få kongelig befaling til at være ejer og ridefoged »hørige og lydige med ægt, arbejde og anden herlighed og rettighed, som de hertildags gjort og givet haver«; i modsat fald ville de have deres bondeskyld forbrudt. Antagelig har selvejerne kun modsat sig *forøget* hoveri, da et tingsvidne i 1693 viste, at de længe før Marselis' tid havde gjort lige arbejde med fæstebønder. Også den nye ejer af Silkeborg slot og ladegård fik processer med selvejerbønder, og tingsvidner var her afgørende for, at landsdommeren i Viborg i 1664 frifandt selvejerne for mere ægt og arbejde, end de »af arilds tid« havde ydet kongen,

åbenbart kun lidt. Det samme blev bekræftet ved en ny proces i 1672, hvor ejeren imidlertid stævnedes selvejerbønder til betaling af arbejdspenge, som de nægtede at betale, fordi de havde været »tiltvunget« arbejde lige med fæstebønder. Skønt ejeren ville hævde, at han efter overtagelsen havde gjort en forening med sine bønder og tjenere i Hids herred om såvel arbejde som arbejdspenge, dømte herredsfogden i Sejling (»jeg fattige ringe underdommer«) til bøndernes fordel: de skulle ikke svare mere til deres nye husbond, end de havde ydet som kronbønder.

Sandsynligheden taler for, at bønder fra kronens godser gennemgående gjorde mindre hoveri end adelens ugedagsbønder (hvad Arent Berntsen også hævdede), tildels fordi mange kronbønder boede så langt fra hovedgården, at deres arbejdsydelser ikke med fordel kunne udnyttes, og i stedet betalte de derfor ofte arbejdspenge. Hans Knudsens undersøgelser over forholdene på to fynske godser med ca. 60 jordegne gårde viser dog, at 40 af disse lå i mindre end 8 km's afstand fra hovedgården (beregnet i luftlinie). Geografiske forhold kan forklare, at det forholdt sig anderledes med hoveriet på Langeland, under Tranekær.

De talrige processer, der fulgte i kølvandet af Danske Lovs tilsyneladende så klare bestemmelse om selvejeres fjerdingshoveri, fik uensartede forløb. Årsagerne hertil var flere. Heldigst var de jordegne bønder stillet, hvis skøder tydeligt bekræftede selvejet, eller som havde kongebreve, der udtrykkeligt nævnede bondeskyld. Men i flere tilfælde havde både selvejer- og fæstebønder kontraktligt forbundet sig til årligt at yde et vist pengebeløb foruden en del naturalhoveri. Skulle kontrakten i sådanne tilfælde hæves, og lovens ord efter 1683 ske fyldest? På Langeland, hvor en kontrakt af nævnte karakter var oprettet i kronens tid (1666), krævede selvejerbønderne deres andele af hoveriet formindsket til en fjerdedel. En birkedommer på øen gav dem i flere domme medhold, en anden dømte, at kontrakten uanset Danske Lov stod ved magt, mensamtlige højesteretsassessorer fandt i 1690, at selvejerretten var bevist, og at der i henhold til loven skulle gives bønderne moderation. Grev Ahlefeldt gav efter, og ved en nyoprettet kontrakt fik selvejerne landgilde og hoveri afløst med rimelige pengebeløb. Noget tilsvarende opnåede selvejerbønder under baroniet Rysensteen, da de i 1695 opsagde en landgilde- og hoveriafløsningskontrakt. Men de gik for vidt i deres krav, da de forlangte $\frac{3}{4}$ af de 1683–95 betalte afløsningspenge for hoveriet tilbagegivet. Højesteret stadfæstede 1698 en kommissionsdom, der henholdt sig til Danske Lovs bestemmelse om fjerdingshoveri, men nægtede selvejerne godtgørelse for, hvad de havde ydet for meget.

Det nyttede i reglen ikke selvejerbønder noget, at tingsvidner førte bevis for selveje, hvis det samtidig oplystes, at de havde svaret fuldt hoveri gennem en længere periode. Uheldigt var det også, at en del gamle kongebreve enten ikke indeholdt klare udsagn om selvejerrettighederne eller udtalte sig anderledes om hoveriet end Danske Lovs 3–12–4. De to kollegier, der havde med landboforhold at gøre, Rentekammeret og Kancelliet, var ikke altid enige, og det samme gjaldt de forskellige retsinstanser (herreds- og birkefoged, landsdommerne, Højesteret).

Flere kommissioner nedsat af kronen eller af private godsejere arbejdede med problemer, der angik selvejerbønder, deres rettigheder og pligter, men desværre er deres arkiver ikke bevaret. Andre kilder kan dog give et indtryk af, hvor komplicerede spørgsmål bøndernes klager berørte: hoveri in natura og/eller arbejdspenge, for høj landgilde, hårde skattepålæg (der måske ligefrem tog sigte på at gøre bondeselveje uholdbart), etc. Forståeligt nok kunne højesteretsdommeres opfattelse vise sig stærkt delte i de tilfælde, hvor et ældre eller nyere kongebrev stred mod Danske Lov. Mest logisk var den slutning, at selvejerbønder ikke burde kunne tvinges til at udføre mere hoveri, end kongen selv havde påbudt. Enevoldsmajestæten var dog ikke til sinds at træffe afgørelse i tvivlstilfælde, det måtte domstolene om. Men værre for bønderne var det, at godsejere kunne appellere direkte til kongen og i tiden efter 1683 ikke sjældent ved dispensation fra loven få ret til fortsat at kræve fuldt hoveri af selvejerbønder. Noget tyder på, at Christian V af politiske grunde kunne ønske at give fremtrædende medlemmer af godsejerstanden sådanne indrømmelser. Følgen var, at en del bønder blev anerkendt som selvejere, kun ikke på det område, hvor godsejerne kunne have mest interesse af deres ydelser, nemlig m.h.t. naturalhoveri eller arbejdspenge.

Selvejernes situation var vedblivende vanskelig, nedgangslinien fortsatte. Godsejere kunne som før udnytte deres fattigdom (afgiftsrestancer, dårligt vedligeholdte gårde, mangel på forstrækninger) som et middel til at drage dem over i fæstebondestanden, der i hvert fald ikke var beskyttet mod hoveriforøgelse. Beviser for selveje var i mange tilfælde gået tabt ved brand eller krigsødelæggelser, ligesom bondeskyldens størrelse ikke var fastsat i den ny matrikel før 1688. Havde en bonde afhændet sin ejendom til en anden uden herlighedsejerens godkendelse, eller hvis ejerforholdene ikke var specificeret ved kronens bortsalg af bøndergods, stod beboeren svagt. Afgørelser ved herreds- eller birketing gik sjældent på tværs af godsejerinteresser, mens der var større håb om, at landstings- og højesteretsdomme faldt ud til selvejerbønders fordel, navnlig når kronens rettigheder ikke blev berørt. Det er realistisk at regne med, at hundreder af selvejerbønder i perioden 1660–1720 gav op som følge af økonomiske vanskeligheder, uden at søge en afgørelse ved domstolene eller ved en direkte henvendelse til den enevældige konge.

I almindelighed var selvejerbønder henvist til at klare de tab, misvækst, kvægsyge og andre alvorlige uheld kunne påføre en landmand. Der er dog eksempel på, at en regimentsskriver på Koldinghus-rytterdistriktet var i tvivl om, hvorledes han skulle forholde sig, da et par selvejere efter en brand var ude af stand til ved egne midler at genopføre deres gårde, men heller ikke ville afstå deres selvejerrettigheder for at få hjælp. Ryttersessionen tilrådede at forsyne bønderne med det nødvendige bygningstømmer mod sikkerhed i selvejerjorden, såfremt de ikke opfyldte deres forpligtelser. Særlige bevillinger (forstrækninger) blev næppe tilstået selvejere uden i tilfælde af den største fattigdom og krigsskader, der ellers var uoprettelige. På ryttergods som på andre besiddelser var godsstyrelsen mere interesseret i

at ophæve eller reducere fordele, der var knyttet til bondeselveje. En kilde til irritation var det, at selvejere ofte lejede jord til husmænd, lod disse få græsning, brændsel o.a., til skade for kronen og ildset af fæstebønderne, der i henhold til deres fæstebreve ville have gården forbrudt, om de gjorde sig skyldig i noget tilsvarende og det kom godsledelsen for øre. – Iøvrigt var selvejerne i perioder truet af en almindelig skat på bondeskyld, som skulle betales direkte til kronen; den blev utvivlsomt hovedårsag til, at mange bønder mistede deres selvejerstatus som følge af skatterestancer. Kun få havde evne og held til at generhverve selvejet.

Vornedskabets sidste periode. Dets gradvise ophævelse

På den sjællandske øgruppe bestod i flere århundreder vornedskabet, *den legale ufrihed* for bondestanden. Det havde siden senmiddelalderen skullet sikre, at bondebrugene blev besat, deres jord drevet, og hovedgårdsdriften samtidig fik den nødvendige arbejdskraft til sin rådighed. Ingen vorned, mand eller dreng, måtte uden herskabets tilladelse forlade godset, hvor han var født. Kvinder var efter loven frie, men de færreste søgte andetsteds hen. – Det er tvivlsomt, om vornedskabet opfyldte sin hensigt. Godsejere havde i deres magt at fastholde den mandlige arbejdsstyrke og tvinge bønderkarle og husmænd til at overtage »øde«, ilde anskrevne fæstegårde. Rømninger fandt dog formentlig sted til alle tider, men var næppe særlig generende for herremændene under gode konjunkturer. Mere menneskeretskrænkende måtte udveksling (»salg«) af bønder forekomme; Christian II's forsøg på at ophæve vornedskabet faldt som omtalt til jorden sammen med hans øvrige reformlovgivning. Det tydede dog på en vis lemfældighed fra regeringens side, når Christian III i 1542 satte en frist på kun 3 år for eftersøgning og tilbagekaldelse af vornede, der var rømt til købstæder. 1620–21 søgte Christian IV at friste bønder sønner til at flytte ind på Antvorskov og de nordsjællandske len, mindre vel ud fra »virkelig human følelse« (Johs. Steenstrup) end for at drage mere arbejdskraft ind på slots- og vejbyggeriets områder. Og det var antagelig rigets bekendte pengetrang, der fremkaldte kongens tilbud i 1646, hvorefter lensmænd kunne give kronens vornede deres frihed mod en ydelse af mindst 10 rdl. årligt i 6 år. Få vornede benyttede sig af tilbudet, da det viste sig, at kun vornede sønner født efter 1646 kunne opnå frihed sammen med faderen; de tidligere fødte måtte senere tilkøbe sig friheden. Adelige godsejere var ikke stemt for en almindelig ophævelse af vornedskabet, og Frederik III gjorde i 1650 friheden afhængig af en særlig kongelig bevilling.

Efter enevældens indførelse foreslog borgerskabet i oktober 1660 kongen at frigive de vornedes sønner, og Hannibal Sehested tilrådede i 1666 en gradvis ophævelse. Men den store mængde ubesatte gårde gjorde det efter regeringens skøn nødvendigt at anvende traditionel tvang. Det forekom endog, at frihedsbreve blev annulleret, uden at frikøbssummen blev tilbagebetalt. Derimod vågede rege-

ringen over, at godsejere ikke ved soldaterudskrivning tiltog sig rettigheder over vornede, der lovligt havde forladt et gods eller var flyttet fra deres gårde udenfor mageskiftet gods. På Fyn forsøgte grev W. F. Wedell, Wedellsborg, på birketinget 1678 at forpligte 130 af godsets bønder til at forblive på godset i fremtiden, mod løfte om så vidt muligt at blive fritaget for udskrivning (det var under den skånske krig), men det store flertal af bønderne ville kun blive, så længe vilkårene var lige så gode som på andre godser. Det militære system åbnede altså på et tidligt tidspunkt mulighed for overalt i landet at få en vis kontrol med arbejdskraften, som godsejere på den sjællandske øgruppe havde det gennem vornedskabet. Danske Lovs 3. bog, kapitel 14 lovfæstede dog i elvte time »vornederettighed« i de områder, hvor den så længe forinden havde bestået. Et særligt forordningsudkast forelå iøvrigt kort før 1683.

Denne særegent *danske* lov fastslog, at nævnte rettighed »følger husbonden med grunden« indenfor samme landsdele som hidtil. Den vornede havde pligt til at antage hus eller gård på godset, *hvor* ejeren krævede det, og denne kunne »dele hannem til stavns« (sagsøge ham til tilbageflytning), hvis han uden tilladelse forlod godset. Under bødestraf var det sognepresten forbudt at give den vornede skudsmaal, hvis han ikke havde »rigtig afsked« fra godsejeren. Blev den grund, hvorpå en vorned var født, senere afhændet til en anden husbond, var bonden vedblivende »vorned til den grund, som han haver fæst hus eller gård på af den, som da var hans husbond og ejede begge grundene« (altså både fødestedet og det senere fæstede sted). »Slegfredsøn« tilhørte dog det gods, moderen ved hans fødsel opholdt sig på. Tinglæste fribreve udstedt af husbonden fritog den vornede for senere at deles til stavns. »Husbond må sin vorned vel frigive, men han må hannem ingenlunde til en anden sælge« (art. 9); skete *det*, havde vorneden sin fulde frihed. Præste- og degnesønner var vornedfrie. Iøvrigt kunne præsten have vornede på sin grund, men behøvede han dem ikke til eget gods (anneksgård o.l.), kunne herlighedsejeren fæste ham gård eller hus. Havde en vorned uden fribrev boet »utiltalt« 10 år i en købstad og havde erhverv her, »da bør han at være fri for sin fødestavn« (art. 13). Det samme gjaldt, hvis han i 20 år havde været »bosat på landsbyen«, men ikke på sin husbonds grund (art. 14).

De nævnte 10 eller 20 år skulle give godsets ejer tid til at opspore og sagsøge rømningsmænd. For at undgå besværlig retsforfølgning indhentede godsejere ikke sjældent en kongelig kendelse, hvorefter vornede »uden forudgående dom eller anden lovsmaal« atter skulle indfinde sig på fødegodset. Straf kunne ramme den, der hjalp de bortrømte. Det var næppe altid en fordel for en godsejer at få en genstridig rømningsmand tilbage; på den anden side kunne det meget vel forekomme, at et par godsejeres »byttehandel« med bønder skete til de implicerede (»solgte«) bønders fulde tilfredshed. Udskrivningsproblemer blev nu og da klaret ved udveksling af bønderkarle med fæstere, næppe dog til glæde for de sidste. Bekræftelse af *fribreve* var utvivlsomt påkrævet, da en vorned undertiden kunne afvente en retsgyldig stadfæstelse i mange år (én havde været købmand i Køben-

havn i 25 år, før den forelå!). Thomas Munchs undersøgelser viser bl.a., at antallet af individuelle fribreve på krongods samt kirke- og andet institutionsgods var særlig betydeligt i perioden 1686–1700. Betalingen varierede stærkt, men ret få blev frigivet uden modydelse. De fleste betalte 25–55 rdl., enkelte helt op til 70 rdl., eller de ydede naturalier. Frikøbssummerne blev ofte anvendt til ophjælpning af en ødegård eller for at skaffe den vornedfrie en efterfølger som fæster. Nogle opnåede vornedfrihed som belønning for genopførelse af en (øde) gård eller for veludført soldatertjeneste. Om frigivelser på proprietærgods vides forholdsvis lidt, men gennemgående har frikøb næppe kostet den vornede mindre, snarere betydeligt mere end på krongods, idet de private godsejere – og muligvis også ridefogderne – havde en personlig interesse i denne form for godsindtægt.

Under enevælden lysnede det, men kun langsomt og gradvis indførtes vornedfriheden. 1661 frigav Frederik III vornede, der havde deltaget i Københavns forsvar under belejringen, og 1669–70 sikrede han og sønnen, Christian V, vornedfrihed for bønder, der ville bo og tjene på Frydendal gods (Torbenfeld). Men først i 1690'erne skete der større fremskridt. Et forslag om vornedskabets ophævelse var i 1682 blevet henlagt, fordi landbruget hårdt behøvede arbejdskraft; fattigdommen var stor, mange gårde øde og megen jord udyrket, hed det. Folkemængden voksede dog, som navnlig Aksel Lassen har påvist, og ødegårdsproblemet blev trods alt mindre alvorligt. Iøvrigt var det vel en slags hjælpeforanstaltning for nogle af de dårligst stillede egne, når Christian V ved en forordning i 1692 gav frie bønderkarle (altså især fra landsdele vest for Storebælt) sikkerhed for, at de ved at fæste gårde eller boliger på Møn eller på sjællandsk ryttergods ville opnå vornedfrihed også for deres dér fødte sønner. 1695 blev dette bekræftet m.h.t. ryttergodset, og 1696 opnåede beboere på Møn og Bogø at blive vornedfrie på betingelse af, at forældre med flere sønner skulle opdrage i det mindste een søn til sømandsskab. Endelig forordnede Christian V i 1698, at det mandskab, der da blev afskediget fra regimenterne, skulle opnå vornedfrihed for deres sønner, uanset hvor de tog ophold i landet. Sammenhængen mellem militærtjeneste og vornedfrihed er iøjnefaldende også under Frederik IV. Reskripter udstedt i august 1700, efter den svenske landgang ved Humlebæk, lovede dansk bondealmue, som bidrog tappert til landets forsvar, samme frihed som bønderne på Jægerspris, en frihed der også hentydes til ved *forordningen af 21. februar 1702 om vornedskabets ophævelse*.

Der var i 1701 nedsat en kommission, som skulle behandle dette vigtige problem. Det store flertal var stemt for ophævelse. Den militære embedsmand Gotthard Braem, der tillige var sjællandsk godsejer, anså ikke vornedretten for nødvendig: behandlede man sine bønder godt, kunne man let få fæstere, mens tvang virkede skræmmende. Otte Krabbe mente, at ophævelse kun var heldig for krongodsets vedkommende, men ville skade økonomisk vanskeligt stillede godsejere, og personligt havde han erfaring for, at vornedfrihed betød mindre for bønderkarlene end frihed for hoveri, som herremændene umuligt kunne love dem. Kun to godsejere i kommissionen gik imod forslaget om ophævelse. 1702-forord-

ningen stillede da efterhånden bønder på den sjællandske øgruppe lige med standsfæller i de øvrige landsdele. Den skulle opmuntre dem til erhvervsmæssig indsats og tappert landeværn! Beboere i andre egne af landet kunne herefter føle sig mere tilskyndet til at flytte til Sjælland end til at rejse udenlands. Det sidste måtte iøvrigt kun ske med kongelig tilladelse eller med øvrighedens pas.

For den nærmeste fremtid var forordningen, der »til evig tid« skulle forskåne bønder for »vornedrettighed og stavnsbånds tiltale«, kun af ringe betydning. 2–3-årige drenge (født efter Frederik IV's tronbestigelse) blev straks fri, men først i løbet af 1720'erne kunne vornedfriheden føre med sig, at sjællandske bønderkarle og husmænd med samme ret som bondealmue i andre dele af landet kunne undslå sig for at overtage fæstegårde i dårlig stand. Det var næppe tilfældigt, når der f.eks. på nordsjællandsk ryttergods i tiden før 1720 blev bortfæstet ualmindelig mange gårde til unge fæstere. Man ville fastholde dem, mens tid var. Men uviljen mod den lange militstjeneste, der naturligvis voksede under elleveårskrigen, fristede samtidig en mængde gårdmandssønner til ved given lejlighed at fæste gård efter en aldrende far eller gifte sig med en gårdmandsenke; de blev da militærfrie. Derimod havde husmandssønner, unge husmænd og indsiddere ikke samme chancer; i tusindvis blev de udskrevet i stedet for gårdmandssønner, og vornedfriheden var ikke meget værd, når deres økonomiske forhold tvang dem til at tage mod de »tilbud«, der blev dem givet: ofte valget mellem langvarig militærtjeneste, hvor de samtidig måtte tjene for karleløn på gårdene, eller overtagelse af en forsiddergård.

Ved vurderingen af, hvad vornedskabets ophævelse betød, må det erindres, at friheden blev kort: kun 31 år derefter indførtes stavnsbåndet for 14–36-årige, altså på et tidspunkt, hvor sjællandske bønder på 33 år eller mere stadig var vornede! Den ene ufrihed fulgte tæt i hælene på den anden, en medvirkende årsag til, at bønderne i Jylland og navnlig på Fyn i langt større udstrækning havde held til at bevare fæstegårdene for slægten i 1700-tallet. På den sjællandske øgruppe var godsejernes ret til at *tvinge* bønderne så traditionelt forbundet med det sociale adfærdsmønster, at stavnsbåndstvangen ikke som i det øvrige land kunne føles som et overraskende indgreb i gammel bondefrihed. Men samtidig må det fremhæves, at mange jyske godsejere (blandt dem ikke få, der også havde gods øst for Storebælt) med andre, til dels ulovlige midler søgte at fastholde bønderne og da især de unge på *deres* godser. Da de jyske bønderkarle jo ikke kunne »deles til stavns«, var der intet mærkeligt i, at de søgte til Sjælland, hvor folkelønnen var betydeligt højere. Bosatte de sig som gårdfæstere indenfor vornedskabets område, opnåede de forøvrigt ikke sjældent den indrømmelse, at deres drengebørn skulle være vornedfrie. At 1702-forordningen straks fritog *alle* bønder fra Jylland og Fyn, som havde fæstet bo på Sjælland, må have tilskyndet til yderligere overflytning. Ville østdanske vornede opnå frihedspas, måtte de i henhold til loven betale dem, som regel med 30–50 rdl.

Landbefolkningen under enevælden

Historikerne har gennem tiderne givet et mørkt billede af samfundstilstandene og ikke mindst forholdet mellem godsejer og fæstebonde i perioden 1660–1720. Krigsødelæggelser, finansnød og andre onder var en arv fra det foregående tiår. Dybe standsforskelle var en given sag, og lysere skulle tidsbilledet ikke blive derved, at kronen afstod udstrakte jordbesiddelser især til nyadelige og borgerlige godsejere, der var mere interesserede i hurtigt at skaffe sig indtægter, eventuelt ved bortsalg af bøndergods, end i at forbedre godset og betrygge bøndernes stilling. Dermed ikke sagt, at kronen var den ideelle godsbesidder. Forskellene var også her overordentlig store. Sammenholder man det fyldige fæstebrevsmateriale fra Frederiksborg og Skanderborg amter (rytterdistrikter) for årene 1696–1704, hvor mere end 80 % af fæstebrevene er anvendelige, bliver afstanden så stor som henholdsvis 43 og 17 % gårdforsiddelser overfor tilsvarende 39½ og 68 % familiefæste. Helhedsbilledet var formentlig endnu mere afvekslende for proprietærgodsernes vedkommende.

Enevoldskongerne og deres indflydelsesrige højeste embedsmænd gjorde sig hæderlige anstrengelser for at opbygge en centraladministration, der tog mere ligeligt hensyn til de forskellige befolkningsgruppers interesser end tidligere set. Men bondestanden stod svagest, fordi skattetrykket også efter matrikuleringerne hvilede uforholdsmæssigt tungt på såvel fæsterne som den lille gruppe selvejerbønder. Hertil kom ekstraskatter, der gang på gang tyngede selv de laveste lag: husmænd, indsiddere, tjenestefolk. Langt den overvejende del af landbefolkningen kom i klemme mellem de to fremherskende statshensyn: genrejsning af helt eller delvis ødelagt landbrugsejendom og streng inddrivelse af øgede skatter. Det første medførte navnlig på den sjællandske øgruppe, at talrige bøndergårde blev nedlagt til fordel for hovedgårdene, hvis ejere kom til at stå som garanter overfor staten, hvad skatterne angik, og netop derved fik mulighed for overfor bønderne at forstærke andre afgiftskrav, fremfor alt hoveriet. Genopbygningen i den nye statsforms ældre periode er karakteriseret ved, at lidt færre gårdbrugere med gennemgående ret uændrede brugsstørrelser koncentrerede en forholdsvis større del af deres arbejdskraft om hovedgårdsdriften, mens de ikke mindst ved deres hjemmebrug (bondegårdsdriften) blev hjulpet af en voksende landarbejderklasse, husmænd såvel som tjenestefolk. At denne underklasse for en del var udgået af gårdmandsstanden, modvirkede vel en skarpere standsdeling indenfor bondebefolkningen, men var samtidig et varsel om, at egentlig jordbrugende landboer i fremtiden kunne blive et mindretal af de bosatte familier, som det allerede omkring 1700 var tilfældet i mange sogne især på den sjællandske øgruppe.

Enevældens reformvirksomhed var ikke begrænset til matrikulering, skatte- og ødegårdspolitik, militærvæsen (ryttergodsindretning og oprettelse af landmilitisen) og en erhvervspolitisk indsats, der især var til gavn for industri og handel. Visse praktiske forholdsregler, således ensartet mål og vægt, fremkom navnlig i 1683 og

senere; forbedringer af landeveje og broer hørte til de opgaver, som stiftamtmand og amtmænd skulle søge at få godsejerne til at foretage ved bøndernes hjælp. Christian V tillod for en tid, at kongeveje blev benyttet som almindelige landeveje; navnlig måtte by- og herredsfogder overvåge vedligeholdelsen. Den alsidige videnskabsmand og tekniker Ole Rømer fik landeveje opmålt og indført milepæle, hvad udlændinge beundrede. Med sociale reformer gik det langsommere. Et ordnet fattigvæsen på landet lod sig i praksis kun enkelte steder gennemføre og vedligeholde under den store nordiske krig, og utvivlsomt bidrog pest- og krigsårs også til at forsinke indførelsen af skoler på krongods og andetsteds.

Enevælden var etisk set et forstemmende samfundsfænomen. Den skabte forestillinger om en ufejlbarlig autoritet på protestantisk grund. Som en samtidig skribent udtrykte det: »Kongen gør en handling retfærdig ved at påbyde den, uretfærdig ved at forbyde den«. Underdanighedens ånd bredte sig i ord og adfærd. Allerunderdanigst henvendte man sig til majestæten, hvis landsfaderlige indsats gjorde sig bemærket ved tunge skattepålæg og en soldaterudskrivning af større omfang end nogensinde tidligere. Og ulykkeligvis blev ligheden ikke større mellem de øvrige stænder. Rangsygen bredte sig, gammel og ny adel kunne rivalisere og strides om yndest og indflydelse, de borgerlige godsejere og embedsmænd kilede sig ind og deltog med skiftende held i konkurrencen om samfundets goder. For den brede landbefolkning var tilværelsen en stilfærdig, men ofte hård kamp for at beholde »gård og fæste« eller andre erhvervsmuligheder, der i hvert fald gav håb om et tarveligt udkomme, indtil alderdom, sygdom og invaliditet førte tusinder ned under sultegrænsen.

IV. Fredsperiodens 1. halvdel. Stavnsbåndet. Fæstevæsenets stabilisering 1720–1760

Efterkrigstid og landbrugskrise. Landmilitis og stavnsbånd

Efter den store nordiske krigs afslutning 1720 stod det klart, at det dansk-norske enevælderiges håb om en generobring af sundprovinserne var bristet for altid. Sverige, hvis stormagtstid var uhjælpeligt til ende, skulle atter betale øresundstold – det var alt. Også Danmark havde i de 11 år lidt store tab af økonomiske værdier og af menneskeliv, det sidste især som følge af pesten i 1711. Men landet var ikke blevet besat og hærget som i tiden før 1660, og *hele* Slesvig blev nu tilknyttet Danmark. Krigsskatterne kunne ophøre, og de danske bondesoldater vende hjem. Landmilitisen af 1701 havde militært set redet stormen af sammen med de talrige hvervede soldater. Landbruget måtte i en lang periode ofte savne arbejdskraft, men hvad selve landbrugsdriften angik, havde hovedgårdene klaret sig i kraft af det veludviklede hoverisystem, og bondebrugene havde det held, at militslovgivningen gjorde det muligt at få karle fritaget, når de fæstede gårde. Tusinder af gårdmandssønner slap på denne måde fri og fik den fædrene fæstegård eller en anden. Man kan for visse egne vedkommende konstatere, at et forholdsvis stort antal gårdfæstere var yngre mænd, der blev siddende længe ved gård, trods krisetider, mens mange gifte inderster og husmænd blev landsoldater i mere end een periode. Skønt befolkningstilvæksten i tiden efter 1660 ikke kan belyses tilfredsstillende ud fra det bevarede kildemateriale (jfr. Aksel Lassen: Fald og fremgang), er det ubestrideligt, at husmandsbefolkningen voksede, navnlig efter at det store flertal af ødegårdene atter var blevet besat. Gårdbrugerantallet gik noget tilbage, navnlig på Øerne, hvor mange bøndergårde blev nedlagt, men jordebøger, fæsteprotokoller og andre kilder viser, at fæstehusenes tal blev forøget endnu før år 1700. Mere usikkert forholder det sig m.h.t. inderster (indsiddere). Godsejerne kunne i henhold til loven regulere tilgangen og var utvivlsomt interesseret i, at yngre, arbejdsdygtige bondesønner tog fæstehus fremfor at blive indsidder på gårdene. Derimod er det sandsynligt, at der rundt om på fæstegårdene gennem det meste af 1700-tallet skete en væsentlig forøgelse af ægtepar og enlige, som blev aftægtsfolk. Dette må, som det navnlig for Jyllands vedkommende kan påvises, ses i forbindelse med mere stabile fæsteforhold for gårdbrugerne.

Landbrugskrise. Som næsten enhver efterkrigstid var 1720erne præget af *økonomisk usikkerhed*. Landbrugets afkastning var kun ringe. M.h.t. kornudbyttet nævner Edv. Holm dog 3–5 fold (en afvigelse fra de så ofte anførte kun 3 fold!), men der er næppe meget at bygge på, når hårdt tiltrængte undersøgelser skal foretages.

1720, 1724 og 1726–27 nævnes som misvækstår, men det bør nok fremhæves, at misvækst sjældent eller aldrig i et enkelt år ramte *hele* landet og alle kornsorter. Overhovedet er »misvækst« et uklart begreb, og da såvel godsejere som bønder havde økonomisk interesse i at beskrive lokale tilstande som endnu slettere, end de faktisk var, ligger de fleste vurderinger utvivlsomt i underkanten af det sandsynlige. Der tales sikkert med rette om »gode kornbyer« og det modsatte; men det må anses for håbløst at bestemme kornudbyttet blot for enkelte landsbyer og gårde gennem en årrække. Derimod ses det, at kornpriserne, der 1711–20 var stigende, faldt betydeligt i de følgende 15 år. Skatterne opslugte en urimeligt stor del af udbyttet. Heller ikke husdyrbruget havde gode tider, selv om kød-, flæske- og smørpriserne på Københavns torv nærmest var uforandrede i femårene omkring 1720-24 (V. Falbe Hansen). Studeeksporten var aftagende. Bønderne blev allerede i 1600-tallet ved flere forordninger »trængt bort fra studehandelen« (B. Schiermer-Andersen); forordningen af 27. december 1681 fastslog endog: »Præster, fogder, bønder og møllere skal aldeles ingen øxne stalde eller føde«. Borgere og godsejere samt forpagtere havde staldningsret for så mange stude, som de kunne opstalde på egen avl og tiendekorn, men de måtte ikke købe foder af bønderne, »på det den fornødne gødning som til jordens dyrkelse behøves, ikke skal formindskes«. Studeeksporten var under statens kontrol ved toldstederne. Der hersker nogen tvivl om, hvad toldafgiften på eksporterede stude (i 1718 forhøjet til ca. 1/5 af studenes værdi) har betydet for den omfattende jyske studeeksport, specielt efter at hollænderne havde forhøjet indførselstolden. Imidlertid voksede afsætningsen sydpå til marskbønder og tyske opkøbere. Antallet af ungstude på bøndergårdene viser sig ved skifteopgørelser betydeligt større, end man almindeligt har antaget. Husdyrholdet som helhed var – indtil kvægpesten i 1745 – gennemgående så stort, at det i nogen grad har modvirket indtægtsnedgangen ved kornafsætningen.

Løvrigt var der europæisk landbrugskrise. Danmark måtte bære sin del af tabene ved *afsætningskrisen*, og der kan konstateres et væsentligt fald i ejendomspriserne, men med store variationer fra gods til gods. Pr. tønde hartkorn blev der vistnok ofte betalt 50–60 rdl., men drejede det sig kun om bøndergods, ikke hovedgårdsjod, lå prisen i reglen mellem 30 og 45 rdl., for ødegods langt lavere, det var undertiden usælgeligt; dette gjaldt således sjællandsk og lollandsk krongods i 1721, men efter et misvækstår. Store skatte- og (især) landgilderestancer var under disse forhold en selvfølge, og der var usædvanligt mange gårdforsiddelser. Hartkornsskatterne blev først i 1731 betydeligt nedsat, og de følgende år stod fortsat i landbrugskrisens tegn, hvad der fik uheldig indflydelse på den sociale udvikling, da stavnsbåndet indførtes.

Landmilitisen blev under krisen en tungere byrde for bondebefolkningen. Mange bønderkarle forlod godser, hvor faren for udskrivning var stor, og selv om godsejerne ikke efter loven kunne nægte dem pas, gjorde de det ofte. Følgen var, at karle rømte uden pas enten til et andet gods eller til en købstad, hvor de havde

mulighed for at opnå borgerskab; en del drog ud af landet. Havde en herremand uanset lovlig opsigelse nægtet en karl pas, kunne han forgæves kræve den bortflyttede tilbage. Men mange rømnings fandt sted, simpelthen fordi bønderkarlene ikke kendte deres rettigheder og var vant til, at herremændene (eller ridefogderne) holdt på dem, naturligvis især i vornedskabets gamle egne. Sjældent anlagde en karl sag mod godsejeren. Men en retsindig stiftamtmand kunne føle sig oprørt over visse godsejeres ulovlige adfærd ved pasnægtelser. På adskillige godser kunne det være vanskeligt nok for ejeren at stille rekrutter, når flytningsfrihed var tilladt efter lovlig opsigelse.

I 1724 tog regeringen det fornuftige skridt at lette udskrivningen. Soldaterlægdernes størrelse blev forøget til 32 tdr. hartkorn i stedet for 20; det betød, at der kun skulle stilles 5 soldater, hvor der siden 1701 var udskrevet 8. I forvejen synes forøvrigt kompagnierne at være formindsket så meget, at antallet af militssoldater allerede i en del år havde været nede på det antal, som 1724-forordningen fastsatte. Det hindrede ikke den sjællandske krigskommissær Urban Bruun i at foreslå bønderkarlenes flytningsfrihed indskrænket (juni 1724), hvad en fynsk og to jyske krigskommissærer dog samme år frarådede. Det ville betyde genindførelse af vornedskabet på Sjælland (hvor jo fra 1724 alle 25-årige karle var fri), og at mandkøn på Fyn og i Jylland blev »lige så godt som vornede«, hvad der ville virke dybt nedslående på dem, hvis forfædre havde »fra evig tid været et frit folk ubunden« (B. Hauch). En forordning af 1725 indførte intet stavnsbånd, indskærpede derimod befalingsmændenes pligt til at undgå hård og vilkårlig behandling af soldaterne og littede i flere henseender soldatertjenesten. Men regeringen undlod »forhør«, der kunne have belært godsejerne om, at bøndernes lovlige flytningsfrihed skulle respekteres. Den overlod som før undersøgelsen af de enkelte sager til domstolene, hvis afgørelser ikke blev almindelig kendt, samt til amtmænd og stiftamtmand, der åbenbart fik meget lidt ud af deres henstillinger til godsejerne (selv tilhørte de for størstedelen godsejerstanden!).

I årene 1883–86 førte historikerne Edv. Holm og O. F. C. Rasmussen i *Historisk Tidsskrift* (5. række) en meget indgående diskussion om Frederik IV's landmilit, navnlig hvorvidt forordningen af 19. februar 1701 havde »begrundet« et stavnsbånd, som senere forordninger da efter Rasmussens opfattelse kun havde bekræftet, mens Holm klart afviste enhver påstand om et landsomfattende stavnsbånd før 1733. I sin fortolkning af forordningen havde Holm ret, men for den, der navnlig er interesseret i at kende *forholdene, som de faktisk var* i perioden indtil 1730, er der grund til at hæfte opmærksomheden ved proprietærernes udbredte tilbøjelighed til at følge »skik og brug« m.h.t. at nægte karle flytningsfrihed, når ejeren måtte ønske at beholde dem på godset. Det bør fremhæves, hvad Holm få år senere (1891) i »Danmark–Norges Historie« (1720–1814) I, s. 363 i omtalen af de ovennævnte *henstillinger fra amtmændene* til proprietærerne rent ud skrev, nemlig at de lige så lidt forslog som domsafgørelser (m.h.t. flytningsfriheden), der gik godsejerne imod, »thi disse brød sig ikke om, hvad de sagde«. – Vi kan ikke vente at nå til klarhed

over, hvorvidt et flertal eller kun et mindretal af godsejerne faktisk regnede med at have opnået stavnsbåndsrettigheder i forbindelse med landmilitserne, men at de i stor udstrækning handlede, som om de værnepligtiges flytningsfrihed var begrænset, turde være sikkert. – Regeringen var under Frederik IV ret ivrig for at forebygge ulovlige flytninger fra godserne. Men i 1730 forelå en helt ny situation.

Landmilitserne ophævet okt. 1730 – febr. 1733. Misfornøjelsen med landmilitserne kunne godsejere og bønder dele. Enhver godsstyrelse kunne have besvær med at afveje forskellige hensyn. Fæstegårde skulle besættes og tilstrækkelig arbejdskraft være for hånden, derfor kunne den betydelige udskrivning af soldater til landmilitserne virke generende for godsejerne. Og for bondestanden ville det naturligvis være en stor fordel, om værnepligtens byrde kunne afkastes. Men *herremændenes* nødråb havde lydt højest og havde udsigt til at blive hørt af den nye enevoldskonge, Christian VI. Når denne kort efter tronbestigelsen ophævede landmilitserne, foretog han uden tvivl en handling, der i samtiden måtte blive populær, mens eftertiden kan finde den ubetænksom, fordi det næppe var muligt at erstatte den mangel på militært beredskab, som umiddelbart blev følgen. Forsvaret mistede ved landmilitsernes ophævelse 10.000 mand. Men det var konsekvent, når der kort efter blev givet »generalpardon« for alle, der var rømt fra riget for at undgå soldatertjenesten. *Forordningen af 30. oktober 1730* motiverede ophævelsen med, at militserne ved adskillig misbrug efterhånden var blevet »både landet i almindelighed, så og det unge mandskab i særdeleshed til stor og snart utålelig besværlighed og byrde«. En naturlig reaktion fra bønderkarlenes side var – udtrykt med en godsforvalters ord 1731 – glæden over, at de nu »var et frit folk og ikke behøvede at tage uden de gårde, dem selv lyster«. Det er tvivlsomt, om alle ældre gårdfæstere, der havde begyndt at tænke på afløsning og aftægt, delte de unges tilfredshed. Og mange godsejere skulle snart få grund til ængstelse for, hvad udviklingen ville føre til efter ophævelsen af den forhadte landmilitser.

Fra talrige godsområder udvandede en del unge karle. Ikke få søgte ind på næsten hoverifrie godser, især ryttergods, andre drog til købstæderne eller København, og nogle lod sig hverve, skønt de »gevorbne« regimente var berygtede på grund af den barbariske behandling, soldaterne her kunne blive udsat for. I december 1730 forbød en forordning derfor »det unge mandskab« at melde sig til tjeneste under den gevorbne militser før efter lovlige opsigelse og skiftedag. Konseillet, hvori bl.a. baron Iver Rosenkrantz til Rosenholm sad, var snart på færde med en forestilling, der anbefalede et påbud om at ingen bonde(karl) måtte forlade et gods uden ejerens pas og »afsked« i henhold til 1701-forordningen. 5. marts 1731 udgik en forordning, der kunne tolkes forskelligt. De unge karle skulle ganske vist frit kunne fæste gårde og gårdsparter, men havde nogen tjent som karl i 8 år og dog ikke var i stand (»dygtig«) til sådant fæste, skulle det stå hans herskab frit at lade ham »enrollere udi Vores krigstjeneste til lands eller vands«. Denne bestemmelse søgte nogle proprietærer at udnytte på en sådan måde, at der reelt blev tale om et

stavnsbånd. Konseillet havde frarådet at genindføre vornedskabet, »både fordi navnet i sig selv er *odieux*, så og fordi i så fald Jylland og de andre provinser, som tilforn har været fri, dermed lige såvel som Sjælland fik bebyrdes«. I januar 1732 gik rådet i en betænkning ind for, at karlene måtte lade sig hverve efter lovlig opsigelse og forudsat, at de havde udtjent den tid, de var fæstet for. Men forinden havde konseillet rigtignok ladet kongen forstå, at godsejere »på mange steder« måtte risikere at gå fra deres hovedgårde, fordi de ikke kunne få fæstedelede gårde besat.

Som det vil blive omtalt i afsnittet om fæsteforholdene 1720–60, fandt der talrige omflytninger sted i det par år, hvor landmilitzen var ophævet – et urosmoment, som mange private godsejere frygtede, navnlig når det betød bortvandring fra deres godser til storgodsområder som ryttergodserne. Derfor skete der en kovending i den fremherskende godsejeropfattelse. Indtil 1730 havde proprietærene stærkt beklaget sig over landmilitzen som en skadelig indretning, der bl.a. gav anledning til talrige rømninger, så godsejerne ofte måtte savne såvel nye gårdfæster-emner som karle, der fortrinsvis var egnede, når der skulle stilles soldater. Efter 1730 blev det vanskeligere at få gårde bortfæstet, samtidig med at også arbejdskraften (tjenestefolk, daglejere) var forringet, ville herremændene hævde. Historikere har med flid noteret, at en jysk proprietær, Jørgen Marsvin, anbefalede at indføre livegenskab, ligesom et anonymt forslag tilrådede landmilitzens genoprettelse. Kongen gav konseillet ordre til at afgive betænkning om sagen. I J. A. Fridericias »Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie« er denne og en anden konseil-betænkning samt Christian VI's skrivelser til konseillet december 1732 og januar 1733 gengivet. Konseillet erklærede sig i august–september 1732 afgjort imod genindførelse af landmilitzen, men foreslog en forordning udstedt, der forbød enhver bondekarl i alderen 14–40 at forlade godset, såfremt ejeren sammesteds kunne skaffe ham underhold, tjeneste og en gård, hvis vedkommende var egnet som fæster; karlene, der alle skulle indføres i »rigtige ruller«, måtte ikke behandles »med utilladelig hårdhed«, de kunne i så fald opsiges tjenesten til skiftedag. Skønt konseillet fastholdt sit forslag, lod kongen det i december udarbejde bestemmelser om landmilitzens genindførelse.

Forordningen af 4. februar 1733 udkom, efter at bl.a. Land-Etat-General-Kommissariatet havde gjort bemærkninger til forslaget. Efter den nye landmilitzindretning skulle der af hver 60 tdr. htk. bøndergods (krongodset var nu medindbefattet) oprettes et lægd, fra hvilket en karl, husmand eller inderste blev indført i rullen; præstens avlskarl gik fri. På krongods stod amtmanden, på proprietærgods ejeren for indretningen af lægderne. Af harthornsbesiddernes lister over »ungt mandskab« (14–36-årige), som ikke havde fæstet gård, måtte godsejeren lade indrullere som soldat, hvem han ville af de 18–36-årige; de øvrige stod i reserverullen. Tjenestetiden blev 8 år, for karle over 30 kun 6 år. Ingen bondekarl, som godsejeren kunne skaffe tjeneste, måtte forlade sit fødegods, før han var 36 eller havde

aftjent sin tid ved landmilitseren. Havde han lovligt opsagt sin tjeneste og taget fæstegård på et andet gods, kunne han dog forblive der. – En række problemer gav snart anledning til ny lovgivning, således godsejeres ret til ulovligt bortflyttet mandskab, midlertidig flytning (ophold udenfor godset kunne godt have en praktisk økonomisk hensigt), retten til præsters karle, degnebørns frihed, fripas på strølægder (hvor iøvrigt ejerne stillede karle på omgang), afgivelse af soldater til hvervede regimenter, gårdfæste på et andet gods end det, hvorfra karlen var udskrevet, etc. Ligesom tidligere skulle en del sønderjysk ø- og kystområde og adskiligt hartkorn i Riberhus amt undtages fra indrullering til landmilitseren; det blev forbeholdt søindrulleringen, som præster forfattede mandtal for.

Landmilitser- og stavnsbåndsløvgivningen blev senere ændret og udvidet. Følgende oversigt omfatter de væsentligste forhold (ang. enkeltheder henvises til J. A. Fredericias førnævnte »Aktstykker . . .«):

1. *Stramning af stavnsbåndet*: det kom fra 1742 til at omfatte bondesønner i alderen 9 til 40 år, og 1764 fik proprietæren ret til »det unge mandskab« fra 4 til 40 år.
2. *Længere tjenestetid*. 1741 fastsattes tjenestetiden til 12 år for de yngste udskrevne, 10 eller 8 år for de ældre. Karle, der efter 6 à 8 års tjenestetid ikke ville fæste gård, blev truet med endnu længere tjenestetid ved garderne eller de hvervede regimenter.
3. *Udskrivningen blev forøget*, idet der fra 1741 indrettedes lægder på kun 32 tdr. htk., der hver skulle stille en soldat.
4. *Tvang til gårdfæste*. Allerede reskript af 20. november 1739 bestemte, at karle, der havde udtjent ved landmilitseren, men ikke ville fæste gård, skulle være gardere eller afgives til andre fodregimenter. Forordningen af 1741 gav godsejerne ret til at udlevere fæste-uvillige karle til »de gevorbne regimenter«. Og en forordning af 1. juli 1746 (Christian VI's sidste tid) bestemte efter indstilling fra Generaløkonomi- og Kommercekollegiet, at »ingen landsoldat skal have tilladelse andetsteds sig at nedsætte end på det gods, hvor han er udskrevet fra, og hvor han skal være pligtig gård at antage«. Denne tvangsforholdsregel må ses som et led i bestræbelserne for at »bringe landet på fode igen efter kvægsygen« (jfr. de såkaldte stiftskommissioners indstillinger i 1746).

Også i stavnsbåndets senere årtier skærpedes den lovgivning, der angiveligt skulle styrke landeforsvaret og samtidig stillede godsejerne tilfreds m.h.t. sandsynligheden for, at de nu kunne få deres fæstegårde besat og have tilstrækkeligt »ungt mandskab«, det ville i realiteten sige såvel arbejdsføre som i militær forstand tjenstdygtige karle og gifte yngre landarbejdere.

Stavnsbåndsløvgivningens virkninger kan ikke fastslås med sikkerhed. Det var faktisk en let sag for en stavnsbunden at rømme fra et gods, og amtmandsindberet-

ninger 1737 viste, at mange under og især over 14 år undveg, flertallet af de sidste til andre kongerigske landsdele, ikke få dog til hertugdømmerne og udlandet; hollandsk søtjeneste fristede mange af de mere end 200, der var rømt fra vestjyske amter. »De vil undgå indrulleringen og søge frugtbarere steder og højere løn«, hedder det. Fra Østjylland får man et indblik i gammel skik og brug, når en amtmand om en del unge oplyser, at nogle har begivet sig til købstæderne, »nogle til andre proprietærers godser at tjene, dog ej anderledes, end at vedkommende ejer jo er forsikret at kunne få dem tilbage, når han ej længere sligt vil tillade«. Der findes eksempler på frivillige aftaler mellem en godsejer og bondeungdom af begge køn om sommertjeneste i egne, hvor aflønningen var bedre. En række proprietærklager over dovne og hadefulde bønders adfærd i forbindelse med rømninger kan næppe tages for deres fulde pålydende. Godsejere, der i forvejen havde visse vanskeligheder i deres forhold til fæstebønderne, har dog utvivlsomt erfaret dem i forstærket grad i det par år, hvor landmilitisen var ophævet, og næppe mindst ved indførelsen af stavnsbånd i landsdele, der ikke havde kendt til vornedskab. Fra den sjællandske øgruppe høres beklagelser over, at en del unge havde forladt godser med stort hoveri, og at også drenge under 14 år var »henprakticerede på frie godser«. Flere godsejere krævede følgelig »fuldkommen ret« også til de yngre drengebørn.

Godsejerindflydelsen var stærk. 1731 gav den sig udslag i en forordning, der åbnede mulighed for, at proprietærer, der »ved en eller anden fordelagtig forandring kunne vide deres hovedgårde bedre at indrette«, ville kunne opnå dispensation fra det næsten 50 år gamle forbud mod at lægge bondegårdsjord under hovedgårde. Ganske vist var sådanne tilladelser ikke noget nyt, men Gunnar Olsens oversigter (»Hovedgård og bondegård«, s. 310 f. og s. 344 ff.) tyder dog på, at de blev mere almindelige fra 1731, end de havde været i de foregående år og atter blev fra 1740, da det tidligere forbud påny blev sat i kraft. Regeringen erkendte omsider, hvad der måtte synes indlysende, at når fæstegårde på et gods blev nedlagt, voksede hoveribyrden for de tilbageværende bønder, ligesom erhvervsmulighederne mindskedes. Virkningerne af stavnsbånd og landmilitis kunne spores praktisk talt overalt. Det var en kriseforanstaltning, der ikke ophørte, da landbrugskonjunkturerne bedredes henimod midten af 1700-tallet, og som både godsejere og bønder måtte tilpasse sig. Det vil dog være en misforståelse at anse stavnsbåndet for ensidigt bonde-undertrykkende, som de fleste landbohistorikere hidtil har skildret det. En statistisk underbygget fremstilling af fæstevæsenets udvikling 1720–59 vil for gårdbrugernes vedkommende vise noget andet (se s. 215 ff.). Ved en realistisk vurdering af vilkårene for de vigtigste landbefolkningsgrupper under landmilitis og stavnsbånd kan man danne sig et billede, hvis hovedtræk tegner sig som følger.

Godsejerne havde i den udstrækning, som loven fra 1733 bandt bondebefolkningen til fødegodset, opnået en stor frihed m.h.t. rådighed over beboerne. Men ret beset var det trods alt en frihed under ansvar, navnlig på to væsentlige punkter:

Godsejernes pligt til (som før) at indestå for fæstebøndernes skatteydelse til staten og til – som i perioden 1701–30 – at stille soldater til landets forsvar, dog indtil videre langt færre i forhold til hartkornsmængden, end det 1701–24 havde været tilfældet. Lige så vigtigt var i det lange løb hensynet til såvel hovedgårdens som fæstegårdmændenes økonomi. Teoretisk set kunne en godsejer altid formå en yngre bonde til at overtage en fæstegård, med eller uden trussel om, at vedkommende ellers ville blive udskrevet til soldat. Men hørte gården til de »slette«, med dårligt vedligeholdte bygninger, ringe besætning, tungt hoveri eller andet besvær for fæsteren, måtte ejeren i hvert fald lette byrderne for bonden i starten. Resultatet kunne ellers meget snart blive, at fæsteren måtte gå fra gården, og gav godsejeren ikke efterfølgeren og andre fæstebønder i tilsvarende situation rimeligere betingelser, kunne en kædereaktion af gårdforsiddelse let udløses.

Tvangsmomentet forekom naturligvis, men var i de færreste tilfælde så afgørende eller så grelt, som ofte fremstillet. I lidt forenklet form kan godsbeboernes »tilpasning« i stavnsbåndstiden fremstilles ved en inddeling i nogle hovedgrupper:

1. Relativt velstillede bønder havde et naturligt ønske om, at deres sønner (eller dog en af dem) fæstede gård og derved undgik at komme på session, eller at de efter kort tids forløb blev fritaget for soldatertjeneste, oftest for at overtage faderens fæstegård, idet denne bad om at blive afløst på grund af »alder og svagelighed«. Det samme var tilfældet med mangen bonde, der ønskede en svigersøn som fæster i sit sted. Da fæsterskiftet som regel blev ledsaget af bestemmelser om aftægtsyndelse til den afgående fæster og dennes hustru, er det overvejende sandsynligt, at såvel den gamle som den unge fæster som oftest har fundet sig til rette med den nye lovgivning. Det samme gjaldt uden tvivl mange enker, der fik en landsoldat fritaget for tjenesten, for at han kunne gifte sig med hende og fæste gården. Måske var karlen her den mindst »fornøjede«, navnlig hvis der fandtes små børn (af enkens 1. ægteskab), men som i andre tilfælde af familiefæste var indfæstningens størrelse antagelig det mest omdiskuterede problem.
2. Tjenestekarle, navnlig vel gårdmandssønner, var ofte i stand til at købe *fripas* eller betale normal indfæstning af en bondegård. Karlelønnen var så høj, at det ofte ved opsparing lod sig gøre på Sjælland eller i Jylland, derimod næppe på Fyn, hvor indfæstningerne gennemgående var mindst 3 gange større end i det øvrige land. Fordelen ved at købe fripas lå i, at karlen kunne gøre sig håb om at fæste bedre og billigere på et andet gods; i hvert fald slap han ofte for det ubehagelige valg mellem at blive udskrevet til soldat eller overtage en mere eller mindre forsømt fæstegård.
3. Anderledes stillet var flertallet af karle og yngre husmænd uden formue. De måtte regne med at »stå i rullen« og efterhånden blive udtaget til soldater, medmindre de fik tilbudt og foretrak at fæste gård i stedet, i mange tilfælde et forsømt brug. Tvangsfæste kunne også forekomme, uden at der var noget valg mellem dette og soldatertjeneste.

4. En del husmænd, inderster og ældre karle, der ikke længere stod i rullen, kunne skaffe sig en beskeden ekstraintægt ved at gå soldat for andre. Husmænd havde iøvrigt som landsoldater krav på at være fri for at gøre ugedage for godsejeren eller betale arbejdspenge, men lovens tilsagn blev ikke altid opfyldt.

Loven gav godsejerne tvangsmidler i hænde, men det er sandsynligt, at gårdbrugernes interesse i at sikre slægten fortsat fæstebesiddelse i langt højere grad bidrog til at holde gårdene besat. Et andet godartet middel til at hindre bortvandring fra godserne blev bl.a. anbefalet af kommissionen for Ribe stift, der foreslog, at tjenestekarlen skulle nyde en noget højere løn, »thi derved sættes han i stand til at antage en gård«. I de fleste tilfælde kunne en godsejer have økonomisk fordel af det; den forhøjede karleløn kunne jo indkasseres gennem indfæstningen. Albert Olsen formodede, at stavnsbåndet virkede løntrykkende. Det *kan* have forholdt sig således på godser med »overflødig [rigeligt] mandskab«, som der ofte blev averteret med ved auktioner, men næppe overalt.

Godsstyrelsen og fæstebønderne

Herskab og ridefoged. I det foregående er storgodsejer og stiftamtmand Otte Krabbe (1641–1719) nævnt et par gange med træk, der ikke modsiger Knud Fabricius' karakteristik af ham som en repræsentant for den gamle danske adels bedste egenskaber. Han, der havde tjent de tre første enevoldskonger, kunne være omsorgsfuld overfor egne nødstedte bønder, men samtidig på vagt mod misbrug af en velstående godsejers hjælpsomhed, og han frarådede en fuldstændig ophævelse af vornedskabet, fordi det i dårlige tider efter hans mening ville påføre mange godsejere store økonomiske tab. Godsrig var han, havde fra Frederik III's hånd i 1670 modtaget Holmegård og Broksø, og med sin 3. hustru, Birgitte Skeel fra Vallø, fik han i 1686 Egholm og Krabbesholm i Volborg herred, og den ved samme tid tilkøbte Olstrupgård blev nedlagt. Fra 1719 besad hans 28 år yngre enke da et stort sjællandsk godsområde, alene Holmegård og Broksø omfattede 66 tdr. fri hovedgårdstakst foruden skov- og mølleskyld, 750 tdr. htk. bøndergods og 6 kirker. Fra de to sidstnævnte godser er bevaret en usædvanlig fyldig ridefogedinstruks underskrevet af Birgitte Skeel 1. maj 1724. Dens 45 artikler giver et interessant indblik i en ridefogeds virksomhedsområder og dermed også i sjællandske fæstebønders rettigheder og pligter ved denne tid.

Meget klart belyser instruksen *forholdet mellem herskab og tjenere på en dansk herregård*. Nådigfruen havde næsten alle afgørelser i sin hånd, som hendes ægtefælle havde haft det før hende, men *han* havde uden tvivl med sine mange embedspligter haft langt mindre tid til at tage sig af godsstyrelsens talrige problemer. Birgitte Skeel og andre kvindelige godsejere havde ofte større muligheder for at følge med i godsanliggender. Atter og atter gentages »jeg«, »mit«, »mine bønder«

etc., og de evindelige påbud om tilsyn, regnskabsaflæggelse, synsforretninger, vurderinger af mange slags og rapporter om alle godsforhold af betydning var ikke tom tale. Dog må det anses for givet, at allerede tidsfaktoren udelukkede opfyldelsen af samtlige krav, som de 45 poster stillede til ridefoged Hans Kloumand. Sikkert har både herskabet og dets fornemste tjener kendt rimelighedens grænser, og eftertiden hæfter sig især ved instruksens ånd og alsidige indhold. Væsentlige beslutninger var nedfældet i faste vedtægter eller beroede på afgørelser truffet på grundlag af rapporter og forslag, som ridefogden var forpligtet til at fremlægge for herskabet. Naturligvis kunne ridefogden øve indflydelse på områder, hvor nådigfruens indsigt var ringe og kontrolmuligheder praktisk talt ikke fandtes. Herskabets magt hvilede dog ikke blot på *tillid* til fogden, men også på, at denne ville løbe en stor risiko ved at indlade sig på misligheder især af økonomisk natur (jfr. nedenfor s. 196).

Det er muligt, at de fleste påbud i ridefogedinstruksen skrev sig fra Otte Krabbes tid. Det *kan* gælde de indledende ord om, at dette var en instruktion, »hvorefter ridefogden . . . ved Holmegård og Broksø gårders økonomi sig til videre og anden ordres haver at rette og forholde«. Herskabets afgørelse og muligheden for nye eller ændrede »ordres« blev oftere betonet i dokumentet. Men der var andre sikkert ikke blot tidsbestemte, men personligt prægede træk i den ordrige instruks.

Forskrifter om fromhed. Birgitte Skeel hørte til det første slægtled, der var under stærk indflydelse af pietismen. Fromhed var et herskabskrav. »Ridefogden skal for alle ting have Gud for øjne, føre et ædrueligt, kristeligt og skikkeligt levnet, . . . gå alle og enhver, såvel inden som uden gården, for med et godt eksempel og selv også holde gårdsens folk samt bønderne og deres tyende til flittigt at besøge kirken og Guds hus . . .« At arbejde om søndagen til hove eller hjemme skulle ikke være bønderne tilladt »uden højeste nødvendighed«, og fogden skulle »forbyde al juleleg, fastelavnsløben, sommer i by-riden, krohold og krosøgning og alle samlinger, hvor ud af kan komme dobbel og drukkenskab, slagsmål og slige ting til Guds fortørnelse og menneskene til skade og forargelse«. Rettede beboerne på godset sig ikke efter disse forskrifter (der unægteligt også for herskabet kunne være til økonomisk fordel), burde fogden drage omsorg for, at de blev straffet efter loven. Iøvrigt skulle han »morgen og aften, til hvad klokkeslæt det kan falde bekvem, holde morgen- og aftenbøn med samtlige gårdsens folk udi borgestuen«. At udeblive uden lovligt forfald var utilstedeligt.

Troskab og regnskab m.m. Ridefogden skulle være sit herskab »tro og huld, mit gavn og bedste søge og ramme udi alle mulige måder«, påbød fru Birgitte Skeel. Han skulle formane funktionærer, bønder og tjenestefolk til det samme. Hver aften måtte han med ladefogden aftale, »hvad der om andre dage skal forrettes til nytte ved gården eller blandt bønderne«. Mest muligt skulle fogden være hjemme på hovedgården; ellers måtte ladefogden i hans sted »have god tilsyn med alle ting«. Porte og døre skulle lukkes i god tid om aftenen, og nøglen forvares i ridefogdens

kammer. Før sengetid måtte en af fogderne forvisse sig om, at alle ildsteder var slukket, »særdeles når brygges, bages og gøres malt«. To gange årligt skulle skorstenene renses og kakkelovne grundigt efterses. Tobaksrygning var under straf forbudt overalt.

Alt inventar på hovedgården, i haven og ved kirkerne skulle fogden vedligeholde og hver måned anføre, om noget blev fornyet. Breve, bøger og dokumenter var det hans pligt at »holde i god agt og forvaring, gøre rigtig register derover«. Hornkvæg og heste skulle han have dagligt tilsyn med og »tilholde« røgttere o.a. at drage omsorg for, at intet blev forsømt. I tilfælde af kvægsyge måtte syge dyr skilles fra sunde og hårdt angrebne straks slagtes, så kødet dog kunne komme til nytte og huden sælges. Månedligt skulle fogden føre regnskab med »afgang og tiltagelse« og altid sørge for, at der kun blev tilkøbt sunde og trivelige kreaturer. Bygningerne skulle fogden lade vedligeholde bedst muligt »med ringeste bekostning« og give herskabet oplysning om nødvendige reparationer.

Ridefogden var forpligtet til ved hver måneds udgang at »indgive« *ekstrakt over alle indtægter* (materialer, inventar, kongelige skatter, landgilde i korn og penge, kvæg, indavlet korn, skovning og andre indkomster) *så vel som alle udgifter*, og ligeledes til rette tid »alle ordinære og ekstraordinære skatteligninger«. 1. maj skulle regnskabet for det foregående år foreligge »med sine behørigte ordres og kvitteringer samt bevisligheder, hvorpå han [fogden] da snarest mig muligt er skal få sine antegnelser og endelige kvitteringer«, lovede nådigfruen.

Hovedgårdsdriften var naturligvis et særligt vigtigt område. Helst måtte 4 à 6 af de ærligste og mest kyndige bønder beså jorden. Tilsyn med udsæden var vanskeligt, men »postvognen kunne dem kornet tilage«. Man undgik da, at bøndernes heste åd sædekorn, ligesom de heller ikke måtte græsse udenfor fælleden. Ved indhøstningen skulle fogden sørge for, at der ikke blev tilsagt flere vogne end nødvendigt; galt var det jo, om bønderne kom til at »holde på ét sted halve dage, inden de kan komme til at aflæsse, hvorved de hindres fra deres eget arbejde og udretter lidet til hove uden at klamres og trættes«. For at skåne gårdmændene og deres hovbud i høsttiden skulle ridefogden tilsige husfolk og inderster, som under pålideligt tilsyn »forsvarligen« kunne henlægge kornet i ladegulvene. Nøje måtte ride- og ladefoged se til, at hø og korn kom tørt i hus, ikke tillade færdsel over tilsået mark eller kornsåning langs »de rette veje«, hellere så vikker o.l. Omhyggeligt skulle fogden notere, hvor mange læs hø og traver korn af hver slags der blev avlet, og hvor kornet ordentligvis blev henlagt i gulvene; han skulle efter høst tilstille herskabet en specifikation.

Ved *tærskning* skulle ladefoged og ladekarle sammen med ridefogden føre tilsyn med, at der blev tærsket rent, så intet løst korn lå i halmen og kun lidt i avnerne. Kvæget måtte ikke uden herskabets særlige påbud fodres med rug eller byg. Kornet skulle renses på forsvarlig vis og kun een kornsort ad gangen på samme lo. Ingen røgter eller husmand, der bar foder til kreaturerne, skulle kunne »snige sig til at

tage noget korn iblandt«. Af langhalm til tagtækning på hovedgård og bøndergods skulle der tærskes rigeligt. På nummererede »talstokke« skulle anføres, hvad der fandtes af korn i hvert gulv, og hvor det var avlet. *Kornopmålingen* måtte bogføres, for at man kunne sammenligne høstudbyttet fra år til år. Såvel fogderne som to »af de bedste gårdmænd«, udpeget af herskabet, skulle gulv for gulv notere, hvor meget korn, der var opmålt, til gensidig kontrol. Kornet på lofterne blev 1 à 2 gange ugentlig »kastet« af nogle husmænd, som fogden havde fuld tillid til.

Hoveri. Gårdmænds hovbud og husmænd, der var tilsagt til et bestemt hoverarbejde, skulle møde »betimelig« og straks gå i gang under tilsyn og være »flittige i deres arbejde, så de ikke ved lediggang og dovenskab fortærer både tiden og deres madfaders kost«. Der måtte ikke tilsiges for mange, og ved pløjning, høstarbejde, møgagen m.v. skulle arbejdet »deles dem imellem, som ret og billigt er og sædvanligt har været«. De fattige og svageste skulle ikke bære byrden for andre og ingen sættes til andet arbejde, end der var »anordnet«. Genstridige eller forsømmelige hovbud havde fogden lov at straffe »enten med krabask på ryggen, træhesten eller [hunde]hullet og efter loven, som forseelsen er til«, men der skulle vises mådehold, og ingen måtte straffes for en andens forseelse, »gårdmænd og gamle forskånes for hug og slag, lemmerlæster eller skade på deres helbred«. Forsømmelighed ved hoveriet kunne også straffes ved at pålægge vedkommende to dages arbejde i stedet for een.

Fogden måtte holde »rigtig bog« over bøndernes *rejser* (ægter), korte og lange. Kørslerne skulle foregå efter »rigtig omgang« blandt hovbønderne, dog med hensyntagen til travl tid og dårlige veje, »at da den fattige og ilde kørende kunne forskånes til en belejligen tid«. Bonden burde tilskyndes til altid at holde et par gode »rejseheste« og en beslagen vogn i stedet for at slide mange trævogne op. Men fogden advares strengt mod at benytte bøndernes vogne til egne »rejser«! – Af andre hoveriarbejder nævnes *tørveskær*, men kun det til gårdens forbrug nødvendige. Bønderne skulle »efter billighed og gammel brug« mod betaling kunne skære en del tørv, men advares mod misbrug, »thi de er gerne meget omhyggelige at se sig vel forsynet med tørv for at have nok at føre til Næstved«. Andetsteds i instruksen nævnes ridefogdens pligt til at »holde god fred og tilsyn« med *skove og moser* og bl.a. formane skovfogderne til at udføre deres hverv med flid og troskab; under strafansvar skulle de følge forskrifterne m.h.t. skovhugst af de forskellige træsorter, navnlig gavntømmeret. Skovgærder måtte vedligeholdes, og behovet for gærdsel vurderes af ridefogden allerede ved juletid. Ingen fra et fremmed gods skulle have lov at arbejde i Holmegårds store mose, hvor husfolk sammen med godsfunktionærer nok kunne overkomme trærydningsarbejdet. Uden tilladelse var det bønderne forbudt at hugge gærdsel endog på deres egen grund; de skulle afvente *udvisning* »i ridefogdens og skyttens overværelse«. I de år, hvor der var rigeligt med olden i skovene, skulle ridefogden lade nogle mænd taksere den; ved »indbrændingen« var rækkefølgen: først hovedgården, så godsets bønder og sidst

eventuelt fremmede med svin på olden. Også med *fiskedamme* skulle fogden have tilsyn; de fandtes vistnok ved de fleste hovedgårde.

Tilsyn med bøndergodset. Hvert år ved juletid skulle fogden lade hele godset syne og skriftligt specificere hver gårds tilstand m.h.t. bygninger, antal kreaturer («enten eget eller fremmed»), kornbeholdning af alle slags i strået eller aftærsket, plantning af pile og frugtræer m.v. *Det* var måske overkommeligt, men der stilles langt større krav til ridefogden, når det i instruksens hed, at han flittigt skulle besøge fæstebønderne »at tilse både ved mand og kone, hvorledes de holder hus, såvel inden som uden døren . . ., at de ikke med dovenskab, skødesløshed, lediggang, fylderier og drukkenskab forsømmer deres arbejde og spilder tiden, men holder dem til at være flittige og omhyggelige til deres eget bedste. Thi bonden er af den natur, han behøver gode formyndere, hvor gammel han [end] bliver«. Ridefogden skulle m.h.t. pløjning, såning og høst kontrollere, at bønderne dyrkede deres jord »til gavns og i rette tide«. Såede en bonde ikke rug og lod bygningerne forfalde, havde han »intet godt i sinde« (underforstået: han havde til hensigt at blive gårdforsyder!). Hvis en gårdbruger bortlejede agerjord, eng eller tørveskær, lod så til halvs med sig og solgte hø, halm eller brænde, måtte fogden skride ind ad rettens vej. Han skulle formane bønderne til at sørge for tillæg (opdræt) af kvæg og til ikke at holde for mange heste, »men desmere stude, som trækker bedre i ploven og forstår bedre at betale skatter og udgifter med siden«. I haverne og ved gærderne skulle fæstebønderne plante pile og frugtræer; de burde endvidere lægge humle, grave sten op, sætte stengærder og grave grøfter, lukke (ris)gærderne forsvarligt, »så svin og kreaturer ikke øder den Guds velsignelse [af korn], de skal selv leve og svare kongen og andre [afgift] af«. Forsyndelser herimod skulle straffes, men *bøder* måtte ikke »gå bort til drik og sværm, hvoraf ikkuns følger slagsmål og klammeri, Gud til fortørnelse«, men de burde efter herskabets ordre komme til »kristelig brug og nytte«.

Omsorgen og formynderiet gik vidt. Fogden skulle »idelig« formane beboerne til at omgås ild og lys varligt, og årligt måtte han og to gode mænd i hver by på godset »have tilsyn, når de bager, brygger, haver malt på kølle, tørrer deres lintøj eller hør«, at ingen uagtsomhed skulle forvolde ulykker. Forbud mod tobaksrygning i gård og udhuse blev indskærpet. – Efter høst skulle ridefogden besøge hver fæstegård og omtrentlig beregne, hvad der fandtes af korn til fornødne udgifter, til bondens eget forbrug og til udsæd. Blev det nødvendigt at skaffe en bonde såkorn, måtte det først leveres, når fogden havde sikret sig, at jorden var »færdig og tillavet at beså«, og senere skulle han lade undersøge, om kornet virkelig *blev* forsvarligt sået, ikke for størstedelen enten fortæret, solgt eller bortbyttet, »som ofte er prøvet«. Lånekornet skulle efter høst tilbagebetales »med opbod på tøndens, alt som året da er til«. Tilbageholdt eller borttransporterede bonden korn, han skyldte husbonden, kunne fogden lade det tærskes af andre, under kontrol («sætte tærsker på ham»). Fra godsstyrelsens synspunkt var det yderst vigtigt at vide, hvilke bønder

der var »gode husholdere«, og på hvilke gårde *fæsterskifte* burde finde sted om sommeren (før høst!), og hvor bortsalg eller bytte af kreaturer måtte forbydes, ligesom enhver kreditor burde hindres i at gøre udlæg, før skatte- og landgildere- stancer, forstrækninger, mangler på bygninger (*fæld*) og på besætningen var udred- det af bonden i henhold til loven. Stod det fogden klart, at en bonde lod gården forfalde og drev dens jord dårligt, havde store restancer m.v., måtte han meddele herskabet dette og iøvrigt »udsøge en dygtig og flittig karl« til fæster i gårdforsid- derens sted, samt optegne alt, hvad der fandtes på gården, og opspore, hvad der eventuelt var fjernet derfra. Ridefogden måtte dog ikke uden herskabets tilladelse afsætte eller antage nogen gårdfæster eller love sønner deres fædres gårde i fæste. Men kom en bonde til gård, skulle der gives ham *fæstebrev* med specifikation over, hvad han modtog med gården, og hvorvidt han betalte indfæstning. Var dette tilfældet, skulle fogden have 1/10 heraf. Fæstebrevet, bekræftet af ejeren, skulle bonden modtage ved overtagelsen, og det skulle indføres i fæsteprotokollen. »Dette forstås både om hus- og gårdmænd«.

Ridefogden var forpligtet til »med al flid« at opsøge undvegne vornede og til at udarbejde en *fortegnelse over alle karle og drenge, også nyfødte*, og notere »udi hvilke byer, gårde og stæder de findes, enten på godset eller udenfor«, med år, alder og navn anført, så man kunne vide, hvor de var, når der blev brug for dem. Uden ejerindens tilladelse og årlig ydelse af husbondhold måtte ingen forlade godset eller fæste hus eller gård på andre godser. Fortegnelsen skulle leveres sam- men med det årlige regnskab, og fogden måtte ikke mod herskabets vilje meddele skudsmål eller pas til nogen. Vornedskabets ånd var stadig i live! – Ønsket om at sikre godset arbejdskraft var utvivlsomt stærkere end hensynet til landmilitser. Fogden skulle have indseende med, at beboerne ikke uden herskabets tilladelse tog indsiddere og fremmede til huse, »bonden til tyng«. Alle sunde, ikke »udlevede« indsiddere skulle hver 14. dag gøre en ugedag, »som kan spares til høstetiden, da de kan bruges i laden, hvorved bondens [hov]bud skånes«. Andetsteds i instruksen pålægges det fogden i forbindelse med udskrivning til landmilitser at udpege sol- dater-emner, vornede eller frie karle, uden andet hensyn end »aleneste at forskåne de, som er mest tjenlige til bondearbejde og gårdes antagelse«. Herskabet havde dog den endelige afgørelse m.h.t., hvem godset ville stille.

Instruksen indeholdt udførlige forskrifter m.h.t. registrering og vurdering i bøn- ders dødsboer eller på anden måde ledigblevne fæstegårde eller boliger. Lovlige *skifteforretninger* skulle indføres i »forseglet« skifteprotokol og underskrives af ridefogden, vurderingsmænd samt arvinger og andre vedkommende. Ridefogden skulle navnlig påse, at herskabets fordringer (fæld, afgiftsrestancer, besætning og inventarium m.v.) blev udtaget af boet, før andre krav kunne gøres gældende. Blev der tale om arv, måtte der betales førlov-penge, hvis noget blev ført udenfor godsområdet. Også på dette punkt skulle der føres nøjagtigt regnskab. Af skifte- protokollen skulle man altid kunne se, hvorledes det forholdt sig med de umyndi- ges penge og tilfaldende arv, ». . . at ingen fornærmes, men enhver at ske lige og ret«. Der skulle indsættes »vederhæftige formyndere af de nærmeste pårørende«.

Regnskabsvæsenet var mangeartet. Meget vigtigt var det naturligvis, at fogden »med flid og i rette tide« fik inddrevet de kgl. ordinære og ekstraordinære skatter og indbetalt dem på amtsstuen mod kvittering (han blev advaret mod at bruge bøndernes inddrevne skatter, som godsejeren jo indestod for, til dækning af anden udgift!) Også jordebogsafgifterne måtte ridefogden formå bønderne til at svare rettidigt; landgildekornet skulle de levere til bryggere i København som godt, velrenset købmandskorn. Husmænd, der ikke gjorde ugedag, skulle hvert halvår betale deres huspenge, desuden skat hvert kvartal og ydelse til kirken. Dårilige betalere kunne efter nådigfruens beslutning sættes fra huset til fordel for andre. Over fæstebønder, der ved regnskabsårets slutning havde større restancer end det foregående år, skulle fogden tage en restancedom; samtlige en bondes restancer ifølge godsregnskabet skulle stemme med, hvad der var anført i hans restancebog. Da tilsyn med godsets *kirker* også påhvilede ridefogden, skulle han »holde journal eller daglig tegnebog« over indtægter og udgifter, føre tienderegnskab m.v.; »bevis og kvitteringer for alt« skulle indleveres sammen med årsregnskaberne til herskabets godkendelse. I en senere, tilfældig forbindelse omtales fogdens pligt til at overvåge, at *hollænderen* (mejeriforpagteren) på alle punkter overholdt sin kontrakt.

Formindskede godsindtægter og for sent indbetalte afgifter var ikke det eneste, der kunne true økonomien og stabile forhold på godset. Ville nogen gøre krav på, endsige tilegne sig ejendom eller herlighed tilhørende Holmegård og Broksø, måtte ridefogden tage sagen op og den »ved lands lov og ret forsvarligen håndhæve« efter først – så vidt tiden tillod det – at have underrettet herskabet. Ved uenighed mellem godsets bønder skulle fogden tilstræbe at forlige dem, »dog så at den forurettede bliver hjulpet til sin ret«. Han skulle imidlertid give herskabet underretning og indhente dets resolution, men holde domstolene udenfor, »thi ved proces spildes ikkun både tiden og penge, som bonden bedre kan anvende, sig til mere nytte«. Også om stridigheder mellem de underliggende og andre godsers bønder skulle herskabet holdes underrettet og forligelse søges opnået. Hver tingdag var det fogdens pligt at skaffe sig oplysning om, hvad der var foregået på herredstinget; nødtigt skulle noget blive til skade for »mig selv og mine bønder«, lod Birgitte Skeel ham vide.

Bortset fra den fromme optakt var der næsten overalt i instruksens kun tale om materielle værdier, der skulle erhverves, forøges og værnes. En undtagelse var en *skole* i Olstrup, hvor læreren »ædruelig og skikkelig« skulle undervise børnene i kristendom, børnelærdom og skrivning. Fritaget for at betale skolepenge var et vist antal børn, »hvilke altid skal være af de fattigste og mindst formuende bønders børn på godset«. Ingen kunne uden særlig tilladelse blive i skolen mere end 3 år, og når nogen afgik, måtte ridefogden foreslå andre, hvorefter herskabet udvalgte de skolesøgende. I skolemesterens nærværelse modtog hvert barn ugentlig 6 skilling til bøger og papir. Det gjaldt dog kun børn, som »efter skolemesterens angivelse« var virkelig flittige. »Og dersom forældrene i pløjetiden skulle have dem fornøden at køre plov, nyder de ikke de seks skilling i den tid«. Egentlig en slags mulktering!

Aflønning. Fogden skulle formane bønderne til at rette sig efter forordningen af 1701 og betale tjenestekarlene deres løn i gangbar mønt, ikke med sæd og korn, da naturallønnen var til skade, ja »største forårsagende ruin« for bonden. Fogdens egen aflønning var naturligvis ikke begrænset til 10 % af indfæstningerne, indtægter ved skifteforretninger, et par skilling pr. »brændsvin« i oldenår m.fl. småbeløb. Instruksens sidste post fastsatte hans årlige løn til 40 rdl. foruden månedligt i kostpenge 1½ rdl., ½ td. rug, ½ td. malt, samt hvert år 20 rdl. til rejsepenge, skrivemateriale og lys, foruden foder til 2 heste: om sommeren græsning, om vinteren hø og rug. Derimod var det i en tidligere post ridefogden forbudt at modtage »fogedskæppe« (vel i forbindelse med landgildeydelsen), skriverpenge eller sligt, og han måtte lige så lidt som ladefogden have »nogen maskepi eller købmandskab med bonden, ej heller med fremmede«, hvad enten denne utilladelige handel gjaldt korn, tømmer eller kreaturer. Ridefogden måtte overhovedet ikke drive forretning på herregården og godset, hverken med levende eller dødt. Meget naturligt ville herskabet hindre, at fogdens økonomiske særinteresser kom godsets ejer og fæstebønderne til skade.

Afsluttende indeholdt instruksens en erkendelse af, at alle opgaver dog ikke »udførligen« kunne udføres, men måtte bero på senere »ordres«, der lige så fuldt måtte overholdes som de foreskrevne poster. Birgitte Skeel tilføjede: »Så haver jeg og den tillid til fogden, som dagligen er ved gården og bedst kan observere, hvad der kan være til min nytte, gårdens forbedring og godsets *conservation*, at han mig dēt angiver om nogen forandring kan gøres mig til bedste«.

Godsstyre i almindelighed. Ridefogedinstruksen fra Holmegård og Broksø indeholder mange træk, der må anses for tidstypiske, navnlig for den sjællandske øgruppe. Selv om det må betvivles, at fogden kunne overkomme alt, hvad instruksens pålagde ham, er der god grund til at antage, at en klog og virksom ridefoged ikke blot var den daglige leder, men meget ofte den mest indflydelsesrige person indenfor godsstyrelsen. Man må dog ikke se bort fra herskabets andre medhjælpere. På Holmegård, der var en hovedgård lidt over middelstørrelse, omfattede tjenerskabet ladefoged, skytte, urtegårdsmand, smed, postkusk, staldkarl og 2 ladekarle, 4 røgttere samt en bryggerspige. Dertil kom nogle skovfogder. På Broksø var der foruden mejeriforpagteren en ladegårdsfoged, en ladekarl og 2 røgttere samt en mejerske og 2 piger. I regnskaberne 1722/23 nævnes også murer, tømrer (»hugger«) og savskærer. En særstilling indtog natmanden, der var »uærlig«, men som mod god betaling trak huden af heste! Kreaturbesætningen på hovedgården omfattede 2 hingste, 5 rideheste, 11 hopper, 136 stude, 167 køer, 14 kvier, 8 tyre og 5 kalve. Både studehold og mejeridrift spillede altså en betydelig rolle. Desuden fandtes der 77 får, 72 lam, 4 geder, 45 svin og 30 »sommergrise«. Af korn var der »efter ladefogdens attest« sået godt 92 tdr. rug, men vårsæden var (endnu) ikke angivet. Der fandtes som normalt på herregårde rigeligt med tømmer (forskellige sorter), endvidere tagsten, kalk og langhalm. Der var et forråd af kul (trækul), jern

og bly. Og hvorfor ikke nævne »1/2 tønde bølgeaske til nådigfruens tvæt«, et vaske-middel!

Den her omtalte godsstørrelse lå formentlig på grænsen af, hvad en ridefoged eller godsinspektør i 1700-tallet kunne bestride uden andre forvaltere til hjælp. At alle instruksens vidtløftige påbud næppe blev efterkommet til punkt og prikke, udelukkede ikke, at de omfattende regnskaber kunne blive ganske tilfredsstillende ført, og at ridefogden havde godt kendskab til de fast ansatte på hovedgårdene, til de fleste voksne beboere på bøndergodset og – hvad der ofte var vigtigt – i nogen grad også til forholdene på nabogodser. Godsstyrelsens kontakt med vornede og vornedfrie (senere med stavnsbundne), der opholdt sig udenfor godset, var heller ikke udelukket. Der var mangt og meget, som en forstandig ridefoged bedre end ejeren kunne komme under vejr med; det viser rapporter og »forestillinger«, som godsforvaltere har indgivet til herskabet; desværre er de kun i sjældnere tilfælde bevaret. Selve hovedgårdsdriften, afsætningsforhold (især salg af korn og fedevare), besættelsen af fæstegårde og indtægterne af disse var vel de vigtigste problemer.

Ridefogedinstruksen eller -kontrakten forudsatte, at fogdens aktivitet først og fremmest var til herskabets fordel. Et vist tillidsforhold måtte bestå. Hertil kom, at for mangan ridefoged var en forvalter eller godsinspektørstilling trin på den sociale rangstige, der skulle føre op til en herremandstilværelse og/eller en højere embeds-post. Mange fogder blev forpagtere af hovedgårdens landbrug (avlsgårde), mens andre lod sig nøje med at fæste større bøndergårde på gunstige vilkår. Undtagelsesvis kunne en ridefoged blive en herremands foretrukne efterfølger. Det sydsjællandske gods Sparresholm havde siden 1662 været i den borgerlige Lauridsen-slægts eje. En Laurids L., der tillige havde ejet Nysø, døde barnløs, og i henhold til hans testamente tilfaldt Sparresholm i 1720 ridefogden Anders Christensen, der engang skal have reddet hans liv. A. C. antog da Lauridsen-navnet, blev iøvrigt senere assessor og efterfulgtes som godsejer af sin søn, en ny Laurids L., der o. 1767 solgte hovedgården, som efter den tid ofte skiftede ejer. Fæsteprotokollerne synes at vise, at fæstebønder gennemgående sad længst og tryggest ved gårdene i den tidligere ridefogeds tid; i sønnens ejertid var der betydeligt flere forsiddelser, skønt landbrugskonjunkturerne skulle have fremmet en udvikling til det bedre. – Ganske interessant er det, at la Cour-slægtens stamfader i Danmark, Pierre de la Cour, efter 1750 var fuldmægtig (ridefoged) på Stårupgård øst for Skive, hvor han som herskab havde kammerherre Frederik Borregård og senere dennes enke, der solgte Stårupgård, Ørslevkloster og Strandet til Jacob Lerche; Pierre de la Cour forpagtede Strandet. Som den, der førte fæsteprotokollen på Stårupgård, udmærkede han sig ved en særdeles tydelig fransk håndskrift, men fordanskede snart sit navn til Peder Lacour, og kun få ridefogder synes at have behersket sproget bedre. Af en snes gårdfæsterskifter på godset i hans fogedtid var 12 familiefæste: 4 af de nye fæstere giftede sig med enken, 4 med den tidligere fæsters datter, mens sønefæste normalt var i overtal på disse egne.

Forholdet til bønderne. Det vil være for dristigt ud fra spredte eksempler at drage slutninger m.h.t. bøndernes situation i de tilfælde, hvor ridefogdens indflydelse syntes særlig udtalt sammenlignet med andre, hvor godsejerens var det. Det sidste vil ofte komme til udtryk på mindre godser, mens storbesiddere vanskeligt kunne danne sig et sikkert skøn over fæsteforhold uden ridefogeds eller forvalters mellemkomst. Individuelle evner og formål har formentlig spillet en væsentlig rolle, ikke mindst evnen til at omgås bønder, og det er nærliggende at antage, at ridefogden her måtte have et forspring. Ved at lytte til velanskrevne bønders udtalte mening eller ønsker, navnlig ved fæsterskifter, har fogden kunnet øge stabiliteten i godssamfundet. Det er højst sandsynligt, at de fleste fogder fandt det klogt at stå på en tåleligt god fod med bønderne (næppe sjældent kunne dette vel forbindes med ukontrollable ekstraintægter eller andre fordele). Herom tier som regel kilderne, mens tingbøgers og sene mundtlige overleveringers udsagn om brutal behandling af fæstere og deres hovbud er langt mere tilgængelige og derfor flittigt fremdraget i historiske skildringer. Men de hårde straffemidler, især pisk og stokkeslag, følte i almindelighed næppe nedværdigende, snarere som en triviell plage, man i hvert fald ved hovarbejdet måtte vænne sig til, undertiden dog som en klar uret. Afstraffelse i flæng og for at statuere et afskrækkende eksempel forekom jo, men *hvor ofte* kan umuligt afgøres. En ridefogeds ry eller rygte blandt bønder på godset har næppe så meget beroet på strenge befalinger og barske straffemetoder (set med nutidens øjne), datidens fæstegårdmænd og -husmænd måtte anse det for væsentligere, om de kunne føle sig nogenlunde trygge på deres bosteder og i deres erhverv. En temperamentsfuld, uligevægtig ridefoged var godsejer og fæstebønder dårligt tjent med. Man kan heller ikke se bort fra, at en ridefoged ligesom før i tiden (se ovenfor s. 76) kunne have brug for bøndernes skudsmål, hvis han selv var under anklage.

Det kan sprogligt konstateres, at en del ridefogder eller skrivere øst for bælteerne i 1700-tallet var jyder. Deraf kan man dog ikke slutte, at de behandlede fæstebønder i vornedskabets gamle egne anderledes, end »indfødte« fogder havde for skik. Af de talrige eksempler på *afstraffelse af fæstebønder*, som Gunnar Olsen har anført fra enevældens første århundrede, er forholdsvis mange fra den sjællandske øgrube, hvor han synes at have gennemgået et særlig stort kildemateriale. Titlen »Træhesten, hundehullet og den spanske kappe« er stilistisk udmærket, men ikke dækkende, idet den også efter forfatterens iagttagelser mest anvendte og i virkeligheden værste straf, *prygl*, ikke er med. På trods af bogens faktiske indhold syntes anmeldere ofte mest opmærksom på træhesten, hvis betydning G. O. med rette reducerede. Da bønderne på et større jysk gods (Clausholm) i 1750erne under en proces anførte en række klagepunkter, nævnede de ikke legemlig afstraffelse, skønt træhesten åbenbart *blev* anvendt på godset; pryglriet var vel næppe noget man klagede over, når det ikke medførte længere sygeleje eller invaliditet. Formentlig var især mange *ladefogder* flinke til at svinge piskene over mere eller mindre arbejdsvillige hovbud. De lejlighedsvis »oprør« mod pryglelystne herskabstjenere

syntes navnlig rettet mod ladefogden. På Skjoldnæsholm skal en bondekarl selvhævdende have sagt til en ladefoged, der under høslætten havde pryglet ham vedholdende med en tyrepisk: »Er du min ladefoged, så er jeg en bondekarl, og ladefogden er ikke en gud!« Men det var naturligvis mere risikabelt for en bonde at gøre »oprør i ord og gerninger« end for en foged at straffe bønder vilkårligt og hårdhændet. Selv i et tilfælde, hvor det var sandsynligt, at en ladefoged eller ridefoged havde forvoldt eller i hvert fald fremskyndet en bondes død, synes fogdens forsvarer at have fundet vidner, der kunne se et for fogden undskyldende moment deri, at bonden anså sig selv for så svag, at han ikke kunne tåle de prygl, som han godt vidste var at vente under hoveriarbejdet!

Ridt på træhesten synes kun i to tilfælde bevisligt at have haft døden til følge. I det ene drejede det sig om en militær straf (en bonde på Bistrup gods 1728), i det andet om en 70-årig gårdfæster under Jomfruens Egede: i nogle decemberdage 1731 måtte han ride træhesten med træklodder og senere jernkugler bundet til benene, indtil han faldt af og »magtesløs« blev kørt hjem i en slæde; få dage derefter døde han (måske af lungebetændelse). Det var ganske usædvanligt, at en bonde – som her – fik træhestestraf for skatterestancer; i reglen var det ulovlig skovhugst eller hoveriforsømmelser der blev straffet på denne måde, dog langt fra på alle godser og – når det skete – som oftest kun 1 à 2 timer daglig i få dage. Men den uhyggeligt brutale ejer af Jomfruens Egede, en tidligere søkaptajn, blev i 1732 af Højesteret dømt for sine »ukristelige og tyranniske forhold«. En enkelt dommer ville have ham straffet på livet og fradømt godset, andre foreslog bøder på op til 3000 rdl., men godsejerens slette økonomi bevirkede, at han slap med at betale 100 rdl. til kongens kasse og 100 i erstatning til enken. – På jyske herregårde forekom træhesten næppe så almindeligt som på Øerne. Som ejer af hovedgården Astrup i Salling skal historikeren Ove Mallings far o. 1750 have ladet gårdens træhest nedbryde.

Hårdt plagede *bønders utilfredshed med herskab og godsfunktionærer* har vel ofte givet sig udslag i vrede ord, trusler og klagemål, men sjældent led ladefogder, endsige ridefogder og herremænd korporlig overlast. Opsigtsvækkende i datid og eftertid var det planlagte overfald, der kostede ejeren af et sydsjællandsk gods livet. Knud Ahasverus Becker var søn af en færgemand fra Hvalpsund, men blev ridefoged på Vallø. En lille fæsteprotokol fra tiden efter 1708 er bevaret og kunne tyde på barsk behandling af bønderne; usædvanligt mange blev gårdforsiddere; i 1725 pryglede bønderkoner en ladefoged! Men Becker gjorde karriere. Han blev i 1718 vicelandsdommer for Lolland-Falster og købte i 1729 Bækkeskov for 12.000 rigsdaler (hovedgården var ukomplet). Becker havde to skibe i søen, og af byggeselskaber fremgår det, at han leverede mursten til opførelsen af Christiansborg slot i 1730'erne. Teglblænderi kunne være et strengt hoveriarbejde. Retsprotokoller fortæller ikke om træhest og hundehul som klagepunkter, men om en hensynsløs herremands irriterende adfærd, et par bønderkarles dumdristigt iværksatte hævnaktion og bønders solidaritet. Becker red ofte rundt med pistol, »hængte

over« hovbønderne og pryglede dem med hasselkæp. To unge karle fik da efterhånden andre med på tanken om at slå herremanden ned under høgen fra Enghaven. Det reddede ikke Beckers liv, at han tilfældigvis ikke pryglede bønder netop den 12. august 1738, dagen, der var bestemt til planens blodige udførelse. Han blev væltet af hesten, og med høstredskaber gjorde hovbønder det af med ham. Drabsmændene forlangte, at de andre tilstedeværende skulle slå på den døde, »røre« liget. Gårdmænd, husmænd, også kvinder var med, dog flest tjenestekarle. Derefter flygtede hovedmændene, men deres nære slægtninge kom i fare og måtte røbe skjulestedet, da de skyldiges flugt ud af landet dog var umuliggjort. En kommissionsdom vidner om datidens umenneskelige straffemetoder. Højesteret mildnede dommen, så de to hovedmænd »af nåde« blev kvalt og ikke levende lagt på stejle, men unge kroppe på »hjulet« og 9 hoveder på stage midt i et dansk bonde-landskab må have vakt bitre og sært blandede følelser hos tilskuere. Mange familier mistede samtidig al ejendom, tre bønder kom på Bremerholm, de to dog kun for kortere tid; fem kvinder blev sat $\frac{1}{2}$ år i spindehuset. Et par bønder gik fri, men den mand, der uønsket havde givet drabsmændene et skjulested, blev på Gisselfeld birketing dømt til at betale omkostningerne ved pågribelsen! – En højesteretsdommer udtalte ved voteringen nogle bemærkelsesværdige medlidende ord om stærkt provokerede bønder, der havde søgt at befri sig for et hårdt og tungt åg. Grusom straf kunne ikke forbedre almuen, men man burde søge af formilde »husbønderne«. Udtalelsen tyder på, at man i kredse, der måtte antages at have indsigt i forholdene, regnede med, at bønder ofte blev hensynsløst behandlet. Det må dog erkendes, at det ikke er muligt at sige noget præcist om bondeplageriets udbredelse og fæstebønders mere eller mindre hyppige reaktion og dennes karakter.

Godsstyrelsens forhold til fæstebønderne kan ikke karakteriseres generelt. I flere henseender kunne det variere fra gods til gods og indenfor det enkelte gods-område fra én periode til en anden, vistnok ofte i forbindelse med ejer- og ridefogedskifte. Ridefogder, der blev »gamle i gårde« var formentlig værdsat af deres herskaber, men da dette meget vel kunne skyldes, at de forstod at »bruge« bønderne (inddrive skatter og afgifter, udnytte og eventuelt forøge hoveriet, etc.), oplyser godsejerens anerkendelse af foged eller forvalter kun lidt om ridefogdens forhold til gårdbrugerne, endsige husmænd og tjenestefolk. Set med nutidens øjne var navnlig de hoverigørende bønders hverdage ofte præget af en vis usikkerhed og streghed som følge af de højere stænders og deres medhjælperes tilvante adfærd overfor almuen. Men bønderne var ikke uden retsbeskyttelse, navnlig hvis en sag nåede op til højeste retsinstans. Og det er ikke rimeligt at tale generelt om »den ødelæggende indflydelse, som ridefogderne havde på bøndernes kår« (Edv. Holm). Ridefogedinstitutionen var under datidens godssystem uundværlig og fogderne selv stærkt bebyrdede og indflydelsesrige samfundsmedlemmer, der næppe med føje kan anses for mindre hæderlige og mere brutale end andre samtidige magtudøvere i det danske samfund.

Forholdet mellem ældre og yngre bønder i 1700-tallet.

Forsorg ved fæstegården

Konstateringen af udbredt familiefæste må sammenholdes med, hvad fæstebreve, skifteforretninger, tingbøger m.fl. kilder kan oplyse om *forholdet mellem gamle og unge fæstebønder*. Ved de fleste fæsteforandringer var det en ny generation, der overtog eller fik løfte på gården. Dette gjaldt dog sjældnere ved forsiddergårde og når en enke giftede sig påny. Det var meget almindeligt, at gårdmandsbørn også som voksne opholdt sig på fædrenegården, hvis denne havde behov for deres arbejdskraft. De fik »føden og klæden« og vistnok kun lidt derudover, men i hvert fald en af sønnerne kunne gøre sig håb om med tiden selv at blive fæster. Når *det* skete, var det sandsynligvis faderen, der helt eller delvis betalte indfæstningen, om han endnu levede, og i så fald mod at få »ophold« (underhold) på gården til sin død. Sønnen, der overtog gården, blev samtidig fri for militærtjeneste, hvis han ikke var det forinden. Sikkert har mange gårdmandssønner mod forældrenes ønske villet tage tjeneste udenfor godset, men under vornedskab eller stavnsbånd kunne det kun ske, hvis herskabet gav sit samtykke dertil.

Den ældre generation på fæstegårdene kunne lige så fuldt som godsejerne være interesseret i at »stavnsbinde« sønnerne (for så vidt også døtrene). Fæstebonden sikrede sig derved billig arbejdskraft, en efterfølger som fæster og en aftægtsydelse for sig og/eller sin hustru. Der var sammenhæng mellem disse forhold. I Jylland kendes eksempel på, at en gårdbruger før stavnsbåndstiden ved tinglyst kontrakt forpligtede en søn til at blive hos forældrene og senere overtage gården, men gifte sig måtte han kun med forældrenes tilladelse eller efter deres død. Stavnsbåndet til fæstegården var utvivlsomt en realitet i langt flere tilfælde, end det kan konstateres, og forbud mod giftermål uden forældres samtykke forekommer i mange bevarede fæstebreve, ikke sjældent med tydelig tilkendegivelse af, at moderen ønskede at fortsætte som »madmoder« længst muligt. Undertiden fastslog bestemmelser i fæstebrevet, at de unge (i det her citerede tilfælde datter og svigersøn) skulle være den gamle fæster (enkemand) »lydig, hørsom og behjælpelig, særdeles når han bliver skrøbelig«, endog med den tilføjelse, at de ville blive tiltalt og straffet efter loven, om de handlede »usømmeligt« overfor den gamle, der beholdt retten til at råde i gården, så længe han levede, men desuden skulle nyde aftægt »efter uvildige mænds skøn«. Hvis svigersønnen døde før den gamle fæster, måtte ingen få gården i fæste på anden måde end den omtalte. Under sådanne forhold kunne svigerfaderen med sindsro modtage en formaning til at »vise faderlig pligt imod de unge«. I andre tilfælde kunne en vordende svigersøn stille visse betingelser, f.eks. kræve almindelig tjenestekarleløn i nogle år og at den gamle fæster svarede alle afgifter, indtil den unge giftede sig med datteren, overtog gårdens drift og ydede aftægt til forgænger.

Uenighed mellem den fratrædende gårdfæster og hans efterfølger kunne give anledning til godsejerens indblanding i henh. t. fæstebrevet. Overholdt en søn

(stedsøn) ikke påbud om at »omgås sine forældre med al sagtmodighed og kærlighed, således som det hannem efter Guds og kongens lov pålægges«, ville det måske første gang kun medføre en irettesættelse, men efter gentagen »bevislig klage« kunne sønnen sættes fra gården og husbonden bortfæste denne til hvem han ville. Endnu som aftægtsmand kunne en tidligere fæster »råde eller regere« med alt på gården, ligesom en søn undertiden ved sit fæstebrev udtrykkeligt forpligtede sig til ikke at befatte sig med gårdens drift, før faderen gav op eller døde. – Et par gårdmandsfolks bekymring ved at få unge efterfølgere kom for dagen i adskillige fæstebrevsbestemmelser: »ifald (som Gud afvende), at de ikke kunne forenes at spise tilfælles med hinanden«, måtte den unge fæster levere de naturalier, som var nødvendige, når de gamle skulle have selvstændig husholdning. Ofte fik aftægtsfolkene ret til at flytte, hvorhen de ville indenfor godsområdet, i reglen dog til et af børnene eller andre pårørende. Undtagelsesvis udgør en aftægtskontrakt, dikteret af den fratrædende fæster, hovedindholdet af et fæstebrev, hvorefter den nye fæster i få sætninger bekræfter, hvad hans tilkommende svigerfader har betinget sig, »og ellers at bevise mig kærlig og skyldig imod disse gamle folk, så længe Gud sparer dem i live, så at de ikke skal få grund til nogen billig klage over mig«. Derefter: »Således af os på begge sider at være indgået og sluttet . . .«. Begge underskrev »med egne hænder« og sammen med to vitterlighedsvidner (Engestofte gods og by 1722).

En gårdmandsenke kunne sikre sig tilsvarende rettigheder m.h.t. gårdens drift, som mange ældre fæstere betingede sig. Det hændte, at en søn eller svigersøn underskrev et fæstebrev, der ikke stillede ham anderledes, »end som en tro tjenestekarl hos sin moder bedst egner og anstår«. Der var godser, hvor i adskillige tilfælde en enke fik indført i sønnens fæstebrev, at han først måtte tiltræde fæstet efter moderens død. Fra det ovennævnte lollandske gods (Engestofte) kendes fra 1728 et ganske interessant eksempel på, at en aftægtskone ved at henvende sig til sit tidligere herskabs, fru von Hausmanns fader, (E. Reichau), heldigt opnåede dennes anbefaling m.h.t. opfyldelsen af de aftægtsydelse, hun mente at have krav på efter at have været bosiddende og haft gård på godset i mere end 50 år. Hendes nye herskab havde tilstået hende husværelse ved gården samt »liden undertægt af sæd og hø« efter den aftale, hun indgik med sin søstersøn, til hvem hun oplod gården, »i mening han skulle blive føjelig og skikkelig imod mig«. I stedet fik hun »daglig strid og uhøflighed af ham« og ønsker derfor at flytte til et roligere sted, mindre end en fjerdingvej derfra. Problemet var nu, om hun kunne beholde sin aftægt og sikre sig, at søstersønnen efter den nye ejers befaling bragte korn og hø til hendes bopæl efter flytningen. Godsejeren tillod det med den bemærkning, at enken og hendes søstersøn begge var »stridige«, men hr. Reichau havde medlidenhed med »den gode gamle enke . . ., thi det er tungt at være hos sine egne, når de ikke er føjelig«. – Også ved husfæste kunne en enkes overvejelser blive af betydning for den nye fæsters forhold. Da Stokholmhuset under Engesholm i 1731 blev bortfæstet, skulle fæsteren efter den oprindelige bestemmelse ægte enkens datter,

forsyne moderen med mad og drikke så længe hun levede, og sørge for hendes begravelse. »Medmindre enken bliver til sinde selv at ægte Niels Nielsen, og han sligt måtte begære«, tilføjes der overraskende i fæstebrevet!

Ved godvillig afståelse var det rimeligt, at den fratrædende fæsters krav i særlig grad blev respekteret og den unge fæsters forpligtelser derfor fremhævet i fæstebrevet. Men ikke sjældent pålægges der den gamle fæster en *arbejdspligt efter afståelsen*. En bonde på Fussingø gods, der i 1758 mod en aftægtsydelse overlod også anden halvdel af sin oprindelige fæstegård til en søn, skulle forrette »den tjeneste han i sin høje alderdom formår«. Fæstebreve fra Sostrup gods forpligtede ved samme tid i flere tilfælde den tidligere fæster eller dennes enke til efter evne at arbejde på gården; for mandens vedkommende kunne der være fastsat en vis løn i sæd og senere ret til en nærmere bestemt aftægt. Undertiden modsvaredes retten til at »råde« af en pligt til at være de unge til hjælp ved arbejdet på gården. Selv når svigtende helbred havde givet anledning til fæsterskifte, kunne fæstebrevet formane aftægtsfolk til at være søn eller svigersøn »til al mulig hjælp«, så vidt de formåede. På Stårupgård gods overtog en gårdmandsenke i 1728 et hus med et par skæpper land, men hun skulle tjene fæsteren for kost og løn, når blot han sagde til i tide (hun arbejdede antagelig også for andre). En gårdfæster under Fussingø lovede 1733 forgængerens enke husly og føde resten af hendes levetid, såfremt hun ville være »skikkelig og tjenstagtig, stæden og beboere til nytte og fornøjelse«. Ringere stillet var en gårdmandsenke, der måtte fraflytte en næsten øde gård på Horsens-egnen, hvor hun vel fik en ko og fire får græsset, og hvorfra hun $\frac{3}{4}$ år senere kunne tage klæder, en kiste og en del køkkentøj med sig, men fra da af skulle hun forsørge sig selv og en datter. *En gårdforsidder opnåede normalt ingen aftægt*. En bonde på Fussingø gods måtte efter forsiddelsen tage lønnet tjeneste hos efterfølgeren eller andre fæstere, mens derimod hans kone, der i 28 år havde været madmoder på gården, fik underhold, sengested og varme hos den nye fæster, hendes søn af et tidligere ægteskab. Også andetsteds blev der truffet fæstefølgende aftaler, som var udtryk for en *motiveret forskelsbehandling af ældre ægtefæller*. På Vrejlev klostergods skulle en gårdfæster sørge for sin moders underhold, så længe hun blev hos *ham*, mens stedfaderen, der efter kun 10 års forløb havde afstået gården, årligt fik en tønne rug, indtil han overtog et fæstehus »eller med anden næringsvej bliver forsynet«. – Fæstebreve indeholder vidt forskellige vidnesbyrd om godsstyrelsens omsorg for, at beboernes arbejdssevne blev udnyttet!

Familieaftaler. De fleste fæstebrevsbestemmelser, der ikke direkte vedrørte bondens rettigheder og pligter som fæster, angik forgængerens aftægt. Ret ofte var der dog tale om *bestemmelser til fordel for flere familiemedlemmer*. Faderløse børn blev hjulpet, når den nye fæster giftede sig med moderen, den afdøde fæsters enke, især gjaldt dette de »uopdragne« (endnu ikke opdragne) børn, der ikke selv kunne tjene til livets ophold. Det hændte f.eks., at fæsteren påtog sig »de ved stedet værende 2 små og yngste børn som sine egne børn at opføde«, mens den afdøde

fæsters 12-årige stedsøn skulle »nyde fornøden hjælp« (Skanderborg ryttergods 1756). En husmand og skovfoged under Sostrup i Djursland fæstede i 1742 en gård med forpligtelse til at skaffe forgængerens 5 forældreløse børn deres underhold og kristendoms oplysning. Han fritoges da for at betale indfæstning samt den afdødes restancer. Fæsteren af en »fjerdepartsgård« i Ho under Hesselmed måtte forpligte sig til at opdrage et par gårdmandsfolks 4 yngste børn »til ære og lære at holde« samt skaffe deres 3 ældre søskende husly og seng, hvis de som følge af sygdom ikke kunne tjene fremmede. Når navnlig mange jyske bønder påtog sig at give søstre, svigerinder eller steddøtre underhold på fæstegårde, der havde været deres hjem, lovede at sørge for (en del af) deres udstyr eller i hvert fald holde trolovelses- eller bryllupsgilde for dem, må dette ses som *led i arveaftaler* især til fordel for den, der fæstede gården. Det kunne også dreje sig om et pengebeløb eller visse naturalydelse, fra gangklæder og sengetøj til fuld forplejning på gården, »uden nogen udgift for husbonden« (godsejeren). Ofte blev ældre, ugifte gårdmandsdøtre forsørget på fædrenergården, hvor de dog sikkert gennem mange års arbejdsindsats ydede fuldt vederlag. Det faldt også naturligt, at aftægtsfolk i efterfølgerens fæstebrev sikrede en svagelig søn eller datter ret til underhold på gården. På Volstrup gods i Vestjylland afløste en søn i 1738 sin fader som fæster, mens en yngre søn fik løfte om mad og forsyning med klæder m.v. hos sin broder, indtil hans helbred tillod ham at fæste gård eller hus på godset. Svagføre børn af fratrådte gårdfæstere kunne undertiden få underhold på gården også i tiden derefter, takket være tilskud fra et hospital eller en anden humanitær institution. Det forekom ligeledes, at aftægtsfolk betingede sig, at en søn i tilfælde af legemlig svaghed til sin tid skulle have samme ret som forældrene, men mod forpligtelse til at tjene på gården (med karls løn), så længe kræfterne slog til. I almindelighed *blev* sindssyge familiemedlemmer vistnok på fæstegården. Efterfulgte en søn faderen som fæster, kunne der ved siden af aftægtsbestemmelserne f.eks. være nævnt en forpligtelse til at forsørge en »vanvittig« søster eller broder.

Aftægtsydelse. Art og størrelse. Ikke altid fik aftægtsvilkår, der var anført i fæstebreve, praktisk betydning. I tilfælde, hvor den gamle fæster havde forbeholdt sig ret til at bestemme tidspunktet for afståelsen, kunne det jo ske, at han og/eller hans hustru overlevede den, der havde fået løfte på fæstegården efter den gamle fæsters død eller fratræden. Det medførte undertiden, at aftægtsvilkårene ved en ny fæsters tiltræden måtte fornys eller ændres, sjældnere at de helt bortfaldt. Ofte savnes detaljer til belysning af, hvad aftægtsydelsen omfattede. Men en undersøgelse, der vedrørte 32 jyske, 10 sjællandske og 6 fynske godsområder (se Jyske Samlinger, Ny række V 1, s. 237–274), viste som ventet, at af ca. 2900 aftægtsforhold havde det store flertal forbindelse med *familiefæste*, idet en søn eller svigersøn ydede den gamle fæster eller hans enke aftægt. Det gjaldt i Jylland godt 70 %, på Sjælland ca. 62 og på Fyn godt 55 %. Det sidste relativt lave tal skyldes især det forhold, at over halvdelen af gårdfæsterne på Fyn beholdt bruget til deres død, og dette medførte

formentlig, at sønner ret ofte fæstede en anden gård end fædrengården, ligesom det tiere end i andre landsdele var enken, der nævntes som aftægtsnyder. En oversigt over *aftægtsfordelingen på ægtepar, enkemænd og enker* på det omtalte grundlag vil samtidig vise, at procentforholdene var omtrent de samme m.h.t. familiefæste (tallene i parentes) som for alle aftægtsforholds vedkommende, uanset landsdelsforskelligheder iøvrigt.

	% ægtepar	% enkemænd	% enker
Jylland	49,0 (51,1)	18,5 (16,7)	32,5 (32,2)
Fyn	39,4 (38,3)	16,9 (17,2)	43,7 (44,6)
Sjælland	57,0 (57,0)	16,6 (14,8)	26,4 (28,2)

Selv om fæsteprotokollerne ikke giver oplysning om samtlige aftægtsforhold på noget gods i 1700-tallet, tør man slutte, at det navnlig var på jyske godser, gårdfæstere ønskede at trække sig tilbage, mens begge ægtefæller endnu var i live og kunne nyde aftægt hos søn eller svigersøn. Det høje sjællandske procenttal er mindre overbevisende, idet antallet af gårdforsiddelser på hovedøen medførte, at aftægterne blev betydeligt færre. Noget tilsvarende gjaldt Nordjylland som helhed; her som på Fyn var iøvrigt enke-aftægterne mange, godt 38 % af samtlige på 10 godser. Bortset fra en del godser, hvor materialet var af ringe omfang, lå den jyske »familieprocent« for aftægter normalt mellem 60 og 75 % (på godset Nørlund endog på 83 %), den sjællandske mellem 53 (Giesegård) og 68 (Benzonsdal). På Fyn havde Frederiksgave kun 45, Gyldensten knapt 58 og Holckenhavn 68 %; her bevirkede den større velstand utvivlsomt, at forholdsvis mange fæstere eller deres enker blev ved gårdene til deres død, fremfor at lade en søn eller svigersøn yde dem aftægt, samtidig med at indfæstningen var høj (jfr. s. 228).

M.h.t. *aftægtsydelsens* art kan der skelnes mellem flere former: 1. Gårdfæsteren kunne beholde en del af gårdens *hartkorn* til sin død, i reglen kun nogle få skæpper, og efterfølgeren påtog sig da en væsentlig del af markarbejdet; den gamle fæster beholdt også en del af gårdens bygninger. 2. Aftægtsnyderen skulle have underhold ved den nye fæsters bord og værelse eller dog sengested på gården. Dette blev naturligt nok ofte tilfældet, når efterfølgeren var en søn eller svigersøn, og når den fratrædende (tiest en enke) var enlig. 3. Aftægt i form af *korn*, overvejende rug og byg, forekom navnlig som en subsidiær ydelse: hvis de gamle og de unge ikke mere kunne enes om at dele dug og disk (årsagerne var mange!), fik de gamle så vidt muligt anden bopæl, men i hvert fald en vis mængde fødekorn og i de fleste tilfælde græsning og vinterfoder til nogle kreaturer, især får. Hertil kom »lys og varme«; ofte anføres, hvor mange læs tørv (hedetørv, mosetørv), sjældnere brænde, aftægtsfolkene skulle have, og at der også blev bjerget lyng til de gamle. 4. Aftæg-

ten bestod hovedsagelig i jord til *udsæd*, som oftest til 2 skæpper land i hver af de besåede marker. I almindelighed måtte aftægtsfolkene, bortset fra det første år, selv sørge for kornudsæd og gødning (det sidste forudsatte, at de havde husdyr), mens efterfølgeren på fæstegården udførte det markarbejde, der krævede hestekraft.

Mens »hartkorns-aftægten«, der reducerede gårdfæsteren til en småbruger, især forekom hist og her i Vest- og Sydjylland, var *kornaftægten* meget almindelig på jyske godser. Den varierede for ægtepar fra 1 til 4 tdr., omtrent ligeligt rug og byg, for enligstillede fra 1/2 til 3 tdr., mest rug. Oftest forekommende var for de to gruppers vedkommende 2 og 1–1½ td. korn af hver slags, mens havreydelser sjældent nævnes; gennemsnittet ville, med små afvigelser for de forskellige dele af Jylland, blive: af rug 2,2 og 1,3 – af byg 1,9 og 1,2 tdr. Rugydelserne var mindst i Østjylland, hvor til gengæld havre-, byg- og boghvedeydelserne langt oftere forekom, af gryn ret afvekslende 1, 2 á 4 skæpper af hver slags. Undtagelsesvis nævnes ærter. Mens egnsforskellene ellers var små, kunne der ydes højst forskellig aftægt af gårde indenfor samme landsby og ret uafhængigt af hartkornstilliggende. – Kildematerialet fra Øerne tillader ikke statistisk udnyttelse; her var aftægt i udsæd mere udbredt (flertallet af ægteparrene fik formentlig 2–4 skæpper sæd i hver besået mark, enkelte dog mindre). I toppen lå sikkert Roskilde Domkirkes gods, hvor enker og enkemænd gennem det meste af 1700-tallet kunne opnå 3–4 tdr. korn årligt; sidst i århundredet anføres på universitetsgodset aftægter på 5–7 tdr. rug, byg og malt. De fleste sjællandske godser synes at opvise langt lavere tal. På Lungholm gods i det sydlige Lolland ydedes ofte nogle skæpper hvede, men dog betydeligt mere rug og byg, ialt 2–3 tdr. korn. Aftægtsfolk på Fyn modtog undertiden kornydelsen som mel, malt og gryn. En enke på Bramstrup gods (Midtfyn) fik årligt tildelt 1½ td. rugmel, 5 skpr. bygmalt og samme kvantum havremalt samt 1 skp. boghvedegryn.

Kreaturfoder og fedevarer. De fleste aftægtsfolk havde utvivlsomt et mindre husdyrhold hvad enten de spiste og boede sammen med de unge fæsterfolk på gården eller ikke. Men de gamles kvæg og får blev som regel først udskilt fra de øvrige kreaturer, når den fælles husholdning ophørte. Aftægtsfolk fra fæstegårde opnåede dog sjældent så meget som en selvejerbonde i Ollerup ved Engelsholm, der i 1756 betingede sig »af køerne hvilke to vi gamle lyster og bedst synes«; svigersønnen måtte desuden afstå 4 får med lam til aftægtsnyderne. Nu og da fik aftægtsfolk ret til at udtage den bedste ko, men oftere den næstbedste eller »hverken den bedste eller den ringeste«; heste eller stude havde de sjældent, ofte kun får. Undertiden fik de gamle et svin til fedning, tiere dog nogle lispund flæsk og 2 fede gæs (sjældnere 3–4) til et ægtepar. Høns omtales næsten aldrig. Fra de samme 28 jyske godser, hvis aftægtsangivelser var grundlag for den anførte beregning over kornaftægt, får man ligeledes ret ofte oplysninger om *antallet af husdyr* ejet af aftægtsfolk, men græsset og vinterfodret af den nye fæster. Variationerne var store. 31 ægtepar og

63 enlige angives kun at have haft fra 1 til 10 stkr. får, men ingen ko, 205 ægtepar og 161 enkemænd eller enker 1 ko og ligeledes 1–10 får, mens kun 12 ægtepar og ingen enlige havde 2 køer og 1–8 får. Da 4 får var meget almindeligt og ligesom 1 ko blev regnet for »et fuldt høveds græsning«, kan oversigten forenkles som følger:

- 11 ægtepar og 28 enkemænd eller enker havde ret til $\frac{1}{2}$ høveds græsning
- 26 ægtepar og 34 enkemænd eller enker havde ret til 1 høveds græsning
- 27 ægtepar og 40 enkemænd eller enker havde ret til $1\frac{1}{2}$ høveds græsning
- 80 ægtepar og 41 enkemænd eller enker havde ret til 2 høveders græsning
- 22 ægtepar og 5 enkemænd eller enker havde ret til $2\frac{1}{2}$ høveders græsning
- 11 ægtepar og 2 enkemænd eller enker havde ret til 3–4 høveders græsning

Kun et lille antal aftægter falder udenfor denne opdeling, der viser, at tyngdepunktet for begge gruppers vedkommende lå ved $1\frac{1}{2}$ à 2 høveders græsning. Den enlige aftægtsnyder havde relativt megen græsningsret. Mens som oftest halvdelen af kornaftægten bortfaldt, når den ene af ægtefællerne døde, forholdt det sig noget anderledes med græsningsretten, idet køer eller får i reglen var de gamles ejendom, ikke som sædejorden noget de blot havde i brug. Først henimod 1800 spores en forstærket tendens til at lade mælk og smør m.fl. fedeverer afløse kvægfoder som aftægtsydelse, så aftægtsfolks ko- og i mange tilfælde også fårehold forsvinder fra udskiftningstiden. Langt tidligere modtog fratrådte gårdfæstere på en del fynske godser (måske de fleste) som aftægtsydelse $\frac{1}{2}$ otting smør, undtagelsesvis 1 hel otting. På reformtiden fik aftægtsfolk ofte 1 à 2 potter mælk daglig. Et ægtepar i Gunderup fik i 1786 løfte om 1 pot sødmælk daglig fra pinsedag til kornet var i hus, men derefter fra mikkelsdag til 1. maj 2 potter; aftægtsfolkene skulle desuden have $\frac{1}{2}$ lispund ost samt 4 får græsset. Fra Frijsenborg gods haves langt tidligere eksempler på, at aftægtsfolk, også enlige, fik et halvt eller helt fedesvin. I 34 tilfælde, hvor vægten var angivet, kan flæske-aftægten beregnes til gennemsnitligt knapt $\frac{1}{4}$ kg om ugen pro persona. Navnlig i skovegne (Østjylland, Sydfyn, Sydsjælland) indgik fedesvin og flæsk ofte i aftægtsydelse, fede gæs ligeledes.

Aftægtsboliger. Også om bolig for aftægtsfolk kunne det blive nødvendigt at træffe aftale ved fæsterskifte. Der fandtes ikke på alle fæstegårde en stue, et kammer eller et aftægtshus, der kunne stilles til rådighed for de(n) gamle. Mange jyske fæstebreve omtaler *aftægtshuse* opført af den fratrædende eller den nye fæster, eventuelt af begge i fællesskab. Som oftest var der vistnok kun tale om en beboelseslejlighed, mens aftægtsfolkene vel i de fleste tilfælde har haft deres kreaturer, korn og foder i fæstegårdens stald og lade; en del fæstebreve forbød de gamle at føre korn, kvægfoder eller bohaver fra stedet. En sjælden gang pålægges det udtrykkeligt fæsteren at sørge for husrum til de gamles afgrøder og besætning. På Sønderkov gods i Syddjælland skulle en fæster til sine svigerforældre opføre 6 fag hus med ovn, skorsten,

»loftskud« (rum med bræddeloft), vinduer og døre etc.; i huset kunne der antagelig blive plads til kreaturer. På samme gods nævnes to fag »loftskod«, og efterfølgeren i fæstet skulle til aftægts huset hjemføre kornudbyttet efter 2 skæpper udsæd i hver årsindtægt, samt 3 læs hø og 28 læs tørv, usædvanlig meget. I landsbyer på Frijsenborg gods varierede antallet af tørvælæs til aftægtsfolk fra 6 til 16. De gamle kunne forpligtes til at hjælpe med at grave eller røgte deres tørv. Fik de lyng bragt til huset, kunne det udnyttes både til brændsel og kreaturfoder, evt. til tagtækning. *Bohavet* specificeres nu og da; det omfattede i reglen kiste(r), bord, hængeskab, seng med sengeklæder, en del køkkentøj, baljer og måske bryggekar, malkestripper o.l.; spinderok, greb og skovl og andre arbejdsredskaber kan findes nævnt. Hertil »en liden jernkakkellovn«, der kunne være lejet. Fattigere var de fleste enker. En af dem, der skulle være søn og svigerdatter »til tjeneste i alle måder«, beholdt sin rok, men måtte kun »på belejlig tid« bruge, hvad der endnu fandtes af kedler og kar i huset.

Før de store landboreformers tid nævnes *rede penge* kun i få aftægtskontrakter, i reglen som delvis afløsning for naturalydelse og sjældent mere end et par rigsdaler. Efter 1762 betalte den nye fæster på gården ofte aftægtsfolks ekstraskat. Efterfølgeren havde også forpligtelser m.h.t. de gamles begravelse »efter stand og vilkår«; det faldt naturligt i det flertal af tilfælde, hvor det drejede sig om forældre eller svigerforældre. Til gengæld kunne fæsteren, når eventuelle særlige arvebestemmelser blev overholdt, beholde alt, hvad de gamle efterlod sig.

Godsejerindflydelse. Aftægtsordningerne i 1700-tallet byggede for en stor del på gammel bondetradition og var som regel familieaftaler, hvorved efter omstændighederne den gamle eller den nye fæster kunne have mest fordel. Men godsejeren kom ofte ind i billedet som den, der var økonomisk interesseret i, at en dygtig ung landmand ved fæsterskifte overtog gården, gerne den gamle fæsters søn eller svigersøn (her kunne ejers og fæsters interesser mødes). Men blandt de afgiftslempler, der kunne blive nødvendige, hvis den nye fæster skulle klare sig i starten, var som nævnt også aftægtsbestemmelser om fælles husholdning og de gamles pligt til arbejde på gården. *Hvor* stor betydning dette og på den anden siden den ældre fæsters eller aftægtsmands ret til at bestemme over gårdens drift i de enkelte tilfælde kunne have, kan naturligvis ikke afgøres, men det må have givet anledning til mange konfliktforhold, hvor ridefogden eller godsejeren personlig har mæglet eller i henhold til fæstebrevet taget klart parti for en af parterne. Det tør dog antages, at aftægter og andre forsorgsordninger oftere har beroet på lokale traditioner og den aktuelle situation, end på godsstyrelsens indblanding, end sige diktat. Derimod har man fra forvalters eller godsinspektørs side ikke blot haft til opgave at finde nye fæstere, som herskabet kunne »approbere«, men også at få klarhed over *de vilkår*, den gamle fæster (eller dennes enke) og efterfølgeren kunne enes om og ejeren acceptere.

Hvor forskelligartet sådanne »fæsterskifteprocesser« kunne forme sig, fremgår

af bevarede fæsteforestillinger og forvalterrapporter, f.eks. fra Giesegård m.fl. godser, hvor enkens ret i hvert fald ikke synes tilsidesat. Ridefogeds og forvalters evne og vilje til at formulere sig m.h.t. de foreliggende muligheder er afgørende for, om man får et anskueligt billede af bøndernes indstilling. I enkelte fæstebreve fremtræder godsejeren klart nok som garant overfor aftægtsnyderen. En ung nordjysk fæstebonde får 1741 af Baggesvogns ejer betydet, at såfremt han på nogen måde handlede imod det (aftægts)løfte, han »i min nærværelse« havde givet sin gamle fader, da skulle fæsteren »nødes til så meget fra sig at lægge, som jeg til hans [faderens] . . . underholdning måtte finde tilstrækkelig«. Overholdelse af forsørgelsespligter overfor forældre og yngre søskende gøres undtagelsesvis til en betingelse for, at den nye fæster kan forblive ved gården. Mens der er talrige eksempler på, at fæstebrevet påbyder, at aftægten bliver fastsat »efter tvende uvildige mænds skønsomhed«, »efter dannemænds sigende« o.l. eller der henvises til skik og brug på godset, er det en undtagelse, når aftægtsfolk loves forsyning med rug og byg »efter husbondens sigende og stedets beskaffenhed«. – For godsejeren var det uden tvivl et hovedhensyn, at aftægtsyndelser ikke blev for byrdefulde for yngre fæstere. Det var også tilfældet, da den bondevenlige godsejer M. H. Løvenskiold i sin dagjournal 2. april 1790 noterede, at han, for at ikke en stræbsom bonde i Hanerup skulle gå fra gården, i dennes sted ydede faderen aftægt, 2 tdr. rug og 2 tdr. byg, endvidere fritog fæsteren for at svare skat i 1 år og landgilde i 3 år, »i hvilken tid han forbedrer sin lod med afgravning og rydning«. Dette sidste stod i forbindelse med udskiftningen og illustrerer på dette punkt reformtidens særlige krav.

Husmændenes forhold var som regel af en sådan karakter, at der vanskeligere kunne blive tale om nogen egentlig aftægtsyndelse, og forholdsvis få fæstede hus efter forældre og svigerforældre. Disse fik i så fald »fri husværelse«, og undertiden nævnes foruden bolig og ildebrændsel også »øl og mad« samt en sømmelig begravelse, hvilket sjældent blev lovet en forgænger udenfor familien. Undtagelsesvis fik en fratrædt husfæster på Vordingborg ryttergods 3 af fæstehusets fag, et stykke kålhav og nogle frugttræer; efterfølgeren skulle holde hele huset og haven i stand. Adskillige håndværkere overtog dog hus og erhverv efter fader eller svigerfader, og navnlig for smedenes vedkommende faldt det naturligt, at den gamle fæster også som aftægtsmand stod efterfølgeren bi med råd og dåd.

Herregårde og bønderboliger i 1700-tallet

Nye hovedbygninger. Der blev i den lange fredsperiode frem til 1801 opført eller ombygget mange hovedbygninger, som står endnu og er fredede. Derimod var der opført relativt få i perioden 1660–1720. Barokken havde afløst renæssancepræget og skabt en mere regelmæssig og streng stil. I hollandsk barokstil opførte Jens Juel

år 1690 Christianssæde. Fra 1690erne er også det storstilede trefløjede Clausholm slot, som storkansler grev Conrad Reventlow lod bygge bag de brede middelalderlige voldgrave og med en fransk have som et udstrakt terrasseanlæg. Den mægtige 2-etagers hovedbygning var prunkløs af ydre, men dens indre fuldt af pragt. To mindre østjyske hovedgårde, Rodsteenseje og Stensballegård, blev ombygget ved samme tid, den sidste med en anselig trelænget, stråttækt ladegård ud til landsbygaden. Syd for Odense opførte Fr. Gersdorff en ny hovedbygning på Bramstrup, tre bindingsværksfløje på en høj kampestenssokkel.

Den ny lensadel, der samlede store godser, gav navnlig i tiden efter 1740 ansete arkitekter og deres elever nye opgaver. Barokken blev efterhånden afløst af en beslægtet, men forfinet rokoko, der i 1700-tallets sidste årtier måtte vige for nyklassicismens klare og enkle stil. J. L. Holsteins Ledreborg fra 1744 var med sin lange hovedbygning, sidepavilloner og portbygning et imponerende barokanlæg, og det samme gjaldt det næsten samtidige Lerchenborg med dets store, strengt symmetriske haveanlæg. Den lærde statsmand Otto Thott ombyggede i 1755 Gavnø ved at forhøje alle tre fløje med en etage; bag de gule rokokofacader husedes hans enestående malerisamling og det til sidst 120.000 bind store bibliotek, af hvilket Det kgl. Bibliotek efter hans død fik en meget værdifuld del. Blandt mindre slotte og hovedbygninger på Sjælland kan nævnes Frederiksdal, opført af Nic. Eigtved o. 1740, et barokslot med mansardtag, og på et næs ud i Furesøen blev Dronninggårds tre stokværk høje nyklassiske hovedbygning (Næsseslottet) i 1783 fuldført efter tegning af Andr. Kirkerup, men senere ombygget. Eigtved var bygmester, da Turebyholm o. 1750 fik sin nuværende eenfløjede 13-fags hovedbygning, og Tybjerggård, som Tyge Rothe i 1763 omskabte til et trefløjet Lerchenborg-lignende anlæg med en hovedbygning i sen rokokostil, blev opført af en arkitekt af Eigtveds skole. Et udslag af det romantiske sværmeri for naturidyllen ved århundredets slutning var det lille yndefulde lystslot Liselund nær Møns klint. I Sydsjælland opførtes Bækkeskov som et engelsk lystgårdsanlæg med hovedbygning i nyklassicistisk stil og fornemt isoleret fra avlsgården.

På Fyn blev renæssancegården Glorup før 1750 ombygget til et firfløjet barokpalæ, men atter forandret i 1765 og da i nyklassisk stil. Hvidkilde fik Johan Lehn i 1742 ombygget og udvidet til et barokanlæg med to sidefløje, alle tre hvide fløje med mansardtag. Handelsfyrsten Niels Ryberg lod o. 1775 Frederiksgave opføre i nyklassicistisk stil, et sjældent helstøbt bygværk, enkelt og rent i linierne; ladegården i vest åbnede sig mod hovedbygningen som et trefløjet anlæg. Fra samme tid er hovedbygningen ved Krengerup, også opført i tre stokværk, ved en af franskmanden Jardins elever (Hans Næss). Mere lokalpræget virker det kendte Hindsgavl, bygget 1784 af røde mursten fra ejerens teglværk; hovedbygningen var her en mellemfløj i et trefløjet anlæg lige overfor en tilsvarende trefløjet avlsgård. Det murstensrøde Langesø nordvest for Odense blev præget af overgangen fra rokoko til nyklassicisme, takket være 3 arkitekters medvirken ved opførelsen 1774–78. På Hverringe afløstes i Juel'ernes tid en gammel renæssancebygning af et anseligt

hvidpudset barokanlæg med en midterfløj lidt højere end de to sidefløje. Det samme sås ved det nyklassiske Hofmangave, opført efter at Niels de Hofman i 1783 havde overtaget det tidligere Bøttigersholm; herregården skulle senere også blive kendt for sin avlsgård med dens spredtliggende, maleriske bindingsværksbygninger. – På Falster havde industriherren, generalmajor J. F. Classen i 1768 erhvervet Korselitse, hvor han 1775–77 lod hovedbygningen ombygge til et nyklassicistisk, to stokværk højt hus hvilende på de gamle kældermure; midtpartiet var prydet med pilastre og den hvide bygnings indre rigt udsmykket med bl.a. en serie portrætmedaljoner af Wiedewelt.

I Jylland opførtes ret få store herregårdsbygninger i 1700-tallet. Dronninglunds hvidkalkede hovedbygning med dens levn fra senmiddelalder (Hundslund kloster) og renæssancetid fik grev A. G. Moltke med Laurids de Thurah som arkitekt ombygget i senbarokkens ånd, også i det indre, med enkelte rum fra renæssancebygningen bevaret. Mange mindre gårde af den trefløjede bygningstype savnede stilpræg; grundmur vekslende med bindingsværk var vel mest almindeligt, velegnede boliger for proprietærer, der som oftest selv drev deres landbrug, men ikke havde råd til at bygge stort og rigt. – Baroktidens typiske jyske herregård er en trefløjet hvidpudset eenetages bygning, der åbner sig ud mod ladegården. Her kan nævnes Store Restrup (i det 20. århundrede husmandsskole), opført 1723 i enkel barokstil, midtfløjen med symmetrisk facade og kvistgavl over en anelig portal. Bidstrup i Houbjerg hrd. har ydermure fra o. 1700 og hører efter en storstilet ombygning 60 år senere til de bedst bevarede barokanlæg: tre fløje i een etage og midt på hver fløj både på gård- og haveside en kvistgavl med svungne gavlkamme, mod vest en meget anelig ladegård, ligeledes grundmuret; i midten en stor ladebygning med portgennemkørsel og to lange ens staldlænger i nord og syd. Hovedbygningen på Gjessinggård (opført 1746–47) ligner Bidstrup en del, men kun hovedfløjen har bred gavlkvist, og sidefløjene var oprindelig bindingsværk. Avsumgård nord for Struer blev 1709 solgt til Hjerm-præsten Jens Jermiin, hvis slægt 1777 oprettede stamhuset Avsumgård; gården var fra o. 1760 et stort trefløjet anlæg med ladegård i vest. Oprindelig var hovedbygningen opført i egebindingsværk med murede tvælv, senere udskiftet med grundmur. Hovedgården Nørholm i en frodig egn ved Varde å tilhørte fra 1749 den særprægede godsejer og landøkonom A. C. Teilmann, der 1759–66 opførte en anelig ladegård (tre fløje med grundmur) og 1776–80 et egenartet bygningskompleks, domineret af en rigt prydet midterfløj af gulsten og med svært mansardtag (blå, glaserede teglsten); lange, lavere og smallere rødstenslænger blev lagt i forlængelse af den herskabelige midterfløj, og der blev til nordfløjen føjet en lang tværfløj. Så storstilet kunne der selv i Vestjylland bygges i årtierne før de store landboreformer.

Mange hovedgårde især på Øerne blev beboet af forpagtere, og det samme gjaldt en række *avlsgårde* fra 1700-tallets sidste halvdel, ofte solidere og med mere velindrettede landbrugsbygninger end ved ældre herregårde.

Bøndergårdene. Ligesom de fleste avlsbygninger ved herregårdene forlængst er borte, ofre for brand og forfald eller nødvendig fornyelse, har bondeboligerne fra før den skelsættende udskiftningstid omkring 1800 nu rent historisk interesse og skal søges på vore frilandsmuseer. I 1700-tallet lå det overvældende flertal af gårde stadig i landsbyer, bortset fra de tidligere omtalte enkeltgårdsegne og en del af de godser, hvor udflytning tidligt fandt sted. Det kunne forholde sig anderledes med *præstegårdene*, der ikke sjældent var enkeltgårde eller lå ensomt tilbage i helt eller delvis nedlagte landsbyer. Deres hartkorn var som regel større end bøndergårdenes, hvortil kom, at tienden in natura tilførte præstegårdene langt mere korn og halm og dermed grundlag for et større kvæghold end bøndergårdenes. Landbrug var præsternes hovedindtægt, og mange præster skulle blive foregangsmænd i reformtiden. Stuehusene ved præstegårdene var ofte grundmurede og meget rummelige: studerekammer, børneværelser og måske skolestue, desuden gæsteværelser og aftægtsstue («enkesæde») krævede megen plads. Udlængerne kunne snarere sammenlignes med bøndergårdenes, men tilbygningerne var flere. Adskillige præstegårde var bygningsmæssigt set dobbeltgårde.

Hvad størrelse angik var *almindelige bøndergårde* overordentlig forskellige, men de tog ikke ved lære af præsters og herremænds byggemåde. Skønt der i Nord- og Vestjylland var stor mangel på tømmer, kunne en præst på Ribe-egnen i 1760erne nævne, at teglstensbrænding og grundmurede huse kun langsomt sydfra havde bredt sig til det sydvestlige Jylland. I Østslesvig var de talrige. Gavntømmer var dyrt, og i store dele af Jylland vanskeligt at skaffe. En herredsfoged i Rinds herred (Sydvesthimmerland) havde indtil o. 1740 erfaring for, at store gamle »rålingshuse« (stuehuse) blev forfaldne og øde, »små igen i deres sted opbygges, og i den sted, at alting tilforn var bygget af eg, bruges nu fyr og gran«. – Nærliggende muligheder blev langt fra altid udnyttet. På Stevns tillod herskabet på Gjorslev bønderne at save og sælge en del kridtsten, men bindingsværk med lerklining var her som andetsteds i landet det billigste byggemateriale, og fæsterne inde i landet har øjensynligt kun fået kridtsten som bygningshjælp fra hovedgården eller ved køb og bytte hos bønderne ved klinten (Carsten Hess, 1972). Bygningstømmer kunne og måtte der spares på i skovfattige egne; til undertømmer anvendte man dog helst egetræ. Den større rigdom på tømmer i Østjylland og på Fyn kom til udtryk i bygningskonstruktionerne; på Sjælland var materialet gennemgående ringere, og der var midt- og vestjyske egne, hvor ydervæggene i reglen kun havde stolper af krogede, lave egestammer eller af drivtømmer bjærget på stranden. De lerklinede vægge krævede et omhyggeligt arbejde og megen vedligeholdelse; til beskyttelse mod vejrliget blev de mest udsatte vægpartier mange steder beklædt med strå eller rør, i jyske hedeegne om vinteren beskyttet ved en væg af opstablede tørv. Tække-materialet var ikke overalt strå, men i hedeegne både lyng og strå, på nogle øer (især Læsø) tang og nær å eller sø ofte rør eller siv.

Gårdbygningernes størrelse og antallet af fag kunne variere stærkt ikke blot fra egn til egn, men indenfor samme landsby, selv om tre- og firlængede gårde var

langt de almindeligste. I nogle få egne var eenlængede gårde fremherskende (Ærø og et par fynske småøer, især Lyø); i stedet for at anvende lader satte man både korn og hø i stak. I reglen drejede det sig om smågårde. – Eksempelvis kan nævnes de 13 landsbyer på Korselitse gods, hvor en synsforretning 1751 viste, at af ialt 127 gårde var 66 firlængede, 38 trelængede, 10 tolængede og 3 eenlængede. Af de to sidste grupper lå 9 gårde i landsbyer, hvis bosteder på nær 2 firlængede gårde blev betegnet som gårdsæder. Et andet træk er bemærkelsesværdigt. Sammenligner man med krigsJORDEBogens tal (der angives for gårdbrugene som helhed), var der i løbet af 32 år frem til 1751 en fagtilvækst på i reglen mellem 10 og 20 %, gennemsnitligt 13. En noget mindre forøgelse har Holger Munk konstateret på Vordingborg distrikts ryttergods ved synsforretninger 1719, 1739 og 1768, samt på Vemmetofte gods 1717–54 (gårdantallet var dog lidt større i 1754). Syns- og skiftforretninger fra andre dele af landet antyder også en forøgelse af fagantal længe før udskiftnings-tiden, men husene var smalle, i reglen næppe mere end 4–6 m, og fagene kunne variere fra knapt 1½ til 2 m. Først fra slutningen af 1700-tallet har man et meget betydeligt sammenligningsmateriale. I fællesskabstiden synes gårdstørrelsen gennemgående at nå op på 35–40 fag; stuelængen, der gerne vendte mod syd eller nord, var næsten altid den største. At et flertal af gårdene var firlængede, betød i reglen ikke, at de oprindelig var sammenbyggede, mange var først blevet det ved tilbygninger og endnu flere blev det aldrig.

Fæste- og lejehuse. Jordhytter forsvandt efterhånden, men også husmændenes lerklinede bindingsværkshuse var næsten alle langt mindre end gårdbrugernes stuehuse og kvaliteten ringere. Ofte var et hus opført af beboeren selv eller en af hans forgængere. En fortegnelse over godt 500 huse i et enkelt amt (Kronborg 1709) viser, at af kronens (og kirkens) huse, ca. ¾ af samtlige, var 22 % på 4 fag eller mindre, 28 % på 5–6 fag og 50 % lidt større huse, men for bøndernes huse (inderstehuse ved gårdene) var de tilsvarende procenttal ca. 50, 23 og 27. Mange af inderstehusene var aftægtsboliger, men blev ikke sjældent ved fæsterskifter på gårdene udskilt fra disse og gjort til fæstehuse. Synsforretninger og fæstebreve fra private godser viser gennemgående husstørrelser på 4, 5 eller 6 fag og forholdsvis få større. På krongods og en del institutionsgods (f.eks. Sorø skoles, senere akademiets gods) fandtes der ikke få »halve huse« (todelte), undertiden huse med endnu flere lejligheder. Husmændene på et sjællandsk gods havde »fundet for godt at tage inderster til sig« (i Danske Lov forbudt uden ejerens tilladelse), senere at dele husene mellem sig; godsstyrelsen ville imidlertid drage omsorg for, at alle beboerne kom til at yde fæsteafgifter. Håndværkernes huse var i reglen størst og solidest, men iøvrigt var boligstandarden stærkt afhængig af fæstehusmændenes økonomiske evne. Nye fæstere påtog sig ofte at istandsætte og forbedre husene. Det var tiltrængt. Mens de fleste fæstegårde o. 1750 forlængst havde fået skorstenene op over taget, gik det på mange godser mere træt for husenes vedkommende, navnlig på

propriætærgods. Opførelse af skorsten, nu og da også bageovn, blev dog gerne påbudt ved nybyggeri; godsejeren leverede da mursten.

Antallet af fæstehuse voksede stærkt gennem 1700-tallet, men en del af de nye fæstehuse var ombyggede gårdlænger, vistnok især fra nedlagte gårdsæder. På Vordingborg ryttergods syntes over $\frac{1}{3}$ af de nye fæstehuse fra perioden 1723–70 at være tidligere gårdsbygninger. Selv om der 1720–60 blev nedlagt relativt få fæstegårde, voksede husantallet, og på mange, især sjællandske godser fandtes der langt flere huse end gårde. Synsforretninger viser ofte, at huse var i bedre stand end gårde, som normalt kun gradvis blev fornyet, mens en større del af husene var nyopførte. Fæstehusmanden havde i mange tilfælde den fordel, at han og eventuelt hans enke helt slap for afgift af et hus, han selv havde bygget eller bekostet opført. Hørte der staldbygning til huset, var denne ofte af dårligere materiale. I egne, hvor der til mange landbrugs- og håndværkerhuse lå jord, og hvor kvægholdet havde nogen betydning, var der ringe forskel på hartkornshuse og smågårde over 1 td. htk.

Gårdbrugernes fæsteforhold 1720–59

Man har hidtil malet fæstebøndernes tilværelse i 1700-tallet og frem til de store landboreformer i mørke farver. Tilsyneladende med rette. En langvarig krig blev tæt fulgt af landbrugskrise; militær- og agrarpolitiske vanskeligheder søgte man at overvinde ved en genindført landmilits i forbindelse med stavnsbåndet fra 1733, der senere gentagne gange blev strammet. Når hertil kom skattetryk, et i tidens løb stærkt forøget hoveri, perioder med kvægpest og ret ofte misvækst på een eller flere kornsorter, måtte bondestandens kår unægtelig anses for alt andet end gode. Men der er udviklingstendenser, som for fæstebonde-flertallets vedkommende modsiger den traditionelle opfattelse. Allerede i det foregående er der peget på, at godsejere og gårdbrugere kunne have fælles interesser, f.eks. når det gjaldt at afbøde de for landbruget uheldige virkninger af landmilitsen. Et fyldigt fæstebrevsmateriale tjener formentlig bedre end andre kilder til at belyse de i social henseende væsentligste af århundredets landboproblemer. Dette gælder i første række gårdmandsbe-folkningen.

Årsager til fæsterskifte. Efter 1719 kan et større antal fæsteprotokoller, suppleret med en del originale fæstebreve og andre oplysninger om fæsteforhold, indgå i undersøgelsen, der hermed skulle omfatte et nogenlunde repræsentativt udvalg af godser. Ville man anvende hele det bevarede fæstebrevsmateriale, måtte det medføre, at en stor del af krongodset, Sorø skoles gods, Fyn samt de tidligere Viborg og Randers amter blev overrepræsenteret. Stikprøver, i nogle tilfælde omfattende tusinder af fæstebreve fra 1700-tallet, virker her vejledende. Fra det udstrakte vestjyske område er derimod relativt få fæsteprotokoller bevaret. Andre problemer

knytter sig til store godsområder som rytterdistrikter og grevskaber, hvor et skønsmæssigt *udvalg* af landsbyer er foretrukket; visse ejergupper ville ellers blive helt uforholdsmæssigt repræsenteret. Det er vigtigt, at også udpræget strøgods er led i undersøgelsen (universitetsgods i en række sjællandske landsbyer, Ålborg hospitals gods, Avsumgård).

Årsager til fæsterskifter (egentlig rettere *fæsteforandringer* i de tilfælde, hvor en ny fæster kom til, uden at den gamle straks eller helt afstod fæstegården) er allerede omtalt for tidligere perioders vedkommende, men m.h.t. tiden efter 1719 kan der foretages en bedre geografisk opdeling. Det gælder specielt Jylland, hvor et flertal af landets bøndergårde lå. Af dets 4 områder er Nordjylland repræsenteret ved 12 godser (et af dem med to hovedgårde) i Vendsyssel, Thy, Mors og Himmerland. Til Vestjylland med 8 godser regnes Salling, Ringkøbing amt og det meste af Ribe amt. Østjylland I (11 godser, men 12 hovedgårde) omfatter den østlige del af det tidligere Viborg amt, hele Randers amt og en nordlig del af Århus og Skanderborg amter, Østjylland II (8 godser, 9 hovedgårde) resten af de to sidstnævnte amter samt det gamle Vejle amt. Fyn er repræsenteret ved 7, Sjælland ved 15 godser, heraf universitetsgodset ved 7 landsbyer, ryttergods i Frederiksborg amt ved 17 og det senere stamhus Lerchenborg ved 10 landsbyer. Falster er ligesom før 1720 repræsenteret ved 13 landsbyer på ryttergodset, Lolland ved 5 godser. – På Bornholm indførtes fra 1744 arvefæste, der faktisk længe havde været under udvikling; øens vornedgårde indgår derfor ikke i nedenstående tabeller.

I oversigten anføres tiår for tiår de tidligere omtalte hovedårsager til fæsterskifter (se s. 154 f.): D, AS, GA, DGA, ASF og F. Antallene af *fæstebreve* er nævnt, men for overskuelighedens skyld kun *procentvis for hver af de anførte afståelsesårsager*. Af disse kan de fire første i social henseende opfattes som »godartede« (også D, der betød, at fæsteren sad ved gård til sin død, og hans enke ofte i længere tid derefter, eller hun giftede sig påny), ASF som den mere blandede og F som den »ondartede« afståelsesårsag, gårdforsidder-kolonnen. De *kursiverede* linier angiver landsdel for landsdel fæstebreve og årsagsprocenter i 40-årsperioden. Det lille antal uvisse eller »uoplyste« årsagsforhold indgår ikke i oversigten.

Årsager til fæsterskifter 1720–59, i procent

	Antal fæ- stebreve	D	AS	GA	DGA	ASF	F	Ialt
<i>Sjælland</i>								
1720–29	453	34,7	19,6	10,8	1,1	2,2	31,6	100,0
1730–39	514	34,8	17,3	13,4	1,0	3,4	30,2	100,1
1740–49	454	43,4	13,9	7,5	0,7	4,0	30,6	100,1
1750–59	434	40,7	18,4	11,3	1,2	5,3	23,0	99,9
1720–59	1855	38,2	17,4	10,8	1,0	3,7	28,9	100,0

	Antal fæ- stebreve	D	AS	GA	DGA	ASF	F	Ialt
<i>Lolland-Falster</i>								
1720-29	77	42,9	32,5	7,8	0	3,9	13,0	100,1
1730-39	134	50,0	20,9	8,2	0	1,4	19,4	99,9
1740-49	80	47,5	13,8	6,3	0	1,2	31,3	100,1
1750-59	173	51,4	14,5	15,0	0,6	2,9	15,6	100,0
1720-59	464	48,9	19,2	10,4	0,2	2,4	19,0	100,1
<i>Fyn</i>								
1720-29	260	44,6	8,8	24,2	6,2	0,8	15,4	100,0
1730-39	308	54,2	10,7	21,0	6,5	0	7,5	99,9
1740-49	331	52,6	13,9	12,1	9,4	1,5	10,6	100,1
1750-59	243	51,0	15,2	10,7	12,3	0,4	10,3	99,9
1720-59	1142	50,9	12,2	17,0	8,5	0,7	10,8	100,1
<i>Nordjylland</i>								
1720-29	300	40,3	13,0	15,0	1,3	3,0	27,3	99,9
1730-39	340	42,1	12,6	16,2	0,6	4,1	24,4	100,0
1740-49	471	46,7	14,9	17,2	0,4	1,5	19,3	100,0
1750-59	448	44,0	18,8	18,5	0,6	2,9	15,2	100,0
1720-59	1559	43,7	15,1	16,9	0,7	2,7	20,8	99,9
<i>Vestjylland</i>								
1720-29	119	39,4	8,4	14,4	–	2,5	35,3	100,0
1730-39	122	39,3	15,6	31,1	–	–	13,9	99,9
1740-49	207	31,9	33,8	17,4	0,5	3,9	12,6	100,1
1750-59	230	40,0	18,9	30,0	0,4	2,2	8,7	100,2
1720-59	678	37,3	20,9	23,6	0,3	2,4	15,5	100,0
<i>Østjylland I</i>								
1720-29	280	38,6	15,4	18,2	–	2,1	25,7	100,0
1730-39	481	40,1	15,2	22,5	1,2	2,1	18,9	100,0
1740-49	534	41,9	16,9	21,5	1,3	1,9	16,5	100,0
1750-59	475	46,3	13,9	21,9	1,7	2,8	13,4	100,0
1720-59	1770	42,1	15,4	21,4	1,2	2,3	17,7	100,1
<i>Østjylland II</i>								
1720-29	198	38,9	17,7	11,6	1,0	4,0	26,8	100,0
1730-39	256	50,4	17,6	12,9	1,2	5,1	12,9	100,1
1740-49	244	51,6	20,5	13,5	–	0,8	13,5	99,9
1750-59	287	38,7	18,5	23,7	1,4	3,1	14,6	100,0
1720-59	985	44,8	18,5	15,9	0,9	3,5	16,3	99,9

Iøjnefaldende er det, at *forsiddelserne blev færre* efter 1720'erne. F-procenten var navnlig på Sjælland og i det meste af Jylland faldende i 1750'erne. Det var i sig selv tegn på større tryghed i fæsteforholdene, mere varig besiddelse af fæstegårdene i første halvdel af stavnsbåndstiden. Samtidig kan det på bredere grundlag end tidligere konstateres, at der i landsdele, der ikke havde kendt til vornedskab, fandtes langt færre gårdforsiddere end på Sjælland, hvor F forekom ved næsten hvert 3. fæsterskifte (Lolland-Falster må forbigås, da fæstebrevsmaterialet i 1720'erne og 40'erne var ufuldstændigt). Hertil svarede i Nordjylland gårdforsiddelse ved hvert 5., i det øvrige Jylland ved omtrent hvert 6. og på Fyn kun ved hvert 9. fæsterskifte (Langeland er dog ikke repræsenteret). Tendensen er klar, selv om adskillige godsers F-procent afveg stærkt fra det for landsdelen normale: på Hevringholm øst for Randers fjord lå F nær 30 %, i 1750'erne endog over 40, mens det noget spredtliggende Roskilde domkirkegods i de 40 år havde en gennemsnitlig F-procent på kun godt 12. Lakuner i mange fæsteprotokoller kan på lokalt plan have forrykket forholdet mellem de forskellige grupper, men næppe væsentligt for hele landsdele, synes stikprøver fra flere godser end de 67, der indgår i denne undersøgelse, at kunne fastslå. Man kan dog ikke se bort fra den kædsgerning, at en del gårdbrugere aldrig har modtaget fæstebrev. Der nævnes eksempler på, at det er fæsterens egen skyld (han har ikke villet betale den med udstedelsen forbundne udgift!), i andre tilfælde er der udvist forsømmelighed fra godsstyrelsens side. På Næsbyholm, der *ikke* er blandt de 15 sjællandske godser, skelnede man i en synsforretning 1751 mellem tidspunkt for overtagelse af fæstegård og for modtagelse af fæstebrev; enkelte fæstere havde intet. Under sådanne forhold er det givet, at nogle fæstere er døde eller af anden årsag er kommet fra gård, uden at det har sat sig spor i fæsteprotokollerne. Dette *behøver* ikke at have påvirket afståelsesårsagernes procentuelle fordeling nævneværdigt. Det vil derimod være tilfældet, når justitsprotokoller undertiden omtaler fæstere, der efter dom har afstået deres gårde, uden at dette fremgår af efterfølgernes fæstebreve eller andre godsarkivalier. Sandsynligheden taler for, at forsiddelsesprocenten snarest var lidt højere, end bevarede fæstebreve viser, navnlig på den sjællandske øgruppe, hvor der også i årtier efter vornedskabets ophævelse ofte blev holdt strengere »justits«.

Det faktiske livsfæste. Bønder fæstede på livstid, men kun på Fyn sad i realiteten mere end halvdelen af gårdbrugerne ved gård til deres død. At »opfyldt« livsfæste ikke blot var afhængigt af lang levetid og af, at »forbrudt fæste« (gårdforsiddelse) blev undgået, ses måske tydeligst af det umiddelbart overraskende, at D-procenten var en smule større på Sjælland end i Vestjylland, hvor der forholds-mæssigt kun var halvt så mange forsiddelser. Af særlig interesse er i virkeligheden forholdet mellem D på den ene side og AS, GA og (især på Fyn) DGA på den anden. De *godvillige afståelser* i deres forskellige former var oftest udtryk for, at ældre fæstere – i forståelse med godsstyrelsen – søgte at sikre sig en søn eller svigersøn som efterfølger. På sjællandske godser med den høje F-procent nåede gårdfæsteren bedst dette

mål ved at bevare gården på egne og eventuelt enkens hænder: D-procenten steg, men derimod ikke som i alle dele af Jylland de nævnte godvillige afståelser. De lave AS- og GA-procenter på Sjælland i 1740'erne tyder på, at fæstebønderne trods de ofte ugunstige sociale og økonomiske kår satte noget ind på at bevare deres gårde længst muligt – i håb om, at næste generation skulle få bedre udsigter som deres afløser. Den efterfølgende oversigt (*familiefæste*) viser, at anstrengelserne i så fald ikke var forgæves.

– Som anført var DGA-procenten usædvanligt høj på Fyn: ved hvert 12. fæsterskifte (faktisk omtrent hvert 6., hvor den tidligere fæster stadig var i live!) havde den gamle fæster her i efterfølgerens fæstebrev betinget sig ret til at beholde gården (eller halvdelen af denne) til sin død, samtidig med at den mulighed stod åben, at han kunne fratræde gården tidligere, hvis helbredet svigtede eller andre forhold skulle gøre det ønskeligt. På en del jyske godser, men ret sjældent andetsteds i landet, finder man lignende bestemmelser i fæstebreve. Det drejer sig i reglen om familiefæste, og man kan ikke afvise en formodning om, at det navnlig i Jylland så ofte indføjede vilkår, hvorefter den gamle fæster fortsat skulle kunne »råde« med alt på fæstegården, i virkeligheden havde en tilsvarende betydning. Gårdfæsternes eller deres enkers naturlige ønske om at få søn eller svigersøn fritaget for værnepligtsbyrden og samtidig sikre sig, at gården blev i familien, kunne visse år medføre, at ikke blot AS, GA og DGA, men også D påfaldende ofte må angives som årsag til fæsteforandringen. Forklaringen er den nærliggende, at talrige enker, der hidtil havde »fortsat« fæstet, nu afstod gården til søn, svigersøn eller anden nær slægting, som så kunne blive militærfri, eller de giftede sig med yngre mænd, der opnåede samme fordel. Som tidligere nævnt kan fæsterens dødsår langtfra altid fastslås, mens fæstebrevene anfører tidspunktet for den nye fæsters tiltræden, hvad enten denne fandt sted ganske kort efter den tidligere gårdfæsters død eller dennes enke i en periode stod for gård og fæste.

Familiefæste vinder frem. Som omtalt var *sønnefæste* også i tidligere perioder ret udbredt på mange godser. Men pest, krigsødelæggelser og økonomisk dårlige forhold greb forstyrrende ind og hindrede utvivlsomt i titusinder af tilfælde udviklingen af en slags arvefæste, der meget vel kunne være i godsstyrelsens interesse. Fæstegårdens overgang fra far til søn (stedsøn) ville som regel være den lempeligste form for fæsterskifte. Men den forudsatte, at mindst een søn eller eventuelt en søn af hustruens tidligere ægteskab overlevede den gamle fæster og havde nået eller dog nærmede sig den alder, hvor han ville kunne forestå gårdens drift. Med datidens store børnedødelighed var dette næppe muligt i mere end halvdelen af gårdmandsfamilierne. Og blev en bonde gårdforsidder, var kun i de færreste tilfælde en søn gammel nok til at fæste gården, hvortil kom, at familiens økonomiske situation oftest ville stille sig hindrende i vejen. Set fra godsejerssynspunkt var det afgørende vigtigt, at den gamle fæsters søn var en pålidelig og velegnet landbruger, et hensyn, som de fleste herremænd fremhævede, da de sidst i 1760'erne udtalte sig mod

indførelse af arvefæste (se nedenfor s. 322 f.). Godsejerne ville som regel forbeholde sig ret til at foretrække en dygtig og måske navnlig mere velstående bonde(karl) for en fattig gårdfæsters søn. Alt andet lige talte aftægts- og andre forsorgshensyn for sønnefæste. Godsstyrelsen havde ringe interesse i at lede om fæstere, når der var gode muligheder for et familiefæste, der kunne tilfredsstille bønderne. Undtagelsesvis fæstede to sønner en gård i fællig eller med en nærmere aftalt deling af gårdbruget; ofte hed det da i fæstevilkårene, at den længstlevende skulle overtage hele gården.

Andre former for familiefæste end sønnefæste (*s*) var som nævnt fæsteoverdragelse til svigersøn (datters mand, *d*), til en enkes nye mand (*e*), sjældnere til den afgåede fæsters bror, svoger eller andre (*a*). Fjernere slægtinge omtales næsten aldrig i fæstebreve. En sjælden gang nævnes en sønnesøn som fæster, eller at en far genfæster efter en søns tidlige død. Før procentforholdet mellem de fire nævnte grupper undersøges, har det betydning så vidt muligt at få konstateret, hvor ofte familiefæste (*fam*) fulgte efter afståelser som følge af henholdsvis *D*, *AS*, *GA*, *DGA*, *ASF* og *F*. Da oplysninger om *d* og *e*, i en del tilfælde også *s* (og antagelig tillige *a*) savnes fra en række godser på Fyn og Lolland-Falster, indgår disse landsdele ikke i den følgende oversigt, hvor iøvrigt Østjylland I–II, langt det folkerigeste jyske område, er samlet under ét.

Familiefæste i procent af årsager til fæsterskifte 1720–59

	D	AS	GA	DGA	ASF	F	Ialt <i>fam</i>
<i>Sjælland</i>							
1720–29	28,0	58,0	26,5	40,0	20,0	0	24,5
1730–39	33,1	34,8	18,8	100,0	5,6	1,3	22,0
1740–49	45,7	47,6	26,5	100,0	16,7	0,7	31,7
1750–59	58,2	55,0	46,9	80,0	21,7	0	41,4
1720–59	42,9	48,8	28,9	77,8	15,9	0,6	29,4
<i>Nordjylland</i>							
1720–29	55,3	48,7	68,9	75,0	0	1,2	40,3
1730–39	59,5	55,8	54,5	100,0	14,3	1,1	42,4
1740–49	57,3	64,3	61,5	0	14,3	1,1	47,3
1750–59	64,0	67,9	54,2	100,0	0	0	50,1
1720–59	59,3	61,4	59,1	63,6	7,0	0,9	46,1

	D	AS	GA	DGA	ASF	F	Ialt <i>fam</i>
<i>Vestjylland</i>							
1720–29	42,6	70,0	58,8	0	33,3	4,5	33,6
1730–39	45,8	63,2	57,9	0	0	0	45,9
1740–49	53,0	71,4	55,6	0	0	4,0	51,2
1750–59	51,1	76,7	50,7	100,0	0	10,0	51,3
1720–59	49,0	71,8	54,4	50,0	6,3	4,8	47,2
<i>Østjylland I-II</i>							
1720–29	53,4	74,4	54,1	100,0	16,7	0,9	43,5
1730–39	61,2	73,7	62,4	100,0	52,2	0,9	53,3
1740–49	67,4	75,0	64,8	100,0	66,7	7,4	59,3
1750–59	71,0	73,7	64,0	66,7	23,5	9,5	60,0
1720–59	64,7	74,3	62,4	83,3	40,6	4,0	55,1

For at undgå misforståelse bør man ved sammenligning med oversigten »Årsager til fæsterskifter 1720–59« s. 215 f. bemærke, at DGA og ASF er ganske små grupper (om end i realiteten lidt større end angivet), hvilket forklarer de stærkt vekslende procenter. DGA har dog – hvor det forekommer – høje procenttal, den »blandede« ASF-gruppe gennemgående lave (Østjylland er i de fleste tiår en undtagelse). F-procenterne er derimod et klart udtryk for, at gårdforsiddelse i reglen udelukkede familiefæste. Kun i Øst- og til dels Vestjylland er *fam* efter F-afståelser ikke helt sjældent, hvilket faktisk understreger, at familiefæste var blevet den naturlige og fremherskende overdragelsesform. Hovedinteressen knytter sig imidlertid til de tre første grupper: D, AS og GA, hvor *fam* var i fremgang fra tiår til tiår (undtaget er tilsyneladende Sjælland i 1730'erne). Efter alt at dømme er procenterne her minimumstal. Andre kilder, især skifteforretninger, giver nu og da oplysning om sønnefæster og især om enke- eller dattergifttermål, der ikke fremgår af fæstebrevene. Af mindre betydning er formentlig et usikkerhedsmoment af modsat karakter: det hænder, at et i fæstebrevet forudsat enke- eller dattergifttermål ikke bliver opfyldt, ligesom død eller andre årsager *kan* hindre, at en fæsteaftale realiseres.

Udviklingsbilledet er gennemgående klart, navnlig for *Jyllands* vedkommende. Ved godt 50 % af samtlige jyske fæsterskifter 1720–59 forekom familiefæste. Opdeles 40-årsperioden i femår, viser de tre første dog kun godt 43 % i gennemsnit, men derefter følger en ret jævn stigning fra 53,1 % *fam* 1735–39 til 57,5 % i femåret 1750–54, faldende til 54,4 % i periodens sidste femår. Størst var fremgangen i Østjylland: efter 1740 lå kun et enkelt år (1753) under 50 % *fam* og gen-

nemsnittet meget nær 60 %. Nordjylland viste større variationer: fra 1748 gik *fam* i 4 år ned under 50 %, men i 3 år op over 60. Mest ujævn var udviklingen tilsyneladende i Vestjylland, hvor de relativt høje procenttal 1735–44 og atter 1750–54 (55 % *fam*) dog væsentligt skyldtes enkelte år; fra 2 af de 8 vestjyske godser findes forøvrigt først efter 1740 et betydeligt antal fæstebreve. – På de 15 sjællandske godser viste fæstebrevsmaterialet 1720–39 kun udsving fra 21 til 25,5 % *fam* i de fire femår, men derefter en stigning fra knapt 28 % i femåret 1740–44 til 47,2 % *fam* 1750–54, fulgt af en nedgang til 37,1 % i det sidste femår.

En udvikling i retning af mere stabile fæsteforhold møder man altså både i Jylland og indenfor vornedskabets gamle hovedområde, om end med et større eller mindre tilbageslag mod periodens slutning. – Hvad angår *Fyn*, hvor bønderne ligesom på halvøen først blev ufri i 1733, er forholdet heldigvis det, at et flertal af fæstebrevene fra de 7 godser i visse henseender er anvendelige uden risiko for betydelig misvisning. *Det* fynske fæstebrevsmateriale, der indeholder *sikre* oplysninger m.h.t. sønnefæste, viser procenttal stigende fra 23,4 i 1720erne til 27,9 og dernæst 31,6 i de to følgende tiår, 1750–54 dog faldende til 29,8 og i femåret 1755–59 helt ned til 22,5 – en udviklingskurve meget lignende den jyske, især mod periodens slutning. Der var imidlertid på *Fyn* et ret betydeligt antal fæsterskifter, hvor navneformen (patronymikon) sandsynliggør, at der er tale om sønnefæste, skønt dette ikke er nævnt. Henregnes *alle* disse fæstebreve til *s*-gruppen, ville maksimum på *Fyn* i 1720erne blive 28,5 % *s*, i 1730erne og 40erne henholdsvis 30,5 og 33,8 fulgt af en svag nedgang til 32,7 i femåret 1750–54 og en lidt stærkere til 30,5 % som *s*-gennemsnit 1755–59. Bevægelsen svarer stort set til *s*-kurven for såvel *Sjælland* som *Jylland*, men periodens gennemsnit: 27,4 % for de *angivne* og indtil 31,8 % for de *mulige* sønnefæster, ligger på linie med de jyske *s*-procenter. På *Sjælland* lå *s*-procenten på 18,3 i 1720erne og så lavt som på 12,8 i hvert af de to følgende tiår (dog med ret stærke udsving indenfor perioden 1730–49), men gik i 1750erne op til 18 %. At andre former for *fam* havde relativt større betydning øst for *Storebælt*, kan imidlertid have sin naturlige forklaring, der muligvis også gælder *Lolland-Falster*, hvor det bevarede fæstebrevsmateriale dog må anses for ufuldstændigt, navnlig m.h.t. familiefæste i 1750erne.

Hvornår forekom familiefæste? Man ville måske umiddelbart vente, at den sikreste vej til familiefæste var *D* (livsfæste), de meget talrige tilfælde, hvor en fæster sad ved gård til sin død, og hvor alle de omtalte former for *fam*, altså *s*, *d*, *e* og *a*, kunne følge efter. Oversigten s. 219 f. viser da også, at et betydeligt flertal af *D*-fæsterskifter i *Jylland* førte til familiefæste. Alligevel lå procenttallene for *AS* gennemgående højere, atter navnlig på halvøen, hvor de 1740–59 på de fleste godser nåede op mellem 70 og 75 %, for hele perioden to trediedele *fam* mod godt halvdelen af samtlige undersøgte sjællandske *AS*-fæsterskifter. Tallene for det øvrige land er mere usikre, men det må erindres, at på *Fyn* omfattede *D*-gruppen over 50 % af fæsterskifterne. *Lolland-Falster* havde utvivlsomt lavere tal.

I virkeligheden var det kun naturligt, at AS, DGA og til dels GA førte til familiefæste. Aldrende fæstere havde i modsætning til tidligt afdøde gårdbrugere meget ofte søn eller svigersøn som mulige afløsere. Ikke sjældent anførtes det i fæstebrevet som en betingelse for overdragelsen, at den nye fæster ægtede forgængerens datter. Langt oftere var det dog en søn, der fæstede. Den gamle fæster måtte ønske at fratræde på et tidspunkt, hvor hans arbejdsevne var svindende, samtidig med at gårdens økonomiske tilstand gjorde det muligt for de(n) fratrædende at sikre sig føde, husly og pleje i alderdommen. Men et lige så vigtigt hensyn kunne gælde efterfølgeren, navnlig når denne var en søn eller (vordende) svigersøn, der opnåede »gård og fæste«, hvorved han også blev fritaget for militærtjeneste. Her kunne i reglen den gamle og den nye fæsters interesse mødes, men afgørende var det naturligvis, om godsstyrelsen ligeledes måtte ønske, at nye kræfter blev sat ind og gårdens drift og ydelsen af fæsteafgifter så vidt muligt sikret for længere tid. Herskabet havde også fordel af, at en ældre fæster og/eller hans hustru fik underhold ved gården uden at ligge andre til byrde. Ofte var det en forudsætning for familiefæste, at der på godset fandtes tilstrækkeligt »ungt mandskab«, så at en anden end den nye gårdfæster kunne udskrives til landmilitisen. Her spillede det en væsentlig rolle, at der i Jylland fandtes en i forhold til hartkornet talrig landbefolkning og på Øerne (især på Sjælland) forholdsvis mange unge husmænd og inderster i den værnepligtige alder.

Familiefæste fik i GA-gruppen kun undtagelsesvis samme omfang som i D- og AS-grupperne. Alligevel er der næppe tvivl om, at den angivne godvillige afståelse i de fleste tilfælde havde forbindelse med alder og svagelighed. Andre motiver har dog nu og da bevirket, at afståelsen blev mindre frivillig: afgiftsrestancer og anden gæld til herskabet forekom jo yderst almindeligt. Når fattigdom (»armod«) udtrykkeligt anføres sammen med alderdom og/eller svagelighed eller andre former for godartet afståelsårsag, må fæsterskiftet henregnes til ASF-gruppen, hvor *fam* forståeligt nok var langt sjældnere end ved AS og GA. Bemærkelsesværdigt er det, at i egne med stærkt udbredt familiefæste lå procenttallet derimod relativt højt i ASF-, ja endog i F-gruppen (se især Østjylland; på Fyn gjaldt noget lignende). – På de fleste godser var DGA-gruppen forsvindende lille, om end ofte som antydning en del større, end det fremgår af fæstebrevene. Den repræsenterede de for ældre fæstebønder ubetinget gunstigste vilkår for afståelse, idet den gamle fæster i henhold til den (kommende) nye fæsters kontrakt fik ret til at beholde gården til sin død eller – sjældnere – på et bestemt åremål, men iøvrigt kunne fratræde, når han selv ønskede det og opnå de aftægtsydelse, der var aftalt og ofte tillige anført i efterfølgerens fæstebrev. Man kan ikke se bort fra den mulighed, at der i mange tilfælde blev truffet private aftaler mellem gammel og ny fæster, med et indhold svarende til bestemmelserne i de fæstebreve, hvor dobbeltmulighederne udtrykkeligt er fastslået.

Fordelingen af familiefæste på *s*, *d*, *e* og *a* kan for de fleste godsers vedkommende foretages med ret stor sikkerhed. Udelades de mest »usikre« godsområder i

fæstebrevsmaterialet fra Sjælland, Fyn og Lolland-Falster, bliver det m.h.t. de øvrige godser forsvarligt at foretage en sammenligning med gennemsnittet for et større antal jyske og sjællandske godser i perioden 1720–59.

Familiefæste i procent af fæsterskifter

	<i>s</i>	<i>d</i>	<i>e</i>	<i>a</i>	fam ialt
11 nordjyske godser	28,3	4,6	11,5	1,7	46,1
7 vestjyske godser	32,5	6,5	6,3	1,3	46,6
12 østjyske godser (I)	31,9	7,3	11,8	1,9	52,9
8 østjyske godser (II)	30,8	9,9	16,4	2,6	59,8
8 sjællandske godser	18,2	2,7	12,7	0,8	34,4
5 fynske godser	26,8	5,4	8,4	1,3	40,9
3 loll.-falsterske godser	18,8	2,0	19,6	1,2	41,6

Sammenholdes denne oversigt med de tidligere anførte procenttal fra et mindre antal godser i perioden 1690–1719 (s. 158), kunne det se ud, som om fremgangen m.h.t. familiefæste var begrænset til Jylland (og Bornholm, hvor familiefæste omfattede godt 62 % i gennemsnit for de 25 år, før arvefæste indførtes 1744). Fra 1720 og fremefter har dog langt flere fæsteprotokoller trods lakuner kunnet udnyttes statistisk, om end mange fæstebreve først efter nøje overvejelse tør rubriceres og en del må udelades. Mellem AS og GA, AS og DGA samt mellem ASF og F kan der ikke altid skelnes skarpt, men den større eller mindre hyppighed af familiefæste viser, at opdelingen i disse grupper er berettiget.

Fordelingen på *s*, *d*, *e* og *a* gør det klart, at *sønnefæste* var mest fremtrædende. På det falsterske ryttergods (men næppe på Lolland) overdroges fæstegården dog oftere til enkens nye mand end til en søn, mindre hyppigt på Sjælland, men i størstedelen af Jylland lå *s*-procenten langt højere, kun i Nordjylland lidt lavere, idet der her forekom forholdsvis flere forsiddelser. For Fyns vedkommende ville de ovenfor omtalte ikke-anførte *s*-overdragelser formodentlig bringe procenten op på ca. 30. De største variationer viste *d* (svigersønners fæste), men det tør antages, at de meget lave procenttal navnlig for Sjællands vedkommende til dels skyldtes, at mange nye fæstere havde lovet med tiden at ægte en afdød eller fratrædt fæsters datter, uden at dette blev nævnt i fæstebrevet. – Egnstraditioner og særlige godsforhold kunne spille ind. På det lille gods Kjeldgård i Nordsalling var i perioden 1720–59 af 42 fæsterskifter 22 *s*-fæster, og i tiden efter 1760 var *sønnefæste* her praktisk talt eneste form for familiefæste. Under tre ejergenerationer (slægten Stiernholm) blev der reelt arvefæste; *s*-procenten var 1740–79 over 60. På det store skanderborgske ryttergods synes *s* derimod mest udbredt i 1720erne, gik tilbage 1730–40, men oversteg i 1750erne atter 30 %. Her som så ofte på ryttergods var *e*-procenten relativt høj, i 40-årsperioden som helhed godt 23 %, mens *d* lå på 16,6 % – altså en svigersøn som ny fæster ved hvert sjette fæsterskifte. Der

var iøvrigt god overensstemmelse mellem analysen af fæstebreve i de 12 udvalgte landsbyer og ryttergodset som helhed (henholdsvis 261 og 1906 gårdfæstebreve, foruden en del flytninger og et lille antal »uoplyste« fæsteforandringer). Der forekom i Skanderborg-rytterdistriktet flere *d*-fæster end på andre østjyske godser, og *d*-procenten lå, som oversigten viser, højere i det sydlige Østjylland end i de øvrige landsdele. Såvel på falstersk som på nordsjællandsk ryttergods var *d*-fæster ret sjældne, mens *e*-gennemsnittet i de 13 landsbyer på Korselitse gods 1726–59 (1720–25 savnes oplysninger) kom op på 23 % ligesom i Skanderborg-rytterdistriktet. Måske har der også på fynske og sjællandske godser været flere *e*-fæster, end det med sikkerhed kan påvises. I periodens sidste halvdel lå procenttallet på ca. 20 i de 17 udvalgte landsbyer i Frederiksborg amt, men på Roskilde domkirkegods, universitetsgodset og de 10 landsbyer på Lerchenborg gods endog over 30.

Fæsteperioder. De få jordebogsregnskaber fra senmiddelalderen giver ingen reel mulighed for at bestemme fæsteperiodernes gennemsnitslængde. Lensregnskaber fra en noget senere tid indeholder anvendeligt materiale, i reglen dog kun fra ca. 1610 til 1661, men ofte med lakuner og andre usikkerhedsmomenter, således anfører stedsmålsregistre ikke altid navnet på den nye fæsters forgænger. Først med fæsteprotokollerne fås et mere solidt grundlag for bestemmelse af talrige fæsteperioders længde i forskellige egne af landet. Også her lønner det sig at opdele de anvendte fæstebreve efter årsager til fæsteafståelse, ligesom forbindelse med familiefæste er af interesse. Langt den største del af beregningerne er foretaget på grundlag af fæstebreve fra tiden mellem 1719 og 1807. Da relativt få fæsteophør er fra reformperioden efter 1786, skønnes det rimeligt, at undersøgelsesresultaterne omtales allerede i dette afsnit. Tidsafgrænsningen bevirker jo, at talrige fæsteperioder indledt før 1720 eller afsluttet nogen tid efter 1800 ikke er med, og materialet indskrænkes også derved, at et betydeligt antal fæstebreve savnes eller overhovedet ikke blev udstedt, selv om fæsteaftale var truffet. Det er forhold, der kan medføre nogen usikkerhed m.h.t. de enkelte godser, men de influerer næppe meget på gennemsnitsprocenterne for hele landsdele, hvis udvalgt af godser iøvrigt kan anses for repræsentativt.

Ved konstateringen af fæsteperioder er der kun noteret *år*, ikke måneder eller dage. Den afvigelse fra det faktiske forhold, der herved sker, er minimal og vil i de fleste tilfælde ikke påvirke gennemsnitsberegningen. Derimod bevirker det forhold, at en del fæstere har siddet ved gård i længere tid, før de modtog fæstebrev, at åremålene må anses for minimumstal; gennemsnittet kan dog være korrekt i tilfælde af, at den foregående fæsters tiltrædelsesår kendes. – I oversigten betegner D ligesom tidligere fæsteperioder afbrudt ved fæsterens død og enkens opgivelse af fæstegården, under GA indgår også godvillige afståelser med alder og svagelighed anført som årsag, F angår fæste afbrudt ved førsiddelse, mens Bl. (blandede årsager) oftest svarer til ASF, men også omfatter andre, undertiden ubekendte grunde til afståelse.

	D		GA		F		Bl.		Under ét	
	peri- oder	år	peri- oder	år	peri- oder	år	peri- oder	år	peri- oder	år
6 nordjyske godser	273	20,9	238	28,5	128	10,8	38	20,7	677	21,4
6 vestjyske godser	166	23,3	188	29,8	39	15,7	24	25,0	417	25,5
8 østjyske godser	296	20,1	241	28,3	118	11,3	34	17,6	689	21,5
6 fynske godser	521	21,8	283	29,3	96	13,1	46	21,8	946	23,2
9 sjællandske godser	592	20,8	451	25,0	449	9,8	130	17,1	1622	18,7
3 lollandske godser	100	22,5	46	26,9	52	9,1	18	10,1	216	19,2

D-perioderne omfattede foruden fæsterens tid som gårdfæster som regel en kortere eller længere tid, hvor enken blev ved gården i henhold til Danske Lov, sjældent dog til sin død, langt oftere for i levende live at afstå fæstet til fordel for en søn eller svigersøn. Var enken ret ung og/eller nogenlunde velstillet, faldt det naturligt, at hun giftede sig med den nye fæster, navnlig når der var små børn, som hun måtte ønske forsørget. Mange enker i fattige kår var dog nødt til at fraslytte gården kort efter mandens død. I virkeligheden lå F-procenten højere for gårdmandskoners (enkers) vedkommende end for gårdfæsteres, men *hvor* meget kan ikke afgøres, da det ofte var en fæsters 2. eller 3. kone, der efter hans død måtte gå fra gården uden at nyde »ophold« (aftægt). Stikprøver tyder på, at enkens tid på gården, før en mandlig fæster tiltrådte, gennemgående kun var på et enkelt år, men på 3–4 år i de tilfælde, hvor hun virkelig fortsatte mandens fæste, ofte af hensyn til opvoksede børn.

Landsdelsforskellene var ikke påfaldende store. Det var at vente, at de talrige forsiddelser (F) på den sjællandske øgruppe ville betyde kortere fæsteperioder end i Jylland og på Fyn, men materialet viser endvidere, at forsidderne indenfor voredskabets gamle område gennemgående gik fra gård mindre end 10 år efter overtagelsen, mens de på Fyn og i Vestjylland holdt fæstegården længere (2 af de vestjyske godser lå iøvrigt i Salling, og det var navnlig dem, der satte F-åremålet op). Gårdfæstere vest for Storebælt, der godvilligt afstod deres brug, sad gennemsnitligt ved gård 28–30 år eller ca. 4 år længere end sjællændere i samme situation. Denne forskel genfindes, når man ved godsgrupper fra flere landsdele undersøger, hvor længe fæstere (og i mange tilfælde deres enker efter dem) havde haft gård i fæste, før en søn overtog den. Her er nordjyske godser ikke taget med.

	^s		^d		^e	
	peri- oder	år	peri- oder	år	peri- oder	år
6 vestjyske godser	151	33,2	33	28,6	60	16,0
8 østjyske godser	187	32,4	51	29,6	119	15,1
6 fynske godser	191	34,5	35	28,1	115	19,4
7 sjællandske godser	124	29,7	48	29,1	128	18,6

Ved familiefæste var sønnefæstet (*s*) det overvejende i Jylland, formentlig også på Fyn, men ikke på Sjælland, hvor enkens gengifte (*e*) var lige så almindeligt, så vidt det begrænsede materiale tillader en sikker slutning. Oversigten viser klart, at der med længere fæsteperioder blev større mulighed for *s* i Vestdanmark (vielsesalderen var dog lidt lavere på Sjælland). Aldersforholdene havde mindre betydning for *d*, idet døtre var tidligere giftefærdige end sønner. Hvad *e* angår, kan det ved folketællingen 1787 iagttages, at flere kvinder end mænd i alderen 26–35 blev gengift, i aldersklasserne 36–45 stod det omtrent lige, men indenfor ældre aldersgrupper var det især mænd, der blev gift to eller flere gange (Hans Chr. Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur*, s. 91). At der på Sjælland var forholdsvis mange enker, der giftede sig påny, må sættes i forbindelse med det store antal fæsteperioder, der så tidligt blev afbrudt ved forsiddelser, at hverken en søn eller en datters mand kunne overtage gården; i de tilfælde, hvor konen havde været gift før, kunne det naturligvis forekomme, at *hendes* søn eller datter af 1. ægteskab sikrede, at gården blev i familien.

Fæsteperiodernes længde varierede en del fra gods til gods, mindst indenfor D-gruppen, hvor åremålet dog på et par godser lå så lavt som på 12–13 år, og GA, hvor det kun undtagelsesvis (Søllestedgård på Lolland) var lidt under 20. På det enkelte gods kunne variationerne også være betydelige, undertiden af særlige grunde. En epidemi på Orø, Roskilde domkirkegods, år 1746, påvirkede fæsteforholdene stærkt, da det viste sig vanskeligt at formå bønder(karle) fra »fastlandet« til at flytte ud på øen. Gårdfæsterne blev da i den følgende tid meget længe siddende ved gård, så der for Orø kunne iagttages følgende fæsteperioder sammenlignet med tallene for det øvrige gods (i parentes):

D-gruppen:	54 på gennemsnitligt 19,7 år	(76 på 26,0)
GA-gruppen:	33 på gennemsnitligt 33,2 år	(40 på 27,8)
F-gruppen:	8 på gennemsnitligt 17,1 år	(22 på 12,4)

Epidemiens følger for bortfæstningerne på Orø blev også mildnet ved betydeligt færre forsiddelser end normalt. På domkirkegodset som helhed var forsiddelsesprocenten 12,5, når den »blandede« afståelsesgruppe medregnes. – Blandt de jyske godser kan det iagttages, at på det lille Salling-gods Kjeldgård, hvor *sønnefæste* var det almindelige, kunne både D- og GA-gruppen opvise gennemsnitsfæsteperioder mellem 34 og 35 år, helt enestående; kun på et enkelt østjysk gods lå GA-tallet højere, men D på knapt 24 år.

Overdragelsesvilkår. Vi ved i almindelighed kun lidt om de overvejelser, der gik forud for fæsterskifter, men man bør ikke – som ofte i den ældre historieskrivning – regne med, at godsejer og ridefoged hurtigt og diktatorisk traf afgørelser. De relativt få bevarede rapporter eller forestillinger, hvori godsforvaltere udtaler sig

om ønskede eller nødvendige fæsteforandringer, omtaler ret ofte den fratrædende fæsters eller fæsterenkens holdning og et eller flere fæsteremners forhold. Godsstyrelsens afgørelse synes ikke sjældent truffet efter forhandlinger til flere sider eller forudgående undersøgelser, der naturligvis også berørte selve fæstebetingelserne. Mange fæstebreve giver ret detaljerede oplysninger om vilkårene ved fæsteoverdragelsen, navnlig i tilfælde, hvor fæstegården var i dårlig stand og pengeindfæstning ikke blev ydet. I stedet måtte fæsteren istandsætte forfaldne bygninger, evt. opføre nye, forøge gårdens ringe besætning, undertiden påtage sig at betale (en del af) forgængerens restancer, men navnlig forpligte sig til at drive jorden forsvarligt. Ved bortfæstning af forsiddergårde blev der i reglen givet tilsagn om midlertidige afgiftslettelser og hjælp i form af naturalier (føde- og sædekorn som gave eller til låns, gavntømmer, nogle få kreaturer m.m.). Med rette kan der samtidig tales om *fæstetvang*, især i vornedskabets gamle egne, men overalt skærpet ved landmilitis- og stavnsbåndslovgivningen. Navnlig blev mange husmænd, inderster og bønderkarle »nødt« (presset) til at fæste forsømte gårde. Men de kunne i reglen for en tid opnå nedslag i de årlige afgiftsydelser, modtog oftest en slags etableringshjælp, og indtil gården var bragt på fode, blev de så godt som altid hoverifri i 1, 2 à 3 år. Hjælpen var dog ofte ret begrænset: 1 à 2 heste (eller penge til anskaffelse af disse), en bøg og/eller en eg til istandsættelse af bygninger og redskaber, samt lånekorn, der efter høst skulle tilbagebetales med »opbod«. Herskabet påtog sig sjældnere at opføre nye bygninger. Modtog en fæster korn eller andet uden betaling, skete det undertiden med den tilføjelse, at han ikke i fremtiden skulle vente nogen forstrækning. Efter 1720 forekom det ikke ofte, at en gård blev bortfæstet med udyrket jord og uden bygninger, og det var naturligvis vanskeligt at få en velstillet bonde til at påtage sig genrejsning, medmindre godsejeren investerede en betydelig sum i forretagendet.

Fæsterens forpligtelser overfor forgængeren, dennes enke eller andre pårørende var ofte et væsentligt punkt i fæstebrevet. Her kan henvises til afsnittet om forholdet mellem ældre og yngre bønder s. 201 ff. Der var som regel en afgjort forskel på forpligtelserne i tilfælde, hvor den tidligere fæster havde forsømt at vedligeholde gården, og efterfølgeren derfor havde rimeligt krav på at blive hjulpet i starten, og det i gode tider mere almindelige forhold, at godsejere kunne sikre den solide fratrædende fæster eller enken på gården tåleligt gode aftægtsforhold, uden at efterfølgeren af den grund risikerede at blive gårdforsidder.

Indfæstning. Hvad der ovenfor er anført om fæstevilkårene understreger, at indfæstningen ydet i penge langtfra altid var det vigtigste moment ved tiltrædelsen af fæstegårde. Men det er det eneste bredere grundlag, der er anvendeligt ved gods- og landsdelssammenligninger. Fra tiden efter 1719, hvor fæstebreve er bevaret i stort tal, bliver det muligt at få et pålideligt indtryk af indfæstningens størrelse fra tiår til tiår. På adskillige godser er antallet af fæstebreve dog ufuldstændigt, og det er ikke i alle tilfælde klart, om uomtalt indfæstningsbeløb er ensbetydende med, at

der intet er betalt ved overtagelsen. Hvor der på dette punkt råder uvished, vil gennemsnitsberegningen blive foretaget på et næppe helt usikkert, men ofte for smalt grundlag. Væsentligere er det dog at bemærke forholdet mellem indfæstningsantal og antallet af gårdbrugere, der var »fri for fæste« (se nedenfor).

I perioden 1720–59 blev der på et udvalg af godser ifølge fæsteprotokollerne ydet de her anførte indfæstninger med gennemsnitsbeløb i rigsdaler.

	1720–29		1730–39		1740–49		1750–59		1720–59	
	indf.	rdl.	indf.	rdl.	indf.	rdl.	indf.	rdl.	indf.	rdl.
10 sjællandske godser	185	9	158	12	145	14	176	19	664	13½
3 (5) lollandske godser	15	20	19	17	20	17	77	25	131	22
6 fynske godser	126	57	190	54	181	61	184	68	675	58
10 jyske godser	93	10½	158	12	170	15½	180	18	601	14⅔

I hovedlanddelene stiger indfæstningsbeløbene fra tiår til tiår (bortset fra Fyn, hvor nedgangen i 1730erne dog er så lille, at den ikke nødvendigvis gælder øen som helhed). De lollandske gennemsnit kan næppe anses for repræsentative, idet kun 3 mindre godser er anvendelige før 1750erne. – Det er iøjnefaldende, at indfæstningerne på Fyn gennemgående var 4 gange større end på Sjælland og i Jylland (i forhold til gårdhartkornets størrelse næsten 5 gange det sjællandske gennemsnit, men kun 3 gange det jyske). Et særligt forhold vidner om, at den reelle forskel var endnu større. En optælling, der omfattede 8 sjællandske, 3 lollandske, 5 fynske og 11 jyske godser, gav følgende resultat for perioden 1720–59: for Sjælland 457 betalere, 310 fritagne og ca. 200 uangivne, for Lolland henholdsvis 96, 48 og 68, for Fyn 519, 90 og 51 (bortset fra Bramstrup gods 501, 88 og kun 18), for Jylland 658 indfæstningsydende, 298 fritagne og 381 uvisse (heraf på de to sydjyske godser Hesselmed og Sønderkov henholdsvis 95, 8 og 147). På de 6 fynske godser, hvor indfæstningsbeløbene er beregnet på grundlag af ca. 75 % af samtlige anvendelige fæstebreve (i 1750erne endog 83 %), var kun henvend 15 % anført som fritagne for at betale indfæstning, mens dette var tilfældet med ca. 32 % på Sjælland og godt 22 % i Jylland. Forholdene på halvøen som helhed er vanskeligst at bestemme, men sandsynligvis drejer det sig kun ved en mindre del af de »uvisse« om fritagelse for indfæstning.

Landsdelsforskellene var altså meget betydelige. 664 indfæstninger fra 10 sjællandske godser beløb sig ifølge fæstebrevene til 8.669 rigsdaler, 675 fra 6 fynske godser til 40.877 og 601 jyske indfæstninger fra 10 godsområder til 8.830 rdl. I mange tilfælde kunne man tale om en »negativ indfæstning«, idet godsejeren, som nævnt, i fæstebrevet kunne love den nye fæster hjælp i starten: bygningstømmer, korn, nogle husdyr (især heste) og – ikke mindst – også en hel eller delvis fritagelse for at yde landgilde og hoveri i indtil 3 år, undtagelsesvis endnu længere. På

ryttergodset var indfæstningerne gennemgående meget lave. For Vordingborg-distriktet beregnede Holger Munk de svagt stigende indfæstninger til ca. 5½ rdl. i perioden 1718–60; ser man bort fra de ca. 18 % af bønderne, der ikke betalte indfæstning, bliver gennemsnittet dog nærmere 7 rdl. eller lidt mere end i de udvalgte nordsjællandske landsbyer. Med nogen ret kan indfæstningsgennemsnittet benyttes som konjunktur-, derimod ikke som velstandskurve.

Landgilden. I fæstebrevene nævnes landgildeydelse meget ofte; ikke sjældent henvises der dog til godsets jordebog. De mest omfattende oplysninger om landgildens art og omfang har man i de andetsteds omtalte generalhoveireglementer fra omkr. 1770; her er ydelsen for de fleste godsets vedkommende anført for hver enkelt bonde. Landgilden kunne ændres, men det skete i reglen kun, når en fæstegårds jordtilliggende blev et andet, f.eks. ved egalisering indenfor et landsbyområde (se nedenfor s. 233 f.). – *Kornlandgilden* var stadig mest almindelig, ofte ydet i alle tre udbredte kornsorter, næsten overalt på Øerne dog mest i byg og betydeligt mindre i rug og havre; små gårdbrug svarede undertiden kun byglandgilde. En ret normal ydelse af en middelstor sjællandsk bondegård var 2 tdr. rug, 5 tdr. byg og 2½ td. havre; hertil kom småredselse, meget almindeligt 1 lam, 1 gås, 1 par høns og 20 æg. Gårdfæstere på Lolland-Falster svarede som regel noget lignende, dog var der Falster-bønder, der svarede omtrent lige kvanta rug og byg. På Fyn ydede mange gårdbrugere mindst 1 td. byg pr. td. hartkorn og desuden nogen havre, sjældnere rug, og en del småredselse blev afløst med penge. Visse steder supplerede ¼ eller ⅛ td. smør kornlandgilden. I mange jyske egne syntes byg den mest almindelige landgilde, men navnlig i Vest- og Nordjylland var rugydelsen meget betydelig; undertiden var dog smør og/eller *pengelandgilde* dominerende. Sidstnævnte forekom tiere på Fyn end på godser i andre landsdele, bortset fra ryttergods, hvor penge tjente til rytternes underhold. Blev hele landgilden, måske bortset fra småredselse, ydet i penge, var ca. 1 rdl. pr. td. htk. den almindeligste afgift. Var fæsteren så godt som fri for hoveri, kunne pengeydelsen være langt større. Usædvanlig lavt lå den dog på en del godser i Jylland, på Stårupgård helt nede på 3–4 mk. pr. td. htk. Efter kvæggpesten 1745–46 fik mange godsets bønder landgilden betydeligt nedsat. I Fly (under Estvadgård) opnåede en fæster en nedsættelse fra 4 tdr. byg, 20 pd. smør, 5 rdl. og 1 får til 9 rdl. 4 mk. i rede penge. I Sydvestjylland var der eksempel på nedsættelse fra 5 rdl. til 3 rdl. 4 mk. Under særlige omstændigheder blev landgilden i visse tilfælde *midlertidigt* nedsat.

Huse med hartkorn blev ofte kaldt *landgildehuse*. På Sjælland, hvor kun et lille mindretal af husene havde hartkorn, og indfæstninger kun for disses og en del håndværkerhuses vedkommende nåede over 4–5 rdl., steg den normale landgildeydelse 1720–59 fra 2½ til 4½ rdl. Den årlige husafgift skyldtes i reglen kun for en mindre del den til huset hørende jord. Når undtagelsesvis en husfæster på Kongsdal svarede 16 rdl. af et hus med godt 7 skpr. htk., må også bygningen have været usædvanlig. Det samme gælder enkelte håndværkerhuse, men oftest var

jordafgiften kun få mk., hvis den overhovedet nævnes særskilt. På krongodset i Kronborg amt og på Sorø akademis gods, hvor mange huse var opført på gårdes grund, betalte husbeboerne hver især et par mark til gårdmanden. En smed ydede undertiden en havreafgift. Da husafgiften som oftest var en arbejdsydelse (uge-dag), vil den blive omtalt i forbindelse med hoveriet.

Øget hoveri. Først fra årene omkring 1770 har man fyldige oplysninger om hoveriet i alle egne af landet (se afsnittet om reformtiden, s. 359 f.). I de foregående 50 år var arbejdsydelseerne utvivlsomt forøget meget betydeligt. Ganske vist blev der ikke før efter 1766 (krongodssalgens periode) oprettet mange nye godser. Men såvel kvægpesten, der kom i bølger, som de stigende kornpriser måtte opfordre til nyopdyrkning og bedre jordbehandling, så stordriften ved udvidet kornavl i det mindste kunne indvinde, hvad der i adskillige år gik tabt som følge af stærkt reduceret animalsk produktion. Nu som tidligere følte forpagtere med 3- eller 6-årige kontrakter sig tilskyndet til størst mulig indtjening med fremtidigt ejendoms-køb for øje, men studehold og mejeribrug var ofte tabgivende, og agerbruget så meget vigtigere.

Hoveriet som fæsteafgift havde tre former: 1. Avlingshoveri ved hovedgården, hertil kunne også korntransport regnes, 2. andet hoveri af forskellig art, også kaldt småhoveri, 3. hoveripenge, der som nævnt ofte blev betalt sammen med penge-landgilden. I fæstebreve anføres ret almindeligt korte og lange »rejser«, der direkte eller indirekte vedkom hovedgårdsdriften. Vigtigst var uden tvivl kørsel med korn og andre landbrugsprodukter til hovedstad, købstad eller ladepladser. Kørslerne kunne være på 6–8, ja, hvis afsætningsstedet var København, ikke sjældent 10–12 mil, og for gårdfæsterne syntes de »korte rejser« på 3–4 mil allerede tyngende nok, med datidens usle veje og skrøbelige bøndervogne, især på godser, hvis besiddere også ejede en del konge- og kirketiender. Denne byrde lettedes noget, når fæstere, der var fritaget for det almindelige avlingshoveri, forpligtede sig til at foretage de fleste lange rejser, og når kørslerne iøvrigt gik på omgang og blev fordelt på hovbønderne med hensyntagen til gårdstørrelse, muligvis også til hestehold.

Avlingshoveriet var som regel ikke specificeret i fæstebrevene, men det forekommer dog. På Nandrup gods (Mors), hvor fæsteren af en gård på knapt 4 tdr. htk. gjorde »halv plov hovning«, anføres i 1734 følgende hoveriarbejder: 2 tdr. havre-land at pløje, så og harve, 2 tdr. alsæd at fælde (pløje første gang) før vinter, 1 dag at age møg med 2 vogne eller i stedet gøde og behandle $\frac{1}{2}$ td. bygsæd, 1 dag at slå hø med 1 river (vel en pige eller en stor dreng), 1 dag at age hø fra morgen til aften; ligeledes 1 hel dag at høste korn med 1 opbinder og 1 dag at age korn (indhøste det) med 1 til hjælp; endvidere 2 læs fladtørv (hedetørv) at grave, røgte og hjemføre (til hovedgården) samt en dag ved »skodtørvedrift« (tørveskær i mosen) »med 1 ledigt menneske«. Andre fæstebreve fra samme gods ved omtrent samme tid

nævner, at fæstere skal pløje, så og nedharve rug, byg og havre, transportere korn ned til skibe eller ind i landet (Mors), forrette 1 dags »digning« samt deltage i bygningsreparationer (»lerslåen og mønning«, altså vedligeholdelse af både vægge og tage) på Nandrupgård. Alt i alt et ikke særligt tungt hoveri på et mindre gods, hvor bøndergodshartkornet var mere end 10 gange større end hovedgårdshartkornet, og hvor en betydelig del af de ca. 40 gårdbrugere iøvrigt var hovfrie.

Nandrup-hoveriet var formentlig kun typisk for en lille del af Jylland. Der var på halvøen og især på Øerne mange godser, hvor bøndergodsets hartkorn kun var 4–6 gange større end »hovedgårdstaksten« og det »contribuable« (skatskyldige) hartkorn, som var henlagt under hovedgårdene. Forholdene var, som baron Holger Rosenkrantz til Rosenlund (senere Rosendal) i Sydsjælland i 1768 skrev, højst forskellige fra gods til gods: »Ved nogle herregårde sås meget korn, ved andre lidet, somme steder findes overflødig og andre har mangel på høbjergning. Iblandt behøves mange gærders lukkelse, nogle steder få eller ingen. Skovning, tørveskær og andet mere behøves så ulige . . .« Fra Wedellsborg på Fyn gav Chr. Gustav Wedells enke ved samme tid en oversigt over de forskellige hoveriarbejder, som et helgårdshoveri omfattede; det var næppe stærkt ændret, men muligvis udvidet i den foregående tid. Bønder med 6–8 tdr. htk. skulle hver især pløje, beså og høste et areal svarende til en udsæd af 1½ tdr. rug, 1½ tdr. byg og 3 tdr. havre (nogenlunde det samme areal til hver kornsort, idet der pr. arealenhed blev sået næsten dobbelt så megen havre som rug og byg). Senere skulle hovbønderne aftærskke, rense og bortkøre kornet, dog kun indtil 2–3 mil og et ganske kort stykke vej i de år, hvor det blev afhentet af skibe på stranden. Gødning skulle udages, høslæt og indhøstning besørges, hovedgårdsmarkerne hegnes forsvarligt med grøfter, sten- og risgærder; grøfter til afvanding måtte vedligeholdes, og der skulle køres bygningsmateriale til hovedgård, kirker og skoler, håndlangerarbejde udføres sammesteds, skovning, tørveskær m.m. forrettes. – Visse kørsler for herskab, forpagtere og tjenerskab ansås for nødvendige, mens der blandt godsejere var delte meninger om, hvorvidt arbejde i lysthaver og urtegårde, hovspind, vask og klipning af får, brændehugst og andet arbejde, der kun vedkom hovedgårdens husholdning, burde udføres som hoveri eller af tjenestefolk. Havearbejde blev almindeligt forrettet af nogle husmænd, der så var fritaget for at betale huspenge, eventuelt udføre andet hoveri. Hovtærskning blev, som det også tidligere var sket, på mange godser afløst med penge, men langt fra altid for bestandig. Ofte påtog husmænd sig tærskning, ligesom høstarbejde, kornkastning på lofterne, samt budtjenester og kreaturdrift, når kvæg var solgt, normalt blev udført af husbeboere.

Fra et godsejerssynspunkt var øget hoveri til hovedgårdene naturligvis en fordel, hvad enten det indbragte højere forpagtningsafgifter eller større indtægter ved salg af egne produkter, fremfor alt korn, men også animalsk produktion: smør, ost, stude, ungkreaturer, sjældnere malkekøer og får. Hertil kom salg af lam ydet som landgilde (småredsel) ligesom gæs, høns og æg. Hørte der til et gods betydelige skovarealer, kunne den årlige skovning af gavntømmer og brænde give pengeind-

tægter, selv om en stor del af skovningen uden betaling gik til fæstegårdenes vedligeholdelse. Godsejerne satte en grænse for forpagteres og godsfunktionærers udnyttelse af bønders arbejdskraft til egen fordel, navnlig ved kørsler og budtjeneste. På den anden side lønnede det sig også for ejeren, at en forpagter fik mulighed for at høste større afgrøder, selv om det i det lange løb betød, at fæstebønderne måtte udføre mere hoveri. I en forpagtningskontrakt fra Giesegård 1728–31 hed det (art. 3): »Skulle forpagteren til sædens formering for sin egen regning [på visse anviste steder] ville lade rydde og bryde jord, årligen 3 à 4 tønder sædeland . . . , og samme det første år, efter at jorden er ryddet, med sine egne folk og kreaturer lade pløje, så og harve, så skal bønderne være forpligtet ham sammes afgrøde at høste og til ladegården hjemføre og ellers disse jorder det andet og tredje år, efter at de er ryddede, lige ved de andre og forhen i brug værende jorder at dyrke og forarbejde«. Øjensynligt kunne der også gives forpagterne en håndsrækning til udvidelse af husdyrbruget. En forpagtningskontrakt fra Borreby 1750 tillod i art. 7: »Til kvæg og svin her fra gården til København at uddrives skal 24 husmænd forrette hver en rejse, om så mange behøves«. Vejen var jo lang, og blev rejsen ikke nødvendig, var det forpagteren forbudt at modtage penge i stedet.

Fæstehusmænd svarede enten *huspenge* eller ydede *ugedage*, normalt 52 dage om året, sjældnere mindre (visse fæstebreve nævnedes 40 dage). Det kan ikke med sikkerhed siges, om et mindretal eller flertal af husmændene gjorde hoveri, idet mange husmænd forpligtede sig til, hvis herskabet forlangte det, at gøre ugedag i stedet for at betale den i fæstebrevet fastsatte pengeafgift; dette gjaldt således de fleste husmænd på grevskabet Holsteinborg. Hovedindtrykket er, at langt de fleste husmænd i jordebøgerne var anført for huspenge (på Sjælland mest almindeligt 4 rdl., dog betalte næsten lige så mange 2–4 rdl., noget færre mere end 4 rdl., i de øvrige landsdele gennemgående mindre). Det er givet, at *arbejdsydelsen* som regel var mere værd og at herremænd og forpagtere ofte foretrak ugedage. For mange husfæstere vedkommende indskrænkede landbrugshoveriet sig dog til 1 à 2 høstdage (ladedage) om året. Men ofte forpligtede husmænd sig til særlige arbejder ved hovedgården: grøftegravning, hegn sætning (gærdelukning), havearbejde, brænde-hugning eller reparationsarbejder; det sidste gjaldt især håndværkere. Ikke få husmænd havde tilsyn med skov, hegn eller led. På Sjælland kunne en »gående rejse« til hovedstaden afløses med 4–6 arbejdsdage på godset. Gårdforsiddere måtte på mange godser som husfæstere forpligte sig til at forrette en ekstra ugedag (»trældag« eller »strafdag«); i denne periode betød det i reglen et årligt gældsafdrag på 4 rdl. eller mindre, fra 1750'erne dog stigende til 12–16 skilling pr. dag (Vestsjælland). I Jylland var husafgiften ligesom arbejdslønnen gennemgående lavere. På Kjellerup gods syd for Mariager gjorde håndværkere (især smede), der øvrigt betalte huspenge, desuden et par dages arbejde og var ligesom andre fæstehusmænd forpligtet til hovspind (hør eller blå). Det hænder, at en husfæster påtager sig tilsyn med en skovspart, men til gengæld slipper for ugedagsydelse.

Særlige forhold. Eksempler. Forbindelsen mellem hoveri- og landgildeydelse fremgik undertiden ganske klart af fæstebrevets formulering. I 1741 fik en gårdfæster i Vårst, Gudumlund gods, sit hoveri begrænset, så længe han svarede landgilde efter jordebogen. Han skulle hvert år foretage 6 kornrejser til Ålborg samt 3 skovrejser, slå en del eng og på hovedgårdens mark gøde 6 skpr. land byg, om forlangtes, endvidere for hoverinedsættelsen årligt betale 3 mk. pr. td. htk. Svarede han ikke landgilde og hoveripenge i rette tid, måtte han gøre det sædvanlige hoveri, hvis det krævedes, og yde fuld landgilde efter jordebogen. I de talrige tilfælde, hvor *landgilde- og hoveripenge* ikke var adskilt, syntes afgiften ofte betydelig, på Vrejlevkloster og Voergård i Vendsyssel, samt på Nørlund, Visborggård og Lerkenfeld i Himmerland ikke sjældent 2–4 rdl. pr. td. htk., og hertil kom rejser eller andre naturalydelser. Da det ses, at pengelandgilden i visse landsbyer beløb sig til $1\frac{1}{2}$ –2 rdl. eller mere pr. td. htk., må hoveripengene have været en ret beskedent afløsningssum sammenlignet med, hvad der ikke mange år senere skulle svares. Antagelig drejer det sig om hoveriafløsning i en periode, hvor hoveriet langt fra var så omfattende, som det senere i 1700-tallet blev. Pengeydelserne som følge af »lang fraliggenhed« fra hovedgården kan man møde i alle landsdele. En gårdfæster i Værløse nord for Fakse skulle således fra slutningen af 1720'erne i stedet for årlig landgilde og hoveriydelse til Totterupholm (Rosenlund) betale 8 rdl. hver mandag og desuden »forrette en københavnsrejse med heste og vogn, hvilket sker om sommeren, når vejen er god« (tilføjelse til fæstebrev af 10. okt. 1726). Som hoveri til samme hovedgård måtte flere gårdbrugere påtage sig at age nogle favne kalksten til stranden og udskibe dem. 1757 modtog en tiltrædende fæster i Store Favrbjerg til istandsættelse af gården 50 rdl., som han skulle aftjene ved om foråret og i høstens tid at ind- og udskibe kalksten, tømmer og brænde. Det hændte også, at en gårdfæster slap for at betale indfæstning mod at køre kalksten til stranden ved Fakse. I virkeligheden kunne kørsel med sten fra Fakse kalkbrud ydes under fire former: som indfæstning, landgilde og hoveri samt som afdrag på lån af penge til fæstegårdens istandsættelse.

Egaliseringen. Hvor egalisering forekom var den et forhold af betydning for såvel hovedgårds- som bondegårdsdrift, selv om den direkte især angik den sidste. Lige- deling af en landsbys jorder mellem samtlige gårdbrugere havde også i ældre tid ret ofte fundet sted, men forudsatte i de fleste tilfælde, at der kun var een lodsejer. Lettest lod den sig derfor gennemføre på krongods. Reguleringer, der kunne indføre et mere rimeligt forhold mellem landgilde og jordværdi, fandt undertiden sted på klosterjorder, således Maribo og Halsted klostres bøndergods i Midtjylland, som udførligt omtalt af Ole Widding (»Markskifte og Landskifte«, s. 214 ff.). Omlægningen af agersystemet kunne også ske *uden* rebning. En fuldstændig lige- deling i landsbyer med et betydeligt antal gårde lod sig dog vanskeligt gennemføre, viste 1688-matriklen, men senere egaliseringer kunne medføre ret revolutionerende ændringer i bymarkerne, som C. Rise Hansen og Axel Steensberg har påvist

m.h.t. flere landsbyer i Antvorskov-ryttergodsdistriktet o. 1770 eller tidligere («Jordfordeling og Udskiftning», s. 223 ff. og 240 f.). En meget omfattende (utrykt) undersøgelse er foretaget af cand.mag. Kjeld Flensburg i en specialeopgave: »Egaliseringer og markoplægninger på bøndergodset i Merløse herred (Holbæk amt) i det 18. århundrede«.

Den rationalisering af godssystemet, som egaliseringerne tilsigtede, kunne give bøndergårdene i en landsby lige vilkår m.h.t. jordbesiddelse og dermed et ensartet grundlag for afgiftsydelserne: skatter, landgilde, hoveri m.m. Markoplægningerne betød, hvor de virkelig blev gennemført, store forandringer indenfor landsbyfællesskaberne, et forspil til den udskiftning, der i en række tilfælde fuldførte egaliseringen. Bestræbelser for lighed gav anledning til talrige mageskifter mellem lodsejere. I Merløse herred var der i 1682 i 27 landsbyer kun een lodsejer, år 1805 gjaldt dette i 46 landsbyer, og tilsvarende var antallet af landsbyer med kun to lodsejere steget fra 15 til 26. Holstensk drift blev ved markoplægninger indført i en række landsbyer i reformtiden. Med megen ret kunne Flensburg efter at have undersøgt forholdene i 92 landsbyer i perioden 1682–1805 anse det for tvivlsomt, om det traditionelle fællesskab fungerede så ineffektivt, som historikere i almindelighed har hævdet.

Tiender og skatter. Endnu i 1700-tallet foretrak de fleste præster og godsejere at få tienden leveret i kærven for at kunne udnytte halmens foderværdi. Den herremand, der ejede konge- og kirketiender i flere sogne, havde som regel den store fordel, at hovbønderne tærskede tiendekornet lige så vel som hovedgårdens egne afgrøder. Tiendejeren kunne som den stærkeste part afgøre, hvorvidt tiendeafløsning skulle finde sted, enten således at bonden i stedet leverede en vis mængde korn eller han betalte et tilsvarende beløb efter hvert års kapitelstakst. Sigurd Jensen nævner også den mulighed, at afgiften blev sat i forhold til den tiendepligtige ejendoms hartkornsareal («Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi», s. 122). Tienden *kunne* altså blive en ydelse på linie med hartkornsskatterne. Afløsning af korntiender ville betyde en økonomisk gevinst for tiendeyderne, som det utvivlsomt var tilfældet, da kvægtienden blev afløst i 1740. Man savner et overblik over, hvor ofte sådanne afløsninger fandt sted, men visse steder fæstede bønderne selv tiender, fremgår det bl.a. af fæstebreve. Nogle eksempler kan nævnes fra Odsherred, hvor forholdene 1750–1800 er undersøgt af Margit Mogensen. I Holmstrup sogn under Dragsholm fæstede bønderne (omkring 1750) sognets kirketiende på 5 mands levetid for 56 rdl. årligt; sognet lå ret langt fra hovedgården. På krongodset i Odsherred fæstede bønderne i Højby sognets kirketiende på 2 mænds levetid for kun 2 mk. pr. td. hartkorn (1754), og i 1760 blev Egebjerg sogns kirketiende bortfæstet til sogne-mændene for 6 sk. mere pr. td. Også i den følgende tid sluttede adskillige bønder afløsningskontrakter for en kortere eller længere periode. I 1771 fik landsbyen Kollekolle i Vig sogn ved en 9-årig kontrakt konge- og kirketienden afløst udelukkende med penge, mens 4 andre landsbyer, der var med i tiendeakkorden, ydede

både byg og havre, en af dem tillige 2 mk.; flere af sognets 12 byer opnåede senere flerårige aftaler om tiendeafløsning i korn eller penge, men de 5 førstnævnte landsbyer ydede 1780 atter tiende i kærven. – Odsherred-eksemplerne tyder på, at herskabet nødigt forlængede tiendeakkorder, der ikke havde vist sig økonomisk fordelagtige for godset. Men adskillige kontrakter må sandsynligvis opfattes som udslag af reformbestræbelser fra regeringens side i årene efter 1767.

Under landbrugskrisen i Christian VI's første tid blev *kornskatten* lettet en smule. Den var hidtil ydet dels in natura, dels i penge, men fra 1731 blev det tilladt at betale den udelukkende i penge, 76 skilling pr. td. htk. Det betød en lille nedgang i hartkornsskatternes samlede beløb: fra 3 rdl. til 2 rdl. 4 mk. Efter den store kvægst pest fulgte 1747–51 ny nedsættelse af hartkornsskatterne, og bønderne undgik indtil 1762 at få pålagt ekstraskatter lignende dem, de havde kendt under de første enevoldskonger. Men man mærker sig, at godsejerne nødigt affandt sig med skatterestancer af betydning, da de jo selv skulle svare til de beløb, det ikke lykkedes at inddrive hos bønderne. Nye fæstere, der overtog gårde under vanskelige forhold, fik i reglen kun eftergivet 1 à 2 kvartalers skat, mens de som nævnt ofte blev fritaget for at yde et eller flere års landgilde og hoveri, det sidste som regel for en kortere periode, indtil hesteholdet på gården havde nået en sådan størrelse, at fæsteren kunne forrette det normale hoveri.

Bøndernes *restancer* kan navnlig opdeles i skatter, landgilde (oftest korn), hove-ripenge, lånekorn og pengelån (til køb af heste, bygningsmateriale m.m.). Ved gårdforsiddelser var det langt fra altid restancerens størrelse, der var afgørende for, om en bonde måtte opgive fæstet. Det hænder, at en gårdfæster trods en gæld (væsentlig restancer) på flere hundrede rigsdaler kan overlade gården til en slægtning, og omvendt forekommer det, at fæstere fradømmes fæste i tilfælde, hvor aktiverne ved boopgørelsen kun vurderes ganske lidt lavere end passiverne. Meget tyder på, at godsejere navnlig i Østdanmark gerne ville have *mulighed* for at sætte deres fæstere fra gården på grund af restancer. I virkeligheden var både herremænd og fæstebønder bedst tjent med, at der blev vist en lemfældighed, der samtidig indeholdt en advarsel til forsømmelige bønder. Den »stræbsomme« fæster, der ofte omtales i godsrapporter, havde trods fattigdom og restancer en langt større chance for at bevare gården for sig og sin slægt end den, som ved udygtighed eller pligtforsømmelser henledte herskabets opmærksomhed på sig. Ikke mindst i denne henseende måtte mange afgørelser bero på ridefogdens agtpågivenhed og retsin-dighed – eller eventuelt anlæg og indstilling af helt anden karakter.

Landbefolkningens erhvervsvilkår

Fæstevæsenets udvikling er nøglen til forståelse af grundforholdene i et godsejersstyret landbosamfund. Jorddrotterne bistået af virksomme godsfunktionærer, frem for alt ridefogderne, havde i 1700-tallet mere end nogensinde »indseende« med

bondebefolkningen. Herskabet var magthaveren på landets 7–800 godser, men styrede ikke nødvendigvis med hård hånd. Herremændene og deres »fuldmægtige« kunne ofte vise deres fæstebønder, dog især gårdmændene, et hensyn stærkt afvigende fra det barske bondeplageri, der meget længe har været et fremherskende træk i skildringer af stavnsbåndets århundrede. Men samtidig står det fast, at hovedsigtet var klart økonomisk. Ejerne af den langt overvejende del af landets jord betragtede det som deres ret at udnytte bøndernes arbejdskraft, i reglen ikke vilkårligt, men med forståelse for, hvad flertallet af gårdbrugerne ville finde rimeligt. Intet var vigtigere end at få fæstegårdene besat med duelige landbrugere, der havde evne og vilje til at yde skatter og fæsteafgifter, drive jorden forsvarligt og sørge for, at bygninger og besætning ikke blev væsentligt forringet, helst tværtimod. Blev gårdfæsterne i stand til at yde større hoveri, kunne hovedgårdsdriften jo udvides og forbedres. Det forudsatte, at der på gårdene fandtes en betydelig arbejdsstyrke, der kunne suppleres efter hjemmebrugets og hoveriets behov.

Den faste arbejdskraft i gårdbrugernes tjeneste var i de fleste tilfælde karl og pige fæstet for helt eller halvt år, men ofte udførte bondens hjemmевærende hel- eller halvvoxsne børn det meste arbejde. Også yngre husbeboere var i perioder fasttjenende på bøndergårde, men udgjorde iøvrigt som »daglønnerne« en arbejdsreserve, hvis betydning var anerkendt. Godssystemet kunne kun fungere, hvis det var muligt indenfor godsområdet at fastholde et rimeligt antal arbejdsdygtige beboere. Ud fra dette synspunkt anså det store godsejerflertal stavnsbåndet for nyttigt, men stillede sig mere skeptisk overfor landmilitindsretningen, der uundgåeligt berøvede godset en del arbejdskraft, som kunne være anvendt bedre, mere erhvervsfremmende. En slags mellemstilling indtog aftægtsfolk på gårdene. De kunne være landbrugsmedhjælper eller i hvert fald rådgivere for efterfølgeren (oftest en søn eller svigersøn), men iøvrigt nød de en slags privilegeret forsorg. Derimod var de fleste erhvervsløse udenfor gårdmandsstanden (blandt dem særlig mange enlige kvinder) henvist til en i reglen utilstrækkelig privat eller offentlig forsorg – og til betleri.

Man har i nutiden let ved at se det socialt uheldige og moralsk angribelige ved det herskende system, som har rødder langt dybere end i stavnsbåndsinstitutionen. Det var ønskeligt, om historikere, økonomer eller andre kunne illustrere de forskellige befolkningsgruppers erhvervsforhold med konkrete tal, selv om det ikke er afgørende for vurderingen af datidens landbotilstande. Godsregnskaber navnlig fra 1700-tallets senere årtier vil sjældent indeholde fyldestgørende oplysninger om godsejernes forbrug, deres private udgifter, selv om de belyser mangt og meget vedrørende godsdriften. For gårdbrugernes vedkommende er vi ganske godt orienteret om deres største *udgifts*poster (skatter, fæsteafgifter, tiendeydelser m.v.), mindre sikkert om udgifter til folkehold og hvad der indgik i naturalhusholdningen, endsige m.h.t. køb af forbrugsgoder. Om bøndernes *indtægter* kan vi kun skønne. Høstafrøderne og kreaturholdet var det økonomiske grundlag for gårdmandsfamiliernes tilværelse, selv om et lille mindretal havde betydelige bi-

indtægter ved fiskeri, salg af tørv, brænde og andre produkter. Misvækst visse år, formindsket besætning som følge af kvægepest, voksende restancer m.v. kunne blive afgørende for, om bonden måtte gå fra gården. Ikke alle gårdmænd var ludfattige, når de blev forside, men de mistede i reglen for bestandig en bondes vigtigste eksistensgrundlag: brugen af jord og kvæg.

Som tidligere berørt gik der ikke et skarpt socialt skel mellem husmænd med et håndværk, der helt eller delvis kunne give en familie dens underhold, og det flertal af husbeboere, der udelukkende eller dog overvejende levede af, hvad manden og ofte også konen kunne tjene som landbrugsmedhjælpere på bøndergårdene, sjældnere på en hovedgård. Da forholdsvis mange håndværkere var husmænd med jord, må denne landboggruppe sammen med et flertal af gårdbrugerne regnes blandt de økonomisk bedst stillede i bondestanden, hvad skattelovgivningen gennem tiderne var opmærksom på; skifteforretningers udsagn pegede i samme retning. – De ugifte landarbejdere, tjenestefolkene, er muligvis den erhvervsgruppe, hvis indtægtsforhold bedst vil kunne belyses. Mad og bolig (ofte kun et sovested) fik de på stedet, hvor de tjente, og vi er nogenlunde underrettet om pengelønnens størrelse i forskellige landsdele. En væsentlig mangel er, at vi ikke kan vide, i hvor stor udstrækning lovens påbud om pengeløn blev overtrådt. Naturalløn (især lønnesæd) forekom antagelig i de fleste egne af landet, sandsynligvis også på mange godser, hvor ejer eller ridefoged ved given lejlighed hævdede, at de ikke kendte noget til dens forekomst. Hvad der var vigtigt: den periodiske arbejdsløshed, som mange fæstehusmænd og inderster var udsat for, ramte sjældnere tjenestefolk. Piger var – til mange godsejeres beklagelse – ikke stavnsbundne og kunne lettere søge arbejde udenfor godset. Karlene var godsstyrelsen bedre i stand til at holde på; de fleste tog helårstjeneste, og det mindretal, der kun tjente i sommerhalvåret, var formentlig heller ikke uden erhvervsmuligheder om vinteren; en del af dem trodsede lovgivningen og satte sig hen som inderster, hvad godsejerne vel oftest affandt sig med, navnlig hvis disse karle var landsoldater og/eller udgjorde en ønskelig gårdfæsterreserve.

En erhvervsstatistik, der tåler sammenligning med nutidens, kan naturligvis ikke opbygges på grundlag af bondeskifter, synsforretninger, jordebøger, godsregnskaber og fæstebreve m.fl. kilder. Alligevel kan man danne sig en begrundet mening om levevilkårene for landboggrupper, der af gode grunde havde svært ved at føre regnskab med indtægter og udgifter.

Godsejere og forpagtere. Ifølge matriklen af 1688 ejede de borgerlige storbesiddere allerede dengang næsten 60.000 tdr. hartkorn, ret nøjagtigt $\frac{1}{6}$ af landets hartkornsareal efter Henrik Pedersens beregning fra o. 1926. Allerede i 1913 havde Axel Linvald forsøgt at sammenligne ejerforhold ved ca. 750 store gårde med adelige eller borgerlige besiddere. Regnet efter hartkorn viste denne undersøgelse i perioden 1730–66 for de adelige jordbesiddelser en tilbagegang fra 77,1 til 69,1 %, for de borgerlige en fremgang fra 22,9 til 30,9, en noget stærkere forskyd-

ning end fra 1688 til 1730. Linvald fremhævede, at kun 1,7 % af de borgerlige besidderes hartkornstilvækst var sket i Christian VI's tid (1730–46). Hvad der var mest interessant: På Øerne skete nedgangen i adelig jordejendom i perioden 1730–46, der overvejende stod i landbrugskrisens tegn; adelen mere end genvandt det tabte i de følgende 20 år, hvorimod det borgerlige godsejerelement navnlig på den sjællandske øgruppe kom ud for et kraftigt tilbageslag. Forskellen var mindst på Fyn, hvor de borgerlige besiddelser dog 1746–66 gik ned fra 28 til 22,4 %. I 1766 var procenttallet ens på de to hovedøer, men på Sjælland havde de nævnte ejergrupper betydeligt mere hartkorn i 1766 end ved år 1730: adelen gik frem fra 40.448 til 46.269 tdr., de borgerlige godsejere fra 12.207 til 13.367. Nye hovedgårde var kommet til, en del krongods købt.

Anderledes forløb udviklingen i Jylland, hvor adelsgodset i 1730 var 3 gange større end de borgerlige besiddelser: 99.005 tdr. htk. mod 33.046, men i 1766 reduceret til 78.004 mod 55.074 tdr. En opdeling i gammel dansk adel, adel nobileret efter 1660 og fremmed (indvandret) adel syntes at vise, at i Jylland og på Fyn havde gammeladelen nogenlunde holdt stillingen og ejede 1766 henholdsvis 49 og 52 % af hartkornet. På Sjælland var dens jordbesiddelse næsten halveret, og der var også på Lolland-Falster en meget betydelig tilbagegang, mens fremmedadelen havde fordoblet sit hartkorn og var nået op på 47 % af adelsjorden mod 40 på Sjælland, hvor den nye danske adel med sine godt 45 % stod stærkest. På Fyn gik nyadelen 1746–66 frem fra knapt 12 til godt 16 %, mens fremmedadelen næsten uændret ejede knapt $\frac{1}{3}$ af hartkornet. Den kraftige fremgang for de borgerlige herremænd havde i længden ramt alle adelsgrupper i Jylland, nyadelen mest, fremmedadelen forholdsvis mindst. – Indenfor det danske monarki hørte jo også den holstenske adel til, med navne som Ahlefeld, Brockdorff, Rantzau, Rathlou, Reventlow, Schack m.fl. Udskilles denne del af adelen, som Linvald har gjort det, viser det sig, at »holstenerne« 1730–66 havde mistet meget hartkorn i alle andre landsdele end Fyn, hvor det til gengæld var nær fordoblet (Linvald har dog ved sammentællingen for 1766 angivet det »holstenske« hartkorn 3000 tdr. for højt).

Ud fra disse dog noget usikre iagttagelser m.h.t. jordfordelingen mente Linvald at kunne drage den slutning, at Christian VI's og Frederik V's tid *ikke* – som tidligere almindeligt antaget – »i enhver henseende var aristokratiet særlig gunstig«. Når Linvald fremhævede, at »den borgerlige konkurrence« navnlig i Jylland trængte adelen hårdt, må dette ses i forbindelse med et forhold, som ikke fremgår af hans undersøgelse, nemlig at de jyske hovedgårde gennemgående var betydeligt mindre, og køb derfor mere overkommeligt. Ofte var det jyske bondesønner, der i kraft af dygtighed og bedre landbrugskonjunkturer henimod periodens slutning fik hidtil ukendte chancer og vel at mærke ikke blot på halvøen. Et iøjnefaldende eksempel er Morten Qvistgaard, en vestjysk selvejerbondes søn, som historikerne hidtil kun har fremhævet som udpræget tilhænger af det bestående stavnsbånd. Han gik den vistnok mest farbare vej, blev forpagter (på Samsø) og har formentlig også ved studehandel tjent ganske godt, så han i 1760 kunne købe de to vestsjæl-

landske godser Lyngbygård og Gjerdrup, i 1774 desuden Espe og kort efter en del af det tidligere antvorskovske ryttergods.

Havde Linvald udvidet sine undersøgelser til at omfatte krongodssalgene efter 1766, ville de have forstærket indtrykket af den »borgerlige« fremgang. Niels Ryberg (1725–1804) var en bondesøn fra Salling. Sin store anseelse vandt han som »handelsfyrste«, men han erhvervede 1767 Frederiksgave på Vestfyn og 1774 det sydsjællandske gods Øbjerggård. Købmanden Chr. Hincheldey i Nykøbing F. købte det nære Orupgård gods, kancelliråd Hans Tersling og Peder Thestrup købte i fællesskab Vennerslund (Stadager) på Nordfalster, den norskfødte cand.theol. og senere våbenfabrikant J. F. Classen erhvervede på øens østside Korselitse og Karlsfelt, ligesom han ved Frederiksværk oprettede hovedgårdene Arresødal og Grønnesøgård. På Møn købte landsdommer Jørgen Wichfeld ved krongodsauktionen Nordfelt og amtsfuldmægtig Johs. Jydttmann Ålebækgård. Lidt senere overtog den særprægede købmand og skibsreder Peter Johansen Kalvehave gods, der omdøbtes til Petersgård, men senere atter blev krongods.

Nye storgodser opstod. I det nordvestlige Sjælland blev Østrupgård (Lerchenborg) i 1704 oprettet af 8 nedlagte landsbygårde i Østrup, og sammen med Kalundborg Ladegård, Birkendegård, Vesterbygård, Agnsø, Astrup og Daurup indgik denne hovedgård 1755 i stamhuset Lerchenborg, oprettet af Chr. Lerche. Ofte var det dog kun 2 à 3 hovedgårde, der udgjorde et samlet storgodsområde, men følgen var i de fleste tilfælde, at bortforpagtninger fandt sted. Da relativt få forpagtningskontrakter er bevaret, vil det i reglen være vanskeligt at danne sig et sikkert skøn over »udbyttefordelingen« mellem ejer og forpagter. Sidstnævnte måtte ønske at udnytte forpagtningsperioden bedst muligt, men var m.h.t. driften bundet af en række bestemmelser. »Jorden må ej bruges til videre, end som den kan tåle, og der i egnen efter gammel skik og brug manerlig været haver« (forpagtningskontrakt fra Giesegård 1728–31). Alligevel var der, som tidligere nævnt, ikke lukket af for nyopdyrkning eller for visse tekniske forbedringer, der i det lange løb også måtte give ejeren økonomiske fordele, ikke mindst når en gradvis hoveriførelse så at sige var indbygget i kontrakten. På den anden side kunne det i ridefogedinstrukser være udtrykkeligt anført, at (gods)forvalteren skulle have »nøjagtig indseende med forpagteren, at han ikke bruger gårdens marker til upligt, sælger foderet eller lader det komme fra gården, bruger bønderne og husfolkene utilladelig eller tyranniserer dem med hug og slag . . .« (Forvalterinstruks fra Holsteinborg 1757).

Forpagtningskontrakten gav *forskrifter m.h.t. driftsforhold*, udsæd og besætning, oplysninger om hoveriets omfang, forpagterens ret til kørsler (et vist antal »vogne«), også transport af tiendekorn, hvor mange svin han kunne have på skoven uden at betale oldengæld, etc. Ladegårdsbygningerne og forpagterens bolig skulle han selv vedligeholde, dog måtte ejeren sørge for hovedreparationer. Endvidere måtte forpagteren svare folke- og familieskat for gårdens folk, yde præst og degn tiende af nedlagte gårde, og han måtte indestå for kreaturerne på ladegården. Det sidste kunne i perioder med kvægsyge volde alvorlige vanskeligheder. Mistede

forpagteren de fleste af kærne – det drejede sig oftest om 150–200 – ville han næppe ved udløbet af en kortere forpagtningsperiode kunne tilbagelevere et antal kreaturer svarende til, hvad han havde modtaget ved tiltrædelsen. Særaftaler var da nødvendige, idet heller ikke godsejeren så sig i stand til at bære hele tabet. Han måtte jo også skaffe fæstebønder nye kreaturer, hvis bondebrugene skulle komme på fode efter en kvægpest, indrømme dem afgiftslempelser og tillade eller ligefrem eftergive restancer. Under sådanne forhold nødtes mange forpagtere til at give op, og godsejerne kunne have svært ved at finde andre, der turde påtage sig hovedgårdsdriften på vilkår, som også ejeren var tjent med. Misvækstår kunne ligeledes fremtvinge ændringer i forpagtningsvilkårene. På den anden side var forpagtninger på 6 eller 9 år uden tvivl i adskillige tilfælde en hindring for indførelse af nye, mere intensive driftsformer.

Fra Jylland, hvor græsmarksbrug i de fleste egne var dominerende, kan nævnes et eksempel på hovedgårdsdrift i egne med udpræget rugavl. En forpagtningskontrakt fra Ørslevkloster oplyser, at gårdens marker i 1743 var delt i 11 »indtægter«. Kun 1 »kærv« (afgrøde) var byg, de 3 følgende rug, derefter 2 kærve havre og til sidst 5 års hvile, d.v.s. græs, hvoraf det første års »bårehø« blev slået og høstet, men i 4 år lå marken hen til græsning. Fra 1762 blev det pålagt forpagterne at følge ejerens »nye plan«, hvorefter antallet af »indtægter« kun blev 8: efter 4 års afgrøder fulgte 4 års hvile (græsning). Denne driftsplan blev dog ikke fastholdt i længere tid. Den gamle plan blev genindført, men marken fik et ekstra års hvile. Udmarken blev som en slags hedebrug dyrket uden gødning i 3 år, først med boghvede som afgrøde, fulgt af 2 kærve havre, hvorefter hvile i 8 år. Til nyopdyrkning af hede blev det 1762 anbefalet forpagteren at anvende »fjordsand« o.l., ikke kreaturgødning.

Selv om godsregnskaber og flere kilder kan give spredte eksempler på hovedgårdsdriftens situation, navnlig omkring 1750 og senere, vil det næppe, før mere omfattende studier over godsdrift i 1700-tallet foreligger, være muligt i enkeltheder at påvise, hvilke ændringer i godsøkonomien der kendetegner perioden indtil 1760. Materialet fra den følgende tid er dog så meget fyldigere, at det vil være rimeligt at sammenholde det med oplysninger fra den egentlige (»store«) reformtid i næste hovedafsnit. – Sikkert er det, at *kornudførslen* steg meget betydeligt fra 1730'erne til begyndelsen af 1760'erne, vel o. 50 %. Det skyldtes for en væsentlig del hovedgårdene, men det må ikke overses, at bøndernes landgilde- og tiendekorn spillede en stor rolle. Kornpriserne varierede ofte stærkt fra det ene høstår til det andet, men gennemgående steg de. Efter Sjællands stifts kapitelstakst gik rugprisen i gennemsnit af femårene fra 1730–34 til 1755–59 op med ca. 95 %, bygprisen med henved 60 % og havreprisen nær 100 %. Det svarede til kornpriserne i de nordsjællandske amter, men i 11 af de daværende 16 amter på Sjælland forekom de såkaldte *kirkekøb* (se min omtale i Festskrift til Erik Arup, s. 232 ff.); de kendes navnlig fra kirkeregnskaber. Det fremgår af disse, at kirkekøb indenfor de 11 amter i femåret 1730–34 for rugens vedkommende varierede fra 89 til 115 skilling pr. td. (kapitelstakst: 138 sk.), for byg fra 78 til 98 sk. (kapitelstakst: 121) og for

havre fra 43 til 51 sk. (kapitelstakst: 64). Kirkekøb havde 1755–59 i visse amter nærmet sig kapitelstaksten (her anført i parentes), men afstanden mellem højeste og laveste takst indenfor amterne var større. I sidstnævnte femår varierede kirkekøb for rug fra 193 til 248 skilling pr. td. (kapitelstakst: 269 sk.), for byg fra 142 til 170 (192) og for havre fra 82 til 104 sk. (124). Takstfastsættelser kan føres længere tilbage i tiden, men først fra slutningen af 1720'erne er materialet ret fuldstændigt. I det øvrige land blev der fastsat 12 forskellige *kapitelstakster*. Hvilke priser, der faktisk blev betalt ved køb og salg af korn i forskellige egne af landet, vil man bedst få oplysninger om i gods- og rådstuearkiver samt i fortegnelser over torvepriser især fra København. Beregninger over Islandsk Kompagnis rugindkøb 1742–58 viser, at prisen på høstårsbasis svingede fra 113 til 240 skilling pr. td.; højest lå den som regel i januar, hvor den var på højde med eller højere end det dyreste kirkekøb, gennemgående svarede den til ca. 90 % af kapitelstaksten. Hovedleverandørerne var utvivlsomt sjællandske godsejere, forpagtere og bønder, men købmænd og skippere tilførte kompagniet en del korn fra andre landsdele; kornimport fra fremmede Østersø-havne kan udskilles af regnskabet.

Godsejere og forpagtere kunne bedre end bønderne opbevare kornet og var vel i reglen i stand til at afvente gunstige afsætningsforhold; herom vidner rapporter fra godsforvaltere. Ofte blev dog kornet fra herregårde afsat til købmænd, der til gengæld leverede fornødenheder som tømmer, jern, salt og visse kolonialvarer. Undertiden har det stimuleret københavnske storaftageres købelyst, at konkurrerende skippere lagde til ved kysterne (f.eks. *Ærø*-både i bugten ved Holsteinborg). Større indflydelse på prisforholdene havde det norske marked og konkurrencen fra de rugproducerende og -eksporterende lande ved Østersøen. En håndsrækning til danske landbrugere var 1735-forordningen, der forbød import af udenlandsk korn til Danmark og det søndenfjeldske Norge; forinden var der dog en kraftig beskyttelsestold, og i tidens løb blev der givet så mange dispensationer, at det gennemhullede kornmonopolet. Fra slutningen af 1740'erne bedredes konjunkturerne; hovedgårdene kunne nu med større fordel afsætte såvel egen avl som bøndernes landgilde- og tiendekorn til gode priser. Mindre *køb* af korn, navnlig til udsæd, forekom især i misvækstår og da til priser over det normale. Men ved nyopdyrkning og en efterhånden intensiveret drift, som kostede bønderne mere hoveriarbejde, lykkedes det hovedgårdene at forøge kornproduktionen med en voksende bybefolkning og Sydnorge som storaftagere.

Studeholdet på hovedgårdene havde en storhedstid før 1650, men kun i Jylland vedblev det at være en meget vigtig produktionsgren. Øernes godsejere opgav i stor udstrækning at opdrætte staldfedede øksne til eksport; i en kort periode i 1700-tallet fik afsætning af saltet oksekød større betydning. Handelen med disse produkter blev reguleret; der var perioder med eksportforbud samt markeds- og transportrestriktioner i forbindelse med kvægpest (1745–53 udstedtes fem forordninger herom). Godsejerne kunne i perioden 1701–47 glæde sig ved fri eksport af græsøksne (fodret på græs); tolden var den samme for stald- og græsøksne. En

forordning af 1681 gav ejere og forpagtere af private sædegårde staldningsret for så mange stude, som de kunne stalde på egen avl og tiendekorn. Hverken proprietærer eller borgere måtte tilforhandle sig foder af bønderne, der ikke skulle miste gødning, som de kunne have hårdt brug for til deres fæstejorders dyrkning. Ved en forordning af 1702 udformedes et »indberetningssystem«, der pålagde proprietærer og andre at indberette til amtmændene, hvor mange stude de ville stalde vinteren over. Udførslen skulle kun være tilladt ved 15 byer (havne). Også med græsøksne førtes kontrol, og eksporten af fedestude var tidsmæssigt begrænset.

Mejeribrug (hollænderier) fandtes især ved hovedgårde på Øerne. De var af meget varierende størrelse og ofte særskilt bortforpagtede. Under normale forhold gav salg af mejeriprodukter (smør og ost) til København og købstæderne betydelige indtægter, men navnlig prisen på fynsk smør, der visse år lå højest, varierede stærkt, også udenfor kvægsyge-perioder, hvor smørret praktisk talt forsvandt fra torvene. Godt betalt var ligeledes fynsk ost, men prismæssigt kunne den ikke konkurrere med den holstenske.

Interessen for *hesteavl* på hovedgården var stigende, selv om hofstutterierne stadig var førende. Enevoldsherskeren havde forøvrigt siden 1693 påbudt godsejerne at holde stutier; storbesiddere skulle have 10–12 gode følhopper, andre godsejere mindre, helt ned til 2, et antal, som det også var præster og fogder pålagt at holde. Hverken svine- eller fåreholdet var af større betydning for hovedgårdsdriften. Svineavlen blev reduceret, da skovene efterhånden svandt ind, og fårehold var fremfor alt bøndernes sag.

Gårdbrugere. Tyngdepunktet i bondesamfundet var og blev gårdmændene, selv om husmandsbefolkningen efterhånden blev den talstærkeste i mange sogne på Øerne og en del i Jylland. Det lille antal gårde, der ca. 1720–60 blev direkte underlagt storbrug, kunne m.h.t. dyrket areal rigeligt opvejes af de jorder, som fæstebønder i samme periode indvandt ved nyopdyrkning i udmark og hede, i skov og mose, det fremgår blot ikke af hartkornsarealet. Steensberg og Rise Hansen beregnede, at det dyrkede areal i tre landsbyer i det antvorskovske rytterdistrikt 1682–1768 voksede med fra 9 til 25 %, og uden tvivl skete mindst halvdelen af nyopdyrknin-gen i de førnævnte 40 år. Fremgangen i mange jyske hedeegne var næppe mindre. Men nyjorderne, der ofte lå langt fra landsbyerne, fik tilført langt færre gødnings-stoffer; selv på de længe dyrkede agre gik bonitetsudviklingen langsomt. Hvor »havrejord« blev fravristet heden, var udbyttet undertiden så ringe, at det indvundne atter fik lov til at springe i lyng. Men på den anden side betød ødegårdenes tilbagetog genopdyrkning af de talrige ødejordsstrimler, der gennem det meste af perioden 1660–1720 havde formindsket udbyttet af en mængde landsbyers kornvange. Og øget kornavl gav også betingelser for bedre kvæghold i de år – heldigvis de fleste – hvor kvægpesten ikke ødelagde den mest indbringende del af besætningerne.

Gårdbrugernes *høstudbytte* vil næppe kunne beregnes ved hjælp af en bestemt metode. Ret nærliggende ville det være at gå ud fra tiendeopgørelser, men i reglen vil det dreje sig om en enkelt tiende (konge- eller kirketiende, eventuelt præstetienden), altså $\frac{1}{30}$ af det formodede høstudbytte. Rent bortset fra, at dette kilde-materiale næppe er omfattende nok, er 30-doblingen altfor usikker. Et bedre udgangspunkt har Sigurd Jensen villet finde i foldberegninger på grundlag af skifter foretaget lige efter høst, hvor både den indhøstede sæd og udsæden er anført (men det bør være udsæden året før, idet man ikke kan gå ud fra, at der blev sået lige meget hvert år). Man tør snarere regne med, at udsædsangivelser, der forekommer i synsforretninger, er en slags gennemsnitsberegninger over, hvad bonden har sået »det ene år med det andet«. Oplysninger om *udsæd* må gennemgående anses for mere pålidelige end beregninger af foldudbytte, men der er ofte nogen forskel på bondeskifternes tal og dem, man møder i syns- eller beskrivelsesforretninger. Som eksempel kan nævnes, at på Vordingborg rytterdistrikt, hvor udsæd anført i skifter i foråret 1739 kan sammenlignes med udsædsangivelser i beskrivelsesforretninger på de samme gårde i 44 tilfælde (tdr. udsæd for hver kornsort sammenholdt). Kun ved 8 gårde var der fuld overensstemmelse, i 31 tilfælde forekom de højeste tal ved skifteforretningerne. Men afvigelserne var små, gennemsnitligt lå skifternes udsædsmængde kun 6 % over beskrivelsesforretningernes. Det var tallene for byg og havre (vårsæd) der nærmede de to rækker udsædsangivelser til hinanden, hvilket *kan* betyde, at det til udsæd bestemte kornkvantum reduceres, når skifte-tidspunktet ligger tæt op ad datoen for godssynet, og den faktiske udsæd har været endnu mindre! Sammenlignes udsædstal i skifter fra en række år på begge sider af 1739, viser afvigelserne sig også her ret små. Desværre forekommer skifte-oplysninger om udsæd fra o. 1745 kun spredt, men tendensen går i retning af en udsædsstigning højere end den, som beskrivelsesforretningen på ryttergodset 1768 lader formode. Derimod tør man ikke slutte noget sikkert ud fra de forskellige kvanta lånekorn, bønder modtog til udsæd. Lånene skete ofte under unormale forhold, hvor bonden måtte nøjes med en mindre udsæd end andre år. I skifteforretninger hedder det undertiden, at udsæden burde have været større end den anførte. Fra trevangsbrugets områder kan man undtagelsesvis få oplysninger, der klart viser, at udsæden varierer indenfor treårsperioden som følge af markernes (vangelnes) forskellige størrelse (Næsbyholm-Bavelse). Man har naturligvis ingen sikkerhed for, at den i synsforretninger anførte udsæd nøje svarede til, hvad der virkelig blev sået. Som antydet var der fare for, at gårdbrugere »forgreb sig« på sædekornet, når det ud på foråret svandt i beholdningerne af fødekorn. At mere velstillede bønder visse steder fik lånekorn, kan skyldes, at godsstyrelsen ville sikre sig en *tilstrækkelig* udsæd, muligt også af bedre kvalitet end bondens eget opbevarede korn.

Kornprisstigningen måtte opmuntre gårdbrugerne til at så mere, navnlig af de kornsorter, der blev bedst betalt, men ganske vist kunne prisen variere uberegneligt fra det ene år til det andet. Under den livlige diskussion efter 1755 om, hvad

der var fordelagtigst: høje, middelhøje eller lave kornpriser, blev ret forskellige synspunkter fremført. Blandt argumenterne var henvisningen til at høje priser på korn *tvang* daglejere til at arbejde! Når ikke mindst havre-udsæden blev betydeligere, må dette formentlig sættes i forbindelse med nyopdyrkning, og det må erindres, at 1 tønne udsæd af havre kun svarede til et areal godt halvt så stort som det med 1 td. rug eller byg besåede.

Foldudbyttet kan ikke beregnes, men det tør med rimelighed antages, at det for de tre hovedkornsorter under ét lå lidt over 4, højest for byg, lavest for havre, men der var store forskelle endog indenfor den enkelte landsbymark. Det er sandsynligt, at de forbedrede driftsmetoder, der var indført på adskillige hovedgårde, stillede stordriften noget gunstigere end bondebruget m.h.t. høstudbytte. Men samtidig kan det have haft sin betydning, at bonden ved hjemmebruget var personligt interesseret i udbyttet.

Kreaturholdets størrelse belyses bedst i de talrige skifter og mere spredt forekommende synsforretninger. Der kunne indenfor en landsby forekomme påfaldende forskelle, der ikke lader sig forklare alene ud fra hartkornsstørrelser eller udnyttet jordareal. Med visse forbehold kan man her benytte de omfattende synsforretninger fra ryttergodsdistrikter. Her skal anføres et eksempel fra Frederiksborg amt umiddelbart før den behandlede periodes begyndelse, nemlig hovedkrigs- og portionsjordebogens oplysninger om de 17 landsbyer, hvis forhold indgår i fæsteundersøgelsen. De kan opdeles i 3 store landsbyer med ialt 66 gårde (67 gårdbeboere), 6 middelstore byer med fra 10 til 14 gårde, ialt 71 (73 beboere), og 8 små byer med 3–8 gårde, ialt 44 (48 brugere). Først anføres *gennemsnitsberegninger over husdyr*: heste, stude, køer, ungkreaturer og får (antal svin er ikke anført). Det giver for de 3 nævnte grupper i den anførte orden følgende antal (med 1 decimal), og for hver gruppe anføres de »karakterer«, gårdbrugerne har fået: god, »temmelig« (ret god), mådelig (middelgod) og slet. Kreaturholdets størrelse har haft betydning for karaktergivingen.

	h	st	k	u	f	god	tml.	mdl.	slet
I Store landsbyer	6,7	1,2	3,0	2,2	7,3	18	15	23	11
II Middelstore landsbyer	6,4	1,1	2,8	2,5	7,4	16	11	29	17
III Små landsbyer	6,5	0,8	3,7	2,5	9,1	18	9	8	13

M.h.t. I og II er der ingen påfaldende forskel på kvægholdenes størrelse, men de små landsbyers gårdmænd ligger i spidsen, hvad angår ko- og fårehold, mens de har lidt færre stude. Det kan overraske, at der er forholdsvis mange »gode« såvel som »slette« gårdbrugere i gruppe III, men ret få af de sidste i de store landsbyer. Af større interesse er forskellen på hornkvægbestanden hos »gode« og »temmelig« gode gårdbrugere på den ene side, »slette« på den anden. Af de sidste indgår kun fæstere med betydeligt hartkorn i gennemsnitsberegningen. Studeholdet androg 2,0 og 1,2 overfor kun 0,2 (ganske få »slette« bønder holdt stude), koholdet 4,3 og

3,4 mod 2,0 stkr. hos de »slette«, og forholdet var omtrent det samme, hvad ungvæg angik: 3,7 og 2,5 overfor 1,3 stkr. Hornkvægbestanden hos de »gode« gårdbrugere var 10 stkr., mens »temmelig« stod for 7,2 og »slet« for kun 3,5 stkr., i den sidste gruppe forekom samtidig voksende restancer og mange gårdforsiddelser. Det er ikke tilfældigt, når fæstebønderne i disse landsbyer og formentlig i det meste af amtet i tiden efter 1720 gennemgående var ret unge.

Skifternes kreaturantal må anses for mere pålidelige end synsforretningernes, der ofte hviler på et skøn, f.eks. når samtlige gårde i en landsby anføres med samme antal heste, skønt skifter fra omtrent samme tid giver et mere detaljeret billede. Alligevel er *hesteholdet* antagelig det, der stemmer bedst overens i de to kildegrupper, når bortses fra, at plage og føl i reglen ikke nævnes ved syns- og beskrivelsesforretninger. De fleste bønder forrettede hoveri, og det kan ikke undre, at antallet af heste (overvejende »plovbæster«, ofte dog desuden et par »vognheste« til kørsel på vejene) syntes stigende fra 6–7 til snarere 8–9 på en middelstor sjællandsk bondegård; på Gisselfeld anføres i 1755 endog 10 i gennemsnit pr. fæster. I de fleste egne af Jylland var hesteantallet ligesom gårdstørrelsen gennemgående mindre, men hornkvæg og fårebesætningen relativt større.

Ud fra tallene i en række syns- og beskrivelsesforretninger har man anset *studeholdet* på østdanske bøndergårde for betydningsløst. Men hvor skifterne udskiller stude (vel i reglen ungstude) fra »ungnød« ændres billedet. På det vordingborgske rytterdistrikt, hvor det årlige antal skifter i gårdmandsboer ofte lå over 30, var det gennemsnitlige antal stude år efter år 1,5 pr. gård, og trods det dybe fald i pestperioderne efter 1745 nåede det sidst i 1750erne netop samme størrelse ved de kendte skifter (skiftematerialet er mindre; beskrivelsesforretningen 1768 anfører ikke stude). *Antallet af køer* synes i 1720'erne at være mindst 4, men i årene o. 1740 lidt færre. Den store kvægpest bragte en tid gennemsnitstallene for såvel køer som ungvæskreaturer ned på 0,3; for begge grupper hornkvæg var gennemsnittet dog allerede i 1748 hævet til 2,1 og nærmede sig i slutningen af 1750erne for køernes vedkommende det tidligere forhold, 4 pr. gård, mens *ungnød-antallet* i modsætning til tidligere lå noget højere. Bemærkelsesværdigt nok steg antallet af *får* fra 7–8 o. 1740 til oftest 10–12 efter kvægpestårene og *svineholdet* fra 10–11 til nærmere 15 pr. gård. Det var naturligt, at bønderne søgte at udnytte en del af den normale kreaturgræsning ved forøget fåre- og svinehold. På den jyske halvø med dens udstrakte hedeegne var fåreholdet større, navnlig i forhold til gårdhartkornet. Det kunne på en større bondegård undtagelsesvis nå op på 50 stkr. Beregninger over antal mindre husdyr er vanskelige; på visse årstider kan lam være medregnet, og ret usikre betegnelser som »ungsvin« (svin blev indtil 3 år gamle), »sommergrise« og »fjorkalve« forekommer.

De fleste bønder opgav utvivlsomt for få husdyr, når anledningen var skattepålæg. Hverken præster eller ridefogder kan antages at have ført nogen effektiv kontrol. Anderledes ved *skifteforretningerne*, hvor både heste og større hornkvæg meget ofte blev angivet med hårfarve eller særegne træk, heste i reglen også ved

alder. Det hænder, at »forglemte« kvæg er tilføjet senere i skifteforretningen eller angives som savnet. På den anden side kan man ikke se bort fra, at mange af de dårligste boer (forsiddergårde) ikke er indført i skifteprotokollerne, og det er sandsynligt, at en del hornkvæg og får, måske også heste, på adskillige gårdbrug tilhørte aftægtsfolk, voksne børn eller tjenestefolk.

Landarbejderhusmænd. I hovedtræk har de gifte husmænds og indersters kår gennem 1700-tallet formet sig som skildret i det foregående (s. 140 ff.). Men deres antal voksede betydeligt, især på Sjælland, og kilderne kan efter 1720 give langt flere oplysninger om deres erhvervsforhold. Mens håndværkerhusmænd i reglen hørte til de relativt velstillede husbeboere, blev de gifte landarbejdere, hvis store flertal var fæstehusmænd, mere end nogen anden arbejdende befolkningsgruppe udsat for et socialt tryk. Godsejerne havde en afgjort interesse i at holde gårdene besat og sikre dem den nødvendige faste arbejdskraft (tjenestekarlene udgjorde jo samtidig størstedelen af »det unge mandskab«, de værnepligtige). Husmændene var den »løse« arbejdskraft, efterspurgt i landbrugets travle sæsoner, navnlig i gode høstår, men ikke videre mobil, selv om stavnsbåndet og fæsteforholdet strengt taget kun bandt personer, sjældnere pålagde husmanden arbejdsforpligtelser, bortset fra ugedagsarbejde. I landsbyer med flere lodsejere kunne husmændene vel i reglen søge arbejde hos gårdfæstere under et andet gods, men der var herskaber, som ønskede at regulere også dette forhold. Den myndige og dygtige Christiane Hoppe, der som enke i 29 år ejede Harridslevgård på Nordfyn, anførte 1755 i en betænkning, at husmænd, der forrettede 1 à 2 ugedage for herskabet, »dem kunne det tillades at tage tjeneste hos en bonde 2, 3 eller 4 dage om ugen, dog at han efter indfæstning [antagelig: efter at have fæstet hus] tjener bonden et år og forretter nogle dages arbejde hver uge, ligesom de derom kan blive enige, og så længe en husmand kan få tjeneste på det gods, hvor han bor, må han ej tage tjeneste på andres gods«. Man kan ikke se bort fra, at husmænd har rejst lønkrav, som gav gårdmænd anledning til at beklage sig overfor herskabet eller stedlige myndigheder. Det er dog ikke sandsynligt, at gifte landarbejdere i større udstrækning har søgt at drage fordel af gårdbrugeres midlertidige mangel på arbejdskraft. Det kunne hævne sig. I et af de talrige indlæg i den økonomiske debat efter 1755 anføres et karakteristisk eksempel. Meddelelsen har været ude for, at en husmand krævede en efter arbejdsgiverens mening urimeligt høj betaling for et stykke akkordarbejde, som han derfor ikke fik, før han senere – i en arbejdsløshedperiode – tilbød at udføre det for kosten alene! Tidstypisk nok er det især landarbejderens »dovenskab« i en tid, hvor han uden stor anstrengelse kunne skaffe sig føden, der giver anledning til moraliseren.

Den gifte landarbejders vigtigste indtjeningsmuligheder beroede på 1. dagløn til forskellige årstider, 2. fast tjeneste visse dage om ugen i (en del af) sommerhalvåret, 3. akkordarbejder, især i vinterhalvåret og m.h.t. tærskning. Formentlig fik husmanden oftest kosten på bondegården, og som hovbud for bonden sin andel af

madposen. Sikkert er det, at husmanden og hans kone ved at arbejde på egen kost kun fik ca. den dobbelte dagløn. *Arbejdsakkorder*, der gav løn i form af naturalier (især korn), betød ikke altid en større indtægt omregnet i penge, men husmandsfamilien skulle jo leve af naturalierne, normalt ikke sælge dem. Med tjenestekarle, der (ulovligt) modtog naturløn, forholdt det sig anderledes.

Dagløn var ikke, som V. Falbe Hansen antog, uændret til henimod år 1800, fremgår det af godsregnskaber og bondeskifter. Det var kun naturligt, at stigende kornpriser i forbindelse med udbredt naturløn fik indflydelse på daglønnen. På det vestsjællandske gods Birkholm (Løvenborg) kan det konstateres, at en daglejer på egen kost indtil o. 1755 fik 12 skilling, men senest fra 1757–58 16 sk. pr. dag. En tilsvarende lønstigning kan næsten samtidigt noteres på Selsø gods i Hornsherred og på Sorø akademis godser kort efter 1760. Arbejderens alder og evner, men også arbejdets art kunne dog bevirke, at nogle »daglønnere« fik ringere løn end den almindelige. Tærskning var et hårdt job, men ofte vellønnet. I 1724 fik to tærskere på Aggersvold i Vestsjælland henholdsvis 13 og 15 sk. pr. dag, den ene dog i nogle dage kun 5 sk. og kosten. Daglønnen var som venteligt højest i Nordsjælland (hvor som nævnt kornpriserne lå højere end i det øvrige land); allerede før 1740 forekom her en dagløn på 8 sk. og kosten, samt 14–16 sk. på egen kost. For tiden indtil 1755 var den i andre egne af Sjælland og på Fyn 4–6 sk. for mænd, 3–4 for kvinder, og for mænd på egen kost 12 sk. I Jylland var daglønnen væsentligt lavere, oftest vel 8 skilling på egen kost.

Pengelønnens svingende købekraft og det varierende høstudbytte måtte gøre såvel husmænd som gårdbrugere interesserede i *naturallønninger*. Aftaler om sommertjeneste måtte jo træffes på et tidspunkt, hvor høstresultatet ikke kunne forudses, og husmanden var derfor relativt bedst stillet i dårlige høstår, hvor han havde betinget sig visse tdr. korn og bortfæstet sig for de fleste af ugens dage. Blev høstudbyttet godt, men landarbejderen kun havde akkorderet om 1 à 2 dages arbejde pr. uge, kunne han dog have det held, at arbejdstilbudene i høsttiden blev flere end normalt, og mange dage med god dagløn ville sætte ham i stand til at købe korn, der netop som følge af den store høst kunne fås til en rimelig pris senere på året og om vinteren. I »dyre« år var det vigtigt for husmanden også ved tærskning at opnå en arbejdsfortjeneste i naturalier, almindeligvis hver 24. skæppe aftærsket korn foruden kosten på arbejdsstedet. Størst var fortjenesten på bøndergårde, der ikke havde tjenestekarle om vinteren og dog var forpligtet til hovtærskning 1 dag om ugen. Sandsynligvis havde kun de færreste gifte landarbejdere så betydelige naturalindtægter, at en familie kunne leve deraf i vinterhalvåret. Meget vigtigt var det derfor, om en husmand som en del af lønnen for sommertjeneste fik ret til at sæ et par skæpper sæd i bondens jord, idet han selv gødede de pågældende jordstykker med »sammensparet« kreaturgødning, ofte blandet med aske, strå, tørvesmuld m.m. Husmanden høstede som regel »de 2 første halme« (afgrøder), og nødvendigheden bød, at landarbejderen også sikrede sig trækraft hos bonden såvel til pløjning og harvning af jordstykket som til hjemkørsel af kornnegene, af 1 à 2 læs

hø til kreaturfoder samt af tørv eller andet brændsel. En fynsk godsejer fandt det ikke synderligt tyngende for en gårdmand at overlade andre nogen jord, som han ikke selv formåede at beså, »især [da] husmanden får gerne den allersletteste«. Samme herremand ville mene, at husmanden tilmed som regel forbedrede jorden med gødning, før fæstebonden atter overtog den.

Husmænds kreaturhold. Før kvægpesten i sidste halvdel af 1740'erne synes de fleste husmænd at have haft mindst 1 ko, i Jylland ofte 2, men efter den tid holdt langt færre hornkvæg. Hestehold af betydning havde et lille antal husmænd, navnlig bosat i skovegne, f.eks. på Jægerspris og Hørsholm godser, hvor kørsel med brænde eller trækul til hovedstaden kunne give indtægter. Ret få husmænd holdt svin, men af får havde de fleste omtrent halvt så mange som gårdmændene. Husmænd uden jord i bymarken måtte betale for græsning og andet foder med penge eller arbejdsydelse. Da kvægpest-perioder reducerede kvægbesætningerne, kunne gårdbrugere uden større afsavn give husmænd lov at græsse flere får og gæs på overdrev og fællede. Efter 1750 blev det anderledes; gårdmændene søgte at bringe deres kvægbesætninger op på normal størrelse, og husmændenes udnyttelse af græsningsen, som de måtte ønske at bevare, blev atter mindre velset. Dette var uden tvivl baggrunden for de forslag, kammerråd N. Bang, forvalter på krongodset i Ods herred, i maj 1755 tilstillede stiftamtmanden i anledning af, at en del husmænd i herredet ansøgte om at få jord og eng til vederlag for det arbejde, de udførte for bønderne. Bang fastslog, at husmændenes fæstebreve ikke tillod noget sådant. Husmændene havde »i nogle år og særdeles siden kvægdøden tilsnegen sig den frihed at tillægge sig kreaturer, at gøde, pløje og så samt høste en del [af] bøndernes jorder og enge og græsse deres kreaturer på bøndernes græsgang«. Men forvalteren protesterede mod husmændenes forsøg på at »foreskrive bønderne love«, bl.a. med krav om markjord og eng fra deres gårde. Inspireret af nogle bønders klage anførte Bang, at husmændene beholdt deres børn hjemme hos sig »i lediggang«, medmindre de fik den høje løn, de forlangte. Det havde til følge, at formuende bønder i stedet fæstede flere tjenestefolk; den store efterspørgsel efter fast arbejdskraft drev da lønningerne i vejret og medførte en anden og næsten værre »uorden« (se afsnittet »Tjenestefolk«).

Forvalter Bang havde straks indset, at uordenen især skyldtes bøndernes egne forhold, og han foreholdt dem derfor bl.a. det utiladelige og strafbare i at lade nogen anden bruge fæstegårdens jordtilliggende og i at huse indsidere uden herskabets tilladelse. Bang erkendte samtidig, at en fæstehusmand med kone og børn umuligt kunne leve af, hvad han fik i dagløn. Men ingen husmand burde holde køer eller under noget påskud høste på bøndernes jorder. Bangs forslag gik ud på, at det ved kgl. resolution skulle være enhver husmand tilladt at sikre sig foder og græsning til 6 får og 2 gæs, ikke mere. I den følgende tid fik stiftamtmand og amtmænd samt et stort antal godsejere og forvaltere (ridefogder) lejlighed til at udtale sig såvel om dette som om Bangs mere udførlige forslag vedrørende tjenestefolkenes forhold.

I almindelighed var amtmændene i deres betænkninger tilbøjelige til at understrege Danske Lovs forbud mod at bortleje eller -fæste gårdenes jorder uden tilladelse fra herskabet (ejereren), men enkelte ville samtidig mene, at husmændene havde brug for et større kreaturhold, end Bang ønskede fastsat. Blandt de godsejere og ridefogder, der udtalte sig, var der divergerende opfattelser. Adskillige var utvivlsomt påvirket af Bangs udgangspunkt: at en del husmænd stillede krav, der kunne karakteriseres som et overgreb mod de fattigste fæstebønder; de havde svært ved at skaffe sig landbrugsmedhjælpere og måtte derfor gøre lønmæssige indrømmelser, som yderligere svækkede deres økonomi, til skade også for godsejerne. Andre viste større medfølelse med landarbejderfamilierne. I Nordsjælland var antallet af husbeboere stort, hvilket måtte medføre skærpet konkurrence på det lokale arbejdsmarked. Derfor foreslog amtmand F. C. von Gram (Frederiksborg og Kronborg amter), at en husmand mod betaling skulle kunne få græsning til »højt« 1 ko, 6 får, 3 svin og 2 gæs, faktisk mere end det dobbelte af, hvad Bang gik ind for; en indsidder burde dog nøjes med 4 får og 2 gæs. Andre indtog et mellemstandpunkt eller mente, at den gældende lovgivning (især Danske Lov 3-13-30) og den almindelige praksis, hvorefter gårdmænd og husmænd kom overens om vilkårene, var fyldestgørende.

Afvisende overfor husmændenes krav var bl.a. godsinspektør C. Hviid (Sorø akademis gods og baroniet Holberg). Han påstod, at adskillige håndværkerhusmænd i jordløse huse fik foder og græsning til flere kreaturer end mangan bonde. Vel var det forbudt andre at gødske, så og høste på en fæstebondens jord, »men bonden og husmanden ved så fordelagtig at omgås dermed, at det faktisk ikke er muligt at komme i tide efter det«. Selv om ulovlig sæd blev fundet hos en husmand, kunne denne knibe udenom og påstå, at han med husbondens tilladelse havde fået den fra et andet gods. Hviid ønskede forbud mod, at nogen bonde pro forma tog husmandskreaturer på græsning eller foder, ligesom det skulle være jordløse husmænd og håndværkere forbudt at have mere end 5 à 6 får og 1 gås med unger »på bondens græsgang«. Andre betænkninger ville give en husmand valget imellem at holde en ko eller nogle får og et par gæs, men ikke større kreaturhold, end at det kunne få vinterfoder fra et vænge med udsæd »og dertil nyde græs på bøndernes overdrev eller skoven om sommeren« (Nygård på Møn). Landsdommer Brabrand, Sonnerup, fandt det betænkeligt at forpligte gårdmænd til at græsse får og gæs for husmændene. De arbejdsomme og ædruelige kunne meget vel tjene til livets ophold. »At de dovne og til fylderier hengivne undertiden lider mangel, behøver ingen at bekymre sig om«. Men der var også godsejerrepræsentanter, der – ud fra en erkendelse af, at ingen husmand kunne forsørge en familie ved at arbejde for bonden – anså visse græsningsrettigheder for afgjort nødvendige. En fynsk amtmand henviste til, at bønder med mere græsning end til egen kvægbesætning jo helt lovligt kunne sætte andres kvæg derpå, »og husmænd er ikke så indskrænkede, at de ikke får græs og foder til købs, når de er flittige og arbejdsomme«. C. Rantzau på Brahesborg var ligesom adskillige andre besiddere klar over, at en fæstehus-

mands familie ikke kunne leve af mandens dagløn, og bifaldt derfor et forslag om, at bønderne måtte lade alle husmænd få foder til 6 får og leje græsning til 6 får og 2 gæs.

Også i Jylland var meningerne delte. Stiftamtmanden i Ribe fandt nye anordninger overflødige, når blot de gældende blev overholdt. Amtmand F. L. von Woyda i Skanderborg var ikke uenig heri, men iøvrigt af den anskuelse, at såvel bonden som husmanden befandt sig bedst, »når det går, som de selv kan forenes«. Stiftamtmanden på Ålborg slot oplyste, at der i mange nordjyske landsbyer var flere husmænd end gårdmænd. Hvor der ikke fandtes heder, og gårdbrugerne derfor måtte udlægge agre til græsning også for deres egne får, burde husmænd betale 6 sk. pr. får i græspenge. Havde husmænd hartkorn, måtte det beregnes, hvor mange kreaturer de kunne holde, og gårdmænd burde ikke forpligtes til at overlade husmænd foder. Peder Rosenørn på Katholm mente, at husbeboerne måtte kunne skaffe sig det mod »små villigheder« (tjenester). Stiftamtmanden i Århus udtalte sig *mod* at fastsætte et bestemt antal får og gæs for enhver husmand, som Bang foreslog. Græsningens beskaffenhed og antallene af gårdmænd og husmænd burde være afgørende, men helst måtte det have sit forblivende ved bestemmelserne i hver landsbys vider og vedtægter. Selv om nye jordløse huses beboere blev nægtet lod og del i byvedtægterne, nød de dog underhånden foder og græsning hos bønderne for betaling i penge eller arbejde, og dette måtte godsejerne se gennem fingre med, erklærede stiftamtmanden. På linie hermed skrev ejeren af Løvenholm om husmænds kreaturgræsning: ». . . . overalt ser enhver husbond vel derhen [d.v.s. sørger for], at husmændene efter mulighed dermed bliver tjent«.

Husmandsstandens sociale placering. Betænkninger vedrørende husmænds behov for og ret til kreaturgræsning kom næsten uundgåeligt ind på et problem af endnu større social betydning. Det måtte stå enhver landbrugskyndig klart, at antallet af fæstehusmænd var stigende, mens gårdmandsstanden snarest var i tilbagegang. De negative følger af denne udvikling er ofte blevet fremhævet i samtiden og i eftertidens landbohistoriske skildringer. Her var tilsyneladende et område, hvor herremænds og gårdbrugerens interesser kunne mødes. De fleste husmænd kun havde en kålhav eller i hvert fald meget lidt landbrugsjord i fæste (selvejere var jo kun få), måtte en voksende andel af landbrugsproduktionen på bøndergårdene indgå i husmandsbefolkningens nødvendige forbrug. Lovforbud mod lønnesæd og visse landsbyvedtægters forsøg på at begrænse dette forbrug var dømt til at mislykkes. I modsat fald ville en stor del af de fattigste landboer være tvunget ned under sultegrænsen. At selv den dårligst stillede landbefolkning var bedre beskyttet mod hungerkatastrofer i Danmark end i andre nordiske lande, må ses i forbindelse med det danske landbrugs overskudsproduktion af korn og mejeriprodukter. Normalt var det ikke nødvendigt at indføre korn. Men selv i »dyre« år var der momenter, der modvirkede en fuldstændig proletarisering af landarbejderhusmændene. Familieforbindelser og ofte et erhvervsmæssigt kredsløb indenfor den enkeltes liv var

med til at udvikle et fællesskab, der strakte sig videre, end det kan udlæses af landsbyvedtægter. Mangen karl, der var født på en fæstegård, måtte som gift mand starte i en indsidderstue for senere at blive husfæster og derefter, når en måske af ham selv uønsket lejlighed bød det, fæster af en gård (ofte en forsiddergård), i hvis aftægtsstue han havde håb om at ende sine dage, navnlig jo hvis en søn eller svigersøn blev hans efterfølger som gårdfæster. Havde han flere børn var der – som talrige skifteforretninger viser – stor sandsynlighed for, at både husmands- og gårdmandsstand var repræsenteret i den næste generation.

Overgangen fra gårdmands- til husmandstilværelse eller omvendt var sikkert livligst på den sjællandske øgruppe. Præsten i Sørbymagle-Kirkerup kunne i perioden 1720–31 i kirkebogen omtale 14 gårdmænd, der endte som husmænd eller indsiddere, to af dem dog som aftægtsfolk på gården hos en søn; 7 afdøde husmænd havde i sin tid fæstet gård, men to af disse blev atter husmænd, og 7 fæstehusmænd døde som inderster. En af de 14 gårdmænd, der senere blev husmænd, oplevede at se tre sønner fæste gård, men også at de alle blev gårdforsiddere. – Fra næsten samme egn, Store Valby nordvest for Slagelse, har Axel Steensberg indgående skildret ikke blot 17 landsbygårdes økonomiske forhold, men også undersøgt fæsteforhold i henved 100 år, før landsbyen i 1774 blev nedlagt. De fleste fæsterskifter har kunnet oplyses, men typiske er de næppe, selv efter sjællandske forhold. Ved ca. 80 fæsteforandringer (i enkelte tilfælde var der to fæstere samtidig ved gård) forekom mindst 23 forsiddelser, hvortil dog må lægges et ukendt antal fæstere, der kun sad ved gård 1 à 2 år, samt enkelte uden fæstebrev. 11 husmænd og 4 indsiddere ses at have fæstet gård, mens kun 5–6 fhv. gårdmænd udtrykkeligt er nævnt som husmænd eller indsiddere, men hertil må utvivlsomt føjes det store flertal af gårdforsiddere; enkelte af disse var iøvrigt rømt. En del husmænd endte som indsiddere, men uvist hvor mange. Bemærkelsesværdigt er det, at mindst 33 af om ved 100 fæstere sad ved gård til deres død, skønt adskillige af dem ligesom gårdfæsterflertallet havde store restancer. Med sikkerhed tør man gå ud fra, at i en landsby med så hyppige omskiftelser har gårdmands- og husmandsfamilier haft megen kontakt med hinanden, og bl.a. må man antage, at de fleste unge mænd (ofte soldater), der blev sat til forsiddergårde, kom fra husmandshjem.

Tjenestefolk. Set fra godsstyrelsens synspunkt var det naturligvis vigtigt, at gårdbrugerne forstod at udnytte den forhåndenværende arbejdskraft. Problemerne var navnlig, om man kunne sikre sig, at karlene ikke forlod fødegodset uden herskabets tilladelse (stavnsbåndslovens hensigt), at de virkelig tog fast tjeneste og fik en passende løn, som regel en pengeløn, mens forbudet mod lønnesæd blev indskærpet. Det sidste kunne diskuteres, og det samme gjaldt et eventuelt påbud om helårstjeneste.

Karlelønnen var blevet fastsat ved en forordning af 27. decbr. 1701 og langtfra ens i de forskellige dele af kongeriget. Den skulle i sletdaler (à 4 mk.) udgøre:

	helkarl	»noget ringere«	halvkarl
Sjællands stift	20	15–16	10–12
Fyn	20	18	16
Løll.-Falster	20–22	16–20	14–15
Ribe og Århus stifter	16–18	11–14	7–9
Viborg stift	12–14	8,10–12	5–7
Vendsyssel	12–14	10–12	6–7
Thy, Mors, Han hrd.	14–16	8,10–12	6–8

I praksis rettede lønnen sig utvivlsomt mere efter karlens dygtighed end efter hans alder. Et par træk er bemærkelsesværdige: gårdbrugernes hjemmевærende børn fik i almindelighed ingen egentlig løn, men naturligvis føde og klæder, enkelte andre fornødenheder og – hvad der kunne være det vigtigste – en ikke ringe udsigt til, at søn kunne afløse far som gårdfæster og forældrene opnå aftægt på gården. De betydelige lønforskelle svarede formentlig nogenlunde til kornpriserne i de forskellige landsdele. For Sjællands vedkommende må dog bemærkes, at det såkaldte kirkekøb (se ovenfor s. 240 f.) sandsynligvis var mere afgørende for karlelønnens størrelse i de fleste amter. Indenfor et stort nordsjællandsk område og dele af Midtsjælland lå lønnen på højde med den sjællandske kapitelstakst, som hovedsageligt blev bestemt af de høje priser, der kunne opnås ved at afsætte kornet i København eller Helsingør. Tilsvarende forhold gjorde sig gældende i nærheden af større købstæder eller gode ladepladser i det øvrige land.

Pigelønnen var ikke fastsat i nogen forordning, men modtog en tjenestepige pengeløn, var denne, såvidt skifteforretninger oplyser, næppe mere end det halve af karlelønnen. Ofte synes pigerne at have fået en væsentlig del af lønnen i naturalier. Fra Midtfyn nævnes o. 1755, at en »fuldkommen kvind« (altså svarende til en helkarl) foruden 4 sletdaler kunne betinge sig »land til hørfrø at så og mere sæd, uld, lærred, hvergarn, trækoppe, samt frihed for adskilligt arbejde«. Det tilføjes, at hvis pigernes løn blev fastsat ligesom karlenes, og de måtte blive på godserne, hvor de var, til de blev gift, »ophørte det løbende [omkringsflyttende] såvel som deres accord af sig selv, og da blev de stadig[e] i tjeneste«. Der var tydeligt nok fra visse godsejeres side utilfredshed med, at kvinder ikke var stavnsbundne (se nedenfor).

»Til at holde tjenestefolk i orden og tømme på landet« foreslog den førnævnte forvalter N. Bang en række tillæg til gældende lov. Ingen landsoldat skulle uden herskabets skriftlige tilladelse kunne fæste sig ud af det gods, han gik soldat for. Ingen gårdmand måtte beholde flere børn hjemme end nødvendigt »til hans avls og brugs fortsættelse«, men de skulle tjene på fødegodset, medmindre herskabet tillod andet. Husmænds og indersters børn skulle alle tjene andre; dog kunne svagelige forældre beholde et barn hos sig. »Går forældrene herimod, da [skal de] have deres fæste forbrudt og børnene at straffes som løsgængere efter loven«. Til dette forslag bemærkede adskillige godsejere, at her ikke forelå noget problem, medmindre

bonden var formuende og ville give børnene en bedre opfostring: »Er bonden fattig, tilsiger nøden, at børnene skal ud og tjene« (Slumstrupgård i Vestjylland). Derimod blev der i flere betænkninger argumenteret mod en bestemmelse om, at børnene absolut skulle have løn, »sligt var at hjælpe til at ruinere bonden, som fattig på alle ting er dog mest fattig på penge«. Det ville medføre, at børnene blev opsætsige overfor forældrene. Men når Bang ønskede forbud mod, at tjenestefolk på landet drev handel »enten med at sælge eller købe kreatur, heste eller andet«, blev der af godsejere og deres repræsentanter protesteret endnu kraftigere. Ejeren af Sonnerup skrev: »Det er vel enhver eftertænksom proprietær lige så kært at have en formuende bondekarl som [en] bonde, og om en bondekarl værner sig til, førend han bliver gårdmand, at købe og sælge enten et eller andet slags kreatur, ser jeg ikke at være skadelig, men i mange tilfælde nyttig«. Andre skelnede klart mellem det såkaldte *landprang* (»når nogen på landet boende eller omrejsende . . . sælger eller falbyder de varer, som alene i købstæderne må sælges«) og det forhold, at »en stakkels tjenestekarl« handlede med det lidet, som han møjsommeligt havde tjent. Nægtede man ham ret til dette, ville han miste lyst og vilje til at »stræbe«, skønt man dog måtte se på tjenestekarlene som vordende fæstere. Når de til sin tid skulle overtage gårde, ville husbonden (godsejeren) »til stædernes conservation« finde frugterne af, at de havde skaffet sig indtægter, mens de tjente bønderne. Kun misbrug skulle modvirkes af herskabet og øvrigheden, mente amtmand von Woyda. Ridefogden på Hevringholm anså det heller ikke skadeligt for bonden, om en karl eller dreng for sin løn købte en liden plag eller ung stud; han lader, som om han ikke ser det, »men tænker, at det bliver en god bonde med tiden . . ., og jeg véd, at han betaler kreaturet dyrere, end det kunne sælges på markedet, og det er bedre for den bonde, som har foderkorn tilovers, at nyde den billige foderløn end at kaste halmen på møddingen . . .«.

En lignende kritik baseret på erfaringer blev rettet mod andre »reformforslag«. M.h.t. de *straffe*, som Bang ville have indført for lovovertrædelser (pengemulkt til herredsfattigkassen, men også straf »på kroppen«: den spanske kappe, træhesten eller arrest på vand og brød), var også amtmændene betænkelige. Udeblev en karl eller pige »uden skellig årsag« fra den gård, hvor de havde modtaget fæstepenge, ønskede Bang den skyldige sat i gabestokken på kirkegården »nogle prædikedage«, men stiftamtmand von Levetzau i Århus forudså, at dette kun ville give anledning til endnu flere rømninger, og erfaringen viste, at man næppe kunne formå sognefogderne til at påtage sig afstraffelsen. Men naturligvis misbilligede amtmænd og godsstyrelser i høj grad, at tjenestefolk modtog fæstepenge og dog udeblev fra tjenesten for at fæste sig for et helt eller halvt år hos en anden gårdbruger. De fleste henviste til, at lovgivningen allerede havde fastsat straffe for en række forseelser. I henhold til Danske Lov havde en husbond ret at prygle strafværdige tjenestefolk med kæp eller vånd. Der var uenighed om, hvorvidt karle altid burde tjene et helt år, eller halvårstjeneste fortsat skulle være tilladt. Det kunne jo være i en gårdmands interesse kun at have fast medhjælp i sommerhalvåret, regnet

fra påske til mikkelsdag; resten af året kunne han, om nødvendigt, have en husmand til hjælp ved tærskning o.a. At tjenestefolk betingede sig »extraordinær spise og drikke«, var formentlig kun rigtigt i tilfælde, hvor en karl blev *tvunget* til at tage tjeneste hos en fattig eller ildeset husbond. Bedst var det – hed det fra et østjysk gods – om begge parter i den henseende havde deres fulde frihed; uheldige forhold kunne i almindelighed rettes »ved godsets fornuftige administration« (man får her som så ofte en formodning om en ridefogeds afgjorte, muligvis temmelig barske optræden!). Undertiden kunne to gårdmænd i fællesskab holde een karl, »men bedst uden tvang; den karl gør ikke bonden godt, som bliver nødt og tvungen til at tjene . . ., og bonden beegner [behandler] ikke den karl vel, som han tvinges til at modtage«. I enkelte betænkninger spores en pietistisk betonet tillid til, at undervisning, kristelig oplysning og formaninger (»de anordnede katekisationer«) kunne have gode virkninger. Man måtte foreholde ungdommen »vor dyrebare Frelsers Christi egne ord: Hvad I ville, at en anden skulle gøre Eder, det gøre I dem«.

Kvindestavnsbånd? Mandlig arbejdskraft blev sikret såvel hovedgårds- som bondegårdssdriften i kraft af stavnsbåndet og til dels gammel tradition; fra 1746 var landsoldaten forpligtet til også efter aftjent værnepligt at slå sig ned på fødegodset, helst jo som gård- eller husfæster. Med bånd af samme natur kunne kvinder ikke stavnsbindes. De var frie, fordi danske bønder ikke var livegne. Godsejere, der ønskede kvindestavnsbånd, måtte motivere kravet på anden måde. Allerede i Christian VI's tid var der fra forskellig side fremsat forslag om, at godsejere ikke blot skulle give kvinder følgesedel, når de fra godset søgte tjeneste i købstæderne, men også kunne hjemkalde dem til fødestavnen. Der ændredes dog intet i Danske Lovs bestemmelser (3–19–9, 10 og 11). I Frederik V's tidlige regeringsår var Generallandøkonomi- og Kommercekollegiets opmærksomhed henvendt på, hvor mange såvel af kvinde- som af mandkøn der – med eller uden pas – var rejst ud af landet siden 1746, og 1753 indkom til dette kollegium forslag om, at bønderpiger indtil deres 28. år skulle forpligtes til at blive på godset, hvor de var født, hvis de ikke forinden »begæredes til ægteskab«. Det N. Bang'ske forslag af 1755 opmuntrede adskillige godsejere til at foreslå et stavnsbånd omfattende begge køn. Amtmand V. Rosenkrantz, Skivehus, deltog i beklagelserne over bønderpigernes frihed, som han fandt det nyttigt »i nogen måde« at indskrænke; »thi som de kan løbe, hvor de vil, er det bekendt, [at] mange af dem drager til Holsten, og når de har været der et års tid og blevet noget kendt [med forholdene dér], drager de mandkønnet ud af landet efter sig, både ved at give dem anslag [?], på hvad måder de bedst kan udpassere, samt derved, at de bortfæster karlene dér [i Holsten] for at få større løn og tillige blive friede for fødestavn; karlene desuden selv har lyst til sligt, hvilken undvigelse fra landgodset er en stor og ubodelig skade«. Det blev derved vanskeligere at skaffe fæstere til gårdene og soldater til militsen. Godsejerne burde dog ikke under noget påskud hindre, at piger ved giftermål kom fra et gods til et andet, mente amtmanden: »ægteskabet, som er indstiftet af Gud, ville

blive en tvang og trældom, da uendelig mange husbonder ville tvinge folk, som ikke havde nogen kærlighed, til at ægte hinanden, hvilket var stridig både mod Guds og naturens lov«.

En betænkning fra Bramstrup (Midtfyn) fremhævede, at den »uorden« med tjenestefolk, som der var tale om, mest skyldtes »kvindfolk af bondestanden, der som oftest [!] fæster sig mere end eet sted«. Blev de tiltalt for »sådan bedrageri«, søgte de langt bort for at undgå straf efter loven og tugthus-bestemmelserne. Fra flere fynske godser lød røster, der krævede »tjenestefolk af begge køns forbliven på godserne« (Gyldensten); det måtte anses for nyttigt, at piger lige så vel som drenge fik pålæg om ikke at forlade fødegodset uden herskabets særlige tilladelse (Elvedgård). På Vosnæsgård nord for Århus udtalte C. Gersdorff sig fordømmende om kvinder, der havde strakt deres frihed så vidt, at de gik bort fra »de godser, hvor de hører til« og navnlig drog til købstæderne, uden at de selv eller de, der tog dem i deres tjeneste, bekymrede sig synderligt om, hvorvidt de var forsynet med lovligt pas og skudsmål. Et kongeligt påbud burde ændre dette og sikre, at loven blev overholdt: den, der lod hånt om gældende anordning, skulle yde et vederlag på mindst 10 rigsdaler til ejeren af det gods, hvorfra pigen kom, »og desforuden miste kvindepersonen«, når hendes husbond forlangte det.

Kvindestavnband forblev visse godsejeres ønsketænkning. Men der var meget, som gjorde det svært for bondedøtre at forlade gods og fødestavn: opvoksende børns pligt overfor deres forældre, som også kunne have ægteskabsplaner, der bandt døtrene til hjem eller dog hjemegn, ukendskab til forholdene andre steder eller simpelthen mangel på forsyning og penge til en længere rejse. På den anden side kunne pigers udrejslyst fremkaldes ved utilfredshed med hjemlige tilstande og udsigt til noget bedre, især vel højere løn og lidt mere frihed som tjenestepiger i købstæder, i hovedstad og – for mange jyske pigers vedkommende – i hertugdømmerne. Sandsynligvis måtte de fleste bondedøtre, der søgte bort, lade sig nøje med tjeneste i nabosogn eller nærmeste købstad, hvilket let kunne føre til et (ønsket eller uønsket) ægteskab, men i uheldigste fald til en løsgængertilværelse, der berøvede mangan bondedatter hendes sociale anseelse og praktisk talt enhver mulighed for en tilbagevendende til kvindens normale arbejdsfyldte tilværelse i landsbyen eller på enestegården.

De fattige og hjemløse. Som før i tiden var hele grupper af landboer udsat for at lide nød. Det gjaldt de fleste gårdforsiddere, hvis tal dog efter 1750 var aftagende. Værst stillet var mange enker med børn, svagelige gamle og invalider uden nære pårørende, der tog sig af dem. Godsstyrelserne følte sig i reglen ikke forpligtede overfor de nødlidende. Enkelte legater ydede dog en håndsækning. På Hellestrup og Nidløse godser kunne således årligt 10 fattige hver nyde 10 rdl. af det Rabe von Kalkreutz'ske legat. Men ofte var enker efter godsfunktionærer ringere stillet end aftægtsfolk på bøndergårdene. Den almindelige fattigforordning af 1708 blev åbenbart kun få steder ført ud i livet. I 1730'erne søgte regeringen at ændre forholdene.

dene til det bedre gennem en række reskripter. Samtidig blev sognefolkene opfordret til at sende arbejdssky »løsgængere« til arbejdsanstalter. Heldigere var man med bestræbelserne for at fordele fattigbyrden på bøndergårde, hvor de, der evnede det, som vederlag skulle udføre arbejde på bespisningsdagene. Ved siden af denne såkaldte *assignation* blev der ydet fattighjælp gennem oprettelse af herredskasser (beroende hos provsterne), hvorfra præsterne skulle kunne få det strengt nødvendige til de fattiges beklædning og forplejning, til sidst også til deres begravelse. For at sikre en økonomisk basis for disse ydelser blev efterhånden alle erhvervsdygtige, fra godsejere og forpagtere ned til husmænd og tjenestekarle, ansat til et vist bidrag, der skulle indbetales til amtsstuen. Det var præsternes pligt, under bødestraf for forsømmelser, at drage omsorg for fattigvæsenets indretning. Fattiginspektører fik ret til at afholde auktioner over afdøde almisenyders efterladte ejendele (det skæppede næppe meget i fattigkasserne!).

Det lykkedes adskillige præster at gennemføre en ordning, hvorved sognets allerfattigste blev fordelt på gårdene eller modtog en fast ydelse, navnlig af korn. Som eksempel på den *omgangsforlørgelse*, der blev bragt i stand, kan nævnes Herslev ved Roskilde, hvor af 9 fattige 1 til stadighed fik føden hos præsten, 1 på en enkelt bondegård, mens 3 gårdmænd underholdt 1 almisselem, 4 et andet; to blev underholdt på omgang hos 6 gårdmænd, og 4 gårde påtog sig at sørge for et ægtepar. I nabosognet Gevninge indførtes en lignende ordning, bl.a. nød en kvinde halv kost på en gård og fik resten hos sine forældre, der var husfolk. Det gik godt nogle år, men da kvægsygen 1745 indtraf, måtte de to sognes fattigprotokol meddele, at »assignationen gik overstyr, og de fattige måtte i stedet for underholdningen nøjes med, hvad de kunne få og vilde æde af det døde kvæg«(!). Bønderne var efter tre vanskelige år bragt i så slette omstændigheder, hed det, at de nu gav de fattige lov at betle deres føde i begge sogne, i håb om at de derved »slap igennem efter fattig lejlighed«. I 1751 stod det atter bedre til med fattigforlørgelsen. På Lindholm gods i Gevninge sogn blev det befalet 12 gårdmænd, at de hver især skulle give 3 fattige 1½ skp. rug og 1½ skp. byg. De fleste på egnen fik åbenbart langt mindre, og gårdbrugerne undskyldte sig flittigt med henvisning til et års misvækst og til de mange omløbende betlere. Nogle præster var stemt for at yde de fattige en særlig pengehjælp i nødsår, andre frakendte dem ret til almisse, fordi de ikke ville lade deres usle ejendele tilfalde fattigkassen, når de var døde. Her fandt pastor Bruun i Gevninge det mere naturligt, at beboere, der tog fattige til huse, senere beholdt disses efterladte pjalter. – Godsejernes »gaver« til fattigforlørgelsen var som regel beskedne.

På Selsø gods (C. L. Scheel von Plessen) blev der 1755–56 uddelt 15 rdl. pr. kvartal til sognets fattige; de fleste fik 2 rdl. Vistnok mere almindeligt var det, at godsstyrelsen hjalp tidligere gårdfæstere med en almisse, skaffede dem en art aftægt eller dog fri bolig. På Åstrup gods blev der 1737 i henhold til testamente opført et *fattighus*.

Fattigdommen var sandsynligvis størst på den sjællandske øgruppe, hvor hus-

mandsbefolkningen blev forholdsvis talrig og voksede hurtigere end vest for Storebælt. Men betleri og »løsgængerer« var også yderst almindeligt i Jylland, hvor så mange kom tilvandrede sydfra. Her fandtes i betydeligt tal de meget omtalte tater eller natmænd, der ganske vist kunne gøre gavn som skærslibere eller ved at flå huden af heste og selvdøde dyr (hvad »ærlige« folk kviede sig ved), men også var frygtet både som betlere og tyve. Den østtyske præst J. D. W. Westenholz, der dog først 1760 kom til landet, lod formode, at der hver dag indfandt sig 10 betlere for hver (gårdbrugers?) dør, men tillod gerne skeptikere at afslå halvdelen, »der bliver dog en armé til overs« (hans »Prisskrift om Folkemængden i Bondestanden«, 1772), og han tilføjede: ». . . de mennesker der éngang lader tiggerstaven blive varm i deres hånd, have sjælden siden lyst til at arbejdes; få af dem fæstede senere gård eller hus. Westenholz anbefalede som flere præster før og efter ham »bedre anstalter til de fattiges forplejning«, da de færreste kunne få til livets ophold ved offentlige almisser og derfor nødtes til at gå ud og tigge, »undertiden imod deres vilje og over deres evne«. Med det sidste hentydede Westenholz antagelig til invalide betlere. Om en del af disse hører man, at de ofte sad ved vejkant eller byled i forventning om at få en skilling tilkastet fra en forbifarende.

Nye træk i kulturbilledet. Skolevæsenet. Tidens syn på bonden

Pietismens tid. At pietismen i slutningen af Frederik IV's og navnlig i Christian VI's tid vandt indflydelse ved hoffet og på mange herregårde, skulle få betydning ikke blot for kirkelivet. I sin mere udvendige form kunne den pietistiske indstilling, som det ovenfor er anført (s. 190), komme til udtryk i en ridefogedinstruks, der dog kun svagt antyder en mildere, mere menneskelig behandling af fæstebønderne, navnlig de ældre og svagelige. Men det er sandsynligt, at de præster, for hvem »vækkelsen« og den personlige fromhed *måtte* sætte sig spor i forholdet til medmennesker, ofte har betydet mere for deres sognebørn end de fleste ældre, traditionelt ortodokse præster. Man kan heller ikke se bort fra, at en af den statskirkelige pietismes ledende mænd, hofprædikant, senere biskop i Bergen og fra 1755 universitetets prokansler Erik Pontoppidan var en mand med virkelig samfundsinteresse. I sine sidste leveår udgav han en række social- og nationaløkonomiske afhandlinger i »Danmarks og Norges økonomiske Magasin« (1757–64). Til brug for konfirmationsforberedelsen skrev Pontoppidan en ret udførlig forklaring til Luthers lille katekismus. Om denne fremstilling er med rette sagt, at den »har i flere slægtled været hele folkets både læsebog i dansk og lærebog i kristendom« (Hal Koch).

Indførelsen af *konfirmation* ved en forordning af 13. jan. 1736 var et afsluttende led i tidligere bestræbelser på enevældens tid og udslag af et mere målbevidst kirkestyre. 1737 oprettedes Generalkirkeinspektionskollegiet, der skulle føre tilsyn med, at der blev overensstemmelse mellem kirkeligt liv og lære, forebygge teologisk strid, øve en vis censur og indskærpe kirkens embedsmænd deres pligter.

Kollegiet fik ringe betydning udover Christian VI's tid, selv bisper yndede ikke altid, hvad der er kaldt dets »gudelige posekiggeri«, og sekteriske bevægelser undgik man ikke ved kontrollerende lovpåbud (Konventikelplakaten 1741). Men den evangeliske konfirmation efter forudgående forberedelse af halv voksne børn fik man altså indført. Den holdt stand gennem tiderne, men den forudsatte fra første færd en vis almueoplysning. Det var overordentligt vigtigt, at børnene lærte at læse, men der var dengang alt for få børneskoler i landet.

Nye skoler. Frederik IV havde efter 1720 ladet opføre ca. 240 skoler på ryttergodserne, halvdelen på Sjælland-Møn, 38 på Lolland-Falster, et lidt mindre antal på Fyn og 59 i Jylland. Det var ganske solide, stråttækte bygninger med en skolestue i midten, lærerens to stuer og køkken til den ene side, stald til 2 køer og 6 får til den anden. Læreren blev her og ved skoler, der næsten samtidig blev oprettet på nogle grevskaber, aflønnet med 24 rdl. årligt foruden græsning og foder til sine husdyr; husmænd med børn i skolen skulle årligt gøre to dages arbejde for ham. Ved skoleholderens højtlesning kunne børnene forsøge at lære Luthers lille katekismus udenad. Helst skulle de lære at læse, men undervisning i skrivning og eventuelt regning måtte der betales for. Et par af kongens søskende fulgte hans eksempel m.h.t. oprettelse af børneskoler, og i reglen tilskyndet af præster lod herremænd og bønder adskillige steder opføre skolehuse og tilvejebringe midler til skolelærernes underhold. Men bispers og præsters opfordringer nåede langtfra overalt deres mål. Landbrugskonjunkturerne var ikke gunstige, godsejerne i almindelighed ikke interesserede i at fremme almueoplysning, og regeringen så ingen udveje til speciel uddannelse af skoleholdere. Landsbydegne havde man jo.

Under Christian VI videreførtes arbejdet for oprettelse af flere skoler på krongodset og offentlige godsbesiddelser. Bisperindberetninger viste, at der i en række amter var stor mangel på skoler, om end der fandtes egne i Jylland, hvor bønder ved hjemmeundervisning erstattede skolemesteren. En nedsat, pietistisk præget kommission bearbejdede materialet og foreslog i december 1736 oprettelse af 548 nye skoler. Det blev overdraget stiftsøvrigheder og amtmænd påny at forhandle med godsejere samt med »forstandige bønder« om sagen og afgive erklæringer. Derefter fremkom fra kollegiets side forslag, der resulterede i *skoleforordningen af 23. jan. 1739*. Den bestemte, at skolegangen skulle være tvungen. Fattige børn kunne undervises gratis, men mere velstillede folks børn måtte betale skolepenge for at lære at læse og skrive. Religionsundervisningen var det vigtigste, læseteksterne var katekismus med forklaringer (Pontoppidans), det nye testamente og salmebøger. Skolebørn fik altså kun lært lidt skrivning og regning, hvis deres forældre bad derom og betalte for det.

Udsigten til en omfattende skolereform blev mere usikker, da nye erklæringer viste, at der var brug for 1000 nye skoler. Efter den dårlige høst 1739 protesterede både godsejere og bønder højlydt mod øgede hartkornsskatter som følge af udgifter til skolevæsenet. Regeringen veg da tilbage og lagde i foråret 1740 udgiftsfor-

delingen i hænderne på godsejerne, der skulle kunne afgøre, hvilke skoler der burde oprettes, og stort set også bestemme læreransættelserne. En del nye skoler blev opført, men lodsejerne havde svært ved at blive enige om udgifterne. Overalt var skolemateriellet ringe, og mange lærere havde ingen uddannelse. Der var eksempler på, at en karl blev militærfri mod at påtage sig undervisning, men viste han sig uegnet, lod godsejeren ham forstå, at han atter måtte gribe geværet! – Skolegangen blev ret ubestemt. De lidt større børn skulle af hensyn til landbrugsarbejdet være fri i pløje- og høsttiden, og hoveriet bidrog utvivlsomt til, at de også på andre årstider ofte skulkede. Ved bispevisitatser kom det frem, hvor dårligt det i almindelighed stod til med skolekundsaberne. Da konfirmationen var en tvungen sag, kunne det vel undertiden virke fremmede på undervisningen, at flere gejstlige nægtede at konfirmere *de* unge, der ikke kunne »læse i bog«. Men mange tungnemme måtte forsøge fra år til år, før de omsider kunne blive konfirmeret og få lov at gå til alters. Uden *det* kunne de ikke blive gift.

Almueoplysning. Tidens syn på bonden. Endnu i denne periode fik kun et lille mindretal af landboerne lært at læse og skrive. På områder, hvor nødvendigheden bød det, var bonden utvivlsomt dygtigere til at regne! Ved hjemmebruget og på hovmarken blev der spurgt om muskelkraft og tilvante færdigheder, men sjældent om boglig kundskab. Den korte og ofte uregelmæssige skolegang, som bønderbørn i bedste fald opnåede, må dog have medvirket til, at læsefærdigheden i de fleste egne blev mere udbredt. Og det er sandsynligt, at de aktstykker af betydning, som efter 1720 blev tilstillet bønder (udførlige fæstebreve blev jo netop i denne periode meget almindelige), har tilskyndet almuesfolk til at lade deres børn få solidere kendskab til de skrevne ord. De allerfleste bønder skrev dog nu som før kun deres navne med forbogstaver (N H S = Niels Hansen) eller med påholden pen, som en skrivekyndig førte; få skrev med egen, som regel usikre hånd deres fulde navn. Naturligt nok værdsatte præster de børn og unge, der kunne læse og skrive, men det er ikke givet, at en læselysten bonde, når han undtagelsesvis forekom, også havde sine standsfællers respekt eller beundring. Næppe uden grund lod Holbergs Jakob sin lærde bror Erasmus vide, at »den lærdeste mand i byen« måtte være Niels Christoffersen, siden *han* havde forbedret fæstegårdens jord, så den var 30 rigsdaler mere værd end i forgængerens tid, en mand der dagen igennem sad med en pibe tobak og læste Arild Huitfeldts Danmarkskrønike! Kendt er den epistel, hvori Ludvig Holberg priser bondekulturen inden for dens begrænsning: »Jeg taler aldrig med bønder, uden jeg jo lærer noget af dem: thi de ræsonnerer ikke uden om *solide* og magtpåliggende ting, hvorom de ved fuldkommen besked. Man kan af dem lære, hvorledes jorden skal dyrkes, heste og kvæg *conserveres*, skovene sættes i stand, gårde bygges, og en skikkelig økonomi føres. Desforuden *profiterer* jeg af deres omgængelse udi sproget, thi jeg lærer af dem gode gamle danske ord, som udi købstæderne er forglemte, og hvorudi end [og] lærde folk er ukyndige, såsom de er komne af brug . . .«. Det falder også i Holbergs smag, at bønder taler naturligt og

uaffekteret. »Spørger jeg bonden om nyt, fortæller han ikke uden det, som han ved, og indskrænker sig udi sin egen landsbyes historie . . .«. Her som så ofte havde Holbergs ord polemisk sigte: han satte den jævne, upolerede bondenatur op mod, hvad »købstadmænd« kunne præstere efter at have læst aviser og hørt sladder. Holberg hørte med skepsis »barberere, kandestøbere og spidsborgere at *decidere* udi statssager«, hvad hans komedier jo tilfulde bekræfter.

I flere henseender var der ikke stor afstand mellem den holbergske opfattelse af bonden og hvad forskellige godsejere og deres »fuldmægtige« (forvaltere) helst ville møde hos bonden: *soliditet* m.h.t. arbejde og adfærd. En *god* bonde var ikke blot i den udførlige synsforretning fra Næsbyholm-Bavelse 1751 en gårdfæster med vedligeholdte bygninger, veldreven jord og anstændigt små restancer (også en enke, der på økonomisk heldig måde videreførte gårdens drift, kunne udmærket komme i betragtning). Men som »god« kunne man fra godsstyrelsens side vanskeligt betegne *den* unge bonde, der nok havde vist sig stræbsom, men endnu ikke havde samlet midler, der kunne komme hans familie (og herskabet!) til nytte. Var en driftig bonde endnu fattig, måtte han betegnes som rent ud *slet*. Hvad man ventede og krævede af bonden var pålideligt udført *arbejde*: til hans eget underhold, til forbedring af godssets økonomi og på videre sigt også af nationalvelstanden.

Her kom både gårdbrugere, husmænd og tjenestefolk ind i billedet, de to sidstnævnte landbogrupper som regel ud fra det synspunkt, som godsejere og gårdmænd kunne dele: arbejdslønnen burde holdes nede, og naturalydelse, som de, der tjente bonden, nødvendigvis måtte sikre sig, skulle have et begrænset omfang. Realistisk kunne godsejerne erkende, at uden lønnesæd, kreaturgræsning, et minimum af brændsel m.v. var husmandsfamiliernes eksistens truet. Men kun med gårdfæsterne havde godsbesidderne et nært interessefællesskab, som i nogen grad gav sig udslag i hensyntagen til, hvad bonden kunne præstere som fæster, og hvad han og/eller hans enke efter fratrædelsen måtte have til livets ophold (aftægt på gården). Man kan ikke frakende »proprietærer« i almindelighed en vis medfølelse med hårdt tyngede bønder – i praksis gav den sig jo udslag i tålmodighed m.h.t. restancer og vilje til at yde dem forstrækninger med korn, kreaturer m.v., som i mange tilfælde aldrig blev tilbagebetalt. Men allerede det godsøkonomiske hovedhensyn tilsagde besidderne, at også gårdfæsterne skulle behandles med bestemthed. I »Niels Klim« talte Holberg om to måder at »ødelægge« bønder på: »En ved ikke at række dem hånden, når de trænger. En anden ved at lade dem få, hvad de peger på«. Det var næppe sandsynligt, at godsejere ofte indlod sig på det sidste. Og i eftertidens øjne er det en svaghed ved datidens patriarkalske bondeopfattelse, at den forsvarede en samfundstilstand, hvor bondens selvhævdelse var uønsket. Forfatteren J. S. Sneedorff kunne kort efter 1760 give udtryk for et andet syn på bonden: »Det er en grum barmhjertighed at ønske folk elendige for at kunne hjælpe dem, og lige så grum, synes mig, er deres barmhjertighed, som holder for, at bonden bør intet eje, for at der kan være andre, som betaler for ham«.

Der kendes fra stavnsbåndstiden mange modstridende udsagn om bondens karakter. Mest usympatisk, egennyttig og »slet« (af natur og af opdragelse) skildres den danske bonde af en degn, der selv var bondefødt, »dog Gud ske lov ikke bondeopdragen«. Den fynsk-fødte pastor J. Junge, der på reformtiden skildrede den nordsjællandske almue, var påvirket af konrektor Poul Holm i Odense, der især interesserede sig for overtroen blandt fynske bønder. Junge havde tidlige erfaringer om bondens dårlige landbrug og sløseri ved arbejdet, hans overtroiskhed og hang til drukkenskab. Men han havde også blik for det »tarvelig nøjsomme«, der lå til grund for bondens materialisme (der var »en snæver grænse mellem fattigdom og rigdom«), han havde set især bondekonens omsorg for børn og svage, kendte også sammenholdet i bondestanden, der ikke havde sin lige i nogen anden stand. Fromhed fandt præsten mest hos kvinderne med deres sans for åndelige sange, som de kendte fra barndommen. Men ligesom Niels Blicher, der ved samme tid skrev om midtjyske bønder, fremhævede Junge bondens mistroiskhed og modvilje, der ofte var vendt mod øvrigheden. Den havde jo også sin baggrund i erfaringer gennem flere generationer.

V. Landboreformerne.

Udviklingen ca. 1760–1807

Et samfund på vej mod forvandling

Ældre historisk opfattelse. Navnlig i forrige århundrede var der en ret udpræget tendens til at opfatte de danske landboreformer henimod slutningen af 1700-tallet som det bratte og helt afgørende brud med »bondeundertrykkelsen«. Historikerne skildrede tiden før stavnsbåndsløsningen i meget mørke farver. Der blev talt og skrevet om »stavnsbundne og livegne« bønder. Hovedhensigten med »Doctor C. F. Wegeners liden Krønike om Kong Frederik og den danske Bonde« (1843), der i dag må virke for tilstræbt populær, var klart angivet i forordet, hvor den lærde historiker opfordrer danske bønder rundt om i riget til i den rolige vinteraften at samles med børn og husfolk ved lyset »i den flittige spindestue« for at læse eller høre et kapitel af den lille bog og – tilføjer han – »oplyse det med iagttagelser og erfaringer, som de selv, hver i sin kreds, måtte have gjort«. Landhusholdningsselskabet havde bedt Wegener skrive denne bog, der skulle vække bøndernes taknemmelighed mod den kort forinden bortgangne enevoldskonge, »mildne hjerterne og åbne øjet for den lykke, han har beredet dem, og vække lyst og driftighed til at gå frem på den vej, han har anvist dem«. Mere objektivt havde Wegener omtalt Frederik VI i et mindeskrift 1840, men hans »krønike« fik en vis betydning for den voksende bondebevægelse med dens krav om en fortsættelse af landboreformerne. Allerede i 1837 udkom A. F. Bergsøes prisbelønnede tobinds værk om Chr. D. F. Reventlows virksomhed, en vordende statistikers studier over landboreformerne, deres gennemførelse og heldige virkninger. Ligeledes før Frederik VI's død havde C. F. Allen i sin »Haandbog i Fædrelandets Historie« (udkom i 1840) givet en kortfattet skildring af det reformarbejde, hvori kronprinsen »understøttedes på det kraftigste« af Reventlow, A. P. Bernstorff og Chr. Colbjørnsen. Forbavsende ordknap var den folkelige historieskriver A. Fabricius' omtale af landboreformerne i hans »Illustreret Danmarkshistorie for Folket«, hvor »Kronprins Frederiks fortjenester af bondestanden« blev stærkt fremhævet.

Fremstillinger på grundlag af en mere omfattende forskning fik man først i forbindelse med 100-årsjubiliæet for stavnsbåndets løsning. I 1888 udgav *Edvard Holm* »Kampen om Landboreformerne i Danmark i Slutningen af det 18. Aarhundrede (1773–91)«. Til motto valgte han et Montesquieu-citat, der svarede bemærkelsesværdigt godt til den aktuelle situation med bl.a. forfatningskampen og andelsbevægelsens gennembrud i 1880'erne: »Det er mindre et lands frugtbarhed end dets indbyggeres frie stilling, hvoraf dets produktions rigdom afhænger«. Til

indledning karakteriserede Holm 1700-tallets »tidsånd« og landboforholdene i en række europæiske lande. Og skønt han fortrinsvis fremdrog landbopolitiske synspunkter og gav korte biografier af datidens mest virksomme godsejere og landøkonomiske skribenter, var der i Holms skildring af perioden 1773–91 udnyttet et stort materiale fra centraladministrationens arkiver, navnlig til orientering om reformbestræbelsernes forskellige faser. Ved hans vurdering af den store landbokommissions virksomhed kom ikke mindst de mere dramatiske begivenheder i søgelyset, og han lod »kampen« slutte med den såkaldte jyske proprietærfejde, ved hvis udgang »reformpartiet havde fuldstændig overhånd« – en forenklet opfattelse, som kan og bør diskuteres (se især afsnittet om hoverireformerne).

I 1888 udkom 1. del af *V. Falbe Hansen: »Stavnsbaands-Løsningen og Landbo-reformerne. Set fra Nationaløkonomiens Standpunkt«*. Det var en klar, alsidig og velskrevet fremstilling af danske landboforhold, og den har derfor bevaret en vis anseelse, skønt den desværre var et hastværksarbejde og på væsentlige punkter giver et mangelfuldt eller misvisende billede af befolkningsforhold og bondeøkonomi. Men som en oversigt over dansk landbrugs sociale og økonomiske udvikling 1733–1807 (2. del, tiden 1807–88, kom året efter) var Falbe Hansens værk dog fremfor andre jubilæumsværker fremadrettet. Han så i de store landboreformer den begyndende overgang til et »moderne« samfund, der gjorde Danmark til »den fredelige liberalismes mønsterstat«. Skyggesiderne ved en uhæmmet liberalistisk udvikling skulle dog tidligt vise sig, og Falbe Hansen var blandt dem, der havde øje for det »unægtelig sørgelige resultat for landarbejderne«, som 100 år efter stavnsbåndsløsningen var en gammel erfaring og understregede nødvendigheden af »visse mindre indgreb i frihedsordningen« (2. del, s. 154).

Endnu et par jubilæumsskrifter fra 1888 er af interesse. »Den danske Bonde og Friheden« indeholder 8 foredrag af den konservative professor, dr. jur. *Johannes Steenstrup*, der i et historisk tilbageblik var tilbøjelig til at fremhæve lysere sider af bondestandens retstilstand i tiden før stavnsbåndet. Med *deis* komme begyndte for alvor »de tunge tider«, mente Steenstrup. En opfattelse, der ikke kan holde, om end han med rette kunne hævde, at de »grumme mørke billeder« af bøndernes tilværelse især havde sjællandsk baggrund. Overfladisk og misforstået var navnlig hans syn på husmændene som den mindst tyngede del af landbefolkningen. Ud fra en socialradikal indstilling gav historikeren *J. A. Fridericia* i »Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigjørelse i det 18de Aarhundrede« et mere dystert billede af bøndernes forhold i tiden før de store reformer, men fremhævede samtidig de tidligste reformers mænd og omtalte »bevægelsen i folket og i litteraturen«. Fridericia kunne henvise til, at hans skildring byggede på både trykte og utrykte kilder. Endnu samme år udgav han »Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie«, hvor ikke mindst kilderne til landmilitsens historie er af blivende værdi, mens økonomiske og sociale forhold kun glimtvis belyses. Af en så væsentlig institution som fæstevæsenet giver disse aktstykker ingen dybere forståelse, men dog spredte bidrag til oplysning om forholdene på godserne.

Nyere historiker-synspunkter. I 1900-tallet har talrige lokalhistoriske afhandlinger bidraget til, at landbotilstande før og i reformtiden er blevet langt bedre belyst. Det gælder godser og sogne, sjældnere hele landsdele. Det hævdvundne mørke »helhedsbillede« har disse skildringer i reglen ikke rokket ved, og dette gælder også de fleste personalhistoriske bidrag til reformtidens historie. Fremstillingerne har som oftest bygget på kilder (navnlig retsprotokoller), der i stor udstrækning vedrørte overgreb mod fæstebønder eller barsk behandling af bondealmuen. Også studier i bevaret skiftemateriale bidrog snarest til at forstærke indtrykket af fattigdom og hårde vilkår for bondestanden i årtierne før de store reformer. Den gamle, tilsyneladende så grundmurede opfattelse af selve *bondefrigørelsen* i 1788 som det helt centrale i reformbestræbelserne var da fremherskende, indtil *Hans Jensen* i sin doktorafhandling 1936, 1. del af »Dansk Jordpolitik 1757–1919«, angreb reformproblemerne fra den indfaldsvinkel, der var nævnt i undertitlen: »Udviklingen af Statsregulering og Bondebeskyttelse indtil 1810«. Ikke for intet var denne bog skrevet i 1930'ernes kriseår, da det danske landbrug på vigtige områder oplevede statsreguleringen som en hjælp i nøden.

Hans Jensen kritiserede Falbe Hansen, fordi denne ikke havde gjort rede for landboretlige problemer, men ydede hans værk en anerkendelse, der kunne forekomme ejendommelig (»Med sikker intuition om end uden særlig vidtstrakte kildestudier som grundlag skildres her de økonomiske forudsætninger for reformerne og for de følger, de fik, ligesom også for den tidligere tilstand«, hedder det i »Indledning«, s. 2). Falbe Hansens formodning om, at forholdene landboretligt i flere henseender ville »have ordnet sig på en for bonden tilfredsstillende måde, selv uden regeringens indgriben«, måtte Hans Jensen tage afstand fra. Selv var H. J. under stærk indflydelse af landboretlig litteratur, især Fr. Winding Kruses fremstilling af landbrugslovgivningen i »Ejendomsretten« I (1929), hvor det blev fremhævet, at de store landboreformers hovedmænd »havde den fornødne praktiske sans og nøje kendskab til det virkelige liv«, hvad der medførte, »at de ganske instinktivt kun fulgte frihedsideerne i nedbrydningen af den gamle ordening, men ikke fulgte generaliseringerne. De gennemførte, uden egentlig at være sig det klart bevidst, samtidig med den nye erhvervsfrihed og den nye private, særskilte ejendomsret, et *nyt tvangssystem*, hvorved de beholdt udviklingen under friheden og privatkapitalismen fast i deres hånd og tvang den ind i de baner, som den siden har fulgt, til overordentlig gavn for dansk landbrug . . .« (Ejendomsretten, s. 246 f.). Denne vurdering, der ironisk nok forelå umiddelbart før 1930'ernes landbrugskrise og de gammelliberale ideers sammenbrud, virkede inspirerende på Hans Jensen, som i tidligere arbejder havde vist stor interesse for landboretlige problemer. For ham blev disse hovedsagen, mens han ville overlade til nationaløkonomerne »at belyse statistisk og teoretisk de konsekvenser for Danmarks erhvervs- og befolkningsforhold, som denne lovgivning har haft« (»Dansk Jordpolitik« I, s. 8).

Bevidst afstod Hans Jensen altså fra en selvstændig efterforskning af de landbotilstande, der gav anledning til reformbestræbelserne, og af den samfundsudvikling,

som fulgte efter reformerne. Denne holdning måtte møde kritik fra en yngre historiker, der ud fra sine egne erfaringer kunne henvise til et stort kildemateriale til belysning af baggrunden for reformerne i sociale og økonomiske tilstande (arkivalier i Rentekammeret og i talrige godsarkiver). Hans Jensen burde også – mente *Fridlev Skrubbeltrang* – have fremhævet Edvard Holms klare udtalelse om, at reformvennerne var tilhængere af et tydeligt beskyttelsessystem («Kampen om Landboreformerne», s. 195, jfr. en note s. 140 f.). Hans Jensens grundsynspunkt var således ikke nyt, men han understregede det og fastholdt det med stor og i hovedsagen berettiget konsekvens i »Dansk Jordpolitik«. Dog må ovennævnte kritiker i 1977 som i 1937 vende sig mod den opfattelse, at det enevældige regeringssystem viste sig stærkt nok til at ordne landboforholdene »ikke længere ud fra et kompromis med godsejerinteresser, men væsentlig i overensstemmelse med sine egne formål og sine egne ideer«. I flere af de følgende afsnit vil kompromisset blive belyst – så kan iøvrigt »væsentlig« diskuteres.

1938, 150-året for stavnsbåndets løsning, bragte en del nye, men ikke forskningsmæssigt skelsættende arbejder. I »Den danske Bonde 1788–1938« nåede jeg kun at give enkelte eksempler på, hvad kildematerialet i Rigsarkivet og på landsarkiverne kunne udnyttes til, når et hovedformål var at belyse bøndernes kår og deres holdning overfor reformerne. M.h.t. husmandsbefolkningen og de reformer, der vedkom denne, måtte jeg naturligvis trænge dybere i de sidste afsnit af »Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold 1660–1800« (afsluttet 1938, udkom 1940). Efter bogens genoptryk i 1974 er det måske nødvendigt at notere, hvad der iøvrigt turde være helt naturligt: at gårdmændene og godsejerne, der ganske vist var betydningsfulde »bipersoner« i sidstnævnte værk, ikke dengang blev genstand for de mere indgående og statistisk underbyggede iagttagelser, som senere er søgt gennemført på landsdelsbasis. Et langt større kildemateriale er siden 1950'erne inddraget i undersøgelsesfeltet, og det har på adskillige punkter ført til ændrede, men dog navnlig til mere beviskraftige udsagn. Under arbejdet med »Husmand og Inderste« kom det til at stå klart for mig, at ingen befolkningsgruppe af større betydning kan skildres uden indgående forståelse af dens sociale placering, af samspil og modspil mellem »stænder« i det gamle landbosamfund.

Der vil i dette hovedafsnit blive nævnt afhandlinger, der korrigerer den ældre reformhistoriske litteratur (Holger Hjelholt, K. C. Rockstroh, Jens Holmgaard m.fl.). Andre forskere har behandlet problemer med tyngdepunkt i reformtiden. Det gælder *Sigurd Jensen*: »Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi«, med undertitlen »Studier over dansk Bondeøkonomi i Tiden mellem Midten af det 18. og Midten af det 19. Aarhundrede« (1950), en fremstilling langt mere ubesværet, end titlen kan give indtryk af. Til landvindingerne hører især studierne over selvejekøbene, overgangen fra fæste til selveje, med talrige eksempler på selvejekøb før og efter de store landboreformer og med værdifulde oplysninger om, hvem der var initiativtagere og hvilken rolle bøndernes forskellige kreditorer spillede. Også tiendeforhold belyses, navnlig dog hvad angår tiden efter 1800, som det også er

tilfældet med omtalen af bøndernes skatteydelse og det korte afsnit »Bonden og Købmanden«.

Et rent landskabsmæssigt så vidtstrakt reformområde som udskiftningen er naturligt nok især behandlet på lokalhistorisk plan, mest indgående og kyndigt i *C. Rise Hansen* og *Axel Steensbergs* »Jordfordeling og Udskiftning« (1951), der tidligere er nævnt i forbindelse med jordfordelingen i 1680'erne. Dette værk indeholder s. 350–90 en oversigt over udskiftningens almene problemer, et nyttigt supplement til den udførlige beskrivelse af forholdene i det tidligere antvorskovske rytterdistrikt, specielt i tre landsbyer. Her omtales tilsvarende reformer i andre egne af landet, også i Nordslesvig. Ophævelsen af jordfællesskabet i hertugdømmet var kort forinden skildret indgående af *Troels Fink*: »Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770« (1941), der påviste forløbene af en række nord- og sydslesvigske udskiftninger, den ældste i Løjt sogn ca. 1600–1650, de øvrige i 1700-tallet, hvor en forordning af 1766 støttede de nyere private initiativer. I et slutningsafsnit så Fink disse sønderjyske jordreformer i deres økonomiske og sociale sammenhæng, ligesom han sammenholdt udskiftningen i Sønderjylland med udviklingen i kongeriget. Det bør også nævnes, at der indenfor monarkiets grænser gennemførtes betydningsfulde reformer på andre områder, udførligt skildret af *Johan Hvidtfeldt* i »Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805« (1963). I det følgende vil det blive anført, at der bl.a. på jordlovgivningens område et par gange blev taget initiativer i hertugdømmerne, som skulle få en vis betydning i kongeriget.

Landboproblemer belyst og omstridt i samtidslitteraturen (indtil 1786). I en fremstilling, hvor hovedformålet er at nå til en mere sikker opfattelse af tilstande og forandringer i det danske landbosamfund, navnlig i 1700-tallet, kunne man måske vente en fyldigere omtale af den samtidige litteratur, der behandlede landvæsenssystemet før nedsættelsen af den store landbokommission. Da navnlig Edv. Holm og Hans Jensen har beskæftiget sig med væsentlige dele af de skrifter, der i denne forbindelse kan blive tale om, må det her være nok at anføre synspunkter, som var karakteristiske for opfattelsen af såvel bestående tilstande som muligheden af kommende landboreformer. Vel var godsejere, præster og landøkonomer af faget ofte i stand til at formulere sig bedre og med større ordrigdom end de ukendte forfattere, der skjuler sig i Rentekammerets og landvæsenskommissionernes bunker af betænkninger, journaliserede og ujournaliserede forslag, projekter m.v. Men mange af disse utrykte indlæg gik ud fra personlige iagttagelser og overvejelser, der fuldt så godt som de mere kendte navnes indlæg i samfundsdebatten belyste de faktiske forhold. Fælles for de mere og de mindre fremtrædende forslagsstillere er ofte udgangspunkt i en aktuel sag eller en situation, der har gjort vedkommende stærkt personligt engagerede. Der er principielt ingen forskel på den s. 248 ff. omtalte forvalter Bang, der foranlediget af nogle gårdbrugerens beklagelser over for dyrt betalt arbejdskraft udformede en række forslag, som skulle tjene til at fasthol-

de og billiggøre landbrugets arbejdsstyrke, og Henrik Stampes ejendommelige, situationsbestemte udtalelse, når han under arbejdet med en lov til forbedring af norske husmænds retsstilling ønsker Norge hundredtusinder af disse skønne og ypperlige folk!

Ser vi på den strøm af litteratur, der i årtierne efter 1755 tog sigte på forbedring af landbruget eller af bondebefolkningens kår, er det rimeligt at opdele den i: 1. skrifter om erhvervets opkomst, om tekniske og driftsmæssige forbedringer, 2. forslag, hvis hovedformål var at forbedre bøndernes økonomiske og sociale kår, og 3. (i nær tilknytning til 2.) betænkninger og forslag om en lovgivning til retlig sikring af fæstebønder og husmænd som de hidtil mindst beskyttede indenfor landbosamfundet.

Holder vi os til den trykte litteratur, er det iøjnefaldende, at ca. $\frac{2}{3}$ af de henvendte 5000 numre i »Dansk Landbrugsbibliografi« I (1958), der omhandler landbrugets og landbefolkningens forhold i perioden ca. 1750–1814, må regnes til gruppe 1. Det er skrifter om praktiske, erhvervsmæssige emner: husholdning (madlavning, køkkenredskaber, vask og lysestøbning m.m.), alle slags husflid, landbrugsbygninger og -redskaber, opdyrkning og grundforbedring, kulturplanter i mark og have, husdyrbrug (fra heste- og kvæg- til fjerkræ- og biavl) og bekæmpelse af husdyrsygdomme; sidst, ikke mindst, mælkens forarbejdning til smør og ost. Frem for alt midler til en større og mere værdifuld produktion og dermed bedre indtægter. Men det var ikke landboreformer, hvorom der nødvendigvis måtte kæmpes, snarere fremskridt, der skulle udvikles indenfor det større landbrug for fra herregårdene efterhånden at nå ud til bondebruget. Denne alsidige faglitteratur, overvældende rig i forhold til ældre perioder, blev mere socialt betonet på det tidspunkt, da udskiftningen i ret stor udstrækning var gennemført, hoveriafløsning godt på vej, bondeselveje ligeledes. Da faldt det naturfugt, at mange godsbesiddere, der hidtil kun havde været tilhængere af landbrugstekniske reformer, udskiftning og udflytning, gik et langt skridt videre og så en økonomisk fordel i afløsning af gårdmandshoveriet og indførelse af arvefæste og bondeselveje, mens flere husmænd blev herregårdsarbejdere – en udvikling der til sin tid skulle sætte sit præg på landbodebatten og landbrugslitteraturen.

Historikerne har navnlig interesseret sig for de egentlige bondereformer og den modstand, de før gennemførelsen mødte, ikke blot hos storbesidderne. Det undrede i høj grad Edv. Holm, at Sorø-professoren Andreas Schytte, der dog anså overgangen fra bondeselveje til fæste i senmiddelalderen for en stor ulykke, ikke blev nogen aktiv modstander af hoveri og stavnsbånd, og at han kunne tale om det ærefulde i at optages i »den ærede soldaterstand«. Lige så »stærkt« forekom det Holm, når den i visse henseender reformvenlige baron F. W. Wedel Jarlsberg forsvarede stavnsbåndet og i det hele de bestående tilstande. I virkeligheden skyldtes såvel Sorø-professorens som storbesidderens holdning snarere mangel på fremsyn og fantasi end egentlig reaktionær indstilling. Vanens magt er stor, og under et godssystem udviklet gennem mange generationer kom det for de fleste

herremænd til at stå som en ubestridelig erfaring, at bønder næsten intet formåede af sig selv. De måtte være under tilsyn, hjælpes når misvækst, kvægsyge og andre ulykker ramte dem, og det syntes urimeligt at tale om det ubestemte og hårde hoveri – for bønderne var arbejdet på hovedgårdsmarkerne »en vindskibeligheds skole«! Derfor blev det for Wedel Jarlsberg og mange andre herremænd et naturligt ræsonnement, at fæstebønder i almindelighed var lykkeligt afhængige af deres herskab, *det* alene havde mulighed for at sikre dem tryghed og velstand. Med en vis ret kunne W. J. henvise til, at bønderne var ivrige for at få fæstegårde og gerne betalte høje indfæstninger for gode gårde, navnlig i Jylland og på Fyn (det sidste var – som påvist – ganske rigtigt). I sin »Vejledning til rigtige Begreb om de danske Jordegodsers Indretning« (1782) gik Wedel Jarlsberg dog alt for vidt i sin ordrige lovprisning af det bestående samfundssystem. Han var sikkert en dygtig landmand, dertil en anset forfatter, meget standsbevidst – og selvbevidst. Med bitterhed vendte han sig mod skribenter, der angreb og mistænkeliggjorde »proprietaryerne«. Ret ejendommelig er Edv. Holms karakteristik af Wedel Jarlsberg som »en lidenskabelig, ensidig, intolerant, men brav mand«.

En af dem, der med undren og uvilje læste baronens »Vejledning« var den jyskfødte *Søren Nielsen Klestrup*, der efter nogle år som nordjysk ridefoged i 1765 var blevet forvalter og senere godsinspektør på Giesegård i Midsjælland, hvor han havde høstet helt andre erfaringer m.h.t. fæstebønders »velstand«. Anonymt udgav han i 1782 nogle »Betænkninger«, der i selve flyveskriftets titel antydede en kritik af Wedel Jarlsbergs bog. Baronens, der tidligere havde søgt Klestrups råd ved indretninger på sit gods Ravnstrup, måtte med irritation se en kyndig godsinspektør fremlægge beregninger over nogle fæstebønders driftsresultater, der gennemsnitligt viste underskud. Fattigdom var almindelig, især blandt husmænd og inderster, det førte til udbredt tiggeri og umoralitet. Søren Klestrups kendskab til en række andre godsers forhold tillod ham at fastslå, at bønderne var bedst stillet på godser med lidet eller intet hoveri. Derimod drog han *for* vidtgående slutninger m.h.t. hoveribønders elendige forfatning overalt på Sjælland, selv på det giesegårdske godskompleks var hans påstand om, at der næppe engang faldt arv ved hver 50. gård, øjensynligt overdreven. Men som helhed var Klestrups indlæg under fejden mod Wedel Jarlsberg med til kraftigt at understrege nødvendigheden af dybtgående landboreformer, og der var intet urimeligt i de antal plov-, spand- og gangdage han anførte som illustration på hoveriets skadelige indvirkning på bondegårdsdriften i *de* udstrakte sjællandske godsområder, han virkelig kendte. Klestrups modstandere henviste til, at det snarere var jordfællesskabet i disse egne der hæmmede udviklingen. Fællesskab mand og mand imellem bestod jo i 1782 endnu i langt de fleste landsbyer.

Året efter udkom i Sorø et aneligt skrift, »Det danske Landvæsens Forfatning«, skrevet af en godsejersøn og tidligere officer, der i 1774 ved de store krongodssalg havde købt Lundbygård i Sydsjælland. *C. W. Munthe af Morgenstjerne* skrev mere velafvejnet end sin standsfælle på Ravnstrup. Han var på flere punkter reformvenlig.

Stavnsbåndet ønskede han ændret, så bonden kun skulle have pligt til at blive indenfor et regimentsdistrikt. Bønderkarle burde ikke kunne *tvinges* til at fæste gård eller på anden måde udsættes for vilkårlig behandling, og Morgenstjerne fandt det uforsvarligt, at der ikke ved fæsteoverdragelse fandt en lovformelig taksation sted af bygninger, besætning m.v. Men han var ligesom Wedel Jarlsberg modstander af bondeselveje og mente ikke, at selvejere og hoverifri bønder levede under bedre forhold end hoveribønderne; han anså mange af disse for velhavende og ville hævde, at fynske fæstere meget ofte gav 2, 3 eller 4 hundrede rigsdaler i indfæstning af en hoverigørende gård. Faktisk forekom der indfæstninger på 300 rdl., men dog ret sjældent og ikke på alle fynske godser. Munthe af Morgenstjerne fandt generelt klagerne over godsejerne som »udsugere« overdrevne og uretfærdige; proprietærene var ikke ligegyldige overfor deres bønders nød. I de udprægede reformvenners øjne blev det en alvorlig anklage, at Morgenstjerne ikke kunne tænke sig hoveriet afskaffet, i hvert fald først som afslutning på en hundredårig udvikling!

En tredie sydsjællandsk godsejer, *Tyge Rothe*, Tybjerggård, var som skribent og personlighed en betydeligere og mere særpræget skikkelse end de to nævnte. Næppe nogen dansk forfatter er som han blevet hånet for sit sære, søgte og deklamatoriske sprog, der ofte blev parodieret. Men har man sans for »Tankens dag i sprogets nat« (K. L. Rahbeks karakteristik), må det indrømmes, at Rothe havde evne til at iagttage og karakterisere; som historiker har han endog påvirket Grundtvig. Midt i en manieret og moraliserende sprogudfoldelse kunne han som landbohistorisk forfatter ganske jævnt kalde sjællandske bønders dårlige pløjning »et svinerod«, og mangelen på sikker retslig beskyttelse af fæstebønderne kunne Rothe påtale i ord, der bør huskes: »Vil vore jorddrotter være onde, da har de lejlighed dertil, just det er vort landvæsenssystems svære brøst«, tilspidset i et citat fra den ansete engelske jurist W. Blackstone: ». . . hvor loven er ubestemt eller ukendt, der er der ynkelig trældom«. – Tyge Rothe var efter Struensees tid en falleret embedsmand og politiker, men som landboforfatter ydede han kort før den store reformtid sit bedste med det værk, hvis uhyrligt lange titel gerne forkortes til »Vort Landvæsens System, som det var 1783«. I en gryende reformtid havde Rothes historiesyn: bondestandens frihedstab ikke blot siden oldtidens formodede bondefrihed, men også efter den forherligede Frederik IV's ophævelse af vornedskabet, en særlig slagkraft, og denne belæste godsejer og filosof kunne med megen ret omtale sig selv som europæer, interesseret især i franske og engelske fremskridtsideer, med mest sympati for de sidste. Ikke for intet indledte han sit værk om det danske landvæsenssystem med citater af den ti år yngre, men allerede velkendte engelske landøkonom Arthur Young: »At gøre forslag til nye agerbrugsmåder, så længe landboen endnu trykkes ved skatter, ufrihed, hoveri, mangel på heldige fæstebreve . . . det er blotte palliative [smertestillende] midler, hvilke hist og her skaffer skin af velstand for en kort tid . . . Ofte skriver man hele bind fulde af anvisninger til agerbrug, da man i dets sted skulle handle om politiske grundsætninger«. Med

andre ord: vigtigere end landbrugstekniske forbedringer var sociale reformer til økonomisk lettelse og retlig beskyttelse af bondestanden.

I modsætning til Wedel Jarlsberg, der talte rørende om kærlighedsbåndet imellem husbonden og bønderne, mente Tyge Rothe, at herremanden var forkert placeret og stod mellem bonden og landets hersker. Hoveriet betød, at de ni tiendele (bondebrugene) måtte arbejde for den ene tiendedel (hovedgårdsjorden); så længe hoveriet var ubestemt, førte det til »dorsk agerdyrkning«, ligesom også tienden var en produktionshæmmende og uretfærdig ydelse. Men med hele sin kritiske indstilling overfor mangt og meget under det herskende landvæsenssystem var Rothe dog yderst forsigtig, når det gjaldt konkrete reformplaner. Han synes at have næret en idealistisk forestilling om, at regeringen ved at opmuntre godsejerne til større og mere lønnende produktion og afsætning kunne udvirke, at de af sig selv stillede bønderne friere, i tillid til de forbedrede erhvervsforhold, der efterhånden måtte overbevise fæsterne om fordelene ved at overtage gårdbrug. Som adskillige af sine standsfæller var han tilhænger af et landvæsenssystem lignende det engelske: bønderne skulle i fremtiden ikke mere være fæstere, men »pagtere« (forpagtere) på åremål, og jordens ejere burde have sammenlægningsfrihed som i England. Omkring 1770 havde der blandt fremtrædende fynske og jyske storbesiddere været en udtalt stemning for at omdanne landboforholdene efter engelsk mønster og indføre et forpagtningssystem. Men på dette tidspunkt blev Rothe som ret magtesløs embedsmand indfanget i Struensees net af mangetrådede reformbestræbelser, der til uheld for hans hjælpere så hurtigt skulle blive sønderrevet. Klog af skade blev Tyge Rothe i Guldberg-tiden en eksperimenterende godsejer på Tybjerggård, før han, ud fra sin alsidige orientering i udenlandsk landbrugslitteratur og med sin ubetvingelige lyst til at optræde som moraliserende vejleder, omsider skrev sit landøkonomiske hovedværk med henblik på »den ædle store statshusholdning«. – Rothe skulle dog opleve de store landboreformer og se to sønner deltage i gennemførelsen.

Ved siden af disse mænd, der stod i forreste række under den landbopolitiske debat kort før de skelsættende reformer blev aktuelle, må nævnes endnu en skribent, omtrent jævnaldrende med de omtalte, men død allerede 1764, som 40-årig. *J. S. Sneedorff* tilhørte den lærde stand og blev 1751 professor i Sorø, hvor den unge Tyge Rothe var blandt hans hengivne venner. I tidsskriftet »Den patriotiske Tilskuer« (1761–63) fik den højtbegavede lærer i bl.a. statsvidenskab gang på gang lejlighed til at værdsætte bondestanden, »den vigtigste af alle stænder«, således forstået, at den var »grunden både til folkemængden og til rigdommen i de andre stænder«. Som de fleste af sine samtidige var Sneedorff »under den milde enevælde en konservativ mand«, men hans biograf kunne tilføje, at Sneedorff »tidligere og stærkere end nogen anden har virket til at stemme den offentlige mening for bondens frigørelse« (K. F. Plesner). I det »selskab«, Sneedorff næsten lige fra tidsskriftets start skildrede, kan *bonden* fremfor nogen af de andre standsrepræsentanter have haft et ganske bestemt forbillede, gårdbrugeren Hans Jensen på

Bernstorff gods. I et af tidsskriftets sidste numre lader Sneedorff købmanden tale bondefrigørelsens sag på *sin* måde: »Giv bonden selv en ejendom, og han skal ikke mere behøve formynder end andre folk, som er komne til skels år og alder . . .«

Optakt til en reformperiode. Signalet til erhvervsfremmende reformer kan dateres til Frederik V's fødselsdag den 31. marts 1755, da den interesserede offentlighed modtog en ofte citeret opfordring til at udtale sig om »alle de sager, der kan være tjenlige til at opretholde landets flor«. Resultatet var imponerende, viser det af biskop *Erik Pontoppidan* redigerede tidsskrift »Danmark og Norges økonomiske Magazin« (1757–64). De her publicerede afhandlinger spændte over et vidt felt, fra det praktiske landbrugs problemer: forbedret kornavl, kløver som ny foderafgrøde, hedeopdyrkning, bedre landbrugsredskaber, nye boligtyper på landet, etc., til væsentlige økonomiske og sociale problemer: fordele ved udskiftning af fællesskab, megen debat om, hvad der var nyttigst for landet, enten høje, middelhøje eller lave priser, navnlig på korn, årsager til folkemangel, godsreformer i retning af det engelske forpagtningssystem, men også forslag til forbedring af fæstebøndernes kår. Forfatterne var godsejere, præster, talrige landøkonomisk og juridisk kyndige borgere, enkelte af dem eksperimenterende opfindere, f.eks. af primitive tærskemaskiner, undtagelsesvis også en bonde der havde det skrevne ord i sin magt.

Længst fremme på den sociale reformlinie stod vel den bondefødte regiments skriver *N. Schelde*, der kritiserede det bestående godssystem, omtalte de sjællandske bønders usle kår og foreslog mere hensigtsmæssige former for tiendeydelse og fæsteafgifter (indfæstning, landgilde og hoveri). Pontoppidan bifaldt i en efterskrift Scheldes frimodige udsagn om godsejeres »selvtagne og lovstridige myndighed over bondestanden«; endog kvindestavnsbånd havde Schelde hentydet til. Også vice-landsdommer Fr. Brabrand, ejer af Sonnerupgård, ville se de sjællandske bønders kår forbedret, navnlig ved indførelse af bestemt hoveri. En dristig landøkonomisk reform blev foreslået af krigsråd *Daniel Heitmann*, der anså hoveriet for overordentlig skadeligt, da det hindrede indførelsen af forbedrede driftsmetoder ved bondebrugene. Heitmann ville have hovedgårdsmarkerne udstykket til forpagtergårde, der efter engelsk mønster skulle drives uden hoveri; staten burde bekoste kyndige mænds studierejser til England for at undersøge gods- og forpagtningssystemet og indberette om landbrugsforholdene i dette foregangsland, med henblik på muligheden af at indføre samme system i Danmark.

Med rette har Hans Jensen i »Dansk Jordpolitik« (I, s. 26, note 1) påpeget det vanskelige og betænkelige i at rubricere tidens landøkonomer under de forskellige teoretiske standpunkter. Den tidlige søofficer *Frederik Lütken* blev som ældre en produktiv landøkonomisk forfatter. 1755–61 udgav han »Økonomiske Tanker til højere Eftertanke« – »nøjere« burde det vel have heddet; censuren bortskar iøvrigt adskilligt. Skønt nærmest tilhænger af en merkantilistisk beskyttelsespolitik, hævdede han, at et lands rigdom var afhængig af »arbejde og mennesker«. Landbrugets udvikling lå ham stærkt på sinde. Lütken fandt det ønskeligt, »at Danmark

engang fik en god forpagter med nogle bønder fra England, som fordem Amager fra Holland«. En yngre bror, *Otto Diderik Lütken*, var i mange år præst på Østfyn, hvor han ud fra sit kendskab til landboforholdene dannede sig en personlig opfattelse af økonomiske problemer, åbenbart påvirket af tidens merkantilistiske litteratur med dens »sværmeri« for befolkningstilvækst, men sikkert også uden kendskab til den spirende franske fysiokratisme. Danske nationaløkonomer har berømmet O. D. Lütken som den skarpsindige tænker, der adskillige årtier før Malthus erkendte, at folkemængden var afhængig af næringsmidlernes mængde. Historikere kunne senere undre sig over, at denne »revolutionerende« tanke var fremsat af en økonomisk forfatter, der i sit syn på datidens landboforhold var yderst konservativ og forsvarede stavnsbånd, jordfællesskab, fæstevæsen og tiendeydelser i den daværende form. Forklaringen turde være, at O. D. Lütkens erfaringer væsentligt var begrænset til Fyn, hvor livsvilkårene, som det fremgår af min statistik over fæsteforholdene (se ovenfor s. 215 f.), gennemgående var langt gunstigere for gårdbrugernes vedkommende, end det var tilfældet på Sjælland. Hvad angik husmændene, som ivrige fortalere for fællesskabets ophævelse ofte gav et ensidigt og urimeligt skudsmål (jfr. afsnittet om jordreformer i det følgende), savnede Lütken ikke medfølelse eller social forståelse. Måske var han hverken fremsynet eller som nationaløkonom særlig dybtstående, men der var både bid og vid i hans »anmærkninger« til adskilligt mere overfladiske og hensynsløse fremskridtsvenners standpunkter. O. D. Lütken havde sine meningers mod og fastholdt stædigt sit syn på uheldige sider af udviklingen, som yderligere kunne forværres, hvis visse reformideer fik fremgang.

Uanset landøkonomers uenighed brød reformer sig vej i tiden efter 1757. Næsten samtidig med nedsættelsen af den første landvæsenkommission, der frem for alt tog sigte på en omfattende jordreform, blev det vestjyske Gudumkloster gods stillet til auktion, og en halv snes bønder i Gudum sogn, bistået af sognepræsten, så sig i stand til at købe tidligere fæstegårde, de fleste på kun få tdr. hartkorn, mens præsten købte langt mere bøndergods. Flere andre godser blev i de følgende år udstykket og en del af fæstegårdene solgt til bønder. Mest bemærkelsesværdigt var det, at et interessentskab af fæstere i maj 1761 købte hele godset Grubbesholm i Nørre Bork sogn med det underliggende Nørkjærgård. Her blev 23 fæstegårde bondeselveje, men 9 af gårdene solgt til udensogns folk. Henvend 250 tdr. htk. gled ud af godsejerhænder. I den følgende tid blev en række nordjyske herregårde solgt ved auktion og udstykket. Disse godsdelinger var ikke helt efter regeringens hjerte, selv om generalprokurør Henrik Stampe i anledning af et forsøg på i 1757 at sælge krongodset i Odsherred i et privatbrev erklærede, at man i Danmark burde stræbe mest muligt efter at få ejendomsbønder i stedet for fæstebønder og fribønder i stedet for hoveribønder. *Arvefæste* var derimod ganske velset (se afsnittet om arvefæste og selveje). Allerede i 1761 godkendte kongen en arvefæsteordning for Hørsholm, »et lille kongerige for sig selv« (C. Christensen-Hørsholm), hvor natu-

ralydelser blev afløst af faste årlige pengeafgifter. 1767 blev bønderne på Bernstorff gods arvefæstere, og samme år approberede kongen en arvefæsteordning for det af Københavns magistrat ejede Bistrup gods. Gårdmændene kunne have glæde af disse arvefæstereformer, navnlig når de samtidig stort set blev hoverifrie og udskiftning fulgte efter. På Bernstorff ledede godsinspektør Torkel Baden 1764–67 en for gårdbrugerne fortrinlig udskiftning (husmændene blev der ikke taget nævneværdigt hensyn til), og Chr. Ludvig Scheel von Plessen, der ejede Selsø i det sydlige Hornsherred og Fussingø vest for Randers, indførte tidligt arvefæste på sine godser. Fra regeringens side blev arvefæste og bondeselveje med større eller mindre held fremmet ved krongodssalgene efter 1764. Men det var på andre områder den første reformlovgivning satte ind, efter at den enevældige regering i 1757 havde indledt en landbokommissionernes tidsalder.

Landvæsenkommissionerne, redskaber til en reformlovgivning. Der blev under enevælden nedsat adskillige kommissioner til forberedelse af betydningsfuld lovgivning. Blandt de første var de lovkommissioner, der havde forberedt selve Danske Lov af 1683, hvor særligt retskyndige havde spillet en fremtrædende rolle. Det samme gjaldt kun delvis den række landvæsen- eller landbokommissioner, der i mere end 50 år (1757–1810) havde overordentlig stor indflydelse på landbolovgivningen, dog med en længere afbrydelse i Guldberg-perioden. Det er ganske interessant at se, hvorledes ikke blot kommissionernes opgaver, men også medlemmernes antal og dermed medlemskredsens sociale sammensætning ændredes i tidens løb, afhængigt af regeringens ledende personligheder.

»Kommissionen til landvæsenets forbedring«, nedsat 26. novbr. 1757 og først ophævet 30. okt. 1767, kom helt overvejende til at beskæftige sig med forsøg på at ophæve fællesskabet mellem landsbyer og mellem lodsejere. Dens 4 medlemmer var storbesiddere. Initiativet var utvivlsomt udgået fra Frederik V's mest betroede rådgiver, lensgreve A. G. Moltke, der også blev kommissionens drivende kraft. Underkommissioner kom til, og man mærker sig, at biskop Erik Pontoppidan, der fra 1755 var prokansler for Københavns Universitet, blev medlem af en i 1759 nedsat underkommission, der skulle behandle problemer vedrørende universitetets, kommunitetets og Københavns magistrats bøndergods. En art udvalg, udnævnt i 1760, skulle tage sig af »erindringer, forestillinger eller forslag« indsendt til kommissionen; i dette udvalg havde også kommissionens borgerlige sekretær sæde.

Langt mere sammensat blev en »Landkommission« af 27. okt. 1767, udvidet i febr.-marts 1768 og fra 23. marts s.å. kaldt *Generallandvæsenkommissionen*. En uge senere omdannedes den til et *Generallandvæsenkollegium*. Her sad fra første færd generalprokurør Henrik Stampe og den unge Christian VII's kabinetssekretær, schweizeren E. Reverdil, der dog året efter måtte forlade landet. Kommissionens omfattende opgave var »at undersøge og overveje alt det, som kan være tjenligt til at forbedre og fremme landvæsenet i Danmark, og især for at lette, så vidt muligt, bondens vilkår«. Det sociale element var altså i høj grad fremhævet ved

siden af det landbrugstekniske. Af adelige godsejere havde Holger Rosenkrantz, Rosendal, været med fra første færd, men i foråret 1768 indtrådte bl.a. A. G. Moltke, der skulle blive præses i Generallandvæsenskollegiet af 30. marts s.å., endvidere finansmanden H. C. Schimmelman, ejer af storgodset Lindenberg, J.O. Schack-Rathlou, en embedsmand af godsejerslægt, C. L. Stemann, der også skulle blive en fremtrædende embedsmand i Guldberg-tiden, kabinetssekretær A. Schumacher og flere andre borgerlige, blandt disse sekretæren M.H. Høyer, der privat flittigt korresponderede med den indtil sept. 1770 forviste Reverdil. Først i april 1769 blev kollegiet endelig indrettet ved kgl. resolution. Alle de adelige medlemmer (hvortil nu også hørte Scheel von Plessen) samt Henrik Stampe, blev deputerede, de seks borgerlige medlemmer kommitterede, blandt disse sekretær M.H. Høyer. Generallandvæsenskollegiet blev i november 1770 ophævet ved en kabinetsordre og i dets sted udnævntes atter en *Generallandvæsenkommission*. I denne sad en enkelt reformvenlig godsejer, Chr. L. Scheel Plessen, hidtil amtmand for Københavns amt, men iøvrigt især fremtrædende borgerlige embedsmænd, blandt dem botanikeren og økonomen G. C. Oeder, kommissionens betydeligste kraft, indtil han 1771 overgik til finanskollegiet. Kommissionen kunne fortsætte sin virksomhed en tid efter Struensees fald, men blev ophævet ved kgl. reskript af 15. april 1773. Dens forretninger blev henlagt under Rentekammeret, og der blev oprettet et særligt landvæsenkontor.

I den guldbergske periode 1772–84 var ingen landbokommission, men selve Rentekammeret den drivende kraft i reformarbejdet, der tog sigte på fuldførelsen af den store opgave, som allerede den første landvæsenkommission havde søgt at fremme: fællesskabets ophævelse. Den sidste koordinerende forordning kom i 1781. Et nyt initiativ, der varslede mere omfattende landboreformer, blev taget et halvt år efter regeringsskiftet 1784. 3. november nedsattes efter Rentekammerets forslag »*Kommissionen for Frederiksborg og Kronborg amter*«, et stort krongodsområde. Dens opgave skulle være »at undersøge og overlægge på hvad måde og ved hvilke midler samtlige Vore fæstebønders og husmænds vilkår [på de to amter], så vidt muligt, kunne forbedres ved den fordelagtigste økonomiske indretning og ved efter omstændighederne, især hvor det kan ske uden afgang i Vores indkomster, at forunde dem selveje«. I denne kommission sad foruden amtmand H. Levetzow de to brødre C. D. og J. L. Reventlow, af hvilke den første skulle blive den kommende reformtids store navn, endnu en tredje reformvenlig godsejer og kollegieembedsmand, V. A. Hansen, Frydendal. Den nordsjællandske kommission, populært kaldt »Den lille Landbokommission«, indledte en reformvirksomhed, der spændte fra omhyggeligt gennemført udskiftning (hvor de fleste husmænd fik jordlodder) til indførelse af arvefæste. Det tog sin tid, og kommissionen blev først ophævet i maj 1798.

Efter en udførlig reventlowsk rentekammerforestilling kort forinden blev det ved kgl. resolution af 27. juli 1786 befalet, at en kommission skulle nedsættes »til at undersøge og gøre forslag om adskillige poster, betræffende proprietærernes

såvel som fæstebøndernes rettigheder og pligter i Danmark«. 25. august s. å. udstedtes kommissoriet gennem Danske Kancelli. Kommissionen skulle »være forpligtet at se på alt, hvad der kan tjene til forbedring af bondestandens kår, uden at nogen af jorddrotternes [godsejernes] lovlige ejendomsrettigheder derved indskrænkes og uden at jorddrotterne hindres i deres godsers lovlige brug og benyttelse«. Til løsning af denne vanskelige, mangesidige opgave, som Rentekammeret havde pålagt »*Den Kongelige Kommission angaaende Landbosagen*«, skulle kommissionen »enten efterhånden eller på èngang« indsende forslag til Danske Kancelli eller Rentekammeret (alt efter forslagenes indhold). Også andre kollegiemedlemmer end de, der fik sæde i kommissionen, skulle underrettes og deltage i dens overvejelser, når det var hensigtsmæssigt. Medlemmerne af »Den store Landbokommission« (dens historiske navn) tilhørte fire grupper. Fra Danske Kancelli indtrådte Bolle Luxdorph, P. Aagaard og O. L. Bang, fra Rentekammeret C. D. Reventlow, John Erichsen og V. A. Hansen, som jurister udnævntes S. H. Cordsen, Bartholin Eichel, Mads Fridsch og Andr. Bang, som »landmænd« amtmand Chr. Ludvig Scheel Plessen, baron Poul Abraham Lehn, Morten Qvistgaard og P. Wormskiold, der iøvrigt var rentekammerkommitteret. Som repræsentant for de militære kollegier (»i henseende til fødestavnsrettighed med videre«) udnævntes generalauditør Vilh. Bornemann. Juristen Christian Colbiørnsen, tidligere kammeradvokat, blev kommissionens sekretær i dens to første, mest arbejdsfyldte år. En del medlemmer døde eller blev udskiftet i kommissionens lange levetid (den blev først ophævet i marts 1816). Blandt de nye, der indtrådte, var J. E. Colbiørnsen, Chr. Colbiørnsens ældre bror, og senere A. B. Rothe, en søn af Tyge Rothe; han var 1796–1811 kommissionens sekretær. Som et led i arbejdet med de vigtige hoveriproblemer virkede 1795 – ca. 1800 to *hoverikommissioner*, hvor C. D. Reventlow også var den centrale skikkelse.

Landbokommissionernes virksomhed vil i de følgende afsnit ofte blive omtalt som led i arbejdet for en mere eller mindre skelsættende lovgivning. Mange af disse landbolove har nær forbindelse med hinanden. Det må dog anses for naturligt at samle fremstillingen om de vigtigste reformområder, taget ét for ét, for tilsidst at vurdere den lange reformperiodes resultater i sammenhæng.

Landhusholdningsselskabet. Et nyttigt redskab til rent landøkonomiske fremskridt fik Danmark allerede i den tidlige reformperiode. 1762 var der i hertugdømmet Slesvig efter udenlandsk forbillede oprettet et såkaldt »Ager-Akademi« med grev A. G. Moltke som nominel formand. Foretagendet havde bl.a. grev J. H. E. Bernstorffs interesse, og denne vandt kong Frederik V for sagen. En professor Martin Hübner udarbejdede 1768 en plan for et patriotisk-økonomisk selskab, som Christian VII dog af sparehensyn afviste. Det blev den 40-årige statsøkonom Chr. Martfelt, der fik pålagt at udarbejde den udførlige plan for et sådant »patriotisk præmieselskab«, stiftet på den unge konges fødselsdag den 29. januar 1769. Den ældre Bernstorff blev dets første præsident. Dets medlemmer var overvejende

embedsmænd, godsejere, videnskabsmænd og større næringsdrivende, ialt ca. 200 (i 1770). Ved præmier og belønninger ville det nye selskab navnlig opmuntre landbrugets økonomiske og tekniske udvikling. Blandt selskabets første prisopgaver var spørgsmål vedrørende fællesskabets ophævelse og hegningsplantning (iøvrigt også stengærdesætning), og efterhånden tog »Det kongelige danske Landhusholdningsselskab« sig af andre praktiske opgaver: afvanding, bedre jordbehandling (kobbeldrift, jernpløve), dyrkning af nye foderafgrøder (især kløver, men også lucerne og roer), renere udsæd af de vigtigste kornsorter og fremstilling af bedre husdyrprodukter.

Selskabet som sådant tog ikke stilling under den politiske kamp eller forhandlingerne om mere eller mindre bondevenlige landboreformer – så forskellige mænd som Bernstorfferne, A. G. Moltke, Ove Høegh-Guldberg, Henrik Stampe, brødrene Reventlow og C. Colbiørnsen blev i perioden 1769–1800 medlemmer. Men der blev efterhånden udsat præmier for afhandlinger, der i høj grad berørte bøndernes økonomiske og sociale forhold. I 1781 – altså endnu i Guldberg-perioden – udsatte selskabet en guldmedalje »for den proprietær, som giver de fleste af hans bønder enten fuld ejendom på deres gårde eller arvefæste«. Landhusholdningsselskabet havde også æren af, at landbrugets faglitteratur i århundredets sidste trediedel blev forøget med en række prisskrifter og med talrige værdifulde afhandlinger i tidsskrifter, samt i den officielle almanak. Efter gennemførelsen af de store landboreformer var Landhusholdningsselskabets præsidenter i 1791 blandt initiativtagerne til rejsningen af *Frihedsstøtten* på Vesterbro, bondefrihedens æresminde.

Jordreformer. Udskiftningens stadier. Jord til husmænd

Storbesiddernes erfaringer. I Danmarks tusinder af landsbyer var beboerne gennem mange generationer indlevet i et fællesskab, der fremfor alt vedrørte jordens drift på bymarkerne, hvor gårdbrugerne og ofte enkelte husmænd havde deres agerlodder spredt blandt hundreder af agre, fordelt på åse, tægter og andre jordstykker, som byens marker eller vange var inddelt i. Selv om $\frac{1}{3}$ eller (i Jylland) om ved $\frac{1}{2}$ af bymarken lå hen til græsning (se ovenfor s. 108), kunne en gårdbruger meget vel årligt have 50 eller endnu flere steder i bymarken, hvor han måtte pløje, harve, så og høste, i hvert fald det første i fællesskab med landsbyens andre bønder, ligesom møgagningen foregik samtidigt, men i de enkelte år kun omfattede en mindre del af den dyrkede jord. Hertil kom fællesskab om kvæggæsning på landsbyens fællede og meget ofte tillige på vidtstrakte overdrev, som adskillige andre landsbyers bønder og undertiden også herremænd, præst og degn kunne have andel i. Fællesskab om tørveskær og visse steder udnyttelse af skov og lungslæt må også nævnes.

Godsejerstanden havde gjort andre erfaringer. Landmålingen i 1682–83 viste, at langt den største del af hovedgårdsjorderne var udskiftet af landsbyfællesskab.

Storbesidderne havde senere fortsat udviklingslinien, ofte ved nedlæggelse af bøndergårde eller i forbindelse med mageskifter og egalisering af samtlige gårdes hartkorn indenfor en landsby. At en hovedgårds jorder lå samlet eller i det mindste var uafhængige af landsbyfællesskaber, betød en afgjort fordel m.h.t. driften. Af forpagtningskontrakter fra 1700-tallet fremgår det ofte, at ejeren havde foreskrevet driftsformer, som forpagteren nøje måtte overholde. I reglen skete der ikke større forandringer indenfor trevangsbrugets område (det allermeste af Øerne og en del af Østjylland), før *kobbelbruget*, også kaldt den holstenske driftsmåde, vandt udbredelse. Omkring 1760 blev hovedgårdsmarkerne næsten overalt dyrket »efter landets [landsdelens] skik«, men nyopdyrkning og tilladelse til mere varieret udsæd, f.eks. ærter i en del af havrejorden, kunne forekomme, og flere græsningsarealer blev pløjet og besået. En fuldstændig ændring af hovedgårdsdriften indenfor rammerne af et storgods gennemførte *Adam Gottlob Moltke* 1759–62 på sine sjællandske godser. Som Frederik V's hofmarskal og personlige ven modtog Moltke 1746 Bregentved m.fl. godser, det var fra 1750 et grevskab; han købte 1747–51 fire østsjællandske godser og ejede til forskellige tider også godser i andre landsdele, navnlig Østfyn og Østjylland. Med rette er hans driftsreformer på Bregentved-godserne blevet fremhævet indenfor dansk landbohistorie som et agrartechnisk nybrud.

I 1746 havde Bregentved som de fleste andre sjællandske hovedgårde 3 a 4 sædemarker, delvis opfyldt med sten og kratskov, enge, moser og sumpe. A. G. Moltke, der var født på et gods i Mecklenburg, havde ikke med en erfaren landsmands hjælp kunnet gennemføre omfattende landbrugsreformer på Bregentved, men det lykkedes derimod for den holstenske landøkonomiinspektør J. Wølkers, der begyndte på Sophiendal og gik videre med de øvrige godser. På dem alle blev hovedgårdsjorden inddelt i 11 kobler omhegnede med dobbelte grøfter og levende hegn (»kobbel« betød opr. et stykke indhegnet jord). 5 kobler blev årligt besået og rotationen var: hvede – byg – rug – 2 års havre – det 6. år brak, hvorefter fulgte 5 års græsgang. Hvede blev nu indført; sædekorn af hvede og rug fik godserne i reglen fra Holsten, havre undertiden fra England. I den årlige brakmark kunne sås boghvede, der gav stort foldudbytte. Også høavlen blev forbedret, og græsningen blev frodigere på marker, der hvilede i 5 år. Agerjorderne blev ryddet for træer, buske og store sten (der kunne anvendes til syldsten under bygninger). Grøfterne tjente til nyttig vandafledning, adskillige moser blev også gennemgravet og for en del omdannet til gode enge, som medvirkede til, at der kunne holdes langt flere kreaturer end før. Disse forbedringer på hovedgårdsjorden blev overvejende udført af dygtige fremmedarbejdere, daglejere, der gerne måtte vejlede den hjemlige arbejdskraft. Moltke mente at kunne konstatere, at hoveriarbejdet faldt lettere efter de omtalte rydninger. Det stærkt forøgede høstudbytte som følge af driftsforbedringer må dog i nogen grad have forøget hoveriarbejdet.

Fæstebønderne på Bregentved-godserne skulle også i tidens løb opnå væsentlig bedre landbrugsdrift. Her tog reformerne sigte på gradvis ophævelse af jordfælles-

skabet, dels mellem landsbyer, der havde én eller flere bymarker fælles, dels ved mageskifter mellem lodsejere, der havde fæstegårde i samme landsby. Af stor betydning for bønderne var udskiftning af overdrevsfællesskab. Grev Moltke bestod 1759–62 opmåling og inddeling af 5 overdrev – det største af mere end 10 km længde – hvorved 29 landsbyer fik fællesskabet ophævet. Langsommere gik det med udskiftningen i byvange, hvor en række landsbyer havde agerjord, og hver især skulle have deres areal samlet og indhegnet. Det holdt hårdt at få ophævet fællesskabet mellem samtlige 9 byer i Dalby sogn; først i 1775 lykkedes det. Meget tilfredsstillende for A. G. Moltke var det, at holstensk kobbeldrift også blev indført af mange bønder på godset. Lettest lod det sig gøre, hvor det drejede sig om enkeltgårde eller helt små landsbyer. En bonde, der tidligt meldte sig og tilbød at gøre forsøget, blev belønnet med at få sin gård til arv og eje. Landsbyen Høsten-torp, hvis 12 gårdbrugere havde hørt til de dårligst stillede, opnåede efter inddeling af bymarken i 9 kobler et hidtil ukendt høstudbytte. Af særlig karakter var jordre-formen ved Alslev gods, som ikke hørte med til grevskabet, men var Moltkes private gods. Fra gammel tid lå hovedgårdsjorderne nærmest Alslev by, hvis gård-mænd havde deres marker længere borte. Der skete nu den forandring, at bønderne fik tildelt markerne nærmest byen, mens hovedgården blev flyttet ud på de yderste jorder. Fordelen syntes dobbelt: gårdbrugerne fik nærliggende og relativt ve'dyrkede marker; samtidig lærte de bedre driftsmetoder, som det efterhånden også blev tilfældet i de fleste landsbyer på grevskabet. – En ulykke kunne vendes til en fordel. Efter at 2 gårde i Frerslev by var brændt, blev de udflyttet på et overdrev, hvor de fik samme areal som tidligere og havde held til at avle lige så meget som på den fra gammel tid dyrkede bymark.

Enkelte andre godsejere havde gjort lignende erfaringer som A. G. Moltke, om end i mindre stil. Mageskifter mellem godsejere forudsatte, at de implicerede parter så deres fordel ved en ny jordfordeling, og det samme var tilfældet ved forsøge-ne på at få ophævet overdrevsfællesskab, der i høj grad hindrede forbedring af husdyrbruget. Kvægpesten i sidste halvdel af 1740'erne gav en smertelig erfaring m.h.t. spredning af husdyrsygdomme, især på overdrevene. Det bidrog til at frem-me udskiftningsinteressen.

Forordninger om fællesskabets ophævelse. Allerede i 1746 gjorde A. G. Moltke sig tanker om nedsættelse af en landvæsenskommission, og han havde formentlig hovedæren for, at det i 1757 blev alvor. Næppe tilfældigt, at tre af landvæsenskom-missionens fire medlemmer var mecklenburgere af fødsel! Men også den finans-kyndige og alsidigt kulturinteresserede baron Otto Thott, Gavnø, var medlem. Kommissionens arbejdsprogram omfattede ved starten 12 punkter: overdrevsde-ling, indhegning af bymarker og disses deling mellem lodsejere, oprensning af åer og udtørring af moser til ager og eng, jorddeling i tilfælde, hvor én ejede grunden eller græsningsretten, en anden skoven, tørveskær m.m.; istandsættelse af veje, indskrænkning af fællesskab m.h.t. fiskeri og jagt; evt. nyordning af fattigvæsenet,

således at enhver lodsejer måtte drage omsorg for sine fattige. Endvidere kan nævnes problemer i forbindelse med salg af strøgods ved offentlig auktion. Endog indskrænkning af tobaksrygning var blandt de 12 »poster«! – Hovedopgaven skulle dog blive landbrugets forbedring og ophævelse af jordfællesskabet. I december 1758 bad kommissionen amtmænd, Københavns magistrat, universitetet m.fl. fremskaffe oplysninger om en række lokale forhold vedrørende jordfællesskabet på Sjælland. Senere skulle undersøgelserne udstrækkes til Lolland-Falster og Fyn, sidst Jylland.

Navnlig godsejere og forvaltere fik lejlighed til at udtale sig om forholdene, og svarene viste klart ønskeligheden af reformer, men også de mange hindringer for gennemførelsen. Såvel ejendoms- som brugs- og dyrkningsforholdene var meget komplicerede. Selv i Nordsjælland fandtes der store overdrev (indtil 20–30 km i omkreds), der lå hen til græsning, stenstrøede og med skov og krat. Overdrev på Amager havde græsning anslået til 1140 »fulde høveder«, heraf Store Magleby 800. I Odsherred blev det henved 15 km lange overdrev Ellinge Lyng udnyttet af kronen og en række andre lodsejere. Landsbyerne kunne her og adskillige andre steder slå overdrevet sammen med byernes omskiftende fælleder og lade kreaturerne græsse »under enig«. De fleste overdrev var ikke »høvedlagt« på anden måde, end at de græsningsberettigede byer indsatte kreaturer, få eller mange, eftersom det havde været bønderne muligt at vinterfodre kvæg. I normale år var kreaturantallet på overdrevene ofte så stort, at både hornkvæg og heste blev sultefodret, men i en periode med kvægpest kunne store områder ligge næsten øde hen. Hvor de vældige hedestrækninger i Jylland blev udnyttet, tjente de mest til græsning for får, der ofte gik ude om vinteren. Lovens påbud om skovhegning blev sjældent overholdt, kreaturgræsning ødelagde megen ungskov, og skovtyverier gjorde skade på mange bevoksninger. M.h.t. tørvemoserne havde lodsejerne som regel ikke i deres magt at regulere tørveskær ved udvisning, navnlig ikke i de store moser. Det var gårdmændene, der udnyttede moserne bedst, også ved salg af tørv til købstæderne, mens husmænds tørvforsyning var afhængig af, hvad deres arbejdsgivere tilstod dem. Amtmænds og lodsejeres oplysninger afslørede også megen uenighed, undertiden mellem godsejere og bønder på den ene side, købstadboere på den anden, idet købstæderne ofte havde udstrakte bymarker, hvoraf en del lå i fællig med landsbyjorder.

Kommissionens arbejde på det vanskelige, men dog begrænsede felt skred hurtigt frem, og en forordning om *indskrænkning af fællesskabet* på Sjælland, Møn og Amager udstedtes 29. decbr. 1758, en tilsvarende for Fyn og Lolland-Falster et år senere og for Jylland 8. marts 1760. Vigtigt var det, at Danske Lov 3-13-13, der forbød at indgrøfte eller indhegne ager, eng eller anden jordbund uden alle lods-ejeres samtykke, nu blev ophævet, »da vedkommende ejere derved er blevne hindrede fra at gøre sig deres eget så nyttigt, som de bedst vidste og kunne« (nemlig ved indhegning og særdrift). Et lignende forbud af 1720 mod at »indtage« noget af kronens jordegods uden særlig bevilling blev samtidig ophævet. Uundværlige veje

måtte ikke nedlægges, medmindre andre blev anlagt i stedet, og ingen måtte fratages ret til tørveskær. Ejere, der »patriotisk« foretog indhegning og nyopdyrkning, fortjente opmuntring; derfor bestemte loven nu, at jord, der ikke hidtil var takseret som agerland, heller ikke i fremtiden skulle takseres højere. Betegnende nok blev der, i forbindelse med en ændring i ældre jagtlovsbestemmelser, hentydet til, at kongen gerne så strøgods (»få eller eneste bøndergårde og jorder«) overdraget til de store lodsejere, naturligvis mod vederlag. Også ved oprensning af åer og udgravning af moser for at forbedre høavl og græsning var de største besidderses initiativ afgørende, men andre lodsejere, der ligeledes havde fordel af foretagendet, måtte deltage i arbejdet.

I første omgang tog landvæsenskommissionen især sigte på *ophævelse af jordfællesskabet i to former*: 1) mellem lodsejere med fælles brug af marker, enge, overdrev og skove, 2) mellem landsbyer, der i fællesskab udnyttede marker og/eller overdrev. Derimod kom fællesskabet mellem landsbybønder, altså eventuel udskiftning af jord i bymarker med fordeling mand og mand imellem, foreløbig praktisk talt ikke ind i billedet. Men *overdrevsdeling* blev stærkt anbefalet i de tre forordninger. Udskiftning og indhegning af overdrev, hvori flere landsbyer var lodtagne, skulle for fremtiden kunne foretages »først by- og siden lodsejervis«, når enejeeren af en hel landsby eller ejere af størsteparten af en landsbys hartkorn ønskede det. Noget tilsvarende skulle gælde m.h.t. bymarker, hvor to eller flere landsbyer var lodtagne. De mindre-besiddende lodsejere kunne ikke modsætte sig denne udskiftning og måtte tage del i omkostningerne, når indhegningen også kom dem til gavn. Havde to landsbyer jorder »i flæng«, henstillede forordningen, at fællesskabet blev ophævet ved mageskifte eller anden form for vederlag.

Allerede disse indledende skridt henimod den største jordreform i Danmarks historie måtte give anledning til megen strid mellem ejerne af landets jord: kronen, »proprietærer«, købstæder og offentlige stiftelser. Det store flertal af jordens brugere, bønderne, havde ikke meget at skulle have sagt, men kunne dog i praksis volde mange vanskeligheder. *Strøgods* var et besværligt problem. Godsejerflertallet var utvivlsomt interesseret i, at hver enkelt lodsejer fik sin jord samlet og indhegnet, men anderledes forholdt det sig ofte med bønderne, fremgik det af mange og til dels langvarige forhandlinger og processer.

Godsejerne havde således mange hindringer at overvinde, når de ønskede at indhegne og opdyrke øde fællesjorder. De fleste lodsejere frygtede at blive forfordelt ved mageskifter, selv om de indså fordelene ved at få overdrevsfællesskab og lodsejersfællesskab i landsbyer ophævet. Modstanden kom ikke blot fra mere traditionsbundne nabogodsejere, der følte de fremskridtsvenlige storbrugeres initiativ som et indgreb i andres rettigheder – udviklingshæmmende var også adskillige amtmænds usikkerhed overfor problemernes løsning og den kendsgerning, at landvæsenskommissionen savnede tvangsmidler, der kunne gøre det muligt at gennemføre formålstjenlige reformer på trods af modstræbende besiddere. Udskiftningens mulighederne blev dog øget ved en *forordning af 15. maj 1761*, der bl.a.

skulle forhindre, at nyt fællesskab opstod som følge af godssplittelse ved køb og salg, ved mageskifte, arv eller andre forhold. Under visse omstændigheder kunne »sabotage« overfor udskiftningsvirksomhed straffes med ejendomsfortabelse. Hvor fællesskabets ophævelse udelukkende blev forhindret ved uenighed om den fremtidige besiddelse af »en eller flere få gårde«, henstillede kommissionen, at disse tilfaldt en af de største lodsejere, der så måtte yde rimeligt vederlag for afståelsen. Kunne dette ikke ordnes i mindelighed, skulle amtmanden udpege to kyndige skønsmænd, der kunne vurdere, hvad der var et passende vederlag i jord eller penge. Landvæsenskommissionen fik på denne måde et rimeligt grundlag for den endelige afgørelse. Det var dog næppe – som Hans Jensen har antaget (»Dansk Jordpolitik« I, s. 40) – Regeringens hensigt at styrke »en kraftig samling af godsbesiddelser i de enkelte egne«. Hovedformålet var og blev at bane vej for fællesskabets ophævelse. Naturligvis måtte godsopløsning med eventuelt bortsalg af fæstegårde til bondeselveje medføre en vis risiko for et yderligere kompliceret fællesskab, men kommissionen fandt det med rette betænkeligt at »aftvinge« nogle selvejerbønder i Thy den jordejendom, som de besad med fuld ret. Derimod var der intet mærkeligt i, at en amtmand, der tillige var godsejer, hellere så disse bønder modtage penge end nyt gods som vederlag for gårdafståelse. Og det er bemærkelsesværdigt, at landvæsenskommissionen hverken i 1764 eller 1767 trængte igennem hos Danske Kancelli med en anmodning om at måtte få magtbeføjelser, der kunne sikre, at kommissionsbeslutninger førte til det ønskede resultat.

Der var endnu 1758–59 en del godsejere, der anså udskiftning for »lige så unyttig som ugørlig«, da i almindelighed »enhver bonde . . . retfærdig er tildelt på hver sted i marken efter jordens bonitet sin andel«; lige så lidt kunne den tørre overdrevs- eller skovjord med fordel tages under kultur, hed det. Andre var derimod reformivrige. Amtmanden i Sorø-Ringsted henviste således til egne på Fyn og i Nordslesvig, »hvor de foruden det anselige kvantum af alle slags kornvarer, som nu mere end tilforn ved at bruge øde og slette jorder bliver produceret, endogså har inddelt deres 3 marker til 4, så at de har 2 til korn, den 3. til høavling og den 4. til fælled« (på $\frac{1}{3}$ eller $\frac{1}{4}$ af denne blev der ofte sået ærter, hvorved jorden blev mere tjenlig til byg året efter). Enhver bys marker burde derfor inddeles til 4 vange. Fra Frijsenborg gods henvistes til, at der ikke her var fællesskab mellem byer, men grøfter, stengærder eller levende hegn mellem bymarker ville være nyttigt. Ejeren af Høgholm i Djursland anbefalede, at en stor hede, hvori flere lodsejeres bønder havde anparter afmærket ved sten og skel, blev opbrudt og taget i brug som sædeland, hvad navnlig bønder i Tirstrup og Drammelstrup med fordel havde gjort. I Vendsyssel foreslog ejeren af Odden, at 2 landsbyer i det meget bakkede Bjergby sogn flyttede deres bygninger nærmere til »de længst fraliggende marker, som derved kunne få tilbørlig omgang og gødning«.

Københavns universitet og kommunitetet ejede praktisk talt kun spredtliggende jordegods. Allerede i 1759 fik universitetets professorer fra forskellige lodsejere rundt om på Sjælland mange tilbud om køb eller magelæg. En særlig kommission,

nedsat i maj nævnte år, tog sig af sagen og behandlede den ud fra visse hovedsynspunkter. Spørgsmålet var bl.a., om de »forbandelser«, som ifølge fundatserne skulle ramme hver den, der afhændede universitetsgods, kunne hindre overdragelse til de største lodsejere indenfor de talrige landsbyfællesskaber, hvor universitet eller kommunitet havde een eller flere gårde. Hvis dette *ikke* var tilfældet, kunne institutionerne da modtage vederlag i penge, eller ville der kunne opnås sikkerhed ved mageskifte med andet gods udenfor fællesskabet? Meget uheldigt var det, om der efter bortsalg kunne pålægges strøgodsbonderne hoveri, »dem til byrde og landet til ulykke«. Der var ikke på alle punkter enighed indenfor denne underkommission, men den nåede dog frem til et forslag om, at universitetets strøgods skulle afhændes mod krongods i Odsherred, efter taksation ved »uvildige mænd«. Dette forslag blev i august 1762 afvist i en erklæring fra Rentekammeret, der ikke uden grund følte sig usikker på, om kronen ville kunne videresælge alt strøgodsset til proprietærer, der nu lå i fællesskab med gårde tilhørende universitetet.

Nyopdyrkning. Hedekolonisation. Forordningen af 8. marts 1760 for Jyllands fire stifter omtalte ikke blot, som forordningerne for Øerne 1758–59, »overdrev og deslige fælles marker«, men også »de såkaldede heder«. Det blev ligesom tidligere betonet, at den, der indhegnede, måtte give afkald på forholdsmæssig græsning på jorder, der vedvarende lå hen til fællesgræsning. M.h.t. *deling og indhegning af hedejord* skulle det iagttages, at »den vedkommende dermed ikke går de almindelige heder nærmere, end hans ejendoms rettigheder strækker sig, såfremt han ikke agter derpå bøndergårde straxen at lade opbygge«; hertil kunne der gennem amtmanden indhentes kgl. bevilling. Til indhegning var stengærder at anbefale, »hvor sten dertil findes eller bekvemmelig kan indsamles«, men da der jo i Jylland ofte savnedes gærdsel, kunne grøfter og solide jorddiger belagt med græstørv anbefales. Dog burde der »efter omstændighederne plantes og opfædes levende gærder af torn, enebær, alm, avnbøg, pil, hyld, hassel eller andet deslige«.

Regeringen havde allerede i 1723 indbudt til en *jysk hedekolonisation*. Nu blev det alvor. 1751 nedsattes en kommission, der skulle undersøge mulighederne for hedeopdyrkning. Der kom dog først gang i sagen, da den tyske legationsråd J. F. W. Moritz i 1759 foretog en art hvervekampagne, der lokkede kolonister (ikke alle var landbrugere) fra det fattige Pfalz til »ødeliggende distrikter« i Jylland. De fik løfter om rejsepenge, bolig og jord samt 20 års afgiftsfrihed og visse kirkelige friheder. På Alheden syd for Viborg blev der da 1760–61 bosat 213 familier og på Randbøl hede nær Vejle 86, ialt ca. 1150 personer af såvel luthersk som reformert og katolsk trosretning. De fik som i deres hjemlande (en del kom fra Hessen) lov at bo i »huse bygt i en gade«, på Alheden i 6 nye store landsbyer, på heden ved Randbøl i 3, alle med kongelige navne foruden et »Moltkenberg«! Regeringen skaffede kolonisterne brødkorn og udsæd, besætning og inventar. Hver familie fik et par stude til opløjning af heden, desuden 1 ko og en del får. Husene blev

indrettet til 2 familier, der hver fik »en skikkelig stue, køkken, spisekammer og forstue, stald og lade«. Med kornavl gik det dårligt, og kløverdyrkning mislykkedes, men tyskerne anlagde haver med forskellige slags kål, ærter, hør m.m. Hedejorden egnede sig godt for den *kartoffelavl*, som de tyske kolonister skulle få navn efter, og danske bønder i omegnen lærte dem kunsten af. Med datidens dårlige plove og svage trækraft var hedeopdyrkning dog *for* svær en opgave, og allerede 1763–65 drog flertallet af »kartoffeltyskerne« skuffede bort; kun godt 60 familier blev tilbage. En del jyske bønder rykkede senere ind, hjulpet med bygninger og besætning, sæde- og fødekorn; i mange år blev de også fri for skatter og soldaterudskrivning. Den tyske kolonisation prægede dog Alheden, hvor de indvandrede sprog og skikke holdt sig i generationer. Mindre betydning fik indflytningen til Randbøl hede, hvor Rentekammerets opgivelse af sagen i 1765 nærmest kom som et frihedsbrev for de relativt få, der var tilbage.

Private godsreformer. I forhold til nyopdyrkingen i 1700-tallet som helhed var de tyske kolonisters indsats næppe stor, men de jyske bønders nyopdyrkning af hede i den tidlige periode falder så spredt, at den ikke lader sig måle. Det samme gælder de talrige godsreformer, hvis betydning især ligger i, at udskiftningen gav ejere og brugere af udskiftede jorder mulighed for at indføre bedre driftsformer og opmuntning til at udnytte kendte indtægtskilder bedre. Der er ingen tvivl om, at de så ofte omtalte reformer på Bernstorff gods 1765–67, ledet af godsforvalter Torkel Baden, gav 42 gårdbrugere i landsbyerne Gentofte, Vangede og Ordrup stort udbytte, takket være udskiftningen og hovedstadens nærhed, der betød lejlighed til at afhente københavnsk renovation og derved forøge kornavlen på de store udflyttergårdes marker. Transporten af landbrugsprodukter til storstaden faldt let og var meget indbringende. Kun nogle få husmænd fik jord. Den første udflytterbonde var vel Hans Jensen, der allerede i 1750 som 22-årig havde fæstet sin fars gård i Gentofte. Han havde haft sin skolegang i sognets rytterskole og blev en dygtig landmand, der førte dagbog med regnskab og forstod at gøre nyttige optegnelser. Han tog ivrig del i udskiftningsarbejdet, Christian VII hædrede ham med en guldmedalje, og da Det kgl. danske Landhusholdningsselskab stiftedes 1769, indmeldte han sig som den første bonde. Sekretær M. H. Høyers breve til Reverdil i Schweiz nævner ham ofte og med en anerkendelse, som hans standsfæller formentlig ikke deltog i; 1771 beklagede ejeren af Bernstorff, statsmanden A. P. Bernstorff, iøvrigt i et brev, at Hans Jensen og hans bror Jacob uanset deres større viden og kunnen uheldigvis var »mindre uegennyttige og mindre tro« end de øvrige Bernstorff-bønder. 1772 solgte Hans Jensen Bjerregaard, som han nu havde taget navn efter, og købte Løvegård i det sydlige Holbæk amt. Denne herregård solgte han dog allerede i 1778. Han døde 1781 i København.

Bernstorff-reformen blev særlig bemærkelsesværdig ved, at her gennemførtes i tre landsbyer en udskiftning, hvor hver bonde fik sin jord samlet, en jordreform, der – bortset fra det ringe hensyn, der blev taget til husmændenes erhvervsbehov –

førte frem til endemålet. Indtil videre var det andetsteds kun overdrevsudskiftning, ophævelse af jordfællesskab mellem landsbyer samt mellem lodsejere, som det i betydelig udstrækning lykkedes at få gennemført. Hist og her blev enkelte bøndergårde udflyttet på overdrev eller til udmarker.

Udskiftningsforordninger 1769–81. Da Generallandvæsenskollegiet var oprettet 15. april 1768, med forestillingsret til kongen, blev det fastslået, at det skulle have indseende med landvæsenet i amterne, på godserne og i landsbyerne. Der taltes nu om *ophævelse* af »det skadelige fællesskab«, ikke blot som tidligere mellem de enkelte landsbyer, men også mellem de enkelte beboere, og til så meget større nytte, som arvefæste eller bondeselveje nu skulle tilstræbes, i første række på krongodset og de offentlige stiftelsers godser. Blandt de reformopgaver, som det knapt 14 dage senere blev pålagt amtmænd, grever og baroner at indsamle »efterretninger« om, var også arbejdet med fællesskabets ophævelse. I de talrige besvarelser, der snart blev indsendt, påpegedes bl.a. mangelen på autoriserede landmålere, der kunne »uddele« fællesskabet og hindre mange unyttige processer, og allerede 9. juli 1768 udstedtes gennem Rentekammeret en forordning om en systematisk landmåling. Efterretningerne gav en mængde oplysninger om lokale forhold, navnlig fra godser, der »med megen umage og besværlighed« havde fået ophævet fællesskab i overdrev, skove og bymarker, skønt nabogodsejere i visse tilfælde havde gjort det nødvendigt at gå rettens vej. Holger Rosenkrantz, Rosenlund, kunne med rette fremhæve, at byrden (omkostningerne) burde stå i forhold til nytten og brugen, men der fandtes overdrev, hvor en mindre hartkornsbesidder havde dobbelt så megen kreaturgræsning som en større. Vanskeligst var det, hvor to eller flere byer havde deres agre og enge i flæng. Ejeren af Wedellsborg på Fyn, der næsten helt havde fået ophævet fællesskabet mellem landsbyer i grevskabets 7 sogne og var ivrig for at få enge og moser afvandet, ønskede også udflytning af gårde fra store landsbyer. Amtmanden på Skivehus ville have byjorder adskilt, men uden vidtløftige og kostbare processer, som hidtil havde afskrækket enhver fredeligsindet mand, »vel betænkende hellere at miste sin ret end at leve i urolighed . . .«

Blandt de forordninger, der udstedtes som led i Generallandvæsenskollegiets reformer, var *loven af 28. juli 1769* om »fællesskabets videre ophævelse«. Det blev her fastslået, at enhver lodsejer skulle have ret til at beregne (opmåle), fralukke og indhegne *sin* andel i et jordfællesskab. Havde andre lodsejere fordel af indhegningen, kunne de være ham behjælpelig. Det påbydes nu, med en ubestemt antydning af kommende straffebestemmelser, at alle overdrev skal være inddelt i løbet af 4 år. I den forestilling, kollegiet lod affatte, havde Henrik Stampe indføjet nogle realistisk-moralske ord, der gik ud på, at så længe mange var fælles om et stykke jord, var det usandsynligt, at nogen ville bekoste eller løbe den risiko, som en forbedring ville medføre, idet han måtte forudse, at kun en ringe del af nyttevirkningen ville »komme på hans part«. Anderledes, når enhver havde sine jorder for sig og af egen drift og med selvvalgte midler kunne stræbe efter at forbedre sine vilkår. Dette var,

hvad Hans Jensen i »Dansk Jordpolitik« (I, s. 84) betegnede som »Stampes kraftige og ligefremme vurdering af psykologiske og sociale kendsgerninger«.

Det tog lang tid, før fællesskabets ophævelse mellem lodsejere og mellem landsbyer blev gennemført. Mange lokale stridigheder måtte landmålingskommissærer søge at »forene i mindelighed«, så processer blev undgået. Landmåling blev indledt, foreløbig uden ny hartkornsberegning, men kommissærerne takserede ager, eng, overdrev, skov m.v. Længe var og blev det en hindring, at udskiftning kun kunne finde sted, når ejerne af det meste hartkorn forlangte det. Her var det en fordel, at den s. 233 f. omtalte *egalisering* (hartkornsligedeling mellem gårdene) allerede tidligere i overordentlig mange tilfælde havde fremmet en udvikling i retning af, at en godsejer blev enejer af landsbyer. Nu havde forordningen af 15. maj 1761 yderligere bidraget til, at alle bøndergårde i en landsby ofte ved mageskifte eller køb kom på en enkelt ejers hånd. Erfaringerne i den følgende tid viste, at det kunne blive nødvendigt for regeringen at gå videre ad denne bane, hvis det skulle lykkes at gennemføre fællesskabets ophævelse overalt.

Forordningen af 13. maj 1776 tillod enhver lodsejer, uanset hans (hendes) større eller mindre hartkornsbesiddelse i en landsby, at få sin jord i byens marker fraskilt og indhegnet, hvis han krævede det. De øvrige beboere og lodsejere i byen og pågrænsende byer skulle deltage i omkostninger og indhegning. Fandt en lodsejer det hensigtsmæssigt at få sin andel af en bys marker og enge inddelt for sig på 1, 2 eller 3 steder, burde de øvrige lodsejere ikke modsætte sig det, men være behjælpelige og bidrage til at dække omkostningerne ved jordfordelingen, selv om de vedvarende ville lade deres egne fæstebønders jorder ligge i fællig. Her måtte ligesom tidligere amtmænd og landvæsenskommissærer træffe de nødvendige bestemmelser eller Rentekammeret i sidste instans forbeholde sig afgørelsen. Hidtil havde der kun været udnævnt 2 landinspektører, nu 7, hvoraf 1 fik bopæl på Sjælland, 1 på Fyn, 1 på Lolland (Falster og Møn hørte også til hans område), mens de øvrige 4 blev bosat 1 i hvert af de jyske stifter. Nyt var det, at Rentekammeret lovede *bygningshjælp* til udflytning af bøndergårde, 50–150 rdl. pr. udflyttet gård. Der bevilgedes dog foreløbig kun 1000 rdl. pr. år. En lodsejer kunne give alle bønder indenfor sit godsområde pålæg om at deltage i udflytningsarbejder, hvad der ikke skulle gøre udflytning populært blandt fæstebønder i almindelighed. Allerede i marts 1771 var det iøvrigt stillet selvejere og fæstebønder på krongods i udsigt, at de ved udflytning kunne opnå visse præmier. 30 præmier på 100–200 rdl. blev udsat i det første år, en god begyndelse. Udskiftning på fæstegods var nu som før afhængig af godsejerens beslutning. Det er bemærkelsesværdigt, at Rentekammeret kunne henvise til udskiftningsbestemmelser, der for Slesvig og Holstens vedkommende var truffet ved forordninger 1770–71.

Huslodder. Chef for Rentekammeret var fra 1776 J. G. Moltke, en søn af A. G. Moltke og udskiftningsivrig som faderen. Han havde afløst den langt mere konservative godsejer Gregers Juel, der i højere grad havde sat sit præg på hoverilovgiv-

ningen efter Struensee-tiden (se nedenfor s. 367). Noget tyder på, at landvæsenskommissionen, der havde overtaget ledelsen af udskiftningsreformerne på kronens Antvorskov- og Vordingborg-godser (som blev solgt til private godsejere), ville have taget rimeligt hensyn til husmændene ved jordfordelingen. 9 gårdmænd i en landsby i Kastrup sogn ved Vordingborg skulle således efter den oprindelige plan have overladt 7 husmænd $2\frac{1}{2}$ –3 tdr. sædeland, men de måtte midlertidigt nøjes med græsning på gårdenes grund »imod allerringeste der i egnen gældende græsleje«. Husmændenes ansøgning i 1773 om at få jord afviste Rentekammeret: indtil udskiftningen var endelig planlagt, skulle de affinde sig med græsningsretten og »herefter i denne sag forholde sig rolig«. Herved blev det. Ved opførelse af huse på nedlagte gårdes grund stillede regeringen sig noget mere imødekommende overfor beboerne. Det blev et stående vilkår, at der i hver nedlagt gårds sted skulle indrettes 2 huse med nogle skæpper sædeland til hvert. Bestemmelser af denne art blev motiveret med befolkningsmæssige hensyn. Da J. G. Moltke blev førstedeputeret i Rentekammeret, forhøjedes jordtilliggendet til 3, efter 1778 til mindst 4 skpr. udsæd. Ved nedlæggelsen af en gård under godset Egholm fik hver af de to »husmandspladser« 4 skpr. god og forsvarlig bygjord i byens tre vænger samt ret til et hoveds græsning på landsbyens fælled. Stod en gårdnedlæggelse i forbindelse med udskiftning, kunne Rentekammeret gå et skridt videre og kræve jordtillæg ikke blot til plighthusene, men til en del af de jordløse huse. Det skete på Juellund gods, hvor grev Schack ved nedlæggelsen af 2 gårde i Vollerslev fik pålagt at indrette 6 huse, hvert med et vænge på 2 skpr. htk., mens byens husmænd under ét fik tildelt et areal på ca. $3\frac{1}{2}$ tdr. htk. ager og eng til græsning. Det var krav, der ret nøje svarede til, hvad der i den store reformtid skulle blive almindelig fremgangsmåde. Bevarede aktstykker vedrørende forarbejder til en ny udskiftningsforordning viser, at hensynet til de mange husmænds græsningsrettigheder blev det vanskeligste og mest ømtålelige problem ved udarbejdelsen af den endelige, koordinerende forordning.

Et oprindeligt udkast til art. 19 i 1781-forordningen tog sigte på ved udskiftningen at sikre husmændene deres livsfornödenheder og dække gårdbrugernes behov for arbejdskraft, samtidig med at der blev skabt forudsætninger for en befolknings-tilvækst, som både godsejerne og staten var interesseret i. Det konstateres, at husmændene ved fællesskabets ophævelse ofte mistede den græsning, som de i reglen havde nydt på fælled eller overdrev mod årlig betaling eller som en »villighed«. Ikke blot blev husmændene herved truet på deres næring, men følgen kunne blive tab af folkemængde og mangel på arbejdskraft ved gårdbrugene. Derfor er det kongens »alvorlige vilje«, hed det i lovudkastet, at alle bestående husmandspladser må bevares, husmændenes tilværelse må ikke ved fællesskabets ophævelse blive vilkårlig, mens »på den anden side ej heller det nyttige forhold, som hidtil i henseende til en indbyrdes trang og tjeneste har været imellem gård- og husmænd, herefter skal ophæves«. Med klarere ord: husmændene skulle ved udskiftningen have sikkerhed for enten at få græsning som hidtil *eller* egne jordlodder. Men

unægtelig synes der at have været stærkt delte meninger om løsningen på dette alvorlige samfundsproblem. »Kampen stod mellem mænd, der bestræbte sig for at se husmandsspørgsmålet i hele dets sociale og økonomiske rækkevidde, og andre, der først og fremmest ønskede udskiftningernes snarlige gennemførelse og derfor helst undgik krav, der kunne hindre eller dog forhale denne mægtige opgaves løsning« (»Husmand og Inderste«, s. 291).

Flere problemer var uklare og måtte af senere landbokommissioner tages op til ny overvejelse. Uvist var det, om husmænds adgang til græsning var en *rettighed*, der burde give dem ret til erstatning for græsningstab ved udskiftningen, og om der så vidt muligt burde sikres *alle* husmænd jord og/eller græsning. I så fald: hvor mange kreaturer kunne en husmand da tilkomme at få græsset? Burde husmænd have sædeland, og kunne der blive tale om en særskilt jordlod til hvert hus eller jordudlægning til en landsbys husmænd under ét? Det sidste måtte jo betyde en ny form for fællesskab. Der burde gives nærmere regler for jordtildelingen, navnlig i landsbyer med flere lodsejere. Af stor betydning ville det være at skaffe husmændene jord på egnede steder. Her kunne der blive tale om flere muligheder: 1. jord på de enkelte gårdmænds lodder, 2. på et udsnit af bymarken, navnlig udmarkerne eller 3. på overdrevene, 4. udflyttede gårdes og huses tomter, samt endelig 5. på nedlagte gårdes grund. Hertil kom spørgsmål om udflytning af huse og indhegning af huslodder, om husmænds jordafgifter, forbud mod nedlæggelse af huse og påbud om nyopførelse i nedlagte gårdes sted, muligt også i andre tilfælde. Vigtigt var det at få en vis kontrol med gennemførelsen af reformer også på dette område.

Oprindelig synes husmænds græsningsrettighed nærmest at være regnet for en selvfølge, men i et sidste udkast blev kun degne og skoleholdere betegnet som græsningsberettigede »på de fleste steder«. Den ofte tidligere udtalte ængstelse for, at husmændene skulle blive for uafhængige af gårdmændene, der havde brug for deres arbejdskraft (i hvert fald i travle sæsoner), kom også til udtryk, men kun undtagelsesvis blev det i en anmærkning forsigtigt antydnet, at husmænd måske hverken burde have jordlod eller græsning. Fra anden side blev det betonet, at der ved udskiftningen var åbnet mulighed for at skaffe alle husmænd i landsbyerne jord; *efter fællesskabets ophævelse* kunne det blive ulige vanskeligere. Atter her var det et problem, hvorledes udskiftningen skulle gennemføres i landsbyer med flere lodsejere, hvoraf en enkelt kunne have langt flere huse end gårde. Det kunne kræve flersidige aftaler, men det var vigtigt, at et fæstebrev eller en kontrakt ikke skulle være en gyldig motivering for en bondes vægring ved at udlægge jord eller græsning til husmænd i den udstrækning, en lodsejer fandt hensigtsmæssig. Denne opfattelse mødte imidlertid modstand. Nogle fandt, at der ved en bys udskiftning kun burde udlægges jord til så mange husmænd som amtmænd og landvæsenskommissærer efter samråd med lodsejerne måtte anse for rimeligt. En betænkning udtalte, at der næppe burde tildeles håndværkere og »betjente« på herregårde jordlodder. Det kunne diskuteres, om jord skulle tillægges huse, hvis ejere ikke havde hartkorn i vedkommende landsby. I en anden betænkning blev det anset for meget ønskeligt, at godsejere forsynede *alle* jordløse huse med jordlodder.

Forståeligt nok herskede der hos amtmænd og i regeringskredse ængstelse for at lægge hindringer i vejen for fællesskabets ophævelse. Men det ses af aktstykkerne, at en ældre kommitteret i Rentekammeret, justitsråd David Hansen, der i mere end en menneskealder havde arbejdet i regeringskontorerne, viste god vilje til at overvinde vanskeligheder i denne komplicerede sag. Han foreslog bl.a., at det blev befalet at forsyne *alle* huse med jord, hvad enten der blev foretaget udskiftning eller ej – et sådant påbud måtte trods alt snarere fremme end hæmme udskiftningen. Et punkt i det oprindelige forslag måtte iøvrigt betegnes som et skridt i denne retning, da det fastsatte, at den lodsejer, der *havde* fået sin andel af byen udskiftet, men lod sine bønder blive i fællig, skulle skaffe sine husmænd enten jord eller både jord og græsning.

Under forberedelsen til en afsluttende udskiftningslov var der stor uenighed om, hvad der burde ske i de landsbyer, hvor der allerede *var* foretaget udskiftning, men uden særlig hensyntagen til husmændene. Skulle et påbud sikre, at forsømmelsen blev gjort god igen? David Hansen anså det ikke for ugørligt at skaffe husmænd jord i et hjørne af hver gårdslod eller på andre steder. De fleste indflydelsesrige mente dog, at dette ville skabe megen uorden, en enkelt anmærkning karakteriserede det som vanskeligere gennemførligt end alt, hvad der tidligere var påbudt m.h.t. fællesskabets ophævelse. David Hansens forslag fik dog nogen tilslutning.

I flertallet af betænkningerne var »jord til husmænd« ensbetydende med: jord til græsning og til vinterfoder for deres kreaturer. Oftest blev der talt om 1 ko og 4 får pr. husmand, undertiden dog om 1 ko *eller* 4 får (navnlig i egne med stor husmandsbefolkning) eller tildeling af græsning »efter enhver bys særlige omstændigheder«. 4 skæpper sædeland (el. 7000 kvadratalen) burde husmænd desuden have. Det til græsning og udsæd passende stykke jord blev i nogle forslag anslået til 3 tdr. land, i forskellige betænkninger til 1–3, 1–4 og til mindst 3 tdr. Id. »middeljord«, men ingen udtalte sig for mere end 4 skpr. sædeland. Nogle tænkte sig afgjort udstykning i huslodder, andre al husmandsjord »på et samlet sted«, atter andre på et eller flere steder, som enhver lodsejers andel i bymark eller overdrev bedst måtte tillade det. De komplicerede besiddelsesforhold gjorde det vanskeligt at give faste regler på disse og andre punkter. Forholdsvis enkel var opgaven i landsbyer med kun én lodsejer, men også her besværlig, hvis der i byen var langt flere huse end gårde. Der syntes blandt amtmændene og i Rentekammeret at være størst tilslutning til tanken om at lade hver lodsejer sørge for sine husmænd, uanset uligheder indenfor landsbyområder med adskillige lodsejere.

M.h.t. problemet *huslodders beliggenhed* gjorde det godsøkonomiske synspunkt sig stærkt gældende: husmændene måtte helst få tildelt den jord, gårdmændene bedst kunne undvære. Men lang afstand fra landsbyerne og visse opdyrkningsvanskeligheder (på overdrevene) ville forringe husmændenes værd som landarbejdere, derfor måtte husmandsjorden gerne ligge bekvemt for husene, hvis dette hensyn var foreneligt med de øvrige, mere væsentlige erhvervsforhold. Blev huslodder afsat på de enkelte gårdes grund, kunne også udflyttergårdene få en nærboende

husmand som fast landarbejder. Ofte ville dog gårdmændene foretrække, at alle huslodder blev afsat på ét sted og helst på udmarker eller overdrev. I så fald måtte en del huse udflyttes. Der var delte meninger om, hvorvidt udflyttede gårdes og huses grund skulle udnyttes af gårdmænd eller husmænd. Det oprindelige forslag havde henvist til, at der i landsbyer med et stort antal huse kunne blive tale om gårdnedlæggelse for at skaffe jord til alle husmænd. Selv en embedsmand, der var modstander af bevillinger til gårdnedlæggelser i almindelighed, fandt en undtagelse rimelig »i dette eneste tilfælde«: når en hel- eller halvgårds jorder blev tildelt samtlige en landsbys husmænd – en fremsynet tanke. En godsejer Johan Duus ville anbefale sådanne gårdnedlæggelser i tilfælde, hvor gårdmændene ikke kunne tåle at miste agerjord, men den til en nedlagt gård hørende eng skulle tilfalde andre gårde.

Husmænds afgift af jordlodden kunne enten svares til gårdmændene, der afgav jorden, som en fast årlig penge- eller arbejdsydelse, eller husmandsjorden kunne sættes i hartkorn, hvorved husmændene kom til at svare alle skatter og afgifter af arealet, mens gårdmændenes ydelser blev tilsvarende reduceret. Det første var oprindeligt foreslået ud fra lovgivernes fremherskende indstilling, at udskiftningsreformen snarest burde skaffe gårdmændene større fordel af de bosatte landarbejdere. Det burde stå gårdbrugerne frit, om de skulle modtage jordafgifter i form af penge eller arbejde, og godsejeren måtte drage omsorg for, at gårdmændene virkelig opnåede den fastsatte ydelse. Fra flere sider blev det understreget, at hvor bymændene ønskede det, burde husmændene udføre arbejde for jord- og græsningsafgifterne. Der ville ved nyindretningen af byernes jordbrug blive meget grøfte- og digearbejde; et forslag gik ud på, at en husmand som betaling for græsning til 1 ko og 4 får kunne påtage sig at vedligeholde 150–200 favne grøfter. Som vederlag for agerjord eller græsning kunne husmænd tærse for bønderne eller udføre andet hoveriarbejde.

Den endelige forordning tog ikke stilling til det principielt vigtige spørgsmål: om jordtildeling skulle forøge husmændenes afhængighed af gårdmændene og fremme udviklingen af en småbrugerstand med fast tilknytning til de enkelte gårdmænd som i Norge. I overensstemmelse med David Hansens anskuelse blev det efter et senere forslag tilladt at nedlægge huse i tilfælde, hvor amtmand og landvæsenskommissærer måtte finde, at nogle huse i landsbyer med et tilstrækkeligt stort antal husmandsfamilier kunne undværes »med virkelig nytte såvel for disse som især for gårdmændene«. En række betænkninger pegede i retning af en regulering m.h.t. antal gårde og huse, men vanskeligheden ved at finde det rette talmæssige forhold fik lovgiverne til at opgive denne tanke. Den skulle blive genoptaget i den store landbokommission. Det første udkast til art. 19 i 1781-forordningen havde taget betydeligt hensyn til husmænds erhvervsforhold i bestemmelser, som stiftamtmand von Osten fandt »fortræffelige og overensstemmende med menneskekærlighedens pligter . . . Derved ophæves den større vanskelighed, som man i England har funden i fællesskabets ophævelse, at alle husmænd og inderster [da]

måtte gå til grunde«. En sådan katastrofe ville næppe med sikkerhed kunne afvær- ges i kraft af den meget forsigtige *husmandsparagraf*, der blev det magre resultat af den ret indgående drøftelse. Den kongelige anordning af 23. april 1781 indeholdt kun en *henstilling* til lodsejerne om i forståelse med regeringens repræsentanter at skaffe husmænd jord: »Da husmandsfamilierne anses for nyttige såvel for det almindelige som i særdeleshed for gårdmændene, så vil Vi allernådigst, at Vore amtmænd og landvæsenskommissærer ved byernes udskiftning skal søge at over- lægge og afgøre med lodsejerne, hvorledes dem en forholdsmæssig græsning, imod hvad dem ved udskiftningen betages, efter enhver bys særdeles omstændigheder bedst og belejligst kan være at tillægge«.

En human og overfor husmændene hensynsfuld reformplan var druknet i betæn- kelighedernes masse. Kun i forbindelse med degne og skoleholdere nævnedes art. 19 græsnings*rettighed* og det kostbare ord *jord*. Forslagene om en ensartet frem- gangsmåde eller dog fastsættelse af visse regler til betryggelse for husmændene var gledet ud og ligeledes den antydede plan om regulering af husantal samt af landar- bejdernes afgifts- og lønforhold.

M.h.t. »jord til husmænd« stod udskiftningssagens venner delt. Det var fra Ren- tekammerets side udtalt, at husmænd i udskiftede byer skulle hjælpes til græsning eller sædeland, men i virkeligheden sejrede den opfattelse, at husmandshensynet ikke måtte blive en hindring for udskiftningens gennemførelse. For at sikre dette hovedformål ofredes den sikkerhed for rimelige vilkår *efter* udskiftningen, som 1781-forordningens fædre oprindeligt ville have undt husmændene. Meget karak- teristisk kunne landinspektør C. Ehlers nogle år senere i et forslag indsendt til Rentekammeret henvise til, at det kun et enkelt sted »nemlig i Kirke Helsing på Sæbygårds amt«, var lykkedes ham at få en større græsning udlagt til husmænd for en årlig afgift. I almindelighed blev det besluttet, at enhver jordejner skulle sørge for *sine* husmænd. »Dette går vel an, hvor at de lodsejere, som ejer husene, ejer tillige hartkorn der i byen, men hvor én ejer husene, være [sig] proprietær eller selvejer, og andre ejer gårdene og jorden, dér bliver følgen, at husenes beboere ingen græsning får . . .«. Ehlers erkendte, at han ikke selv var lovkyndig nok til at afgøre, om husmænd, der fra gammel tid havde fået græsning mod betaling, af den grund var græsningsberettigede og jordejnerne pligtige til også for fremtiden at skaffe dem græsning. – Ulykken var, at et påbud om det sidste kunne anses for et indgreb i ejendomsretten, en farlig ting at røre ved, hvad en C. D. Reventlow fik smertelig erfaring for, da han få år senere foreslog at tildele soldaterhuse en jordlod (se nedenfor s. 315 f.).

Forordningen af 23. april 1781 fuldførte den lovgivning, der udelukkende ved- rørte udskiftning og udflytning. Den var en kodifikation af tidligere bestemmel- ser, med væsentlige tilføjelser. Ophævelsen af det driftsfællesskab, der gennem århundreder havde været rådende m.h.t. bondejorden, skulle principielt intet ændre i de bestående ejendomsforhold. Dog blev det fastslået, at en godsejer efter udskiftningen ikke efter forgodtbefindende kunne gøre sine fæstebønder lige m.h.t.

hartkorn, arealforhold og fæsteafgifter (§ 20). Når en lodsejer begærede sine bøndergårde udskiftet, skulle der samtidig lægges en plan for hele byens udskiftning, og omkostningerne ved udskiftningen skulle fordeles på samtlige lodsejere, uanset om nogen ønskede at forblive i fællesskabet. Forordningens § 21 bestemte, at der til *bygningshjælp* for udflyttere, såvel kronens som proprietærernes bønder og selvejere, af en statsfond skulle kunne ydes fra 50 til 100 rdl. pr. udflyttergård. – Plakat af 7. oktbr. 1784 pålagde de uvildige mænd, der i henh. t. 1781-forordningen skulle taksere jorden, tillige at ansætte, hvor megen jord der burde udlægges til græsning for degnens og skoleholderens kreaturer, og samtidig bestemme det vederlag, de skulle yde lodsejere, der udlagde disse græsningslodder. En plakat af 25. novbr. 1801 forhøjede græsningsjorden til 2 køers og 6 fårs »påslag«. For husmændene i almindelighed blev jordtildelingen sparsommere, og den fandt – som det vil fremgå af det følgende – først efterhånden sted i et hurtigere tempo.

Udskiftningen i Nordsjælland. Længe før »Den lille Landbokommission« blev nedsat i 1784, synes udskiftningen i Frederiksborg og Kronborg amter mere fremskreden end i andre egne af landet. I sin afhandling »Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland« (1967) har Birte Stig Jørgensen revideret oplysningerne om de tidligste udskiftninger i disse amter og når til det resultat, at af 166 landsbyer var mindst 19 udskiftet før 1780 og mindst 26 i femåret 1780–84. Enkelte årstal er dog usikre, ikke alle disse landsbyer blev fuldt udskiftet på én gang, nogle omskiftet senere, og der var før kommissionens tid ret få udflytninger. Nogle af de tidligste udskiftninger blev foretaget uden landmåler. I Ullerød delte 6 mænd 1772–74 byens 3 vange imellem sig, »således at hver 2 mænd har fået en vang«, hedder det i 1778; omskiftning fandt sted i 1788, og da blev 1 gård udflyttet. Henved 30% af de to amters byer var udskiftet, før landbokommissionen i november 1784 begyndte den virksomhed, som V. A. Hansen, Frydendal, i 1790 skildrede meget udførligt. I den ovennævnte nyere undersøgelse er der givet illustrerende eksempler på fremgangsmåden ved ældre og nyere udskiftninger. I Skenkelsø var der 12 gårde og 6 jordløse huse. Her blev i efteråret 1781 bymarkerne opmålt (789 tdr. land) og det første landvæsenmøde afholdt; i dette deltog amtmandens repræsentant, landvæsenkommisærer, regimentsskriver, en skovrider, en landinspektør, samt bønderne. Landvæseninspektøren foreslog at udflytte 5 gårde, hvortil landvæsenkommissionen føjede en sjette og anmodede landinspektøren om at afsætte en huslod på 6 skpr. middelgod jord på hver gårds lod. På næste landvæsenmøde erklærede bønderne sig *for* udskiftningsplanen; kort over byen forelå, med gårdslodder afsat »efter udregning og taksation«. Bønder, der blev i byen, fik de indlodder, der lå ud for deres gårde. Gennemgående var gårdslodderne på henved 60 tdr. land. Huslodderne skulle afsættes året efter; de fleste fik adgang til vejene. Ret vanskelig var udskiftningen af den store landsby Stenløse, hvor præsten 1781 havde ansøgt Rentekammeret om at få præstegården udskiftet af fællesskabet. Efter nogen modstand fra bondeside blev hele byen med dens 25 bøndergårde også opmålt og

udskiftning påbegyndt i sept. 1782. Ikke mindre end 17 gårde blev udflyttet, og det vedtoges at gøre alle gårdene lige i hartkorn. Byens tørvemoser blev fordelt på de lodder, der ikke havde tilstrækkeligt tørveskær. Også her skulle på hver gårds lod afsættes en huslod (6 skpr. land) på de bedst egnede steder ved led og markskel. Det vedtoges, at skoleholderen skulle have en jordlod svarende til 3 høveders græsning, 6 tdr. ld.

Stenløse-udskiftningen var karakteristisk for den nordsjællandske udskiftning: en indre stjerne og uden om denne en blokudskiftning. Lodderne var af ulige størrelse, de fleste på 50–60 tdr. ld., men flere på henved 80, en enkelt på 141 tdr. ld., men to bønder »var tilfalden de sletteste jorder, som var til byen« og måtte have åfgiftslempelser, indtil en arbejdskrævende kultivering kunne give godt resultat i det lange løb. Meget uregelmæssige figurer dannede lodderne ved udskiftningen af Udsholt (på Kattegatskysten), men byens 12 bønder, hvoraf 4 udflyttere, fik alle deres agerjord samlet; nogle havde dog en englod og alle part i overdrev. Betegnende nok måtte indlodderne til udloddernes beboere afgive 40 læs gødning over to år. Et ret almindeligt træk var det også, at flere af byens husmænd ikke ønskede jord; 4 aftægtsmænd fik forlods jord, mens 8 trak lod om de resterende lodder.

En del landsbyer blev udskiftet i to tempi, i Grønholt således 4 gårde allerede 1777, de øvrige 6 ti år senere, idet beboerne længe havde modsat sig udskiftning. De 4 først udskiftede fik navnlig udmærket jord, til dels skovbevokset og mosejord. Her må 6 bønder indtil videre have opretholdt et fællesskab, men omdelingen kendes ikke. Ved den sidste udskiftning (1787) fik 3 af disse bønder indlodder, andre 3 udlodder. – Udskiftninger uden udflytning medførte, at enten måtte lodderne blive lange og smalle eller gårdene få deres jorder fordelt på flere steder. Det betød megen indhegning og vanskelige dyrkningsforhold; holstensk koppelbrug med opdeling i 7–8 skifter lod sig ikke let indføre. De mange *udflytninger* voldte yderligere besvær og ofte modsatte bønderne sig forslag på dette punkt. Efter loven kunne der som nævnt kun ydes en vis, alt for ringe *bygningshjælp*, men den lille landbokommission fremskaffede langt større beløb; beboerne i landsbyerne modtog også nogen hjælp. Den egentlige bygningshjælp bestod i dels penge, dels tømmer (især egestolper), hvortil kom hegningshjælp, mest til udflytterne, det samme gjaldt m.h.t. grundforbedringshjælp. Før landbokommissionen tog fat, var udflytningsprocenten ca. 41, derefter ca. 45%, betydeligt højere i Frederiksborg amt end i Kronborg amt, hvor byerne som helhed var mindre. V. A. Hansen meddeler, at man til udflyttere gerne valgte yngre og sobre (ikke drikfældige) gårdbrugere; af to lige egnede lod man ofte »indliggeren« yde udflytteren nogen erstatning. Man udflyttede ikke så gerne velholdte gårde eller en bonde med en særlig god frugthave. Af to sammenbyggede gårde blev som regel den ene udflyttet, undertiden også andre gårde der lå hinanden for nær.

Antallet af husmænd på de to amter var i 1785 2036 mod 1327 gårdmænd, og det var også i forhold til hartkornet større end i andre egne af Sjælland, bortset fra

Københavns amt. Af de godt 2000 huse var ca. 200 beboet af fiskere. 311 huse havde i 1771 en del hartkorn, men beboerne skulle efter kommissionens beslutning sættes på lige fod med andre husmænd ved jordtildelingen, når det var »virkelig hartkorn«, ikke blot haver eller andel i fællesgræsning, det drejede sig om. 1785 indskærpede kommissionen, at der ved udskiftningen skulle tages hensyn til, hvor megen jord gårdbrugerne uden for stort tab kunne afgive til huslodder (helst 1 på hver udskiftet gårds grund). En huslod skulle have været 1½ td. land af bedste jord eller 3 tdr. ld. middeljord, men mange gårdmænd fandt ifølge V. A. Hansen al deres jord »såre god og umistelig«, og da måtte husmændene nøjes med mindre eller vente, til en nedlagt gårds jord kunne udstykkes til jordløse beboere eller disse kunne få andel i et udstykket overdrev. Da V. A. Hansen i efteråret 1789 besøgte de 12 først udflyttede husmænd på Hårløse-Frerslev overdrev, der tidligere lå hen med lyng og mose, fornøjede det ham meget nu at se »glade beboere, nye boliger, nyligen anlagte haver, ryddede og pløjede agre og nye indhegninger«. Lignende »bevis på munter flid og virksomhed« kunne godsejeren sikkert have iagttaget på andre store overdrev eller blandt udflytterbønder på udmarker. Der var dog visse steder utilfredshed, og på Kronborg-distriktet holdt adskillige husmænd sig tilbage med det resultat, at en del gårdbrugere fik løfte på huslodder til deres børn eller andre pårørende. Hegn måtte husmænd selv sørge for, men de kunne opnå *grundforbedringshjælp* efter samme principper som gårdmænd.

Den omtalte undersøgelse af udskiftningen i de to amter modbeviser antagelsen af en almindelig udbredt uvilje eller ligegyldighed fra bøndernes side og fastslår, at over 40% af bønderne i Kronborg amt og i Frederiksborg amt godt 23% bevisligt selv har udtalt sig *for* ophævelse af fællesskabet (perioden 1771–91). V. A. Hansen mente at have konstateret, at al uvilje mod udflytning efterhånden ophørte. Udflytningshjælpen og fritagelse for skat, landgilde og hoveri i som regel 2 år gjorde *sit*, men antagelig var det voksende udbytte af udmarksdriften et afgørende moment. Mange, vel især ældre bønder, følte dog utvivlsomt opgivelsen af fællesskabet i landsbyen som et virkeligt savn.

I *Københavns amt* havde gårdmændene på krongodset fra 1767 fået skøder på deres gårde, men udskiftningen kom senere i gang end på Kronborg og Frederiksborg amter. Bønderne i amtet blev kaldt selvejere, men måtte regnes for arvefæstere, idet de ikke fik overdraget herligheden til deres gårde. Ret tidligt viste gårdbrugere i adskillige landsbyer en positiv interesse for udskiftning, fremgår det af Jørgen Dieckmann Rasmussens indgående skildring af udviklingen i det københavnske rytterdistrikt (specialeafhandling, trykt 1977). Ganske vist var det før 1776 i reglen ikke bønder, der tog initiativ til en partiel udskiftning i en række landsbyer. En undtagelse var en ansøgning i 1768 fra 15 bønder i Ballerup om overgang til koppelbrug i forbindelse med en hartkornsegalisering. I 1774 havde amtmand Chr. L. Scheel Plessen og administratorerne af det kongelige gods ikke held til at fremskynde udskiftningen. De mente ligesom mange godsejere i det øvrige land at møde en traditionsbestemt uvilje hos bønderne, når det gjaldt afgø-

rende ændringer i hele driftssystemet. I virkeligheden var der indenfor bondestanden både modstandere og tilhængere af udskiftning. Allerede før forordningen af 16. maj 1776 udstedtes, havde $\frac{1}{3}$ af de ca. 50 landsbyer ansøgt om total udskiftning, i det følgende femår endnu $\frac{1}{3}$, resten fulgte i de 15 år før 1795. Alt i alt meget tidlige udskiftninger. Eksemplet fra Bernstorff gods i Gentoft sogn i 1760'erne virkede opmuntrende i nabobyer på krongodset. Og bønder, der var overbevist om de store økonomiske fordele ved udskiftningen mand og mand imellem, kunne med føje afvise de modstræbendes evindelige argument: at man burde »blive ved gamle forfædres skik« – *det* var netop, hvad man i praksis *ikke* gjorde hverken m.h.t. pløjning, såning eller høstarbejder, til stor skade for mange indenfor »dette onde fællesskab« (8 bønder i Buddinge, okt. 1770). Meget afgørende var det naturligvis, at bønderne i stor udstrækning blev fritaget for selv at betale omkostningerne ved udskiftningen.

Skønt foregangsmændene var få og udskiftningstanken i mange landsbyer stærkt omdiskuteret, ikke mindst hvor udflytning af flere gårde var nødvendig, viste vanskelighederne sig overvindelige. Opmålingen af landsbyjorderne foregik stort set i ro, taksationen blev ofte foretaget af bønderne selv, men efter 1781-forordningen næsten overalt ved 4 uvildige mænd, »udmeldt« af retten; en del omtaksationer fandt sted. Udskiftningsplanerne måtte landinspektøren derimod som regel klare, i samarbejde med landvæsenskommissærerne. Tildelingen af udlodderne voldte besvær. Selvejerbønder kunne ikke tvinges til udflytning, og i flere byer løstes knuden kun ved, at en udlod blev afkøbt gårdbrugeren og overdraget til husmænd, der kunne opnå lån af den kgl. kreditkasse. En del bønder udflyttede dog frivilligt. Rentekammer og amtmand modtog senere en strøm af henvendelser om større udflytningshjælp, klager over upræcis opmåling (landinspektørerne blev ofte kritiseret), over dårligere jorder end naboerne, for ringe tørveskær, etc. Amtmanden havde sympati for bønderne, der klagede, men kunne ikke se bort fra udskiftningens tekniske kvalitet, og Rentekammeret afviste ofte klager. Mange af disse var iøvrigt stilet til konge og kronprins, nogle til C. D. Reventlow eller A. P. Bernstorff. – Efter omskiftningerne var udflytningsprocenten ca. 30.

Amtets husmænd, der var langt talrigere end gårdmændene, opnåede intetsteds at få udlagt jord, og græslejen var høj. Landvæsenskommissærerne foreslog her en prisregulering, men amtmanden fandt dette uforeneligt med bøndernes ejendomsret. Desuden var overdrevgræsningen ganske utilstrækkelig. Husmændenes bestræbelser for at sikre sig græsning eller jord bragte først resultater, da disse livsgoder efter udskiftningen var blevet næsten uoverkommeligt dyre. Rentekammeret hjalp mange til de nødvendige lån, men andre fik afslag eller der var ingen gård til salg i sognet. En middelstor gårds jord måtte helst udstykkes i 15–20 huslodder. I 8 år søgte husmænd i Ballerup at få andel i et forlængst udskiftet overdrev. Det lykkedes dem først i 1794 at sikre sig overdrevgræsning i Jonstrup vang.

Udskiftning i andre egne af landet. Nordsjælland lå i spidsen med tidlig udskiftning og omfattende udflytning. M.h.t. en anden sjællandsk krongodsegn, det tidligere antvorskovske rytterdistrikt, er der ligeledes foretaget undersøgelser over udskiftningen gennem en længere periode, til dels på grundlag af uensartede og ret mangelfulde kilder. De allerfleste af distriktets 62 landsbyer blev først udskiftet i 1790'erne, men et par allerede 1772–73. I Vedbynørre blev 3 af 5 gårde udflyttet, men i Ottestrup ingen; Vårby var udskiftet og udflyttet før 1774. I 8 af de største landsbyer blev mindst halvdelen af gårdene udflyttet. I 15 af de senere udskiftede landsbyer fandt ingen udflytning sted, i 6 var udflytningsprocenten under 20, i 11 på 20–30, i 8 på 30–40 og i 6 byer 40% og derover. Udflytningshyppigheden var omtrent uændret i perioden 1780–1800. Stiftslandinspektør Carsten Ehlers, utvivlsomt den fagligt mest indsigtfulde af de 8 medvirkende landinspektører, tog del i 41 af udskiftningerne. Enkelte var mindre vellykkede. I Gimlinge gjorde modstridende ønsker udskiftningen besværlig; hoverihensyn og uvilje mod større udflytning hindrede landinspektøren og Rentekammeret i at opnå en fremsynet, driftsmæssigt forsvarlig afgørelse. Den slags tilfælde forekom overalt i landet. Endnu uheldigere var udskiftningen af Fårdrup by, hvor 5 lodsejere ejede 18 gårde. Da bønderne hver især ville have deres jorder samlet, blev der ingen udflytning, men de enkelte gårde fik jordstrimler indtil knapt 2 km lange, mens bredden varierede fra kun 40–70 m inde ved landsbyen til 250 m ved de yderste markskel. Men på relativt kort tid synes både lodsejere og mange bønder at have lært at påskønne fordelene ved en godt planlagt og heldigt gennemført udskiftning og udflytning.

Ved bortsalg af det skanderborgske rytterdistrikts gods 1767 kom en mængde gårde i bondeselveje. Enkelte ældre udskiftninger kan spores, men var så ukyndigt foretaget, at der måtte omskiftes. 1771–80 blev der udskiftet 36 byer, 1781–90 ialt 49, 1791–1800 40, efter 1800 kun 5 landsbyer. Udskiftningen begyndte østligt i distriktet, og det var selvejerbyer der startede den. Sidst udskiftet blev Låsby (mellem Århus og Silkeborg), år 1813. Af de 47 byer, hvis udskiftning Harald Nielsen har undersøgt (Jyske Samlinger. Ny række III), havde kun to en høj udflytningsprocent, 19 havde over 10%, 4 under 10% og 25 byer havde ingen udflytning. Efter 1780 var procenten stigende fra tiår til tiår (bortset fra Låsby). I 27 udskiftningsforretninger (af de 47) blev *husmændenes forhold* omtalt. I 8 byer fik de jord til dyrkning, i 1 by både jord og græsning, oftest kun græsning som hidtil. Det holdt hårdt at skaffe jord til husbeboere. Enkelte landsbyer undte dog hver husmand græsning til en ko og 4–5 får, andre steder var der kun tale om 1 ko *eller* 5 fårs græsning (til »halve huse«), og betalingen for jord og græsning var stærkt varierende. I den store landsby Ry voldte det ufred, at husmænd fik ejendomsret til græsningen, men gårdmændene til jorden og træerne; nogle husmænd købte dog efterhånden jordstykker. – Skove og tørvemoser blev oftest liggende i fællig, mange lyngheder ligeledes. I sogne med søer kunne »søfoder« (siv og rør anvendt til kreaturfoder) være af betydning, fiskerettigheder nævnes også. Bybrønde forblev i mange tilfælde fælles. – Ret ofte blev der klaget over landinspektører; en stiftslandinspektør var forpligtet til at påtage sig udskiftning eller omskiftning.

Udskiftningsfigurer m.m. Axel Steensberg har gjort opmærksom på, at de ældste udskiftninger – f.eks. over Gentofte, Vangede og Ordrup 1765–66 – havde en så fuldkommen karakter, at man kunne anse dem for frugten af mange års erfaring. Også andre steder i Europa vil man finde, at de tidligste udskiftninger ofte er de bedst udførte og mest grundigt gennemtænkte («Jordfordeling og Udskiftning», s. 383). Bernstorff-reformerne blev forbillede for udskiftninger på en række godser. Det var ønskeligt, at den enkelte gård fik sin jord nogenlunde samlet. På det tidligere antvorskovske rytterdistrikt fandtes der efter udskiftningen kun få gårde med jord 4 forskellige steder. På Langeland var der undertiden tale om mindst 5 agerlodder og en englod pr. gård. I Jylland fik gårdene ofte mange agerlodder og desuden en englod, her og der en skovlod.

Den almindeligste udskiftningsform var i egnen mellem København og Roskilde *stjerneudskiftningen*, der også hyppigt forekom i Præstø amts sydlige egne, men var sjælden i Stevns herred og forekom spredt på Lolland-Falster og på Samsø, på Fyn kun i visse egne. I Jylland var denne form for udskiftning især almindelig i egnen mellem Randers og Århus, til dels også sydligere, men praktisk talt ikke syd for Vejle. Det var en naturlig form for udskiftning, når bønderne ikke ønskede eller evnede at flytte ud. Hvor landsbyerne var små, kunne den være ganske praktisk. *Blokudskiftning* gav mere regelmæssige figurer, et mere samlet, let dyrkeligt jordtilliggende, men kunne i mange tilfælde kombineres med stjerneudskiftning. Lodderne kunne have overordentlig mange former, fra det rektangulære til det manglekantede. Var lodderne fire gange så lange som brede, kan man tale om *strimmeludskiftning*. »Også her kan parcellering forekomme i så høj grad, at en udskiftet landsby...kommer til at minde om den ikke udskiftede trevangslandsbys agerområde!« (Steensberg).

Udskiftningen gav såvel »indliggerne«, der blev boende i landsbyen, som »udliggerne« (udflytterne) nye problemer at tage stilling til, og især de sidste måtte tilpasse sig nye forhold: selve udflyttergårdens placering i forhold til marker og veje, dens afstand fra landsbyen eller de udmarker, hvor daglejer-husmanden boede, medmindre han fik en jordlod i et hjørne af gårdens mark. Tilkørselsveje var af vigtighed, men også markveje af hensyn til gødnings- og anden kørsel. Jord af forskelligartet eller måske tværtimod en for ensartet bonitet kunne komplicere den enkelte gårds brugsforhold. Der måtte sikres adgang til tørvegravning og til vandingssteder for kreaturerne, hegn måtte opføres og vedligeholdes, grøfter graves og vandløb oprensnes. Udskiftningen af enge, overdrev og i mange egne visse skovområder kunne medføre, at en del af gårdens tilliggende lå langt fra det mere sammenhængende markareal, hvis drift forøvrigt også kunne være besværlig på grund af terrænforholdene: stejle bakker, bække, fugtige kær- og engstrækninger eller uopdyrket hede, der kilede sig ind imellem agerfelter i store dele af Jylland. Men det var en given sag, at bonden i længden lærte sit udskiftede brug med dets få marker bedre at kende end i fællesskabstiden de talrige uhyre spredte agerstrimler. Dermed fulgte mere hensigtsmæssige driftsformer, bedre opsyn med kreaturerne

og – hvad der var af særlig betydning, efterhånden som de fleste gårdbrugere fik hoveriet afløst – et betydeligt mindre, men langt bedre udnyttet hestehold; jernplove og andre forbedrede markredskaber intensiverede agerdyrkningen, og det produktive kvæghold blev udvidet (jfr. afsnittet om erhvervsforhold).

Som eksempel på en kompliceret, men stort set vellykket udskiftning på et storgods kan nævnes de ret sene jordreformer på Korselitse og Karlsfelt, som Det Classenske Fideicommiss i 1792 havde overtaget. Generalmajor J. F. Classen havde i sit testamente påbudt, at godsets bønder skulle hjælpes til at få fællesskabet ophævet og deres jordbrug indrettet på fordelagtigste måde. Direktionen var besluttet på at gennemføre en udskiftning i lighed med reformen på det nordsjællandske krongods efter 1784. De store udgifter til landmålings- og synsforretninger virkede dog skræmmende på den temmelig konservative godsadministration, og mange bønder var af den opfattelse, at fideicommisset ville bekoste hele udskiftningen; iøvrigt havde de betænkeligheder overfor udflytningsplanerne, men ønskede udskiftning hurtigst muligt. Opmåling indledtes 1793 og s.å. udskiftedes 1 landsby, 1795–96 7 byer og 1798 den sidste landsby på Korselitse gods, hvorefter turen 1799 kom til Karlsfelt. Med udstykning af huslodder og megen trærydning på bøndernes jorder trak det ud til 1805. Men da var også henvend halvdelen af gårdene udflyttet og nyopført på de udskiftede lodder; usædvanligt mange gårde var iøvrigt nedlagt i forbindelse med en omfattende skovfredning.

En række vanskeligheder var overvundet. Direktionen havde overfor godsinspektøren fremhævet nødvendigheden af »harmonisk og god forståelse til udskiftningens fremme og fideicommissets bedste«, og at arbejdet skulle gennemføres med de mindst mulige tab og forsinkelser for gårdbrugerne. Stiftslandinspektøren fik dog først efter flere års forløb udskiftningskortene i anordningsmæssig stand. Det kneb med at få ensartede ordninger med alle lodsejere og med at få gennemført bestemmelser om en vandafledning af den udstrakte tørvemose Horreby Lyng, hvorved fideicommisset kunne få vederlag for de fordele, de andre lodsejere ville opnå ved afvandingen. Bønderne fandt ofte grund til klage over forsinkelser, og der stod gerne en eller flere landsbyers bønder sammen om klagerne. Fællesskabstidens solidaritetsfølelse var fremherskende, dog hændte det, at en enkelt bonde blev begunstiget. Ved *udflytningen* skulle anvendeligt tømmer fra de nedrevne gårde udnyttes, overtømmer af fyrr fik godset tilført direkte fra Norge, mursten blev hentet på selve godset, en ny teglovn opførtes 1797 ved Korselitse. 1796 fik bønderne tilsagn om udflytningshjælp: 7 rdl. pr. stuehusfag med loft, uden loft 4 rdl. og 3 pr. fag udhus. Til indgrøftning og indhegning fik gårdbrugerne løfte på 4 à 5 rdl. pr. td. hartkorn. – Udflytternes stuehuse varierede fra 12 til 16 fag, udhusene fra 33 til 44. Den kgl. kasse (se nedenfor s. 416) ydede ejeren (fideicommisset) 75–96 rdl. pr. gård. Efter udskiftningen opgjorde fideicommisset værdien af de udflyttede, overvejende nye gårdsbygninger til fra 510 til 825 rdl. pr. gård.

Skovfredning i stor stil (ved forstinspektør G. W. Brüel) medførte, at bønderne måtte give afkald på hundreder af tdr. ld. skovgræsning og efter loven skulle have erstatning. Det lod sig bedst ordne ved at nedlægge nogle bøndergårde i de pågældende landsbyer. Brüels plan var enkelt og storslået m.h.t. »skovs opelskning«, men alene fideicommissets fredede bønderskove omfattede ca. 1800 tdr. ld., og godsinspektøren advarede mod at gribe stærkt ind i udskiftningsplanerne; en stor del af skovarealerne var iøvrigt opfyldt af moser, sletter og småvænger, mens 6000 bøge i 1801 stod udenfor skovlinien, på bøndernes lodder. En række *gårdnedlæggelser* affandt bønderne sig med, fordi det kun gik ud over fæsteledige gårde, i andre tilfælde kunne fæsteres særaftaler klare sagen, navnlig når en nedlægger ville nøjes med en huslod. En ældre udflytter overdrog således de aftægtsvilkår, han forlængst havde opnået, til en byfælle, der så fik ret til at gødske og beså $\frac{1}{2}$ td. rugland i en gårdbrugers mark og kunne høste to »halme« (kornafgrøder) »efter landets skik og brug«. I god overensstemmelse med den Rentekammer-praksis, som vil blive omtalt nedenfor, blev det i 1798 ved kgl. resolution tilladt fideicommisset at nedlægge 11 større og mindre bondebrug mod at tillægge såvel de daværende 40 som 22 nye huse »fornøden jord«. 1799 blev det tilladt at nedlægge 2 gårde i Horreby, hvor der var 8 jordløse huse og 2 nye skulle »indrettes«; hvert hus fik her en lod på 3 tdr. ld. Skønt bønderne protesterede, blev der også på Karlsfelt gods nedlagt gårde, 10 ialt; her opnåede nedlæggerne på een nær at få huslodder på 6 tdr. ld., mens jordløse huse fik 3 tdr. land ligesom på Korselitse bøndergods. Udflytter-husmænd fik også bygningshjælp. Bedst sørgede fideicommisset for de 22 gårdnedlæggere og for nyopførte huse til godsfunktionærer og håndværkere. Endnu i 1815 var der dog stadig en del jordløse husmænd og indsiddere. Godsernes jordebøger anførte o. 1795 187 gårde, hvoraf ca. 12% blev nedlagt ved udskiftningen. På udflyttergårdenes lodder var de besværlige rydningsarbejder først fuldført i 1811.

En vurdering af, hvad udskiftning og udflytning kom til at betyde for befolkningens økonomiske og sociale vilkår, vil blive forsøgt i afsnittet om de forskellige erhvervsgruppers situation før og efter de store landboreformer.

Anden jordlovgivning. Generallandvæsenskollegiet af 1767 videreførte i samarbejde med Rentekammeret regeringens tidligere bestræbelser for at hindre nedlæggelse af bøndergårde. Ganske vist havde adskillige godsejere opnået dispensation fra forbudet mod nedlæggelser (sidst indskærpet ved en forordning af 14. jan. 1740), men mere betænkeligt var det, at et ukendt antal gårde var ulovligt nedlagt, mange på et tidspunkt, som det ikke var muligt at få oplyst gennem de præsteindberetninger, der i henh. t. cirkulære af 1. novbr. 1768 blev indsendt til kollegiet. Bedre landbrugskonjunkturer og efterhånden også heldigere driftsmetoder og hoveriudvidelser fristede ikke få godsejere til at udvide hovedgårdsarealet på bøndergodsets bekostning. Det kunne som regel ske uden at krænke nogen enkelt bonde, da det gerne drejede sig om fæsteledige gårde, ofte med brøstfældige bygninger og

jorden ude af drift. Lettest var det formentlig at få »øde« enkeltgårde nedlagt og jorden inddraget under hovedgårdsdrift, da *det* som regel ikke betød indgreb i landsbyfællesskabet. At der meget ofte var set gennem fingre med gårdnedlæggelser, skyldtes uden tvivl den overordentlig strenge straf (hele jordegodset forbrudt!), som godsejervnlige regeringer ikke ønskede at fuldbyrde. Ved *forordning af 6. juni 1769* blev denne bestemmelse ophævet og straffen ændret til en bøde på 50 rdl. årligt pr. td. hartkorn »øde-lagt« bondegårdjord, som inddroges under en sæde- eller avlsgård. Dette beløb skulle også betales af godsejere, der ikke inden 2 år genrejste en ulovligt nedlagt bondegård, dog gjaldt straffen ikke bondejord inddraget i en tidligere ejers tid. Omfattede inddragelsen kun dele af bøndergårde, blev bøden på 40 rdl. pr. td. htk. Der indførtes samtidig pligt for en ejer til at genopføre øde (f.eks. nedbrændte) gårde, selv om jorden ikke var lagt ind under sæde- eller avlsgårde. Både amtmænd og præster skulle have kontrol med, at den ny forordning blev efterlevet; årligt skulle de første til Rentekammeret indsende præsternes attester til belysning af forholdene. – Hans Jensen har sammenholdt disse nye straffebestemmelser med Henrik Stampes udtalelse i 1760 i anledning af, at »almuen« på Skagen ødelagde den marehalm, der skulle hindre sandflugt. Også her fandt generalprokurøren det mest formålstjenligt med »en mildere straf, som derhos er indrettet efter de motiver, der bevæger folk til at begå en misgerning«; den ville ofte have en bedre virkning end en straf, der just for sin hårdheds skyld sjældent blev eksekveret. Tilsvarende synspunkter blev fremhævet i den rentekammerforestilling, der gik forud for 1769-forordningen. Dennes betydning kan vel i nogen grad måles ved det fåtal af bøndergårde, hvis nedlæggelse bevisligt bidrog til herregårdsudvidelser i perioden 1750–99, nemlig kun 74 (Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, s. 171). Betydeligt flere blev nedlagt til fordel for herregårdsoprettelser, navnlig på Sjælland ved krongodssalgene 1767–74. Men begge tal var små i sammenligning med det antal bøndergårde, der navnlig efter 1787 blev nedlagt for at skaffe jordløse husmænd i tusindvis en jordlod – en stiltfærdig, gradvis gennemført reform, som længe har indtaget en alt for beskedne plads i skildringer af de store landboreformer.

Det er allerede nævnt, at der i Guldberg-tiden ret ofte blev tillagt husmænd nogle skæpper jord i forbindelse med landsbyudskiftninger, hvor det havde vist sig umuligt på anden måde at skaffe dem erstatning for mistet kreaturgræsning. Alt for sjældent fik husmændene dog den »forholdsmæssige græsning«, som udskiftningsforordningen af 1781 havde ment det rimeligt at skaffe dem, men uden udtrykkeligt at påbyde, at lodsejerne skulle sikre jordløse landarbejdere jord eller græsning til deres husdyr.

Som landet lå, var det udelukket, at husmænd ved udskiftningen overalt kunne opnå jordlodder, endsige af nogenlunde samme brugsværdi. Meget tyder på, at gårdmændene ved den nye jordfordeling søgte at sikre sig mest mulig jord, i hvert fald den bedst mulige. »Bondens jordbegærlighed var vel kommet til udtryk før, men sjældent så afgjort vendt mod husmændene. Bonden lærte nu at vogte på sit

samlede brug, som han før havde vogtet på sin havejord og sine tofter. Fordyret græsningsret, alt for små jordstykker og dårlig eller dog afsides beliggende jord var, hvad der ofte blev budt husmændene« (»Husmand og Inderste«, s. 308). – Hjulpet af degn, skoleholder eller andre skrivemyndige personer lykkedes det efter 1784 især sjællandske husmænd at få indsendt andragender om at få jordlodder eller græsningsrettigheder. Indtrængende anmodninger til landets regering indgik til landvæsenkontorerne. Ansøgere var som regel samtlige en landsbys jordløse husmænd, men nu og da undslog enkelte husbeboere sig, hvad de senere kunne fortryde. Undertiden kunne husmænd henvise til, at jord var frataget dem til fordel for gårdbrugerne. Ofte lød der klager over tabt græsningsrettighed eller urimeligt høj betaling for andel i fællesgræsning. Man foretrak derfor tildeling af jordlodder.

Reformregeringen, hvis virksomhed fra 1785 blev kendelig, navnlig i Nordsjælland, veg tilbage for tvangsforskrifter overfor godsejere og gårdmænd, men spørgsmålet om jord til husmænd havde jo nøje forbindelse med udskiftningen, og det var nærliggende at tage hensyn til husmændenes krav ved at dispensere fra forbudet mod gårdnedlæggelse. Allerede i Guldberg-tiden blev det som nævnt ret almindeligt at påbyde opførelse af et hus med nogle skæpper land, når en gård blev nedlagt. I januar 1786 kunne C. D. Reventlow som førstedeputeret i Rentekammeret, i anledning af en strid, som C. W. Morgenstjerne, Lundbygård, havde med sine bønder ved udskiftningen af Lundby by, give udtryk for den opfattelse, at udskiftningssager ikke blot burde bedømmes juridisk, men også økonomisk. Der burde tages hensyn til et helt bondesamfund. Den 24. oktober 1786 kunne Reventlow i en betænkning anføre, at det »næsten alle vegne« endnu stod i proprietærens magt at tillægge husmændene så megen græsning og jord, som de behøvede til foderafgrøder til en ko.

I den store landbokommission blev problemet jord til husmænd sat på dagsordenen under forhandlingerne om godsejerens erstatningspligt overfor gårdfæstere, som han »formedelst nyttige indretninger på sit gods til agerdyrknings- og skovvæsenets forfremmelse« fratog nogen jord. Her synes der fra første færd at have været tilslutning til et forslag, som Colbiørnsen i sit promemoria af 18. september 1786 havde fremlagt: Danske Lov, 3-13-7 tillod »husbonden« at fratage en bonde en del af den jord, han i henh. t. sit fæstebrev havde fæstet på livstid, imod en godtgørelse i landgilde og skatter. Denne bestemmelse burde forandres, således at bonden også fik delvis dækning for udgifterne til et hoveriarbejde, der måtte føles mere byrdefuldt, når bonden havde afstået en del af grundlaget for hans underhold. Colbiørnsen fremhævede, at »en ildetænkende husbond« endog egennyttigt kunne fratage fæstebonden jorder, som denne havde forbedret ved dyrkning og gødning og gjort til de frugtbarste på sin gård. En forordning af 8. juni 1787 påbød da også, at den bonde, der blev frataget jord, burde »ikke alene nyde billig afkortning derfor i de skatter, landgilde og hoveri, som svares af gården, men endog forholdsmæssig tilbagebetaling af de ved tiltrædelsen givne indfæstningspenge«.

Jordloven af 8. juni 1787 (udstedt samme dag som den andetsteds omtalte store fæstelov) fastslog endvidere, at når udskiftning fandt sted, for at en hel bys gårde kunne gøres lige i hartkorn og hoveri, som nærmere foreskrevet i § 20 i udskiftningsforordningen af 1781, måtte der ikke fratages fæsterne jorder for af dem at oprette nye bøndergårde. Dette havde hidtil været tilladt. Meget væsentligt var det, at loven præciserede de tilfælde, hvor det kunne tillades godsejere »uden bondens minde at skille ham ved noget af det, som han har i fæste og brug«. I landbokommissionen havde der ved et møde 4. december 1786, hvor bl.a. Morten Qvistgaard var til stede, været enighed om, at jordfratagelse kunne finde sted, når formålet var egaliserings (alle bønder gjort lige m.h.t. hartkorn og hoveri) eller »skovs fredning og opelskning«, når bondens jord lå bekvemt hertil. I så fald skulle dog amtmand og landvæsenskommissærer bedømme, om gården efter jordfratagelsen »kunne blive tilstrækkelig til en gårdmandsfamilies underholdning«, samt hvilken godtgørelse fæsteren burde have i penge, ved tildeling af anden jord eller ved borttrydning af skov og krat et andet sted på bondens brug.

På kommissionsmødet 4. december 1786 forelagde V. A. Hansen, Frydendal, Reventlows nære ven, et forslag om, at der også burde kunne fratages en fæstebonde jord »for at forsyne jordløse huse med nogle få tdr. land«. Det skulle, anførte Hansen, tjene til »at afværge, at husmændene med deres familier ej skal udsættes for at sulte ihjel, især hvor udskiftningen sker mand og mand imellem«. Kommissionsmødet en uge senere udvidede forslaget og gav motiveringen for sin »beslutning« en sådan form, at den tør karakteriseres som et aktstykke af virkelig betydning, et program for en husmands-jordlovgivning. Det hed her, at »da husmændene udgør en talrig klasse af landets indbyggere, og disse ikke er mindre nyttige for agerdyrkningsvæsenet i almindelighed end for de gårdbrugende bønder, anså kommissionen deres vedligeholdelse [for] meget vigtig og derfor gjorde følgende tillæg i de ved sidste møde bestemte tilfælde, i hvilke det burde være husbonden tilladt at fratage bonden noget af sin jord, nemlig 3) at det ikke alene skulle tillades ved udskiftninger at tillægge husmændene nogen jord til dyrkning, hvilket dog ikke måtte overgå 3 a 4 tønder land middelmådig [middelgod] jord, men at dette endog skulle have sted, hvor udskiftningen allerede var sket, når husmændene derved ingen jord var bleven tillagt, dog at der i det sidste tilfælde ikke blev taget mere jord til dette brug fra nogen gård end 4 tønder land«. Amtmand og landvæsenskommissærer skulle, hvis klager forelå, nøje kontrollere, at gårdene ikke mistede mere jord, end de kunne tåle; forelå der klager, skulle de dømme i sagen, og desuden skulle de fastsætte husmandens afgift af det stykke jord, der blev tildelt ham, »hvilken afgift skal erlægges til husbonden, som igen godtgør fæsteren samme i sin landgilde«. Der kunne tildeles skoleholderen en dobbelt så stor jordlod som husmanden (jfr. 1781-forordningen).

Et halvt år senere blev kommissionsforslaget lov. I 1787-forordningen indgik også den bestemmelse, at *bønder ikke skulle kunne modsætte sig udflytning*. Alle gårdmænd (også selvejere) i en landsby, der blev udskiftet, skulle tage del i materi-

alekørsel og andet arbejde i forbindelse med udflytning. En plakat af 29. jan. 1795 gik videre, idet den bestemte, at det stod godsejere frit at fordele udflytningsarbejde eller omkostningerne på alle godsets bønder. En *ny plakat af 8. okt. 1795* skulle tjene til »ydermere fortolkning« af 1781-forordningens § 23, idet den bestemte, at alle lodsejere i en landsby, hvor udskiftning og udflytning fandt sted, skulle yde hjælp til udflytningerne i forhold til det hartkorn, de ejede i den pågældende by. Forsømte de dette, skulle den lodsejer, der satte udskiftningen i værk, kunne forlange, at en modvillig med-lodsejer kom til at yde sin udflytningshjælp, eventuelt ved udpantning for det pålignede beløb.

En ny stor udskiftningsforordning blev forberedt i 1790erne. Der forelå ca. 1796 et fuldt udformet og trykt »Udkast til en ny anordning om fællesskabets ophævelse«, og i flere eksemplarer blev der vedføjet ændringer. Udstedt blev forordningen aldrig. Det skyldtes måske en vis ængstelse for, at den kunne afholde godsejere fra at gennemføre hoveriafløsning eller andre nyttige reformer på deres godser, når udskiftningsforanstaltninger blev yderligere reguleret og efter nogle lodsejeres mening besværliggjort. Derimod udstedtes 29. oktober 1794 en omfangsrig *forordning om hegn og fred for jorder i Danmark* (51 artikler!). Under den stod med rette Reventlows, V. A. Hansens og Colbiørnsens navne. Forordningen var et talende eksempel på disse tre reformpolitikeres omhu for – som det hed i indledningen – »at ingen uvished måtte finde sted« på dette lovområde. Der skulle herske fuld forståelse af, at alt hvad der var anordnet om fredning, hegn og gærder, etc. i Danske Lov og senere nu var ophævet. Helt nye bestemmelser skulle fra nu af gælde: som lovligt hegn blev anordnet stengærder, jordvolde, ris- og tanggærder, grøfter i moser, enge og kær, stænger ved strande og søer, grøfter ved landeveje, hegn omkring haver, gårds- og huspladser m.m. Også levende hegn, navnlig pile på jordvolde, blev indgående omtalt, ligeledes naboers forpligtelse til at vedligeholde hegn og led. Så vidt muligt skulle hegningen efter udskiftning fordeles lige. Rejstes nyt hegn, skulle der altid tages »halvt hegn«, og mellem byer måtte man inden år og dag efter udskiftningen rejse nyt hegn. Godsejere skulle kunne lade alle godsets bønder hjælpe de udskiftede med at rejse hegn. Pligten til at sætte varigt hegn skulle begynde med året 1796, og for fremtiden måtte det årlige syn tages 8 dage efter mikkelsdag.

Rydning og hegning var opgaver der satte sig spor i landskabet, samtidig med at de var væsentlige led i det praktiske reformarbejde, der skulle omforme det landbosamfund, som i århundreder var præget af fællesskabet i bymark, eng, overdrev og til dels i skove, til et moderne landbrugersamfund, hvor titusinder af bønder efterhånden skulle følge storbesiddernes eksempel og gøre sig jorden så nyttig som muligt. Det kunne bedst ske, hvis godsejere og bønder i et forstandigt samvirke lod de to ting supplere hinanden: ryddede, hvor sten, krat og rødder var hindringer for bedre dyrkning, hegnede med omtanke og hensyntagen også til naboers driftsforhold (et ømtåleligt problem). Det hele kunne, i forordningen som i virkeligheden,

tage sig ud som et stort puslespil, hvor det gjaldt om at rydde, hvad der hindrede ordentligt agerbrug, men samtidig undgå at ødelægge, hvad der under de nye forhold udmærket kunne komme til nytte, enten ved at blive overladt til grundejeren efter taksation eller ved at indgå i de udskiftede bondebrugs økonomi. Det hed f.eks. (§ 29): »Fæstebønder og husmænd skal af jorddrotten ikke alene nyde godtgørelse for de forsvarlige stengærder og de i god grøde stående levende gærder, som de herefter afkøber anden mand og som står deres lod til nytte, men de skal også erholde godtgjort de forsvarlige stengærder, som de herefter bekoster, og deres udgift på de pile og andre træer, som tjener til hegn, og de levende gærder, som de herefter planter, alt for så vidt samme står i god grøde . . .«. Godtgørelse skulle omhyggeligt bestemmes af synsmænd, og arbejdsudgifter »ikke beregnes højere end på slige forbedringer i egnen er sædvanlige«, ligesom jordejerens udgifter skulle vurderes rimeligt. Vanskeligheder ved at holde markfred måtte forudses, og de kan udlæses af de mange og ofte lange paragraffer omhandlende »optagelse« af kreaturer, der søgte ind på anden mands jord og gjorde skade på hans afgrøder i mark og have. Brød en hest eller et andet »fireføddet kreatur« for 5. gang ind gennem lovligt hegn, skulle der ikke blot betales optagelsespenge, men dyret måtte sælges på auktion, og dets halve værdi skulle tilfalde sognets fattige. Et »vinget kreatur« skulle derimod tilhøre den, der havde optaget det og af ham straks slagtes! Pligt til at vogte eller tøjre kreaturer blev også pålagt hovedgårde med et areal på over 200 tdr. land.

En del forhold, der bl.a. vedrører jordreformer, vil blive omtalt i andre afsnit, hvor de fortrinsvis hører hjemme.

Landmiliti og stavnsbåndsløsning

Gang på gang var udskrivningen af soldater til landmiliten blevet forøget og stavnsbåndet strammet. Politiske kriser og krige ude i Europa opfordrede ofte regeringen til at udbygge det danske krigsberedskab. Den præjisiske syvårskrig (1756–63) gav anledning til årlige flåderustninger, og som følge af det dansk-franske forbund i maj 1758 stod der fra dette år en landstyrke på ca. 25.000 mand i Holsten og Slesvig, heraf 18.000 mand fodfolk, overvejende hvervede soldater. Også den nationale hær blev forstærket, i juli 1761 ved at øge udskrivningen med 1 mand pr. 60 tdr. htk. bøndergods, ialt 6.000 mand, og i april 1762 med yderligere 2.000 mand. Men hæren var dårligt organiseret, og troppeopstillingen havde krævet vældige udgifter. En meget alvorlig udenrigspolitisk krise truede Danmark, da den russiske kejser Peter III stillede en betydeligt overlegen styrke overfor den danske hær på 27.000 mand, der i juli 1762 stod i Mecklenburg. Den franske general Saint-Germain, der 1761 var blevet dansk generalfeltmarskal, ville her tage kampen op. Da indtraf en revolution i St. Petersborg, Peter III blev myrdet, og hans ægtefælle Katharina (II) efterfulgte ham. I begyndelsen var der

nogen usikkerhed om hendes holdning overfor Danmark, men den truende militære udvikling ændredes, og Danmark slap for krigsødelæggelser. I Fredensborg slotshave vidner et af landets mest forglemte historiske mindesmærker om skæbneåret 1762.

Som præsident for et generalkrigsdirektorium fik St. Germain lejlighed til at overveje et kancelliforslag, efter hvilket landmilitsen skulle indlemmes i de hvervede regimente og lægdernes størrelse formindskes fra 40 til 30 tdr. htk. *En forordning af 13. april 1764* udvidede proprietærens ret til det unge mandskab, der fra da af skulle stå i reserverullen fra 4 til 40-årsalderen. Savnede en godsejer tjenstdygtigt mandskab, skulle han for sessionen stille alle godsets bønderkarle, husmænd og inderster i alderen 18–40. Sessionen kunne da vælge de mest »bekvemme« til såvel landsoldat-tjeneste som til reserve. En forordning af 21. aug. 1767 bestemte, at de nationale soldater skulle blive i deres lægder, men årligt måtte der leveres 580 rekrutter til tjeneste ved de hvervede regimente i 6 år; efter den tid kunne de påny af godsejeren »præsenteres til rekrutter«, om han forlangte det. Derimod blev det af Danske Kancelli fastslået, at en godsejer ikke kunne nægte en landsoldat ret til at gifte sig!

Reformplaner. Kort efter den unge Christian VII's tronbestigelse i 1766 viste der sig tegn til store forandringer i bondens stilling. Kongens schweiziske lærer, E. Reverdil, der nu blev kabinetssekretær, ønskede »trælbøndernes frigørelse«, men synes ikke at have lagt særlig vægt på en stavnsbåndsløsning. St. Germain havde derimod planer om med ét slag at få ophævet landmilit og stavnsbånd, ligesom han ønskede nedsat en landbokommission. Til Reverdils beroligelse kunne generalprokurør *Henrik Stampe* med få dages varsel afgive en betænkning, der var saglig, klar – og moderat. I et historisk tilbageblik fremhævede Stampe, at Frederik IV var gået forsigtigt til værks ved forordningen om vornedskabets ophævelse i 1702. Da vornedfriheden i starten kun gjaldt 2–3 årige drengebørn, ville der gå 20, 30, måske indtil 40 år, før forordningen kunne få fuld virkning! Godsejeren, der efter indførelsen af landmiliten 1701 skulle stille karle til udskrivning på session, kunne stadig holde på det unge mandskab, som ikke uden hans tilladelse og pas måtte forlade godset. Dette gjaldt på den sjællandske øgruppe, hvor derfor »bondekarlen kunne komme i vane med at nyde frihed uden at misbruge den og proprietæren [blive] vant til at holde det unge mandskab til sig mere ved god omgang end ved tvang«. Principielt var forholdet dette: »Bønderne her i riget og deres børn er i sig [selv] frie folk«; kun godsejernes pligt til at skaffe rekrutter til landmiliten samt et lille antal til de hvervede regimente i henhold til 21. august-forordningen 1767 gav proprietærene en vis ret til mandspersoner, men ingen ret til kvindekønnet (der jo ikke kunne »præsenteres«). Efter aftjent værnepligt burde alle bondesønner være fri. Friheden var dog blevet indskrænket; den største forandring var sket efter kvægsygen i 1746, da det ved lov blev fastslået, at en landsoldat efter endt tjenestetid skulle vende tilbage til det gods, han var udskrevet fra, og her være forpligtet

til at fæste gård. Dermed genindførtes et stort stykke af den gamle »vornedrettighed«, endda udstrakt til hele riget. På godser, hvor ejeren behandlede bønderne godt, mærkede de ikke, at de havde tabt deres frihed. Men der *var* proprietærer, som med rimelighed kunne kaldes bondeplagere, »da de fast ikke kan tåle, at en bonde lever vel og har noget tilovers, . . . så snart de mærker, at en bondekarl ved flid og sparsommelighed har erhvervet noget, straks sættes han til en øde gård, på hvis istandsættelse han må anvende alt, hvad han har sammensparet«. Sådanne unge mænd og andre, der havde tjent som soldater eller var for gamle til at blive udskrevet, burde frit kunne forlade godset, mente Stampe som kollegiernes juridiske konsulent.

Stampes forsigtige forslag gik da ud på, at der i følgende tilfælde skulle tilstås bønderkarle stavnsfrihed: 1) når en karl i de påbudte 6 år havde tjent ved de gevorbne (hvervede) regiment; 2) en landsoldat skulle frit kunne fæste gård, hvor han ville, mod at hans husbond leverede en anden tjenstdygtig karl i hans sted (det var iøvrigt kun, hvad der meget ofte fandt sted), 3) samme frihed skulle karle have, når de havde tjent deres tid ud som landsoldater, 4) bønderkarle over 36 år skulle ikke mere kunne »præsenteres« på session, 5) og endelig skulle »det unge mandskab« først efter at være fyldt 14 og indtil det fyldte 36. år være indført i reserverullen. Dermed ville de tilstande, der var gældende efter vornedskabets ophævelse 1702, være genoprettet. Men – tilrådede Stampe – »det er nok sikrest, at man går lige så langsomt tilbage, som man er gået fremad«. Henrik Stampe var én af de mange, der kun kunne tænke sig stavnsbåndet løst i løbet af et par menneskealdre!

Konservative politikere som statsminister F. C. Rosenkrantz var imidlertid af den mening, at al tale om at løse stavnsbåndet stred mod statens interesser, selv om de – som det sømmede sig – tog afstand fra godsejerovergreb mod bønderne. I en instruks for landvæsenskommissionen af 27. okt. 1767, nævnes stavnsbåndet ikke. Heller ikke i et kommissionsmøde 17. decbr. 1767 hævdede der sig røster for en stavnsbåndsløsning, mens der i et møde et par dage forinden dog havde foreligget udkast (vistnok fra Generalkrigsdirektoriet) til en forordning om fuldstændig ophævelse af stavnsbåndet for alle født efter 20. okt. 1760. Spørgsmålet blev den 22. decbr. udsat, indtil man havde klarhed over, hvilke forholdsregler det militære kollegium ville tage m.h.t. landmilitisen. – Generallandvæsenskollegiet fik intet udrettet i stavnsbåndssagen, og et par kabinetsordrer til Danske Kancelli (i hvert fald den ene forfattet af kabinetssekretær A. Schumacher) gav ikke positivt resultat. Landvæsenskollegiet ønskede ikke spørgsmålet behandlet, før listerne fra den første folketælling (1769) var indkommet. Iøvrigt frarådede Kancelliets oversekretær Otto Thott stavnsbåndsløsningen.

I februar 1769 modtog Danske Kancelli en kgl. kabinetsordre, der meddelte, at kongen kun ville have det unge mandskab i alderen 14–36 indskrevet i reserverullerne (altså Stampes forslag). Men de militære kollegier havde store betænkeligheder, og Generallandvæsenskollegiet blev i forsommeren 1769 gjort bekendt med

en række erklæringer fra sessionsdeputerede, der gav udtryk for det samme: bønderkarlenes frihed ville medføre, at alt for mange søgte bort fra »de magre og sletteste egne i riget«, der da ville savne tjenestefolk og gårdfæstere. Som så ofte før fik karlene et dårligt skudsmål. Sessionen for Sydjylland talte om »den gemene mands almindelig slette opdragelse, umanerlige dovenhed, ligesom medfødte lidelighed og mangel på sund og fornuftig tænkemåde«. – For historikere må det synes retfærdigt at sammenligne dette med den barske behandling af soldaterne, der bevirkede; at mange bønderkarle lemlæstede sig selv for at slippe for militærtjeneste (dette triste forhold blev i 1787–88 også omtalt i den store landbokommission). At Guldberg fik indført dansksproget kommando (der ofte skal have lydt komisk fra en ellers tysktalende befalingsmands mund!), har næppe forbedret omgangsformerne meget.

Den 1. decbr. 1770, kort efter at der atter var nedsat en landbokommission, kunne G. C. Oeder forelægge et udkast til planen for dens virksomhed. Blandt reformopgaverne var naturligt nok stavnsbåndets afskaffelse. I august 1771 indgav kommissionen en på tysk affattet forestilling til kongen angående en gradvis overgang til større frihed for bønderkarlene og med forslag om, at proprietærerne ikke længere skulle have udskrivningsret. Der kom intet ud af dette. Struensees fald indtraf nøjagtigt 5 mdr. senere, og i 1773 blev kommissionen ophævet.

I *Guldberg-perioden* (1772–84) fik godsejerne endnu større indflydelse på militærforholdene, og i en *forordning af 14. sept. 1774* »anlangende en ny og bedre indretning ved land-milicen i Danmark« blev soldaterudskrivningen udvidet. Af 22 tdr. htk. bøndergods indrettedes et lægd, der skulle stille en karl; tjenestetiden blev sat til 12 år, men proprietæren fik ret til at kræve en af ham selv »indskrevet« karl, der fæstede gård, afløst med en anden. Den karl, der havde fæstet inden de 12 års tjenestetid var forløbet, men forsad fæstegården, kunne atter udskrives og eventuelt »gå soldat« 6 år længere end normalt. Ingen karl måtte fæste gård uden først at have været soldat. Ældre bestemmelser om straf for undvigelse blev gentaget. En *forordning af 30. jan. 1777* tillod soldater, der ikke kunne få tjeneste i deres lægd, at tjene bønder andetsteds på godset. Noget tilsvarende gjaldt mandskab fra huse på præstegårdes grund. Degnes, skoleholderes og vikarers sønner skulle være militærfrie, medmindre de kom i bønders tjeneste eller påtog sig bondearbejde. – Efter krongodssalgene opstod der tvivl om, hvorvidt »mandskabet« fra visse huse (vel uden hartkorn) skulle gøre militærtjeneste. En *plakat af 5. juli 1780*, fremkaldt af forskellige godsejeres henvendelser fulgt af overvejelser indenfor kollegierne, indeholdt bestemmelser, der i hovedsagen fastslog, at »det opvoksende mandskab« i huse skulle gå soldat for godset, selv om husbeboere eller gårdmænd ejede husbygningerne.

Udskrivningen til soldatertjeneste fik mange unge karle til at forlade bondearbejdet og tage »ringere tjeneste« i købstæderne. Det kunne også virke uheldigt, at sønner af godsfunktionærer ikke var bundet til fødestavnen. En *plakat af 13. maj 1785* ophævede 1774-bestemmelsen om, at karle skulle være forpligtede til at gå

soldat, før de fæstede gårde, og præsters avlskarle blev fritaget for militærtjeneste, så længe der fandtes andet tjenstdygtigt mandskab på det gods, de tilhørte. Degnes og skoleholderes børn skulle ikke mere »pleje fødestavn« eller indføres i reserve-rullerne. En forordning af samme dato bestemte, at der for at forstærke de hvervede regimente skulle indrettes lægder på 532 tdr. htk., som måtte stille en rekrut til tjeneste som landsoldat eller rytter i 8 år.

Bondefrigørelsen på vej. Efter regeringsskiftet 1784 fik reformtankerne atter vind i sejlene. Det var et tidens tegn, at den reformvenlige landøkonomiske skribent C. A. Fabricius, der kort før Guldberg-styrets fald havde udtalt sig pessimistisk om muligheden for gennem forordninger at skaffe bonden »frihed og ejendom«, efter statskuppet i april 1784 havde ændret signaler i et nyt skrift, hvor det om det kommende reformarbejde hed: »Hvorledes skal det bedst begyndes og bedst udføres? . . . Her hører opmuntringer og understøttelser til, her hører love og befalinger til for at bortrydde forhindringer . . .«. Men der måtte herske tvivl om, hvorvidt der fandtes politikere med tilstrækkelig indflydelse, som kunne sætte reformværket i gang. C. D. Reventlows hustru skrev i sommeren 1784 i et af sine mange familiebrev: »Meget sørgeligt er det, at der i øjeblikket er så få mænd af fortjeneste og dygtighed til landets tjeneste«. – En del var der dog. Man mærker sig, at »den lille landbokommission« af novbr. 1784 allerede i marts 1786 kunne indsende et udkast til arvefæsteskøder på bøndergårde i Frederiksborg og Kronborg amter til kgl. stadfæstelse. Efter forestillingens art. 14 skulle det unge mandskab have ret til at nedsætte sig, hvor det skulle være indenfor de to amter, og når soldaten havde tjent sin tid og var over 40 år, skulle der ikke kunne nægtes ham tilladelse til at nedsætte sig, hvor i riget han måtte ønske. I Rentekammerets bemærkninger til forestillingen blev dette ændret til, at amtmanden skulle kunne tillade karlene at tjene, men ikke at bosætte sig uden for de to amter. Det juridiske spørgsmål om godsejeres ret til mandskabet over 40 år kunne ikke siges at være afklaret.

Man har i den jyske herredsfoged Bierings forslag vedrørende skiftevæsenet med generalprokurør O. L. Bangs og Chr. Colbiørnsens påfølgende betænkninger (se nedenfor s. 327) villet se den nærmeste årsag eller anledning til, at Reventlow i juli 1786 fik lejlighed til overfor kronprins Frederik at understrege nødvendigheden af indgribende reformer. Det *kan* være rigtigt. I hvert fald synes Reventlow og navnlig statsminister A. P. Bernstorff at have været usikre på, hvornår de med held kunne tage afgørende skridt ad den reformpolitiske bane. Nu gav den 18-årige kronprins startsignalet. – Det var forståeligt, om Bernstorff kunne ængstes for et forhastet udspil. Han havde på nært hold oplevet den omskiftelige reformperiode 1767–71 og hvad det ville sige at stige, falde og omsider atter stige.

Havde Bernstorff i kronprinsens iver for at fremskynde reformvirksomheden set et »vink fra himlen«, så var det helt naturligt for den langt yngre Christian Reventlow at hæve et jubelråb mod himlen i samme anledning. Til sin søster Louise Stolberg i Holsten skrev han – vel at mærke *efter* at have affattet den berømte

Rentekammer-forestilling af 11. juli – et af de mest sejrsglædelige breve, dansk historie kender. Frejdigt, næsten løssluppet i ordvalg og tone foregreb han til indledning søsterens umiddelbare reaktion, idet hun ville vente meddelelse om en ny lykkelig familiebegivenhed. Nej, ingen søn havde hans hustru født ham (endnu), »men tusind sønner er mig født, tusind piger . . . Kækt ser de over til Sverige, der tilforn hånede deres forfædre, glade driver de velfodrede heste for den lette plov [svingploven?] til arbejdet og synger en lille vise om den gule kæmpe« (som også F. L. Stolberg havde kaldt Reventlow). »Frihedsbudskabet« var kommet, forkyndte Reventlow, og den følgende højstemte, næsten ekstatiske skildring af, hvad *det* betød, har sikkert bidraget til de overdrevne forestillinger om datidens bondeplageri, som meget længe skulle præge eftertidens opfattelse af tilstandene før stavnsbåndsløsningen. Tilmed var den første almindeligt kendte oversættelse af Reventlows tyske brev ikke ganske heldig. Han havde som i triumf opremset de gamle barske straffemidler: lænker, åg, lange piske, træhesten, den spanske kappe, med et kvikt ledsagende »Da liegt der Plunder« (»Der ligger hele ragelset!«), men i den tidlige oversættelse blev det til: »Der ligger udplyndringen« (!).

Endnu var naturligvis intet *afgjort*. Det er bemærkelsesværdigt, at det kgl. kommissorium (ved nedsættelsen af den store landbokommission) udtalte sig på linie med Henrik Stampe 19 år tidligere, når det om kommissionens opgaver hed, at »alle disse posters bestemmelse skal grundes på de rettigheder og pligter, som efter at vornedretten er ophævet bør have sted imellem jorddroten og bondestanden, og skal det derfor påligge kommissionen, hvor den måtte finde, at disse ved senere anordninger eller indførte skikke er forandrede eller tilsidesatte, at gøre allerunderdanigst forestilling om, hvorledes de igen kan sættes i kraft«. Edv. Holm antog, at A. P. Bernstorff i statsrådet havde ændret Schack-Rathlous oprindelige udkast til et kommissorium, hvori der ikke var hentydet til vornedskab og stavnsbånd. Hans Jensen bemærker hertil, at man snarere må tænke på den gamle Henrik Stampe, »i hvis ånd det jo netop var at fremhæve vornedskabet på denne måde« (»Dansk Jordpolitik« I, s. 125).

Betydningsfuldt var det, at C. Colbiørnsen som kommissionens sekretær på dens 3. møde, 30. okt. 1786, fik almindelig tilslutning til et udkast til følgende »præliminære beslutning«, der indførtes i forhandlingsprotokollen: »Intet stavnsbånd skal have sted, undtagen for så vidt samme er grundet på landmilitie-indretningen, så at når en person af bondestanden enten har fået sin afsked fra krigstjenesten eller opnået den alder, at han ikke kan antages til soldat, eller og af landmilitiesessionen er bleven erklæret utjenstdygtig, bør han være løst fra alt stavnsbånd og være berettiget til at nedsætte og opholde sig, hvor han finder for godt i landet«. Kommissionen forbeholdt sig dog nærmere at bestemme, hvilke personer der burde anses for utjenstdygtige (hvorefter de kunne slettes af reserverullerne) og ligeledes at bestemme tidspunktet, da stavnsbåndsløsningen kunne sættes i værk, med hensyntagen til det almene vel.

De følgende kommissionsmøder havde »poster« vedrørende fæstebønders ret-

tigheder og pligter på dagsordenen, men stavnsbåndsløsningen blev dog »afhandlet« ved en lang række møder i tiden mellem 15. jan. 1787 og 28. april 1788. Af de mange problemer, der her gav anledning til meningsudveksling, skal nogle af de væsentligste omtales. De kaster lys over forholdet til de militære kollegier og til de mere eller mindre erklærede modstandere af stavnsbåndsløsningen, men belyser desuden en på flere punkter forskellig opfattelse indenfor udprægede reformvenerns kreds, navnlig m.h.t. landmilitisen og den eventuelle nyindretning af landeforsvaret.

De militære kollegiers holdning. Militærhistorikeren K. C. Rockstroh har i en afhandling i Hist. Tidsskrift (9. rk., 6. bd., 1929) gjort opmærksom på, at Edv. Holm især havde interesseret sig for »kampen« om landboreformerne *udenfor* kommissionen og derved formentlig efterlod det indtryk, at talrige stridsskrifter (forøvrigt navnlig fra tiden *efter* stavnsbåndsløsningen) havde haft langt større betydning, end der med rimelighed kunne tillægges dem. Holm havde derimod lagt alt for ringe vægt på meningsudvekslingen med de to militære kollegier, skønt over 300 sider i andet bind af »Den for Landbovæsenet nedsatte Kommissions Forhandlinger« (trykt 1789) dog kunne belyse disse kollegiers holdning. At kronprins Frederik havde udprægede militære interesser, burde have advaret mod denne forbigåelse. Men Rockstroh tog i betragtning, at Reventlow vel havde sikkerhed for, at 12 af 15 kommissionsmedlemmer delte hans anskuelser. Militærkollegierne var næppe nok repræsenteret i kommissionen, idet Generalitetet egentlig kunne regne generalauditør V. Bornemann for »en slags referent«. Rockstroh antydede, at de to kollegier ikke havde gjort sig klart, i hvilken grad landbokommissionen ville »vove sig ind på de militære områder«. Dette lyder mindre sandsynligt, men med god grund betonedede han, at selv om militæret havde haft flere repræsentanter i kommissionen, ville modstanderne af stavnsbåndsløsningen dog have været i mindretal. Blandt de 13, der den 28. april 1788 underskrev forestillingen om stavnsbåndets løsning, var forøvrigt Bornemann!

K. C. Rockstrohs opfattelse var klar nok: »Et blik på stavnsbåndsforskriften af 20. juni 1788 viser, at denne i hovedsagen er en militær forordning; den omhandler navnlig militære forhold, kan vel nærmest betegnes som en værnepligtsanordning, hvis indhold fik megen betydning for hæren«. Ældre militæranordninger havde været en blanding af civilt og militært, og bortset fra en enkelt gang (i Saint-Germains tid) havde civile og militære kollegier udarbejdet bestemmelserne i fællesskab. Senere var modsætningerne blevet skærpet, »og det synes, som om den temperamentsfulde og kamplystne Reventlow havde god lyst til at ydmyge de militære herrer«. Rockstroh påpeger, at Reventlow havde haft »en alvorlig, personlig strid med Generalitetet« og lidt nederlag. I 1785 havde han siddet i en hærlovskommission, hvor han trods lavere rang (!) var optrådt som fører for de civile medlemmer og havde opponeret stærkt mod forøget udskrivning af de såkaldte landrekrutter. Som ivrig statistiker havde Reventlow – formentlig på

grundlag af folketællingsmaterialet fra 1769 – argumenteret for, at udskrivningen måtte blive vanskelig, fordi folketallet var så ringe. Materialet blev to år senere i landbokommissionen brugt »for det stik modsatte øjemed«, skriver Rockstroh. En lidt flot bemærkning, idet en stor del af de statistiske bilag til »Landbokommissionens Forhandlinger« indeholder materiale fra 1786–87.

Efter Rockstrohs opfattelse blev »en virkelig kamp« indledt, da Generalitetet var afvisende overfor kommissionens krav om, at sagerne efter kongens vilje skulle fremmes så hurtigt som muligt. De 4 deputerede i Generalitetet var i alderen 50, 64, 70 og 70 år. Den yngste var O. C. von Munthe af Morgenstjerne. Han havde som udskrivningschef i 1769 overfor Generallandvæsenskollegiet givet udtryk for, at stavnsbåndet afgjort ikke burde ophæves (hans kolleger delte denne opfattelse), men Generalitetet havde i *sin* erklæring skønnet, at de dengang påtænkte lettelser i bondestandens kår ikke kunne være til hinder for landmilitsens fortsatte beståen. Morgenstjerne var en energisk personlighed og formentlig den ledende i modstanden mod stavnsbåndsløsningen. Generalitetet tilsendte de 4 danske udskrivningschefer, alle godsejere, en afskrift af Colbiørnsens 22 punkter (se nedenfor s. 314) og modtog i jan.-febr. 1787 disses betænkninger. Kun én af de fire anså stavnsbåndets bevarelse for nødvendig af militære hensyn. Men Morgenstjerne gik mod Colbiørnsens punkter og var – skriver Rockstroh – »en værdig modstander selv for så kampdygtige og kampivrige mænd som Reventlow og Colbiørnsen«, og Generalitetets betænkning i marts 1787 var »gennemgående holdt i en sømmelig tone om end med ikke få overdrivelser og adskillige postulater, således som det var almindelig skik i hin tid«. Efter en historisk oversigt konkluderes, at landmilitordsningen, som den nu var gældende med godsejernes, soldaternes og de andre karles pligter og rettigheder, viste »den største orden, lighed i byrdernes fordeling, billighed og retfærdighed . . . i alle denne indretnings anordninger«. Generalitetet fandt, at en del af de colbiørnenske punkter hvilede på misforståelser, var upraktiske og uigennemførlige, det vendte sig mod forslaget om tjenestetidens nedsættelse, hævdede fejlagtigt, at der især på Fyn og i Jylland var et meget stort antal utjenstedygtige karle, og benægtede, at navnlig mange jyske proprietærer drev indbringende handel med fripas eller »solgte« karle til mindre godsejere, selvejere m.fl.

I det følgende omtaler militærhistorikeren Generalitetets meningsudveksling med Reventlow, der i en af sine betænkninger »slynger en uhyre sprængmine ned i fjendens stilling«, ved at præsentere Generalitetet for 1769-betænkningen (nævnt ovenfor), som dets andendeputerede havde underskrevet, på trods af at udskrivningschefer og amtmænd dengang havde stillet en stavnsbåndsløsning i det ufordelagtigste lys! Nu vendte Morgenstjerne sig skarpt mod Generalitetets »fornærmelige udtryk« og tog parti for Colbiørnsen. »Kampen rasede nu over hele linien med Generalitetet«. Rockstroh måtte dog mene, at kollegiets »indsamling af yderligere kampmidler« gennem udskrivningschefernes indberetninger var ret forgæves; »af stædighed og brist på forstandigt omdømme« holdt Generalitetet fast på forhold og tilstande, som både kunne og burde ændres. Begge de militære kollegier

begik »den fejl ikke at ville forhandle, ikke at ville ændre, slå af på noget område af virkelig betydning«. På denne baggrund står Colbiørnsen i Rockstrohs som i Edv. Holms fremstilling kun alt for smukt, når han fra en påtaget beskedenhed og samtidig fremhævelse af egen retfærdighedssans og harme over forhånelser fra Generalitetets side hæver sig til højder af patos, idet han »forstår mesterligt at udfinde de svage steder i modstanderens bevisførelse og at vrænge og krænge modpartens mere vovede, ubeviste eller vitterlig urigtige påstande«. Med rette taler Rockstroh om Colbiørnsens advokatoriske »deklamationskunst«, der mindre var beregnet på »fjenden« end på at overvælde dommere og tilhørere og rive dem med sig.

Generalitetet anvendte faktisk »stærke midler«, og Rockstroh antyder, at de militære kollegier kan have regnet med støtte af kronprinsen og prins Carl af Hessen. Men Reventlow fastholdt, at landrekrufterne skulle afskaffes, og Colbiørnsen havde i januar 1788 indtrængende henstillet, at landbokommissionen m.h.t. sømandskabet skulle give en autentisk og så klar fortolkning af den gældende lovgivning, »at den kan udlette al tanke om fødestavnsbåndets anvendelse på de indrullerede danske sømænd«. Admiralitetet indlod sig imidlertid ikke på nogen drøftelse, ligesom Generalitetet fralagde sig ansvaret for afgørelser m.h.t. landrekrufter og udenlandsk hvervning. Efter Rockstrohs opfattelse var især sidstnævnte militærkollegiums kamp ganske tapper, men hensynsløs og nytteløs. Mere samarbejdsvillige mænd kom ind i Generalitetet, idet de kommissionsfjendtlige kræfter blev afskediget eller frivilligt (?) gik af; også i det mere forsigtige Admiralitet blev der (senere) udskiftet et par mand. I en generalkrigskommissær von Wildenrath fik Colbiørnsen på de extrasessioner, der fulgte efter stavnsbåndsløsningen, en dygtig og pålidelig medarbejder, der imidlertid døde allerede i decbr. 1790.

Blandt reformvenner. Mere betydningsfuld end de militære kollegiers håbløse »kamp« var i virkeligheden den mindre iøjnefaldende, men nu og da vistnok ganske hårde tovtrækning indenfor reformvennernes lejr. De to hovedskikkelser, *Christian D. F. Reventlow* og *Christian Colbiørnsen*, var vidt forskellige personligheder, trods fællesskab i reformvilje. Som ung greve havde den første både set og rejst og lært i en række lande. Det betød, at han fik lov at udvikle sig efter sin natur og forvandt virkningerne af en gammeldags streng opdragelse. Reventlow fik brug for hjerte og hjerne, både som godsejer, embedsmand og politiker, og til forskel fra broderen Johan Ludvig evnede han at overvinde visse anlæg for mindreværdsfølelse og til tider nedtrykthed (Hans Jensen har ved at se bort fra forskel i psyke og karakterstyrke draget overdrevne slutninger m.h.t. et politisk modsætningsforhold. Det var i hovedsagen kun J. L. Reventlows overfølsomhed og midlertidige nedstemthed, der bragte ham i et modsætningsforhold til sine bedste venner, hvad han kort efter inderligt beklagede, jfr. Hist. Tidsskr. 10. rk., IV, s. 138).

C. D. Reventlow var i væsen og virksomhed en mangesidig personlighed. Han var ærgerrig og selvbevidst (brevet til søsteren i juli 1786 vidnede højt derom!), og

han var samtidig en myreflittig arbejdsnatur, havde blik for de store linier, men også for detaljerne, selv de bittesmå. Han var et frodigt familiemenneske, i sin religiøsitet nærmest gammelkristeligt from, ikke så »frigjort« som flere andre i familie- og vennekredsen. Som broderen på Brahetrolleborg var han en varmhjertet og virksom skolemand, og han var en langt mere praktisk og indsigtfuld landbruger og forstmand. I de yngre år vaklede han mellem at blive landmand eller embedsmand; han blev begge dele til gavn. Reventlow kunne være hensynsløs og opfarende. Dette tilligemed hans ikke særligt velunderbyggede godsøkonomi blev angrebepunkter, som hans modstandere flittigt søgte at udnytte. Modsætningerne i hans natur gik så dybt, at sproget har svært ved at lodde dem, de omfattede en ydmyg selvbevidsthed, en usædvanlig kombination af en hedspore og en fint beregnende taktiker (eksempel vil følge). Der var i C. D. Reventlow adskilligt stof til en demokratisk politiker, selv om han naturligvis ikke på dette samfundsbetingede felt kunne række langt udover sin tid. Men eftertiden må i ham se den store indenrigspolitiske statsmand med den stærke personlighedsudstråling.

Christian Colbiørnsen var en begavet norskfødt jurist, der nåede til fuld udførelse i dobbeltmonarkiets hovedstad. Ærgerrig som få, skønt han som skribent forenede en næsten selvudslettende ydmyghed med en undertiden højstemt selvhævdelse. Det præger også hans målbevidste indsats for bondefrigørelsen. Som agitator og lovforbereder var han navnlig fremtrædende i den store reformperiodes første 4–5 år, og det blev hans triumf, at han i den såkaldte jyske proprietærfejde førte landboreformernes sag med en i sjælden grad interesseret offentligheds øjne hvilende på sig. Ingen havde vel bedre betingelser for at tale på det fremskridts- og bondevenlige københavnske borgerskabs vegne. Som skribent og folketaler spillede han på et følelsesregister, der spændte fra dyb medfølelse med fattige og hårdt tyngede danske bønder til det skyhøjt berømmende, når han lovpriste Frederik IV's og sin egen samtids lovgivningsbedrifter til bondestandens gavn. Stridbar var han, en modstander af adelen (med visse personligt og sagligt motiverede undtagelser!), og han havde skarpt blik for modpartens svagheder, men en veludviklet evne til at fremstille bondefrigørelsens komplicerede lovgivning som retfærdighedens strålende sejr over bondeundertrykkelsens brutale og kortsynede repræsentanter. – Colbiørnsen havde tilegnet sig læren om menneskets naturlige rettigheder og om, at staten var til for samfundsborgernes skyld, skulle værne om deres frihed og bidrage til deres lykke. Det ene menneske kunne ikke med nogen ret herske over det andet. Derfor skulle de nye landbolove ved klare retsregler beskytte fæstebønder mod godsejeres overgreb. Derfor måtte stavnsbåndet løses. Her kunne Colbiørnsen og Reventlow mødes.

I 1785 havde Colbiørnsen ligesom generalprokurør Oluf L. Bang haft lejlighed til at udtale sig om herredsfoged Bierings forslag til en reform m.h.t. skiftevæsenet. Begge jurister viste megen omhu og saglighed. Men sårbar og samtidig uforsonlig var unægtelig Colbiørnsen. Som kammeradvokat nær knyttet til Rentekammeret havde han allerede i 1781 søgt afsked, men blev, med megen anerkendelse, holdt

tilbage. I 1785 fik han imidlertid en strid med Højesteret og pådrog sig en irettesættelse, som han reagerede imod ved at søge sin afsked («Jeg føler, at jeg ej er født til undertrykkelse», skrev han til grevinde Schulin). Reventlow, der nu var rentekammerdeputeret, har antagelig villet holde på ham – det trak ud med den »aller-nådigste entledigelse«. Men i 1786 var det måske et held, at Colbiørnsen var uden embede og »bonde i Nærum«, hvor han ejede gårde. Reventlow kunne friste ham med stillingen som sekretær i den nye store landbokommission; han gjorde sig kostbar, havde måske virkelig betænkeligheder, men lod sig overtale. Både A. P. Bernstorff og kronprins Frederik skal varmt have anbefalet ham til det betydningsfulde hverv.

I kommissionen var det naturligt nok Reventlow, der lagde for med den første store afhandling om stavnsbåndets løsning (24. okt. 1786). Han anførte som hovedpunkter spørgsmålene: »Om proprietærens ejendomsret blev krænkede ved, at fødestavnsretten, hvorved mandskabet bindes til godset, således forandres, at mandskabet alene bindes til amtet eller regimentsdistriktet«, og: »Om soldater burde udtages efter hartkornets størrelse eller efter folkemængden«. Reventlow gik ind for det sidste som et meget væsentligt led i nyordningen af landmilitien, idet der ville være udskrivningsegnet mandskab nok indenfor større distrikter. For fremtiden skulle gifte husmænd ikke kunne udskrives, når der fandtes tilstrækkeligt andet mandskab, en ældre gårdmand skulle altid kunne beholde en søn hjemme, og præstens avlskarl kunne fritages. Drengene, der ikke var fyldt 14 år, karle, der ikke kunne få tjeneste på fødegodset, samt husmænd, som var ude af stand til at holde en ko, skulle ligesom karle, der havde aftjent deres værnepligt, straks opnå flyttefrihed indenfor stordistriktet. Fra år 1800 skulle ethvert »bånd til godserne« ophøre og soldaterne udtages på særlige sessioner og ikke mere »præsenteres« af godsejerne. Udtrykkeligt skulle det fastslås, at jorddrotterne ingen ret havde til bøndernes personer, og disses rettigheder måtte nøje bestemmes. Soldaternes tjenestetid burde nedsættes til 9 eller 10 år. I virkeligheden ville, mente Reventlow, også godsejerne vinde ved nyordningen, såfremt de ikke krævede »overdrevent hoveri«, men holdt fæstegårdene i bedre stand og behandlede beboerne godt. Hoveriet ville med fordel kunne indskrænkes. For samfundet («det almindelige») ville flytningsfriheden, når forandringen skete gradvis, betyde en bedre udvikling af såvel landbrug som byerhverv. Reventlow føjede hertil nogle landøkonomiske overvejelser. Han mente, at der uden skade kunne indføres *forpagtninger* som i England, dog på mere end een mands levetid, eventuelt »på visse generationer«. Hårdt hoveri burde lattes og fæstegårde overalt forsynes med »fornøden besætning og bygning«. Blev gårde alligevel ledige, og godsejeren ikke kunne få dem bortfæstet på rimelige vilkår, skulle han selv kunne tage dem i brug. Når nyordningen trådte i kraft og bønderne blev frie, kunne landgilden måske forhøjes – en fortjent opmuntring for godsejere, der ønskede at udskifte og forbedre bøndergodset.

C. D. Reventlow oplyste, at han havde måttet nedskrive den næsten 20 sider store betænkning på 1 dag (formentlig for at alle kommissionsmedlemmer kunne

modtage den samtidig med O. L. Bangs afhandling om bondestanden, der uddeltes på mødet den 30. oktober). Da C. Colbiørnsen den 8. januar 1787 forelagde et promemoria med 22 artikler vedrørende landmilitis og stavnsbåndsløsning, henviste han til Reventlows betænkning. Han havde fundet »en trøstende vejledning i den plan, som hin fædrenelandets ædle mand med dybsindig eftertanke allerede har udarbejdet for kommissionen«. Han tilsluttede sig tanken om »bondestandens aldeles frigivelse« fra 1. jan. 1800, men udvidede på flere punkter de bondevenlige forholdsregler. Således foreslog han, at lægdsmanden skulle vælges blandt bønderne, evt. kunne det være oldermanden. Dette fik Reventlow forsigtigt ændret til, at sessionen skulle have valget, men emner kunne udpeges af godsejerne. Væsentligere var Colbiørnsens *lighedskrav*: »at enhver af bondestanden uden undtagelse bør tjene en vis tid som soldat, når han dertil er duelig«; kun i så fald var loven retfærdig. Derved ville det også blive muligt at afkorte tjenestetiden til 8, måske kun 6 år, og unge mænd på 26–30 år ville kunne nedsætte sig som landmænd og husfædre, til gavn for såvel landbrugets udvikling som befolkningstilvæksten. Colbiørnsen ville dog ligesom Reventlow tage humane hensyn, se husmænd og enkers eneste søn fritaget og ligeledes den studerende bondesøn, der havde opnået »troværdige vidnesbyrd fra offentlige lærere«. Ingen skulle derimod under noget påskud kunne slettes af rullen, før de 8 år var gået (måtte altså ikke ved gårdovertagelse kunne fritages, som det hidtil havde været almindeligt), men ikke heller være soldat udover de fyldte 36 år.

Da Colbiørnsens betænkning på efterfølgende kommissionsmøder kom til behandling, ændredes adskilligt i de 22 artikler. M.h.t. landmilitisen blev det anset for »fordelagtigst«, at proprietærerne indtil år 1800 medvirkede ved affattelsen af rullerne; dette skulle dog på strøgodsset påhvile amtsforvalteren. På mødet den 22. febr. 1787 kunne Reventlow fremlægge tabeller, forfattet af nationaløkonomen Johan Zoëga på grundlag af folketællingen 1769, og den 1. marts anbefalede kommissionen, at der på godser med et tilstrækkeligt stort antal værnepligtige blev givet frihedspas til de karle, som godsejerne måtte ønske fritaget. Principielt vigtigere var dog Reventlows fire forslag af 8. marts:

1. Den, der ikke var af bondestand, men ejede gård, skulle være militærfri mod at opføre et hus på 3 a 4 tdr. land og dér få bosat en familie af bondestand (forslaget mindede om V. A. Hansens forslag i december 1786 om jordlodder til husmænd, og der henvistes direkte til reformprojekterne for Kronborg og Frederiksborg amter).
2. Den unge værnepligtige, der kunne stille en anden tjenstdygtig karl i sit sted, skulle selv være fritaget mod at betale 30 rdl. »til landmilitievæsenets fordel«. Han skulle dog slippe for denne ydelse, hvis han kunne bevise, at han var blevet ejer eller fæster af en gård.
3. Tog en bonde et fattigt drengebarn fra købstaden til sig og opdrog det, kunne han med tiden lade det gå soldat og få en af sine egne sønner fritaget (dette var forøvrigt ret ofte sket i den foregående tid).

4. Den, der tog mindst 200 tdr. land hovedgårdsjord i forpagtning, burde få de sønner, som fødtes dér, fritaget for krigstjeneste.

De reventlowske forslag indgik alle i kommissionens endelige indstilling om stavnsbåndets løsning (28. april 1788), yderligere udvidet ved forslag om, at en soldat med hus og jord i fæste skulle kunne tjene i indtil 24 år og ikke kunne opsiges indenfor dette tidsrum, men have ret til at bruge og besidde huset på livstid som en anden fæster, »følgelig også enken efter hans død«. Blev en sådan soldat meget dårligt stillet, skulle han nyde en dobbelt almisseportion af sognet i pension (1788-forordningen, art. 39).

Disse ændringsforslag fandt utvivlsomt tilslutning også blandt de mest reformvenlige kommissionsmedlemmer, men de fejede unægtelig Colbiørnsens lighedskrav til side. Landøkonomiske hensyn sejrede. De anførte fritagelser var en opmuntring til landbrugsinteresserede købstadfolk, driftige forpagtere og fæstebønder samt til velhavende bøndersønner. Overalt hvor agrarisk driftighed og en vis velstand gik i spand, måtte værnepligten vige for hensynet til landbruget. De fattige eller »udygtige« fæstebondesønner, husmandssønner og til dels også de bosatte husmænd måtte fremfor andre bære militsbyrden. Sådan var det før og sådan kunne det vedblive at være (først i 1867 blev stillingsvæsenet afskaffet). Havde Colbiørnsen virkelig troet, at værnepligten efter stavnsbåndsløsningen kunne blive noget helt andet end hidtil, eller at en slags folkevæbning kunne værne danske landsdele (»thi således er indretningen og tænke måden i Norge«), så hans gods-ejrlige reformvenner C. D. Reventlow og V. A. Hansen anderledes på forholdene og handlede under indtryk af, hvad der var praktisk gennemførligt. Stort hensyn måtte tages til godsejere og formående gårdmænd. Reventlow indrømmede, at det kunne synes uheldigt med denne ret til at »udløse« en soldat med en anden, mens V. A. Hansen fortrøstede sig til, at de mest velegnede karle som hidtil kunne få gårde. Men begge gik de ligesom kommissionsflertallet ind for *gårdmandsprivilegier*, der kunne føre til ny vilkårlighed. Grellest måtte bestemmelsen om frikøbet for 30 rdl. vel forekomme, pinligt mindende om den ret almindelige takst for fripas-erhvervelse i stavnsbåndstiden. Skønt Colbiørnsen senere som kommissionens sekretær pligtskyldigt fremhævede hensynet til jorddyrkningen som grund til fritagelsesbestemmelserne, havde han intet ord til forsvar for disse mislige 30 rigsdaler!

På et specielt punkt gav udskrivningsproblemerne anledning til åben uenighed i reformvennernes lejr. I marts 1787 foreslog Reventlow at indrette *soldaterhuse* efter svensk mønster. »I Sverrig er det et levebrød at være soldat«, skrev han. Hvorfor ikke i Danmark, hvor kun lidt mere end hver 8. soldat var gift? Ved at opføre 1 hus pr. 16½ tdr. hartkorn bøndergods, ialt ca. 13.000 huse, ville man kunne sikre landet et forsvar, landbruget en betydelig arbejdskraft og forbedre soldaternes kår. Ved at forsyne en karl med bolig og jord mod at han påtog sig soldatertjeneste, kunne man sætte ham i stand til at gifte sig, og både han og hans søn(ner) efter ham ville kunne arbejde for bonden. Reventlow tillagde en sådan

reform stor befolkningspolitisk og nationaløkonomisk betydning. Men hans venner blandt kommissionens godsejere fulgte ham ikke. Selv V. A. Hansen tog afstand fra tanken om en almindelig anordning, men gik gerne med til at begunstige godsejere, der frivilligt lod indrette soldaterhuse med jord. Bartholin Eichel, der var både godsejer og jurist, ville anse et lovpåbud om jordudlægning til husmænd for et indgreb i ejendomsretten, hvad Reventlow heftigt bestred: Kongen kunne lade udlægge jord til offentlige veje og til skoler, hvorfor så ikke bolig og jord til landets forsvarere? Landsoldaterne ville være lykkelige ved at få jordlodder. Reventlow anså sit forslag for begrundet i almenvellet, mens hans skarpeste modstander, generalprokurør O. L. Bang, så på udgifterne og var forvisset om, at »denne hele klasse af landsoldater« ville medføre, at både gårdbrugere og hovedgårdsejere ville komme til at savne arbejdskraft. Reventlow frygtede tværtimod, at de unge mænd efter stavnsbåndsløsningen ville søge bort fra godser, hvor der ikke var oprettet soldaterhuse. Men han måtte bøje sig for majoriteten og bygge sit endelige forslag på frivillighedsprincippet. Som led i stavnsbåndsløsningsloven (§ 39) fik det ikke større betydning, men blev et tilbud på linie med en række andre, der skulle opmuntre jordbesiddere til at forsyne huse med jord.

Lehn kontra Reventlow. Baron Poul Abraham Lehn til Hvidkilde, Højbygård m.fl. godser var på Lolland C. D. Reventlows nabo, en særdeles dygtig og velhavende storbesidder, der med held var gået i sin faders fodspor. Han havde i 1783 købt Lungholm, en reventlowsk hovedgård, formentlig den, der gav mindst udbytte. Da »kampen« om landboreformerne delte vandene, fandt Reventlows modstandere hurtigt ud af, at Lungholm under Lehns styre var blevet et gods med forbedret økonomi. Studiet af godsarkivalier (især fæstebreve) kunne tyde på, at det virkelig forholdt sig således, men det må tilføjes, at baronen i nogen grad høstede, hvor greven havde sået: det kan påvises, at Reventlow gav dårligt stillede bønder, især gårdforsiddere og deres efterfølgere som fæstere, en lempelig behandling, men iøvrigt havde P. A. Lehn utvivlsomt bedst råd til at eftergive restancer, yde forstrækninger m.v. Som nævnt blev også Lehn medlem af den store landbokommission, tilhørte med rette dens gruppe af ansete landmænd. Men han forholdt sig afvisende overfor dens hovedopgaver og mødte ikke op ved kommissionsmøderne. Omsider, den 25. novbr. 1786, indsendte han en forestilling, hvori han skarpt kritiserede forslaget om soldaterudskrivning efter folkemængde i stedet for som hidtil efter hartkorn; ligeledes vendte han sig mod distriktsinddelingen. I Lehns øjne var det ganske uretfærdigt, at dygtige godsejere, som havde forstået at »forskaffe sig mængde af folk«, efter forslaget skulle levere soldater for andre godser, hvis ejere ikke havde villet eller kunnet bekoste det samme: ». . . mig synes, at man lettelig kunne ræsonnere ligeledes om min frugt, korn, skov, penge etc. for at give til en anden, der har ødt sit . . .«. (Udførligere citater i Edv. Holms værk om landboreformerne s. 141 f.).

Lehn gik i detaljer og brugte skarpe ord, der skød langt over målet, men under-

stregede, at han var »aldeles ikke imod friheden, men imod måden«, altså fremgangsmåden ved stavnsbåndsløsningen. Reventlow svarede næsten omgående. Han foretrak at gå let hen over de mange fornærmelige påstande, men måtte hævde, at »publikum« ikke kunne beskyldes for godsejerhad, tværtimod, i alle fremkomne skrifter søgte forfatteren med mere eller mindre indsigt »at forene bondens, proprietærens og statens fælles fordele«. På alle punkter bestræbte Reventlow sig for at give et sagligt svar, med en fint beregnet afslutning, hvori det hed: ». . . det er ikke vel muligt, at en mand, som i sin egn har bidraget så meget til bøndernes vilkårs forbedring ved at udskifte deres jorder, ved at bygge for dem gode og bekvemme våninger [d.e. stuehuse], ved at tillægge husmændene den fornødne jord, ved at indføre kløveravlen blandt bønderne, levende gærders plantning, spinden og væven med videre, at en sådan mand . . ., som derved har forberedt sine bønder til at modtage frihed, skulle være den eneste i kommissionen, der ville erklære sig imod, at bønderne også skulle gives rettigheder ligesom andre borgere i staten. Og skulle det så være, da har jeg den tillid til kommissionen, såvel som i tiden, når dette bliver offentlig bekendtgjort, til publikum, at det vil blive ham holdt tilgode, hvad han skrev, i betragtning af det meget gode, han virkede; thi de fleste plejer at tale og skrive bedre, end de handler . . . Den modsatte fejl derimod er så sjældnen, at den vel af enhver billig [rimeligt] tænkende fortjener tilgivelse«.

Dette fornemme gensvar synes at have virket efter hensigten. Lehn vidste vel ikke, at Reventlow havde læst hans betænkning for kronprinsen, der – ifølge grevinde Reventlow – »ikke bærede den med sit bifald«, vidste måske heller ikke, at den – ifølge samme kilde – »blev næsten udpebet i kommissionsmødet« (4. decbr.), hvor greven forelagde den tillige med sit svar, »der ender med en slags apologi for Lehn«. Reventlow fik virkelig kontakt med baronen. Før jul var Lehn til middag hos greveparret. Fruen gav ham i et brev det skudsmål: ». . . han ligner stedse sig selv, men synes nu efter al forudgangen larm at have forladt oppositionen. Han har opsøgt en gammel betænkning fra år [17]70, som han dengang har indgivet, og som i hovedsagen stemmer overens med min mands mening, og føjer hertil, at en sekstenårig erfaring har bestyrket ham i den mening, at bønderne bør frigøres som engelske farmers. I den tidligere betænkning anså han dem afgjort for proprietærenes *ejendom*. Dette gør ham latterlig, men skader ikke den gode sag«. Såvidt grevinden (og hendes ægtefælle?). Men denne opfattelse var for optimistisk. Det blev ingen hjertelig alliance. Lehns navn står ikke under landbokommissionens store forestilling af 28. april 1788.

Reaktionære røster. Vi ved ikke med sikkerhed, om der blandt landets godsejere var en meget udbredt utilfredshed med stavnsbåndets løsning, efter at enkelthederne i den nye militsanordning var blevet almindelig kendt. Men sikkert mange andre end P. A. Lehn frygtede for, at mangel på udskrivningspligtigt mandskab og måske især på arbejdskraft og gårdfæstere i fremtiden ville skade godsejerne. Den traditionelle »ret« til næsten alle af mandkøn, der blev født på godset, var så

rodfæstet i 1780erne, at flertallet måtte have svært ved at forestille sig en radikal ændring af dette forhold. Mange fynske og jyske godsejere kunne henvise til, at forholdene på deres bøndergods var så gode, at det var tvivlsomt, om det ville gavne bønderne at få ret til at flytte, hvorhen de ville. Denne antagelse var ganske vist i strid med den ofte fremhævede fare for, at »de skarpe egne«, især i Jylland ville miste mandskab, fordi mange unge karle ville rejse til andre, frodigere egne, hvor lønnen var bedre. Det var næppe tilfældigt, at den mest udtalte modstand mod reformlovene kom fra en jyskfødt godsejer.

Gårdmandssønnen *Morten Qvistgaard* fra Vejrum i Hjerm herred havde som ung studeret, men søgte tilbage til landvæsenet, blev forpagter af Brattingsborg på Samsø og kunne i 1760, 28 år gammel, købe godserne Lyngbygård og Gerdrup i Vestsjælland, hvor han senere udvidede sine godsbesiddelser. Han var utvivlsomt en dygtig landmand, der fik meget ud af såvel agerbrug som kvægavl; som født vestjyde forstod han sig på studehandel. I mange år var han landvæsenskommissær; hans erfaringer her kom også regeringen til nytte. Godsdriften forbedrede han (holstensk drift), foretog ligedeling (egalisering) af bøndergårde i 6 landsbyer og iværksatte omkring 1780 udskiftning af fællesskab. Som normalt på Sjælland var langt de fleste gårdbrugere på hans godser hoverigørende og antallet af fæstehusmænd stort. Gennemgående synes hans fæstebønder velstillede efter sjællandske forhold; der var relativt få gårdforsiddelser og små restancer; arv forekom dog ret sjældent i gårdmandsboer. Alvorlige uoverensstemmelser med sine hoveribønder synes Qvistgaard ikke at have haft. Når det ikke gik helt glat med hoverioverenskomsten i 1790erne, var en medvirkende årsag måske det »ry« hans sammenstød med Colbiørnsen havde givet ham.

Ligesom generalprokurør O. L. Bang, der var erklæret reformven, lod Morten Qvistgaard sin betænkning trykke. Det gav Colbiørnsen en naturlig anledning til at »svare igen« på de væsentlige punkter, hvor landmanden Qvistgaard og juristen Colbiørnsen var uenige, og det er Colbiørnsens overlegne, sønderlemmende, men ikke ganske fair kritik af Qvistgaards konservative anskuelser der fremdrages, når Qvistgaard overhovedet omtales. At den erfarne godsejer udtalte sig ret fornuftigt om visse sider af landboforholdene nævnes ikke. Det gælder således et par forslag i forbindelse med fæstevæsenet. Ofte overdrev Qvistgaard dog. »Ved fratrædelse bliver ikke én blandt 100 gårde ledige, undtagen det sker formedelst stor restance af kongelige skatter og sligt . . .«. Det var ikke i overensstemmelse med de faktiske forhold på Qvistgaards godser. (Han afviste iøvrigt ikke, at arv »på sine steder« kunne forekomme). En alt for udtalt generaliseren var typisk for datiden, også reformvenner forsyndede sig ikke sjældent i den henseende. Et kernepunkt i den qvistgaardske fremstilling var argumentationen for, at pligten til at »pleje fødestavn« ikke mindst skyldtes hensynet til, at »jorden, hvoraf levebrød og underholdning . . . skal tages, ej skulle mangle dyrkere«. Egentlig var det vornedskabet, Qvistgaard forsvarede. Men det gav naturligvis polemikeren Colbiørnsen rig lejlighed til at rette sin ironis lynstråler mod denne justitsråd og godsejer, der ville, at

den danske bonde skulle være stavnsbunden til sin dødsdag, hvorefter han dog havde »frihed til at lade sig begrave udenfor godset, når han først har bevist, at han er rigtig død«.

Det ville være korrekt at erkende, at Qvistgaard trods alt så sagen fra to sider. »Frihed, når man har udtjent som soldat eller ikke er dygtig dertil, at gå hvorhen man vil, synes at have en blid side, men betragter man alderdommen og skrøbeligheden på den anden, så får tingene et andet udseende . . .«. Qvistgaard rejste det spørgsmål, om godsejeren, når de føre og »arbejdsfulde« havde lov at forlade fødestavn, skulle være »forbunden til at beholde alle krøblinger, gamle, fattige og svage på sit gods«? Ville godsejeren »efter al naturlig ret og billighed« bortvise dem, der ikke duede til at arbejde og fortjene deres føde, »hvor skulle nu alle disse elendige hen? . . . Mon Danmark har hospitaler og fattigstiftelser nok til at kunne imodtage og underholde dem?«

Afstanden mellem de to mænd var stor, deres tankegang helt forskellig. Qvistgaard havde sine erfaringer fra 30 års godsstyre, han vidste noget om landbrugerens kår i forskellige dele af landet. »Ingen, som kender de danske provinser, Sjælland, Jylland og Fyn, kan nægte, at i hver af dem jo gives mange skarpe egne, hvor en beboer ikke uden med allerstørste møje kan forskaffe sig det tørre brød og en drik valle eller sur mælk til, da andre derimod har fede og frugtbare jorder, ej at tale om den store forskel, der på mange steder findes imellem forholdet af tønder lands udsæd og tønder hartkorn« (fra 4–5 til mere end 12 tdr.). I det følgende giver Qvistgaard en oversigt over landets amter eller dele af amter bonitets- og befolkningsmæssigt vurderet. Colbiørnsen får sine højtflyvende talemåder jordbundne tilbage: »Hr. justitsråden taler zirligt og net om slaven, der flyer sine lænker, men lige så viss er og sandheden, han dér har føjet til, at den hungrige søger brødet, hvor han kan finde det«. Fra de skarpe egne ville beboere søge til de federe, til købstæderne, måske til udlandet. Der var efter Qvistgaards mening mange grunde til, at selv de dyrkede jorder bar mærke af mangel på flid og dygtighed. Stavnsbåndet regner han ikke blandt »hovedårsagerne, der hindrer landmanden [i] at gå frem til den grad af fuldkommenhed i hans landbrug, som han ellers ville og kunne; [men] med eet ord: skatterne og byrderne på bondestanden og hartkornet er større, end han kan bære dem«. – Dette sidste udsagn kunne han have lånt hos den flittige forfatter og landøkonom m.m. Esaias Fleischer, der stod Guldberg og arveprinsen nær og en tid havde været amtmand over Korsør og Antvorskov, men blev afskediget 1785, måske på C. D. Reventlows foranledning. Netop 1786–87 skrev Fleischer et par polemiske skrifter om den danske bondesag, hvor han vendte sig mod de nye reformideer og forsvarede tvangssystemet (Fleischer blev vistnok af mange anset for medforfatter til det qvistgaardske indlæg).

I sin kamp for at bevare stavnsbåndet havde Qvistgaard meningsfæller på højeste plan. Da J. O. Schack-Rathlou som præsident for Danske Kancelli i sin betænkning af 9. maj 1788 gik imod landbokommissionens forestilling af 28. april, fremhævede han de skadelige følger, som den foreslåede stavnsbåndsløsning formentlig ville få

politisk, økonomisk og militært. Han anførte, at ikke blot i de skarpe egne, men også i de frugtbare måtte landbruget lide tab, fordi flytningsfriheden ville give de ganske unge lejlighed til at søge andre næringsveje. Han frygtede også »den uendelig store indflydelse, en sådan total forandring i mangfoldige henseender kan have«, navnlig når den tog sin begyndelse i en tid, hvor landmanden var bebyrdet med mangfoldige skatter og pålæg, som tilmed efter forslaget ville blive betydeligt forøget. Schack-Rathlou havde tænkt sig visse mindre ændringer m.h.t. landmilitisen, men i statsrådet var det Bernstorff, der sammen med kronprins Frederik sikrede, at den nye landmilitisordning og med den *stavnsbåndets løsning* blev lov. Både Schack-Rathlou og en anden statsminister, *F. C. Rosenkrantz*, der samtidig havde protesteret udførligt og skarpt mod den store forandring, tog deres afsked. Det blev A. P. Bernstorff, der som ny præsident for Danske Kancelli kunne sætte sit navn under den skelsættende, uigenkaldelige forordning.

Adskillige godsejere var bitre over den udvikling, som var indledt med nedsættelsen af den store landbokommission og fæsteloven af 1787, som senere skal omtales. Men forholdsvis hurtigt skulle det vise sig, at »de som tabte slaget, de vandt ikkun selv derved«, som det træffende er sagt af en 1800-tals digter (C. Hostrup). Det kom dertil, at tidligere modstandere af stavnsbåndsløsningen, blandt dem Morten Qvistgaard, ønskede udviklingen fremskyndet nogle år, men den oprindelige afgørelse blev fastholdt, så stavnsbåndet først helt blev ophævet år 1800.

»*Den unge frihed* –«. Vi ved ikke meget om, med hvilke følelser danske bønder modtog meddelelsen om stavnsbåndets løsning og bondefrihedens ganske vist kun gradvise indførelse (foreløbig for visse aldersklasser og indenfor regimentsdistrikter). »Vist nok er bondefriheden i forslaget taget på det knappest«, skrev den erfarne embedsmand og kulturpersonlighed *Bolle Luxdorph*, den ældste reformven i landbokommissionen. Men han udtalte også, at »en vel forstået og vel bestemt frihed for bondestanden er et stort gode for landet«, og han skrev i sin betænkning disse smukke, filosofiske ord: »Det haver sig med frihed som med sjælegaver og legemsfærdighed. Det er ikke belønninger for indlagte fortjenester, men det er midler, som man skal bruge til at gøre sig fortjent og derefter vente belønning«.

Hos reformvenlige godsejere og oplyste, interesserede borgere især i hovedstanden var glæden stor, og der var digtere, som søgte at give udtryk for, hvad bondestanden måtte føle efter det, der nu var sket. Thomas Thaarup, der senere lod frihedsstøtten på Vesterbro tale fyndigt og stolt om bonde- og borgerfriheden og dens forventede følger, tog i en prolog på Det kgl. Teater bønderne med i en hyldest til kronprinsen:

Den unge frihed råber dig i møde
fra bondens lykkelige tag.

Bønderne selv talte vistnok kun lidt om stavnsbåndsløsningen, om end mange bosatte mænd, der næppe selv tænkte på at flytte, må have glædet sig på deres børns vegne, og en del unge karle har sikkert haft fremtidsplaner, som den nye lovgivning ville give dem chancer for at se virkeliggjort. Der *var* bønder, som førte dagbøger og omhyggeligt noterede forhold, der vedrørte landbrug, familiebegivenheder m.m. At udtale sig »politisk« og med standsfølelse lå dem mere fjernt. For de overordentlig talrige hoverigørende bønder, gårdbrugerne især, var utvivlsomt *hoverifriheden* den frihed, de fremfor alt så hen til i mere eller mindre tålmodig forventning. – Det er dog muligt at øjne en omstilling i retning af en rolig selvfølelse, der kan dateres til tiden efter den 20. juni 1788, stavnsbåndsløsningens dag. På godset Korselitse på Falster havde godsinspektør Hans Smidth (der iøvrigt var jyde) bange anelser, da stavnsbåndsløsningsloven kom, men ytrede tvivl om, hvorvidt den ville »holde stand i tiden«. Antagelig stik imod, hvad Smidth havde ventet, optrådte bønderne *nu* mere roligt og høfligt, »endskønt de mener ikke meget dermed«, skrev godsinspektøren i en rapport.

Fæstelovgivning i reformtiden

De første lovgivningsforsøg. Den landvæsenskommission, der virkede 1757–67, havde taget skridt til en gradvis ophævelse af jordfællesskabet. I en periode med ret gunstige landbrugskonjunkturer måtte storbrugerne blive mere interesseret i nye driftsformer og i en udvidelse af de opdyrkede hovedgårdsarealer. Men for bønderne betød det voksende hoveriydelser, og regeringen forsøgte at modvirke tendensen til at lægge forøgede byrder på bondestanden.

Landvæsenskommissionen af 27. okt. 1767 skulle derfor ikke blot have til opgave at forbedre landbrugsdriften, men også at lette bondens kår, vældige opgaver, som den i april 1768 gav i arv til Generallandvæsenskollegiet. Forordningen om oprettelse af dette kollegium anførte som reformer, der skulle »give en bonde mod og lyst til at stræbe«, både arvefæste, hoveriøttelser, landgilde- og tiendeforandringer. Kollegiet sendte et par uger senere cirkulærskrivelser til alle amtmænd, grever og baroner med anmodning om at indsende »efterretninger« om de bedst egnede midler til 1. bestemmelse af hoveriet, 2. fastsættelse af tienden, 3. ophævelse af fællesskabet mellem landsbyer, 4. udbredelse af arvefæste, 5. afskaffelse af lønnesæd og 6. istandsættelsen af landeveje.

Hoverisagen blev et så væsentligt led i landboreformernes historie, at den bør skildres i et større afsnit (se s. 353 ff.). Også om *tienden* var der ude i landet stærkt delte meninger. De fleste amtmænd syntes stemt for at lade tiende i kærven afløse med tiende i skæppen eller med penge. Men godsejere, forvaltere og repræsentanter for stiftelser var ængstelige for, at sådanne afløsningsydelser ikke ville blive regelmæssigt betalt af bønderne, og da tiendeejerne ved en reform af denne art mistede et så vigtigt kreaturfoder som halmen af tiendekornet, ville dette virke

særlig føleligt i Jylland, hvor studeopstaldningen krævede meget vinterfoder. Samtidig blev det dog fremhævet, at indhøstningen af bøndernes korn ikke burde forsinkes, som det ofte var sket. Ejeren af Wedellsborg (Vestfyn) fandt det nødvendigt, at bøndergodsets jorder blev opmålt og tienden først derefter ansat. Fra Nordvestjylland meddelte amtmand Fr. Hauch, at kun 3 af 9 godsejere fandt det tåleligt at miste naturaltienden, men på sit eget gods, Højris på Mors, hvor Hauch ejede 5 tiender, ydede de fleste bønder tiende i korn eller penge (fra 4 mark ned til 3½ eller mindre for 1 td. htk.). Hvor præsterne ikke ville give afkald på tiende i kærven, måtte en reform formentlig få ringe betydning for bønderne.

Indførelse af *arvefæste* blev ret livligt diskuteret, og på dette område nåede kommissionen i 1769 frem til en betydningsfuld forordning. Mest udbredt var den opfattelse, som ejeren af Øllingesøgård på Lolland gav udtryk for: »Andre arvefæster vil ej være bestandige end de, hvor kone efter mand, børn efter forældre have ret til at besidde den afdødes gård«. Altså hvad der i denne fremstilling er kaldt *familiefæste* (opdelt i *e*, *s* og *d*); dog forekom familiefæste jo ikke blot efter en fæsters død, men på mange godser oftere, når brugeren afstod fæstegården til fordel for en søn eller svigersøn. Ikke sjældent blev det i en beretning understreget, at godsejeren måtte have ret til at bortfæste til andre, når en søn ikke fandtes duelig eller var »vanartig«. Fra Schelenborg (Fyn) hed det, at hidtil var børn af fæsteren (blandt disse vel også en datters mand) »kun i tvingende tilfælde forskudt«. På Christianssæde (Lolland) anførte C. D. og J. L. Reventlows far, at det hverken i hans eller hans forældres tid var bønderne »benægtet at forblive ved gården med familie i nedstigende linie«. Fæsterens enke kunne naturligvis blive ved fæstet eller overlade det til et af sine børn, »når de dertil findes tjenlig«, eller til en anden i familien. Fra Astrup i Salling oplyste ejeren, at i hans tid var der bortfæstet 9 gårde; sønner havde fået 7 af dem, enkens nye mand 2. Handelsfyrsten og godsejeren Niels Ryberg, der kort forinden havde købt Frederiksgave, var ikke tilhænger af arvefæste i almindelighed. Hvis en bonde først fik sine jorder »inddelt« (udskiftet) og han var flittig, behøvede han ikke at tænke på, hvem der skulle have gården efter hans død, »men han tænker kuns på at bringe det meste ud af hans jorder, som mulig er, og at leve sparsommelig, så at han efterlader penge for sine børn, hvorfor de kan indgå nye indfæstninger eller forpagtninger«. Ryberg anså det dog for »en ren sandhed, at den aldrende bonde gerne ser hen til, at den søn, han gør sig bedst håb om, får hans gård til indfæstning enten før eller efter hans død«.

Forordningen af 13. maj 1769 om selvejerbønder i Danmark gik utvivlsomt langt videre, end det store flertal af godsejere måtte ønske. Hans Jensen har betegnet den som »den mest epokegørende af de i dette år udgivne love« og behandler den meget udførligt (»Dansk Jordpolitik« I, s. 76–81). De øvrige 1769-forordninger vedrørte så betydningsfulde problemer som hoveriet, straf for »ødelæggelse af bøndergårde« og »fællesskabets videre ophævelse«. Sigurd Jensen har omtalt selvejer-forordningen ret kort og karakteriserer den som »snarere slutstenen på en

udvikling end indledningen til en ny«. Han fremhæver, at der ved ryttergodsauktionerne både før og efter 1769 kunne iagttages en brydning mellem to modgående strømninger. En stor del af de tidligere krongodser blev solgt som godsenheder af den gængse type med hovedgårdsmarker og hoverigørende fæstebønder. Men mange bønder opnåede samtidig, byvis eller enkeltvis, at blive selvejere, idet velhavende folk udenfor bondestanden optrådte som garanter for dem, hvad kun få bønder så sig i stand til. »Bonden havde som fæster og som selvejer med begrænset ejendomsret været under formynderskab, og de første selvejerkøb skete derfor ganske logisk og naturligt under formynderskab« (»Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi«, s. 31 f.). Begge historikere anfører de grunde, som efter lovgiverens mening opfordrede til at fremme bondeselveje. Tidligere anvendte fremgangsmåder ved salg af fæstejord til bønder dannede forbillede. Godsejeren kunne træffe aftale med bonden om en købesum udbetalt én gang for alle eller en fast årlig afgift i penge, korn eller andre naturalier ydet af bonden, som ved arvefæste. Godsejeren skulle da som sikkerhed have førsteprioritet i det solgte, dog skulle de kgl. skatter gå forud. Det forbud mod godsdelinger, som lå i den 8 år ældre lov fra 1761 (der skulle fjerne hindringer for udskiftning), blev ophævet. For godsejeren var det en stor fordel, at han også efter bortsalg af gårde til sine fæstebønder (eller en del af disse) kunne anses som ejer af en *komplet* hovedgård og bevare de privilegier, der fulgte hermed. Overfor staten skulle han dog fortsat stå inde for skatterne af selvejerbøndernes hartkorn. I et halvt år kunne skatterne henstå som en gæld, der var betroet bonden, men amtsstuen skulle have oplysning om, hvornår og på hvilke vilkår en bondegård blev bortsolgt. Den gammelkendte forpligtelse til at indestå for skatterne, hvis bønderne svigtede, gjorde utvivlsomt – som Sigurd Jensen fremhæver – godsejerne mindre interesserede i at afhænde fæstegods. Generalprokurør Henrik Stampe, der havde affattet forestillingen til kongen, syntes under indflydelse af klager fra »adskillige godsejere«, og A. G. Moltke, der strøg en enkelt paragraf i Stampes »noget vidtløftige« forestilling, var tilbageholdende i sin anerkendelse af bondeselvejet.

Det påhvilede amtmændene som en væsentlig forpligtelse at beskytte selvejerbønderne i deres amter mod forurettelser, navnlig med henblik på deres skatter og andre afgiftsydelser. Selvejerbonden kunne klage til amtmanden, og før denne havde undersøgt sagen for at mægle forlig, kunne ingen *undtagen forrige ejer* føre proces mod selvejerbonden. (Det fremhævede er udeladt i Hans Jensens referat; det samme gælder bestemmelser om, at amtmanden kan skaffe selvejerbonden fri proces, hvis han mener, at modparten driver sine krav for vidt). Bondeselvejet var på den tid et så afsvækket og i flere henseender usikkert begreb, at et særligt »forsvar« blev nødvendigt. M.h.t. fæstegods-overdragelser til selvejerbønder blev der i forordningen rettet en særlig opfordring til styrelserne af de offentlige stiftelser (universitetet, andre højere skoler, hospitaler m.fl.). Salg til fæsterne mod en årlig afgift syntes mest nærliggende, hvor bønderne ikke gjorde hoveri til nogen hovedgård.

Efter krongodssalgene, hvor navnlig mange bønder i Østjylland og på Møn blev selvejere, gik det trægt med selvejekøbene. Først efter de store landboreformer sidst i 1780'erne og under indtryk af nye fremtidsperspektiver blev godsejerne mere tilbøjelige til at sælge fæstegods, navnlig hvor hoveriet i den følgende tid kunne ventes begrænset. Prisstigningerne på jord og reformregeringens støtte til fremme af selvejekøb og arvefæste bidrog i høj grad til udbredelse af bondeselveje henimod århundredskiftet og senere.

Udkast til en helhedsløsning. Amtmænds og godsejeres besvarelser på kollegiets cirkulærbreve indløb så langsomt, at det sidst i juni blev besluttet at tage fat på de mange foreliggende lovgivningsopgaver. Kongen var den 6. maj 1768 rejst til her-tugdømmerne og derfra til udlandet, bl.a. ledsaget af kabinetssekretær A. Schumacher og H. C. Schimmelman. Det hjemmeværende flertal af landvæsenskollegiets medlemmer tilsendte i juli kongen udkast til en forordning om så vigtige problemer som hoveriets bestemmelse, tiendens fastsættelse og fællesskabets ophævelse mellem landsbyer. Fra Bruxelles *afviste* kongen, utvivlsomt under indflydelse fra sine ledsagere (Schumacher?); forordninger burde først udstedes, når alle svar på cirkulærskrivelsen var fremkommet og nøje undersøgt i Generallandvæsenskollegiet. A. G. Moltke var dybt skuffet, men afvisningen var sagligt velbegrunnet. Kongen(?) ønskede, at kollegiet under hans fravær fremskaffede alle de oplysninger, der kunne danne grundlag for varige betydningsfulde reformer. I august opfordrede kollegiet da alle interesserede til at indsende afhandlinger med *forslag til forbedring af bønderns kår* »uden andres fornærmelse«; de vigtigste skulle blive trykt på statens bekostning. En stor mængde oplysninger fremkom, især vedrørende hoveriet (jfr. afsnittet om hoverireformer). Af sekretær Høyers breve til Reverdil i Schweiz fremgår det, at kollegiet modtog mange bondedeputationer. Bøndernes holdning overfor godsejerne ængstede Moltke og var vel en hovedårsag til, at han ville fremskynde landbolovgivningen. Høyer så i den kloge Henrik Stampe sin sande ven, men fandt ham for lidet modig! En anden kollegieembedsmand, Chr. L. Stemann, dømte mere gunstigt om Moltke: en mand, der forenede nødvendig forsigtighed med de bedste hensigter.

Sandsynligvis ret tidligt på efteråret forelå *et meget omfattende udateret forslag* udarbejdet i forordningsform. Dets tilblivelseshistorie kendes ikke, men en kopi findes i den store landbokommissions arkiv, og det ses, at den deputerede H. N. Nissen den 22. okt. 1768 har svaret på nogle anmærkninger til »det projekt, jeg forfattede til forordningen«; i nævnte kopi er et par rettelser foretaget med Nissens særprægede håndskrift. Hovedformålet var en regulering af hoveriet, men de ovennævnte reformområder og en del andre forhold indgik i udkastet, der på væsentlige områder var bondebeskyttende, men dog indeholdt bestemmelser, som kunne virke afkølede på ulydige og opsætsige bønder (både træhesten og den spanske kappe var tilladelige straffemidler, men der advaredes mod tugtelser, som bønderkarle kunne få varigt mén af!). Godsejerne skulle bevare herlighedsrettig-

heder og privilegier som før, og de skulle belønnes »efter omstændighederne«, hvis de lod afbyggere (parcellister) få jord og bolig på en del af hovedgårdsmarkerne.

Dette ejendommelige forslag, der åbenbart skulle imødekomme både godsejer- og fæstebondeinteresser, blev aldrig lov. Kollegiet fik derimod i maj 1769 gennemført den andetsteds omtalte hoveriforordning, efter at det i en forestilling af 29. april havde opfordret godsejerne til frivilligt at forbedre bøndernes kår, navnlig ved hoveri-lettelser. Samtidig hed det, at bønderne adskillige steder havde misforstået kongens hensigt og ikke vist deres herskaber den lydighed, de som fæstere var dem skyldige – et mildt udtryk for den uro på en del af godserne, som i 1768 havde voldt A. G. Moltke bekymringer og givet anledning til skriftlige og mundtlige klager (jfr. Høyers meddelelse om bondedeputationer hos Generallandvæsenskollegiet). Hoveriforordningerne 1769 og 1771 viste regeringens ønske om at stille bønderne tilfreds, 1773-forordningen (1½ år efter Struensees fald) var, trods den daværende landvæsenskommissions forsøg på at fortsætte en ret bondevenlig reformpolitik, en tilbagevenden til en godsejerpræget udviklingslinie (se hoveri-afsnittet). En mere omfattende fæstelovgivning blev et hovedformål for landbokommissionen af 1786 og gik tidsmæssigt forud for stavnsbåndsløsningen. Opgaven blev i første række at udforme og gennemføre en fæstelovgivning, der kunne afløse eller supplere de ufuldstændige bestemmelser i den næsten 100-årige Danske Lov. Forinden blev der dog i den tidlige reformperiode gjort visse forsøg på ad andre veje at forbedre bondestandens og da i første række gårdbrugernes kår. Den omskiftelige regeringssituation medførte uden tvivl, at flere værdifulde yngre kræfter ikke kom til fuld udfoldelse som reformvenlige politikere. Den mest modne af disse var uden tvivl G. C. Oeder (1728–91). Nævnes bør dog også *M. H. Høyer*, den »fordrevne« E. Reverdils ven, der i 1766 havde udgivet »Breve om Bondestandens og Landhusholdningens Forbedring«. Han henviste her til reformer foretaget af H. Rantzau Ascheberg på dennes godser i Holsten allerede i 1740'erne og 1761 af grev C. G. Stolberg på enkedronning Sophie Magdalenes Hørsholm-gods; reformerne på Bernstorff var endnu ikke fuldført. Arvefæste og/eller selveje stod her i forgrunden, og som embedsmand fik Høyer lejlighed til at øve nogen indflydelse i Generallandvæsenskollegiet, senere – i Struensee-perioden – indenfor Danske Kancelli, men den ærgerrige mands muligheder ophørte her ved diktatorens fald. Høyer kunne som Tyge Rothe have fået en amtmanspost, men døde forinden, knapt 33 år gammel.

G. C. Oeders indsats. På den ældre Bernstorffs initiativ blev den unge tyskfødte botaniker og læge *Georg Christian Oeder* i 1751 kaldt til København, hvor der var tiltænkt ham en stilling som professor i de økonomiske videnskaber. En nationalt betonet uvilje mod ansættelse af indkaldte tyske doktorer var stærkt medvirkende til, at hans disputats blev forkastet (febr. 1752). Oeder opnåede i stedet at blive direktør for en nyanlagt botanisk have og 1754 professor i botanik. Hans navn vil for altid være knyttet til det store »Flora Danica«-værk med dets 600 håndkolore-

rede tavler (udgivet 1761–70). Modstand mødte Oeder både som botaniker og nationaløkonom. A. G. Moltke havde opfordret ham til at afgive en betænkning om danske bønders forhold, og i 1769, da han var medlem af Generallandvæsenskollegiet, udkom på tysk og senere dansk (oversat af B. J. Lodde) hans opsigtsvækkende »Betænkning over det Spørgsmaal, hvorledes Frihed og Ejendom kunde forskaffes Bondestanden i de Lande, hvor den fattes begge Dele«. Oeder anså med føje emnet for »genstridigt«, det ville let lægge sin mand for had, men selv foretrak han afgjort, at bonden havde ejendom, og at jorden overalt var delt i mindre stykker uden hoveri. De højere stænder skulle kun modtage bestemte afgifter (her regnede Oeder i virkeligheden med *arvefæste*). Interessant er Oeders »grader af bondetilstande«: *Trældom* med eller uden retsbeskyttelse af den livegne, *livsfæste* med personlig frihed, men med ubestemt hoveri, *arvefæste* med bestemt hoveri eller dette afløst med penge, og endelig *ejendom* enten med visse aftalte arbejdsydelser eller helt uden hoveri; i så fald havde bonden fuld borgerlig frihed. Det sidste var idealet, men da måtte storgodser forsvinde, og større bøndergårde burde iøvrigt også udstykkes. Derved ville folkemængden vokse, og selv den dårlige jord ville da blive dyrket. Eksporten måtte gerne dale og flere produkter blive fortræet i landet. Danmark var langt fra den kinesiske overbefolkning (»Skal jeg sige Gud ske lov eller desværre«). Herregårdene skulle ikke afskaffes, men når bønderne fik jord for egen regning, måtte de give vederlag i penge eller egne produkter. Det var rimeligt, fandt Oeder, at dømme mennesker og deres forhold efter *deres* levetids tænkemåde; selv i feudaltiden skete der antagelig visse fremskridt, men det udviklede samfund havde gjort hoveriet værre. – At hoverifriheden måtte gives gradvis, svarede ganske godt til den hoverilovgivning, som netop i 1769 blev forberedt. Reformen var nødvendige – de fleste fæstebønder evnede ikke at gå uden krykker. Men der var fare for, at også *de* ville være utilfredse med forandringer, mente Oeder. Pengeafløsning kunne være farlig, en »pengeforvirring« skadelig. Det ville være mest naturligt at lade landmanden betale med *det* han havde, produkter han selv avlede. Man burde ikke for hastigt rokke ved de faste afgifter.

I 1770 blev Oeder af Struensee udnævnt til medlem af den nye generallandvæsenkommission. Han var naturligvis tilhænger af det fortsatte arbejde for fællesskabets ophævelse, men dernæst også for en stavnsbåndsløsning. Var bonden først fri, ville han se sig i stand til at afvise urimelige krav fra godsejerens side. – Oeder blev som medlem af Finanskollegiet i 1771 optaget af andre problemer, men hans væsentligste landbohistoriske indsats var hoveriforordningen af febr. 1771, hvorved bøndernes arbejdsydelser blev bestemt efter hartkornet. Selv om det ikke er ganske klart, hvorledes Oeder stillede sig til reformlovgivningen, efter at han havde forladt landvæsenkommissionen, må hans navn nævnes blandt de bedste i reformperioden efter 1767. Regeringen, der fulgte efter Struensee, ville fjerne Oeder fra hovedstaden, og da han afslog at blive stiftamtmand i Bergen, blev han fra 1773 landfoged i Oldenburg til sin død 1791. Han var blandt de mænd, C. D. Reventlow lyttede til, da han i 1788 havde fuldført sin store betænkning, og hvis udtalelser om denne er bevaret.

Fæstelovgivning forberedes 1784–87. Allerede Edv. Holm fremhævede som anledning til nedsættelse af Den store Landbokkommission 1786 et begivenhedsforløb, der indledtes med, at en herredsfoged J. Biering 1783 henvendte sig til Rentekammeret med et forslag om, at taksationsmændene ved vurdering af fæstebønders dødsboer burde »på lovbealet måde ved retten udmeldes« og ikke som hidtil udpeges af den herremand, på hvis gods den afdøde havde boet. Rentekammeret udbad sig derefter 24 amtmænds erklæringer om forslaget. Meningerne var delte. Holger Hjelholt har korrigeret Hans Jensens opfattelse og påvist, at amtmændene ikke i så stor udstrækning, som denne antog, var afvisende overfor forslaget; derimod var det kun naturligt, at de fleste godsejere betragtede udnævnelsen af taksationsmændene som et led i deres hævdvundne rettigheder. Rentekammeret lod sagen hvile, indtil C. D. Reventlow som deputeret tog den op. Efter nye overvejelser fik to fremtrædende jurister, generalprokurør O. L. Bang og kammeradvokat Chr. Colbiørnsen, til opgave at skønne over ikke blot udnævnelsen af vurderingsmænd i fæstebønders dødsboer, men over væsentlige forhold i forbindelse med fæsteforandringer; bl.a. hvorvidt den almindelige skik med fælds ansættelse på gård og besætning kunne anses for lovlig, når der ikke var taget syn over gården ved fæsterens tiltræden, samt hvorvidt en godsejer på lovlig vis kunne sætte en fæster fra gården, før dom var faldet i forsiddelsessagen.

Rentekammeret kunne i den reventlowske forestilling af 11. juli 1786 udtale, at de to juristers betænkninger i sagen havde bestyrket kammeret i den opfattelse, at der på disse områder tiltrængtes nærmere anordning. I forestillingen hed det endvidere, at »proprietærens, fæstebøndernes, husmændenes og det ved fødestavnsrettigheden bundne mandskabs rettigheder og pligter...i mange henseender trænger til nøjere bestemmelser«. Det tilføjedes, at disse forhold var »ved lovene ubestemte, eller og har almindelig skik og brug indført adskilligt, som er tværtimod lovene«. Selv om kun få godsejere i ly af lovens tavshed undertrykkede deres bønder, led dog mange af dem under vilkårlig behandling. Ikke få »ellers gode« proprietærer var borte fra deres godser eller for optagne af forretninger til at våge over deres bønders vel; »mange forstår ikke selv at bestyre deres godser, men overgiver disse til deres forvaltere eller forpagtere, en klasse af mennesker for en stor del uden opdragelse og uden anden hensigt end hastigen at berige sig selv«. Denne overraskende skarpe karakteristik havde antagelig som baggrund visse erfaringer fra brødrene Reventlows og nogle af deres godsejervenners besiddelser (enkelte breve fra den reventlowske familiekrede kunne tyde på det). Forestillingen anførte derefter en lang række forhold vedrørende hoveri, fæstetvang, stavnsbånd og soldaterudskrivning, gårdes udflytning fra landsbyerne, rimelig erstatning ved fratagelse af bønders fæstejord, straffe for ikke at være husbonden (godsejeren) »hørig og lydige«, proprietærens tvivlsomme ret til som skifteforvalter ved alle bondeskifter at pådømme egen fordring i boet (der henvistes i forestillingen til amtmændenes uoverensstemmende betænkninger, hvad dette punkt angik) m.v. Urimeligt forekom det også, at bonden skulle svare til fæld på gård og besætning,

når han havde modtaget alt uden syn og tit med større fæld, end når han forlod gården. Denne almindelige »uskik« blev for så vidt lovlig »ved det, at bonden ikke véd, at han kunne og burde påstå syn over gården, forinden han tiltræder den, og påtager sig at holde den ved god bygning og besætning, men den åbner en fuldkommen adgang for proprietæren eller hans forvalter til at bemægtige sig, uden frygt for at hindres ved lovene, den værgeløse bondes ejendom«. Kun på ét punkt blev det gjort klart, at en uorden også kunne gå ud over godsejeren. I forbindelse med påtalen af det »ikke ualmindelige«, at en bonde blev sat fra gården, før der var taget dom over ham, hed det, at på den anden side kunne »en slet beboer« under en langvarig rettergang forøde gård og besætning.

Alt dette og mere burde bringes i orden ved klare retsbestemmelser, og navnlig skulle det »i en så oplyst tidsalder« blive muligt for den fattige og enfaldige uden alt for store omkostninger at komme til sin ret. Men lovgivningen måtte behandle disse vigtige forhold med varsomhed, »for ikke at sønderrive den fortrolighed, som finder sted imellem gode proprietærer og bønder, for ikke at indblande prokuratorer imellem dem, hvor de kan undværes, og for ikke at forvolde store og hastige forandringer, som kunne sætte mange undersåtters velfærd i vove«. Da de nye lovbestemmelser ville være både af økonomisk og retlig betydning, altså vedkomme såvel Danske Kancelli som Rentekammeret, foreslog sidstnævnte, at begge kollegier udpegede medlemmer, for Rentekammeret 1., 2. og 3. deputeret: Reventlow, Erichsen og V. A. Hansen. Endvidere foresloges, at flere kendte proprietærer og landmænd blev medlemmer, samt at C. Colbiørnsen blev kommissionens sekretær. Kommissionen kunne indsende forestillinger til et af de to kollegier, og i offentlighedens interesse burde, med visse undtagelser, alt hvad der blev foretaget skriftligt i kommissionen til sin tid trykkes, »for at det hele land kunne vide, hvorledes i denne så vigtige sag er bleven tænkt og handlet«.

De store landboreformers mænd skred til værket med stor sejrssikkerhed. De undervurderede på ingen måde rækkevidden af deres indsats. At landbokommissionens forhandlinger skulle trykkes, kunne Reventlow ubeskedent motivere med, at de forskellige betænkninger ikke udelukkende var skrevet for den danske offentlighed, men for alle i Europa, der tog del i de betydningsfulde handlinger, som udmærkede samtiden. Et andet virksomt medlem af kommissionen, embedsmanden og godsejeren V. A. Hansen, hævdede sig endnu højere i lovprisning af det netop indledte lovgivningsarbejde: »Jeg skriver frimodigen, fordi jeg er opfordret dertil og fordi jeg tror, at denne sag gælder intet mindre end millioner vel, ej så meget de nu levendes, som meget mere især de følgende slægters igennem alle århundreder, i hvilke vor klode skal fortsætte sin bestemte løbebane . . .« – En stolt profeti, men var den usand?

Det kgl. kommissorium af 26. aug. 1786, hvorved den store landbokommission blev nedsat og alle medlemmers navne anført (se ovenfor s. 275), omtalte ret kort formålet og henviste iøvrigt til en »udskrift« af Rentekammerets forestilling af 11. juli. Hovedopgaven skulle være at afklare retsforholdet mellem godsejere og fæste-

bønder, som det efter vornedskabets ophævelse burde være overalt i landet. Da hverken bestemmelserne i Danske Lov eller i senere anordninger var så fuldstændige og tydelige, som de burde være, var der både »ved de deraf flydende sædvaner« og ved forsætlige lovovertrædelser sket forurettelser. Det måtte nu påhvile kommissionen at undersøge forholdene og i en »allerunderdanigst forestilling« bekræfte ældre love og foreslå forandringer. Noget svævende og forsigtigt udtaltes her, hvad Thaarup senere på Frihedsstøtten formede så enkelt og mesterligt: »Kongen bød: Stavnsbåndet skal ophøre, landbolovene gives orden og kraft«.

»Iøvrigt venter Vi, at kommissionen med nidkærhed og hurtighed vil sørge for denne vigtige sags tilendebringelse«, hed det i kommissoriet. Colbiørnsen nølede ikke. Godt 3 uger senere forelå fra hans hånd et arbejdsprogram i 8 punkter, hvoraf 3 havde forbindelse med hans egen og O. L. Bangs besvarelse af rentekammerhenvendelsen i anledning af herredsfoged Bierings forslag fra sept. 1783. I sammendrag kan de 8 punkter gengives:

1. Forholdsregler ved fæstegårdes overdragelse til nye fæstere, samt ansættelse af fæld, når gårdene ved dødsfald eller fratrædelse bliver fæsteledige.
2. Gårdforsidderses udsættelse, når dette måtte synes nødvendigt, forinden endelig dom over fæsteren.
3. Fremgangsmåden ved skifter efter fæstebønder, navnlig m.h.t. påkendelse af husbondens egne fordringer i boet.
- 4.—5. Fødestavnsbåndet, i forbindelse med godsejerens ret til at tvinge »en bonde af godset« til at fæste gård.
6. Hvor langt fæsterens i loven befalede lydighed bør strække sig.
7. Godsejerens erstatningspligt overfor en fæstebonde, som han i henhold til Danske Lov 3-13-12 har frataget jord.
8. Om fæstebonden kan forpligtes til at udflytte sin gård, og hvilken understøttelse og godtgørelse han i så fald må have.

Flere af disse punkter er omtalt i afsnit om jordreformer og stavnsbåndsløsning; de øvrige er interessante derved, at de belyser divergenser i kommissionsmedlemmernes stillingtagen til bestående fæsteforhold og navnlig til reformforslagene. Et overblik over en række vigtige fæste problemer vil vise det.

Fæstegårdes overdragelse. Fæld. Kommissionens flertal kunne tilslutte sig Colbiørnsens forslag om, at fæstegårde med bygninger, besætning m.m. skulle overlades til den nye fæster ved en *lovlig synsforretning*. Skete dette ikke, havde godsejeren ingen ret til ved fæsterens død eller fratræden at kræve godtgørelse for fæld (»bygfæld«), end ikke hvis bonden havde fraskrevet sig retten til synsforretning. Hvad besætning angik, regnede forordningerne åbenbart kun med hesteholdet (i synsforretningerne ofte opdelt i plovheste og vogn- eller køreheste, af de sidste sjældent mere end 2 mod 4, 6 eller flere »plovbæster«); det var den nødvendige

trækraft. Hertil kom avlsredskaber, plov, harve og vogne, samt sædekorn af forskellig slags. I sin afhandling om bondestanden havde O. L. Bang imidlertid slået til lyd for, at en fæstegårds besætning burde være »proportioneret«, f.eks. burde en (sjællandsk) gård på mindst 6 tdr. htk. have 2 vognheste, 6 plovbæster, 3 køer, 9 får, 1 griseso, 1 plov (med dertil hørende jern) og seler til 6 heste, 1 jernharve, 1 jernbeslagen rejsevogn, 1 træ-arbejdsvogn samt det nødvendige sædekorn og fødekorn. Også V. A. Hansen foreslog, at bestemmelser i loven burde sikre fæsteren malkekvæg og en so ved gårdovertagelsen. Af de nævnte husdyr måtte efter Bangs mening ingen være for gamle eller alt for unge, vogne og plovredskaber ikke »forslidte«, ligesom sæde- og fødekorn skulle være af bedste slags. I 1787-forordningens § 6 blev kun krævet, at ejeren skulle »være pligtig at overlevere fæsteren fuldkommen besætning dertil, af så mange dygtige arbejdsheste, tilligemed vogne, plove, harver og sædekorn af alle slags, som til gårdens sæd, avlingens drift og hoveriet behøves«. Det modtagne skulle besigtiges og takseres af uvildige mænd, der også tog skøn over, om det var tilstrækkeligt til gårdens egen dyrkning samt hoveriarbejdet. Var besætningen så ringe, at fæsteren ikke kunne bestride hoveriet, blev han fritaget for dette, indtil gården var forsynet med fuld besætning, og var hestebestanden ved overdragelsen så fåtallig, at han end ikke kunne drive egen avling forsvarligt, skulle fæsteren også være fri for at svare landgilde, så længe husbonden ikke havde skaffet ham de nødvendige »arbejdsbæster«. Disse bestemmelser svarede ganske godt til, hvad en ny fæster under gunstige forhold havde kunnet opnå. Men næppe uden grund havde V. A. Hansen anstillet dystre betragtninger over, hvor umuligt det kunne være for en godsejer i løbet af ganske kort tid at istandsætte en række øde og forfaldne gårde. For fæsterens vedkommende var forholdet det, at han (eller hans dødsbo) overfor husbonden skulle stå til ansvar for en besætning lige så god som den, bonden i henhold til den skriftlige synsforretning havde modtaget. Det øvrige husdyrhold (hornkvæg, får og svin) blev ikke nævnt i forordningen.

Fæld-problemet var betydningsfuldt. Det er af interesse at sammenligne forholdene på godser tilhørende kommissionsmedlemmer, der i deres betænkninger (Bang og Qvistgaard desuden i trykte skrifter) udtalte sig om fæld. Skifteforretninger fra årene 1782–86 viser således, at godsejerens fordringer i gårdmandsboer ved skifter på Reventlows Christianssæde lå mellem 138 og 224 rdl., på V. A. Hansens Frydendal mellem 188 og 431 og på Qvistgaards Espegård mellem 104 og 237 rdl. Men der var ikke nogen påfaldende forskel m.h.t. ansættelsen for besætning alene (altså overvejende heste), i reglen 130–160 rdl., hvorimod taksationen for bygningsfæld navnlig lå meget højt på Frydendal, nemlig i gennemsnit 154 rdl. pr. gård mod henholdsvis godt 30 og knapt 44 rdl. på Christianssæde og Espegård. Hansen synes at have haft personlige erfaringer m.h.t. det uoverkommelige i at få alle øde eller faldefærdige gårdbygninger på et bøndergods hurtigt istandsat. Det kan tilføjes, at restancerne (for en stor del sæde- og fødekorn) på de nævnte godser gennemgående var betydelige, men ikke overalt blev de anført. Bønder på Espegård

skyldte mest for fødekorn. Det må ikke overses, at der i det omtalte femår var flere dårlige høstår.

Skiftebehandling. Udenfor kommissionen var mange utvivlsomt af samme opfattelse som Munthe af Morgenstjerne, der anså bestemmelser om retsforholdet mellem godsejere og fæstebønder for overflødige, når stavnsbåndet først blev løst. På et tidspunkt, hvor forestillingen om fæsteanordningen var udarbejdet og underskrevet af 12 medlemmer (ikke af Lehn og Qvistgaard), undslog den gamle kancelliembedsmand P. Aagaard sig for at underskrive, skønt han var enig med flertallet på de fleste punkter. Han erindrede ikke, at der i de nær 50 år, hvor han havde siddet i Kancelliet, var indkommet nogen klage over godsejeres skiftebehandling. Hvis det måtte anses for nyttigt med »visse regler til at håndhæve bønderne imod ubillig tvang til gårdfæste, overdreven bygfæld, udkastelse af gård med videre«, ville han foreslå, at disse bestemmelser blev tilføjet anordningen om stavnsbåndsløsningen, for senere at udgå, »når bønderne blev sat i den frihedsstand, at de uden at være bundne til noget vist gods kunne, som myndige folk, handle og kontrahere, som de fandt det tjenligst til deres egen fordel«. Også den udpræget reformvenlige V. A. Hansen fandt mange lovbestemmelser unødvendige, når stavnsbåndet blev hævet. Uden tvivl havde ønsket om at udgå vidtløftig lovgivning om fæstebøndernes rettigheder sin rod i en traditionel uvilje mod »prokuratorvæsenet«. Betegnende nok kunne en anden human og bondevenlig embedsmand i landbokommissionen tale om »den dyrebare artikel« i Danske Lov, der forbød prokuratorer at slå sig ned i landsbyerne (Luxdorph). Aagaard erklærede åbent, at de påtænkte bestemmelser kunne befrygtes at »give anledning til flere processer, helst hos urolige bønder, som altid ville finde prokuratorer til derudi at styrke dem«, og måske endog forvolde, at »de goddædige jordegodsejere ikke ville være så velgørende imod deres bønder som hidindtil, men strikte holde sig til disse poster«. Overfor sådanne indvendinger var navnlig Colbiørnsens standpunkt ufravigeligt: Bonden måtte have retssikkerhed *førend og selv om* stavnsbåndet blev løst. Hans svar til Aagaard lød: »Vi formår ikke at indse nogen gyldig årsag, hvorfor denne lovgivelse, der ikke sigter til andet end at forekomme og hæmme misbrug, skulle tilbageholdes, og da den er foreslået i den forudsætning, at stavnsbåndet skulle løses, så følger deraf, at den ville blive dobbelt nødvendig, ifald dette bånd skulle vedblive«. Colbiørnsen betonedede, at det var i godsejerens egen interesse, at bondens pligter såvel som hans rettigheder blev nøje fastsat *før* stavnsbåndsløsningen.

M.h.t. spørgsmålet om *skifte i en bondes dødsbo* var der afvigende opfattelser. Såvel O. L. Bang som Bolle Luxdorph mente, at skifteforretningen efter fæsterens eller dennes hustrus død helt burde undrages godsejeren og overgå til herredsfogden. V. A. Hansen og P. Wormskiold var derimod stemt for at lade godsejeren beholde sin gamle ret til at foretage skiftet. Colbiørnsens standpunkt var karakteristisk for hans ofte konservativt-juridiske indstilling. Han erklærede, at hvis det

drejede sig om et nyt privilegium, som man ville tillægge herremanden, måtte han ubetinget støtte Bang og Luxdorph. Men der var tale om »en herlighed, der i århundreder har fulgt hans gods«, derfor var det betænkeligt at ophæve den: »Efter min mening må enhver mands lovlige rettigheder være lige så hellige som hans ejendom«. Da skifteforvaltningen tilmed havde forbindelse med formynderiet, burde man ikke øve den uretfærdighed at skille godsejeren ved fordelene, men lade ham beholde byrden. Derimod måtte det være herredsfogden, der lod udnævne erfarne og uvildige mænd, som skulle foretage den nødvendige syns- og taksationsforretning efter nærmere bestemte forholdsregler og med ed bekræfte den på herredstinget. Mente den ene af parterne, godsejer eller fæstebonde, sig forurettet ved denne forretning, kunne der finde oversyn og omtaksation sted ved det dobbelte antal mænd. Blev den første taksation stadfæstet, skulle den, der havde forlangt ny vurdering, betale omkostningerne, men blev den første forretning forandret til klagerens fordel, burde udgiften deles mellem begge parter.

Morten Qvistgaard var fremfor noget kommissionsmedlem den, der holdt på det bestående, og skifteforvaltningen var i hans øjne »en af de lovmæssige herligheder, hvormed enhver proprietær har købt sit gods, ja, hvormed kongen selv har bortsolgt alle sine godser«. En forandring i dette forhold ville være et indgreb i ejendomsretten, og modstanderne af denne godsejerrettighed burde indse, at en ændring af »den forbindtlighed, der er imellem proprietær og bonde«, ville være til skade for begge parter og altså for hele landet. Og hvorfor skulle godsejeren mere end enhver anden skifteforvalter kunne mistænkes for at »ville forfordele sine bønder, der er som hans børn«? Desuden skulle jo amtmanden føre årlig kontrol med skifteprotokollerne. Selv en ondsindet godsejer ville ikke kunne forurette fæstebonden, da dennes afskrivningsbog kunne vise, hvad han skyldte i skat, landgilde og forforstrækninger. Lidt selvmodsigende indrømmede Qvistgaard dog, at arv kunne forekomme i en bondes efterladte bo og at »ubilligt« fæld da måtte medføre forurettelse. Derfor burde amtmanden i hvert af amtets herreder udnævne fire »af de fornuftigste og bedste bønder« til fæld-takseringsmænd på livstid, edssvorne og kun to ved hver synsforretning; de ville da altid kunne tages fra et fremmed gods. Hvis den fratrædende fæster eller hans arvinger *ikke* forlangte disse takseringsmænd, skulle det dog være skifteforvalteren tilladt at tage, hvem han ville, som medhjælper ved forretningen.

Gårdforsiddelse. Qvistgaard var således m.h.t. fremgangsmåden ved bondeskifter et godt stykke inde på reformvejen, og længere kom han, når det gjaldt punkt 2: forholdsregler overfor gårdforsiddere, altså fæstere, der på uforvarlig vis forringede gården, før der faldt dom i sagen. Her havde Colbiørnsen allerede 1785 i sin erklæring påpeget tilfælde, hvor en proprietær som ejer og kreditor havde ret til at »gøre arrest« i fæstebondens effekter og forbyde ham at bruge gården, men dette burde ske »efter lovens orden, ved rettens betjente«, der forinden skulle bedømme, om arrest og forbud var retmæssigt; var dette ikke tilfældet, måtte bonden

nyde erstatning. Der var i landbokommissionen stort set enighed om, at godsejeren burde sikres mod de økonomiske tab, gårdforsidderen kunne påføre ham, før retsafgørelse var faldet og lovlig udsættelse kunne finde sted. På den anden side burde ingen fæstebonde vilkårligt kunne sættes fra gård. Colbiørnsen havde i 1785 kaldt godsejerens udsættelse af en fæster, før dom var faldet, for en lovstridig, egenrådig og voldsom fremgangsmåde; dog skulle godsejeren kunne forbyde fæsteren fortsat brug af fæstegården, men mod at stille kaution efter loven for det tilfælde, at dommen faldt ud til bondens fordel. O. L. Bang foreslog, at en bestyrer blev indsat, indtil sagen var afsluttet. Det samme kunne V. A. Hansen tænke sig, men fandt det meget vigtigt, at godsejeren blev beskyttet mod gård-forødende »slette husholdere«. Hvis en sådan fæster i herredsfogdens og edssvorne mænds påhør erklærede, at han ville fratræde gården, måtte en proces anses for overflødig og udgifter kunne spares. Gik fæsteren ikke ind på dette, skulle ejeren kunne indsætte en pålidelig mand til at tage vare på ejendommen. Dommen burde falde hurtigt og godsejeren have sikkerhed for erstatning. Luxdorph var også af den opfattelse, at når bonden kendte sig skyldig og fratrædte gården, var intet lovmål nødvendigt, undtagen med henblik på erstatning. Juristen og godsejeren Bartholin Eichel gik med til, at retssag kunne undgås, hvis ingen af parterne krævede den og gårdforsidderen afleverede sit fæstebrev påtegnet af herredsfogden. Kom sagen for retten, måtte godsejeren skaffe fæsteren andet husly, indtil dom var faldet.

Qvistgaard var meget vidtløftig i sin argumentation, der i hovedsagen gik ud på at forsvare godsejerens ret til uden forsinkelse at få en fæster sat fra gården, når der tydeligt nok måtte være tale om »forbrudt fæste«; bondens afskrivningsbog var, mente Qvistgaard, »et hastigt og upåtvivleligt bevisningsdokument«. For at der ikke heller skulle ske nogen bonde uret, burde godsejeren dog påvise årsagerne til udsættelsen i to vederhæftige vidners nærværelse og bondens afståelse foreligge skriftligt »på ustemplet papir«, men dog lige så gyldigt som ved nogen rettens dom. Følte bonden sig ikke overbevist om at have fortjent afsættelsen, burde proprietæren »ordentlig« stævne og indkalde bonden for retten, og det var da amtmandens pligt at beskikke bonden et forsvar og give ham *beneficium paupertatis* (fattigdomsbevis). Derefter skulle godsejeren have ret til at bruge fæstegården, men gik dommen ham imod, måtte han genindsætte bonden, yde ham erstatning for hans »tids- og næringsspilde« og endelig betale en bøde på 20–50 rdl. til justitskassen. Tabte bonden sagen, skulle godsejeren have erstatning, eventuelt godtgørelse gennem næste kvartals amtsskatter, »og den tabende bonde ved fæstningsarbejde . . . igen aftjene samme«. Når hertil kom, at også Qvistgaard fandt det »i mange henseender billigt«, at der i fæstebreve nøjagtigt blev anført »såvel bygningens som besætningens beskaffenhed og in summa alt, hvad den fæstende med gården overdrages«, samt at dette og intet videre var, hvad fæsteren eller hans arvinger skulle svare til – ja, så kan det næppe bestrides, at også Qvistgaard på væsentlige punkter var reformven.

I forestillingen af 24. maj 1787 og i den store fæsteforordning 14 dage senere

møder man det colbiørnsenske synspunkt: Godsejeren kunne, før dom var faldet »til sikkerhed for sit tilgodehavende lade bondens bo beskrive og sætte ham ud af gårdens brug og besiddelse; for at forekomme dens yderligere ødelæggelse«. Men det burde ske ved de i loven foreskrevne midler, amtmanden måtte beskikke bonden fri prokurator, og satte nogen husbond på egen hånd fæsteren ud af gården eller »beskrev« hans gods, skulle godsejeren »anses og straffes, ligesom om det var sket imod en fremmed«. Fæstebondens erklæring om, at han var tilfreds med arrest- og udkastelsesforretningen, skulle kun anses for gyldig, hvis han bekræftede den til tinge, og lod husbonden ham udsætte, førend endelig dom var faldet, var det med forpligtelse til at skaffe vedkommende husly i gården eller andetsteds indtil da. I forestillingen anførte Colbiørnsen loyalt Qvistgaards forslag om, at *regeringen* skulle erstatte godsejeren procesomkostningerne, hvis dommen lød på, at han med føje havde udsat gårdforsidderen.

På ét punkt måtte godsejerens ret afgjort begrænses. I sit promemoria fra marts 1785 hævdede Colbiørnsen, at godsejeren som skifteforvalter ikke måtte påkende sin egen fordring i fæsterens bo; dette burde ske ved stedets almindelige dommer, der uden formalitet måtte indtræde i skifteretten og bedømme såvel fordringens gyldighed som dens fortrinsret. Dommeren skulle tillige være forpligtet til »nøje at påse, at ikke den afdøde bondes enke og børn bliver fornærmede« [led uret], fordi de var ukyndige. Hver enkelt post måtte dommeren derfor gennemgå med arvinger og formyndere, før kendelsen blev afsagt. Drejede det sig om en husbond-fordring, der oversteg 20 rdl., måtte dommeren undersøge og påkende sagen i selve boet, men ellers på det sædvanlige tingsted.

Med god grund fik sidstnævnte artikel (§ 15) tilføjet bestemmelsen: »I tilfælde af, at birkedommeren på godset skulle tillige stå i husbondens private tjeneste, skal dennes fordring i bondens bo pådømmes af herredsfogden«. I flere kommissions-medlemmers erklæringer havde *birkedommerne* måttet stå for skud. Luxdorph omtalte dem som »embedsmænd, som jeg ellers ønskede aldrig var til«, B. Eichel anførte, at da birkedommeren som oftest var eller havde været på birke-herrens gods, kunne han næppe anses for mindre partisk end godsejer eller ridefoged, og Bornemann fandt det ønskeligt, om man kunne formå godsejeren til at frasige sig birkerettigheden. – Bedst havde det formentlig været, om loven også havde taget hensyn til, om birkefogden *tidligere* havde stået i husbondens tjeneste. Bolle Luxdorph var af den særmening, at ikke husbonden (godsejeren), men *herredsfogden* i ét og alt burde være skifteforvalter efter bonden. Husbonden var jo – skrev han – »herre over stervboet, skalter og valter dermed, registrerer, vurderer, sælger, gør udlæg og giver fortrin til hvem han lyster. Hvad fortrolighed kan kreditorer eller arvinger have til en ret, hvor alt dette forrettes af største kreditor, hvis fordel det er, at der skal være nok til hans egen betaling, hvor[dan] det så går med de andres«. Skifteforvaltningen kunne efter Luxdorphs opfattelse ikke skilles (deles i to) og godsejeren ikke betroes nogen del af den »efter retfærdigheds regler«. I realiteten en hård kritik af bestemmelser, der havde al udsigt til at blive gældende lov.

Aagaard, støttet af Wormskiold, foreslog en »sættedommer«, beskikket af amtmanden til at bedømme godsejerens illikvide fordring i dødsboer, men kommissionsflertallet var bange for, at det ville føre alt for megen ulejlighed med sig. Colbiørnsen var åbenbart ikke enig med Wormskiold og Aagaard. – På adskillige mere eller mindre væsentlige punkter var der uenighed om fæstelovens indhold. Det er bemærkelsesværdigt, at Reventlow her holdt sig i baggrunden, stærkt optaget som han længe var af den militsordning, der skulle sættes i kraft i forbindelse med stavnsbåndsløsningen.

Tvangsfæste. En naturlig følge af stavnsbåndets ophævelse måtte være, at en godsejer ikke med nogen ret kunne tvinge en bonde til at fæste gård, betonede Colbiørnsen: »Det er godset selv, men ikke dets beboere, som tilhører proprietæren«. Fæstekontrakten, som var grundlaget for godsejernes og fæsternes indbyrdes rettigheder og forpligtelser, måtte være indgået frivilligt for at kunne anses for gyldig. Og Colbiørnsen bestred (som nævnt i afsnittet om stavnsbåndsløsningen) det forsvaret for tvangsfæste og karlenes fortsatte tilhørsforhold til godset, som man almindeligt fremførte: at det uden tvangsforholdsregler ikke var muligt at få alle fæstegårde besat, navnlig ikke i de magre egne. I den programerklæring, Colbiørnsen i september 1786 formede i 8 punkter, hed det poetisk-fyndigt: »Slaven flyer sine lænker og den hungrige søger brødet, hvor han kan finde det; men en fri mand, hvis borgerlige rettigheder håndhæves ved vise love og en mild regering, har ingen årsag til at søge de fordele blandt fremmede, som han er i besiddelse af hjemme«. Morten Qvistgaards modbemærkninger er omtalt ovenfor s. 319. Et virkeligt forsvaret for tvangsfæste fremkom ikke fra anden side. O. L. Bang fastslog i sin afhandling om bondestanden kort og godt, at »ingen jordegodsejer må tvinge nogen bonde til at fæste gård«. Luxdorph var ganske enig med Colbiørnsen. »Gårds antagelse« var end ikke passende som straf, for en godsejer kunne vel ikke betro en hel bondegård til en karl, som han måske ikke turde betro at køre et par heste? V. A. Hansen tilrådede godsejere med øde eller lidet tiltrækkende fæstegårde at forbedre dem. Bartholin Eichel påpegede det uheldige i, at en tjenstdygtig karl kunne tvinges til at vælge mellem at fæste gård eller at gøre soldatertjeneste. Wormskiold var afgjort imod tvangsfæste, men tydede skarpsindigt den pågældende lov (forordning af 14. sept. 1774) således, at det efter 18 års militærtjeneste vel var karlens pligt at vende tilbage til godset, hvorimod det stod ham frit at »forkaste« ethvert gård- eller husfæste! (Men ville godsejeren ikke kunne hindre, at han slog sig ned som inderste, således at han i realiteten kun havde valget mellem at blive tjenestekarl eller fæste en tilbudt uønsket ejendom?).

Hørighed og lydighed. I de mange tusinde bevarede fæstebreve fra 1700-tallet hedder det, at fæsteren skal være sit herskab »hørig og lydige«. Men det kunne med rette diskuteres, hvor langt lydighedspligten strakte sig. Colbiørnsen fremhævede fæstebøndernes pligt til at udføre hoveriarbejde; nægtede en bonde at udføre dette,

skulle han efter loven have sit fæste forbrudt. Iøvrigt mente Colbiørnsen, at ulydighedsgraden måtte være bestemmende m.h.t. straffens størrelse og hårdhed. En del straffe, som nogle godsejere eller deres forvaltere fra gammel tid havde indført uden hjemmel i loven, burde helt afskaffes. Det gjaldt bl.a. træhest, halsjern og den såkaldte arrest i hullet. Anvendte en godsejer disse straffemetoder overfor godsets bønder, »skal han derfor anses, som om den var vederfaret en fremmed«, fastslog fæsteforordningen af 8. juni 1787. Træhesten var forøvrigt praktisk talt overalt i landet gået af brug o. 1780.

De reformvenlige godsejere i landbokommissionen havde blikket vendt mod fremtiden. Bartholin Eichel mente således, at man måtte være opmærksom på fæstebønders pligtforsømmelser ikke blot m.h.t., hvad fæstekontrakten anførte, men også hvad angik tvingende nødvendige påbud til det almenes bedste. Fæsteren burde kunne sættes fra gården, når han ved udskiftningen nægtede at modtage den jordlod eller indføre den dyrkningsmåde, der blev påbudt, eller hvis han ikke ville slå syge kreaturer ned, udeblev fra vagthold omkring kvægpestramte egne eller fra offentligt vejarbejde. B. Eichel fandt det også ønskeligt, at loven »under samme straf« indskærpede fæstebøndernes pligt til at vise husbonden (godsejeren) al sømmelig agtelse både ved hovarbejde og andensteds. Ellers kunne mangan bonde efter stavnsbåndsløsningen tro sig fritaget for »den høflighed og agtelse, som skal vedligeholde god orden og skik«. V. A. Hansens tanker gik i samme retning. Som tilfælde, der kunne medføre »fæstes forbrydelse«, nævnedes han – foruden misligholdelse af fæstekontrakten – gentagen ulydighed ved hoveriet og alvorlige forbrydelser, der kunne straffes med »slaveri på livstid« (kortvarigt fæstningsarbejde kom ikke i betragtning). Mindre grader af ulydighed, tiendesvig og ulovlig indtagelse af jord burde derimod kun straffes med bøder, og forældede bestemmelser om anlæg af humlekuler, plantning af frugttræer, pile m.v. måtte helst helt bortfalde. Hvis Danske Lov 3-13-18 og 22 var blevet efterlevet, ville Danmark siden 1683 være opfyldt af skove, piletræer samt humle- og frugthaver, fremhævede Hansen. Han ville mene, at de ønskelige forbedringer langt snarere kunne ventes fremmet ved præmier, eksempler og »venlige overtalelser«.

Det var V. A. Hansens opfattelse, at godsejere, der med iver og indsigt gjorde en indsats for at forbedre bondebruget, burde have ret til – i hvert fald så længe stavnsbåndet ikke var fuldstændig ophævet – at afkræve deres fæstere bøder eller arbejdsydelse, hvis de forsømte at grave vandgrøfter eller pløje vandfurer på deres vintersæd-marker, som de i almindelighed burde beså inden november. Bødestraf skulle også ramme fæstere, der efter at have fået deres jord samlet besåede mere end halvdelen. Efter kobbelling af bymarker burde bønderne kun drive 3 af 6–7 eller 4 af 8–9 marker. De ville uheldigvis gerne efter gammel skik helst beså $\frac{2}{3}$ af jorden, »hvorved al den af jorddrotten anvendte bekostning [på udskiftningen] er ganske spildt«. Hvis en driftsmæssig forandring virkelig (undtagelsesvis) var bonden til skade, havde han mulighed for gennem amtmandens, landvæsenskommissærers eller i sidste ende Rentekammerets afgørelse at få den ændret.

Betænkninger af denne art viste klart, at praktiske reformvenner med personligt kendskab til landbrugsforholdene, ikke var utilbøjelige til at anvende en vis grad af *tvang* forbundet med straffebestemmelser, når formålet var at gavne bønderne økonomisk eller lære dem bedre driftsmetoder på trods af deres uvidenhed og ofte manglende gode vilje. Det var en indstilling, som ikke må forbigås i tavshed. Det var jo den samme godsejer Hansen, der – idet han anbefalede en mere human behandling af gårdforsiddere – tilføjede ordene: »Jeg har antaget den faste grundsætning, aldrig at handle anderledes med bonden, og følgelig aldrig heller at foreslå andet i hensigt til ham, end hvad jeg ville, der måtte vederfares mig selv, ifald jeg var bonde«. Grundsætningen gjaldt altså ikke ubetinget: mange fæstebønder var jo ikke fremskridtsvenlige.

Den store fæsteforordning blev ledsaget af en detaljeret »Forskrift for de mænd, som af retten udmeldes [udnævnes] til at holde syns- og taksationsforretning over en bondegårds bygninger, besætning og inventarium ved sammes overlevering til en ny fæster . . .«. Det fremgik klart, hvorledes disse forretninger for fremtiden skulle foretages, men når det blev foreskrevet, at den nye synsforretning skulle sammenholdes med en tilsvarende »forretning« ved den afdøde eller fratrådte fæsters overtagelse af gården, måtte det ofte stille synsmændene overfor en uløselig opgave, idet der langtfra altid forelå en *lovlig* synsforretning, som kunne danne grundlag for en vurdering af forskellen.

Problemer i forbindelse med fæstelovgivningen var uundgåelige. I efteråret 1787 måtte landbokommissionen ved sin sekretær (Colbiørnsen) i en sag erindre om, at godsejeren ved en ny fæsters tiltræden var forpligtet til at istandsætte brøstfældige bygninger; han kunne ikke give fæsteren erstatning for manglerne i form af varer. Det blev også fastslået, at når en fæstegård blev overdraget til en enkes nye mand, havde dennes ret til gårdens brug ikke sin grund i hustruens forrige besiddelse (*hun* havde jo, så længe hun var enke, kunnet beholde gården i henhold til sin afdøde mands fæstebrev), men i det nye fæstebrev; ved overdragelsen skulle man altså følge bestemmelserne i den nye fæsteforordning. Colbiørnsen måtte også ved given lejlighed forklare, at når syns- og taksationsmænd var udnævnt af herredsfogden, skyldtes dette navnlig, at disse mænd skulle tages af et fremmed gods, og den stedlige birkedommer havde i almindelighed kun godsets bønder under sin jurisdiktion. Lovens hensigt var, at al lejlighed til eller blot skin af partiskhed skulle undgås, så udnævnelsen *skulle* ske ved »en rettens betjent«, der ikke stod i nogen forbindelse med godsejeren. – Iøvrigt forekom der også tilfælde, hvor en fæster havde modtaget gård og besætning, *før* anordningen blev bekendtgjort. Danske Lov og fæstekontrakten var da »de regler, der skal bestemme, hvad fæsteren ved fratrædelsen er pligtig at tilsvare«, uanset den senere lovgivning. Hvis fæstebrevet – som det var ret almindeligt – ikke indeholdt noget præcist om, hvad fæsteren skulle svare til, syntes det rimeligt, at »fældet bør bestemmes i forhold til det, som efter landets og ethvert steds skik kan formodes at være bleven ham overleveret«. Det

var mest naturligt, fandt kommissionen, at synsmændene efter at have besigtiget gården med dens besætning og inventar tilkendegav, hvorvidt de mente, at alt var i så forsvarlig tilstand, som fæsteren før den nye forordnings udstedelse med billighed kunne være pligtig at tilsvare, eller – i modsat fald – hvor meget der måtte ansættes til fæld.

En byfoged Selmer i Skive gjorde Danske Kancelli opmærksom på, at en del jyske herremænd udnyttede Danske Lov 3-13-3 på betænkelig vis. En godsejer, der selv ville bebo en fæstegård, havde efter loven *ret til at opsiges fæsteren til fraflytning*. Men hvor gården derefter blev solgt under den forudsætning, at også den nye ejer straks kunne gøre sin ret gældende i henhold til nævnte artikel i loven, måtte der være tale om misbrug. Da Colbiørnsen i 1788 efterfulgte O. L. Bang som generalprokurør, fik han indblik i en sag, der klart viste, at ejeren af Åkær i Østjylland havde anvendt denne fremgangsmåde for at opnå en højere pris ved bortsalg af fæstegods. Bonden, der var blevet et offer for en sådan manipulation, fik mulighed for at få sin sag pådømt efter lands lov og ret, men Colbiørnsen tog anledning til at udarbejde et lovudkast, hvis indhold svarede til, hvad der var gældende ret for lejlændinge [fæstere] i Norge (frd. af 18. okt. 1780). I Danmark blev det ved *forordning af 16. jan. 1789* klargjort, at bestemmelsen i Danske Lov »ikke skal forstås at have hensigt til andre jordrotter end dem, der selv har overdraget gården til fæsteren«; denne såvel som hans eventuelle enke skulle for fremtiden føle sig betrygget i »den lovlige besiddelsesret«, som Danske Lov 3-13-1 og 4 hjemlede dem.

Endnu alvorligere var det, når en fynsk amtmand kunne indberette, at nogle godsejere var gået over til at *bortleje* fæstegårde på visse år eller endog på opsigelse. Det gav anledning til, at Colbiørnsen meget hurtigt udarbejdede forslaget til *forordning af 19. maj 1790, der bekræftede livsfæstet*, som lovgivningen i århundredet havde hjemlet. Det skulle *også* gælde for bondens og hans hustrus levetid (så længe hun var enke) i de tilfælde, der lød på noget andet. Enhver indskrænkning i livsfæstet ville medføre tiltale og straf. – Der havde faktisk hersket en vis tvivl m.h.t. en godsejers eller selvejerbondes ret til at leje gård eller hus på visse år eller på $\frac{1}{4}$ eller $\frac{1}{2}$ års opsigelse. Et udtrykkeligt forbud var derfor på sin plads. Der var dog vedblivende fare for, at godsejere i længere tid kunne undlade at give en gårdbeboer fæstebrev, så bonden i virkeligheden kun var gårdbestyrer eller fæster på prøve. Det forekom også, at ejerne indførte forpagtnings- eller lejekontrakter for at spare de i 1787-forordningen påbudte syns- og overleveringsforretninger, men Danske Kancelli indskærpede, at nævnte forordning strengt skulle følges, uanset om ordet »forpagtning« var nævnt i kontrakten (fæstebrevet).

Ved en forordning af 15. juni 1792 (der vil blive omtalt i forbindelse med erhvervsudviklingen, idet den var en »opmuntring« til jordbesidderne) blev det *tilladt godsejere under visse forhold at bortforpagte fæsteledige gårde* på 2 eller flere personers levetid eller på mindst 50 år for forpagteren og hans arvinger. Var parterne enige herom, kunne forpagteren dog opsiges kontrakten, inden de 50 år var gået. Disse bestemmelser fik næppe større betydning.

Hvad huse angik, hed det i 1787-forordningens § 1 kort og godt, at huse fæstet på livstid skulle overleveres ved synsforretning. Langt de fleste huse blev som tidligere bortfæstede, og fæstebrevenes karakter ændredes ikke væsentligt. Men livsfæste blev ikke udtrykkeligt påbudt, og i 1790'erne gik mange godsejere over til at bortleje huse. Når *lejuhuse* i visse egne fik stor udbredelse, må det ses i forbindelse med beskæftigelsesforholdene, navnlig den stigende efterspørgsel efter arbejdskraft på de godser, hvor gårdmandshoveriet helt eller delvis blev afløst. Fæste- og lejehusmænds forhold vil derfor bedst kunne skildres i forbindelse med hoveriet og erhvervsvilkårene.

Fæstevæsenets udvikling før 1787 og i den store reformtid

Fæstestatistik. Som påvist i det foregående storkapitel var fæsteforholdene omkring 1750 ret gunstige for gårdfæsterne, og husmændene opnåede kort efter en hårdt tiltrængt lønforbedring. Tydeligst aftegnedes opgangen i de anførte procenttal, der viste en stigning i antallet af naturlige eller »godartede« årsager til fæsterskifter og et dertil svarende fald i gårdforsiddelser. På Sjælland var en større tryghed i brugsbesiddelsen først kendelig henimod 1750, altså noget senere end udenfor vornedskabets tidligere område. Fæstevæsenets stabilisering kom navnlig til udtryk i fremgangen for familiefæste. Langt flere fæstere end før kunne sidde ved gård så længe, at det blev muligt for dem at få en søn eller svigersøn som efterfølger, og gårdmandsenker havde i de fleste egne af landet større chancer for gennem nyt ægteskab at sikre gårdens forbliven i slægten. Også for godsejerne måtte denne udvikling i retning af mere varige og trygge fæsteforhold være tilfredsstillende. Men ville den fortsætte?

Det er næppe nødvendigt at meddele nyt talmateriale til bekræftelse af, at det flertal af fæstere, der enten beholdt gård til deres død (D) eller efter angivelse godvilligt afstod den (AS, GA og DGA), derved *sikrede familiefæste*. Dette gjaldt navnlig i størstedelen af Jylland og på Fyn. Øst for Storebælt var den større tryghed i fæstebesiddelsen senere på vej, men dog meget udtalt i femåret 1750–54 og forøvrigt atter 1760–64, hvor antallet af forsiddelser (F) kun lå lidt over 15% på den sjællandske øgruppe, mens familiefæste i sidstnævnte femår nåede over 50%. Men for landet som helhed skete der en forværring i den følgende tid, der under mere stabile konjunkturer og mindre omskiftelige politiske forhold kunne have været udgangspunktet for en reformpolitik med socialt sigte og til større fremgang for bondestanden. Opgangslinien blev brudt. De første, noget famlende, men dog relativt bondevenlige reformbestræbelser blev indledt i en periode med varierende høstudbytte og kvægpest i dele af landet. Hoveriet blev efter alt at dømme forøget i forbindelse med en mere intensiv hovedgårdsdrift. Men også storbrugerne led naturligvis tab som følge af kvægpest og dårlige høstår.

Fæsterskifter 1760–1807. Den tiårssammenligning, der er foretaget m.h.t. tidligere perioder i 1700-tallet, bliver i det følgende kun ført frem til 1780. Der er derefter sat skel ved året 1787, hvor den nye, mere omfattende reformlovgivning, efter forarbejdet i den store landbokommission fra efteråret 1786, ret hurtigt blev indledt. De bondevenlige love kunne næppe øve større indflydelse, før det gode høstår 1787 havde neutraliseret de uheldige virkninger af misvæksten det foregående år i store dele af landet. Det må anses for rigtigt også i fæste-statistisk henseende at regne året 1787 til reformperioden, der her er opdelt i to tiår fra 1787 til 1807. En række godser blev delvis opløst ved bortsalg af fæstegods, men trods disse og flere andre »uregelmæssigheder« viser procenttallene klart udviklingstendensen og reformernes indflydelse. Som i den tilsvarende oversigt over perioden 1720–59 er anført det samlede antal anvendelige fæstebreve, i reglen tiår for tiår, og derefter den procentuelle fordeling på årsagsgrupperne (smlgn. s. 215 ff.).

Årsager til fæsterskifter 1760–1807, i procent

	fæstebreve	D	AS	GA	DGA	ASF	F	Ialt
<i>Sjælland</i>								
1760–69	490	40,0	18,4	10,2	2,6	4,8	23,9	99,9
1770–79	487	31,0	16,2	17,5	1,2	4,5	29,6	100,0
1780–86	318	38,3	14,8	12,9	0,3	2,8	30,8	99,9
1787–96	363	45,5	11,3	20,1	–	2,2	20,9	100,0
1797–1807	255	53,3	9,0	29,4	–	1,5	6,7	99,9
<i>Fyn</i>								
1760–69	288	57,3	14,6	8,7	13,2	1,4	4,9	100,1
1770–79	250	57,6	10,4	14,4	7,2	1,6	8,8	100,0
1780–86	150	50,7	21,3	13,3	2,7	0,7	11,3	100,0
1787–96	133	54,1	15,0	22,6	1,5	–	6,8	100,0
1797–1807	149	51,0	11,4	36,2	–	0,7	0,7	100,0
<i>Lolland-Falster</i>								
1760–69	181	55,2	2,8	22,7	–	2,8	16,6	100,1
1770–79	190	45,3	12,1	13,2	–	1,1	28,4	100,1
1780–86	113	43,4	9,6	15,9	–	2,7	28,3	99,9
1787–96	78	33,3	12,4	46,2	–	–	7,7	100,0
1797–1807	30	56,7	20,0	16,7	–	–	6,7	100,1
<i>Nordjylland</i>								
1760–69	447	41,6	17,0	21,5	1,8	1,3	16,8	100,0
1770–79	429	39,2	15,2	19,3	4,2	0,5	21,7	100,1
1780–86	222	36,0	16,2	26,1	1,4	2,7	17,6	100,0
1787–96	230	33,9	20,9	28,3	2,6	5,2	9,1	100,1
1797–1807	158	51,3	17,7	28,5	–	–	2,5	100,0

fæstebreve	D	AS	GA	DGA	ASF	F	Ialt	
<i>Vestjylland</i>								
1760–69	205	40,0	10,7	36,1	5,4	1,0	6,8	100,0
1770–79	263	45,2	15,2	25,9	4,6	1,5	7,6	100,0
1780–86	114	26,3	20,2	43,0	4,4	0,9	5,3	100,0
1787–96	119	39,5	22,7	31,9	0,8	0,8	4,2	99,9
1797–1807	58	31,0	37,9	24,1	3,4	–	3,4	99,8
<i>Østjylland I</i>								
1760–69	465	44,5	11,4	26,7	4,7	0,9	11,8	100,0
1770–79	454	40,8	11,0	23,3	2,6	2,0	20,3	100,0
1780–86	354	38,7	14,1	18,4	3,7	2,5	22,7	100,1
1787–96	321	42,1	20,9	25,5	2,5	0,3	8,7	100,0
1797–1807	280	48,2	19,3	29,6	0,4	0,4	2,1	100,0
<i>Østjylland II</i>								
1760–69	278	45,7	6,5	37,4	1,4	0,4	8,6	100,0
1770–79	236	45,8	10,2	24,2	5,5	3,0	11,4	100,1
1780–86	148	41,2	16,9	25,7	7,4	3,3	5,4	99,9
1787–96	200	43,0	16,0	29,5	7,5	–	4,0	100,0
1797–1807	130	46,2	17,7	23,1	4,6	0,8	7,7	100,1

Oversigten viser, at *stabiliseringen af fæsteforholdene* i store dele af landet fortsatte i 1760erne, markeret ved dalende F-procenter og en tilsvarende, om end mere ujævnt fordelt stigning i de »godartede« afståelsesårsager, grupperne D, AS og GA; kun på Fyn var også DGA-gruppen betydelig. Sjælland og Nordjylland dannede dog undtagelser; her havde gårdforsiddelser været mere almindelige før opgangen o. 1750, og 1770erne bragte, som det kunne ventes, et tilbageslag i form af et større antal forsiddelser, også i egne af landet, hvor F-procenten normalt lå lavt (Fyn, Østjylland). I 1780erne var der på adskillige godser, navnlig på Øerne, en yderligere nedgang i årene før de store reformer; i Jylland synes misvækstårene ikke i samme grad at have indvirket.

Ser man på de angivne årsager til fæsteforandring, viser D-afståelserne, at udviklingslinien fortsatte til henimod slutningen af 1760erne, men derefter var stærkt faldende; på Sjælland var dette navnlig tilfældet i årene 1770–72. Fyn havde endnu en svag stigning, men såvel dér som i det meste af Jylland var der 1780–86 en betydelig nedgang. Forsiddelserne (F) lå i perioden 1770–86 på Sjælland 7%, på Fyn og i Jylland gennemgående 3–4% højere end i de foregående ca. 20 år. DGA-gruppen, der tidligere stod ret talstærk på Fyn, var nu i voldsom tilbagegang her og på Sjælland, mens den på halvøen hævder sig langt bedre, navnlig med fremgang i Sydøstjylland. En særstilling synes Vestjylland at indtage, men det kan for en del skyldes, at der fra et par af godserne findes ret få fæstebreve. At AS og/eller GA-procenten stiger, kan tages som et udtryk for, at mange ældre gårdfæ-

stere i dårlige tider trak sig tilbage for at undgå forsiddelse og opnå aftægt, mens muligheden endnu var der. Denne tendens spores især i Vestjylland, hvor F-procenten endog var nedadgående 1780–86. Ønsket om at sikre gården for slægten var som i ældre perioder mest udtalt i Jylland, navnlig i de østlige egne, mindre udpræget i Nordjylland, hvor forsiddelser forekom oftere end i andre jyske egne.

Der er fra tiden efter 1770 bevaret fæstebrevs-materiale fra langt flere godser end i ældre perioder, således også fra godser oprettet ved det store bortsalg af krongods 1766–74. Sammenligner man ved en hurtig gennemgang materialet fra 42 sjællandske, 21 fynske og 82 jyske godser i perioden 1770–86 ses det, at udsvingenes rytme er nogenlunde den samme (hvad dette betyder for vurderingen af gårdbrugernes økonomiske forhold vil blive omtalt andetsteds). Det viser sig, at årsagerne til fæsteforandring ikke procentuelt afviger meget fra situationen, som den tegner sig ved den noget omhyggeligere gennemgang af gård-fæstebrevene fra de udvalgte godser. På Sjælland, hvor gennemsnitsprocenten for F på de 15 godser var godt 30, havde de »nye« godser kun lidt færre forsiddelser. De 14 tilkomne fynske godser viste heller ikke større afvigelser fra de 7 tidligere undersøgte godser. I Jylland var F-procenten for 38 godser 16,4, men for 44 »nye« godser 17,7. Indenfor det nordjyske område lå procenttallet for begge gruppers vedkommende om ved 20. Hvad angik de øvrige årsager til fæsteafståelse, var der i størstedelen af Jylland meget nær ligevægt mellem D-gruppen og de andre grupper med »godartet« årsag, taget under ét. I Nordjylland nåede AS, GA og DGA-grupperne dog sammenregnet 3–4% højere end D-gruppen.

Forandringer i reformtiden. Som venteligt blev de store landboreformers tid indledningen til en periode, hvor selveje vandt frem i langt hurtigere tempo end tidligere set, mens samtidig flere fæstere sad ved gård til deres død. Men udviklingen formede sig ikke ens i alle landsdele. På Sjælland og Lolland var der samtidig med en stærk nedgang i antallet af gårdforsiddelser sket en så kraftig stigning i D-procenten, at *livsfæste*, taget bogstaveligt, o. 1800 blev en realitet ved mere end halvdelen af fæsterskifterne på disse øer, ligesom det længe havde været tilfældet på Fyn. For den jyske halvø var det derimod karakteristisk, at D-procenten gennem hele perioden 1760–1807 lå betydeligt under 50, oftest mellem 40 og 45, efter 1786 navnlig lavt i Nordjylland og senere også i Vestjylland (her er materialet dog ret sparsomt). AS- og GA-grupperne var sammenregnet afgjort stigende 1787–96, derefter blev stillingen mere usikker under indflydelse af fremgangen for livsfæste og den fortsat faldende F-procent. I praktisk talt alle dele af landet aftog forsiddelserne meget stærkt. Østjylland II er en noget overraskende undtagelse, men det bør bemærkes, at der 1800–1807 kun er anført 94 fæstebreve, 71 af disse fra dobbeltgodset Boller og Møgelkær, heraf 10 F, mens der på de øvrige godser ingen forsiddelser er noteret! Og på de her undersøgte, spredtliggende vestjyske godser viste fæsteprotokollerne i hele reformperioden 1787–1807 kun 7 forsiddelser. Små tal kan godt være karakteristiske, og det gælder formentlig også, når ASF-gruppen,

der jo ikke tør regnes blandt de »godartede«, efter 1796 enten helt savnes eller er forsvindende lille.

Videreførte undersøgelser over fæsteforhold i 1800-tallet må kunne vise, om dette lyse billede også er typisk udover reformtiden. Som en kritisk tilføjelse til det her anførte, må det vist nævnes, at »forsiddelse« takket være reformerne i højere grad var kommet i miskredit, ja måske var blevet et »uartigt« ord! Godsejer og fæstebonde kunne jo træffe aftaler, uden at det var nødvendigt at nævne *det* til karakteristik af forgængerens fratræden. Hovedsagen var dog, at gårdfæsteren nu blev langt bedre beskyttet ved loven. Dertil kom, at gårdbruget gennem en længere periode nød godt af gunstige landbrugskonjunkturer. For husmændenes vedkommende kunne stillingen, som vi skal se, være en helt anden.

Familiefæste. Fæstebønderne udgjorde vedblivende et flertal af bondestanden. Først efter 1800 gik selvejet meget stærkt frem, navnlig i Jylland. Men reformerne indvirkede også på det gamle middel til bondebeskyttelse. Familiefæstet var, som vi har set, særlig udbredt i de relativt gode tider, mindre omfattende bl.a. i perioden 1770–86, for derefter at få sin største udbredelse i reformtiden. *Forudsætningerne* for familiefæstet er tidligere belyst m.h.t. perioden 1720–60 (se ovenfor s. 218 f.). Da kildematerialet her var mindre anvendeligt for Fyns og Lolland-Falsters vedkommende, vil den følgende oversigt kun vedrøre hovedlanddelene Sjælland og Jylland. For at belyse udviklingen anføres femår for femår familiefæste-procenten for hver af de større »årsagsgrupper«: D, AS, GA og F. Udeladt er DGA (kun 189 påviselige afståelser, flest i Jylland), med 80–100% familiefæste, og ASF (148 tilfælde, ligedelt mellem de to landsdele), med kun 15–20% familiefæste. Antallene er så små, at de ikke kan ændre billedet.

Familiefæste i procent af D, AS, GA og F-grupperne

	D		AS		GA		F	
	Sjæll.	Jyll.	Sjæll.	Jyll.	Sjæll.	Jyll.	Sjæll.	Jyll.
1760–64	66,3	66,7	61,5	74,1	53,3	66,8	–	1,2
1765–69	61,5	73,0	55,3	73,7	60,0	64,0	–	4,7
1770–74	57,5	64,5	70,5	83,1	48,5	64,0	3,7	4,6
1775–79	62,5	66,9	42,9	75,2	55,8	57,6	–	1,0
1780–84	60,2	61,1	50,0	58,2	41,4	55,3	3,3	–
1785–89	69,9	68,8	54,3	84,5	51,4	69,5	2,7	3,3
1790–94	77,0	76,5	46,2	71,6	34,4	53,3	3,0	5,0
1795–99	78,1	73,6	61,5	64,4	51,2	49,5	–	17,6
1800–04	68,5	71,5	76,9	74,6	37,8	61,4	2,0	27,3
1805–07	76,2	68,1	80,0	85,0	27,3	56,4	–	–

D-udviklingen, der vedrører det »fuldførte« livsfæste, kan næppe overraske. De høje procenttal, der kendetegnede 1750erne, dalede allerede 1765–69 på Sjælland, i Jylland derimod først 1770–74, og i begge landsdele var der atter opgang sidst i 1770erne. Den samtidige nedgang for AS + GA tyder på, at fæstebønderne har tilpasset sig situationen. De ældre fæstere har, som ovenfor antydnet, søgt at beholde fæstegården længst muligt, efter at det under de dårlige konjunkturforskelde var blevet vanskeligere at få søn eller svigersøn som efterfølger og dermed sikre sig aftægt. Det samme var tilfældet langt ind i 1780erne. Der var endog i femåret 1780–84 og forøvrigt til og med 1786 nedgang for såvel D som AS + GA, relativt størst i Jylland. Det er bemærkelsesværdigt, at muligheden for at blive ved gård på livstid i reformtiden efter 1786 udnyttede bedre på Sjælland end i Jylland (først femåret 1800–04 danner en undtagelse). Dette skyldes utvivlsomt forhold, som bedst kan belyses ved oversigten over familiefæstes fordeling på grupperne *s*, *d*, *e* og *a*. Også ved efterfølgende undersøgelse er det – som materialet foreligger – nødvendigt at udelade Fyn og Lolland-Falster. – En sammenligning med de tiår, der gik forud for 1760, må være ønskelig. Det er sikkert betegnende for den stedfundne udvikling i de jyske egne, hvor bondeselvejet tidligt var i fremgang, at det stabiliserede fæste (et *livsfæste*, der ofte var for *arvefæste* at regne) langtfra altid blev afbrudt som følge af uheldige omstændigheder ved fæsteafståelsen (se især Jylland 1795–1804, under F).

Fra den lange periode 1720–1807 indgår ialt ca. 3800 sjællandske og godt 10.000 jyske fæstebreve i undersøgelsen. Det synes rimeligt til afslutning at give en *oversigt over familiefæste i de to største landsdele* gennem hele perioden, men ligesom m.h.t. afståelsårsagerne med en inddeling, der viser stillingen før og efter den store landbokommissions indsats.

Familiefæste (s, d, e, a) i procent af fæsterskifter 1720–1807

	<i>s</i>		<i>d</i>		<i>e</i>		<i>a</i>		<i>Ialt</i>	
	Sjæll.	Jyll.	Sjæll.	Jyll.	Sjæll.	Jyll.	Sjæll.	Jyll.	Sjæll.	Jyll.
1720–29	18,3	22,6	1,5	5,4	4,0	10,9	0,7	2,1	24,5	41,0
1730–39	14,8	29,7	1,0	6,8	6,2	10,8	–	1,9	22,0	49,2
1740–49	12,8	34,1	2,9	6,9	15,2	11,6	0,9	1,7	31,8	54,2
1750–59	18,0	32,0	4,8	7,9	17,7	13,8	0,9	2,1	41,4	55,8
1760–69	25,5	36,3	2,8	7,1	16,5	14,7	0,8	1,6	46,6	59,7
1770–79	18,7	35,8	4,9	5,8	14,4	12,6	2,5	2,0	40,5	56,2
1780–86	16,0	32,0	4,7	6,4	17,9	11,2	0,9	1,4	39,5	51,0
1787–96	16,3	37,8	5,5	11,2	24,2	10,0	1,4	2,2	47,4	61,2
1797–1807	27,1	36,0	7,4	11,5	21,6	16,8	1,6	2,1	57,7	66,4

Udviklingen har formet sig noget forskelligt i de to hovedlandsdele. På *Sjælland*, hvor vornedskabets eftervirkninger endnu i 1720'erne mærkes (karle over 20 år kunne tvinges til gård), er der først 1740–69 en meget betydelig fremgang for familiefæste, i 1740'erne helt overvejende karakteriseret ved, at enkegiftermål bliver langt almindeligere. Endnu 1750–69 er mindst hver sjette nytiltrædende fæster en mand, der ægter enken på stedet; samtidig vokser *d*-antallet også (indtil 1760'erne). Mest iøjnefaldende er dog 1740–69 *s*-tilvæksten: i 1760'erne overtog dobbelt så mange sønner gård efter far eller mor, som det var tilfældet i tiåret 1740–49 som helhed. Men i perioden 1770–86 gik sønnefæste henved 10% ned, mens svigersøns overtagelse af fæste, efter en nedgang i 1760'erne, forekom lige så hyppigt som i 1750'erne, og en enkes nye mand fik chancen for gårdfæste i nogenlunde samme udstrækning som gennem hele perioden 1740–69.

Det store skridt i retning af langt mere trygge fæsteforhold skete efter 1786, for sønnefæstes vedkommende dog først efter midten af 1790'erne, mens enkegiftermål i det første tiår efter den store fæstereform og den påfølgende stavnsbåndsløsning blev den almindeligste vej for (oftest yngre) mænd, der fæstede gård. 1797–1807 var stillingen dog ændret: sønnefæste blev ligesom på halvøen langt mere almindeligt og nærmede sig i procent de øvrige former for familiefæste sammenregnet. Fæsteovertagelse ved bror, svoger og fjerne slægtninge af den afdøde eller fratrådte fæster fandt utvivlsomt sted *noget* oftere, end fæstebrevene oplyser, men det kan næppe ændre helhedsbilledet. Selv i Jylland, hvor *a* forekom oftere end på Sjælland, nåede procenten i intet tiår nævneværdigt højere end 2,0.

I *Jylland* var fæsteforholdene langt mere stabile. Familiefæste var efter 1730 og indtil o. 1770 i næsten uafbrudt fremgang, omfattede allerede i løbet af 1730'erne meget nær 50%, 1760–69 næsten 60 og kun den mest kritiske periode 1780–86 bragte procenttallet så langt ned som til 51. Sønnefæste (*s*) var almindeligst i alle perioder. Efter 1740 viste det ret små udsving fra tiår til tiår ved ca. $\frac{1}{3}$ af samtlige fæsterskifter, end ikke 1780–86 lå procenttallet under 32. Fremgang fulgte 1787–96, men navnlig *d*-fæsterne (svigersønners gårdovertagelse) blev forholds-mæssigt langt flere, en stigning fra mellem 5 og 8% indtil 1786 til over 11% efter 1786. At *e*-fæster 1797–1807 nåede op på $\frac{1}{6}$ af samtlige jyske fæsterskifter i denne periode, må vistnok sættes i forbindelse med befolkningens større mobilitet især efter år 1800, et moment, der også bidrog til, at *s*-procenten var vigende i forhold til situationen 1787–96. I Jylland, hvor familiefæste fra gammel tid havde dybe rødder i fæstersamfundet, gik samtidig bondeselvejet stærkt frem (se nedenfor s. 416). På de fleste danske øer blev derimod *arvefæste* ret udbredt; det kunne opfattes som en solidere, mere bondebeskyttende udbygning af det sønnefæste, der først sent i reformtiden havde en fremskudt placering ligesom i Vestdanmark, hvor vornedskabet aldrig havde fået fodfæste.

Hovedresultat. Det nye i denne statistisk underbyggede opfattelse af fæstebøndernes stilling i 1700-tallet kan kort præciseres. Eftervirkningerne af de ødelæggende

krige midt i det foregående århundrede og i nogen grad også den sidste og mest langvarige nordiske krig blev alvorligst på den sjællandske øgruppe, hvor vornedskabet siden senmiddelalderen havde tynget bondestanden. Vel var landmilitsen, fra 1733 i forbindelse med et stadig hårdere strammet stavnsbånd for hele landet, sammen med et voksende hoveri en hæmsko for størstedelen af 1700-tallets danske bønder, men disse socialt uheldige forhold var ikke ensidigt et middel til bondeundertrykkelse. Årligt kunne hundreder af danske gårdfæstere, sikkert oftest i god forståelse med ridefogder og godsejere, få en søn eller svigersøn fritaget for militærtjeneste, når blot vedkommende unge mand var villig til at overtage fæstegården og påtage sig lignende forpligtelser som den gamle fæster. Enker i meget stort tal udvirkede det samme for giftevillige ungarle, som regel gårdmandssønner. Ugunstigere stillet var den gårdfæsterreserve af unge husmænd, der ofte ved deres fæstebreve havde forpligtet sig til at overtage andet fæste (en forsiddergård måtte det i reglen blive), og det voksende antal tjenestefolk af husmands- eller gårdmandsstand, der højst kunne gøre sig håb om husfæste. For det store flertal af gårdbrugere kom landboreformernes indflydelse på fæsteforholdene klart til udtryk i en kraftig nedgang i antallet af gårdforsiddelser og samtidig et stærkt stigende antal familiefæster. Den voksende tryghed i fæstegårdsbesiddelsen, som jyske og fynske bønder havde erfaret gennem det meste af stavnsbåndstiden, blev i den reventlowske reformperiode en kendsgerning også i Østdanmark.

Fæsteafgifter. Hoveriydelser og hoverilovgivning.

Andre ydelser

Hvad fæstebønder måtte yde deres herskab som betaling for brugen af bygninger og jord, besætning og inventar, ændredes ikke direkte ved nogen lovgivning. Indirekte medførte egalisering af landsbygårdes hartkorn, ny jordfordeling ved udskiftning og udflytning eller konjunkturændringer naturligvis, at også de årlige fæsteafgifter blev ændret en del. Hoveriet blev utvivlsomt stærkt forøget. Forholdsvis større forandringer kunne forekomme ved fæstehuse, efterhånden som mange i stedet for græsning på fælled eller overdrev fik en jordlod på bymark, ved en udflyttergård eller i en koloni på udmark eller overdrev, sjældnere på hovedgårdsjord. For husenes vedkommende må forandringer m.h.t. afgiftsydelser ofte ses i forbindelse med ændrede erhvervsforhold: fast arbejde på een eller flere gårde, pligtarbejde på en herregård til afløsning af gårdmandshoveri o.a. forhold. Fæstehusmænds afgifter vil det da være naturligt at omtale i et følgende afsnit om erhvervsvilkårene.

De hoverigørende fæstebønders arbejdsydelser, der var afhængige af hovedgårdens behov for arbejdskraft, blev fra 1769 søgt reguleret ved skiftende, mere eller mindre indgribende hoverianordninger, der i løbet af 1790erne stort set førte til målet: nøje bestemmelse af hver enkelt hovbondes arbejdsforpligtelser eller hove-

riafløsning med penge. Hoveriet var en byrdefuld, kompliceret og indtil 1700-tallets sidste tiår i reglen ubestemt afgift, for så vidt det ydedes in natura. Det gjaldt også husmandshoveriet, idet de hovgørende husmænds ugedage i almindelighed ikke var fastlagt, men af godsstyrelsen kunne »sammenspares« til de for hovedgårdsdriften mest belejlige tidspunkter, navnlig sæde- og høsttiden. Dertil kom, at en mængde husfæstebreve gav herskabet frit valg mellem et pengebeløb, ofte 4 rigsdaler, og 52 (sjældent færre) arbejdsdage om året. Hvor mange hoveridage gårdmænd og husmænd udførte, var i de enkelte år afhængigt af vejrlig, driftsforhold og andre faktorer. Den årlige landgilde lå nogenlunde fast, set i forhold til hartkornet, men ændringer, der ofte havde forbindelse med hoveriforøgelse, kunne forekomme, og pengeafløsning af såvel landgilde som hoveri fandt i reformperioden ikke sjældent sted. Indfæstningen, der jo var en éngangsydelse, blev ligesom landgilden i reglen anført i fæstebrevene, og de er som i de foregående tiår de afgifter, der bedst kan måles og sammenlignes fra gods til gods.

Indfæstning. Ligesom tidligere var indfæstningens størrelse (i naturalier eller penge) afhængig af de stedlige forhold, af gårdstørrelse, af om bygninger og besætninger var vedligeholdet eller gården i flere henseender forsømt: bygningerne forfaldne, besætningen for ringe, jorden dårligt dyrket, måske helt ude af drift, eller gården gennem længere tid fæsteledig. Det medførte ligesom tidligere, at den nye fæster blev fritaget for at betale »fæste«, opnåede afgiftslempelser og nogen hjælp i starten: føde- og sædekorn, bygningstømmer, måske nogle kreaturer eller en mindre pengesum til anskaffelsen. Som forhen fik den ældre fæster ofte lov at sidde ved gården til sin død (D) eller fratræde på et tidspunkt, hvor han måtte ønske det (DGA). Efterfølgeren, tiest en søn eller svigersøn, betalte da i reglen halvdelen straks, uanset om han overtog nogen del af gården, og resten ved overtagelsen af hele gården. Det var navnlig tilfældet på Fyn, hvor indfæstningerne var meget høje sammenlignet med forholdene i andre landsdele. Det må antages, at faderen ofte betalte for sønnen, der næppe kunne have sammensparet så meget; det var som nævnt almindeligt, at hjemmeværende voksne børn ikke fik egentlig løn udover kost og klæder. At den gamle fæster betalte indfæstningen, helt eller delvis, på den unges vegne, kunne for godsejeren have den fordel, at fæstebreve især blev udstedt efter et godt høstår eller på et tidspunkt, hvor en aldrende fæster eller en fæstebondes enke var i stand til at betale et forholdsvis stort beløb. Ridefogden, der normalt fik 10% i fodedpenge, måtte også være interesseret i, at et nyt fæste blev aftalt og en væsentlig del af indfæstningen erlagt på et tidligt tidspunkt. For den gamle fæster var sikring af en passende aftægt på gården et vigtigt hensyn, også i de tilfælde, hvor gården gik over til en fremmed. Adskillige fæstebreve indeholdt en bestemmelse om, at den tidligere fæster eller hans enke skulle nyde »ophold« på gården, selv om søn eller svigersøn døde, eventuelt måtte fratræde i forældrenes levetid.

Gennemsnitsberegninger i lighed med de s. 228 anførte for perioden 1720–59 viser for de følgende 40 år væsentligt større udsving. Tiårsoversigter er også i

fortsættelsen benyttet; årene 1800–1807 indgår ikke i oversigten, da antallet af fæstebreve var relativt lille; enkelte godser måtte praktisk talt udgå.

Indfæstningernes gennemsnitsstørrelse 1760–99

Godser	1760–69		1770–79		1780–89		1790–99		1760–99	
	indf.	rdl.	indf.	rdl.	indf.	rdl.	indf.	rdl.	indf.	rdl.
10 sjællandske	211	24½	160	24	161	36	141	54	673	33
5 lollandske	38	27	38	52	16	39	20	61	112	43
6 fynske	208	85	178	118	139	125	82	183	607	116
10 jyske	225	25	198	27	154	33	156	64	733	35½

Disse »udvalgte« godser kan ikke gøre krav på at give fuldt pålidelige landsdels-gennemsnit, navnlig er den lollandske gruppe vedblivende for usikker. Men det er iøjnefaldende, at alle fire landsdele kan opvise mere end en fordobling af gennemsnitsbeløbene. Mindst er stigningen på Sjælland, men også her har reformerne dog fra slutningen af 1780erne medvirket til en opgang.

Sammenligner man gennemsnits-indfæstningen pr. gård i perioderne 1720–59 og 1760–99, viser de anførte 10 sjællandske, 6 fynske og 10 jyske godser stigninger på henholdsvis 144, 100 og 133%. Fra et lille antal af disse godser savnes der dog i perioder oplysning om indfæstning, og på endnu flere var mange gårdfæstere fri for denne ydelse. Ligesom i tiårene 1720–59 var antallet af indfæstninger forholdsvis størst på Fyn, hvor der i alle tiår efter 1760 blev ydet indfæstning i henhold til omkring 90% af gård-fæstebrevene. Ved de 10 jyske godser lå procenten for betalende fæstere før 1790 mellem 70 og 80 (lavest i 1770erne), men steg derefter hurtigt til 95%. På Sjælland gik indfæstningsprocenten ned fra 70% betalere i 1760erne til henholdsvis 53, 38 og 50% i de 3 følgende tiår. Endnu henimod århundredets slutning betalte sandsynligvis kun ca. halvdelen af de sjællandske gårdbrugere indfæstning. (Det må bemærkes, at de 10 sjællandske godser, hvor indfæstningsantal og gennemsnitsstørrelse er nævnt i »Husmand og Inderste«, s. 348, afviger en del fra de ovenanførte, men kun 3 af godserne indgår i begge tabeller. Hvad 1790erne angår, var der iøvrigt meget nær overensstemmelse).

Indfæstninger af huse viste gennemgående mere varierende beløb. Det drejede sig jo især om bygninger, og de kunne være af højst forskellig værdi, afhængigt af størrelse, bygningsmaterialer, alder og mere eller mindre god vedligeholdelse. De fleste fæstehuse var på 4–6 fag, men mange håndværkerhuse betydeligt større og bedre indrettet. I Jylland og på Fyn fandtes forholdsvis mange huse med jord, og dermed fulgte højere ydelser. På Sjælland, hvor det store flertal af husene var jordløse, lå indfæstningerne gennem det meste af perioden næppe over 5 rdl. i gennemsnit, og et meget stort antal husmænd svarede intet (en ikke helt ringe del af husene blev fæstet af gårdforsiddere). På godser, hvor kun et lille mindretal af husbeboerne betalte indfæstning, kunne gennemsnitsydelsen for disse nå op på

12–15 rdl., men sjældent det dobbelte af, hvad den årlige husafgift i penge eller arbejde måtte vurderes til. I alle landsdele, måske bortset fra Fyn, var mere end $\frac{1}{3}$ af husfæsterne fritaget for at betale indfæstning, men iøvrigt var indfæstningernes størrelse så varierende, at gennemsnitstal synes misvisende. Det er rimeligere at opdele dem i grupper. Eksempelvis skal anføres *hus-indfæstninger* på et falstersk godsområde (13 landsbyer under Korselitse), et fynsk (3 landsbyer under Gyldensten), et ret stort antal landsbyer under Frijsenborg i Midtjylland, samt en del mere spredtliggende huse under Voergård i Vendsyssel.

	Korselitse	Gyldensten	Frijsenborg	Voergård
0 indfæstning	17	17	ca. 35	over 50
Under 5 rdl.	60	6	8	13
5–9 rdl.	16	9	35	19
10–19 rdl.	1	13	59	39
20–40 rdl.	2	16	27	13
Over 40 rdl.	–	3	5	3
	96	64	ca. 169	ca. 140

Sammenholdt med andre iagttagelser synes denne lille oversigt at bekræfte, at øst for Storebælt lå langt de fleste hus-indfæstninger under 5 rdl., i Jylland var henvend halvdelen mellem 10 og 20 rdl., men kun på Fyn tør det formodes, at de fleste husmænd betalte mere end 15 rdl., når bortses fra det betydelige antal, der var fri for at yde indfæstning. Der var i reformtiden en noget stærkere tendens til stigning end for gårdenes vedkommende; mange husbeboere fik jo efterhånden en jordlod. I nogle egne øvede det utvivlsomt en vis indflydelse, at der i 1790erne opstod talrige lejehuse (se nedenfor s. 413 f.).

Landgilden. Takket være generalhoverireglementerne i henh. t. hoveriforordningen af 6. maj 1769 synes det muligt at få oplyst, hvad et flertal af landets gårdbrugere ydede i landgilde. Bevarede jordebøger og fæsteprotokoller fra et betydeligt antal godser (flest på Øerne) kan supplere de 1769–70 indsendte oplysninger fra godsejerne. Det må antages, at landgildeangivelserne i hoverireglementerne er hentet fra jordebøgerne, ikke fra de enkelte bønders fæstebreve (der som nævnt ikke altid var indført i fæsteprotokollerne). I det meget store antal tilfælde, hvor der hverken er bevaret fæstebreve eller jordebøger, vil de nævnte reglementer være den primære kilde til oplysning om de enkelte fæstebønders landgilde o. 1770. En optælling af de mange tusinde fæsteres landgilde kunne være interessant, men næppe af større værdi. De overordentlig talrige landgilderestancers indflydelse på de *faktiske* landgildeydelse vil langtfra i samme udstrækning kunne beregnes, og mange fæstebreve viser, at landgilden ret ofte blev »modereret« (nedsat) ligesom i

ældre perioder, ikke mindst i tiårene efter indførelsen af 1688-matriklen, der som udpræget »kornmatrikel« var mest tyngende for bondehartkornet på Øerne. Senere var landgilden stigende, og det kan have mening at sammenligne landgilde-ydelser på godser i forskellige egne af landet.

Kornlandgilden er væsentligst. Den må dog i det følgende ofte suppleres med en ydelse på 1 rdl. eller lidt mere i penge og endnu oftere med *småredsel*, der for de fleste helgårde (på Sjælland i reglen gårde med fra 5–6 til 9–10 tdr. htk.) omfattede 1 lam, 1 a 2 gæs, 2 par høns og 20 æg. Landgilden i korn beløb sig for 104 landsbygårde på Sjælland i tiden før 1750 gennemsnitligt til $6\frac{3}{4}$ skp. rug, $37\frac{3}{4}$ skp. byg og 11 skp. havre, i tiden efter 1750 var gennemsnittet henholdsvis $6\frac{3}{4}$, 35 og $10\frac{1}{4}$ skp. En ubetydelig, måske tilfældig nedgang. For en helgård var landgilden mindst 1 td. rug, 4–6 tdr. byg og $1\frac{1}{2}$ –2 rdl.; af de største bøndergårde var ydelsen ofte $1\frac{1}{2}$ –2 tdr. rug, men tilsvarende mindre byg, af havre sjældent over 2 tdr. Der var godser, især i Sydsjælland, hvor landgilden endog efter 1800 var af mindre værdi end 1 td. byg pr. td. hartkorn.

På Falster var rug-landgilden efter 1760 visse steder ret betydelig, men også her dominerede byg i forhold til rug og havre. Går man til Lolland, skifter billedet i nogen grad. Især i sydlige midtegne på øen gør landgilden i hvede sig stærkt gældende ved siden af rugen, men byg kan dog f.eks. på Højbygård fuldt opveje alle de øvrige landgilde-ydelser i korn. Sjældnere var hvedeydelsen på Søllestedgård og Engestofte godser. På Fyn synes byg at have været langt den vigtigste kornydelse, rugen var i mange landsbyer overhovedet ikke repræsenteret, i andre var den, målt i tønder, havren overlegen og naturligvis langt mere værdifuld. Ikke sjældent blev der ydet både byg, havre og lidt smør (fortrinsvis på Østfyn), men oftere var penge en del af landgilden, og undertiden forekom fuld pengeafløsning af kornlandgilden og andre naturalydelser. I mange tilfælde – f.eks. på Hindsgavl og Frederiksgave godser – kan pengelandgilden ikke udskilles fra et beløb betalt som hoveriafløsning. *Landgilde- og hoveripenge* under ét møder man også i andre landsdele. På Fyn kan byg- og pengeydelse optræde jævnyrdigt i visse egne. I Voldby på Frederiksgave gods svarede en fæster i 1742 7 tdr. byg og 12 rigsdaler, men i 1765 ydedes af samme gård 9 tdr. byg, $\frac{1}{2}$ td. havre og 18 rdl. samt et par kyllinger, ialt en afgiftsforhøjelse, der kan skyldes konjunkturstigningen og fremgangen m.h.t. kornproduktion. Kun i få tilfælde synes der også på Fyn at være tale om landgildenedsættelse i tiden kort efter 1760.

I Sydjylland var rug ofte, men langt fra altid den vigtigste landgilde-ydelse. Der kunne f.eks. på Sønderkov gods, hvor landgilden indtil 1750erne omfattede rug, byg, smør, havre, svin, fødenød og ældre afgifter i penge (2 mk. el. mere), finde en forenkling sted. Hoverigørende bønder ydede ofte rug og byg samt nogle mark penge, i andre tilfælde forekom fuld pengeafløsning, mest almindeligt hos hovfri bønder; de betalte 3–4 rdl. »landgilde- og frihedspenge« pr. td. htk., mens hovbønder enten ydede landgilden i naturalier som før eller fik den afløst med ca. 1 rdl. pr. td. htk. På Hesselmed gods var pengeafløsningen i reglen af ældre dato.

Længere mod nord møder man hos hovbønder på Lønborggård både vedvarende naturalydelser, for en del i smør (engene ved Skjern å!) og tidlig pengeafløsning; (delvis) hoverifrie bønder betalte pengebeløb af ret forskellig størrelse og skulle udføre en del »villighedskørsel« (fra Anderup i Stauning sogn 2 kornægter til Varde eller Ringkøbing samt »en Viborg- eller skovrejs«) og andet arbejde. På vestjyske godser nær Limfjorden var smørlandgilden fra gammel tid mere almindelig; der kunne ydes 2, 3 a 4 lispund smør af en gård på 3½ td. htk., men hertil kom nogen rug, havre og en mindre pengeydelse, evt. småredsel.

Udviklingen går i retning af, at smørafgiften reduceres, mens der ydes større kornafgifter, især havre (nyopdyrkning?). Pengeafløsning bliver i reformtiden eller allerede tidligere ret almindelig i landsbyer på Volstrup gods. Landgilde i penge dominerer bl.a. på godset Ausumgård, hvor langt de fleste beboere var bosat i enkeltgårde; de relativt få, der gjorde hoveri, svarede både korn- og pengelandgilde, overvejende det sidste. Af den godt 8 tdr. htk. store gård Hesselå ydede fæsteren i 1770 24 rigsdaler samt til 30. sept. 1 td. god sæderug, i 1798 var pengeafgiften 30 rdl. I landsbyer under Estvadgård kan iagttages en overgang fra væsentlig rug- og smørydelser til pengelandgilde, der for fæstegårde på ca. 4 tdr. htk. androg 5 rdl. 2 mk. i 1750 og senere. Endnu 1796 forekom dog en landgilde på knapt 1 rdl. tønden (Sepstrup). I Salling var alle tre hovedkornsorter almindelige ydelser, rugen ret fremtrædende; smørlandgilde forekom også. Af ca. 5 tdr. htk. ydede to slægtled o. 1740–87 årligt 2 tdr. rug, 3 tdr. byg og 1 læs lyng, en 3. generation derefter 10 rdl., 1 læs lyng og 2 læs tørv (gård i Flovtrup, Kjeldgård gods). I den store landsby Selde på samme gods svarede hoveribønder ca. 1½ rdl. pr. td. htk., efter en hoverinedsættelse lidt mindre. På Mors var pengelandgilden frem til reformtiden i reglen under 1 rdl. pr. td., men lå efter 1800 2–3 gange højere; kornlandgilde var iøvrigt meget almindelig. I Thy synes landgilden i århundredets løb at have skiftet mellem penge og korn (især byg og havre). På dobbeltgodset Tandrup-Koustrup ydedes den efter 1740 mest i penge, fra o. 1770 i reglen langt over 1 rdl. pr. td. htk. Godser i forskellige egne af Vendsyssel præstereede ofte ydelser af alle tre kornsorter, af rug og byg ikke sjældent lige meget. Smør ydedes af en del fæstere, men som oftest blev det i reformtiden afløst med penge. På Vrejlev Kloster svarede o. 1770 en halv snes hovfri bønder landgilden helt eller delvis i smør, de fleste betalte dog penge, mindst 2–3 rdl. pr. td. htk. En del fæstere under Baggessvogn (Nordvendsyssel) ydede foruden kornlandgilde 9 eller 12 pd. smør.

I østjyske områder syd for Limfjorden havde landgildeydelse en meget forskellig karakter, ofte endda indenfor samme gods. På et par himmerlandske godser syntes det ret almindeligt, at fæsteren svarede lige mange skæpper korn af hver kornsort, foruden 6–12 pd. smør og en del småredsel. På Nørlund forekom i flere landsbyer en afgift på 10–12 skpr. sæderug i stedet for andre kornafgifter. Under Visborggård ved Hadsund var pengelandgilde almindelig, i Visborg by betaltes oftest godt 1 rdl. pr. td. htk. Kornlandgilden var derimod fremherskende på Ler-

kenfeld i Vesthimmerland; af rug ydedes mest, undtagelsesvis *kun sæderug*. På Stårupgård var pengeydelse dog mest almindelig o. 1770. Det samme gjaldt i Midtjylland på det store Frijsenborg gods, hvor iøvrigt smørpenge efter 1750, undertiden tidligere, afløste naturalier (3 rdl. 72 sk. for en fjerding smør). Havre ydedes almindeligt på en række østjyske godser, i tøndemål overgik den på Fussingø andre kornsorter. Aftaler om pengeafløsning af landgilder, bortset fra småredsel, kendes på dette gods helt fra 1720'erne. I Tånum ydede gårde på ca. 7 tdr. htk. o. 1775 foruden småredsel og 7 mark »engpenge« i landgilde ca. 8 mk. pr. td. htk. Der betaltes i 1787 2½ rdl. og i 1794 4 rdl. i landgilde- og hoveripenge; en del småhoveri måtte stadig forrettes. På Hevringholm – det for fæstebønderne mest »utrygge« blandt 39 undersøgte godser i Jylland – var kornlandgilden næppe halvt så stor som normalt. Lige mange tdr. rug, byg og havre forekom almindeligt på Støvringgård ved Randers, hvor ældre ydelser som bederipenge (kopenge?), fødenød, gåsepenge, skovsvin og smørpenge her og der indgik i landgilden ved siden af ret sædvanlig småredsel (ofte 1 el. ½ lam, 1 gås og 2 høns). På Rosenholm var kornlandgilden ret lige fordelt på de tre kornsorter, dog gled havre ofte ud; i Tendrup nær Hornslet blev landgilden ved udskiftning fastsat til 1 td. 3 skp. rug, 1 td. 2 skp. byg, foruden 1 svin og småredsel. På dette gods var pengeafløsning sjældnere, år 1800 knapt 1 rdl. pr. td. htk. i Mørke by. På Benzons (nu Sostrup) i Norddjursland var byg og rug hovedsagen, men landgilden kunne dog fra o. 1770 betales med knapt 1 rdl. pr. td. htk., i Karlby endog »modereret« til godt 3 mk. for de større fæstegårde. Men i Rimsø betalte fæstere med ca. 5 tdr. hartkorn o. 1750 10 rdl. i landgilde- og hoveripenge, 1801 forhøjet til 16 rdl., samt i henh. t. hoverireglement bl.a. nogle kørsler efter kalksten. Derimod slap de fuldt hovgørende bønder i Stokkebro med ca. 1 rdl. pr. td. htk. i landgildepenge.

Syd for Århus var byg den betydeligste landgildeydelse (Rodbenseje). Ved herregården Rask vest for Horsens blev der tidligt betalt penge, 2–3 rdl. pr. td. htk. af gårdfæstere, der kun gjorde rejser eller »hjelpehoveri« (1797 forhøjet til over 4 rdl.), mens hovbønder ydede noget mindre. På Stensballegård gods svarede hovgørende bønder øst for Horsens tidligt i 1700-tallet 7–8 mk. landgilde pr. td. htk. (foruden småredsel), efter udskiftningen i 1780'erne forhøjet en smule, dog først efter 1800 til 2 rdl. eller mere. Også godsets fæstere på Endelave, der gjorde hoveri til Edelsholm på øens vestende, svarede landgilde i penge (plus småredsel), de fleste ca. 3 rdl. pr. td. htk. De to herregårde Boller og Møgelkær havde fæstegods på halvøen mellem Horsens og Vejle fjerde; i den største landsby, Bjerre, afløstes landgilden i naturalier efter 1760 gradvis med en pengeydelse på ca. 1 rdl. pr. td. htk., stigende til 2½ rdl., når hoveriet samtidig eller senere blev afløst. Fribønder, der tillige opnåede tiendeafløsning, kom op på næsten 5-dobbelt årlig ydelse, endda bortset fra et par rejser. Når hertil kan føjes, at disse »fribønder« betalte dobbelt eller 3–4 gange så høj indfæstning som de øvrige gårdfæstere i byen, har man et talende udtryk for, hvor økonomisk vanskelig vejen til hoverifrihed kunne være i reformtiden, også i Jylland.

For *fæstehuse* spillede landgilden ligesom tidligere kun en ringe rolle. Den blev ved hartkornshuse ofte sammenregnet med huspenge eller indgik i arbejdsydelsen. I afsnittet om erhvervsforhold skal det nærmere omtales, hvilken betydning de mange tusinde nye huslodder fik for fæste- og lejemænds præstationer. Undtagelsesvis kunne en gårdbruger opnå landgilddefrihed, »fordi et hus der i byen er opbyggt på gårdens grund« (J. Iversens fæstebrev på gård i Nørup, Engelsholm gods, juli 1776). Det var lovens hensigt, at gårdbrugerne skulle have erstatning for den jord, de ved udskiftningen eller i anden forbindelse afgav til oprettelse af huslodder. Dette måtte ske gennem nedslag i hartkornsskatter, landgilde og hoveri (in natura eller i penge). Beregninger fra o. 1800 tyder på, at husmændene på Sjælland, hvor de var forholdsvis talrigst og i større udstrækning end i det øvrige land fik jordlodder tildelt i reformtiden, kom til at svare 25–30% højere jordafgift pr. enhed end gårdfæsterne. Ved bestemmelse af nedslag i disses landgilde burde det tages i betragtning, at husmændene meget ofte fik tildelt nogle af landsbyens dårligste jorder i udmarker eller på overdrev (»Husmand og Inderste«, især s. 350 f.).

Godsejernes syn på hoveriforholdene 1768. Generallandvæsenskollegiet gav ud på foråret 1768 ejerne af landets hovedgårde lejlighed til at udtale sig om hoveriet og mulighederne for dets nøjere fastsættelse, eventuelt dets afskaffelse mod pengeydelse. Kun få var stemt for det sidste, enkelte dog påvirket af de mere eller mindre omfattende afløsningsreformer på adskillige godser. I Nordsjælland havde bønderne under Frederiksdal opnået hoverifrihed mod at betale 1 rdl. pr. td. hartkorn; lige så billigt slap de hoverifri bønder under Brede. På Edelgave betalte bønderne 7 mk. pr. td. htk., men måtte desuden i henhold til deres fæstebreve påtage sig visse rejser og arbejdsdage. På Trudsholm ville ejeren ikke modtage bøndernes tilbud om at betale 8 mk. pr. td. htk. Mere almindelig var utvivlsomt den delvise afløsning, f.eks. nævnes fra Lindholm gods 1 rdl. pr. td. htk., men hertil kom for hver bonde årligt 2 københavnsrejser og arbejdet med at skove og hjemføre 3 læs brænde, udage gødningen fra hovedgården og lukke de udvendige gærder. I andre egne af landet henviste amtmænd og godsejere undertiden til, at det på visse sjællandske godser (især krongods, skolegods og nogle stiftelsers godser) lod sig gøre at afløse hoveriet, samt til, at mange bønder med lang vej til hovedgården betalte penge i stedet for at yde naturalhoveri.

I landvæsenskollegiet var man næppe overrasket over den udbredte godsejeropfattelse, at hoveriet var nødvendigt af hensyn til hovedgårdsdriften, eller over den almindelige forsikring om, at også bønderne (gårdbrugerne) ville tabe ved en hoveriafløsning, da de som hoverifri måtte holde lige så mange tjenestefolk og lige så stor besætning (af heste) som hidtil. Det vigtigste problem var i virkeligheden mulighederne for at *regulere* hoveriet: hvorvidt det bedst lod sig gøre at bestemme hoveriet til et vist antal dage, eller det ville være bedre at fastsætte det til en vis mængde arbejde: pløjning, udsæd, høslæt m.v., »alt efter enhver gårds størrelse og

hartkorn«. Det var ønskeligt, at alle hovgørende bønders arbejdsydelse ligesom landgilden kunne blive specificeret i fæstebrevene. Fæstebønder boende fjernt fra hovedgården burde skånes m.h.t. hoveriydelse, eventuelt helt fritages, og de øvrige kun forrette arbejde, der vedkom »avlingens drift«, ikke såkaldt »småhoveri«. Hvor bønderne forrettede hovtærskning, burde denne afsluttes før april måned, hvor »forårsgerning« skulle begynde.

Fulgte godsejerne henstillingen og gav detaljerede oplysninger om hoveriet, modsagde disse som regel påstanden om, at bonden kunne udføre arbejdet på hovedgården, uden at det kom hans eget brug til skade. Henvisningen til, at hovfrie bønder ofte var økonomisk dårligere stillet, virkede næppe overbevisende, selv om det tillige blev fremhævet, at de »frie« og selvejerbønderne var langt mindre arbejdsomme end hovbønderne! Mere værdifulde var oplysninger om, hvad hver bonde årligt måtte pløje og høste, et *hovmål*, der kunne angives i tønder udsæd af rug, byg og havre eller i skæpper land pr. td. hartkorn bonden havde i fæste.

På Wedellsborg (Vestfyn), hvor hovedgårdsmarkerne var blevet opdelt i flere løkker (vange), »til bedre hvile«, vedgik ejeren, at »stærk hoveri« var skadeligt, især hvis det også var »uordentligt«. Fordelagtig var en nyinddeling i løkker, hvoraf hened $\frac{2}{3}$ kunne ligge ubesået. Helgårdshoveri af en gård på 6–8 tdr. htk. skulle omfatte en udsæd på $1\frac{1}{2}$ td. af såvel rug som byg og 3 tdr. havre. Samtlige bønder skulle aftærse kornet og besørge korntransporten, dog aldrig længere end 2–3 mil og kun over hovedgårdens marker i de år, hvor skibe afhentede kornet ved stranden. Gødning skulle udages, korn åbenbart ikke tærskes af bønderne, men nok renses og bæres på lofterne, lader og stalde skulle rengøres om foråret, når kvæget var kommet på græs. Høslæt skulle besørges og høet indhøstes, 1 gang om året måtte engene »renses«. Hovedgårdsmarkerne skulle hegnes forsvarligt med sten- og risgærder, levende hegn plantes og vedligeholdes, vandgrøfter »kastet« på ager, i enge og moser, hvor det var nødvendigt; bygningsmateriale til hovedgård, kirker og skoler skulle transporteres fra de nærmeste indkøbssteder, håndlangerarbejde udføres ved de pågældende bygninger og ved vejes istandsættelse; tørv og brænde skulle skæres, skoves og hjemkøres. Hvis én eller flere af bønderne ikke kunne bestride pløjningen til hove og hjemme, skulle de øvrige bønder hjælpe dem. Hovvejen var ganske kort for de allerfleste. Havde bønder længere til hovedgården, blev hoveriet formindsket med $\frac{1}{3}$ eller der blev givet afslag i landgilden. Bortset fra korntransport og flytning for herskab, forpagter og tjenerstab var bønderne fritaget for kørsler, for arbejde i lyst- og urtehaver, for hovspind, gulvvask, rengøring af værelser, fårevask og -klipning samt husholdningsarbejder. De var fri for at hugge brænde og bære brændsel til køkken og bryggers – arbejder, der kunne udføres af herskabets egne tjenestefolk eller af »husfolk«, der så blev fritaget for at betale husafgift.

Wedellsborg-hoverioversigten er interessant, også derved at den udskiller det meste småhoveri, der ikke direkte vedkom hovedgårdsdriften, og som reformvenlige regeringer i den følgende tid i reglen søgte at få ophævet. At få hoveriet fastsat

til et vist antal dage modsatte de fleste godsejere sig med henvisning til, at arbejdsbehovet vekslede fra år til andet, navnlig i sæde- og høsttiden. Derimod lagde adskillige storbrugere megen vægt på, at hoveriet stod i rimeligt forhold til hartkornet og til afstanden fra fæsterens gård til hovmarkerne. Ejeren af Lynderupgård, Rinds herred, går ud fra den for hovbonden gunstige situation, at han »kan søge sit eget bord morgen, middag og aften, følgelig idelig have tilsyn med sin egen gård« (og slippe for at forsyne hovbud med madpose!). Bonden kunne i så fald gøre helgårdshoveri af 3–4 tdr. htk., hvor den »længere fraliggende« hovbonde måtte have 5–6, den fjernestboende 8–9 tdr. htk. Hovmarkerne skulle være inddelt i helgårdshovlodder til en årlig udsæd af 1 td. rug og 2 tdr. af såvel byg som havre; høvavling og andet skulle ligeledes inddeles til lettelse for hovbønderne. Godsejeren fandt det bedst, om bønderne alle gjorde hoveri. Han antydede, at en del ejere fritog adskillige bønder, så de var i stand til at betale landgilde, mens andre blev så meget mere bebyrdet med hoveri. Forvalter Ole Strøm på Roskilde Domkirkes gods var af den mening, at de rige proprietærer meget vel kunne tåle hoveriets afskaffelse; når de blot inddelte deres marker i flere kobler, ville de med tiden kunne »indrente« hoveriet.

I almindelighed mente godsejerne, at de ville lide tab ved ophævelse eller indskrænkning af hoveriet, »hvori de så meget mere måtte finde sig, som de hidindtil har misbrugt deres myndighed over bønderne«. En forvalter på Selsø erklærede, at hans herskab var villigt til, trods årligt tab på 600 rdl., at lade hoveriet afløse, når dette blev mere almindeligt. Andre holdt ubetinget på hoveriet *in natura*. »Hvad skulle bevæge nogen til at ville eje bøndergods, når de skulle savne nytten af dem, der består udi hoveriet«. Baron H. Rosenkrantz på Rosenlund (det senere Rosendal) ville mene, at der var så stor forskel på landbruget i de forskellige landsdele, at det hverken lod sig gøre at bestemme hoveriet til visse dage eller til en vis mængde arbejde. Det måtte dog være muligt indenfor ethvert amt at få opgivet, hvor meget hoveri af forskellig slags, enhver godsejer nødvendigt behøvede, og sætte dette i forhold til, hvad bonden havde behov for til *sin* avlings drift. Misforhold måtte der rådes bod på »ved hovedgårdsmarkernes inddeling til mindre udsæd og mere hvile, selvholdende (!) bespændte plove, flere hoveriesbønders anskaffelse eller i andre måder«. Rosenkrantz ville ikke benægte, at udstrakte hovedgårdsmarker visse steder med fordel kunne udstykkes til bøndergårde eller drives med godsejerens egne folk, heste og redskaber, men han regnede med, at indtægten i så fald kun ville blive det halve af, hvad der tidligere kom ind ved bortforpagtning. Det ville blive vanskeligt at få forpagtere til hoverifrit gods.

Inddelingen i hovmål var meget almindelig og vigtigst m.h.t. arbejdet på hovmarkerne, på engene og ved hegns vedligeholdelse, men bl.a. kunne hver enkelt bonde på ladegårdene også få tildelt visse lervægge i udhusene og et vist stykke tagrygning at holde i stand! Ved indhøstning skulle husmænd hjælpe gårdmænd og disses hovbud ved at tage mod kornneg i ladegulvøene, samt ved på en anden årstid at sprede gødningen på udlægsmarkerne. Mange godsejere og forvaltere gjorde

indgående rede for hoveriet og fremhævede gerne, hvor uundværligt og samtidig hvor vel tilrettelagt arbejdet var. Enkelte opregnede desuden bøndernes »mangfoldige skyldigheds ægter«: kørsler for amtmand og amtsforvalter, herreds- og birkedommer, for officerer m.fl. Arbejde for præst og skoleholder nævnes også; landsby- eller gårdbrande kunne visse år betyde mange ekstrakørsler. M.h.t. hovedgårdsarbejdet blev det undtagelsesvis anført, at til en del »små tings hoveri« burde bonden kunne *lejes* og en takst fastsættes efter arbejdets beskaffenhed og dagens længde.

Hoveriforøgelse. I henhold til udskiftningsforordningen af 15. maj 1761 blev der i hvert amt beskikket to landvæsenskommissærer, der skulle undersøge mulighederne for fællesskabets ophævelse og fremkomme med forslag, som amtmanden indsendte til den daværende landvæsenskommission sammen med sin egen betænkning. At disse kommissærer også kunne tage sig af helt andre opgaver, viste sig i juni 1768, da to af dem (fra Børglum og Åstrup amter) forfattede betænkninger især vedrørende hoveriet. Den ene landvæsenskommissær, ejeren af Ås hovedgård og tidligere forpagter af Lungholm på Lolland Christoffer Jersboe, var åbenbart reformtilhænger på et videre felt. I en fælles betænkning møder man først de almindelige træk: bønderne skal forrette avlingshoveri og køre med tørv og brænde, landbrugsprodukter m.v., men ikke rense borggård, save og hugge brænde eller bringe det til herregårdens køkken, ikke vaske tøj, vinde garn, befordre breve (*det* tilkom husmænd eller herskabets egne folk) etc. Men ét forslag var helt usædvanligt. Landvæsenskommissæren ønskede udstedt et kgl. påbud om, at »alt, hvad som til herregårdene er opbrudt og gjort til pløjeland de sidste 16 år skulle proprietærene selv dyrke og drive . . .«. Jersboe anførte som noget almindeligt bekendt, »at der til en del herregårde er opbrudt og årlig opbrydes en del jord og [bliver] lagt til agerbrug, hvilket de sædvanlige hovbønder må dyrke og drive, uden at de er blevne flere derom eller nogen tillagt at gøre hoveri, skønt avlingen ved det nye opbrudte så meget er udvidet og forøget, hvorved de alt for meget belastes«. Det medfører, hævder Jersboe, »at bondens eget arbejde hjemme må blive liggende og forsømmes, hvoraf følger, at når bonden ej kan få sit korn sået og sin jord dyrket i rette tid, hans avling bliver slet og sildigere høst end ellers«. Derved mister bonden mod og lyst til den stræbsomhed, »som han anser at være ligesom forgæves«. Dog mente Jersboe, at meget småhoveri kunne varetages af de såkaldte ugedagstjenere og husmænd eller ved proprietærens egne folk (»hvilket meget ville lette og opmuntre hovbønderne«), og han så heller ikke bort fra, at et passende antal hidtil hovfri bønder kunne bestride arbejdet »i proportion med de andre«. Men landkommis-særen fastholdt, at bønderne ikke skulle dyrke mere hovedgårdsjord, end der for 16 år siden var »opbrudt«, og »langt mindre nogen af dem pålægges mere at yde til landgilde, end hvis [hvad der] for 20 år siden har været svaret . . .«. De fjernere boende bønder burde have større lettelser end de »nærliggende«. Antagelig ville husbonden i tidens løb være godt tjent med, at bonden fik mere ud af *sit* brug.

I en betænkning et par uger senere gav Jersboe udtryk for personlige synspunkter, som han havde tilbageholdt i fællesbetænkningen. Hvis folk ikke »hængte så meget ved den gamle slæntria« [slendrian], kunne meget forbedres både ved agerdyrkingen og andet. Jersboe ville gerne nu »ytre mine ringe og uforgribelige tanker over hver post, som jeg ikke så udførlig har turdet udlade mig med af frygt for nogle af medborgerne, der straks udråbte én for kætter og for ny lærdom at indføre, når man vil tale det ringeste om korntiendernes ydelse og hoveriet, hvilke dog begge er de fornemste poster, der trykker [bonde]standen, fornemmelig her i landet [Vendsyssel?], hvor der ej handles så regelmæssig i den fald, som i de andre provinser, jeg har været og er bekendt [med]«. Det var Jersboes opfattelse, at hoveriet næppe kunne afskaffes, så længe der var herregårde i landet, men udbredte misbrug burde ophøre. »Man må vel spørge, hvorfor hoveriet nu om stunder trykker standen så meget fremfor i forrige tider?« Årsagerne var mange, mente Jersboe, men en af de vigtigste var, at enhver jordegodsejer hvert år nyopdyrkede så meget jord, at bonden vel til sidst fik 2- eller 3-dobbelt hovarbejde, »thi ingen ser man at bekymre sig om at anskaffe sig flere hovbønder til det nye arbejde«, skønt det ofte faldt bønderne tungt at bestride det gamle. Uheldigt var det også, at så mange købte jordegods, uden at have erfaring m.h.t. landvæsenet – »nogle regner bonden for en slags inventarium, de har købt, og derefter uden moderation omgås ham på det hårdeste, med udpresning af, hvad han skal svare, som de vil have til bestemte tid . . .«.

Blandt godsejere var Jersboe måske en sjælden fugl, og han havde utvivlsomt ret i, at »kætterske« røster var ilde hørt. Godsejerne foretrak gerne at fremhæve hoveriets uundværlighed og antyde muligheder for visse lettelser uden at oplyse, hvorvidt det var vokset. Fra Høgholt, i Christoffer Jersboes nabolag, udtalte den borgerlige ejer, at der ham bekendt ikke fandtes mange, om overhovedet nogen, proprietærer i Vendsyssel, der handlede så ufornuftigt mod sig selv og så formasteligt mod loven, at de besværede deres bønder med utåleligt eller ufornuddent arbejde! Loven sagde jo ikke meget, hvad denne godsejer selv bekræftede ved tilføjelsen: »Men det kan og må ikke nægtes, at der jo både er forskel på folkets sindelag . . ., og at det på nogle steder kan indtræffe, hvor gårdens avling og dens størrelse ikke just passer efter hoveribønders antal . . .«. En ligelig opdeling »udi visse lodder og skifter, efter hoveribøndernes antal« var, hvad denne godsejer – som så mange andre – kunne anbefale. At bønder ikke kunne eller ville betale en rimelig hoveriafløsning, anså de fleste godsejere for givet. Lettelser i »småhoveriet« turde adskillige godsejere stille hovbønderne i udsigt, men ofte foreslog de samtidig, at hidtil hovfrie bønder blev pålignet visse ydelser.

Reformforslag. Til de mere reformvenlige amtmænd hørte Frederik Hauch (Ørum, Vestervig og Dueholm), fra 1755 ejer af Højris på Mors. Han skrev i august 1768 bl.a.: »Hoveriet i Danmark er nu således opskruet, at det på nogle steder kan for bonden anses som et trældoms åg, da snart intet ved en del herregårde kan forret-

tes, uden at bonden deri skal tage del, endog de mindste og ham med rette utilkommende ting, som med at bringe ildebrand [-brændsel] og vand i køkkenet, vaskning og slagtning, mølle-kørsel, to [vaske] og klippe får, med andet mere . . . ja, så godt som i alle dele at opvarte tjenestetyenderne i deres bestilling. Får husbonden [det] indfald at ville have et eller andet i en hast forrettet . . ., må bonden strax stå parat ved alle lejligheder«.

Da der var eksempler på, at godsejere havde lidt tab ved at »akkordere« deres bønder fri for hoveri, var det kun muligt at lette hovbøndernes vilkår »mangfoldig« uden at krænke hovedgårdsejerne, hvis man fritog bønderne for al slags småhoveri, der ikke vedkom avlingens drift. Alt andet hoveri burde fastsættes »efter enhver gårds hartkorn og beskaffenhed«; at bestemme arbejdet til et vist antal dage ville de fleste steder være ugørligt. Før en forandring kunne ske, ville det være nødvendigt hos enhver godsejer at indhente en specifikation på alle hans hovbønder, deres hartkorn, afstand fra hovedgården, antal »plove« til hovarbejdet, på hvorledes hovedgårdsmarkerne og engene var delt mellem dem, hvor mange læs lyng og tørv og hvor mange favne brændeved hver »plov« skulle hjemføre til hovedgårdene. Hvor sådant ikke var fastsat, måtte det straks ske. Disse specifikationer fra godsejerne skulle sendes til stedets amtmand, der sammen med udnævnte landvæsenskommissærer skulle »efterse« dem og før indsendelsen til Generallandvæsenskollegiet gøre bemærkninger om dem. Kollegiet ville da efter at have modtaget de mange oplysninger kunne afgøre, hvilke bønder der burde fritages for hoveri. Korntransporter burde kun finde sted til nærmeste købstad eller lige så lang vej. Skulle bonden (»som nogle mener«) forrette alt til ager og eng henhørende arbejde, »da kunne hans liv og levned derved gøres ham surt nok, som ved at opbryde gamle udyrkede og med lyng begroede falde [åse] . . ., hente mange mile borte kride, kalk og ler med andet mere deslige«. Hovtærskningen burde afløses med penge, da den, »formedelst studenes så sildige uddrivelse fra [herregårds]stalderne«, først kunne afsluttes i den travleste tid, da såvel bondens egen som hoveri-sædetiden begyndte; forøvrigt var også hovtærskningen om vinteren besværlig (»lange veje og ofte ondt vejrlig«). – Hauch kunne slutte med en datidig solstrålefortælling om en jysk proprietær, der forandrede sine bønders »slette vilkår« ved at befri dem for småhoveri og desuden bl.a. for 8 mile lange kørsler til Kolding, idet husbonden lejede vogne i Kolding, som bonden med glæde betalte. »Harde enhver proprietær slig en tænkemåde, hvor ville ikke bondens vilkår blive gode!«

Amtmand Fr. Hauchs betænkning er refereret så udførligt, fordi den i en række hovedtræk ligner de overvejelser der i den følgende tid gav sig skriftligt udtryk i Generallandvæsenskollegiet. I vinteren 1768–69 indgik et større hoveriafsnit i en fuldt udarbejdet, men aldrig udstedt forordning omfattende alle væsentlige landboreformområder, bortset fra stavnsbåndet. Her blev der talt om et *hoverireglement* for hvert gods, men desuden skulle hver bondes ydelser anføres i hans fæstebrev. Dette kunne han lade tinglæse med herreds- eller birkefogdens påtegning om, at det var i overensstemmelse med det godsreglement, som amtmanden forinden

havde ført til protokols. Det hed her, at en bondegård på 6–8 tdr. htk. kunne »drive og dyrke« hovedgårdsjord til 3–4 tdr. udsæd, og at hver hovbonde så vidt muligt skulle have sin andel i ager (og eng) og vedligeholde højst 100 favne gærder og grøfter. Intet hoveri måtte overføres fra det ene år til det andet.

Hoveriforordningen af 1769. Der var ikke enighed i kollegiet. Et udkast anførte, at en godsejer kunne gøre så mange bønder, han ønskede, hoverifri og lade de øvrige udføre alt arbejdet. Dette bortfaldt dog. 8. marts 1769 blev det vedtaget, at hoveriet skulle fastsættes til et vist antal dage, og de forskellige dagsarbejder bestemmes. I koncepter nævnes, at hoveriet hidtil i fæstebreve var omtalt så ubestemt, at husbondens arbejdskrav ingen grænser fik. »Det bør anses som misbrug, at bonden lever i bestandig uvished om sine pligter«. Alligevel virker *hoveriforordningen af 6. maj 1769* ret godsejerpræget. Det henstilles til ejere af jordegods med hoveri, at de frivilligt forbedrer bøndernes kår ved at give dem visse hoveriøttelser, men samtidig formaner bønderne til at vise deres husbønder lydighed og fæstepligt i henhold til loven. Kongen havde tillid til, at godsejerne ikke ville forlange mere hoveri end rimeligt i forhold til bondens udbytte af fæstegården, og forordningen talte vagt om at »sætte grænser for en og anden godsejer, der måtte kræve for meget hoveri af bonden«. Artikel 11 gav dog praktisk anvisning på, hvorledes en del hoveri kunne afløses, hvis godsejeren lod egne folk og heste besørge visse markarbejder eller traf aftale med forpagteren om noget tilsvarende, eventuelt satte fæstebønder som afbyggere (parcellister) på hovedgårdsjorden eller bortforpagtede en del af denne til bønder og andre. Endvidere blev det anbefalet at indføre kobbelbrug (»holstensk drift«), så den halve hovmark var »i hvile«; det ville tilmed give større høstudbytte. Hans Jensen fremhæver, at regeringen trodsede stemningen blandt landets godsejere ved at kræve hoveriet bestemt i spand- og gangdage og ikke blot i arbejder (»Dansk Jordpolitik« I, s. 76). Bønderne opnåede imidlertid ingen sikkerhed for hoveriøttelser, idet godsejerne selv kunne fastsætte antallet af hoveridage såvel »i sæde- og høsttiden« som »når den tid ikke er« (som det hed i hoverireglementerne). Generallandvæsenskollegiet skuffedes derfor i sine forhåbninger om, at hoveriet skulle vise sig tåleligt, og syntes rede til at føre administrativ kontrol. Men 20. novbr. 1770 blev kollegiet ophævet.

Generalhoverireglementer fra ca. 500 godser er bevaret. De giver mange oplysninger om hovedgårde og fæstegårde, i mindre grad om husmænd (jfr. min oversigt i »Fortid og Nutid« XIV (1941), s. 2–9 og 18–25). Lolland-Falster og Jylland er de bedst repræsenterede landsdele, henholdsvis 39 og 260 større gårdes hoverireglementer. Fordelingen på hovbønder og hoverifrie er ikke altid pålideligt anført, men kan i de fleste tilfælde korrigeres ved en gennemgang af reglementerne bonde for bonde. På de sydlige øer synes kun 10–12% af hovbønderne at have haft stærkt begrænsede hoveriforpligtelser. Anderledes i Jylland, hvor henvend 60% af fæstebønderne kan rubriceres nogenlunde sikkert. Som delvis hovgørende anføres fæstebønder med højst ca. $\frac{1}{4}$ af normalt hoveri for gårde af den pågældende størrelse

(der var i Jylland langt flere halvgårde og bol end på Øerne). Fuldstændig hovfrihed var sjælden; de fleste af de ca. 3700 jyske fæstebønder (af ialt 18.850), jeg har rubriceret som hovfrie, præsterede mindre arbejdsydelser, især enkelte »rejsere« (kørsler). I tyndbefolkede egne, hvor der ofte var meget strøgods, blev mere end halvdelen af fæstebønderne fritaget for det almindelige avlingshoveri og betalte hoveripenge i stedet. *Den procentvise fordeling på fuldt og delvis hovgørende samt hovfrie fæstebønder* anføres nedenfor. (Til Nordjylland er regnet Vendsyssel, Thy, Mors, Salling og Himmerland, til Vestjylland Bøvling, Lundenæs og Riberhus amter, til Østjylland de øvrige amter). Antallene af gårdfæstere i de bevarede anvendelige nordjyske godsreglementer var 6468, i de vestjyske 4318 og i de østjyske 8064, ialt 18.850).

	Fuldt hovgørende %	Delvis hovgørende %	Hovfrie %
Nordjylland	61,0	15,8	23,2
Vestjylland	43,5	36,6	19,9
Østjylland	58,7	25,0	16,3

Mindre end $\frac{3}{5}$ af de jyske fæstebønder var fuldt hovgørende, på Øerne (bortset fra krongods) nærmere $\frac{3}{4}$, idet afstanden fra hovedgårdene her gennemgående var kortere. Måske spillede det en endnu større rolle, at forholdet mellem tdr. hartkorn »hovedgårdstakst« og hoverigørende bøndergods viste meget store forskelligheder. En undersøgelse omfattende 50 godser ret jævnt fordelt over de tre hovedlandsdele og Lolland viser, at antallet af skæpper hovedgårdshartkorn pr. hovbonde varierede fra 4–5 til mere end 20. Ved 14 godser havde hovbønderne gennemgående under 8 skpr. (1 td.) hartkorn hovedgårdstakst at drive, ved 21 var tallene 8–12, ved 11 12–16, og 4 godsers hovbønder måtte hver behandle over 2 tdr. htk. hovedgårdsmark. Hertil kom andet hoveri (»småhoveri«) af ret forskelligt omfang. Det svarer ganske godt til mere spredte oplysninger om fra 3–4 op til 10 tdr. udsæd pr. hovbonde. Sidstnævnte tal ville svare til et hovarbejde på mindst $\frac{1}{3}$ af det markarbejde, fæstebonden måtte udføre på sine egne agre i bymarkerne, men meget beroede naturligvis på afstanden til hovedgårdsjorden og ladegårdsbygningerne, på om jorden var let eller tung at behandle og på driftsmetoderne i en overgangstid. De meget små bondebrug med få eller ingen tjenestefolk var ofte hovfri, men egalisering havde medført, at deres tal var formindsket. Det samme gjaldt mange af de største fæstegårde; langt fraliggende enkeltgårde var gerne helt eller delvis fritaget for hoveri.

Ikke alle hovedgårde havde brug for så store hoveriydelser, som godsets fæstebønder efter ejerens opfattelse burde præstere. Resultatet var adskillige steder fæstebetingelser, der reducerede hoveriforpligtelserne for et betydeligt antal gård-

brugere, men derimod pålagde dem at svare et vist pengebeløb. Ofte anførte godsejere som en slags undskyldning for et omfattende hoveri, at bønderne kun ville betale 1 a 2 rdl., ja, i enkelte tilfælde endog mindre pr. td. fæstehartkorn, ikke væsentligt mere, end hoverifri bønder fra gammel tid havde ydet. Når fæstebønder havde store skatte- og (især) landgilderestancer, kunne deres herskab føle sig fristet til at pålægge dem større hoveri. Den forøgede kornproduktion betød i reglen flere og længere ægter. Mere end nogensinde kunne godsejere have økonomisk fordel af at lade fæsterne føre korn fra hovedgården til en fjern hovedstad, en nærmere købstad eller en ladeplads. Som regel fritoges hovbønderne dog for kørsel eller »skibning« i den travle sæde- eller høsttid. Blev dette alligevel forlangt, kunne bønderne blive så ophidsede, at godsinspektøren (ridefogden) knapt turde vise sig blandt dem, forlød det fra en herregård på Falster.

1769-forordningen fik næppe nævneværdigt hoveribegrænsende virkninger. Det var ingen god idé at lade godsejerne selv bestemme *antallet af hoveridage*. I vistnok langt de fleste tilfælde blev det ugentlige hoveri fastsat til 1 spanddag (pløje-, harve- og kørselsdage af forskellig art) og 2 gangdage, mindst den ene en »karledag« (hovbudet en voksen mandsperson) resten en »pigedag« eller »drengedag« (halvvoksen karl). Men det dobbelte eller mere blev krævet i sæde- og høsttid; navnlig høstdagene kunne naturligvis være af ret forskellig længde, afhængigt af vejret. Hvis herskabet ikke tog større hensyn til bønderne, kunne en hovbonde se sig nødsaget til at sende hele sin faste arbejdsstyrke til hove og måtte muligvis leje gifte landarbejdere og deres koner de fleste af ugens dage i høsttiden. Husmænd havde i almindelighed den fæsteforpligtelse at forrette 1 a 2 høstdage udover ugedage eller halvårlig pengeydelse. Godsejernes hoveriangivelser må anses for skønsmæssige. Der må tages visse forbehold overfor de i »Husmand og Inderste«, s. 226 f. anførte tal til belysning af hoveriets omfang på Sjælland ifølge generalhoverireglementerne 1769–70. Det er dog bemærkelsesværdigt, at mere specificerede beregninger over såvel (helgårdes) avlingshoveri (pløjning, harvning, såning, hø- og kornhøst) som det øvrige hoveri og hjemmearbejdet kunne variere betydeligt, navnlig hvad angik »småhoveriet«, der forøvrigt vanskeligt kunne udskilles fra det egentlige avlingshoveri. Tærskning, rensning og opbæring af korn på lofter, flytning af kornstakke (hæs), kørsel med korn m.m. var jo meget nær sammenhørende med landbrugsproduktionen.

På 4 sjællandske herregårde, hvor bøndernes hoveri var nøje angivet, varierede avlingshoveriet kun fra 28 til 31 spanddage og fra 62 til 80 gangdage, det øvrige hoveri derimod fra 17 til 43 spanddage overfor fra ca. 80 til 140 gangdage (heriblandt en stor del anført som pige- eller drengedage, der måske bedst kunne betegnes som »lettere gangdagsarbejde«). Et gennemsnitstal, som dog næppe skal tillægges for stor betydning, ville blive 58 spanddage, 177 gangdage; disse tal er lidt højere end de meget summariske angivelser for helgårdshoveri, men de sjællandske hoverigørende gårde havde jo gennemgående betydeligt større hartkorn end de fynske og navnlig de jyske. – Den hosstående hoverioversigt fra det jyske gods

Katholm (det østlige Djursland) er et eksempel på, hvor meget hoveri der blev krævet i et hoverireglement. Hovedgården havde et ret betydeligt skovtilliggende og part i en mose 10–12 km fra Katholm.

Hoveriet på Katholm (Østjylland) o. 1770 Ejer: P. Rosenørn

Hg. hartkorn 48.5.1.1 + skovskyld 4.3.1.2 tdr. og 114 tdr. tiendehartkorn

Bdr. hartkorn 305.2.3.²/₃ + skovskyld 5.2.1.1 tdr.

Af 49 gårdmænd og 19 husmænd er 36 hele gårde hovgørende, de har tilsammen 241.6.3.1 tdr. h. og godt 5 tdr. skovskyld.

De 14 hovmarker, hvoraf 7 årligt besås, er beregnet til 287 tdr. rugsædeland, mere end 4 tdr. dyrket land pr. hovbonde, fordelt på hovmål i dyrket mark, som hver bonde pløjer, harver, tilsår og høster.

Det øvrige hoveri er anslået i arbejdsdage som følger:

	Spandage	Gangdage	
		Karl	Dreng el. pige
1. Hø og korn sat i hæs, senere bragt i hus	2	2	2
2. Sæderug hentet højt 3 mile børte	1/2		
3. Gårdens avl og tiendekorn tærsket		54	
Kornets »kastning« på loen		2	
Kornets rensning, opmåling og opbæring m.v.		1 1/2	14
4. Gårdens produkter af korn m.v. kørt til købstad el. udskibning, evt. 4 centner retur	9		
5. Kørsel m. hø til solgte stude o.l. (o. 6 mil)	2	1	
6. Gødskning med tang og møg (fra foldene)	5	3	3
Blanding m. halm, jord etc.	2	1	2
7. Grøfter gravet el. rensset, stendiger opført, broer og veje istandsat »Til forbudne veje at afskaffe«, snekastning i hulvej etc.	8	8	4
»Til forbudne veje at afskaffe«, snekastning i hulvej etc.		2	
8. Moseafvanding, rensning af vandløb		8	8
Gårdens rengøring, svine- og gåsestier rensset	1		2
9. Skovarbejder: Gærdselhugst, gærdelukning	2	5	
Brændehugst etc.; transport	5	6	2
Træ til kakkelovnsbrænde	1 1/2	5	1
10. 4 læs tørv hentes. Der skæres, røgtes	4		
og hjemkøres fra Mejlgårds mose			
1 læs pr. td. htk., hvis det forlanges	1	1	4
11. Stænger og pæle, div. gavntømmer hugget etc.	1 1/2	2	
12. Bygningstræ hugget, savet og hjemkørt	4	4	4
13. Håndlangerarbejde, materiale-transport	2	5	5
14. Tækkearbejde, lo-fornyelse, ler m.v. hentet	2	3	8
Gårdens stenbro vedligeholdt	1	2	2
Lade og øksenstald rensset, gulve opfyldt etc.		1/2	1
Kirkevogn til pigerne på hovedgården	2		
15. »Får og lam at to og klippe«			1
	55 1/2	116	63

Et læs korn i tdr.: rug 3, byg 3, havre 4, boghvede 4.

De talrige oplysninger i generalhoverireglementerne kan sammenholdes med en mængde »sager« (klager og processer, men også visse undersøgelser, som regeringen gennem sit administrative apparat lod foretage). Her kan anføres et eksempel fra det sydjyske gods Sønderkov i Folding sogn, hvor mindre end halvdelen af fæstebønderne påtog sig hele avlingshoveriet, men den borgerlige godsejer, S. N. Claudius, forsøgte åbenbart at få en del af hoveribyrden overvæltet på de såkaldte fribønder. Generalhoverireglementet fra august 1770 viser, at hovedgårdens jord var opdelt i 12 marker, hvoraf 5 årligt blev besået. 46 (oprindeligt 53) af Sønderkovs 105 gårdfæstere var hovgørende, 59 fri for avlingshoveri. Bøndergodset omfattede 5 ret store landsbyer og en snes spredtliggende gårde, der gjorde en del hoveri. Af de hovfrie bønder var 24 bosat i Stenderup langt vest for hovedgården, men mange i enestegårde. Landsbygårdbrugenes og de fleste enkeltgårdes jorder var delt i »tægter«, af hvilke 4 eller 5 årligt blev besået. Flertallet havde kun mellem 2 og 3 tdr. htk. ager og eng, men som regel hørte der også hede, kær og mose til gårdene. Af hovedgårdshartkornet måtte hver hovbonde drive ca. $\frac{1}{2}$ td., besørge høslæt, hente brændsel, gærdsel til hegn m.v., samt gøre 5 ægter (»rejser« hed det jo ofte), bl.a. til Hjerting, Ribe og Kolding. En bonde i hver landsby måtte »varsle« de andre bymænd, når hovarbejde skulle udføres.

Tidligere havde der været »stor uorden« (flængshoveri?), men for fremtiden skulle hver bonde »få sit arbejde for sig selv« i ager og eng. De omtalte fribønder måtte – i forhold til gårdstørrelse – gøre 2 til 6 ægter og forrette 8 til 15 gangdage, spinde 1 a 2 pund hør for herskabet samt årligt betale 2 rdl. pr. td. hartkorn. Sådant havde det sig med »friheden«! Mange fribønder havde tidligere fået kornlandgilden (men ikke altid smørydelsen) afløst med penge. Landgilde- og frihedspenge var da i reglen af samme størrelse. En del af fæstebøndernes landgilde blev endnu ydet i naturalier; derved var uensartetheden i tidens løb blevet større. Både de egentlige hovbønder og fribønderne fandt anledning til at klage. De hævdede, at hovmarkerne var udvidet ved nyopdyrkning, og ved at bondejord var lagt under hovedgården, ligesom tørvegravning, skovning og adskilligt småhoveri var stærkt forøget. Endvidere klagede de over, at der i høsttiden blev pålagt dem alt for meget hoveri (indtil 3 dage pr. uge), hvilket også fremgik af de nyere fæstebreve. Fribønderne mente at have ret til fuld hoverifrihed, når de betalte »frihedspenge«. Skønt godsejeren oprindeligt ville hævde, at bønderne havde pligt til at drive al hovedgårdens avling med alt, hvad dertil hørte, gik han dog ind på at fritage hovbønderne for en del småhoveri og for tærskning (mod at de betalte 2 rdl. hver). Udsæden pr. hovbonde ville Claudius formindske med $\frac{1}{5}$. Fribønderne betragtede han dog som »virkelige fæstebønder« og hævdede, at de fra gammel tid havde hjulpet hovbønderne med at drive den jord, der var lagt ind under hovedgården. Overfor dette anførte fribønderne, at de kun havde påtaget sig hoveri som en »villighed«, en tjeneste til gengæld for lejlighedsvis modtaget hjælp i korn og penge.

Retssager afslørede ofte, at godsejeres »ret« til hoveri beroede på en tilsnigelse. Noget tilsvarende skete undertiden ved udstedelse af fæstebreve lang tid efter, at

en bonde var flyttet ind på gården og havde betalt indfæstning: fæsteren måtte da tage det, »som det var skrevet«, selv om det ikke fuldt svarede til, hvad han måtte forvente, eller til en mundtlig aftale. Ejeren af Sønderkov vedgik, at fæstebrevet burde anføre alle en fæsters forpligtelser. Men både Claudius og hans efterfølger fik vanskeligheder, idet Generallandvæsenet støttede bøndernes krav om hoveri-lettelser.

Henrik Stampe og mange med ham anså det for vigtigt, at enhver bonde blev forsynet med et hoverireglement, der viste hvilke arbejder han var forpligtet til »et vist antal dage ugentlig«; når *de* var »aftjent«, skulle resten af ugens dage stå til hans fri rådighed. Der burde ikke uden bondens samtykke ske ændringer i reglementets bestemmelser, og ingen arbejdsdage overføres fra den ene uge til den anden (m.h.t. pløje- og høsttiden gjorde 1769-forordningen dog en undtagelse). – Resultatet af det stort anlagte reformarbejde *måtte* blive magert, da regeringen var ude af stand til at føre effektiv kontrol med strenge hoverikrav, som loven ikke med klare ord forbød. Ved klager og processer *kunne* bønderne på lokalt plan opnå visse hoveri-lettelser, men der rådede stor usikkerhed. Torkel Baden – manden, der havde stået for den praktiske gennemførelse af reformerne på Bernstorff gods og senere blev stærkt engageret i nyordninger på krongods – skrev i januar 1771: »Efter mine tanker er alle slags inddelinger af tiden og arbejdet i høstens tid ingensteds mulige uden på papiret«. Baden fandt iøvrigt, at bestemmelserne om hoveriet »i marken« var til større skade for bonden end for godsejeren, der fornøftigvis ville inddele bondens arbejde i lodder (*hovmål*), såvidt det lod sig gøre, fremfor alt ved inddelinger på hovmarken, både ager og eng.

Bestemt hoveri 1771. Hans Jensen lagde i 1936 megen vægt på at fremstille G. C. Oeders ønske om fællesskabets og dernæst stavnsbåndets ophævelse som det væsentligste mål for denne reformpolitik, der skulle blive Struensees mand. Oeder, der havde forstand på både planters og menneskers vækstvilkår og udviklingsmuligheder, tog en tid lang fat på det nærmeste landboproblem: hoverispørgsmålets løsning. I udkast til en kommende anordning om hoveriet slog han fast, at størstedelen af proprietærene havde misbrugt tilladelsen til selv at bestemme deres fæstebønders hoveri og havde gjort krav på »det, der ville falde deres bønder utåleligt og af alle måtte anses for ubilligt«. Tilmed stred det mod kontraktens natur, at den ene af de kontraherende parter skulle kunne »fordre uendeligt, uden at den anden engang skulle have evne til at besvære sig derover«. Derfor var det under de foreliggende omstændigheder nødvendigt, at loven bestemte, hvad der måtte være »det højeste hoveri, som skulle kunne kaldes billigt«. Det var rimeligt, at arbejdsydelseerne rettede sig efter bondens kræfter, efter den tid han kunne have tilovers fra sin egen avlings drift. Derfor havde kongen set sig nødsaget til at antage *hartkornet* »til regel for hoveriets svarelse, ligesom samme er det allerede for skatters, contributioners og landgildets udbredelse«.

Forordningen af 20. febr. 1771, der fik lidt længere levetid end den foregående

hoverianordning, bestemte, at der af 6 tdr. hartkorn årligt kunne fordres 96 gang- og 48 spanddage, hvoraf 10 måtte være pløjedage, resten kørselsdage (med vogn, slæde og harve) med 2 hestes forspand og køresvend. »Gangdag er efter tilsigelse en karl eller pige«. For hver skæppe hartkorn mindre end 6 tdr. afgik 2 gangdage og 1 spanddag, dog ingen pløjedag, før »skylden« var under 4 tdr. Med rimelig hensyntagen til det lavere hartkorn i Jylland blev *pløjedagene* aftrappet, således at der ydedes 5 af 4–3 tdr. htk. på Øerne og af 2 i Jylland, ingen af gårde under 1½ td. htk. Fæstere, der til eget brug havde heste og landbrugsredskaber, skulle påtage sig *spanddage*, ellers kun gangdage. Gårde med over 6 tdr. htk. måtte derimod yde et proportionalt stigende antal hovdage; af 10 tdr. htk. skulle der svares 144 gang- og 72 spanddage. Lå den hoveripligtige fæstegård over ¾ mil fra hovedgården, blev beboerens hoveri formindsket med ⅙ for hver kvartmil; der fragik ingen pløjedag, men en sådan kunne ændres til en spanddag og en spanddag til en gangdag. Ingen hovdag måtte overføres fra et år til et andet, og hverken ejer eller forpagter måtte forlænge hoveriet i bondens sæde- eller høstetid. Derimod fik de på andre tider af året ret til at overføre arbejdsdage. Lange hov-rejser måtte højst være på 6 mil hver vej. Inden 1. juni skulle et reglement med tydelig angivelse af det højeste antal årlige arbejdsdage være vedhæftet hver bondes fæstebrev.

Havde disse nye hoveribestemmelser med bondevenligt sigte mulighed for at sikre bedre tilstande for hovbønderne uden at blive »saboteret« af godsejerne? I en dybtgående undersøgelse af forholdene på et af de mest hoverityngede sjællandske godser (Løvenborg) har Birgit Løgstrup draget konklusioner med rækkevidde ud over detailstudiet. Den dygtige landmand Severin Løvenskiold havde 1767 indledt en omlægning til holstensk koppelbrug på Løvenborg hovedgård og to tidligere ladegårde. Hollænderiet på Løvenborg tillod forholdsvis rigelig gødskning og nogen hvededyrking. Det hoverigørende bøndergods lå tæt samlet om hovedgården; egaliserende prægede gårdbrugene indenfor landsbyerne, hvor Løvenborg i reglen var største lodsejer. Af 87 fæstegårdmænd var 70 hovbønder, 11 delvis og 6 helt hovfrie. Hoveriforordningen af 1771 tillod kun 150 dages hoveri pr. bonde, knapt 55% af, hvad hoverireglementet fra 1770 anslog. Men hoveribogen viser, at det var muligt at overholde den nye forordning uden at udvide gårdens lønnede stab. Birgit Løgstrup fremhæver, at denne vurdering ikke kan betragtes som generel; de færreste godser havde en så fremskreden driftsform og så store ressourcer af hoveri i forhold til hovedgårdens størrelse, hvortil kom, at »Løvenskiolds indsats viser en godsejer med et vældigt initiativ, der kom både hovedgården og bondebruget til gode«. Koppelbrug blev også indført i flere af landsbyerne. Et af bilagene til undersøgelsen (F) indeholder en interessant sammenligning mellem hoveriets fordeling pr. hovbonde efter hoverireglementet 1770, overslag for 1771 og gennemsnit for samme år. Navnlig for gangdagens vedkommende var forskellen meget betydelig.

Ved en sammenligning mellem de to første hoveriforordninger må man være realistisk og mene, at langt de fleste godsers hoverireglementer 1769–70 har anført

et større antal arbejdsdage (navnlig gangdage), end der normalt var brug for. Omvendt har man ikke bevis for, at 1771-bestemmelserne ville strække til under ekstraordinære forhold (særlig vanskelig høst f.eks.). Men det var vigtigt, at hoveriet nu kunne kontrolleres; en bonde, der mente sig forurettet, kunne gå til amtmanden med sin klage, og var en af parterne utilfreds med dennes afgørelse, skulle sagen gennem Generallandvæsenskollegiet andrages for kongen. Skønt det måtte være vanskeligt at forlige hoveriansættelsen efter hartkorn med hovmålsinddelingen på de fleste godser, var der – hvis man tør tro amtmandsindberetningerne i 1771 – ikke større utilfredshed med de nye bestemmelser. Efter Struensees fald fremkom klager i rigt mål, og snart forlød det, at der ved mange hovedgårde intet hensyn var taget til 1771-forordningen. Måske var reaktionerne »politisk« bestemt: efter magtskiftet i januar 1772 var der naturligvis frit spil for alskens kritik af regeringshandling foretaget i Struensees tid. At 1771 var et dårligt høstår *kan* have medvirket til, at høstarbejde, tærskning og korntransport krævede mindre arbejdsindsats.

Husmandshoveri. 1771-forordningen gav anledning til et specielt husmandsproblem. Bestemmelsen om hoveri i forhold til hartkornet kunne husmænd med matrikuleret jord opfatte som møntet også på dem; efter reglerne kunne det for et fæstehus med $\frac{1}{2}$ td. htk. betyde 16 arbejdsdage, altså mindre end $\frac{1}{3}$ af sædvanlig »ugedag«. Generallandvæsenskommissionen måtte da fortolke anordningen som udelukkende vedrørende fæstere med mindst 1 td. htk., mens de øvrige skulle forrette hoveri i henhold til deres fæstebreve. Uheldigvis havde ikke alle husmænd fæstebreve, og mange af disse bestemte intet om hoveriet. I sept. 1771 udbad det nyoprettede Danske Kammer (Tyge Rothe) sig derfor oplysninger fra godsejerne om, hvor meget fæstere under 1 td. htk. skulle yde i penge, naturalier (især korn) eller arbejde. Var intet fastsat i fæstebrevet, måtte ejeren anføre, hvad han fremtidigt ville forlange, og kunne eventuelt foreslå forandringer med henblik på en bedre udnyttelse af »ringe hartkorn«. Ikke få godsejere fremkom med forslag om højere afgifter af hartkornshuse eller nedlæggelse af disse småsteder til fordel for de egentlige bondebrug. De fleste godsejere indsendte kun oplysninger om husmænds hartkorn og afgifter til dato, i reglen dog mere fuldstændige redegørelser end i hoverireglementerne. Materialet er ikke fuldstændigt, men viser, at i Jylland og på de sydlige øer svarede over 20% ugedage (en ugedag regnet til 52 arbejdsdage), på Fyn endog 48%. Hvad angår Sjællands meget lave ugedagsprocent – kun 2,7 – er der ikke taget hensyn til de mangfoldige fæstebreve, hvor godsejeren betingede sig frit valg mellem ugedag og arbejdspenge (de sidste anføres). Pengeafgiften var langt højere på Fyn og de sydlige øer end i Jylland og til dels også på Sjælland, hvor de fleste hartkornshuse lå i udprægede krongodsamter. Hertil kom, at forholdsvis mange huse med jord var beboet af håndværkere, der som oftest hellere ydede pengeafgift end ugedag. I en del tilfælde skelnes der mellem »gående husmænd« og »kørende husmænd«. Før fortolkningen af husmandshoveriet i for-

bindelse med 1771-forordningen forelå, påtalte adskillige godsejere hartkornshusmænds »arbejdsnedlæggelse« og hævdede, at husmænd med jord ikke svarede væsentligt større afgifter end mange inderster med ringere erhvervsvilkår.

Hoveriforhold 1772–86. Sandsynligvis ville der uanset Struensees fald ret snart være gennemført en revision af 1771-hoveriforordningen, simpelthen fordi jordens brugsværdi ikke mere havde rimelig forbindelse med hartkornsstørrelsen, ligesom stive lerjorder krævede mere arbejde end lette jorder. J. G. Moltke, der nu blev lederen af Danske Kammer, har formentlig præget det forslag til en ny hoveriforordning, der blev indgivet 8. decbr. 1772. Hoveriet skulle efter dette fortsat være *bestemt*, og i hvert amt skulle amtmanden foreslå to kyndige landbrugere, der ikke var herremænd, til – når kammeret havde godkendt deres valg – at forhandle med herremanden og hans fuldmægtig (ridefogden) samt med to mænd fra hver landsby på godset, begge udnævnt af bymændene. De skulle fra godsregnskaber skaffe sig oplysning om udsæden på hovedgårdsmarkerne indtil udgangen af 1770 og ud fra fæstebrevene få fastslået, hvor mange hele, halve eller mindre hoveriydende gårde der fandtes på godset. Amtmanden skulle søge at få bestemt hoveriet for hver gård. Enhver bonde skulle have sit hovmål tildelt, arealet måtte ikke overstige 5 tdr. land for en helgård. Blev godsejer og hovbønder ikke enige, skulle amtmanden og de to landmænd fastsætte hoveriet, dog kunne den misfornøjede part klage til kongen.

Edv. Holm gør med rette opmærksom på, at dette forslag minder stærkt om fremgangsmåden ca. 20 år senere, da C. D. Reventlow søgte at finde udveje for en løsning på det svære hoveriproblem. Men 1772-forslaget blev ikke lov. Måske har både J. O. Schack-Rathlou og Guldberg modsat sig det. 21. januar 1773 afløste Rentekammeret Danske Kammer m.h.t. behandlingen af landbosager, og dets førstedeputerede, godsejer Gregers Juel, satte formentlig fremfor nogen sit præg på den kommende forordning. Kort før denne udstedtes, forelå der et længere forslag fra godsejer A. C. Teilmann, Nørholm nær Varde, en mand der i sit forfatterskab ofte indtog stærkt personlige standpunkter. Han var dog sikkert på linie med flertallet af sine standsfæller, når han 31. juli 1773 talte for en beskyttelse af godsejernes rettigheder. Bøndernes »stædighed« forsinkede på flere måder hovarbejdet. Teilmann foreslog derfor, »at man uden indskrænkning måtte bruge de tilladte hoveridage, være sig spand- eller gangdage, når og til hvilke tider man efter omstændighederne og fornødenhederne ville«. Skete der misbrug, så var der jo lov og ret for bonden, såvel som for husbonden! Der burde også kunne kræves større ydelser af små gårde på 4 tdr. htk. eller derunder, arbejdstiden måtte om sommeren være længere, tvangsmidlerne skrappe overfor forsømmelige bønder, etc. Den nærmere bestemmelse af hovarbejdets omfang skulle ikke for fremtiden i samme grad være afhængig af vejr, vejlængde og en række andre forhold.

Forordningen af 12. august 1773 »om nøjere bestemmelse af hoveriet for fæstebonden udi Danmark« ophævede »aldeles« 1771-forordningen med den motive-ring, at det efter hartkornet bestemte hoveri »på de fleste steder« havde vist sig

utilstrækkeligt til sæde- og avlsgårdenes drift. De gamle hoverireglementer blev sat ud af kraft, og hoveribønderne skulle »efter deres fæstebreve eller kontrakter på hele, $\frac{1}{2}$ eller $\frac{1}{4}$ gårde uden videre betingelser . . . forrette hoveri efter hver provinses og egn gamle skik og brug«. Heller ikke denne opdeling i forskellige gårdstørrelser kunne sikre en retfærdig fordeling af hoveriet, men nu som tidligere måtte det forekomme praktisk, at hver hovbonde havde sine bestemte lodder i hovmarkerne, i engene og ved hegns istandsættelse. Gødningen ved hovedgården kunne enten deles i visse lodder eller enhver hovbonde årligt efter sin gårds størrelse få visse skæpper land at gøde. Også tærskning af gårdens avling og underliggende tiender måtte rette sig efter bondebrugenes størrelse, og kornet skulle i bøndernes medbragte sække føres til en nærliggende købstad eller ladeplads. Sjællandske godsejere 4–8 mil fra København måtte af en fuldt hoveriydende gård betinge sig 4 rejser årligt, af en halvgård 2 rejser og adskilligt flere rejser, hvis de lå hovedstaden nærmere. »Andet hoveri« skulle bestemmes til visse gang- og spand-dage efter »lokale omstændigheder«.

Amtmanden og to af ham foreslåede og af Rentekammeret autoriserede »landkyndige mænd« fra amtet (de måtte ikke selv eje gårde med hoveri!) skulle på herregårdene indhente oplysninger – vel at mærke hos husbond eller fuldmægtig (ridefoged) – som de kunne lægge til grund for et *hoverireglement*. Dette skulle ikke omfatte det egentlige avlingshoveri, men bl.a. skovning af bygningstømmer samt brænde, endvidere tørveskær, opsætning af kornstakke, der senere skulle »indbringes« i laden, og halmen efter tærskningen sættes i stak; hovbønderne måtte sørge for håndlangere til ladegårdsbygningernes »reparationer« og for rensning af vandingssteder ved gården og på markerne. Altsammen overvejende gangdage, men hertil kom spanddage: kørsel med tømmer, træ og tørv, med fedeverer til købstæderne (»i de provinser, hvor det hidtil har været brug«), og hovbønderne var forpligtet til flytningskørsel for sælger, køber og forpagter på hovedgården. Hoverireglementet skulle indføres i en af amtmanden og de to landmænd autoriseret protokol, hvoraf en genpart skulle sendes til Rentekammeret »til kgl. konfirmation« og en kopi senere vedhæftes hver bondes fæstebrev. På grevers og friherrens godser skulle amtmanden kun som kommissær sammen med de to landbrugs-kyndige mænd foretage den omtalte »forretning«.

Forordningen indeholdt en række gentagelser eller tilføjelser vedrørende disse arbejder, som hovbønderne skulle have kvittering for i form af »gang- og spand-dagsbilletter«. Nøje blev det angivet, hvor tidligt hovfolkene måtte møde og hvor lang arbejdsdagen skulle være (fra 1. marts til 1. sept. fra kl. 6 morgen til 7 aften, med kun 1 times middagshvil). Vogne, heste og redskaber skulle bønderne som hidtil selv sørge for. »Med bønder, som ikke er pligtige til fuldt hoveri, samt med husmænd i almindelighed forholdes efter hvers fæstebrev«, hed det. Men iøvrigt skulle arbejdsforpligtelserne udnyttes fuldt ud: »Vil en proprietær formedelst mangel af hovedgårdstakst eller anden årsag ikke bruge gårdens hoveribønder til agerdyrkning, men til anden brug, skal amtmanden og de tvende landkyndige mænd bestemme hoveri efter hver bondes årlige spand- og gangdage«.

Hovedindholdet af denne hoveriforordning, der for gårdfæsterflertallets vedkommende kom til at gælde i 20 år eller mere, er refereret så udførligt, fordi det omfatter hoveriarbejder, som gennem hele århundredet *kan* være udført på de fleste godser i landet, dog med visse forbehold som skyldes hoveriafløsning (fortrinsvis på grund af lang afstand fra hovedgården) og andre lokale forhold. Ryttergodserne var således i en meget lang periode, der netop ved denne tid blev afsluttet, noget for sig, som andetsteds skildret. 1773-forordningen indeholdt lempelser, mange i tal, men sammenlagt dog næppe af større betydning. Gårdmændene skulle være »aldeles fri« for mølle- og kirkerejser, kørsel med hø (i forbindelse med studedrift?) og mælk, være fri for at vaske, rulle, tvætte får, slagte, holde rent i haven og borggården, plukke nødder (!), samle aks, karte, vinde og spinde, altså især fri for arbejder, som gjorde fæsternes hovbud til tyende på hovedgården. Håndlangere og tærskerkarle måtte de stadig være, om end tærskning i stor udstrækning var afløst mod pengeydelse. På den anden side formanede den ny forordning »modvillige« bønder til efter tilsigelse at forrette alt hoveri, der blev dem pålagt. 1. gang en hoveriforsømmelse forekom, kostede det 2 rdl., 2. gang 4 (og ellers arrest på vand og brød), men 3. gang skulle bonden tiltales til fæstes forbrydelse og straf af fæstningsarbejde på visse år.

Væsentligt var det, at forordningen lovede at sikre bønderne mod forøget hoveri som følge af, at en del gårde blev solgt eller mageskiftet fra godset, og i tilfælde af, at nogle bønder blev fritaget for hoveri, skulle ejeren ved egne heste og folk udføre de arbejder, vedkommende hidtil havde forrettet. Men nedbrændte en bondegård, skulle de andre bønder om nødvendigt hjælpe den brandlidte ved avlingens drift. – Enkelte bestemmelser virker som tilføjelser, måske resultat af tovtrækninger mellem mere og mindre bondevenlige forhandlere ved anordningens udformning. Ville godsejeren have kornet bundet med andet end kornstråene på marken, måtte han selv levere det hø, de rør eller andet, hvoraf båndene skulle »spindes«. Til fordel for bønderne var det også, at de fik løfte på fornøden græsning til deres bæster (heste) på de hovmarker, hvor de pløjede eller udagede gødning. Det havde hidtil næppe været sædvane overalt. Af større betydning end kongens blide formaning til godsejerne om at »vise al kærlig omgang mod deres bønder« var formentlig den afsluttende erklæring: Hvis »bevislig klage over fornærmelser mod bonden« fremkom, skulle den skyldige »efter strengeste retfærdighed anses«, men ubeføjet og ubevislig klage fra bondens side ville koste ham mulkt eller »straf på kroppen«. I ordene lå en trussel, men ingen straffemidler blev nævnt.

Hoveriprotokoller fra 1773–74 viser, at den lokale hoverikommission (amtmanden og de to »landkyndige mænd«) i visse tilfælde kunne modsætte sig godsejernes hoverikrav. De fyldigste protokoller indeholder oversigter over det samlede antal hoveridage på et gods, deres fordeling på hel- og halvgårde m.v., og det anføres, hvor mange gang- og spanddage hvert enkelt arbejde blev anslået til. Undtagelsesvis gives også oplysning om fæstere med mindre end 1 td. htk. En del godsejere søgte under forskellige påskud at forøge hoveriet, f.eks. ved at henvise til, at landgildeydelsen var ringe. På Clausholm ved Randers var nogle bønder hoverifri,

men blev alligevel beregnet til hoveri for det tilfælde, at der skulle komme andre fæstere til gårdene. Et problem var de ikke få bønder, hvis arbejdsforpligtelser indgik i fæstebrevsbestemmelser. Fra en række vest- og sydjyske godser hed det, at der ikke forrettedes »almindeligt hoveri«. Skønt amtmand og landkyndige mænd adskillige steder afkortede det af godsejerne forlangte antal spand- og gangdage, gik Rentekammerets afgørelse oftest ud på, at det dog skulle være tilladt proprietæren at pålægge bonden »det fulde antal til hver slags tilladeligt arbejde forlangte dage«. Resultatet var, at også det »reglementerede« hoveri kunne blive ubestemt.

Hoveribønders klager. Mange udsagn fra tiden efter 1773 stemmer overens i den opfattelse, at hoveriet var overordentlig forskelligt fra gods til gods. Det er næppe muligt at »kortlægge« hoveriforholdene landet over i en periode, hvor godsejerne gennemgående havde frie hænder m.h.t., hvor store arbejdsydelse de ville kræve af hoveribønderne. Men det er af interesse at se, hvorledes bønderne reagerede.

Der findes i den store landbokommissions arkiv en fortegnelse betitlet »Hvorudi det består, som hoveribønderne klager over«. Oplysningerne er indsamlet eller i hvert fald kommenteret af den gamle og erfarne embedsmand Bolle Luxdorph, kan det konstateres. Klagerne vedrører flere sider af fæstevæsenet, og oversigten kan opfattes som et udgangspunkt for den reformindsats, C. D. Reventlow og andre reformtilhængere i 1786 stod overfor. De omfattede en række meget væsentlige forhold og anføres her i den originale rækkefølge:

1. Gården må ved fæste overtages som den forefindes, men bønderne må ved fratrædelse svare til fæld, restancer m.v. efter taksationen på dette tidspunkt.
2. Det nødvendige hovedgårdsarbejde er vokset ved opdyrkning og anden udvidelse.
3. Der forlanges mange spand- og gangdage samt lange rejser (6–7 mil) udover reglementet.
4. Bønderne må tærskes tiendesæd og køre med korn og gødning, der skyldes tienderne.
5. Hoveriet var øget som følge af stor høhøst.
6. »Ukyndige og fattige proprietærer, fogder og forpagtere til dels behandler dem meget nedrig«. Prygl (»hug«) nævnes. De kyndige og gode godsejere, der selv beboede hovedgårdene, var »destoværre få«.
- 7.–8. Soldatertjeneste nævnes som straf for restancer og for vægring ved at fæste ødegård.
9. Selv efter 12 års soldatertjeneste kan karle nødes til at fæste hus eller købe fripas for at blive militærfrie.
10. Fæstere må overtage en enkes gård »som den er«.
11. Klager over den ringe forskel på hoveriet af gårde på 6–7 tdr. htk. og andre på kun 3–4 tdr.

12. Godsejere, der var i fællesskab med bønderne, kunne derved tvinge dem til at drive deres jorder som hovedgårdens.
13. (kan sammenholdes med 1). Det var umuligt for bonden at klare sig, når godsejeren ikke (før overdragelsen) satte gården i stand med besætning, sædekorn m.v.
14. Klager over de unges dårlige opdragelse. Skolemestrene var aftakkede underofficerer eller fattige, slet lønnede folk, »følgelig bliver børnene ilde opdragne i deres egen vilje [!] og lærer såre lidet af deres kristendom, men lever hen, som deres forældre, i en slavisk omgang«.

Det sidste var vel et hjertesuk af en mangesidig og rig kulturpersonlighed, men i sin betænkning anførte Luxdorph også erfaringer fra 40 år som godsejer og nævner, at hans slægt i 200 år har ejet godser. Den nu 70-årige havde tillid til, at hvis gårdene blev istandsat og ydelserne nøje bestemt, ville der ikke mangle fæstere, selv om stavnsbåndet blev løst, hvilket burde ske. Det var Luxdorps erfaring, at godsejere især tog husmandssønner og fattige karle til soldater. Karlene burde kunne stille ikke-landmænd for sig. Bestemt hoveri og udskiftning var en betingelse for, at bondens jord kunne blive forsvarligt dyrket. Hovtærskning burde afløses med penge, »da karlene driver tiden bort, og madposen koster mere, end arbejdet er værd«. Rejser skulle højst være på 4 mil, og ugedagstjenere (husmænd) burde udføre alt andet forefaldende arbejde end avlingshoveriet. Bønderne kunne spares for en del hoveri, hvis 10–12 tdr. land blev taget fra større gårde og tildelt en bondemand, der kunne gøre 1 a 2 dages ugearbejde på herregården.

O. L. Bangs forslag. Blandt Den store Landbokommissions erklærede reformvenner var 1786–89 generalprokurør *O. L. Bang*, der 1786 lod sin betænkning om en lang række betydningsfulde landboproblemer udgive som pjece (»Afhandling om Bondestanden i Danmark«). Hans synspunkter stod unægtelig i stærk modsætning til den konservative ånd, der 30 år tidligere havde præget faderen, godsforvalter *N. Bangs* »reformforslag« (se ovenfor s. 248 f.). Her skal kun nævnes *O. L. Bangs* relativt korte afsnit »Forslag til grundsætningen for et hoveri-reglement for Sjælland og Fyn«. Bønder boende højst 1 mil fra hovedgården burde årligt pløje, så, harve og høste $\frac{1}{2}$ td. land hovedgårdsmark for hver td. htk. de havde »udi fæste og brug«, mindst $\frac{1}{3}$ og højst $\frac{1}{2}$ vintersæd; hovlodderne i de enkelte løkker (markskifter) burde indeles således, at alle bønder fik nogenlunde lige langt at køre til de agre og engstykker, de fik tildelt. Hovtærskning og kornrensning måtte også fordeles med hensyntagen til bondens egen avlingsdrift; hegns vedligeholdelse (»gærdelukning«), kornrejser, transport af bygningsmateriale, brænde m.v. skulle beregnes nøje og ligeligt; ved tørveskær måtte tørvene have en ganske bestemt størrelse, etc. Til hovedgårde uden tørvemose kunne det pålægges hovbønder at hjemkøre dobbelt så meget favnebrænde, alt i forhold til bondens hartkorn. – Der var noget »millimeterretfærdigt« ved Bangs hoveriforslag, men han gik samtidig

ind for et mere intensivt landbrug med kobbeldrift, hvedeavl og kløverdyrkning. Såsæd og frø måtte godsejeren naturligvis selv skaffe til veje, men til hvede- og rugsæd skulle hovbønder behandle jorden bedre end til anden udsæd. Bangs hoveriforslag kan sammenholdes med Reventlows, der først blev behandlet i kommissionen efter Bangs død i 1789.

Reventlows store hoveribetænkning. Da landbokommissionens arbejde med forordningen om stavnsbåndets løsning i det væsentlige var afsluttet, tog C. D. Reventlow fat på en anden »hele landet næsten lige så magtpåliggende sag«. I en udførlig betænkning dateret 11. februar 1788 udtalte han, at bondestandens frihed kun ville bringe halv nytte, hvis godsejeren vilkårligt kunne forhøje den enkelte bondes eller hele godsets hoveri. Det ville være yderst uheldigt, om man »ved hoveriets ubestemthed« lod en dør stå åben til fæsternes, ja hele bondestandens undertrykkelse i dårlige tider, erklærede Reventlow, der antydede den mulighed, at »Danmarks konge ved jordrotternes formåenhed igen skulle anse disse for vigtigere end den stand, på hvis velstand hele staten beror« – vel en hentydning til Christian VI og stavnsbåndsfædrene af 1733! Hoveriforordningen fra 1773 havde ophævet mange af de nyttige bestemmelser i 1771-forordningen, og de gældende hoverireglementer, der kun angik det mindre hoveri, blev – mente Reventlow – næppe anvendt på et af 100 godser, skønt de med kongelig approbation var blevet »så udvidede som godsejerne forlangte dem«. Heldigvis havde godsstyrelserne i praksis stillet lempeligere krav. – Men også 1771-forordningen havde betydelige mangler. Hoveriet bestemt efter hartkorn kunne virke højst ulige i forskellige egne, ja, fra gods til gods. Kun det hoveri, som bonden havde påtaget sig ved fæstebrev eller (senere) godvillig kontrakt, burde anses for lovligt, »så vidt det ikke overstiger bondens kræfter«. Men hvorledes på forhånd afgøre, hvad der var *overkommeligt* hoveri? Erfaringerne havde vist det *overdrevne* hoveris skadelighed, og Reventlow foreslog, at man antog 1771 som normalår m.h.t. hoveriets omfang.

Det *juridisk* forsvarlige heri ville Reventlow overlade til kyndigere kommissionsmedlemmer at bedømme, men selv fremsatte han nogle *økonomiske* betragtninger. Det var iøjnefaldende, at hovedgårdenes kornproduktion var udvidet stærkt, men sandsynligvis havde staten herved tabt langt mere, end hovedgårdene havde vundet – en følge af, at hoveribøndernes produktion var formindsket. Det ville være uhyre vanskeligt at bestemme hver gårds »overdrevne hoveri«, men måske kunne landbokommissionen enes om kun at kræve en undersøgelse på de godser, hvor bønderne indgav klage straks efter udstedelsen af en ny hoveriforordning?

En særlig vanskelighed frembød forholdene på det sidst bortsolgte krongods, hvor nye eller udvidede hovedgårde var oprettet og mange bøndergårde nedlagt. Skulle hovbønder på disse godser være udelukket fra rettigheder, som syntes at tilkomme *alle* bønder, eller skulle kongen pålægge ejerne betingelser, som ikke blev stillet ved bortsalget, eventuelt selv erstatte tabene? Reventlow fandt, at uret

ikke skulle udslettes ved uret; den »skånsomme« godsejer ville lide derved. Der fandtes også andre godser, hvor bønderne var sat stærkt tilbage efter hovedgårdsudvidelser. En række hovarbejder burde dog direkte forbydes. Hoveriydelsen skulle ikke udelukkende sættes i forhold til hartkornet, der måtte også tages hensyn til afstanden fra hovedgården, til markernes beliggenhed, frugtbarhed, driftsmåde m.v. At forholdene på disse områder var så forskellige, tjente til forklaring på den store uenighed om, hvorvidt hoveriets afløsning med penge ville gavne eller »ødelægge« bønderne. Holdt en bonde til sit eget brug så mange tjenestefolk og heste, at han med dem også kunne overkomme at drive hovedgårdsjord, var hoveri ikke skadeligt, når det blev *bestemt*. Det burde være bønderne tilladt at fortsætte selv det »overdrevne« hoveri i 2–4 år, indtil godsejeren havde skaffet sig egne folk, trækraft og redskaber. Fik en godsejer ved godskøb, mageskifte eller fæsteforandringer nye hovbønder under sig, måtte ændret hoverifordeling kunne ske ved mindelig overenskomst, mente Reventlow. Ellers ville det være et indgreb i ejendomsretten, »som ingen grund havde i lovene og ingen nytte for staten«.

Reventlow skitserede en række *nærmere bestemmelser om hoveriet*. Flængsarbejde betød tidsspilde og burde ophøre. Hovbønderne måtte have tildelt visse *hovmål* eller forpligtes til at arbejde et bestemt antal spand- og gangdage, som husbonden kunne udnytte efter behag, i lighed med 1771-bestemmelserne (tabel 3), idet der dog burde tages hensyn til de stedlige forhold. Der burde fremskaffes kort over hovedgårdsmarkerne, nyttige også for Rentekammeret, når afgørelser skulle træffes. Bønderne måtte gøre flest hovdage om høsten, og *det* var muligt, »da alle husmænd og inderster i høstens tid antages i bondens tjeneste«. Reventlows opfattelse lå utvivlsomt her på linie med godsejerflertallets: »Hvis man vil anse det hoveri for for meget, som bonden ikke kan overkomme med egne folk, så dels afviger man fra gammel skik, dels vil arbejdslønnens opskruning blive følgen« (godsejerens lejede arbejdskraft ville blive for dyr!). På dette tidspunkt kunne Reventlow gå med til, at godsejerne efter år 1800, når stavnsbåndet helt var ophævet, ved fæsteforandringer blev frit stillet: hoveriet kunne efter overenskomst med de nye, frie fæstere blive enten forøget eller formindsket; Rentekammeret skulle dog have kontrol med overholdelsen af hoverioverenskomsterne og med, at ingen bøndergårde blev øde og deres jord lagt under hovedgården. Men Reventlow vedgik, at adskillige af hans venner anså tilladelse til at forøge hoveriet for ikke blot skadelig, men også farlig for bondestanden. Selv yndede han ikke hoveriet, men følte sig ud fra sin optimistiske natur overbevist om, at »få eller ingen« godsejere i længden ville have økonomisk fordel af en hoveriforøgelse; de, der forsøgte det, ville næppe kunne få fæstere til gårdene. Eksemplet på krongodset, hvor nye frie arvefæstere skulle betale en årlig afgift, ville smitte. Men Reventlow lagde ikke skjul på, at indrømmelsen til godsejerne var et taktisk skridt, »dels for at stoppe munden på dem, som beskylder vores kommission, at den indskrænker jordegodsejernes rettigheder, ligesom den udvider bøndernes, dels og især også for at undgå de mangfoldige tvivlsomme tilfælde ved hoveriets forandring«. Desuden

forudså Reventlow, at de mange undersøgelser (m.h.t. hoveriets omfang) ville blive besværlige for alle parter.

Også det følgende viser grev Reventlow som erfaren praktisk landmand: kritisk overfor *ladefogden*, der af uvidenhed eller »partiskhed« kunne gøre hovbønder uret, nøjeregnende med, om arbejdet blev rigtigt fordelt, om tidligt og tydeligt hoverivarsel blev givet dagen før, og hvilke redskaber bønderne skulle medbringe o.s.v. Sløseri måtte undgås, men der burde også tages hensyn til, om arbejdet faldt belejligt for bonden. Ved rydning og første opløjning af nye marker havde hovbønderne ikke pligt til at hjælpe. Godsejeren skulle foregå dem med et godt eksempel på forbedret agerdyrkning. Blev avlingen udvidet, måtte ejeren påtage sig så stor en del af arbejdet, som udvidelsen androg; undlod han dette, måtte han yde bonden dobbelt godtgørelse, betale lige så meget til sognets fattige og i alvorligere tilfælde risikere generalfiskalens tiltale. Men godsejeren kunne kræve »ny« pløjning og anden forbedret jordbehandling, hvis han selv skaffede bedre redskaber og lod undervise i brugen af dem. Loven burde ikke hindre, at godsejere fik den tunge sjællandske plov erstattet med den lette engelske. I England pløjede landmænd indtil 7 gange, og der blev på Lolland pløjet langt mere end på Sjælland. Måske burde godsejeren yde bønderne en godtgørelse, indtil han selv kunne påtage sig pløjningen, men uanset afstand fra hovedgården var det vigtigt, at en bonde ikke fik pløjedage afkortet. Harvedage måtte godsejeren også have ret til, skønt de var trættende for bonden, men *tunge* harver burde udtrykkeligt forbydes. At grave vandfurer var betydningsfuldt, også fordi hovbønder derved lærte at behandle egen jord forstandigt. Tromling måtte helst udføres som dagsarbejde (på omgang). Ved møgagen var det bedst, om bønderne delte møddingen mellem sig – da blev der ofte kappestrid! – men ansvaret for møddingens indretning var godsejerens, og gødningens udkørsel burde finde sted på en for bonden belejlig tid. Hvor husmænd spredte gødning (som på Lolland), burde dette arbejde ikke kræves af hovbønderne. Høhøsten kunne ikke bestemmes til visse dages arbejde, men hver bonde ved lodtrækning tildeles sit engstykke.

Ved opdyrkning af moser måtte godsejeren selv besørge arbejdet, der ellers kunne blive endeløst for bønderne, som også burde være fri for ekstraarbejde på kløvermarker. Men kløveravl var nyttig og »fortjener megen favør«. Bedre høstmetoder efter engelsk og holstensk mønster burde fremmes; der var for godsejeren flere metoder at vælge imellem, men hoverarbejdet ved kornhøsten kunne bedst bestemmes efter areal. Helst måtte husmænd tage mod kornet i laden. Hovtærskning burde afløses med penge, en fordel for begge parter, bortset fra »slette godser«, hvor ejeren ikke på anden måde kunne få sine retmæssige krav opfyldt. Husmændene ville vinde »en betydelig næring«, når gårdbrugernes hovtærskning blev afløst; fortsatte denne, måtte bestemte ugedage fastsættes, for at arbejdet ikke skulle »trykke« bonden i den travle tid. Kornrensning var i almindelighed børnearbejde, men burde ikke hindre skolegangen; ældre folk gjorde arbejdet bedre, og vindharper (rensemaskiner) burde findes på enhver hovedgård.

Gamle gærder havde hovbønder pligt til at vedligeholde, men burde have godtgørelse for nye. Noget tilsvarende måtte gælde m.h.t. grøfter og volde. Forstmanden Reventlow regnede pileplantning for så nyttig, at bønderne ikke burde unddrage sig den. Træhugst og savskær var også hoveriemner, men ikke småkløvning. Arbejdet burde foretages omhyggeligt og ikke som flængsarbejde. Der var forskellige metoder for træfældning, men m.h.t. økser og andre redskaber måtte det helst blive ved skik og brug. Bønderne skulle ikke udføre skovning med henblik på salg eller anvendelse ved teglværker. Tørveskær måtte kyndigere folk dømme om, men Reventlow foretrak dog et *bestemt* dagsarbejde. Moseafvanding måtte godsejerne tage sig af. Hvad angik *bygningshoveri* kunne kun nyttebyggeri komme på tale, og hovbønders medvirken måtte ikke hæmme deres hjemmearbejde. Almindeligt håndlangerarbejde skulle de ikke udføre, men nok yde hjælp efter ildebrande.

M.h.t. *ægter* («rejser») havde 1771-forordningen haft nyttige forskrifter, men senere var rejsernes antal blevet stærkt forøget, til skade for bondens pengepung og hans moral (kroophold!); han led også tab på heste og ved hjemmebruget. En rationalisering burde finde sted: korte rejser kunne samles til een dag og bonden have læs retur. Kornægter gav anledning til misbrug, men en velgerning ville det være, om godsejere ved at modtage bøndernes korn i stedet for skattebeløb i penge kunne modvirke de lave købmandspriser om efteråret. Bønderne burde vedvarende yde korntransporter, men Reventlow henstillede til overvejelse, om ikke al (privat)kørsel for godsejer og godsfunktionærer skulle forbydes eller bonden have en rimelig pengegodtgørelse. Også m.h.t. ridende og gående bud («mindre ægter») burde der tages vidtgående hensyn til bønderne. – *Jagt* vedkom kun hoveriet, når formålet var at udrydde dyr, der gjorde skade, og nyindført hoveri som f.eks. humleplukning burde ophøre.

Husmændenes hoveri skulle ligesom gårdmændenes nøje bestemmes, hvor det ikke var sket ved fæstebrevene. Reventlow havde medfølelse med husmændene; »disse for hvilke vore love så godt som slet ikke har sørget, og som dog udgør den talrigeste del af bondestanden, bør nu også nyde godt af vor konges milde omsorg for denne stand«. I almindelighed bestod deres hoveri i ugedage, der ikke sjældent blev sparet sammen (til landbrugets travle arbejdsæsoner), hvorved de blev en urimelig byrde for husmændene. At husmandsproblemet skulle blive særlig vanskeligt og tilsidst helt udgå af kommissionens hoveriforslag, har Reventlow næppe i 1788 tænkt sig, selv om gårdmandshoveriet ubetinget var hovedsagen.

Mod slutningen af sin lange betænkning kom Reventlow uundgåeligt ind på spørgsmål om *hoveriforseelser* og dermed følgende straf og ansvar. Alt for let kunne godsejeren skille sig af med en fæstebonde ved flere år i træk at finde ham skyldig i forsømmelser. Udeblivelse fra hovarbejde burde ikke straffes med gårdforsiddelse, men med dobbelt arbejde og med bøde til fordel for sognets fattige. Sløseri var værre og burde straffes med udvisning fra hovmarken. Med »hug« (prygl) blev efterladende bønder meget almindeligt bragt til at gøre deres skyldighed. Godsfunktionærer pryglede ikke blot tjenestefolkene, men bonden selv både

ved og efter hovarbejdet, ja endog i bondens egen stue. »Jeg ved meget vel, at der er egne, hvor man ikke er vant til at byde bonden hug, og hvor den, som vilde byde sådant, vilde vove meget ved at gøre det. Jeg ved også, at de allerfleste jordegods-ejere ikke tillader, at deres bønder mishandles med hug, men derfor er dog en lov, som forbyder en sådan mishandling, ikke mindre nødvendig«. Set i historisk perspektiv er denne udtalelse interessant, idet mange familiefædre af husmandsstand mere end 50 år senere kom ud for den omtalte mishandling, netop fordi lovgiverne ikke havde fundet for godt at præcisere et forbud! – Det var Reventlows opfattelse, at fæstebonden aldrig burde straffes med prygl, tjenestekarle kun i tilfælde af grove forseelser, dog måtte ladefogden på egen hånd afstraffe halvvoxne drenge og piger! Når stavnsbåndsløsningen havde øvet sin virkning i nogle år, kunne legemsstraffene forhåbentlig bortfalde, men indtil videre var det nødvendigt – mente Reventlow – at »ondartede og uoplyste folk holdes i en legemlig frygt«. Skete der overgreb, burde bønder inden 14 dage klage til amtmanden, og blev dennes kendelse ikke taget til følge, kunne klagen gå videre til Danske Kancellis eller Rentekammerets afgørelse. Husbonden skulle kunne straffes for forsinkelser i hovarbejdet og for pryglemishandlinger, forvaltere og andre godsfunktionærer kunne afskediges, hvis de misbrugte deres myndighed.

Reventlow ønskede en ny hoverianordning sat i kraft 1. maj 1789. Forinden skulle de nødvendige forberedelser være truffet. Han advarede mod at forlange hoveri af øde gårde eller af andre, hvor det ikke var foreneligt med hensynet til bondebrugets driftsforhold. Ved salg eller mageskifte af hovedgårde måtte det nøje overvåges, at hoveriet ikke blev forøget, og ved ny jordfordeling burde »så lidt som ellers« nogen hoverifri bonde inddrages under hoveriet. Endelig opfordrede Reventlow alle hovedgårdsejere til at gøre arbejdsforholdene så bekvemme som muligt for hovbønderne.

Hoverireformen debatteres. Reventlow anførte, at han havde skrevet sin betænkning ud fra egne erfaringer, venners råd og skrifter, han havde læst. Allerede Edv. Holm vidste, at Reventlow sendte sine overvejelser til »adskillige godsejere« for at høre deres mening om betænkningen (bilag nr. 125 til landbokommissionens protokol), og Hans Jensen noterede, at der til et eksemplar af denne med Reventlows hånd var tilføjet »adskillige anmærkninger«. En del af disse er uddrag eller referater af trykte skrifter, andre skyldes udtalelser i breve fra landinspektører i forskellige landsdele, som også havde modtaget den store betænkning (se nærmere i festskriftet »Til Knud Fabricius 13. august 1945«, s. 224 ff). Interessant er det, at landfoged G. C. Oeder udtalte sig optimistisk på linie med Reventlow. Efterhånden ville overlast og undertrykkelse ophøre, men reformer kunne ikke gennemføres uden »sandsynlige klager«. Han tilføjede, at ingen kontrakt indgået mellem godsejer og forpagter eller nogen anden måtte hindre, at et hoveri, som ved endelig undersøgelse »befandtes umådeligt«, blev indskrænket. Oversteg hoveriet bondens kræfter, måtte det annulleres og godsejeren komme til forståelse med bonden på et

andet grundlag. Munthe af Morgenstjerne frarådede undersøgelser på steder, hvor bønderne havde klaget: vidnerne ville være partiske (slægtninge, afhængige husmænd). En fynsk landinspektør, Knud Nielsen, fremhævede derimod den risiko, bonden løb, »da proprietæren i opdragelse og klogskab vil . . . have meget forud for bonden, og denne sidste for at komme i livsbrød let uden foregående overlæg kunne love, hvad han ikke siden var i stand til at holde«. Regeringen måtte nødvendigvis skaffe sig pålidelig underretning om enhver bondes sande vilkår. En anden skribent (»Anonymos«) mente, at bønderne først efter mange års »kundskab og frihed« ville kunne »overlægge« alt og have den dristighed at stå på deres ret.

Et interessant *hoveriforslag for Jylland* modtog Reventlow fra landinspektør Daniel Wesenberg, en af de mange indvandrede mecklenburgere, der virkede i Danmark fra udskiftningens første tid. Nord for Kolding ejede Wesenberg en bondegård »i størrelse med mange herregårde«; han drev den med 12 tjenestefolk til hjælp og var af den opfattelse, at hovedgårdsdriften praktisk talt kunne undvære hoveriarbejde. Men idet Wesenberg henholdt sig til Reventlows tilståelse i den tilsendte betænkning: at han (Reventlow) måtte ønske større kendskab til forholdene i Jylland, udtalte landinspektøren ganske selvfølede, at *han* ved 16 års arbejde havde haft så meget med jyske godsejere at gøre, så han efterhånden kendte denne provins »indtil det inderste«. Wesenberg udarbejdede sit forslag i erkendelse af, at hoveriforskrifter fra hovedstaden ikke nyttede meget, og han anså hoverikommissærers medvirken for vigtig, da selv den mest detaljerede hoverianordning i praksis ville medføre reguleringer. Forordningen af 1773 brød han staven over: ». . . den havde kuns den ene bestemmelse: at bonden skulle forrette alt, hvad husbonden begærte«. Wesenberg havde m.h.t. de mest hoveriplagede bønder beregnet, at selv ved en lav ansættelse af gang- og spanddages værdi måtte hoveriet takseres til en 4 gange så stor ydelse pr. td. htk. som den landgilde, hoverifri bønder på samme gods svarede. Derfor burde »fribønder« mod passende vederlag udføre en del høslæt- og høstarbejde. Skønt Jylland som helhed var »den mest forskellige provins« (!), fandt Wesenberg den velegnet som forsøgsmark for landboreformer. Reventlows hoveritabeller kunne være meget gode, men Wesenberg kendte ingen ridefoged, der ville være i stand til at føre hoveriregnskabet; godsejeren burde selv påtage sig det.

I modsætning til de fleste landøkonomiske skribenter søgte Daniel Wesenberg at dele sol og vind lige mellem godsejer og fæstebonde (»begge er mine brødre, og intet kan friste mig til at holde mere til den ene end til den anden side«). Han måtte ønske en *bedre fordeling af hoveribyrd*en, ikke just lettelser, endsige hoveriafløsning. Derimod foreslog han præmiering af *det* jyske gods, der ved hoveriårets afslutning bevisligt havde flest uudnyttede (tilladte) hovdage! Man burde undgå vidtløftig regnskabsføring m.h.t. hoveriet, men påbyde en nøjagtig opmåling af hovedgårdsmarkerne.

Det lignede jysk lune, når denne landinspektør til karakteristik af sit eget

(syd)jyske forslag spøgefuldt skrev: »Det gode og det onde kommer efter talemåden fra sønden«. Vendt mod Reventlow var det ikke »af det gode«, hvad en fremtrædende vestjysk skribent og anset landmand ved samme tid skrev. Godsejer A. C. Teilmann, Nørholm, havde sandsynligvis modtaget den store betænkning fra sin slægtning Peder Wormskiold, der var Reventlows kollega både i Rentekammeret og landbokommissionen (samarbejdet syntes godt, skønt de på flere punkter var uenige om reformernes rækkevidde). Teilmanns kritik, der var så skrap, at Edv. Holm har fremholdt den som et afskrækkende eksempel på polemisk sprog, findes betegnende nok blandt Wormskiolds papirer i den store landbokommissions arkiv. Hurtigt fældede Teilmann den generelle dom, at betænkningen var fuld af »falske eller urigtige tanker«, og han hidsede sig op til at hævde, at »forfatteren er ikke i stand til, som enhver sagkyndig kan indse, at skrive 4 linier af det, der, som man siger, har hånd og fod . . . Matte, flove, trivielle tanker, og derfor . . ., som er endnu det værste, for størstedelen urigtige tanker«. På en række punkter tog Teilmann afstand fra Reventlow: 1771 var umuligt som normalår, kort over hovmarkerne var unødvendige (selv havde Teilmann forbedret sine marker *uden* kort. »Adskillige har det omvendt!«), hoveriydelser burde ligesom ved landgilderestancer kunne overføres fra ét år til et andet (». . . hvad vil al den støj om bestemt hoveri egentlig sige, så længe landgilde og indfæstning er ubestemt?«) Hoveriafløsning var utænkelig i en egn med »ingen eller højst få husmænd« (!), bortvisning fra hovmarken kunne bonden tage sig let, og hvorfor skulle en fæster ikke lige så vel kunne træffe aftale om hoveri som m.h.t. landgilde og indfæstning? Teilmann mente ikke, man burde forbyde en hovfri bonde at påtage sig at yde hoveri, når aftalen var frivillig.

Også i landbokommissionen mødte Reventlow kritik. Baron Lehn anså hoveriet for det vanskeligste af alle spørgsmål og ville helst udskyde det til frivillige oversenskomster efter år 1800, når bonden var helt fri. Hoveriet burde være *bestemt*, men til visse arbejder, ikke visse dage (»at man ikke i frugtbare år skal lade kornet fordærves på marken af mangel på hjælp«). Iøvrigt så Lehn gerne hoveriet afløst. Det var hans erfaring fra Fyn og Lolland, at bønderne drev deres egne jorder mindst lige så godt som hovmarkerne. Med tidens hang til kraftige overdrivelser påstod han, at 10 hovbud næppe udrettede så meget på een dag som to gode lejede arbejdere. Blev hoveriarbejdet anslået til penge, lod meget sig lettere ordne. Lehn fremhævede, at kobbeldrift med kun 5 af 11 marker dyrket betød mindre hovlodder end under trevangsbruget, og på mange godser var antallet af hovbønder vokset siden 1702, så arbejdsbyrden var blevet lettere at bære. Ved tidligere hoverianordninger var man gået to veje: havde bestemt arbejdsydelserne efter hartkorn (1771) eller forbudt visse arbejder (1773). Men »skulle intet dyrkes uden efter landets skik og brug, faldt alle forbedringer bort, og et gods, som er overlæst [med hoveri] fandt ingen lindring«, havde Lehn allerede i november 1786 udtalt i en betænkning.

O. L. Bang og Bartholin Eichel samstemte i, at hovbønder ikke burde bebyrdes ved hovedgårdsudvidelser eller driftsforbedringer. V. A. Hansen fandt det uheldigt

med bestemmelser, der passede for én egn, men ikke for en anden. Det kunne medføre megen uro og mange fortolkninger blandt bønderne, til skade både for jorddrotter og bønder, »alene til vinding for visse prokuratorer«. Blev nogle fæstere hovfri, måtte andres byrder ikke af den grund forøges.

Lov og orden. Faktisk blev den første »hoverireform« efter forslag fra C. D. Reventlow en forordning af 25. marts 1791 om *håndhævelse af god orden ved hoveriet* på godser i Danmark. I 18 artikler blev det her – samtidig med udstedelsen af en endnu mere omfattende *lov om politikvæsenet på landet* – indskærpet, at hoveripligtige bønder og deres tjenestefolk ligesom hidtil skulle »vise sig hørige og lydige såvel imod jorddrotten som imod dem, han betror tilsynet ved eller bestyrelsen af arbejdet«. Gammelkendte forhold blev fastslået lov: Hoveritilsigelse aftenen før, så vidt muligt, med angivelse af arbejdets art, for at hovbudene kunne møde rettidigt forsynet med brugelige redskaber. Pligt til 10 timers arbejde, »så længe dagen det tillader«, foruden 2 timers hvil. Straf for uforsvarligt udført arbejde, bøder fra 8 til 48 skilling for udeblivelse og for opsætsighed fra 4 til 10 rdl., men var forbrydelsen »udmærket stor«, blev straffen måneders eller års tugt- eller forbedringshus og fæste forbrudt. Vovede nogen »med ord eller gerninger personligen at angribe jorddrotten eller dennes inspektør, forvalter eller ridefoged, skovrider eller skytte, ladefoged eller bondefoged«, der gik i husbondens lovlige ærinde, kostede det mulkt, forbedringshus-, tugthus- eller fæstningsstraf, endog på livstid, »alt efter forbrydelsens beskaffenhed«. Husstraf kunne udøves af ejeren selv eller hans funktionærer, »når og imedens hoveriet sker under deres bestyrelse«, men denne myndighed kunne også overdrages forpagteren (dette var afvigende fra en del ældre forpagtningskontrakter). Der kunne dog ikke pålægges gårdfæsteren og hans hustru nogen husstraf, »da sådant strider imod den agtelse, dem som selv husfædre og husmødre tilkommer«. *Hustugt* overfor alle andre hovbud, uanset alder, var nu lovhjemlet, men afstraffelse af en uskyldig og mishandling »til skade på helbred og lemmer«, kunne »den fornærmede« påtale og vente erstatning for, ligesom den godsfunktionær, der havde forbrudt sig, straks kunne afskediges. Unødige arbejdsforsinkelser eller besværing med ulovligt hoveri skulle bonden kunne opnå erstatning for, men for ugrundet klage var der streng straf, og undlod hovbønder »i høstens tid og ellers« at forrette arbejde, der ikke tålte udsættelse, burde amtmanden mulkttere dem, indtil der var faldet dom i sagen.

Selv om der blev taget en række rimelige hensyn til bønderne, viste loven et barskt ansigt. Hoveriforordningen af 1773 gjaldt jo endnu, og stavnsbåndsløsningen 1788 blev kun anført til påmindelse om, at landsoldater »skulle . . . give andre tjenestetyende eksempel af lydighed«. Morten Qvistgaard kunne erklære sig tilfreds, dog havde han ønsket brændevinsdrikkeri forbudt til hove, forøvrigt også forbud mod fastelavnsløjer! – Den samtidige lov om politikvæsenet på landet indskærpede tjenestefolks pligt til at tage fast tjeneste, endvidere de fastsatte opsigelses- og skiftetider, advarede mod svir og sværm, der kunne koste lønafkortning,

fremholdt pligten til at tage mod husbondens straf uden at sætte sig til modværge(!) – fængsel på vand og brød eller endog tugthus kunne ellers blive straffen. Men lydige tjenestefolk skulle »nyde god og billig behandling«; i henhold til Danske Lov 6-5-5 og 10 måtte de ligesom husbondens egne børn kun straffes »med kæp eller vånd og ej med våben«, at »slå dem lemmer sønder« var strafbart. For hustruen gjaldt det samme! Og ægtefæller kunne straffes for at »handle ukristeligen med hinanden«. – Den nye lov pålagde sogne- og bondefogder samt (i sogne, hvor disse ikke fandtes) oldermændene at håndhæve »orden og sædelighed«. Herredsfogder og birkedommere måtte sørge for, at retten havde sin gang, men deres kendelser kunne indklages for amtmanden, og en sag kunne føres helt op til Højesteret til endelig afgørelse.

Frivillige hoverioverenskomster. Det vigtigste stod tilbage: en reform, der – hvis Reventlows intentioner blev fulgt – skulle sætte en grænse for fæstebønders udnyttelse ved hoveriet og helst føre til afløsning af dette. Uheldigvis savnede man en sikker målestok for fæsternes arbejdspligt. Reventlow betonedede, at hoveriet ikke måtte overstige bondens kræfter, en udtalelse, som Teilmann mødte med letkøbt hån – for hvem i alverden kunne afgøre, hvor *meget* den enkelte bonde kunne yde? – V. A. Hansen regnede *det* for et tåleligt hoveri, som bonden var i stand til at udføre med de heste og redskaber, han alligevel måtte besidde med henblik på sin egen avling. Hansen syntes at se bort fra folkeholdet, muligvis fordi han som adskillige andre godsejere lagde megen vægt på, at husmænd tjente til livets ophold ved at arbejde for gårdbrugerne og da navnlig de hovgørende. G. C. Oeder erklærede, at det ved bestemmelsen af hoveriet ikke drejede sig om at fyldestgøre en godsejers virkelige eller indbildte krav, men om at give ham rimeligt vederlag for jord, han havde overladt fæstebønder til brug. O. L. Bang ville have kontrakter om visse slags hoveri kendt ugyldige og lovfæste maksimale hoveriydelser. Derimod holdt Qvistgaard på de bestående hoverireglementer som rettesnor: det var indgreb i herremandens ejendomsret at reducere hoveriet ved lovpåbud, dog burde hovbønder være fritaget for visse arbejder, f.eks. at rejse stengærder og plante levende hegn.

Ved et møde i landbokommissionen 10. marts 1791 påtog C. D. Reventlow sig at udarbejde forslag til en ny hoverianordning på grundlag af sin betænkning. Men kommissionen traf den betydningsfulde beslutning, at jordens ejere ved nye hoverireglementer skulle have sikkerhed for, at de ikke fik mindre »behørigen forrettet« arbejde af bønderne, end de ved udgangen af 1789 havde udført. Derefter gennemgik landbokommissionen i forårsmånederne 1791 en lang række »poster«, navnlig vedrørende avlingshoveriet.

Kilderne til hoveriets historie i reformtiden er overordentlig rige, og fra anden side vil de i nær fremtid blive genstand for indgående forskning. 1790ernes komplicerede hoveriforhold må i det følgende omtales relativt kort (jfr. iøvrigt »Indledning« til »M. H. Løvenskiolds dagbog 1795–97«, s. 18–24). Tiåret kan opdeles i

tre perioder: 1. tiden frem til 1795 med forsøgene på at få alt hoveri frivilligt bestemt, 2. årene 1795–97 med hoverikommissionernes indsats for at mægle forlig mellem godsejere og bønder i de relativt få tilfælde, hvor det ikke var lykkedes at få »mindelige« aftaler i stand, og endelig 3. den store hoveriforordning, der faktisk forelå 1797, men først udstedtes i december 1799.

Et flertal i landbokommissionen stod bag forestillingen af 23. juni 1791, der lå til grund for den *plakat*, som næste dag indbød »såvel jordrotterne som de hoverigørende bønder i Danmark« til at indgå frivillige overenskomster om bestemt hoveri. Der burde på hoverigodser opnås bindende aftaler om et vist antal pløje-, spand- og gangdage årligt, gerne tillige om bestemte hovmål. Inden 31. oktober skulle godsejerne til amtmændene indsende udførlige *hoveriefterretninger* til brug for hoverikommissærer udnævnt af kongen til at bestemme hoveriets omfang, hvis frivillige aftaler (»hoveriforeninger«) ikke kom i stand. Det var regeringens håb, at godsejerne for at undgå statsindgreb ville ile med at indgå lokale overenskomster, men man undervurderede åbenbart hoveribøndernes forhåbninger om, at en bondevenlig regering ville træffe de væsentligste afgørelser. I de første måneder blev der ikke truffet mange aftaler, og 23. decbr. kom da en ny plakat, der indeholdt den store indrømmelse til godsejerne, at de kunne stille krav om arbejdsydelse af samme omfang som ved udgangen af 1789. Det gav ejere af nyoprettede eller udvidede hovedgårde en reel chance for at bevare hoveriet uændret og indeholdt en tydelig advarsel til hovbønder, der optimistisk havde regnet med, at hoveriet ville blive skåret kraftigt ned ved en kommissionsafgørelse. Et halvt år senere udstedtes forordningen af 15. juni 1792, der bl.a. skulle fremme indgåelsen af hoverioverenskomster yderligere. Hovedformålet var angiveligt en »opmuntring« til godsejerstanden som den drivende kraft i det vældige arbejde for gennemførelse af udskiftningen over hele landet. Opfordringen til udparcellering af hovedgårde havde et dobbelt sigte. Den gav godsejerne mulighed for at udvide hovedgårdsarealerne med fæsteledig bondejord, og for at opnå et vederlag for omkostningerne ved udskiftningerne gennem en landgildeforhøjelse. Derved måtte det efter de fleste reformvenners opfattelse blive acceptabelt for storbesidderne at formindske eller helt afskaffe hoveriet. – Var det sidste kun et forfængeligt håb hos fremtrædende regeringsmænd?

Det blev i en plakat af 23. decbr. 1791 beklaget, at frivillige overenskomster ikke havde fremgang overalt, til dels som følge af bøndernes urigtige forestillinger om, at hoverikommissærer kunne bestemme hoveriet til langt mindre. På det bortsolgte tidligere krongods ville bønder ofte kun forrette hoveri som »i kongens tid«. 92 bønder på Korselitse gods underskrev således følgende erklæring: »Vi vil være villige til at forrette det hovarbejde af vort hartkorn, som vi gjorde i den tid kongen ejede landet, og som vore forfædre gjorde ved gåen[de] arbejde og kørsel, og lige så meget at pløje og så og harve, som kan tilkomme os efter hartkorn og på samme måde vi udi den tid gjorde«. Bønderne fastholdt deres standpunkt, da ejeren, fra

1792 Det Classenske Fideicommis, den følgende sommer lod »holde rigsdag« med dem og ved en skæbnens ironi var repræsenteret ved juristen J. E. Colbiørnsen, broder til Chr. Colbiørnsen og ligesom denne medlem af landbokommissionen. Endnu 1795 havde kun 16 bønder vist sig forligsvenlige. De øvrige havde sammen med bønder på nabogodset Skjørringe vedtaget, at den, der indgik hoveriforening, skulle til de andre bønder på godset bøde 4 rdl. pr. td. hartkorn.

Regeringens holdning i hoverispørgsmålet kunne fra slutningen af 1791 ikke karakteriseres som særlig bondevenlig. Ikke blot fastslog nævnte plakat, at der ved hoverioverenskomsterne »så vel på de af Os bortsolgte godser som alle andre godser i Danmark haves hensyn til; hvad der indtil året 1790 er forrettet«. Det hed endvidere, at forordningen af 1773 ikke skulle hindre akkord om nogen slags hoveri, som vedkommende (godsejere og hovbønder) kunne »forenes« om. Altså: en del hoveri, som bl.a. adskillige amtmænd i 1773 anså for utilladeligt, *kunne* nu blive godkendt! I sin skuffelse over vanskelighederne ved at få hoveriet fastsat ved frivillige overenskomster efterlyste regeringen oplysninger om urimelige fordringer fra godsejeres side og om uvillighed hos bønderne; »den skyldige« burde betale omkostningerne ved afholdelsen af hoverikommissioner. Iøvrigt måtte amtmændene fortsætte mæglingsbestræbelserne på godser, hvor der ikke var opnået forlig om hoveriet; de skulle ikke mindst være opmærksomme på hoveripligtige fæsteres forhold på strøgods og undersøge, hvorledes det forholdt sig med selvejerbønders arbejdsforpligtelser. Regeringen frygtede åbenbart, at specielle forhold, der medførte uensartet hoveri, skulle blokere vejen til hoverioverenskomster mellem godsejere og gårdfæstere.

Flere gange blev der givet yderligere frist m.h.t. indgåelse af frivillige »foreninger«. På mange godser lykkedes det kun at få en del af bønderne med. Dette forsinkede hoveriets indretning, hed det i en plakat af 21. august 1793, som derfor befalede, at mindretallet skulle forrette hoveri som flertallet på de godser, hvor mere end halvdelen af hovbønderne havde indgået overenskomst. Så skulle hoverikommissærer derefter skønne over, hvorvidt vægringen var velmotiveret. Dog regnede regeringen med den mulighed, at et flertal af bønder på et gods kunne have påtaget sig et *bestemt* hoveri, der i virkeligheden var mere tyngende end det *ubestemte*, de hidtil havde udført. I så fald havde det mindretal, der ikke frivilligt gik med, krav på en rimelig godtgørelse. – Heri lå der faktisk en ret ubehagelig karakteristik af, hvad »frivilligheden« i visse fald var værd! Nu som før måtte godsejere ønske at sikre sig de til hovedgårdsdriften nødvendige arbejdsydelser, i almindelighed også at undgå offentlig kontrol med hoveriet. Det første blev imødekømt ved decemberplakaten 1791; kontrol ville godsbesidderne i højere grad blive udsat for, hvis hoverikommissærer trådte i funktion. Men hovbønder løb formentlig en større risiko. De kunne frygte, at en overenskomst, som herskabet i henhold til omtalte plakat stort set dikterede, ville føre til en fastlåsen af de bestående forhold. Og på den anden side: turde de stole på, at hoverikommissærer ville støtte deres krav om hoverilettelser?

Efter at håbet om almindelig »hoverifrihed« var bristet (vi véd foreløbig for lidt om, hvad bønderne havde forestillet sig), synes mange fæstere at have set hen til 1800 som det skelsættende år, hvor den fulde stavnsbåndsfrihed ville indvarsle nye og bedre kår for danske bønder.

Hoverikommissionerne 1795–97. Allerede i novbr. 1791 havde C. D. Reventlows ven og nære medarbejder, etatsråd V. A. Hansen, Frydendal, foreslået nedsættelse af en hoverikommission for hvert amt. En naturlig tanke, idet amtmanden jo var den centrale stedlige myndighed, som i forvejen havde indflydelse på væsentlige dele af landboreformerne, ikke mindst udskiftnings- og fæsteforhold. I en sådan hurtigtarbejdende amtskommission skulle desuden 1 a 2 »landkyndige« mænd have sæde, og til vejledning for disse mange kommissioner, der hver især indenfor et begrænset område skulle mægle mellem godsejere og samtlige bønder, kunne Reventlows betænkning om hoveriet tjene. Hansen var enig med Reventlow om, at ingen hoveriforøgelse burde forekomme, og at en *afløsning* var ønskelig: bonden ville straks have fordel heraf, godsejeren efterhånden også, idet han ville blive fri for at understøtte »de på mange steder næsten årligen trængende hoveribønder«. Fortsatte hoveriet, burde det forenkles til så få poster som muligt. Hansen nævnedes høstarbejde, møgagen og transport af bygningsmateriale som de hoveriydelser, der vanskeligst kunne undværes, og tilføjede, at gærdelugning, tørveskær samt pløjning heller ikke kunne afløses overalt. Det øvrige burde afløses straks og bønderne høre »dette glade budskab« af godsejernes mund – ellers ville der let opstå utilfredshed, hvor afløsningen kun havde været »på tale«. Hvor mægling måtte opgives, kunne der måske m.h.t. »de stridige poster« dømmes ud fra sammenligning med afgørelser på andre godser. Hansen kunne også tænke sig særlige kommissioner nedsat: 2 mand valgt af godsejere, 2 af bønderne, men problemet var da, om deres dom kunne blive den endelige eller Rentekammeret burde indstille sagen til afgørelse ved kgl. resolution.

Det har en vis interesse at kende V. A. Hansens syn på denne og andre vigtige reformer. Han var uden tvivl næst C. D. Reventlow den mest alsidigt virksomme mand indenfor såvel landbo- som hoverikommissionerne, men døde i maj 1796 og oplevede ikke den afsluttende hoverilovgivning. Hansen var i mindre grad end Reventlow tilbøjelig til at fordybe sig i detaljer, dog ønskede han offentliggørelse af »hoveritabeller«, der kunne illustrere arbejdsydelseernes omfang gennem en række år; sammenligningen skulle fremme »retskaffen tænkemåde«. Som godsejere i almindelighed ville han undgå, at hoverisager blev afgjort ved domstolene, men landvæsenskommissioner eller Rentekammer burde dømme »så hasteligen som muligt«.

Først ved *plakat af 5. juni 1795* blev der udnævnt kommissærer, der skulle forsøge en mægling på godser, hvor ingen »forening« havde fundet sted. Mislykkedes også mæglingen, skulle kommissioner ved kendelse bestemme hoveriet. Hovedopgaven måtte blive at gøre det klart for både godsejere og bønder, hvor store

fordele en hoveriafløsning kunne betyde: ejere ville derefter uden vanskelighed kunne bortfæste hoverifri fæstegårde og brugerne med lethed indtjene hoveripengene, når deres jorder først var udskiftede og dyrkningen forbedret. Der blev givet detaljerede forskrifter for at sikre begge parter rimelige vilkår også i de tilfælde, hvor hoveriet fortsatte.

Før den sjællandsk-fynske og den jyske kommission (efter at have holdt nogle møder i en fælleskommission, hvor Reventlow førte forsædet) fra efteråret 1795 drog rundt til de enkelte godser, skulle en landinspektør og en landmåler undersøge forholdene på disse. Da landinspektøren tillige blev medlem af hoverikommissionen, var hans viden om hoveriets omfang og hovbøndernes økonomiske kår af stor betydning for kommissionens holdning. Men meget beroede på de to implicerede parters indstilling, deres forhandlingsvilje eller støjhed og i sidste ende hoverikommissionens evne til at mægle forlig.

Hoverikommissionerne kunne drage fordel af, at der på regeringskontorerne gennem flere år var indhøstet erfaringer m.h.t. hoverioverenskomster. Amtmænd overalt i landet havde ofte måttet »rykke« godsejere for hoveriforeninger, før de allerfleste fremkom. I mange tilfælde var »foreningerne« ikke i overensstemmelse med anordningerne, hvad amtmanden ofte var opmærksom på, eller Rentekammeret senere tog sig af. Fuldmægtige på renteskriverkontorerne har åbenbart delt arbejdet mellem sig og påpeget fejl og mangler, før en række væsentlige afgørelser blev truffet på højere sted. – Hoversituationen var kompliceret. Ligesom tidligere var langt fra alle gårdfæstere hovgørende, og selv hvor antallet af »hovninger« syntes at svare til hoverireglementernes tal, viste undersøgelser forud for kommissionernes mæglingsbestræbelser ret ofte, at fordelingen var ændret; der opstod da problemer m.h.t. hovloddernes størrelse. Undtagelsesvis kunne det medføre, at kommissærerne havde valget mellem at godkende bestemmelserne i et vedtaget hoverireglement eller fastholde instruktionens hovedregel: at bønderne kunne forpligtes til at forrette hoveri i samme omfang som før 1790, når iøvrigt deres (økonomiske) »tilstand« var så god, at de ikke kunne gøre krav på nedsat hoveri. Fulgte kommissionen ikke instruktionen, kunne godsejeren med rette have appelleret kendelsen, hævdede M. H. Løvenskiold. Flere afgørelser viser, at kommissærerne lagde mest vægt på, at herskab og hovbønder nåede til enighed, uanset om der var indløbet fejl ved affattelsen af hoverireglementet. Antallet af fuldt hovgørende bønder blev på mange sjællandske godser forøget en smule, idet bondefogder fra nu af måtte forrette hoveri som andre fæstebønder, der herved opnåede en vis hoveriletelse. Det forekom også, at hoveriet som følge af en ny forpagtningskontrakt blev mindre omfattende end i 1789.

Håbet om en storstilet *hoveriafløsning* måtte blegne. Regeringen havde unægtelig selv begrænset de i forvejen svage muligheder. Ved at give godsejerne ret til hoveriydelser af samme størrelse som i 1789, medmindre disse uomtvisteligt oversteg »bondens kræfter«, havde man stort set opnået, at ejerne tabte interesse for

hoveriafløsning. Skulle en sådan gennemføres, måtte der på hovedgårdene investeres i landbrugsredskaber og hestekraft; ejerne skulle sikre sig fast arbejdskraft, enten ved hjælp af husmænd, hvis fæstebreve ikke godt kunne ændres fra det ene år til det andet, eller ved at fæste et betydeligt antal tjenestefolk. Under disse forhold var det indlysende, at godsejere i almindelighed krævede hoveripenge af en sådan størrelse, at udgifterne ved forandringen i hvert fald i det lange løb blev dækket. Taksterne for afløsning af pløjedage, spandage og gangdage blev allerede i kommissionernes tid sat så højt, at godsejerne måtte finde dem tilfredsstillende. Men gårdbrugerne var som regel ikke sindet at tilbyde så meget, at der overhovedet kunne blive tale om hoveriafløsning. I Jylland var dog mange bønder i stand til at købe deres gårde, eller de tilbød en vis afløsningssum pr. gård. På Favrskov, en bortforpagtet hovedgård under grevskabet Frijsenborg, blev der sluttet forening med bønderne, der ville betale 16 rdl. pr. gård («efter beregning gjorde de hoveri for 40 rdl.«!); forpagteren erklærede sig tilfreds, når han fik hoveripengene og een dags arbejde i høhøsten i de to resterende år af forpagtningsperioden. Ejerne af de to midtfynske herregårde Nordskov og Vejlegård kunne gøre krav på 9–10 rdl. pr. td. htk., iflg. beregninger, »men dog var bønderne så glade, at de næsten på Vejlegaard var færdige at bære kommissionen på hænderne«, noterer M. H. Løvenskiold med nogen undren. Som hoverikommissær skulle han på Sjælland møde beregninger, der resulterede i lignende beløb pr. td. htk., og adskillige godsejere forlangte indtil det dobbelte i hoveriafløsning. Men i reglen kunne eller ville bønderne højst tilbyde 4–5 rdl. pr. td., og kun få blev hovfri eller købte deres gårde.

At hoveriafløsningen især på den sjællandske øgruppe havde så ringe fremgang, skyldtes bøndernes relativt små indkomster og de mange forpagtningskontrakter, der hindrede en omstilling. Hvor kobbeltbrug var indført, blev kontrakter på 11 år almindelige, og i reglen kunne en forandring først ske ved en forpagtningsperiodes udløb. Ofte blev der da holdt auktion over forpagtningen med eller uden hoveri, og der var megen tilbageholdenhed m.h.t. det sidste. Heller ikke *hoveri* var et klart og éntydigt begreb. Der var tilfælde, hvor kommissionen ved at gå frem efter forskrifterne kunne komme for skade at forøge bøndernes hoveri. Det hændte, at et herskab førte et tingsvidne, som kommission måtte godtage, selv om det var ført »på kunst«, og bønderne kun havde den usikre chance ved et kontra-tingsvidne at udvirke nedsættelse af hoveriet. Flertallet af landbokommissionernes medlemmer var afgjort bondevenlige, men selv efter grundige forundersøgelser holdt det meget hårdt at få begge parter tilslutning til mæglingsforslag, som hovbønderne kunne være veltjent med. Det smukke skudsmål, Løvenskiold i oktober 1795 gav bondestanden som »den agtbareste klasse af borgere«, den, der »havde vist sig mest modtagelig for fornuftsgrunde og udtalt sig mest sømmeligt«; havde – som en anden kommissær vittigt belyste – sin nærmeste baggrund i en arrogant godsejeroptræden på Svanholm, samtidig med at bønderne her havde en helt usædvanlig myndig, indsigtfuld og behersket talsmand. Senere i sin »dagbog« omtaler Lø-

venskiold bønder, der var »inspirerede med fordomme« eller i deres stædighed »stive som karetheste«, og andre, der anså året 1800 med den endelige stavnsbåndsløsning for så vigtigt, at afgørelsen burde udsættes indtil da.

Problemet kontraktfrihed. I 1788 havde C. D. Reventlow udtalt tillid til, at gods-ejerne efter den endelige stavnsbåndløsning år 1800 ikke ville vove at kræve forøget hoveri. Kontraktfrihed i forholdet mellem fæstebønder og herremænd var for ham et led i den almindelige frigørelsesproces. Skete der overgreb mod bønderne, kunne de jo som frie mænd lettere indgive klager. Erfaringer indhentet under arbejdet for hoveriets fastsættelse rundt om på godserne understregede imidlertid nødvendigheden af, at der blev truffet en principiel afgørelse. I marts 1797 tog landbokommissionen omsider sagen op til behandling. Spørgsmålet var, om de hoveribestemmelser, man var nået frem til ved frivillige overenskomster eller hoverikommissionernes afgørelse, skulle være »regel for hoveriet« i fremtiden, eller godsejeren burde have ret til de hoveriydelser, han ved udstedelsen af fremtidige fæstebreve kunne nå til enighed med fæsteren om. I kommissionen holdt Chr. Scheel-Plessen afgjort på kontraktfriheden, når iøvrigt hoveriet blev nøje bestemt i fæstebrevene. Overfor dem, der frygtede, at enhver hoveriforøgelse ville tyngde bonden hårdt, anførte han: »Store indfæstninger, en høj landgilde, svære og trykkende hoveripenge, stærke renter på de steder, hvor bønderne køber sig selv, lægger dem lige så vel øde som et urimeligt og overdrevent hoveri«. 16. marts s.å. gennemgik landbokommissionens nye, kun 34-årige sekretær, assessor A. B. Rothe, omhyggeligt alle de forhold, der kunne tale for og imod kontraktfriheden. Ikke mindst fremhævede han vanskeligheden ved at nå til klare retsafgørelser i tilfælde af uenighed om, hvorvidt kontrakter var lovlige. Åbent erklærede Rothe, at det ville blive svært at ophæve eller blot ændre hoveriet uden godsejerens villige tilslutning. Så vidt muligt burde man i den endelige hoverianordning undgå alt, hvad der kunne tage sig ud som en indskrænkning af ejendomsretten, hvortil utvivlsomt måtte henregnes enhver begrænsning af retten til at bestemme hoveriet efter overenskomst med nye fæstere uden lovgiverens mellemkomst. Rothes konklusion var derfor: *kontraktfrihed*, men på betingelse af et nøje specificeret hoveri, der ikke måtte hindre bonden i at få sin fæstjord dyrket og svare sine fæsteafgifter iøvrigt. Enhver fæstekontrakt skulle indsendes til amtmanden, der var forpligtet til at oplæse fæstebrevets bestemmelser i sognefogdens og den ældste gårdmands nærværelse. Attest for frivillig og velovervejet indgåelse af hoveriet skulle påtegnes fæstebrevet.

Afgørelsen blev en anden. Der forelå ved denne tid en betænkning fra hoverikommissionen for Sjælland og Lolland-Falster. Landinspektør Aschlund påpegede her en række uheldige forhold. Hoveriet var på mange godser meget trykkende for bønderne, der havde troet sig forpligtet til al slags hoveri, deriblandt adskilligt som var eller burde have været forbudt i henhold til forordningen af 1773. Udvidet hovedgårdsdrift havde visse steder forøget hoveriet; det var særlig galt, hvor bøn-

dernes jorder endnu lå i fællesskab. Umiddelbart kunne man anse det for unødvendigt med hoveribestemmelser, efter at stavnsbåndet var løst, »men lægges mærke til, at bønderkarlene i almindelighed er fattige og enfoldige folk, at deres trang til gård er større end godsejerens til at få samme bortfæstede, at de ikke er bekendt [rundt om] i landet og gerne vil forblive i deres fødeegn . . . , så indses lettelig det modsatte«. Ved lov burde det *fastsættes*, at fremtidigt hoveri ikke måtte overstige det gældende, endvidere hvilke slags arbejder der var lovligt hoveri, samt hvorledes god orden og rimelig fordeling af hoveriet måtte iagttages. Godsejere, der på heldig måde ændrede hoveriet uden at forøge det, burde have rimeligt vederlag for tab. Ethvert arbejde skulle føres til protokols. Hvad der ikke var inddelt i hovmål eller blev forrettet rodevis, skulle afskrives på seddel. Af jorder, der var lagt under en hovedgård efter 1773, burde der ikke gøres hoveri, og kontrakter, som ikke fulgte forordningernes forskrifter, måtte anses for ugyldige.

Også fra Jylland sendte hoverikommissionen indberetninger, der fremhævede nødvendigheden af, at de frivillige (?) overenskomster blev revideret. Flertallet af disse stred mod anordningerne, hed det fra Vendsyssel. Bønderne kendte ikke deres pligter og kunne derfor ikke klage over misbrug. Ofte havde hovbonden påtaget sig ydelser, der langt oversteg hans kræfter. Mangelen på en målestok for, hvor meget hartkorn der svarede til en helgård, kunne medføre, at adskillige bønder gjorde dobbelt hoveri. Ulykkeligt stillet blev især »de såkaldte fribønder og husmænd«, der var forpligtet til ubestemte arbejder og derfor måtte lide under »den gamle slendrian at ødsle med tiden«, navnlig på godser, hvor hovbønder havde opnået pengeafløsning. En almindelig anordning burde værne dem mod »undertrykkelse«. Hoverikommissær G. Arentz så endnu mere mistrøstigt på fremtidsudsigterne, såfremt der ikke blev sat en grænse for hoveriet, der af alle kyndige landmænd måtte anses for »en højstskadelig indretning, som ikke alene nedtrykker den vigtigste del af nationen, men beforder en almindelig slet agerdyrkning«. Blev det nu overladt til godsejernes forgodtbefindende ved fæsteforandringer at »foreskrive« hoveriet, ville den danske bonde inden længe »komme til at sukke under et langt større, skønt lovligen trældoms åg end nogen tid tilforn«.

Overfor disse indtrængende forestillinger om, hvor ulykkeligt det ville være, hvis kontraktfriheden blev opretholdt, stod et mere koldsindigt indlæg fra amtmand Ferslev, Thisted, der som medlem af den jyske hoverikommission havde gjort *sine* erfaringer. Han erkendte, at hvor godsejeren selv havde stået for »de mindelige foreninger«, blev der som regel taget for lidt hensyn til, om bønderne kunne overkomme hoveriydelserne ved siden af eget landbrug. Havde forholdene været ens over hele landet, stod der efter hans mening kun tilbage at udstede en kgl. anordning, hvorefter de samme regler skulle gælde for nuværende og fremtidige fæstere. Imidlertid var de mange klager udtryk for meget uensartede tilstande. Frie kontrakter i den kommende tid måtte dog »uimodsigeligt« være det retteste. Ferslev nærede ingen særlig frygt for, at bønderne (gårdfæsterne) ville blive udnyttet. Når stavnsbåndet nu snart blev endeligt løst, ville »den ildetænkende godsejer«

miste sin magt, og faren for gentagelse af misbrugene var da ringe. Men det var vigtigt, at hoveriet for fremtidige fæstere vedkommende blev nøje kontrolleret og at de frie kontrakter kun omfattede hoveri, der var tilladt efter tidligere anordninger.

Landbokommissionen traf 23. marts 1797 den beslutning, at det hoveri, der indtil da var bestemt på danske godser, ikke måtte forøges ved kontrakt med nye fæstere, før sagen var forelagt Rentekammeret, der da efter en undersøgelse enten godkendte kontrakten eller påbød lempelser m.h.t. hoveriydelserne.

Den endelige hoverianordning. C. D. Reventlow må i april 1797 have udarbejdet sit udkast til forestillingen om en afsluttende stor hoverilov under stærkt modstridende indtryk. Vel var hoveriet på de allerfleste godser på dette tidspunkt bestemt, og den grundsætning stod fast, at *ubestemt* hoveri skulle være afskaffet for bestandig. Men erfaring havde vist, at også *bestemt* hoveri kunne i visse tilfælde blive »for bønderne lige så trykkende som for det almindelige skadelig«. Derfor burde hoveriet ved eventuelle fremtidige forandringer ikke blot være bestemt, men aldrig omfatte mere, end hvad gårdfæsteren kunne overkomme, når hans øvrige afgiftsydelser skulle klares og hans jordbrug ikke forsømmes. Reventlow udtalte sit håb om, at jorddrotter og bønder ville se en fælles fordel i hel eller delvis pengeafløsning af hoveriet, mens der kun »under visse indskrænkninger« skulle kunne træffes aftale med nye fæstere om hoveriforøgelse. En nøjagtig fortegnelse over hoveriets omfang skulle vedhæftes enhver hoverigørende bondes fæstebrev. Sluttede en godsejer overenskomst med en ny fæster om en hoveriudvidelse, skulle dette meddeles Rentekammeret, som efter en undersøgelse ville bevilge eller underkende den; i sidste fald var den ugyldig.

Udkastet omfattede detaljerede bestemmelser om kontrol med »rigtig omgang« m.h.t. hoveriydelser, godsejeres pligt til at føre protokol over alle slags hovarbejder og give bønderne kvittering for hver pløje-, spand- eller gangdag (henholdsvis trekantet, aflang og cirkelrund »arbejdsseddel«). Der kunne ydes 1 spanddag i stedet for 1 pløjedag og 2 gangdage for 1 spanddag, men intet arbejde måtte overføres fra ét år til et andet. Der skulle fastsættes politiretlige regler, hvorefter godsejeren kunne idømmes godtgørelse til bonden og bøder til fordel for sognets fattige (efter 1799-forordningen kunne bødestraf også ramme bonden); den tabende part skulle betale sagens omkostninger. Havde en landmåler ved ukorrekte opmålinger forvoldt en fæstebonde tab, skulle der ydes erstatning. Godsejeren kunne til driften af nyopbrudt jord anvende hoveri, men skulle da udlægge et lige så stort areal »til hvile«, og den nyopdyrkede jord måtte være rensset for sten og rødder. Tilsvarende fremgangsmåde ved nyopdyrkning af enge. I den endelige forordnings § 11 hed det ret detaljeret m.h.t. agerland og engbund, at jorddrotten skulle »besørge det mere under drift tagne dyrket og høstet« og efter omgang tage del i møgagningen, tærskningen, kornrensningen og kornægterne i forhold til forøgelsen af udsæden eller høavlen, ligesom han skulle opføre og vedligeholde nye

bygninger og nyt hegn, som den udvidede avlsdrift havde nødvendiggjort. Før en udvidelse fandt sted, måtte godsejeren give Rentekammeret meddelelse om sit forehavende. Kammeret skulle da efter forudgående undersøgelse bestemme ejerens andel i de forskellige arbejder og kørsler.

Landbokommissionens forslag, der indeholdt ændringer vedtaget ved flertalsbeslutning, forelå i oktober 1797. Det var ikke blot en fortegnelse over hoverigørende bønders forpligtelser og rettigheder (de sidste efter deres natur bondebeskyttende), men tillige en lang række praktiske anvisninger på, hvorledes hovedgårdsdriften burde tilrettelægges, så længe hoveriet bestod. Også af *forordningen*, der først udstedtes 6. december 1799, fremgik det klart, at hoveriet i virkeligheden var en forældet institution. Der var noget besynderligt i, at dette besværlige arbejdsfællesskab på hovedgårdene i stort omfang blev bevaret, samtidig med at udskiftningen i tusinder af landsbyer frigjorde den enkelte bondes kræfter, så han kunne drive sine nu nogenlunde samlede fæstejorder, som han ville, kun med hensyntagen til visse lovbestemmelser om hegning og markfred. På hovedgårdene kom hovbud fra mange bøndergårde trods hovmålsinddeling og talrige forskrifter ofte til at gå i vejen for hinanden og bønderne blev udsat for urimeligt tidsspilde. Erstatnings- og bødebestemmelserne forstærker indtrykket af irriterende, næsten uundgåelig uorden. At bønderne efter ordre skulle anvende nye høstmetoder, køre sten til brolægning af møddingen, mens karlene blev formanet til at køre forsigtigt med gødningen og sprede den tykt eller tyndt på anviste steder, var eksempler på lovens velmente forskrifter, der næppe skabte et bedre miljø. Fæstebonden skulle under erstatningsansvar sende duelige hovbud og desuden ofte erlægge en bøde, der skulle tilfalde de fattige i hans sogn. (Reventlows hensigt havde åbenbart været, at selve erstatningsbeløbet skulle gå til sognets fattige). Ved hovarbejder kunne bønder som hidtil bruge deres egne redskaber, men måtte gerne træffe anden aftale med godsejeren. Købte denne flere tiender, skulle han normalt tage forholdsmæssig del i tærskning, kornægter og møgagen. Slettet blev de overflødige artikler i udkastet, der fritog bønderne for hoveri til ødegårde og tilkendegav, at hjælpearbejde, når ildsvåde, kvægsyge m.m. krævede det, ikke var hoveri, men naboers og sognemænds »understøttelse«.

Historikerne har hidtil fremhævet som det afgørende, at med forordningen af 1799 blev *gårdfæsternes hoveri bestemt*. Med den motivering blev den indføjet i rækken af de store bondereformer. I udførlige fremstillinger som Hans Jensens kom det dog frem, at dette ikke nødvendigvis medførte en indskrænkning af hoveriet. En begrænsning var kun påbudt i de tilfælde, hvor arbejdsydelse var så trykkende, at de gjorde det umuligt for bønderne at passe deres egen bedrift på forsvarlig måde (og på dette punkt kunne det være uhyre vanskeligt at føre bevis!). Men end ikke *det* havde mange af de bønder opnået, som indgik frivillig forening på vilkår, hvis økonomiske virkninger var uoverskuelige. Og hertil må føjes en række tilfælde, hvor regeringens forskrifter faktisk hindrede hoverikommissionerne i at lette hovbøndernes byrder på godser med svært hoveri.

Den store reformtids hoverilovgivning kan bedst karakteriseres som et velment, men ikke særlig veltilrettelagt forsøg på at bryde med gamle, uheldige traditioner. Det mislykkedes i stor udstrækning, skønt konjunkturerne og udskiftningsreformen i ikke ringe grad begunstigede hoveriafløsning og selvejekøb. Godsejernes rettigheder blev opretholdt på bekostning af en effektiv bondebeskyttelse på dette område. Men det må naturligvis ikke overses, at ledende reformvenlige godsejere »opmuntrede« jordbesidderne på forskellig vis (jfr. også 1792-forordningen) ud fra den overbevisning, at kun derved kunne udskiftningsreformen fremmes til største gavn for bondestanden, specielt gårdbrugerne, i al fremtid. Som samfundsforholdene nu engang var, ville ingen reformregering have kunnet fjerne uligheden m.h.t. bønders og herremænds økonomiske muligheder. Men hoverilovgivningen måtte utvivlsomt i vide kredse af landbefolkningen virke dybt skuffende. Med en blanding af ængstelse og ærgrelse må reformvenner have iagttaget »1800 dens grille« (M. H. Løvenskiold): hovbøndernes forventninger om dybtgående forandringer, når det endelige frihedsår oprandt. Det var intet under, at jyske bønder på en række godser protesterede mod 1799-forordningen ved at nægte at lade fortællingen over deres hoveriforpligtelser vedhæfte deres fæstebreve, som det var påbudt. Regeringen ændrede i maj 1800 denne bestemmelse derhen, at amtmanden, ikke godsejeren, skulle foretage denne handling, der åbenbart i mange bønders øjne var udtryk for, at der for hele deres fæsteperiode blev lukket af for reformer m.h.t. hoveriet. På lignende måde følte en del fynske bønder sig dybt skuffede over, at reformlovgivningen ikke mere generelt banede vej for bondeselvejets udvikling. – Langt alvorligere tegnede fremtiden sig for titusinder af husmænd.

Husmandshoveriet. I C. D. Reventlows udkast til en hoveriforordning var husmændene ikke glemt. Husfæstebreve skulle anføre, hvor mange dages arbejde husmanden måtte forrette, og hvad der på godset var fastsat som dagsgering for husmænd såvel som fæstebønder. Ingen ugedag skulle kunne flyttes fra den ene uge til den anden, men godsejeren valgte ugedagen(e); i gældende fæstebreve eller kontrakter kunne den foretrukne ugedag påtegnes, og i de fremtidige skulle ladedage og møgspretningsdage udtrykkeligt bestemmes. Med henblik på husmænds erhvervsarbejde var det utvivlsomt en fordel og for deres arbejdsgivere (som regel gårdmænd) meget praktisk med sådanne bestemmelser. Men indflydelsesrige godsejere tænkte anderledes. I landbokommissionen fremhævede P. A. Lehn, at antallet af ugedage altid var tydeligt bestemt i husfæstebreve, og da de fleste arbejder beroede på vejrliget, ville forslaget få triste følger for godsejerne. »Ugedagene ville da rent forsvinde for den største del, hvorpå dog mange har gjort stor regning til hoveriets afskaffelse eller lettelse«. Man måtte også indføre straffebestemmelser, der kunne afholde husmænd fra at forsømme deres ugedage; i forvejen lød der klager over ugedagsrestancer. Fra anden side kunne man med rette påpege, at bestemmelserne jo ville få tilbagevirkende kraft, hvis de også skulle omfatte bestående, lovligt oprettede fæstekontrakter. En meget afgjort anmærkning gik ud

på, at udkastets § 34 ikke hørte hjemme i en forordning, der iøvrigt angik gårdmandshoveri, navnlig da bestemmelserne ikke ville gavne husmændene synderligt, men yderligere vanskeliggøre ophævelsen af gårdmandshoveriet, udstykning af godser, muligvis forhindre opførelse af flere huse på hovedgårdsjorder m.v.

Da baron Lehn på flere punkter udtalte sig husmandsvenligt, syntes hans argumenter oprigtige og virkelig dikteret af praktiske hensyn. Hertil kom, at en norsk forordning af 29. juni 1792 lod kontraktfrihed bestå ved aftaler mellem bonde og husmand, når der iøvrigt forelå en klart affattet skriftlig erklæring om de to parter overenskomst. »Hvorfor skal vi da mere end andre foreskrives formyndere?« spurgte Lehn. Det var en sejr for kontraktfrihedens tilhængere, når landbokommissionen i oktober 1797 vedtog, at »husmændenes hoveri eller arbejdspligt« skulle behandles særskilt. Som sekretær fik A. B. Rothe i 1799 pålagt at affatte en indstilling om husmandshoveriet. Den kom ikke. Derimod erklærede kommissionen i 1805, foranlediget af en henvendelse fra amtmand P. C. Stemann, Sorø, at husmænds arbejdspligt ikke kunne henregnes til de ydelser, som loven benævnedes hoveri, men rettere måtte opfattes som en kontrakt om et for hele fæste- eller lejeperioden bestemt dagleje-arbejde. Dermed blev husmandshoveriet et udpræget landarbejderproblem, der – iøvrigt af flere grunde – bedst kan vurderes i sammenhæng med husmandsbefolkningens erhvervsforhold, som i høj grad blev påvirket af reformbestræbelser, der først og fremmest tog sigte på at forbedre jordbrugernes økonomiske situation.

Landbefolkningens erhvervsforhold. Sociale problemer

Folkemængde. I reformtiden fik Danmark omsider den befolkningstilvækst, som politikere, nationaløkonomer og storbesiddere længe havde ønsket i håb om, at erhvervslivet måtte udfolde sig rigere. Den frygt for mangel på folkemængde, især mandlig arbejdskraft, som havde medvirket til, at stavnsbåndet blev indført og gentagne gange strammet, måtte omsider vige. Det blev »statistisk bevist«, at der var soldatermateriale nok, når man for fremtiden foretog udskrivning, hvor der fandtes tjenstdygtige unge mænd, og flytningsfriheden gjorde det i hvert fald teoretisk set muligt for alle af bondestand at søge hen, hvor erhvervsvilkårene var bedst. Det alvorlige beskæftigelsesproblem skiftede karakter. Hvor godsejerne hidtil i kraft af landets love havde kunnet fastholde den nødvendige arbejdskraft, herunder en gårdfæsterreserve, på deres bøndergods, blev det nu i stor udstrækning de unge selv, der for at sikre sig bolig og erhverv »bandt sig« på de betingelser, som det større landbrug bød (se nedenfor, afsnittet om småbrugere og landarbejdere).

At folketallet steg, skyldtes ikke mindst, at epidemierne blev færre og mere godartede. Aksel Lassen nævner i sine studier over befolkningsforholdene som »store epidemiår« (hvor 20 eller flere herreder havde nedgang i folketal) 1726, 1748–49, 1763–64, 1771–73, 1779 og 1785–86, for størstedelen år, der fulgte

efter misvækst («Fald og fremgang» s. 280). Sundhedsvæsenet blev langsomt forbedret. Niels Blicher i Vium, en af de præster, der gjorde sig fortjent ved at foretage en stor mængde koppevaccinationer, fremhæver jordmoderens gerning som »et af statens vigtigste embeder«. N. Blicher foreslog, at man på sognenes bekostning oprettede et lille husapotek ved hvert præstekald, og han fandt det rimeligt, at nytiltrædende præster forstod at årelade og at forbinde brækkede lemmer.

Danmark menes at have haft et forholdsvis mindre befolkningsoverskud end Norge og Sverige. Aksel Lassen har dog beregnet tilvæksten 1735–69 til ca. 100.000; folketællingen 1769 gav oplysning om ca. 800.000 indbyggere. De to næste folketællinger indrammede den store reformperiode og viste en betydelig stigning i de 13½ år fra aug. 1787 til febr. 1801. *Landbefolkningen* udgjorde om ved 80% af befolkningen. I det følgende anføres i parentes hele befolkningen, men tallene må antages både i 1769 og 1787 at have været opgivet 1–2% for lavt ved folketællingerne: i 1769 638.000 (797.000), 1787 667.000 (841.000) og i 1801 735.000 (929.000). Hans Chr. Johansen har i »Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede« (1975) fremlagt resultater af en undersøgelse omfattende 26 landsognes kirkebøger 1741–1801 og disse sognes mandtalslister ved folketællingerne 1787 og 1801. Hans iagttagelser m.h.t. såvel geografisk som social mobilitet er af interesse for periodens landbohistorie. Først mod reformtidens slutning indledes den stærke befolkningsforøgelse, som skulle karakterisere 1800-tallet. Særlig betydelig blev tilvæksten i landbounderklassen, om end langt fra af det forholdsmæssige omfang, som Falbe-Hansen i 1888 ville fastslå for husmændenes vedkommende («Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne» I, s. 131).

Landbrugene. Med udskiftningen fulgte store forandringer for alle landbogrupper; mindst for de store gårde, hvis marker for langt størstedelen var udenfor driftsfællesskaberne, men af revolutionerende betydning for de almindelige gårdbrug. I løbet af få årtier ophørte landsbyfællesskabet praktisk talt overalt, de fleste gårdmænd fik deres markjorder nogenlunde samlet, mange blev arvefæstere eller selvejere. Antallet af gårdbrug gik noget tilbage på den sjællandske øgruppe, hvor forholdsvis mange gårde blev nedlagt for at skaffe jord til husmænd, der havde mistet græsningsmuligheder indenfor de ophævede landsbyfællesskaber eller var nytilkomne. I Jylland, hvor der efter 1660 havde været flere gårde og bol end i de øvrige kongerigske landsdele tilsammen, var gårdantallet snarest voksende; her blev en del herregårde solgt og udstykket til bønder. Talmæssigt skete langt den største forskydning til fordel for småbrugene, når man til disse regner de mange tusinde hidtil så godt som jordløse huse, der fik tillagt en jordlod i forbindelse med udskiftningen eller kort derefter. Allerede o. 1800 må antallet af huse med jord anslås til nær 40.000, mens der af bøndergårde fandtes ca. 60.000 (Bornholm iberegnet). Når folketællingen 1801 henregnede 142.900 personer til gruppen

husmænd med jord, men 133.400 til gruppen jordløse husmænd og inderster, må det erindres, at der blandt de sidste var flere tusinde aftægtsfolk, som i virkeligheden stort set delte kår med gårdmandsfamilierne, der i folketællingen omfattede 261.300 personer. Bortset fra de godt 123.000 tjenestefolk, hvoraf flertallet utvivlsomt kom fra småkårshjem, var bondestanden omtrent ligedelt mellem gårdmands- og husmandsklassen, men den sidste var i hastig vækst. En menneskealder senere (1835) var antallet af bøndergårde 66.500, og der fandtes 63.500 huse med jord.

M.h.t. *besiddelsesforholdene* var der en bemærkelsesværdig udvikling i gang indenfor begge de store landbogrupper. For gårdbrugernes vedkommende fik arvefæste- og navnlig selvejbebestræbelserne omsider den fremgang, som allerede forordningen af 13. maj 1769 havde lagt op til, men staten først fra 1786 virksomt støttede (se nedenfor s. 416 f.) Også mange husmænd fik mulighed for selvejkøb, men mere iøjnefaldende var det, at lejehusvæsenet på mange godser vandt indpas, hvor fæste af huse på livstid hidtil havde været det almindelige. Problemet stod i forbindelse med gårdfæsteres hoveriafløsning, der fik storbesiddere til at vælge andre veje til fremskaffelse af arbejdskraft. De private godsejere («proprietærerne») ejede i den sidste del af 1700-tallet flere herregårde end nogensinde tidligere, en følge af omfattende krongodssalg.

De store krongodssalg. Af finansielle grunde måtte kronen ønske at bortsælge hovedparten af ryttergodsdistrikterne, dog ikke godset i Frederiksborg og Kronborg amter. I 1757 havde Frederik V uden held forsøgt krongodssalg (Odsherred), men fra 1764 lykkedes det bedre. Da bortsolgtes ryttergodset på Fyn, ca. 5800 tdr. hartkorn med lidt strøgods iberegnet, for en gennemsnitspris af godt 190 rdl. pr. td., endvidere Koldinghus-distriktet, der omfattede ca. 5450 tdr. fæstegods samt herligheden til 1254 tdr. selvejer-bøndergods og ialt indbragte henved 1 million rdl., mens det dronningborgske ryttergods (Randers-egnen), 2336 tdr. htk. (foruden nogle kirker), blev betalt med ca. 130 rdl. pr. td. htk. Til den kgl. kasse blev dog kun indbetalt 1,2 mill. rdl., resten var indestående prioriteter. På Koldinghus-distriktet fik selvejerbønderne i 1765 deres rettigheder anerkendt og betalte gennemsnitligt kun 93 rdl. pr. td. hartkorn, gårdfæsterne derimod fra 137 til 311 rdl. tønden. Kongen lod her den halve købesum blive stående i ejendommene mod en forrentning på 4%. Men da en femtedel af det aftalte beløb i efteråret 1767 endnu ikke var indbetalt, blev gårdene i november opbudt på auktion, nu opdelt i hovedgårde med underliggende bøndergods. Mange fæstebønder kom derfor til at forrette hoveri for private godsejere, blandt dem besiddere af de nyoprettede herregårde. I Skanderborg opstod 10 hovedgårde, men en væsentlig del af ryttergodsets henved 7000 tdr. htk. kom på bøndernes hænder.

På Møn blev gårdfæstere ved auktionen i september 1769 højstbydende på 4 af 5 nye hovedgårde, men ved et af disse køb kunne de ikke stille kaution dagen derpå. Godset kom da atter på auktion og tilfaldt ikke bønderne. Knap halvdelen af de

mønske gårde blev dog bondeselveje og hovfrie. På Falster solgtes 6050 tdr. htk. ryttergods som samlede godser, ialt 10, hvoraf kun 3 var gamle hovedgårde; 12–1300 tdr. htk. bortsolgtes som strøgods. I Københavns amt blev hovedgården Hjortespring udstykket til 11 bøndergårde, hvis beboere svarede en årlig afgift; udstykningen skulle foretages ved Torkel Baden, der havde fuldført de meget omtalte reformer på Bernstorff gods. De øvrige rytterdistrikter blev bortsolgt på auktioner, det antvorskovske i maj 1774, opdelt i 9 hovedgårde, hvoraf 5 nye; hertil kom en del strøgods, ialt 5800 tdr. hartkorn, og gennemsnitsprisen pr. td. blev knapt 75 rdl. Af det vordingborgske distrikt, der foruden de gamle hovedgårde Vordingborg Slot, Beldringe og Lekkende navnlig omfattede bøndergods i Bårse og Hammer herreder, opstod der efter auktion i september 1774 ialt 12 godser med 4700 tdr. hartkorn, samt 200 tdr. strøgods. Gennemsnitsprisen var her 107 rdl. pr. td. htk. – Ialt blev der 1764–74 af krongods solgt godt 43.000 tdr. hartkorn for et beløb på henved 5 millioner rdl. kurant.

Storbrugene. Hovedgårdenes stortid fortsatte, men der rejstes i landboreformernes tid en debat om »proprietarygodser«. En af forfatterne i »Økonomisk Journal« kritiserede en ældre tids bestræbelser for at udvide hovedgårdsarealerne på bondebrugenes bekostning og advarede godsejere mod at kræve for meget hoveri. Henrik Stampe var ikke uenig heri, men tvivlede på, at udstykning af jord til fæstegårde ville gavne økonomien, og den konservativt ræsonnerende nationaløkonom, pastor O. D. Lütken anså hovedgårdene for »landets styrke«: uden dem ville Danmark ikke være selvforsynende med smør og dets korneksport blive stærkt formindsket. Denne antagelse afviste Daniel Heitmann. For ham som for adskillige samtidige skribenter var idealet England med dets mange frie forpagtere, der svarede årlige afgifter til storbesidderne. Iøvrigt forestillede Heitmann sig, at bønderne – også efter engelsk eksempel – landsbyvis kunne indrette en art fællesdrift. Som det fremgik af landbrugsdiskussionen i Erik Pontoppidans »Økonomiske Magasin« afhang storbrugets fordele ikke blot af dets driftsformer, men af om det efter de fleste godsejeres mening helt uundværlige hoveri var tåleligt for bønderne. Den driftige, men noget stridbare jyske godsejer A. C. Teilmann, Nørholm, kunne i et skrift 1771 frimodigt hævde, at staten (»det almindelige«) var forpligtet til at yde ejerne erstatning, hvis hoveriet til hovedgårdene skulle afskaffes. Den store vanskelighed ved at gennemføre en holdbar hoverireform skyldtes det forhold, at selv de mest bondevenlige godsejere ikke kunne gå ind for en hoveriordning efter 1771-forordningens forskrifter. Forsøget på at nå til en løsning gennem »frivillige« (men altså dog ved lov påbudte) aftaler mellem godsejere og hoveribønder (1791–95) måtte afsløre, hvor umuligt det på mange godser var at forene godsejernes krav med bøndernes tilbud. De første var ikke alene baseret på traditioner, men i stor udstrækning tillige på regeringens imødekommende holdning (navnlig fra 1792). Den af eftertidens historikere højtprieste bondebeskyttelse, som også hoveriforordningen af 1799 skulle være udtryk for, ville i praksis kun være af

virkelig værdi i de tilfælde, hvor det kunne bevises, at hovbønderne var ude af stand til at udføre det vedtagne eller det dem med rentekammeraccept pålagte hoveri, uden at det virkede ødelæggende på vedkommende bønders økonomi. En meget vanskelig bevisførelse!

Flere andre forhold, som overvejende måtte blive til storbrugenes fordel, vil blive omtalt i det følgende. Vigtigst var det, at godsejerne gennem lovgivningen blev sikret ret til efterhånden at afkræve fæstebønderne vederlag for pengeomkostninger i forbindelse med udskiftningen, og at storbrugere i den udstrækning de udnyttede husbeboeres arbejdskraft (ofte som erstatning for afløst gårdmandshoveri) fik friere hænder, end de efter den nye lovgivning havde overfor hoverigørende gårdfæstere. Hertil kom, uafhængigt af landbolovene, at gunstige landbrugs-konjunkturer først og fremmest blev til gavn for de skattemæssigt begunstigede og teknisk mest fremmelige landmænd, hvoraf de allerfleste var storbesiddere.

Udskiftning og godsøkonomi. Hvis en så omfattende reform som udskiftningen på bøndergodset, mand og mand imellem, skulle gennemføres relativt hurtigt og effektivt, forudsatte det, at godsejerne var økonomisk interesseret i, at det skete, og at de med landinspektørers hjælp magtede opgaven. Langt de fleste storbrugere kunne tilslutte sig tanken om ophævelse af fællesskabet i dets forskellige former, men virkeliggørelsen krævede store udgifter, som ejerne måtte bestride; af bønderne (gårdbrugerne) kunne der kun forlanges visse ekstra arbejdsydelser i forbindelse med udskiftning og udflytning. Den ansete reformtilhænger V. A. Hansen, Frydendal, fremkom i april 1792 som medlem af den store landbokommission med et forslag til nyordning af dette forhold. Til indledning påpegede han de store fordele, som gårdbrugerne havde opnået, hvor udskiftningen var gennemført på fortrinlig måde, i forbindelse med grundforbedring og bedre driftsformer. Også med henblik på landbrugseksporten, der nød godt af bøndernes forøgede kornproduktion, kunne udskiftningens fremme fortjene »al mulig opmærksomhed, opmuntring og understøttelse«. Men der var hidtil i lovgivningen taget alt for lidt hensyn til mange godsejeres situation.

Efter V. A. Hansens opfattelse havde kun jorddrotter med mange fattige fæstebønder på deres godser haft virkelig fordel af udskiftningen, idet den ikke mindst havde forbedret disse gårdbrugeres økonomi og sat dem i stand til at svare, hvad de skulle. Godsejere, hvis fæstere i forvejen ydede skatter og afgifter uden restancer, vandt ved udskiftningen intet i disse fæsteres livstid, »undtagen den sande glæde at have befordret deres velstand«. Mange herremænd turde ikke gå i gang med at udskifte bøndergodset mand og mand imellem, da det kunne koste dem 20–25 rdl. pr. td. htk. til opmåling, udskiftning, udflytning af en del gårde og huse, indhegning af lodder, grundforbedring, brøndgravning m.v. Det ville for et bøndergods på 800 tdr. hartkorn kunne blive mindst 20.000 rigsdaler eller 800 rdl. i årlig rente, lidt mere eller mindre i forhold til landsbyernes størrelse, udflytningens omfang, bygningernes tilstand, »megen eller liden grundforbedring«, etc. Godsejerens udgifter

ville i alle tilfælde blive betydelige, mens en gårdbruger sagtens kunne svare ca. 1 rdl. pr. td. htk., da hans jordlod ved forbedret dyrkning måske ville give dobbelt udbytte. V. A. Hansen foreslog derfor, at kongen skulle tillade enhver godsejer at reparere renten af den kapital, han bevisligt havde anvendt på udskiftningen, på godsets fæstebønder. En skriftlig overenskomst herom skulle behandles af amtmand og landvæsenskommissærer som en anden landvæsenssag, idet godsejerens udgiftsberegninger da enten blev godkendt eller modereret. En del bønder burde måske i nogle år fritages for renteydelsen, fordi de led økonomisk tab i den første tid efter udskiftningen. Men havde en bonde modtaget særlig hjælp til forbedring af udlod eller bygninger, måtte han også svare rente heraf. Han burde derimod gå fri, hvis hans gårdlods figur var ubekvem (vel især ved stjerneudskiftning). *Landsbyvis* repartition måtte anbefales, da en hel bøndergodsudskiftning ikke kunne foretages på samme tid. Anordningen burde til en vis grad have tilbagevirkende kraft, da initiativrige godsejere kunne føle det, som om *de* blev straffet og mindre foretagssomme snarest belønnet, fordi de først sent havde indledt udskiftningsreformen. Ved udmålingen af pengeafgiften måtte der også tages hensyn til, om nogle bønder selv udførte en del af hegnings- og grundforbedringsarbejdet, eller der var ydet bygningshjælp af den kongelige kasse. V. A. Hansen lod forstå, at det var en sag, andre havde opfordret ham til at tage op, fordi *de* også anså den for »meget gavnlige for det almindelige«. Kun hvis dette var tilfældet, burde landbokommissionen indgå til kongen med en forestilling.

Den 3. maj s.å. forelå en betænkning fra C. D. Reventlow, der ønskede vennens forslag ændret eller nærmere præciseret på flere punkter. Renter burde ikke ydes, før bøndernes fordele ved udskiftningen var konstateret. Indboere skulle efter 1 års forløb svare den halve rente, udflyttere først efter 3 år en trediedel og efter 6 års forløb fuld rente. Dette måtte også gælde for beneficerede gods. Fæstebønderne kunne ikke forrente bygningsudgifter højere end med 7 rdl. pr. fag stuehus og 3 rdl. pr. fag udhus. Tømmeret var i almindelighed fra godsejerens skov og burde lige så lidt som den udflytningshjælp, Rentekammeret efter ansøgning havde tilstået ejeren, regnes til udgift. Reventlow havde på sit eget bøndergods gårde, som ikke havde kostet ham mere end 200 rdl. samt egetømmeret. Også *han* holdt på, at gårdsloddens figur skulle være »bekvem«: ingen bonde burde svare rente, hvis hans lod var mere end 4 gange så lang til det yderste markskel, som den var bred, eller hvis der var mere end 1500 alen fra gårdbygningerne til den fjerneste agerjord. Rentekammeret havde modtaget indberetninger om godser, hvor ejeren kun bidrog til udflytningerne med egetømmer; det kunne »indprente andre bønder en skadelig frygt for udflytningen«. Reventlow ønskede det bevist, hvorvidt bønder ved udskiftningen havde opnået større fordele, end renterne ville beløbe sig til. Var dette ikke tilfældet, burde godsets ejer betale alle omkostningerne. Og da god og dårlig jord i mange landsbyer var ulige fordelt mellem bønderne før udskiftningen, måtte landvæsenskommissionerne være opmærksom på, om lokale uligheder hindrede *nogle* bønder i at få forholdsmæssig andel i, hvad der var vundet ved landsbyudskiftningen.

Disse og flere reventlowske forslag kom til at præge *forordningen af 15. juni 1792* »angående adskillige fordele, der tilsiges jordrotterne i Danmark som opmuntringer til at udskifte bøndergods af fællesskab, med videre«. Godsejerne fik ret til, når forlængst udskiftede bøndergårde blev fæsteledige, »af de tilkommende fæstere at betinge sig sådanne afgifter, som de med dem kan forenes om«. Det samme gjaldt naturligvis i henhold til forordningen fæstebønder udskiftede efter 15. juni 1792. Der blev tilføjet en omfattende § 12, som i den angivne hensigt at fremme frivillig hoveriafløsning og forbedre hovedgårdsjorders dyrkning begunstige storbesidderne i flere henseender. Godsejere, der ville inddele deres hovedgårdsjorder i mindre lodder, blev det ikke blot tilladt ved udflytningen af bygninger »at betjene sig af bøndergodsets hjælp, efter rigtig omgang, men endog at forøge de parcellers størrelse, som de vil dyrke uden hoveri, med tilstødende bønderjorder, når sådanne vorde fæsteledige«. Denne *ret til hovedgårdsudvidelse*, der især fik betydning for nyoprettede avlsgårde, blev dog begrænset. Til parceller på højst 50 tdr. land hovedgårdsjord måtte der lægges indtil halvt så megen bondejord og til større hovedgårdsparceller »ikkun en tredie del så meget af bønderjorder, som dem af hovedgårdsjorder er tillagt«. Rentekammer-godkendelse af sådanne projekter skulle forud indhentes, ligesom hovedgårdsparcellen og den underlagte bondejord skulle ansættes i hartkorn i henhold til en plakat af 2. august 1786. Hovedgårdstaksten måtte også i fremtiden udrede alle påliggende udelelige byrder, men kunne få godtgørelse hos de øvrige parcellers besiddere. Hovedgårdsejeren fik ret til at afhænde de inddelte parceller med »hovedgårdstakst-frihed« på det i skøderne fastsatte vilkår: at parcellerne heller ikke i fremtiden måtte drives ved gårdbruges hoveri.

Det er bemærkelsesværdigt, at en tredie rentekammerdeputeret, Peder Wormskiold, i randbemærkninger havde kommenteret Hansens og Reventlows forslag, med kritik på flere punkter. Han var navnlig betænkelig ved nedslag i den omtalte renteydelse (der reelt betød en landgildeforhøjelse), fordi det kunne koste Rentekammeret og amtmændene »vidtløftigt arbejde«, ligesom han – utvivlsomt med rette – fandt det »såre vanskeligt at bevise og bedømme«, hvorvidt (nogle) bønder ved udskiftningen blev bebyrdede over deres kræfter. Forslaget om udparcellering af hovedgårdsjorder havde efter hans mening ingen forbindelse med det oprindelige forslags hovedsigte: at sikre godsejerne et rimeligt vederlag for deres store udgifter ved udskiftningen af bøndergodset.

Mens bøndernes renteydelse og dermed de forhøjede indfæstninger fik betydning for storbrugerne ud i fremtiden, var den forbedrede hovedgårdsdrift og sikkerheden for tilstrækkelige hoveriydelser helt afgørende for storbrugene i selve reformperioden.

Hovedgårdsdriften. Arbejdskraft til de store gårdes drift savnede godsejerne sjældent. Med en kort afbrydelse 1771–73 kunne de allerfleste af dem frem til 1790erne afkræve deres fæstebønder hoveriydelser i det omfang, de måtte anse for nød-

vendig. Var bøndergodset relativt stort og landsbyerne for størstedelen lå i kort afstand fra ladegården, kunne forholdene være tålelige også for hovbønderne. Navnlig hvis hovedgårdsdriften blev forbedret med rimelig hensyntagen til en fornuftig, planmæssig tilrettelægning af hoveriarbejderne, til mindst mulig hinder for bøndernes hjemmebrug, hvor gamle driftsmetoder stadig var fremherskende. M.h.t. landbrugstekniske fremskridt var storbrugene ubetinget førende.

Som ejer af Løvenborg indledte Severin Løvenskiold i 1767 en driftsreform, der kan stå som et typisk eksempel på, hvad indførelsen af holstensk koppelbrug i den følgende tid kunne betyde. På Løvenborg blev desuden to tidligere ladegårde drevet i fælles sædskifte under hovedgården. Af 9 hovedgårdsmarker lå nu 4 i hvile hvert år, mens 4 blev dyrket og 1 brakket. Hveden blev her som efterhånden på mange storbrug en vigtig afgrøde. Marken blev pløjet 5 gange samt gødsket, før hveden blev sået. I sædskiftets 2. år blev der pløjet til byg både efterår og forår, det 3. år sået rug og en afgrøde ærter, der tilførte jorden kvælstof, det 4. år var der havre og boghvede; sidstnævnte afgrøde, der ligeledes ret almindeligt forekom på bøndergårde, blev også sået på mindre dele af brakmarken og hvedemarken. Derefter hvilede marken i 4 år. Takket være forbedret jordbehandling, lang hvileperiode og alsidigt sædskifte steg foldudbyttet fra 6 til 7½, betydeligt over det normale.

De 1769–71 indsendte generalhoverireglementer giver – som allerede Christensen (Hørsholm) kunne meddele («Agrarhistoriske Studier» II, Tabel IV) – materiale til belysning af hovedgårdsdriften på dette tidspunkt. Henvend 500 hovedgårde fordelte sig m.h.t. antal skifter (sk.) som følger:

	<i>i græs</i>	2 sk.	3 sk.	4–5 sk.	6–11 sk.	12–23 sk.	Ialt
Sjælland-Møn	8	2	27	32	42	5	116
Falster				4	4		8
Lolland			23	20	3		46
Fyn-Langeland			4	16	88	5	113
Jylland			3	4	135	66	208
	8	2	57	76	272	76	491

De fleste af hovedgårdene på Øerne indgår i denne oversigt, af de jyske kun ca. halvdelen. I Jylland var jo græsmarksbruget fremherskende, og her var næppe sket store forandringer siden landmålingstiden; de allerfleste herregårde havde 6–11 marker eller skifter, mange dog 12–16, enkelte endnu flere. Indenfor fynsk område var holstensk koppelbrug allerede meget udbredt, og det gamle trevangsbrug for hovedgårdenes vedkommende trængt stærkt tilbage. Derimod var der ikke på Fyn som i visse dele af Sjælland og især på Lolland og Falster 4- eller 5-marksdrift på et betydeligt antal storbrug. Trevangsbruget fandtes endnu på ca. en fjerdedel af de

sjællandske hovedgårde og halvdelen af de lollandske, men var sjældent i det øvrige land. Af de 3 skifter eller vange blev normalt de 2 årligt besået, undtagelsesvis kun 1. På Lollands gennemgående fede og tunge jorder blev ved 11 herregårde 3 af 4 marker årligt besået, ved 8 gårde med 5-marksdrift 3 eller 4, ved 2 storbrug med 6 skifter 4, og ved en enkelt hovedgård med 7 blev 5 besået. På de jyske herregårde med deres som oftest 6–12 skifter blev i reglen halvdelen besået, undertiden færre.

Overgangen til en form for koppelbrug kan næppe følges overalt, men hove- riefterretningerne og -overenskomsterne fra 1790erne giver en mængde oplysninger. Det kan anføres, at den fynsk-sjællandske kommission 1795–97 besøgte 39 hovedgårde, overvejende på den sjællandske øgruppe. Koppelbruget havde næsten overalt taget føringen. Der fandtes ved 5 gårde 12 kobler (skifter), 15 havde hver 11 (et par af dem desuden nogle skov- eller havrevænger), 11 havde 9 a 10 skifter, 6 kun 7 a 8; der var ved en enkelt hele 15 marker, og en lille hovedgård på Møn havde endnu trevangsbrug. Der blev nu på de fleste sjællandske herregårde dyrket hvede i et skifte, som hovbønderne pløjede 3 eller 4 gange samt gødskede. Til rug blev der derefter kun pløjet 1 gang, men til byg 3, sjældnere 2, til havre i reglen kun 1 gang. Ved »vintersæd« forstod man som oftest hvede. Et helt skifte med ærter omtales sjældent, tiere et halvt. Kløvermarker var på østdanske storbrug blevet almindelige. På det sydsjællandske gods Iselingen havde hovbønderne to skifter med kløver at beså, slå og hjemkøre til hovedgården. Avlen af kløverbø blev her anslået til lige så mange læs som kornhøsten. En brakmark fandtes nu på de fleste godser, men også *den* krævede i reglen nogen behandling.

Hovmarkernes størrelse varierede fra 30–35 tdr. land til 50–60 tdr., på nogle hovedgårde med kun 8 a 9 marker kunne de være endnu større. På en række godser, hvor hoverikommissionen skulle mægle mellem godsejer og bønder, synes en hovbonde gennemgående at have haft ca. 5 tdr. land at pløje, harve, beså og høste. Hertil kom i reglen tærskning og korntransporter, der kunne omfatte både tiende- og landgildekorn. Det blev ofte påvist, at hoveriet på få tiår var stærkt forøget. Således skulle Giesegårds marker være fordoblede i perioden 1773–91, men ejeren pløjede 1 af de 5 marker, der blev besået i 1789. *Hoveriets fordeling* kunne have forskellige former. Gårdfæsterne har i reglen haft *hovlodder*, på nogle godser bestemte (*faste*) lodder, mens der på andre fandt ombytning sted. Undertiden blev ikke blot avlingshoveriet, men også skovnings- og hegnsarbejder forrettet *efter hartkorn*. Det forekom, at en hovedgårds marker var inddelt i hovlodder, men engene i *roder* (til en rode hørte een eller flere landsbyer). På Brattingsborg blev hoveriet inddelt *efter fjerdinge*, ret naturligt, idet bøndergårdenes jorder på Samsø fra gammel tid havde fjerdingsinddelingen (jfr. ovenfor s. 115). At høhøsten kunne være delt *fogderivis*, må ses i sammenhæng med, at såkaldte bondefogder i mange egne assisterede ridefoged eller ladefoged ved hoveriet mod til gengæld at være i hvert fald delvis fritaget for selv at yde hoveri, en ulighed, der voldte vanskeligheder ved hoverioverenskomsterne i 1790erne. Men som tidligere måtte der tages hensyn til, at lang afstand fra hovedgården kunne gøre hoveriøletelse eller -afløs-

ning nødvendig for en del bønders vedkommende. Det samme kunne gælde ved særlige terrænforhold, f.eks. skillende vandløb.

Hovedgårdsdriften blev i stor udstrækning forbedret ved nye driftsmåder, bedre og renere kornsorter, kløverdyrkning m.v. Der blev også på adskillige storbrug kort før 1800 indført arbejdsbesparende maskiner, især (engelske) tærskemaskiner. Svingploven var kendt fra o. 1770. Men her var det en hindring, at godsejerne næppe kunne påbyde, at hovbønder skulle møde med andre mark- og skovbrugsredskaber, end de var vant til. Det besværliggjorde især markarbejdet og formindskede vel i nogen grad høstudbyttet. Derimod var det af stor betydning for driftsudbyttet i det lange løb, at ejerne lod visse marker rydde for sten og krat, bekostede planering og rejsning af stengærder m.m. Enkelte steder blev der gjort forsøg med *vekselbrug*, hvorved der indgik forskellige foderafgrøder i sædskiftet, også rodfrugt, men især kløver og bælgæd. Det blev dog i reformtiden kun af mindre betydning sammenlignet med den stærkt udvidede kornproduktion, som pristigningen måtte opmuntre til.

Om *foldudbyttet* får man i reformperioden talrige oplysninger, flest fra årene 1784–89. Indberetningerne viser som ventet dårlige høstudbytter først i 1770'erne; opgivelserne fra tiden kort før høst byggede naturligvis på et skøn, der *kunne* omfatte hovedgård og bøndergods under ét, men iøvrigt synes godsejere og forvaltere i reglen at have regnet med $\frac{1}{2}$ – 2 fold mere på hovedgårds- end på bondejord. Udbyttet var stærkt svingende fra år til andet. Der indtraf i 1780'erne flere dårlige høstår, navnlig var 1786 i store dele af landet et misvækstår, mens 1790'erne bragte bedre høstudbytter. Allerede 1787 var et godt år, og derefter nævnes især 1790 og senere 1796 som frugtbare år. Størst foldudbytte gav ligesom tidligere byg (hvor hvede ikke forekom), gennemgående vistnok en del mere end de 5 fold, der oftest nævnes.

Godsregnskaber giver mere sikker oplysning om *udsæd* end om høstudbytte, idet en uberegnelig del af sæden, navnlig havren, ikke blev tærsket og opmålt. I mange tilfælde hvilede angivelsen af tdr. udsæd og avl (især det sidste) snarere på beregninger end på opmålingsresultater. Det gjaldt i hvert fald de første år af den periode (1767–92), hvor generalmajor J. F. Classen ejede Karlsfelt og Korselitse på Falster. 1773–77 lod han udføre store grundforbedringsarbejder, og hvedeproduktionen var i de følgende år meget betydelig, efter 1780 atter aftagende. Foldudbyttet synes for 25-års-perioden som helhed at have været: hvede godt 5, rug næsten $5\frac{1}{2}$, byg 5, havre ca. $4\frac{1}{2}$. Men disse godser var næppe typiske. Der var ingen påviselig stigning i kornproduktionen efter 1786, og M. H. Løvenskiold karakteriserede i 1796 hovedgårdsdriften på Korselitse, hvor årligt 7 af 11 marker blev besået (smlgn. falsterske godser o. 1770!), i bitre vendinger: »... meget ringe sæd på uforlignelige jorder . . . Hvilken kultur? gigantisk hoveri! for at høste lidet«. Et andet skudsmål fik Peter Johansen de Neergaard på Ringsted Kloster i 1797 fra samme hånd: »Det er en virkelig sand landmand, var han [blot] ikke så hård mod bønderne!« – Det må antages, at østdanske hovedgårde henimod 1800 gennemgik

ende høstede 6–7 fold, snarest mere, men driftsresultaterne har varieret stærkt fra gods til gods i denne periode, hvor driftige storbrugere havde større chancer end nogensinde.

Prisstigningen blev efterhånden meget betydelig, men som tidligere svingede kornpriserne ofte stærkt fra år til år; i perioden 1760–75 lå salgsprisen for byg således mellem ca. 1 og godt 2½ rdl., men der var også dårlige høstår iblandt. Højest var priserne i København og de nordsjællandske amter. Falbe-Hansen søgte at beregne de stigende landbrugsindkomsters indflydelse på hartkornspriserne. Salgsværdien for sjællandsk jordegods var i 1760erne ca. 95 rdl. pr. td. hartkorn. Fra femåret 1781–85 til 1796–1800 syntes der at være en fremgang fra ca. 125 til ca. 225 rdl. pr. td. htk., fulgt af en ny stærk stigning i de følgende år. Hovedgårdsjorden var vedblivende af større værdi pr. enhed end bondejorden, en naturlig følge af skatteprivilegierne, små produktionsomkostninger (den billige arbejdskraft!) og som regel en produktion af bedre kvalitet, end bønderne kunne præstere. De mange *forpagtninger* af store eller små ladegårde komplicerer billedet. Efterhånden som koppelbrug blev almindeligt, måtte forpagtninger på 11 eller lidt færre år blive langt de fleste også på Øerne. Det medførte i en endnu noget usikker opgangstid, at forpagterne i henhold til deres kontrakter forpligtede sig til en årlig forpagtningssum, der svarede til produkt- og ejendomspriser kort *før* forpagtningskontrakten blev indgået, gennemgående en mindre ydelse, end prisudviklingen i den ret lange periode kunne have givet ejeren krav på. Dette forhold ændredes senere, da det blev mere almindeligt at yde forpagtningsafgiften i korn, som oftest byg, eller sætte den i forhold til gennemsnitskornprisen i en længere periode. Mod slutningen af reformtiden kunne godsejere ofte have interesse i at bortforpagte hoved- eller ladegårde uden hoveri. Forpagterne viste naturligt nok forsigtighed på dette punkt, når der ikke var sikkerhed for, at anden arbejdskraft samt heste og landbrugsmaskiner kunne fremskaffes på antagelige betingelser. Det kunne også være ønskeligt at træffe aftale for det tilfælde, at en del bøndergårde blev bortsolgt til selveje eller nogle fæstere opnåede hoverifrihed.

Mejeribruget udvikledes stærkt på mange hovedgårde i reformperioden, navnlig på Fyn, hvor studeholdet derimod var i tilbagegang. Der var særlig gode priser på fynsk smør. Mange storbrug havde besætninger på 150 eller 200 malkekøer. Indførsel af holstensk kvæg, undertiden også anglerkvæg, betød for en række af Øernes herregårde en stærkt forøget mælkeproduktion, i den bedste sommertid vel 1–1½ kg smør ugentlig, men årsproduktionen oversteg formentlig ikke 25 kg pr. ko. M.h.t. osteproduktionen har man for en herregårdsko af dansk race kunnet regne med 1 kg ost af 5 kg mælk. Afsætningen af fedevarer til hovedstaden var, takket være skibsforbindelse med næsten alle egne af landet, særlig indbringende for storbrugerne, mens bønderne med deres billigere produkter af ringere kvalitet bedre kunne konkurrere med hovedgårdene ved afsætning til de nærmeste købstæder. Indtil forordningen af 11. juni 1788 blev udstedt, havde godsejere og borgere i byerne haft eneret på at fede og udføre stude. Nu blev studehandelen frigivet og

tolden nedsat, men stadig havde herremænd i store dele af halvøen den største fordel af kødproduktionen.

Studeeksporten havde i perioden 1740–46 nydt godt af en overenskomst med Holland, der betød forårs-studeindkøb, men i 40 år forud for 1788 oversteg udførslen kun få år 10.000 stkr. På sydøstjyske herregårde skal antallet af staldstude 1743–75 være reduceret til en fjerdedel. Under tidens debat blev studehandelen omtalt som et risikofyldt erhverv med voksende produktionsomkostninger, og der fremsattes ønsker om at få ophævet staldningsprivilegierne og få frigivet eksporten af græsøksne, ja, nationaløkonomen J. L. Lybecker anbefalede endog overgang fra staldgård til mejerigård også for Jyllands vedkommende. Fra 1782 er bevaret indberetninger med opgivelser fra ca. 360 jyske hovedgårde og godsområder; der er visse mangler, bl.a. som følge af usikkerhed m.h.t. godsejernes dispositioner. På Øerne staldedes kun godt 2500 stude, i Jylland antagelig omkring 20.000. Kun få sjællandske hovedgårde (således Lerchenborg, Svenstrup og Gjorslev) staldede 150–200 og derover, de fleste af ialt 30 staldgårde havde mindre end 75 stude. De øvrige øers herregårde havde endnu færre staldøksne. Bent Schiermer Andersen, der har undersøgt problemet («Staldgård – eller hollænderi?» i Jyske Samlinger, Ny række VI, 4, 1965), når til det resultat, at 88% af samtlige stude staldedes i Jylland, forholdsvis flest i Nord- og Vestjylland, hvor besætningerne på 50–74 stude var talrigst (i Salling nåede en del hovedgårde op over 100 stk.), færre i det meste af Østjylland (hvor indberetninger savnes fra en række gårde) og meget få i Riberhus amt. Overhovedet var staldgårdene i 1700-tallet gået stærkt tilbage, afsætningsvanskeligheder havde fremskyndet *overgangen til mejeridrift*. Schiermer Andersen anslog antallet af hollænderier i 1782 til 364, hvortil kom storbrug med såvel hollænderi som salg af stude. I 1780erne omfattede mejerigårdene $\frac{2}{3}$ af de sjællandske hovedgårde, $\frac{1}{3}$ af de jyske, men over 95% af herregårdene på Fyn og de mindre øer. Kobesætningernes størrelse kendes i reglen ikke, men i forpagtningskontrakter nævnes ret ofte 200 køer.

Gårdbrugene. De store landbrugstekniske fremskridt nåede først mod reformtidens slutning ud til et anseligt mindretal af bondestanden. Udskiftningen tog fart i løbet af 1790erne, de udskiftede gårdmænd fik gode muligheder for at forbedre deres brug, og mange tog energisk fat på at rydde og behandle deres lodder, så udbyttet af markbruget kunne forøges. M.h.t. *driftsmåden* skete der i reglen ikke større ændringer. Trevangsbruget var vedblivende almindeligt på Øerne, af sig selv fulgte bønderne kun sjældent hovedgårdens eksempel. Ret tidligt forekom der dog fæstebreve, hvori godsejeren pålagde gårdbrugeren at drive sin lod med et nærmere angivet sædskifte. Således foreskrev J. F. Heinrich, der i 1789 havde købt Sparresholm i Sydsjælland, allerede i sine først udstedte fæstebreve, at bondens markjorder skulle dyrkes som angivet i et skema, der blev vedhæftet brevet. Omdriften i gårdens 8 marker skulle være: 1. brak, 2. hvede eller rug, 3. byg, 4. rug eller ærter, 5. havre og kløver, 6., 7. og 8. hvile, d.v.s. græsmark. I andre fæstebreve

frem til 1799 fik gårdfæsterne pålæg om at dyrke deres jorder »efter den af herskabet for godsets bønder i almindelighed bekendtgjorte regel«. Ejerne af Iselingen ved Vordingborg betingede sig fra 1791 ret til at foreskrive fæsterne, hvorledes deres gårdbrug skulle drives, men kun i nogle fæstebreve 1800–02 er driftsplaner indført. Efter gårdsloddens inddeling i 7 lige store marker skulle sædskiftet være følgende: 1. brak, 2. hvede og rug, 3. byg, 4. havre og kløver, hvorefter der i 1 a 2 år skulle høstes kløver, mens marken de(t) følgende år lå hen til kreaturgræsning. Ligesom på flere andre godser fik fæsterne her part i en enghave, som landsbyens bønder havde i fællesskab.

Godsejer Peter Johansen de Neergaard anførte i 1803 en række dyrkningsregler for en fæster på Gunderslevholm (af Arne Hentze citeret in extenso, Bol og By 8, s. 97 f.). Inden 4 år skulle fæsteren opføre stengærder eller levende hegn om gårds-lodden, til vintersæd skulle han helbrakke så megen jord, som han årligt kunne gødske, og før såningen rense jorden for sten, stød og stubbe samt forsyne den med brak- eller vandgrøfter. Bonden måtte »i den sidste halm« (kornafgrøde), før jorden blev udlagt til hvile, enten så kløver, rajgræs eller andet lige så godt græsfrø. Ejeren ville snarest muligt inddele hele gårds-lodden i visse lodder, som fæsteren skulle drive nøjagtigt i henhold til skemaet, »indtil jeg og han måtte blive enige om, at en anden driftsmåde var rigtigere og fordelagtigere«. Sandsynligheden taler for, at et fæstebrev i Gunderslevholm godsarkiv svarer hertil, og i fæsteprotokollen for nabogodserne Gerdrup og Lyngbygård 1808–15 møder man tilsvarende driftsplan: 1. brak, 2. hvede, 3. byg, 4. ærter, 5. byg med kløver, 6. kløver til (hø)slæt, 7. kløver til slæt og græsning, 8. og 9. græsning, 10. havre, eventuelt med vikker. (Det bør indskydes, at Neergaard uden tvivl efter 1807 var godsadministrator, og iøvrigt blev han i 1814 gift med ejerinden).

Usikkerheden m.h.t. den »rigtigste« driftsmåde møder man andetsteds en del år senere. Grev F. A. Holstein havde i 1811 udsendt et skrift, der gav gårdfæstere på grevskabet Holsteinborg vejledning m.h.t. jordens inddeling og dyrkning, og senest fra 1817 forpligtede greven alle nye fæstere til at følge en planmæssig drift, som fæsteren imidlertid selv kunne få indflydelse på. Det viste sig, at ingen af 26 (kendte) approberede rotationer helt svarede til de driftsplaner, greven i 1811 anbefalede! Godsstyrelsen havde været lydhør overfor de forskellige gårdfæsternes ønsker og åbenbart erkendt, at bonden i mange tilfælde bedst selv kunne bestemme driftsplanen, som det her kom til udtryk gennem en lang række velmotiverede afviselser fra de forslag, der var tilstillet bønderne. Ikke mindst blev der taget hensyn til vanskeligheder i forbindelse med opdyrkningen af de udskiftede jorder. »Hvor der var engbund og mosejord eller gødningsvage udmærksjorder, kunne en planmæssig drift næppe fastsættes én gang for alle« (Hentze).

I 1794 kunne Det kgl. danske Landhusholdningsselskab præmiere præsten *H. J. C. Høeghs* dengang og senere så berømte anvisning på et velindrettet landbrug. Selv havde præsten på almindelig muldleret sjællandsk jord dyrket sine marker i 7-årig rotation, og han anså her sommerstaldfodring for nødvendig. På jord »af

jævn godhed«, som gødedes godt, anbefalede Høegh at tage 5 »halme« og derefter lade marken hvile i 3 år med kløver og græs. På ringere jord tilrådede han 4 års brug og 4 års hvile, på skarpsandige jorder burde der bl.a. dyrkes rug i sommerbrak (gødet), boghvede eller kartofler, og i den 4–5 årige græsmark både rajgræs og hvidkløver. – Høegh holdt hverken på rent holstensk eller engelsk koppelbrug, men lagde vægt på, at sjællandske bønder gik over til en driftsform, der af Hentze er karakteriseret som »koppelbrug uden brak og stærkt modificeret af staldfodringsform«; Hentze gør opmærksom på, at en række godsejere i Holbæk, Sorø og Præstø amter ønskede at indføre *kobbeldrift på landsbyjorderne*. Det fremgår af bevarede hoveriefretninger 1791–95, langt de fleste (29 af 40) fra Præstø amt. På 19 af de 40 godser var landsbyjorder blevet inddelt i fra 7 til 12 marker, men på 16 af disse godser fandtes der desuden »fællesskaber« med jorden dyrket i 3-, 4- eller 5-vangsbrug. På halvdelen af de nævnte 40 godser havde ejerne haft held til i en vis udstrækning at indføre kobbeldrift i fællesskabet, og på enkelte andre godser i amterne var det samme tilfældet. Det var ikke egentlige koppelbrug, men det betød dog en væsentlig forenkling i forhold til de gamle 3- eller 4-vangsbrug, når den enkelte bonde kun fik jord 4 a 5 steder i hver mark, navnlig når han samtidig fik et stykke indhegnet enghave samt et vænge på et par tønder land tæt ved sin fæstegård.

Om nyinddelinger efterfulgt af forbedringer især på en del sjællandske godser kan man også drage visse slutninger ud fra forslag til *kornavlens forbedring* (indberetninger 1778, der for Sjællands vedkommende er udgivet af Jens Holmgaard, Bol og By 3, 1962). Kornkvaliteten var jo af vigtighed, ikke blot for korneksporten, men »indgik utvivlsomt i høj grad i hele det motivkompleks, som lå bag udskiftningspolitikken« (Holmgaard). Rentekammerets cirkulære til amtmændene i juli 1778 fremhævede nødvendigheden af en forøget afsætning af »rene kornvarer«: rugen fri for klinte, hejre og skjaller, byg fri for havre og al urenhed, hveden fri for hejre. Sammen med de kyndigste proprietærer i amtet skulle hver amtmand overveje denne sag (der kunne bidrage til at »vinde handelsbalancen« ved at udvide korneksporten) og derefter fremkomme med forslag. Landhusholdnings-selskabet og enkelte private havde kort forinden taget initiativ til indretning af korntørringsanlæg. På et tidspunkt, hvor udskiftningslovgivningen nærmede sig sin afslutning, var bondebrugets forhold i høj grad af interesse. I 1778 var fællesskabet mellem bønder kun ret få steder ophævet, men den unge C. D. Reventlow turde regne med, at »den holstenske dyrkningsmåde« i løbet af få år ville være indført på de allerfleste herregårde. »Når først hovedgårdene er indrettede, har jeg ingen tvivl om, at der jo også findes fordel ved at inddele bøndermarkerne på samme måde«. Baron P. A. Lehn var af en anden opfattelse: forholdene måtte helst blive ved det gamle, indtil en fuldstændig udskiftning havde fundet sted, da man ellers ville få samme besvær to gange, og »den tummel med markernes nye inddeling« ville medføre store omkostninger. Ejeren af Svenstrup, J. Bruun Neergaard, mente derimod, at det ville være både muligt og meget nyttigt, at fællesskabet blev ophæ-

vet og enhver jordbruger i en landsby samtidig fik al sin jord på 2 à 3 steder i hver af byens marker.

Kornets kvalitet var dog ringere på bøndergodset, hvis beboere ikke havde råd til at skaffe sig rent sædekorn andetsteds fra, hvad godsejerne kun undtagelsesvis hjalp dem til. I Jylland som på Øerne udtalte godsejere sig om bøndernes fattigdom, uvidenhed og mangel på evne til at sikre »avlens fuldkomne drift«. Hertil kom uheldige vilkår for landbrugernes kornafsætning i tiden før kornhandelens frigivelse ved forordningen af 6. juni 1788. Købmændene blev beskyldt for prisopskrining såvel m.h.t. sædekorn om foråret som fødekorn om sommeren, og samtidig bebrejdede godsejerne dem, at de betalte for lidt for det virkelig gode og rene korn; kornets kvalitet spillede næsten ingen rolle for afsætningen til Norge, så længe kornmonopolet blev opretholdt. Ejeren af Stårupgård påstod, at 5 eller 6 velhavende købmænd i Ålborg fastsatte de kornpriser, som folk i 20 miles omkreds måtte lade sig nøje med. Herremænd gav også udtryk for det efter deres mening uheldige i, at der af hensyn til byerhvervene var indført forbud mod hjemmebrænderi på landet. Det havde formentlig til følge, at bønder blandede mest muligt af det frarensede småkorn og ukrudt i det korn, de skulle sælge.

Det stærkt varierende høstudbytte var også et alvorligt problem, og i 1770erne havde regeringen bl.a. planer om at oprette et centralt kornmagasin i København, hvorved det kunne blive muligt at undgå meget følelig kornmangel visse år og dermed følgende voldsomme prisforhøjelser. Blandt godsejerne var et pessimistisk syn på bøndernes erhvervmæssige fremgang i en reformtid yderst almindeligt, men ikke eneherkende. Stiftamtmand H. A. Brockenhuus (Sjælland) havde tillid til, at bønderne, når deres jorder først var udskiftet, »ligesom af egen drift og uden nogen tvang vilde avle rene kornvarer«. Godsforvalter Søren Klestrup, Giesegård, så også lyst på bondens fremtidsmuligheder, og H. Tersling, Vennerslund, erklærede, at en forbedring af bondens vilkår, med betydelige afgiftslettelser, sikkert ville være »det sikkerste og bedste middel for at få ham til at avle renere kornvarer, da den deraf flydende fordel vilde være den bedste og virksomste drivere for ham, når han først havde evne at gøre de fornødne bekostninger«.

Det var denne økonomiske evne, bønderne efter V. A. Hansens og C. D. Reventlows mening havde erhvervet, hvor heldige udskiftninger mand og mand imellem forlængst havde fundet sted. (Hertil bør føjes, at landbruget før 1792 oplevede flere gode høstår og en betydelig kornprisstigning). Men – som omtalt i det foregående – lykkedes det i selve reformtiden kun i begrænset omfang at få bønderne til at anvende nye driftsformer og bedre landbrugsredskaber. Rensemaskiner (oprindelig standharper) blev efterhånden indført på de store gårde, af hvilke en del også anskaffede tærskemaskiner, men på bøndergårdene blev kornrensningen som tidligere udført ved håndkastning med skovl eller skuffe, derefter også med sold. Som tærskeredskab på bondens lo beholdt plejlen sin traditionelle plads, meget lidt anfægtet af en række forsøg på at konstruere slagværker eller tærsketromler, som også mindre landbrugere kunne anskaffe. Såning foretoges endnu i nogle menne-

skealdre med hånden; på hovedgårde sørgede ride- eller ladefoged gerne for, at veltrænede gårdbrugere eller bønderkarle blev udset til dette arbejde, og bondegårdens »husbond« udførte i reglen såningen på eget brug. Træharver var almindelige, men harver med jerntænder blev o. 1800 indført i store dele af landet. Trods den ret vellykkede prøve med tre norske svingpløve (efter engelsk forbillede), som Det kgl. danske Landhusholdningsselskab i oktober 1770 lod afholde ved Rygården nær Bernstorff, beholdt hjulploven sin plads som det vigtigste landbrugsredskab. Den tunge træplov blev dog i tidens løb forbedret, og den forblev i visse egne dominerende helt til 1840erne!

Høstudbyttet. Vigtigere var det formentlig, at bøndernes interesse for bedre afgrøder blev forstærket efter udskiftningen. Der er næppe tvivl om, at foldudbyttet blev, om end næppe fordoblet, som V. A. Hansen gerne ville tro, så dog ret almindeligt forøget med 50% eller mere fra 1770erne til o. 1800. Men det må erkendes, at vi står svagt m.h.t. udforskningen af så vigtige faktorer som dyrket (anvendt) kornareal, udsædskvanta og normalt høstudbytte. Misvækst indtraf sjældnere, men var ikke ukendt. De ganske vist lidt usikre tal, Begtrup opgav m.h.t. kornproduktionen kort efter 1800, nemlig for hele kongeriget om ved 9 mill. tdr., ville være helt usandsynlige, hvis ikke bondebrugenes høstudbytte var forøget overordentligt i reformtiden. Det samme gælder O. C. Olufsens beregninger m.h.t. overskudsudførslen af korn og kornvarer fra Danmark og hertugdømmerne (Falbe-Hansen: Stavnsbaands-Løsningen . . . I, s. 94 f., med note).

Af stor betydning for bondebrugenes økonomi var det, at *nye kulturplanter* som rødkløver og kartoffel efterhånden vandt udbredelse i mange egne. Det gav bedre sommergræsning og stærkt forøget høavl, grundlag for større husdyrhold, især af hornkvæg, ligesom kløverdyrkingen indvirkede gunstigt på sædskiftet. Da hjemmeavl af kløverfrø, som Landhusholdningsselskabet med iver virkede for, lykkedes ganske godt i sydlige egne af landet, voksede bøndernes interesse for såvel hvidkløver som rødkløver. Langsomt vandt også *kartoffelavl* frem, på Sjælland navnlig i Københavns og Frederiksborg amter, hvor o. 1800 både bønder og husmænd lagde sig efter denne produktion og ifølge Begtrup avlede 10 fold (ca. 50 tdr. pr. td. land). Men i de fleste ødanske og jyske egne blev kartofflen kun dyrket »i det små«, bortset fra en del hovedgårde mest i haverne. En undtagelse var »kartoffeltyskernes« egn, Alheden, hvor nu også jyske bønder var bosat. Præster rundt i landet var virksomme for udbredelsen. Landhusholdningsselskabet gik dog først *efter 1800* ind for præmiering af kartoffelavl, antagelig påvirket af, at landet i normale høstår havde en indbringende korneksport. I E. Fleischers »Agerdyrknings-Katekismus«, 2. udgave 1794, var kartofflen end ikke omtalt. Hvor udskiftning ikke var gennemført, savnedes markfred, kreaturer kunne ødelægge avlen, og optagningen af kartofler krævede en uvant arbejdsindsats. *Rodfrugter* til foderbrug (turnips, gulerødder, kålroer) blev bl.a. anbefalet af nogle skrivende præster, men avlen var navnlig for bondebrugs vedkommende ubetydelig. Derimod havde regeringen lige siden

Danske Lovs udstedelse påbudt udsåning af hampefrø (1 skæppe pr. helgård), mens *hør dyrkning*, der siden oldtid var almindelig blandt bønder, nu i industrielt øjemed blev fremmet af adskillige godsejere, især Niels Ryberg, på Fyn tillige af J. L. Reventlow, der på Brahetrolleborg oprettede høravlingsinstituttet »Lykkenssæde«, ledet af den vidtberejste, erfarne Henning Schroll, som efterhånden oplærte mange unge bønder. *Humleavl* fik i 1700-tallet stor udbredelse på Nordvestfyn, men i andre egne syntes den i tilbagegang eller helt ophørt. På samme tid omtales også *kommen* som fortrinsvis dyrket i nogle egne på Fyn, på Ærø og visse sydfynske øer; en del blev eksporteret. Enkelte steder i Jylland dyrkede gårdmænd ifølge Gregers Begtrup *kommen* på deres tofter.

Husdyrholdet. Vor viden om bøndernes husdyrhold i reformtiden er noget usikker. Den burde hvile på en gennemgang af mange tusinde bondeskifter. Endnu i 1760erne og senere bortrev sygdomme en mængde kreaturer. På et tidspunkt, hvor forsikring mod kvægsyge var et aktuelt problem, blev der foretaget en *tælling af hornkvæget* i Danmark. I følge denne skulle der i 1774 findes 414.500 stkr., nemlig godt 89.000 1–3 år gl. kvier, 246.000 køer og noget over 79.000 stude; kalve var ikke medregnet. Tallene er sandsynligvis lidt for lave og tør kun med forbehold stilles ved siden af Begtrups tal fra forskellige tidspunkter kort efter 1800, ialt ca. 560.000 stkr. hornkvæg, naturligvis langt den overvejende del fra bondebrugene. Fordelingen af denne den mest produktive del af husdyrbestanden angiver Begtrup som følger: Sjælland 120.000, Fyn 81.000, Jylland 326.000, mens Lolland-Falster og Bornholm mere skønsmæssigt er anslået til (kun) 30.000 stkr. Når landsdelene tages i samme rækkefølge, skulle antallene af *heste* være: Sjælland 120.000, Fyn 42.000, Jylland 200.000, de nævnte mindre øer ca. 35.000, af *får* henholdsvis 160.000, 84.000, 516.000 og 35.000, samt endelig af *svin* 60.000, 20.000, 54.000 og 15.000. Da kalve, føl, lam og smågrise ikke er medregnet, kunne antallene af »voksne« husdyr i begyndelsen af 1800-tallet sættes til: 560.000 stkr. hornkvæg, 400.000 heste, 800.000 får og 150.000 svin.

Hesteantallet gik næppe meget tilbage i selve reformtiden. Hoveriet var stadig betydeligt, og hjulplov blev som nævnt også efter udskiftningen almindelig anvendt. Bondeskifter fra 1790erne registrerer oftest 2 køreheste (vognheste) og 4 eller 6 arbejdsheste som en fæstegårds besætning, dog naturligvis i rimeligt forhold til gårdstørrelsen. I reglen *var* der lidt flere heste på gårdene, men mange gamle og »udygtige«; desuden ofte 2 a 3 plage og føl. På hovedgårdene fandtes før hoveri-afløsningen i almindelighed kun få heste, dog begyndte regeringen fra o. 1780 at opmuntre herregårdsstutterierne. På veterinærprofessoren Erik Viborgs initiativ kom der i 1795 og 1798 forordninger til opmuntring af hesteopdræt, med præmiering af hingste, bedømt af stutterikommissioner nedsat i 16 distrikter. Ved præmieringen skelnede man mellem bønderhingste og hingste for de store landbrug (der fik de største præmier!). De omrejsende stutterikommissærer skulle hvert år indbyde bønder fra 1 a 2 sogne til at forevise deres hopper med afkom på et

nærmere angivet sted. Præmieringen blev efterhånden mere yndet og »skuerne« velbesøgt. De sjællandske heste var af ensartet race, men »kulsvierhestene« i Nordsjælland meget små. Den jyske hest var kraftigere, men ikke nogen ensartet race. Herregårdsstutterierne var få, og nogle blev nedlagt, men adskillige godsejere holdt hingste til brug for bønderne.

Af hornkvæg fandtes der mere på bøndergårdene, end man tidligere almindeligt har antaget. Selv 1774-tællingens tal antyder 3 malkekøer som gennemsnit pr. gård, idet herremænd, forpagtere, præster og husmænd næppe kunne tegne sig for trediedelen, og det må tages i betragtning, at 3-årige kvier nok havde kælvet og gav mælk. Begtrup anså – i modsætning til pastor Westenholz tidligere – koholdet for langt mere lønsomt end studeholdet. I Vestjylland holdt dog mange bønder stude, som herremænd opkøbte, når ungstudene var 3 år eller mere. Pløjestude var almindelige i hedeegne, mens pløjning med køer, som ofte blev anbefalet husmænd, næppe nogetsteds blev almindelig. – Kvæget var især på Sjælland af ringe vækst, ernæringen tarvelig, og opdrættet blev ofte sultefodret. Også på Fyn og i Jylland tiltrængtes »en forædlet kvægstamme til kvægavlens forbedring«, fandt E. Viborg, der 1796 fremkom med forslag. Kvægsyge og europæiske krige hindrede dog, at der blev indført fremmed kvæg til »forædling« af danske kvægracer, og heller ikke Viborgs plan om ved udvalg og god røgt at opnå bedre ydelser af landets egne racer kom der noget ud af før i en senere periode.

Fåret var landets almindeligste husdyr; antagelig fandtes der o. 1800 nær 1 million får foruden lammene. Der var på Øerne oftest 8–10 pr. gård, i Jylland nærmere det dobbelte og i udprægede hedeegne op til 40–50. De fleste husmænd holdt får, fra et par stkr. til 5–6; tjenestekarle og aftægtsfolk kunne også eje får, sjældent hornkvæg. Hovedgårdene havde på Øerne gennemgående kun en snes får, men på halvøen fra omkring 100 til 3–400 (storbrug i hedeegne). Hos bønderne var det gammel-danske landfår kun undtagelsesvis forædlet med frisisk eller engelsk race; det jyske »hedefår« måtte formentlig regnes til landfårene, og det samme gjaldt det mere finuldede får på bornholmske udmarker. Regeringen nærede ønske om forbedret fåreavl, og et stort Schäferi af spanske får blev 1797 oprettet på Esromgård.

Erik Viborg skelner for svinenes vedkommende mellem det groftbyggede, stærkt behårede jyske svin, hvoraf en del 2–3årige blev eksporteret, og det mindre, kortbørstede øsvin. De hårdføre, ofte dårligt ernærede dyr tjente helt overvejende til landets egen forsyning med flæsk og fedt; kun et par sjællandske godsejere havde o. 1800 planer om at forbedre svinebestanden ved import af en forædlet engelsk race.

Som indtægtskilde var husdyrholdet af vekslende betydning fra egn til egn. Der synes at have været en lille fremgang m.h.t. smøreksporten, men mest fra storbrugene og langt fra af samme omfang som i Slesvig-Holsten. For bønderne betød mælke- og kødproduktionen til eget forbrug samt salg af smør og levende kreaturer mere, salg af ungstude jo mest i Jylland. Byttehandler til gensidig nytte fandt utvivlsomt ofte sted indenfor landsbyer og godsområder.

Håndværkere m.fl. Ved en sammenligning mellem folketællingerne 1787 og 1801 kan det undre, at antallet af håndværkere og industridrivende skulle være dalet fra næsten 67.000 til knapt 18.000 personer. Det store flertal boede på landet, og hovedårsagen må simpelthen være, at i 1787, da de allerfleste af husmændene endnu var jordløse, er anførte håndværk o.a. bierhverv blevet afgørende for rubriceringen i talrige tilfælde, hvor den pågældende dog måske navnlig tjente til livets ophold som daglejer. I 1801 havde tusinder af gifte landarbejdere fået en jordlod efter udskiftningen, og til »husmænd med jord« regnedes ialt 142.884 personer, som »husmænd uden jord« 76.576. Det samlede antal »husmænd« var i 1787 kun 75.124, hvortil dog må lægges 52.761 »daglejere«; disses antal var ved 1801-tællingen kun 34.031 (Begtrups tal). Antallet af inderster, vel for størstedelen aftægtsfolk, steg fra 16.964 til 22.806. – På grundlag af disse tal og en næsten-halvering af gruppen »Fiskeri og søfart« (i 1801 ca. 9.000) fandt jeg det i sin tid mest rimeligt at sammenligne *hele* gruppen af fisker-, håndværker-, husmands- og landarbejderbefolkning på de to tidspunkter (hertil føjet en ret uændret gruppe på ca. 20.000 fattige og almisselemmer). Det ville give en fremgang på ca. 25% for husmandsbefolkningen, når hensyn tages til, at mange flere børn fra husmandshjem om sommeren tjente hos gårdbrugere (1787-tællingen fandt sted i august, 1801-tællingen i februar).

Håndværkerne på landet var, som tidligere anført, ikke en skarpt afgrænset gruppe. Undtagelsesvis drev også gårdmænd et håndværk, idet en del jo tidligere havde været husfæstere; der er eksempel på, at en smed fik lov at fortsætte som smed efter at have overtaget en forsiddergård. Mere betød det, at mange håndværkere havde (eller efter udskiftningen fik) en jordlod, og at de var velsete, ja uundværlige som sæsonarbejdere ved landbruget. Skifteforretninger viser, at håndværkerne ikke blot havde flere redskaber, hvad erhvervet krævede, men også mere bohav og større kreaturbesætning end de øvrige husmænd. En del af dem, navnlig smede, købte jord og blev efter reformtiden jordbrugere, der efterhånden ofte måtte regnes til gårdmandsstanden.

Fiskerne var færre i tal, når bortses fra de mange, der lejlighedsvis fiskede ved kysten, i søer, åer og bække. Adskillige gårdbrugere på mindre øer, f.eks. Samsø, havde et indbringende erhverv som skippere. Holger Rasmussen har i sine undersøgelser over limfjordsfiskeriet påvist, at Harboøre-sogns beboerflertal ved denne tid kunne opfattes som fiskere med landbrug som binæring. Dog blev den mand, der bidrog betydeligt til udrustning af fiskeri med havskibe, måske snarest regnet til gårdmandsklassen, uanset om han kun havde et ringe jordtilliggende. Og *møllere* kunne, som tidligere omtalt, i mange tilfælde eje eller (oftest) fæste et jordareal stort nok til, at de måtte tælles blandt gårdbrugere. Vindmøllerne på Harboøre blev iøvrigt 1796–98 midtpunkt i en retssag, der endte med en dom, som fastslog, at møllerne var i deres gode ret, »så længe disse blot maler for Harboøres egne indbyggere«. I visse egne var det for beboerne et vigtigt problem, at de privilegerede møller var utilstrækkelige eller vejen til dem for lang og undertiden ufremkom-

melig, som bønder i en række vestlige limfjordssogne måtte hævde og søge fastslået ved herreds- eller birketing. De omstridte møllers beboere var naturligvis interesseret i at beholde og om muligt udvide deres næring.

Småbrugere og landarbejdere. De mange tusinde husmænd, der i reformtiden opnåede jordlodder, fik gennemgående kun ca. 3 tdr. land middeljord. Begrundelsen for, at de overhovedet fik tildelt jord, var jo, at de burde have erstatning for den kreaturgræsning, som de i fællesskabstiden havde nydt. Men det skete med hensyntagen til gårdbrugerne, der i reglen – som den lille landbokommissions mænd havde erfaret det i Nordsjælland – nødtigt opgav blot et lille stykke af deres dyrebare jord. Uden tvivl var de fleste private storbrugere mest interesseret i, at gårdmændene kunne føle sig tilfredse med jordfordelingen ved udskiftningen; det medvirkede formentlig ofte til, at overenskomster om hoveriet lettere blev indgået. Noget anderledes var situationen på godser, hvis ejere tidligt forudså, at en væsentlig del af gårdmandshoveriet ville blive afløst. Da kunne det være af betydning, at mange husmænd havde fæstet større jordlodder og kunne forpligtes til to ugedages arbejde, undertiden mere, som vederlag for hus med jord. En lignende opfattelse gav Gregers Begtrup udtryk for i sin beskrivelse af agerdyrkningen på Sjælland, hvor han udtalte, at det var husmandens bestemmelse at »være den større jordbruger til hjælp i hans avlsdrift«, som daglejer. Huslodden burde derfor »ej være større, end at han i de to dage om ugen kan besørge den og skænke de øvrige til sine naboers gavn«. Fik husmanden mere jord, ville han holde heste, »hvorved han forlader sin bestemmelse at være daglønner«. Begtrup så dog gerne, at husmanden fik 4–5 tdr. ld. middeljord, så han kunne sommer- og vinterføde en ko og nogle får, på et par tønder land avle korn nok til sin lille husholdning og endda føde et par store grise. Hestehold ville kun betale sig, hvis husmanden som bierhverv slog sig på handel, tørvetransport o.l., og da ville hans stilling blive en anden end daglejerhusmandens.

Den husmandsvenlige pastor H. J. C. Høegh regnede kun med huslodder på 3 tdr. ld., på dårlig jord dog op til 6 tdr. Men han gav meget nøje anvisning på en driftsmåde, der skulle kunne skaffe en husmandsfamilie dens underhold; kløver, kartoffeldyrkning, roeavl og staldfodring indgik i hans forslag. De første år ville småbrugeren ganske vist se sig nødsaget til at arbejde for gårdmænd, der måtte hjælpe ham med pløjning og harvning; senere kunne han ved at pløje med køer blive en mere selvstændig landbruger. Høegh var ikke blind for, at udviklingen gik i retning af en skarpere opdeling af bondestanden i to klasser, gårdmænd og husmænd, »og det så fuldkomment, at ingen, som er født i den sidste, kan gøre sig mindste håb om at stige op i den første, ligesom og ingen født i den første vil fornede sig til den sidste«. I nogle år havde Høegh haft præstekald i Thy og utvivlsomt dér iagttaget en nærmere forbindelse mellem gårdbrugere og husmænd, end han som præst i Gentofte efter reformerne på Bernstorff gods var vidne til. Gårdbeboerne i det store sogn nær hovedstaden drev usædvanligt store brug og

blev velhavende, husmandsklassen var talrig og yderst jordfattig. Det var Høeghs kongstanke, at dygtige småbrugere på de mange nye huslodder rundt om i landet skulle blive »en mellemting«. Han forestillede sig, at indsidderes og jordløse husmænds børn engang kunne få huslodder og opnå en vis velstand, så næste generation endog »turde se [hen] til gårdes besiddelse«. Samtidig skulle gårdmandsbørn, der ikke kunne få gårde, være veltjente med at sætte bo på småbrugene. Høegh ville i de nye husmænd se »en middelklasse i vor så vigtige bondestand, . . . der skal holde den sammen i et lykkeligt bånd fra øverst til nederst«.

Høeghs sociale håb gik næppe nok i opfyldelse med det 20. århundredes husmandsreformer, der banede vej for oprettelsen af mange tusinde småbrug, før efterkrigstidens uhyre ejendomssammenlægninger ændrede billedet. Samtiden delte da heller ikke Høeghs lyse forhåbninger, selv om hans prisskrift blev beundret og varmt anbefalet som vejledning for almuen, gårdmænd som husmænd, efter udskiftningen. Landøkonomen Oluf Chr. Olufsen, hvis første bind »Økonomiske Journaler« udkom o. 1800, stillede sig kritisk overfor »parcelleringen« (udstyknin-gen), som bl.a. stiftamtmand Hellfried, der havde 13 års erfaringer fra Vejle amt, gik stærkt ind for. Olufsen vurderede udstykningsproblemet nationaløkonomisk og så i landbrugets kapitalmangel en hindring, der var særlig følelig for småbruget. Husmændene havde en del af æren for nyopdyrkningen, men de savnede i høj grad velanvendelige landbrugsredskaber, rene kornsorter og gode husdyrracer. Småbrugernes arbejdskraft kunne med langt større fordel anvendes indenfor stordriften, der var kapitalstærk, kunne skaffe trækraft og bedre avlsredskaber til veje og præstere en større landbrugsproduktion. Olufsen kunne derfor tænke sig *enten* langt større husmandsbrug, i virkeligheden smågårde, *eller* (helst) ganske små lodder med have og græsning til en ko, idet en husbeboer i hovedsagen skulle sikre familiens underhold som fasttjenende på en større gård, hvor han kunne få sin løn i penge og naturalier. Det sidste ville lige så vel forøge folkemængden og på heldig måde bidrage til at »danne bedre tjenestetyende«.

Hverken daglejerhusmanden eller husmanden (indersten) som gift tjenestekarl var nogen social nydannelse, hvad Høeghs erhvervsmæssigt selvstændige husmand i hvert fald på sjællandsk grund ville have været. Olufsen mødte i 1805 kraftig modsigelse fra en af Landhusholdningsselskabets mænd, kammerråd N. Morville, der i sin landmålertid havde fået kendskab til landbrugsforhold i flere landsdele. Han henviste til, at ikke blot udmarks-, men også en del hede- og overdrevsjord ved udparcelleringen var bragt under kultur, og han måtte hævde, at den lille parcel lige så fuldt som den store gård havde bidraget forholds-mæssigt til nationalvelstanden. Småbrugerenes mange arbejdsdage til produktionens fremme på anden mands grund burde også »takseres som tilskud til nationens kapital«. Morville mente, at kornafgrøden på det lille brug i forhold til arealet ville indbringe det samme som på de større brug, og kartoffelavlens mere. Var produkternes kvalitet noget ringere, vedkom dette kun forbrugerne, Olufsen glemte at tage småbrugernes nøjsomhed med i sine betragtninger! – Morville delte regeringens og mange godsejeres opfat-

telse af husmændene: de skulle som hidtil først og fremmest være landarbejdere og udgøre en arbejdsreserve for de større landbrug. Betegnende nok kunne han slutte med at omtale, hvorledes husmænd med munterhed og flid udførte *akkordarbejder* ved herregårdene, »en højst nødvendig benyttelse til en stor gårds drift«.

Husmændenes økonomi på reformtiden blev diskuteret. O. C. Olufsen opstillede et »budget«, der skulle vise, at en sjællandsk husmand med jord kunne have en årsindtægt på 77 rdl. 4 mk. som landarbejder (282 arbejdsdage à $1\frac{1}{2}$ – 2 mark), og han ville hævde, at en gift husmand som fast tyende på en stor avlsgård kunne tjene mere. Olufsens »budget« var imidlertid fra 1798, og indtil 1805 kan der være sket en fordobling af daglønnen. På den anden side var det usandsynligt, at gifte landarbejdere gennemgående kunne få arbejde hos andre praktisk talt alle årets hverdage. En amtsforvalter Røper skrev ved samme tid ud fra 7 års erfaringer på en herregård, hvor huse var opført på hovedgårdsmarken og hvor beboernes indtægtsforhold svarede til den olufsenske model (aflønning i penge, korn, græs og foder, brændsel og fribolig), men forvalteren anslog pengeværdien til mindre. Han ville mene, at en småbruger med 4–5 tdr. ld. og arbejdsfortjeneste ca. 200 dage om året kunne være lige så godt stillet som tyendehusmanden med den ganske lille jordlod. Men som nævnt havde de færreste småbrugere mere end 3 tdr. land, og andre fremstillinger omtalte husmændene som dårligt lønnede. Når de blev gamle og uarbejdsdygtige, måtte de ty til bettelstaven eller sognets fattigkasse, hed det.

Landarbejderes *dagløn* var næppe steget i de ca. 30 år før 1787, men gik stærkt i vejret i den store reformtid. En stigning på 75–100% i perioden 1787–1807 er sandsynlig, men det er uvist, om Begtrup havde ret i, at den var større i Jylland end på Øerne. Begtrup havde i reglen sine oplysninger fra arbejdsgivere, og da han i sit store værk om agerdyrkningens tilstand (1803–1812) skildrede jyske forhold, adskillige år efter at han havde belyst de sjællandske, var lønnen i mellemtiden forhøjet væsentligt. – Det må betones, at der også på dette område i høj grad er brug for nye undersøgelser på grundlag af godsregnskaber, bondeskifter o.a. kilder. Det er tvivlsomt, om daglønnen var højest på herregårde, som Begtrup (eller hans hjemmelmænd) mente, men antagelig var den i høsttiden dobbelt så høj som i vinterhalvåret. Fik daglejerhusmanden sin kost på gården, hvor han arbejdede, synes pengelønnen relativt lav, men ofte kan der desuden være ydet visse naturalier. Dette forhold har muligvis også bødet på, at kvinders dagløn var lav og tilmed syntes at stige mindre end mændenes. Her spillede det måske en rolle, at stavnsbåndet efterhånden blev løst. – Når ejeren af Eriksholm og Holbæk Ladegård nævnedes $1\frac{1}{2}$ –2 mark som laveste og $2\frac{1}{2}$ –4 mark som højeste dagløn (antagelig i høsttiden), kan man ikke deraf slutte, at gennemsnitsdaglønnen lå over 2 mark.

Tjenestefolkenes løn fordoblede vistnok i reformtiden, men egnsforskellene var store. Vil man søge at bestemme reallønnen, må det erindres, at kost og logi på stedet var en ret uforandret indtægt. Dog var der utvivlsomt i den senere del af reformperioden betydeligt færre fattige gårdbrugere, der var tilbøjelige til at spare på kosten, medmindre tjenestekarl og daglejere stillede betingelser, som det visse steder skal have været tilfældet.

Afgiftsforhold. Fæste- og lejemænd. På en tid, hvor så mange ældre og nyere huse fik tillagt jord, skete der i visse egne ændringer i besiddelsesforholdene. Nye, især yngre fæstere *lejede* hus i stedet for som tidligere at opnå livsfæste (i hvert fald formelt). Hidtil havde i reglen kun unge ægtepar og ældre folk siddet til huse hos bønderne, med godsejerens tilladelse, de gamle ofte som aftægtsfolk og relativt velstillede. Da fæsteloven af 1787 ikke påbød, at huse ligesom gårde *skulle* bortfæstes på livstid, så mange godsejere en fordel i på dette punkt at afvige fra århundreders sædvane. Hensigten var under nye forhold at sikre hovedgårdsdriften den nødvendige arbejdskraft, navnlig hvor gårdmandshoveriet stod foran afløsning. Ikke få herremænd fandt det derfor mest hensigtsmæssigt ved husfæsterskifte eller nyoprettelse af huse at indføre *lejekontrakter* på $\frac{1}{2}$ eller $\frac{1}{4}$ års opsigelse. Afgiften blev i almindelighed ugedagsarbejde, i reglen 1 a 2 dage om ugen foruden nogle høstdage og visse favne grøftegravning. Lejemanden kunne da opsiges, hvis han viste sig udygtig eller uordentlig ved dette »pligtsarbejde«, og når han blev gammel og svagelig, var det nærmest en selvfølge, at han ved given lejlighed blev erstattet med en yngre husbeboer. Lejehuse kunne godt tiltrække yngre husmænd eller inderster, der ville have svært ved at betale indfæstning, men ikke lod sig skræmme af de betydelige årlige arbejdsydelse, de måtte præstere.

Hørte der til huset en større jordlod end normalt, kunne en lejer føle sig bedre stillet end småbrugere i almindelighed, og ofte overvurderede han brugsværdien. Godsstyrelsen på sin side vidste at stille arbejdskrav, der kunne være særdeles tyngende. Ved lejekontrakter på Valbygård i Vestsjælland blev der i perioden 1797–1805 af et hus på 7 fag og med en jordlod på 5 tdr. land forlangt en afgift på 1 arbejdsdag om ugen samt 4 dage i høslæt, 4 i kornhøsten, endvidere vedligeholdelse af 60 favne dobbelte grøfter og forpligtelse til at arbejde 1 dag ugentlig på egen kost. Blev herskabet utilfreds med husmandens arbejde, skulle han i stedet svare 12 rdl. og forrette 12 dages arbejde på egen kost (ejeren ville i alle tilfælde sikre sig høstarbejdere!). Af huse med 10 tdr. land blev der på samme gods svaret det dobbelte antal arbejdsdage. På en række sjællandske godser blev af jord bortlejet til husmænd ydet 5–6 gange så mange dage som gårdfæstere ville være forpligtet til, men det må tages i betragtning, at husmænd kun ydede gangdage, gårdbrugere et betydeligt antal langt mere værdifulde spanddage. Godsejerne måtte under de nye forhold have et stort hestehold og sørge for arbejdsredskaber og vogne. Mange husfæstere påtog sig da ligesom lejemænd store arbejdsydelser, og særlig grelt virkede det, når godsejere i en periode, hvor både leveomkostninger og dagløn i »det frie marked« var stærkt stigende, til langt ud i fremtiden forpligtede husmænd til at arbejde (yderligere) for så ussel en betaling som 16 skilling om dagen på egen kost.

Pligtsarbejde. I flere landsdele forekom o. 1800 det særlige landarbejderproblem, at fæste- og lejemænd undertiden blev kontraktligt forpligtet til at arbejde for godsejeren mod en dagløn væsentligt lavere end den normale. Amtmand P. Chr.

Schumacher, Svendborg, fandt dette uheldigt og foreslog overfor Danske Kancelli, at sådanne kontrakter blev erklæret ugyldige. Men i en udtalelse fra den store landbokommission ved sekretær A. B. Rothe hed det i 1805, at der var tale om frivillige kontrakter, oprettet mellem frie og myndige mænd, og derfor måtte de respekteres, om end aftaler af denne natur kunne forøge de fattiges tal; husmanden kunne jo frit søge næringsvej andetsteds, hvor der blev budt ham bedre vilkår. Rothe anførte i denne forbindelse den typisk liberalistiske grundsætning, at »jo mindre statsbestyrelsen behøver at indblende sig i borgernes private afgørelser, jo bedre er der sørget for gavnlig borgerfriheds tilbørlige opretholdelse . . .«. Et par år forinden havde en anden amtmand, den senere fremtrædende politiker P. Chr. Stemann, foreslået Kancelliet at udstede en anordning, der kunne fastlægge fremgangsmåden overfor husmænd, som forsømt deres arbejdspligter. Derved kunne der skabes sikkerhed for, at godsejerne virkelig fik det kontraktmæssige arbejde udført uden at skulle føre vidtløftige processer. Afgørende blev det, at Rentekammeret i oktober 1806 gik ind for en lovgivning, der bar præg af, at husmands- og landarbejderstanden kunne udnyttes som et middel til fremme af storbrugeres agrarinteresser, mens lovgivningen kun sekundært tog sigte på at værne den fattigste landbefolkning.

Forordningen af 30. januar 1807 omtalte til indledning, at mange jorddrotter havde truffet overenskomst med gårdfæstere om afløsning af disses naturalhoveri. Det havde medført, at antallet af husbeboere, der i henhold til deres fæstebreve eller lejekontrakter påtog sig at forrette »ugedags- eller andet pligtsarbejde« for godsejerne, i den senere tid var blevet stærkt forøget. Sådanne arbejdsydelser var blevet af langt større vigtighed for godsdriften end tidligere. Derfor måtte *loven* sikre, at storbesidderne fik pligtsarbejdet forrettet, når tid var, men samtidig skulle den betrygge »husbeboerne« mod vilkårlig behandling (godsejerne kunne også betinge sig arbejde af husmandskoner). – Ikke uden grund havde kronprins Frederik næret ængstelse for en lovgivning af denne art. Det viste sig, at pryglestraf ikke blev udtrykkeligt forbudt, som det var sket m.h.t. gårdfæstere i 1791, og det blev ikke som i Reventlows udkast til en hoveriforordning i 1797 (den oprindelige art. 34) påbudt, at der i kontrakten skulle fastsættes bestemte ugedage og anføres forbud mod at kræve ugedagsrestancer ydet af husmanden. Derimod blev det bl.a. bestemt, at tilsigelse til pligtsarbejde skulle normalt ske aftenen før, men navnlig i høsttiden var dog endnu kortere varsel tilladt. Forsømmelighed og ulydighed blev efter forordningen straffet med bøder, der fordobledes, når »ondt eksempel« blev givet i flere arbejdspligtiges nærværelse. Gentagne forseelser kunne medføre forbrudt fæstebrev eller lejekontrakt, opsætsighed arrestation og hårde bødestraffe (beløbene skulle dog tilfalde sognets fattige). Forordningen indeholdt intet om, at forurettede husbeboere kunne kræve skadeserstatning eller brutale godsfunktionærer afskediges, og godsejere, der handlede mod *loven*, blev ikke – som det oprindeligt var foreslået – truet med generalfiskalens tiltale. – Der skulle gå mere end 40 år, før kritikken af denne barske lov, der ramte, hvad kronprinsen med rette

havde kaldt »en ny talrig klasse af hovtjenere«, omsider gav stødet til en husmandsbeskyttende lovgivning.

Tyendeforhold. Det kan umiddelbart overraske, at tjenestefolkenes tal var meget nær det samme ved folketællingen 1801 som i 1787, ca. 123.000. Stavnsbåndets ophævelse gav efterhånden de unge karle mulighed for friere omflytning i landet. Mobiliteten blev større, og undersøgelser m.h.t. fæstevæsenet i reformperioden viser, at antallet af sønner, der overtog fædres fæstegårde, i nogle år var dalende. Det kunne tyde på, at flere hjemmeværende voksne sønner, specielt i Jylland, drog til andre egne, hvor de vel i reglen begyndte som tjenestekarle. Sønner fra andre gårde, sjældnere tjenestefolk, overtog formentlig i lidt større tal end tidligere fæstegårde på hjemegnen, og husantallet voksede betydeligt. Forholdsvis flere satte bo, men af Hans Chr. Johansens førnævnte nye undersøgelser over befolkningsforholdene i 26 danske landsogne fremgår det, at talmæssigt var der for tjenestekarlenes vedkommende ingen forandring sket 1787–1801, kun en forskydning, således at der 1801 var langt flere i alderen 16–25, forholdsvis færre 26–30årige. For pigerne vedkommende var der en større nedgang især i alderen 11–15 (det skyldes sikkert, at 1787-tællingen fandt sted om sommeren, hvor mange småpiger vogtede gæs o.l.), jfr. Johansens tabel 10.12. Antallet af ældre tjenestefolk af begge køn faldt i reformtiden. Også her må det antages, at en februar-tælling »trækker fra«, men udviklingen går samtidig i retning af en lavere vielsesalder (Johansen, s. 86 f.).

Som det kunne ventes, viste reformlovgivningen også m.h.t. de ugifte landarbejdere den klare hensigt at opretholde orden og »justits« ved arbejdet. Det kom til udtryk i hoverilovgivningen, hvor pryglertten var hjemlet i forordningen af 25. marts 1791 (mens gårdmandsfolk gik fri for husstraf, § 13). Forordningen af samme dato om politivæsenet på landet fastholdt stort set de ugifte landboers pligt til at søge fast tjeneste, eventuelt ved godsejers eller godsforvalters hjælp. Løsgængerer skulle straffes med fængsel på vand og brød, 2. gang med forbedringshus.

Skiftetiderne blev nu fastsat til 1. maj og 1. november. Opsigelse skulle være vidnefast og ske 12 uger før skiftetiden, ulovlig udeblivelse kostede bøde til husbond og sognets fattige, i groft tilfælde tugt- eller forbedringshus, men ubegrundet bortvisning skulle husbonden betale erstatning for. Ulydighed, endsige »åbenbar opsætsighed« skulle straffes strengt, men »forfalden løn« for det sidste år kunne den tjenende opnå ved udpantning, »uden lovmål og dom«, og tjenestefolks tilgodehavende løn nød fortrinsret fremfor godsejerens krav hos fæsteren. De gamle forbud mod lønnesæd blev gentaget. Lønnen skulle ydes i penge eller klæder.

Folkelønnen i reformtiden er foreløbig utilstrækkeligt belyst. Det er givet, at tjenestefolkenes løn steg ligesom kornpriserne, men næppe så meget som eksempler hos Begtrup kunne tyde på (de er navnlig hentet fra præstegårde og storbrug). Lønstigningen foregik utvivlsomt med en vis træghed, som det var tilfældet med husmænds dagløn, og varierede stærkt fra egn til egn. Den større bevægelsesfrihed efter stavnsbåndsløsningen måtte føre til bortvandring fra steder med lav folkeløn,

men kunne til gengæld virke som løntryk, hvor tilflytningen var størst. Man kan dog ikke se bort fra, at behovet for arbejdskraft steg i udskiftningstiden og at lønnesæd stadig forekom.

I landboreformernes følge. Andre reformer

Bondeselveje. I den foregående fremstilling af den store reformtid savnes adskillige træk i billedet. Vi har set, hvorledes landbefolkningens gamle hovedgrupper blev berørt af udviklingen: godsejerne, fæstebønderne og husmændene (landarbejderne). Men samtidig var selvejerbønderne, der i århundreder havde indtaget en beskedent plads i det danske samfund, omsider i fremgang såvel talmæssigt som økonomisk og i social indflydelse. Allerede i første trediedel af 1800-tallet blev der flere selvejergårdmænd end gårdfæstere. Indledningen til dette i tidligere perioder utænkelige fremstød havde nøje forbindelse med regeringsinitiativer. Med rette har Sigurd Jensen fremhævet, at reformbevægelsen fra 1790erne fremskyndede selvejekøbene, ikke mindst i forbindelse med fastsættelsen af hoveriet. Mange, især jyske bønder blev interesseret i at købe, og et voksende antal godsejere så en fordel i at sælge bøndergods, især da konjunkturerne bedredes.

Den kongelige Kreditkasse, der blev oprettet 16. august 1786 havde blandt sine formål til støtte for landbruget en lånepolitik, der kunne hjælpe fæstebønder til at opnå selveje, arvefæste eller forpagtningskontrakter på 90–100 år. Renten for sådanne lån var 4, senere $3\frac{3}{8}\%$ p.a., forholdsvis meget for den tid, og et lån kunne afdrages på ca. 28 år. Direktionen var forsigtig. Låneydelser skulle ikke »misbruges af egennyttige proprietærer eller ubesindige bønder«. Rentekammeret udsendte derfor landinspektører, der ikke blot forhørte sig om jord, afgrøder, bygninger og besætning, men også om bondens bohave og skønnede over hans landmandskvalifikationer. Var ejendomsprisen rimelig, blev der tilstået lån på $\frac{3}{4}$ af købesummen, mod 1. prioritets panteret i gårdene med besætning og bohave. Bønderne fik pålæg om at forsikre deres bygninger i brandkassen, og deres skove skulle underkastes samme opsyn som skove ejet af bønder, der havde købt af kronen. Først fra 1793 var kassens udlån til køb af bondeselveje enkelte år ret betydelige, men dog kun få procent af kreditkassens samlede udlån og efter 1798 stærkt aftagende. Langt de fleste lån gik til Jylland. Af godt 800 bønder, der fik hjælp til selvejekøb ved lån fra kreditkassen, var indtil august 1797 147 fra Viborg og 252 fra Ringkøbing amt, men også en del godser i Ålborg, Vejle og Ribe amter var smukt repræsenteret. Det samme gjaldt efter 1797 Vordingborg amt (76 lån).

Gennem kreditkassens virksomhed havde Chr. D. Reventlow fra starten virket for bondeselvejes udbredelse (indtil 1798), men som direktionsmedlem i *Den almindelige Enkekasse* fra 1797 blev han den energiske leder af en langt større udlånsvirksomhed til selvejets fremme. Indtil da blev næppe 10% af denne kasses udlånmængde givet som lån til bønder, men fra o. 1800 størstedelen, ja 1802,

1803, 1805, 1809 og 1812 det samlede udlån. Ifølge A. F. Bergsøe lånte 612 bønder på Sjælland rundt 866.000 rdl., 73 på Fyn 103.000, 87 på Lolland 123.000, men 3247 jyske bønder 2.071.000. Ved finansieringen af bønders selvejekøb lå Jylland således langt i spidsen, men udlånsbeløbene er samtidig et udtryk for, at bondebrugene på halvøen gennemgående var betydeligt mindre end i de øvrige landsdele.

Statens initiativ måtte opmuntre mange bønder til at blive selvejere ved at udnytte mulighederne, hvor de forelå. Ofte kunne lån med fordel optages i offentlige kasser (købstædernes overformynderier, fattiges midler, o.fl.st.), når jord blev stillet som pant. Spekulanter, der kunne låne af offentlige kasser, købte godser, navnlig af ejere, der havde svært ved at klare deres forpligtelser, og bøndergodset blev solgt til gårdfæsterne. Hvad disse ikke selv havde på kistebunden (og det var i reglen den mindste part), måtte lånes af enkekassen og offentlige kasser eller blive stående som sælgerprioritet. Sig. Jensen fremhæver, at spekulationen 1798–1800 »havde karakter af et helt skred af godsopdelinger«, men derefter ebbede ud. Kreditmangelen var særlig følelig på Sjælland. Nationaløkonomen Gregers Begtrup understregede, at landet i høj grad savnede omsætningsmidler, og fremkom med forslag til forøgelse af disse. Regeringen bidrog på anden måde til en kreditudvidelse. Med bondeselvejets vækst voksede også behovet for større pengemængder i omløb. Under det gamle godssystem (»patriarkalismen«) havde man kunnet klare sig med mindre. Selvejerbonden havde brug for flere kontanter end fæsteren, som det havde vist sig på det tidligere Bernstorff gods, hvor gårdmændene i den sidste menneskealder var blevet velstående.

Finansieringen af selvejekøbene i tiden omkring 1800 havde som antydte flere former. Jens Holmgaard har i en afhandling om salget af Stårupgårds bøndergods til selveje 1794–1804 givet et godt eksempel på »godsslagtning«, hvor hoverivanskeligheder og udskiftning var blandt forudsætningerne. Vigtigt var det, at staten opmuntrede godsejerne til at sælge ved at åbne mulighed for at bevare hovedgårdsrettighederne, selv efter at bortsalg af bøndergods havde reduceret dette til mindre end de 200 tdr. htk., som krævedes, for at en hovedgård skulle være »komplet« og dermed fritaget for beskatning. En kgl. resolution i 1784 ophævede godsejerens forpligtelse til at være ansvarlig for skatter, som selvejerne ikke selv kunne betale (jfr. frd. af 13. maj 1769), i de tilfælde, hvor alt bøndergodset solgtes til beboerne. Til vilkårene hørte dog, at godsejeren fremdeles skulle svare til de byrder, der påhvilede hovedgårdstaksten, samt at bøndergodset, såfremt det igen blev købt af en godsejer, aldrig måtte anerkendes til hovedgårdens komplettering. Partielt bortsalg blev fra 1785 muligt, forudsat at de tilbageblevne bønder blev sikret *bestemt* hoveri, som ikke måtte forøges. 1791 fastslog et rentekammercirkulære, at bøndergods kunne afhændes til andre end fæsterne på betingelse af, at disse blev fri for hoveri. Hertil kom, som tidligere omtalt, ved frd. af 15. juni 1792 adgang til udparcellering af hovedgårdsjorder. – Ved det af Holmgaard skildrede salg af Stårupgårds bøndergods skete praktisk talt alle salg til de tidligere fæstere:

57 gårde med ialt godt 231 tdr. htk. indbragte i gennemsnit 553 rdl. pr. gård, 31 huse med ialt 13 tdr. og knapt 2 skpr. htk. i gennemsnit 162¹/₂ rdl.; hertil kom en mølle og nogle engstykker. En del huse lå på hovedgårdstakst og var særlig dyre. På Stårupgård faldt prisen pr. gård over 10% fra 1796 til 1804, men dette kan skyldes særlige forhold.

Indenfor visse områder har Sig. Jensen undersøgt *kreditforholdene*, med skøde- og panteprotokoller som kilde. De viser en voldsom prisstigning ca. 1791–1805, men iøvrigt meget uensartede ejendomspriser. Af stor interesse er prioriteringen. I 3 østjyske herreder forefaldt i den nævnte periode mindst 100 selvejkøb af bondebrug. Her lånte ca. 30% af køberne hele købesummen, mens kun ca. 10% optog lån på mindre end den halve købesum. I et lige så stort omfang beholdt sælgeren en førsteprioritet. Den almindelige Enkekasse var førsteprioritetshaver i næsten hver tredje af de erhvervede ejendomme. Andenprioritet blev almindeligere efter 1800, især ved spekulationssalg, hvor både fæstegods og udstykket hovedgårdsmark blev solgt til bønderne. Ved salget af Rugårds fæstegårde i 1802 lånte mindst 2 af 69 købere hele købesummen, 34 fra 50 til 70%, 18 mindre, men for 15 fandtes ingen tinglyste lån. Eksempler fra hele landet, men dog langt de fleste fra Jylland, giver et broget billede af finansieringsforholdene. Der var – som Sig. Jensen fremhæver – ikke tale om nogen monopolisering af kreditgivningen til bondestanden, og det var ret begrænset, hvor mange prioriteter den enkelte godsejer kunne disponere over. Offentlige kasser og mange formynderier ydede o. 1800 ofte lån direkte til bønderne, mens borgere i købstæderne ikke i større udstrækning finansierede selvejkøb; nogle præster hørte til de mere fremtrædende kreditorer. De stigende ejendomspriser medførte naturligvis, at købere fik større gæld, men på den anden side blev landbrugsprodukter så godt betalt, at mange bønder kunne betale gæld fra et tidligt gårdkøb.

Fattigvæsenet. Blandt husmænd og inderster mødte man på reformtiden ligesom forhen megen fattigdom. Det var forståeligt, at præsterne efter år med ringe høst-udbytte havde svært ved at overtale gårdbrugerne til at skaffe sognets fattige underhold, men også i bedre tider undslog bønderne sig ofte med henvisning til, at man dagligt blev plaget af omløbende betlere fra adskillige sogne. Armoden øgedes med befolkningstilvæksten. En af de mange skrivende præster, H. J. Birch i Glostrup, sammenlignede i 1786 de høje levnedsmiddelpriser med den lave arbejds løn: »Hvor langt skal 2 mk. 4 sk. om ugen række for en tærskemænd til føde og klæde for hustru og børn, til ekstraskat og husskat, til tørv, langhalm etc.?« Helt galt blev det efter dårlige år, når gårdmænd sparede på folkehold og husbeboere knap kunne få kreaturer græsset; da måtte mange betle, som aldrig tidligere havde tænkt sig det. Af 70 husmandsfamilier i sognet betegnedes Birch i 1787 6 som almisenydere og 17 som yderligt fattige; hertil kom mange enligtstillede. I Vallensbæk sogn var hver tredje husmand almisenyder, betler eller arbejdsløs. Det er sandsynligt, at 12–15.000 af henved 200.000 landboere på Sjælland lå de øvrige til byrde, selv om

kun en brøkdæl af dem regelmæssigt var almisenydere. Fattigkassernes indtægter skrev sig især fra renter af legater, bønders og tjenestekarles årlige kontingenter, »tavlepenge« fra de tre store højtider og enkelte andre »extraordinære indtægter«. Typiske for den gryende reformtid var Birchs tanker om en socialforsorg. Til invalider, syge og meget gamle folk skulle der i hvert herred oprettes sygehuse. Gårdfæstere burde give deres forgængere husly og underhold samt forsørge eventuelle krøblinge og vanvittige, der hørte gården til (det skete faktisk ret ofte). Birch ønskede øvrighedens indseende med, at »ældgamle« husmænd, huskoner og inderster samt ligeledes ugifte på 65 og derover fik deres føde hos sognemændene rundt om i landsbyerne; endvidere kontrol med, at sognet leverede nogle skæpper korn til gårdmænd, som ville huse og føde dem, til de kunne komme på hospital.

Det fremgår af bevarede fattigprotokollers regnskaber, at der blev givet en del frivillige gaver, og at de fattige nød godt af bøder, der indkom som følge af misligholdelse af nyere lovbestemmelser. Men den delvise opløsning af landsbyerne, når mange gårdbrugere i forbindelse med udskiftningen blev udflyttere, gjorde det vanskeligt at opretholde omgangsforførelsen. Flere forhold bidrog til, at regeringen i oktober 1787 nedsatte en *fattigkommission* på 12 mand, ledet af Sjællands stiftamtmand og med repræsentanter for central- og lokaladministrationen samt præsterne. Et rundspørge gav anledning til mange forslag. De viste, at mange praktiske vanskeligheder hindrede overholdelsen af de ældre fattigloves bestemmelser, selv hvor forholdene var bedst. En fattigordning for hovedstaden blev indført i 1790erne, men kommissionen fik ikke udarbejdet en lovgivning for det øvrige land. Danske Kancelli indhentede imidlertid ved cirkulærskrivelse af 6. decbr. 1800 betænkninger fra amtmændene, og i 1802 forelå to forslag af betydning for den kommende lovgivning om fattigvæsenet på landet. Sognepræst i Vester Brøndby Eiler Hammond indgav et omfattende udkast til en ny lov. Han byggede især på egne erfaringer, med fremhævelse af præsternes ansvar og indflydelse (forøvrigt også præstekonernes; bl.a. fandt han det vigtigt, at fattigvæsenet lod de fattige få lejlighed til at forarbejde uld og hør til strømper, vadmæl, lærred, dynevår m.m.). Et solidere økonomisk grundlag var nødvendigt. De gamle sognekasser burde genopstå ved siden af herredskasserne, der var indført 1734 til fordeling af udgifter ved det kommunale fattigvæsen. Sorøamtmanden Poul Chr. Steemann var af samme mening og lagde i sit forslag megen vægt på sogneforsørgelsens gamle princip. Bønderne skulle yde understøttelsen til de fattige i naturalier: rugbrød, byggryn, kogeærter, malt, smør og ost, alt i friske varer, samt grønsaltet eller røget flæsk; brændsel skulle udleveres i tørvelæs af en vis størrelse. Fattigkassen måtte desuden sikre sig pengemidler, i nødsfald gennem skatter på alt hartkorn. Betleri burde bekæmpes effektivt, i hvert amt skulle oprettes en tvangsarbejdsanstalt, hvor personer grebet i at betle kunne hensættes i fra 1 til 12 måneder.

Danske Kancelli kunne allerede 15. juni 1802 udstede en plan for fattigvæsenets indretning på Sjælland, og efter at amtmændene havde haft lejlighed til at udtale sig, udkom 5. juli 1803 »*Reglement for fattigvæsenets provisoriske indretning og*

bestyrelse på landet i Danmark«. Ret til understøttelse fik alle fattige, der ikke ved egne kræfter på lovlig måde kunne ernære sig. Loven inddelte dem i 1. gamle og syge eller svækkede, 2. fader- og moderløse børn eller børn af forældre, der var ude af stand til at forsørge dem, 3. familier og enkeltpersoner, som af forskellige grunde ikke tjente tilstrækkeligt til livets ophold. Hvert sognedistrikt skulle forsørge sine fattige. Berettiget til understøttelse var den, der i de 3 sidste år havde boet og på lovlig måde ernæret sig i sognedistriktet, men nu efter præstens »afhøring« måtte anses for værdigt trængende. Præsten var ubetinget det mest betydningsfulde medlem af den sognekommision, i hvilken også stedets politimester, en af de største lodsejere og 3 eller 4 af »de bedste sognemænd« havde sæde. Ansøgere om understøttelse måtte ikke blot oplyse præsten om alder, helbred, erhvervsmuligheder og ophold i sognet, men også om mulig aftægt eller udsigt til at få ophold hos eller understøttelse fra slægt eller godgørende venner. Behøvede fattige lægehjælp, var det præstens pligt at tilkalde læge og have tilsyn med, at dennes forskrifter blev fulgt. Præsten skulle føre en af amtmanden autoriseret kommissionsprotokol og ved hvert års slutning forelægge kommissionen et udførligt forslag til de fattiges forsørgelse næste år, med en fortegnelse over, hvem der havde søgt understøttelse uden at kunne anses for værdige.

Fattigkommissionens medlemmer holdt møde 4 gange årligt. Hertil kunne præsten også indkalde fattige, der ville fremsætte forskellige anmodninger. Ved decembermødet blev der forhandlet om, hvem der efter præstens forslag burde nyde hjælp, hvor meget hver af disse kunne få i understøttelse, samt hvad der kunne pålignes beboerne af ydelser i fødevarer eller penge. Kunne der ikke opnås enighed eller en flertalsafgørelse, måtte amtmand eller amtsdirektion træffe beslutning om den forsørgelsesplan, som præsten skulle oplæse fra prædikestolen og senere i afskrift lade oldermænd eller brandfogder bekendtgøre for beboerne i sognedistriktet. Disse fik derved mulighed for at tilkendegive, om de ønskede ændringer i planen og påligningen, eventuelt ville »bidrage noget mere til at lindre de trængendes vilkår«.

De fattige af 1. klasse eller gruppe skulle forsynes med kost, nødvendige klæder, husly og varme samt pleje i tilfælde af sygdom, men sognekommisionerne kunne iøvrigt sørge for den fattiges forplejning på den »bekvemmeste måde«. M.h.t. 2. klasse, de forældreløse og andre fattige børn, er det bemærkelsesværdigt, at de senest fra deres syvende år skulle gå i skole og nyde »ikke alene fri undervisning i læsning, regning, skrivning o.s.v., men . . . og af fattigkassen forsynes med de fornødne bøger og skrivematerialer«. Fattige af 3. klasse skulle understøttes med det mest nødvendige, at de ikke skulle fristes til at betle, og så vidt muligt sikres arbejde, som de kunne magte. Ved cirkulærer til amtmændene i de følgende år søgte Kancelliet at skaffe fattige husvilde lejet eller nyopført bolig, ofte dog ved at lade fattigkommissionen indkvartere dem i sognet »efter omgang«. Sognedistrikternes *fattigkasser* fik sine midler ved »frivillige gaver og andre bidrag som uden tvang erlægges«, men også ved salg af, hvad de fattige efterlod sig. Amtsfattigkas-

sen, der bestred udgifter, som ikke vedkom et enkelt sognedistrikt, havde som indtægt tidligere herredskassepenge, visse retsbøder samt kvartprocentsafgifter af varer og løsøre bortsolgt ved offentlig auktion på landet.

De omtalte 3 a 4 sognemænd i fattigkommissionen blev 1. gang valgt af sognepræst, politimester og største lodsejer, senere af samtlige medlemmer. De var kun forpligtet til at fungere i 3 år. De deltog i forhandlinger og beslutninger, skulle hjælpe præsten og politimesteren med at føre vedtagelserne ud i livet, samle frivillige gaver og ombære de fattiges tavle i kirken. I en *amtsdirektion* sad amtmand, amtsforvalter, amtsprovst, alle herredsprovsterne og to »kyndige landmænd«, udvalgt af Danske Kancelli efter amtmandens forslag. Amtsforvalteren havde amtsfattiggassen og skulle aflægge regnskab til direktionen, mens provsterne havde til opgave at revidere præsternes regnskaber for sognedistrikternes fattiggasser.

Fattigloven af 1803 blev i mange sogne mødt med utilfredshed på grund af de betydelige udgifter til den offentlige forsorg, men i virkeligheden blev reformen gennemført på et gunstigt tidspunkt, under stigende landbrugskonjunkturer.

Skolevæsenet på landet. Folkeoplysningen havde ikke haft den fremgang, som regeringen i flere perioder havde lagt op til. Skolereformer blev ikke led i de første landbokommissioners virksomhed. Efter en forordning af 1739 skulle degne i kirkebyerne holde skole for børn, mens skoleholdere med eller uden uddannelse måtte bistå ved undervisningen »i store og vidtløftige sogne«. I hvert herred skulle oprettes en skoleklasse, hvis midler for en stor del skrev sig fra frivillige gaver, kollektter, bøder og »husmandspenge« (udredet kvartalsvis af håndværksfolk, husmænd og innsiddere samt af tjenestefolk); senere fik hver skole sin kasse, som distriktets største lodsejer tog i forvaring.

Godsejerne havde hovedindflydelsen på skolevæsenets udvikling, og da regeringen før 1784 var lunken i sin holdning overfor fremskridt på dette område, blev det af særlig betydning, at et par fremtrædende storbesiddere gik helhjertet ind for en virkelig forbedring af skolevæsenet på landet. Brødrene C. D. og J. L. Reventlow var opdraget med gammeldags strengthed. »Lektier havde vi nok af, men hjertet blev forsømt, og forstanden blev ikke udviklet«, skrev Christian Reventlow senere. Begge brødre indførte skolereformer på deres godser. 1777–86 oprettede Ludvig Reventlow på baroniet Brahetrolleborg 3 store grundmurede distriktsskoler. »Børnenes opdragelse er ustridig det vigtigste, som skal give et grundet håb til en mere oplyst almue«, hed det 1783 i det udførlige skolereglement, der – tilligemed skoleprotokoller ført af lærerne – vidner om det nye initiativ og dets foreløbige resultater. Alle drenge og piger i distrikterne skulle fra 6- til 14–16-årsalderen halvdagsundervises. For at blive gårdmand var det efter 1788 nødvendigt for bonden ikke blot at kunne læse alt skrevet og trykt, men selv at kunne skrive tydeligt, kende de fire regningsarter m.m.; husmænd og inderster behøvede ikke »den fuldkomnere regnen«! Dog måtte skolebørnene ikke blive behandlet forskelligt på grund af fødsel, forældre og formue. Det første halvår skulle de små børn kun have

en times skolegang (»så at de altid beholder deres munterhed«). Der skulle undervises i »religionens sandheder, biblens historie, det almindeligste af geografi, historien, især fædrelandets, naturbegivenhederne, agerdyrkingen, regning og skrivning«. Sang og bøn hørte med. Formaninger gik forud for straf, dog måtte skoleholderen »sjældent, men med eftertryk« bruge ris overfor de små, en tynd tamp overfor de større. Om vinteren var der en times aftenskole for konfirmerede børn, der havde lyst til »at blive fuldkomnere«, og skoleholderen skulle »som en villighed« tilbyde en aften-»forelæsningstime« for gamle folk; i vinteren 1784 deltog 40 ældre mænd. 14 dage i pløje- og sædetiden og 4 uger i høsten var skolen lukket, »så at skoleholderne beholder den tid for dem selv . . ., og at børn, som behøves hjemme eller i marken, ikke skal savnes der«.

Grev Reventlow på Christianssæde var ligesom broderen stærkt interesseret i skolevæsenets udvikling og indførte for skolerne på sine godser et reglement lignende broderens (stadfæstet af kongen 1792). Han lod gamle skolebygninger istandsætte og opførte nye med en særpræget indretning. Det skulle være disse skolars opgave at danne *gode* mennesker, både hjerte og hjerne skulle udvikles. Såvel bibelske historier som fortællingen om værdige danske mænds bedrifter skulle røre hjerterne, men iøvrigt var undervisningen alsidig. Aftentimerne for både unge og ældre indtog en større plads end på Brahetrolleborg, og der blev lagt vægt på et godt forhold mellem præst og skolelærer. – Begge brødre virkede for *en bedre læreruddannelse*, Ludvig som den mest idealistiske, Christian med et mere praktisk greb om opgaven. På Fyn førte det til oprettelsen af Brahetrolleborg seminarium, der blev påbegyndt 1795 og fuldført året før stifterens tidlige død i 1801. Det var »ikke et hus, men en hel lille by«, har man sagt. Her kunne 32 elever få en 4-årig uddannelse; de ydre betingelser var til stede, men den rolige, sikre ledelse savnedes. Langt enklere blev forholdene på Lolland, hvor Vesterborg seminarium opstod som resultatet af et lykkeligt samarbejde mellem præsten P. O. Boisen og C. D. Reventlow. Boisen var sognepræst for Vesterborg og Birket, en fremragende og særpræget pædagog med stor interesse for almueskolen. Hans (og Reventlows) plan om oprettelse af et nyt seminarium opnåede kongelig anerkendelse og blev 1801 ført ud i livet. I en præstegårdslænge i Vesterborg kunne 15 unge mænd uddannes til at blive skolelærere på landet. Selv skulle de være bondefødte, nøjsomt opdraget, og de måtte under uddannelsen bo og spise hos nærboende bønder, som de helst skulle hjælpe om høsten. Dette og andre »præstegårdsseminarier«, som Boisen (der fra 1805 var stiftets biskop) anså for det ideelle, varslede en anden og lysere fremtid end de tilstande, som stiftsøvrigheden på Sjælland så sent som i 1788 havde skildret i en – noget overdreven – udtalelse om, at skoleholderne hidtil havde været »afdankede underofficerer og matroser, forarmede håndværkere, slette husmænd eller forvildede studenter«. En præst påstod, at de end ikke kunne læse og skrive ordentligt. Skoleholdernes økonomiske forhold var usle.

En virkelig stor skolereform var under forberedelse. Det var betegnende for

forbindelsen mellem landbo- og skolereformer, at den nordsjællandske »lille landbokommission« havde foreslået nedsættelse af den »kommission for de danske skolars bedre indretning«, som kom i 1789. C. D. Reventlow og snart også hans yngre broder blev medlemmer, men på en anden fløj stod bl.a. Sjællands biskop, Nic. Edinger Balle. Læreruddannelsen var den vigtigste opgave, og med statsstøtte oprettedes i 1790 Blågård seminarium ved København (det blev 1807 flyttet til Jonstrup). Her blev der ikke sparet, eleverne syntes »finere«, men der var næsten fra starten uenighed om ledelsen og en uro, som C. D. Reventlow stærkt påtalte. I februar 1799 indsendte den nedsatte kommission forslag til en *anordning for landsbyskolerne*. Chr. Colbiørnsen havde som generalprokurør gjort juridiske anmærkninger, og i statsrådet måtte hvert medlem tage stilling til forslaget. Først i oktober 1806 kunne der udstedes et »Provisorisk reglement for almueskolevæsenet på landet i Sjælland, Fyn, Lolland og Falster«. Det var yderst detaljeret, med anordning om skoledistrikter, undervisningstid og -fag, skoledisciplin (»alle hårde straffe-instrumenter i skolerne skal afskaffes«), om ansættelse af skolelærere, med en meget omfattende instruktion m.h.t. lærernes løn, skolebygningers vedligeholdelse og almueskolens hele økonomi. Tilsyn skulle føres af en skolekommission i hvert sogn med præsten som formand; de øvrige medlemmer var »skolepatronerne« (alle ejere af mindst 32 tdr. hartkorn i sognet) samt en eller to af de hæderligste bønder valgt for 10 år.

En skolereform for hele kongeriget kom først med almue- eller folkeskoleloven af 1814. Det er sagt, at den forholdt sig til C. D. Reventlows oprindelige forslag som tusmørket til den klare dag. Man nåede ikke stort mere, end hvad der allerede 75 år tidligere var tilsigtet: undervisning i religion, læsning, skrivning og regning. Men det blev påbudt for *alle* børn fra deres 7. år til konfirmationen, og skoler blev indrettet om end ofte under yderst fattige og beskedne forhold.

Bonden i det offentlige liv. Var vejen til folkeoplysning trang, åbnede der sig andre muligheder for, at enkelte bønder rundt om i sognene kunne gøre sig bedre gældende. Bylav (grandelag) bestod som tidligere, hvor hvervet som *oldermand* gik på omgang mellem gårdmænd i landsbyen, og der hentydes i reformtidens lovgivning nu og da til hans pligter på forskellige områder. Oldermænd nævnes ligesom *bondefogder* (mænd, som godsejere beskikkede til at have tilsyn med hoveriet) som »en slags politimestre« (Jac. Mandix) i landsbyer, hvor der ikke fandtes *sognefogder*. I en forordning af 2. aug. 1786 omtales bondefogden således som sognefogdens medhjælper, når det gjaldt at afværge »almuens sammenløb« i protest mod rettens indgriben overfor ulovligt krohold og brændevinsbrænding! 11. november 1791 udstedtes en betydningsfuld forordning om »sognefogders beskikkelse, deres embedsforretninger og belønninger«. Amtmanden skulle i ethvert sogn beskikke en sognefoged, en af de bedst egnede, redeligste og mest kyndige bønder i sognet; han kunne godt samtidig være lægdsmand. Til sognefogdens væsentligste pligter hørte, at han ikke blot skulle »udføre øvrighedens og rettens befalinger«, men selv

»våge over god orden«, advare – i 2 vidners nærværelse – når nogen af almuen forså sig ved ulovligt krohold, krogang, drik, slagsmål og deslige; hjalp formaninger ikke, skulle han anmelde sagen for politiet, så overtræderen kunne blive dømt og straffet. Ved grovere forbrydelser skulle sognefogden straks arrestere den skyldige, anmelde det for stedets herredsfoged eller birkedommer, som måtte foretage »det videre fornødne« og indberette tildragelsen for amtmanden. Sognefogden skulle også anholde »fremmede omløbere«, være opmærksom på tegn til uro og foreholde almuen, at den kunne pådrage sig kongens unåde og straf efter loven; men de, der mente at have årsag til klage, skulle kunne fremføre den for stedets øvrighed eller gennem kollegierne for kongen selv. Landsby- eller sognebeboeres fredelige forhandlinger måtte hverken anses for opløb eller lovstridig handling. Restancer og bøder af forskellig art kunne inddrives ved udpantning forrettet af sognefogden i 2 vidners nærværelse, og til offentlige budtjenester til anden by eller udensøgs kunne sognefogden beordre sognets husmænd »efter rigtig omgang«.

Anordningen formanedesognefogdentilisinembedsførelseat»visesagtmodighed« og beskedenhed mod almuen«, men sognebeboerne skulle »med agtelse for hans bestilling« efterkomme, hvad han i lovens navn og efter øvrighedens befaling måtte bestemme, og være ham behjælpelig, når det gjaldt at fremme orden og ro. Sognefogder skulle »anses for de mest agtede af almuens mænd«, være fritagne for kongerejser, indkvartering og en række offentlige arbejder og afgifter. For hver udpantning kunne sognefogden betinge sig 12 skilling i salær hos »den skyldige« – et så beskedent beløb, at bestemmelsen snarest har taget sigte på at værne den udvalgte bonde mod at blive upopulær.

Brandvæsen. Få måneder senere, 29. februar 1792, kom den store »Brandforsikrings anordning for landet i Danmark«. – Hovedgårdenes ejere havde i årtier haft en forståelig interesse i at få indført en brandforsikring. De fynske herregårdes brandsocietet, dannet i 1749, blev forbillede for en sjællandsk brandforsikrings forening 1752, og en jysk forening af 1758 tog selvejergårde med. 1763 stiftede godsejere i Kalø amt en brandforsikring for bøndergodset (gårde, møller, degneboliger og alle slags huse); de indtegnede bygninger skulle forblive i foreningen, selv om de ved salg, arv eller mageskifte overgik til andre. Da der i 1761 blev oprettet en brandforsikring for købstæderne, fik også godsejere og andre overalt i landet mulighed for at indtræde. Fra slutningen af 1760'erne var indtegningen af landbygninger ganske livlig, og i 1783 udgjorde disse forsikringer 5.800.000 rdl. eller næsten 44% af den samlede forsikringssum. Den økonomiske opgang gennem længere tid bidrog til, at landbygningernes taksationsværdi 1762–88 langt mere end fordobledes, og godsejerne viste stigende interesse for brandforsikringstanken, da byggematerialerne blev dyrere og skovtømmeret mere sparsomt. I januar 1783 søgte Kommercekollegiet gennem amtmændene at få oplyst, hvorvidt ejerne af uforsikrede landbygninger var villige til at indtræde i en brandforsikring for alle bygninger på landet. Meningerne var delte. Resultatet blev efter lange overvejelser

i kollegiet, at anordningen for brandforsikring på landet i modsætning til købstadsforsikringen *ikke* indførte forsikringstvang, men enhver ejer, der ønskede sine bygninger forsikret, måtte anmelde det for herredsfoged og birkedommer, som derefter udpegede to upartiske og kyndige mænd til at taksere bygningerne. Omvurdering fandt sted hvert 10. år. Brandskader skulle efter brandforhør vurderes af to af amtmanden udnævnte mænd.

Som *brandfoged*, ligeledes udnævnt af amtmanden, kom »sognefogden eller, hvor ingen er, en anden god mand« ind i billedet. Brandfogden skulle om foråret lade brandsprøjter prøve og iøvrigt sørge for, at han og flere af en landsbys gårdmænd i tilfælde af ildebrand mødte med vogn, vandtønder, kar, brandhager og stiger. Forsømte brandfoged og oldermand denne pligt, måtte de »bøde dobbelt mod gårdmænd, og mere efter omstændighederne«. Brandfogden måtte efter en brand »mønstre« brandredskaber og mandskab fra sin by; beskadigelser skulle snarest repareres. Ildebrands opkomst blev meldt til brandfoged og oldermand, der måtte lade tude i byhornet og skikke bud til nærmeste sted, hvor sprøjter og brandredskaber fandtes. Fra år 1800 blev der for hvert amtmandskab beskikket en branddirektør.

Vejvæsenet. De første større vejanlæg var påbegyndt i Frederik V's tid. I 1778 blev bestyrelsen af alt vejvæsen overdraget til en *generalvejkommision*, der først blev ophævet i 1808. En almindelig forordning om vejvæsenet i Danmark udstedtes 13. decbr. 1793; den afløste ældre anordninger fra 1700-tallet. Den store forordning indeholdt bl.a. forskrifter om *vejinddelingen*: hovedlandeveje forbandt landsdele, mindre landeveje førte fra én købstad til en anden; som biveje blev sogne-, kirke- og mølleveje betegnet. Sognefogden skulle føre tilsyn med vejarbejder og broer i sit distrikt, sørge for, at redskaber og materialer blev forvaret, holde regnskab med dette og anmelde uordener til politimesteren. Som vederlag blev han fritaget for selv at udføre vejarbejde, og af de beregnede arbejdsomkostninger fik han 1 skilling pr. rigsdaler. Forsømte han sine pligter, blev han straffet med bøder »i forhold til overtrædelsens grad«, og ved for tredje gang begået svig eller udvist ulydighed skulle han have sit embede forbrudt.

Det var sognefogdens pligt jævnlig at færdes ad vejene, syne grøfter, broer, stenkister m.m. og underrette dem, der så skulle sørge for istandsættelser i den for landmanden mindst besværlige tid. Sad vedkommende sognefogdens advarsel overhørig, måtte denne indberette sagen til politimesteren, der meldte det for amtmanden, hvorefter manglerne blev udbedret på de forsømmeliges regning. Alt landevejsarbejde måtte foretages efter nærmere anvisning, med sognevis inddeling. – Efter stærkt snefald kunne vejene blive helt ufarbare, og det var da sognefogdens eller oldermandens pligt i henhold til 1793-forordningen senest dagen derpå at tilsige alle gård- og husbeboere i indtil ½ mils afstand fra landevejen til snerydning (inddelingen skete efter hel- og halvgårde, mens huse gjaldt halvt mod de sidste). Snefog, der i flere dage hindrede rydningen, kunne gøre det påkrævet, at beboere i

en afstand af indtil en mil ($7\frac{1}{2}$ km) senere blev tilsagt. Om nødvendigt måtte hvert sogn afgive en mand, der skulle gå sognefogden til hånde. Snepløve blev også påbudt.

Nyanlæg og vedligeholdelse af landeveje, der gennem århundreder havde været forsømt, skulle med udgangspunkt i reformtiden få et sådant omfang, at trafikproblemerne helt ændrede karakter. En undtagelse var dog lige til 1900-tallet mange biveje, hvor de dybe hjulspor i opblødt jord gjorde vognkørsel farlig og færdsel til fods yderst vanskelig på visse årstider. – Den store vejforordning af 1793 med dens 97 paragraffer fastsatte betydelige straffe for hærværk mod milepæle, vejvisere, rækværker m.v., bøder for løsgående kreaturer på vejene og for nedgravning af døde heste o.a. dyr ved vejkanten eller i umiddelbar nærhed af landeveje.

Hegnsvæsenet. Den store forordning om hegn og fred for jorder i Danmark (omtalt s. 302 f.) pålagde den stedlige dommer at udnævne 4, 6 a 8 gårdmænd i hvert sogn til *synsmænd*, der efter nogenlunde ligelig fordeling skulle syne alle hegn i såvel uudskiftede som udskiftede landsbyer (hvor brugerne af de forskellige lodder også havde hegnspligt). Ved hvert syn skulle 2 synsmænd medvirke, men hverken sognefogder eller lægdsmand måtte udnævnes, og ingen havde lov at syne hegn hos nærbeslægtede. Blev hegn ikke vedligeholdt og manglerne anmeldt af naboer, skulle nyt syn holdes; det kostede bøder, som sognefogden skulle inddrive, eventuelt ved udpantning. Det samme gjaldt m.h.t. synsmændenes betaling, som ydedes efter hartkorn. Klager kunne medføre oversyn ved 4 synsmænd, der fik fri befordring og ekstrabetaling. Lokale vedtægter om hegn, gærder, grøfter og led kunne bestemme bøder i henhold til Danske Lov. Sognefoged, eventuelt oldermand, samt præstens medhjælper skulle være ansvarlige for, at disse bøder tilfaldt de fattige i sognet. Om foråret skulle også veje og stier, der løb gennem hegnene, synes og efter sognefogdens henstilling istandsættes inden sankthansdag.

Ved hegnstvistigheder mellem fæstebønder skulle jordrotterne mægle; lykkedes det ikke, måtte bønderne henvende sig til amtmanden. Det samme gjaldt, hvis sognefogden ikke havde held til at bilægge tvistigheder mellem fæstebønder og selvejere eller mellem selvejere indbyrdes. Amtmandens afgørelse blev i disse tilfælde den endelige. Efter optagelse (indfangning) af løsgående kreaturer, hvis ejer ikke meldte sig, måtte sognefogden først sørge for, at kreaturerne blev nævnt ved kirketævner i de nærmeste nabosogne. Udeblev ejeren stadig, var sognefogden forpligtet til den følgende onsdag at lade de »optagne« kreaturer bortsælge ved offentlig auktion og indkassere betalingen, der blev fordelt efter regler, der krævede omhyggelig regnskabsføring, men næppe gav sognefogden rimeligt vederlag for besværet. Art. 50 i den omfattende forordning om hegn eller fred i marker, enge, skove, overdrev og heder tog dog sigte på at sikre ham $\frac{1}{4}$ af de beløb, han skulle inddrive ved udpantning for bøder og mulkter. Men det var forståeligt, om mange sognefogder foretrak at gå varsomt frem og derved bevare et tåleligt godt forhold til den stedlige befolkning, der utvivlsomt følte irritation over denne komplicerede lovgivning, som på så mange punkter berørte hverdagens problemer.

Vandløbsreform. Den ældste vandløbslovgivning vedkom især de store lodscjere. Allerede landvæsenskommissionen af 1757 havde ønsket at fremme oprensningen af større vandløb (åer og søer), men endnu forordningen af 1781 om fællesskabets ophævelse overlod det til lodsejerne selv at komme til enighed om tiltrængte afvandsforetagender. Rentekammeret lovede bistand, men i uforpligtende vendinger. Ved en *forordning af 25. juni 1791* »angående skadeligt vands afledning, til agres, enges og mosers forbedring i Danmark« tog reformregeringen imidlertid initiativet og tilkendegav som sin vilje, at de største lodsejere i enhver å snarest skulle nå til enighed med de øvrige om en plan og en arbejdsfordeling. Derefter måtte stiftsbestyrelsesmænd og amtmænd samle landvæsenskommissærer, en landinspektør og lodsejere indenfor hvert distrikt for at »tage åernes hele løb i øjesyn« og træffe beslutning om oprensningsarbejde, grøftegravning m.m. Såvel lodsejernes som kommissærernes forslag skulle indsendes til Rentekammeret, ved hvis endelige kendelse det skulle have sit forblivende ligesom i udskiftningssager. Kunne en jorddrot som forslagsstiller ikke få tilslutning fra andre store lodsejere, måtte amts-landvæsenskommissionen eller i sidste instans Rentekammeret altså træffe afgørelsen. Den årlige godtgørelse til besiddere, der led tab af jord til grøfter og havde udgifter til vedligeholdelse af disse, skulle bestemmes af uvildige mænd. Forskrifter blev givet m.h.t. oprensning af åer og bække, gravning af hovedgrøfter, samt vandudledning til ferske søer, »for enten bedre at benytte dem til fiskeri eller gøre dem til frugtbar ager- eller engjord«. Der skulle dog også tages hensyn til vandmøllejeres rettigheder.

Sandflugtsvæsen. Vandløbslovgivningen i reformtiden var overvejende i de store lodsejeres interesse. Anderledes forholdt det sig med de længe forinden indledte forsøg på *sandflugtsdæmpning*, som det hed i tidens sprog. Siden 1500-tallet havde sandflugt som nævnt anrettet store ødelæggelser på bondebrug især i Vest- og Nordjylland. Også fra Nordsjælland omtales sandflugt før 1600; Ole Worm gav i 1647 en beskrivelse af imponerende »sandbjerge« ved Asserbo, og omkring 1700 var Tibirke og Tisvilde sogne hårdt ramt af sandflugten, som det først i årene 1725–36 lykkedes den energiske inspektør Johann Ulrich Røhl at få standset. På Christian III's tid var der udstedt forbud mod at oprykke eller afskære klittag (hjelme) og marehalm på jyske klitter, forbud, der sidst i 1600-tallet blev skærpet. Men klittag var et velanvendeligt kreaturfoder i egne med fattig plantevækst, strået kunne anvendes til hustækning og rødderne som brændsel, så straffebestemmelserne virkede kun lidt. Et reskript af 19. april 1779 indeholdt forskrifter, der tog sigte på at frede klitterne i Jylland og dæmpe sandflugten; der skulle ansættes særlige klitfogder og indføres bestemte regler for dæmpningsarbejdets fordeling på beboerne. Botanikeren Erik Viborg, der senere blev mere kendt som veterinær, vandt Videnskabernes Selskabs pris for en afhandling om sandvækster, som i 1788 blev uddelt gratis til beboere i sandflugtsramte egne. Også andre sagkyndige mænds undersøgelser bidrog til, at *forordningen af 19. sept. 1792* om sandflugtens dæmpning blev forberedt. Første del af denne store lov omhandlede det nødvendige faste

klittilsyn. Lokale sandflugtskommissioner med en række opsynsmænd skulle holde *klitfogder* (valgt på 3 år blandt de mest velegnede bønder i hver landsby) til deres daglige tilsyns- og fredningspligter. Ingen kreaturer måtte græsse i klitterne eller på de efterhånden beplantede sandstrækninger. De store fælles sandklitter skulle deles, først sognevis, men senere udskiftes mellem landsbyer, enkeltgårde og steder. Klitbeplantningen skulle udføres som pligtarbejde efter tilsigelse til alle beboere i sandflugtsområder. Overtrædelse af de talrige fredningsbestemmelser kunne straffes med store bøder, der tilfaldt sandflugtsvæsenet. Vanskeligheden lå i, at arbejdet blev for planløst og modvilligt udført.

Folkesundheden. Alvorlige epidemier forekom sjældnere i 1700-tallet, men hygiejnen blandt landalmuen stod på et meget lavt stade, til bekymring for adskillige præster, der også på dette område nærede virkelig omsorg for deres sognebørn. Niels Blicher i Vium ivrede i 1794 mod den overtro, der fik næsten alle bønder til at søge »kloge mænd og kvinder« fremfor de ganske vist endnu kun få læger. Selv var han som nævnt blandt dem, der foretog vaccination i stor udstrækning for at bekæmpe koppeepidemien, varmt støttet af en ven, der var læge og 1779–80 skrev i »Viborg Samler« om indpodningen. På dette punkt overvandt Blicher i sit herred bøndernes fordomme, og han priste egnens herremænd, der anbefalede lægeansættelser på landet. Læger fandtes dengang kun i købstæder, navnlig stiftsbyer. I en forordning af 17. april 1782 blev godsejerne opfordret til at drage omsorg for deres »undergivne« bønders fysiske vel. Samtidig blev det påbudt, at en bonde straks skulle anmelde smitsom sygdom til sognepræsten og denne lade meddelelse gå videre til de(n) syges husbond (godsejeren) eller en øvrighedsperson. En landfysikus kunne i en lidt senere tid søge at standse smitten ved at lade gårde eller landsbyer afspærre, hvilket efter 1803 skulle indberettes til et sundhedskollegium.

Adskillige godsejere forbedrede ved 1700-tallets slutning fødselshjælpen på landet ved at lade *jordemødre* uddanne, oftest i hovedstaden. Niels Blicher kunne oplyse, at der 1794 i Lysgård herred fandtes 3 »vel underviste jordemødre«, og han foreslog, at der blev ansat en fødselshjælper for hvert større sogn eller for to mindre. Pastor J. Junge, der ved samme tid skrev om den nordsjællandske landalmue, fandt den store børnedødelighed meget beklagelig (næsten en trediedel af børnene døde i det første leveår), men han priste bondens robuste natur og påstod, at landboen (der »daglig kan indånde den friske luft uden at betale bompenged derfor«) ikke kendte andre »nedtrykkende« sygdomme end den gammeldags feber, som fynboerne kaldte »kolden« og sjællænderen »den onde ting«. Den søgte bonden at kurere ved brændevin! – Kun to »svagheder« fandt Junge ret udbredt: tunghørighed og en udslæt, som skyldtes manglende renlighed hos nogle og – mente han – »en overdreven lidenskabelig attrå hos dem alle efter flæsk« og en tilsvarende afsky for vegetabilier. Derfor mistede børnene ofte deres sunde ansigtsfarve og blev små af vækst. – Uden tvivl var der også i sundhedstilstanden et alvorligt socialt moment. På sessioner viste det sig ofte, at unge karle fra husmandshjem var mere spinkle og mere sygelige end karle, der var opvokset på gårde og som regel ikke havde været underernærede som børn.

VI. Tilbageblik

Ingen historiker er helt upåvirket af sin samtid, når han søger at skildre ældre perioder. Men forskeren må i sin vurdering af fortiden så vidt muligt frigøre sig for tilbøjeligheden til at dømme en anden tids samfundsgrupper og enkeltpersoner ud fra forudsætninger, der dengang ikke var almindelige, i mange tilfælde overhovedet ikke var tilstede. Historikeren vil ofte stå overfor sociale og politiske fænomener, som er utilstedelige i en kulturverden med et ændret og skærpet blik for menneskerettighederne, men han kan ikke ensidigt karakterisere samfundsforhold som forfejlede på grundlag af erfaringer fra en senere tid. Den historiske udvikling går videre, og vi kan ikke på noget tidspunkt vente at have nået en slutfase, »erkendelsens top«, om man vil.

Det betyder ikke, at skete fremskridt undervurderes. Det må anses for givet, at vornedskab, stavnsbånd, hoveriforpligtelser etc. i fortidens former aldrig kan genindføres. Og dog må det hurtigt tilføjes, at »pligtige arbejdsydelser« stadig har deres plads også indenfor demokratiske samfundssystemer, under kontrol af love og aftaler, der skal hindre misbrug. Visse meget væsentlige led i det landvæsenssystem, som her er skildret m.h.t. perioden ca. 1500–1800, kan endnu i 1900-tallet anses for omstridte. Det gælder i virkeligheden *fæstevæsenet*. Vi har haft svært ved at opfatte det i den skikkelse det havde før den store landboreformtid. De skelsættende bondereformers nærmeste eftertid brændemærkede »fæste« (til fordel for bondeselveje), da den – fuldt forståeligt – tog afstand fra de uheldige sider af fæstevæsenet, som landboflertallet gennem århundreder havde måttet leve med. Misforholdene under det herskende godssystem blev til overmål fremhævet, i reglen uden rimelig erkendelse af, at »systemet« også kunne have været til støtte for titusinder af gårdbrugere under samfundstilstande, der ikke gav bondeselvejet sålelige eksistensbetingelser. Dette sidste forhold burde måske være tydeligere karakteriseret i denne undersøgelse, men jeg har fundet det vigtigere at udnytte kilder, der kunne belyse både negative og positive sider af gårdfæsternes forhold på overbevisende måde, om end kun en brøkdel af fæstebrevsmaterialet er bevaret. Jeg har ikke i samme udstrækning som Hans H. Fussing udnyttet retsprotokoller. Der er i min fremstilling lagt vægt på det mere normalt forekommende (der iøvrigt viser mange nuancer!) og mindre på de tilspidsede situationer.

Fremstillingen har også et andet hovedsigte. Kilderne til bondestandens historie giver formentlig først i 1900-tallet en virkelig solid mulighed for at vurdere bøndernes økonomiske forhold, deres indtægter og udgifter. De sidste kan til nød bestemmes (skatter, fæsteafgifter, tiende, folkeløn hører til de vigtigste). Men m.h.t. de indtægter, der har skullet dække de nødvendige udgifter og give bondefamilien dens underhold, kan vi kun have mere eller mindre sikre *formodninger* og

– som sjældne undtagelser – enkelte regnskabsmæssige oplysninger så sent som fra reformtiden. Hvad bønder på årsbasis fik ind ved salg af korn, kreaturer, mejeriprodukter m.m., vil vi aldrig få rede på. Vi må nøjes med udsagn om høstudbytte, kreaturholds størrelse og enkelte andre produktionsfaktorer. Det er afgjort forhold af interesse, men kilderne har for ringe beviskraft. Anderledes forholder det sig med de mange tusinde fæstebreve fra alle hovedlandsdelene i 1700-tallet, hvortil kan føjes oplysninger fra kronens lensregnskaber i ældre tid, navnlig stedsmålsregistre (ca. 1600–1660). Ganske kort meddeler fæstebrevene årsager til fæsteforandringer (fæsterskifter), oftest i en så præcis form, at man med sikkerhed kan vide, om fæsteren har måttet opgive sin gård i utide, eller han har siddet ved fæstet til sin død, hvis han da ikke – hvad der var tegn på den største tryghed i besiddelsen – som ældre trak sig tilbage efter aftale med herskabet og den nye fæster (meget ofte en søn eller svigersøn). Enkens ret til at beholde fæstegård efter mandens død synes siden sidste halvdel af 1500-tallet i reglen at være blevet respekteret, i den udstrækning hendes alder og økonomiske omstændigheder tillod det. Her kunne børnerigdom være en hindring, men nyt ægteskab var oftest i enkens egen så vel som i herskabets interesse. Herved kunne også hendes eventuelle børn i et tidligere ægteskab blive sikret forsørgelse, døtre undertiden indtil de blev gift. Til gengæld opnåede den nye fæster ofte billig arbejdskraft på stedet i en længere periode!

Forhold af denne karakter kan kun komme til deres fulde ret som afgørende vigtige udsagn om danske fæstebønders stilling, når fæstebrevsmateriale fra et betydeligt antal godser sammenholdes. I 1700-tallet er dette muligt tiår for tiår. – Der må i kapitlerne II–V henvises til afsnit, der omhandler årsager til fæsterskifter, deriblandt gårdforsiddelser (fæsteafståelse i utide som følge af fattigdom, restancer og andre former for misligholdte fæsteforpligtelser, sjældnere ved tydelige overgreb fra herskabets side). Endvidere henvises til afsnit om livsfæste, enke- og sønnefæste (i III–V udvidet til familiefæste), overdragelsesvilkår og fæsteperioders længde.

De godser, hvis fæsteforhold er belyst på væsentlige punkter, repræsenterer alle hovedlandsdele, og det kan ad denne vej med sikkerhed fastslås, at utrygheden var størst i vornedskabets gamle egne. Her indførtes stavnsbåndet kort tid efter at virkningerne af de tidligere tvangsforholdsregler var blevet gradvis afsvækket. Følgen måtte blive, at den traditionelle ufrihed satte spor, som først med de store landboreformer blev slettet. Omsider kom tilstandene på den sjællandske øgruppe for gårdfæsternes vedkommende stort set på linie med forholdene i Vestdanmark. På Fyn (men næppe Langeland) var antallet af gårdforsiddelser gennem næsten hele 1700-tallet bemærkelsesværdigt lavere end i de øvrige landsdele. I Jylland (til Kongeåen) kan der iagttages betydelige forskelle indenfor det store område: der forekom relativt færre forsiddelser, og familiefæste var mere udbredt i Vest- og Sydøstjylland end i egne nord for Limfjorden samt i Østjylland nord for Århus. Disse hovedtræk bekræftes ved stikprøver fra et langt større antal godser i alle hovedlandsdele, navnlig i sidste trediedel af stavnsbåndeperioden.

Hvor tidligere forskning fortrinsvis har skildret ufrihedens indflydelse på bøndernes kår – Johs. Steenstrup og senere især Hans Jensen dog med fremhævelse af den modvægt, en bondebeskyttende lovgivning ydede – skulle denne fremstilling på et bredere kildegrundlag give et mere nuanceret samfundsbillede. Selv om der undervejs er påpeget større eller mindre mangler ved de anvendte fæsteprotokoller suppleret med andre kilders udsagn, kan hovedresultatet anses for klart. Det gælder ikke blot m.h.t. *gårdforsiddelserne*, hvis procentandel i afståelsesårsagerne skønsmæssigt må antages at have været en smule højere, end det direkte kan bevises (på en del godser modtog mange gårdbeboere aldrig fæstebreve, i andre tilfælde blev adskillige ikke indført i fæsteprotokoller). Væsentligere er det, at de fæsteoverdragelser, der her indgår under fællesbegrebet *familiefæste*, i alle landsdele vest for Storebælt er så langt talrigere allerede i stavnsbåndstiden. Det kan statistisk påvises, at flertallet af de gårdbrugere, der sad ved fæste til deres død, eller indtil de som ældre kunne trække sig tilbage og normalt sikre sig en vis aftægtsydelse, som afløser fik søn eller svigersøn. Og ganske naturligt blev det meget ofte enkens nye ægtefælle, der overtog en tidligt afdød fæsters gård. Når det i fæstebreve hedder, at foregående beboere »godvilligt« afstod fæstegården, vil forskeren nære en vis forhåndsskepsis m.h.t. frivilligheden: blev mange sådanne gårdbrugere ikke i realiteten tvunget til at fratræde? Mine undersøgelser har imidlertid vist, at også ved GA-afståelserne (se tabellerne s. 219 f. og 343), forekom familiefæste i et flertal af tilfælde, endog på godser med mange gårdforsiddelser. Gennemgående langt ringere stillet var fæstebønder, der fratrådte som følge af alder og svagelighed forbundet med fattigdom (ASF). I den økonomisk set heldigste situation befandt sig det lille mindretal af gårdfæstere, der i henhold til efterfølgerens kontrakt havde frit valg mellem at beholde gården, eventuelt kun en del af denne, til deres død eller fratræde på et tidligere tidspunkt med aftægten sikret.

For de allerfleste gårdbrugere var *trygheden* utvivlsomt af større betydning, end retten til fri omflytning ville have været. Det er vigtigt at konstatere, at fæsteperiodens længde i 1700-tallet gennemgående var mellem 20 og 25 år, på den sjællandske øgruppe dog noget lavere (jfr. s. 225 f.). Det indebar muligheden for, at mindst halvdelen af gårdfæsterne eller deres enker kunne deltage i beslutningsprocessen, når en ny fæster skulle indsættes. Og sandsynligheden taler for, at godsstyrelsens ønske eller krav om gårdens overdragelse til en velegnet yngre mand som fæster i de fleste tilfælde kunne harmonere godt med en ældre bondes og/eller dennes hustrus naturlige ønske om at se en søn eller en (vordende) svigersøn som efterfølger. Også fra et godsejerssynspunkt var det hensigtsmæssigt, at alderdomsforsørgelsen blev aftalt ved et fæsterskifte.

Fuld tryghed nød vel næppe nogen fæstebonde, generationsforhold var uberegnelige, økonomiske vanheld indtraf, og helbredet kunne svigte. Afhængighed af ejers eller forpagters, men vel navnlig ridefogeds holdning var uundgåelig. Ustabil godsøkonomi blev også til skade for bønderne. Der forekom relativt mange gårdforsiddelser på godser, som ofte skiftede ejer, men hverken godsets størrelse eller

ejerforholdets art synes at have været afgørende. På Skanderborg len, hvor de ældste regnskaber er fra slutningen af 1500-tallet, synes bøndernes forhold at have været ganske gode, ikke mindst i den lange ryttergoddsperiode (1686–1767); her spillede det formentlig en rolle, at regimentsskriveren gennem 38 år var samme mand, Christian Knudsen Gyberg. Intet andet større godsområde havde vel i ca. 80 år over 70% familiefæste, det være sig krongods eller privateje. Helt anderledes (*under sjællandsk »middel«*) var derimod som oftest fæstersituationen på krongods øst for Storebælt. Forholdene på Sorø skoles (akademis) storgods helt frem til den sene reformtid blev præget af uhyggeligt mange forsiddelser. Og der var på proprietærgods i reglen lang afstand mellem »bedst« og »værst«. På mange vest- og sydøstjyske godser nåede familiefæste i perioden 1720–1800 op over 60%, mens der kun var 5–10% gårdforsiddelser. Men i Østjylland lå også Hevringholm, der havde en forsiderprocent på godt 35, og i Salling stod Astrup med næsten 28% gårdforsiddelser overfor Kjeldgårds kun 8; sidstnævnte gods havde 67% familiefæste mod ca. 40 på Astrup. I de vestlige limfjordsegne var der en lignende afstand mellem Estvadgård og Ausumgård med dets talrige spredtliggende fæstegårde. Tallene siger noget om forholdet mellem herskab og bønder, og samtidig taler navnlig mange jyske fæstebrevs aftægtsbestemmelser om forholdet mellem generationerne.

De voksende hoveriydelser, som fæstebønder måtte påtage sig, fører ind på landarbejderproblemet. Antallet af hjemmeværende børn rundt om på gårdene var næppe forøget; der blev i stigende grad brug for fremmed arbejdskraft. De faste medhjælpere, *tenestefolkene*, kom på Sjælland helt overvejende fra jordløse huse; i Jylland, hvor der fandtes forholdsvis flere småbrug og huse med jord, var forholdet noget anderledes. Tilvandringen fra Jylland og Fyn til den sjællandske øgruppe, hvor lønningerne var højere og indfæstningerne lå relativt lavt, tyder ikke på, at den ældre tids vornedskab virkede skræmmende på jyskfødte karle. Når en del af dem senere fæstede gårde på Sjælland, kunne det meget vel ske under vilkår, der lovede dem større tryghed i fæstebesiddelsen, end vordende sjællandske gårdfæstere havde i vente. For tjenestekarle var spørgsmålet om *naturalløn* betydningsfuldt, og navnlig på Sjælland så mange fæstebønder sig utvivlsomt nødsaget til at lønne med sæd, hvis de ville have fast arbejdskraft. Lønnesæd førte med sig, at tjenestekarlen i gode og dårlige høstår delte skæbne med sin husbond, og de *gentagne* forbud tydede unægteligt på, at godsstyrelsen på dette punkt så gennem fingre med lovovertrædelser. I godsejers eller ridefogeds øjne var tjenestekarles opsparing ikke at foragte; karlene skulle jo med tiden fæste hus eller gård.

Husmændene, hvis antal navnlig i 1700-tallet var stærkt voksende, kunne ikke vente samme tryghed under fæstevæsenet, som gårdbrugerne i stor udstrækning opnåede. Heldigst stillet var håndværkere, der måtte anses for uundværlige, navnlig smede. Men de husbeboere, der stort set kunne leve af deres håndværk, udgjorde en aftagende del af landbefolkningen. At antallet af *håndværkere* ved folketællingen 1787 var meget betydeligt, måtte skyldes, at de fleste husmænd med hånd-

værk som bierhverv blev regnet til denne erhvervsgruppe. Anderledes ved tællingen i 1801, da halvdelen af husmandsbefolkningen havde fået jord, deriblandt et stort antal håndværkere. Et flertal af husmændene var gennem de 300 år erhvervmæssigt afhængig af gårdbrugerne, dog kun et lille antal som lejehusmænd (i reglen unge inderster). Fæstehusmænd var de allerfleste, de arbejdede for bønderne på landsbymarkerne og ved hoveriet, især vår og høst. Sjældnere udførte de lønnet arbejde på herregårdene, hvor kun de færreste før henimod 1800 forrettede mere end godt 50 gangdages arbejde om året; et ukendt og ret varierende antal betalte i stedet huspenge. Et par af de godsejere, der klagede over, at husmænds lønkrav (specielt m.h.t. naturalier) var til stor skade for gårdbrugerne, stillede o. 1760 forslag om, at enhver husmand »efter proprietærens anvisning« skulle tage fast tjeneste hos en bonde mod pengeløn og ret til at få nogle mindre kreaturer græsset (»Husmand og Inderste«, s. 201 f.). Forslag af denne art fik næppe nogen betydning; de kunne i praksis ikke gavne gårdmændene og ville have påført de ugifte tjenestefolk en generende konkurrence. For mange godsejere var en del yngre eller midaldrende husmænd derimod en velset og nødvendig gårdfæsterreserve. På den anden side blev de gårdmænd, som »forsad« deres gårde, i reglen fæstehusmænd og måtte ofte yde dobbelt arbejds- eller pengeafgift til godsejeren. Bevægelsen i begge retninger var mest udtalt på den sjællandske øgruppe og må ses i kontrast til den voksende afstand mellem gårdmands- og husmandsklassen, der i social henseende var en uheldig følge af landboreformerne, navnlig af udskiftningen og gårdbrugernes langt større chancer for at blive selvejere eller arvefæstere og høste fordel deraf. I reformtiden ophørte stort set den rotation indenfor bondestanden, som tidligere kunne forekomme: at et ungt par begyndte i en indsidderstue, lidt senere fik fæstehus, nogen tid derefter fæstegård, men endte (begge eller den ene af dem) i et mindre hus, om ikke som i starten en indsidderstue, i bedste fald jo en aftægtsbolig.

Indenfor landsbyfællesskabet havde husmændene været den svage, men dog ikke helt ubeskyttede part. Da det opløstes, blev det endnu sværere for en stadig voksende husmandsbefolkning at opnå forholdsmæssig græsning til deres kreaturer, selv om regeringen allerede før den store reformtid principielt søgte at sikre dem deres sædvanerettigheder (1781-udskiftningsforordningens § 19). Kun ved et vist samspil mellem husmandsinitiativ, ny jordlovgivning og husmandsvenlig administration m.h.t. lånemidlerne lykkedes det efterhånden at skaffe et flertal af fæste- og lejehusmænd små jordlodder. Men regeringen undgik lovpåbud, der kunne virke husafgifts- eller lønregulerende og måtte anses for et indgreb i ejendomsretten. En alvorlig sag var det, at godsejerne som følge af gårdmandshoveriets delvise eller fuldstændige afløsning blev mere interesseret i at fastholde anden billig arbejdskraft.

Af den danske jord, den opdyrkede og den uopdyrkede, var langt den største del i herrestændernes eje gennem de 300 år, men der skete dybtgående ændringer. Under religiøs uro og dramatiske politiske omstændigheder mistede den katolske

kirke sine vældige jordbesiddelser. Kronen overtog ved reformationen det meste, adelen en del. Kirkelige institutioner bevarede for en tid visse godsområder. Ret jævnbyrdige som jordbesiddere var endnu o. 1650 kronen og adelen; kun få procent af jorden var i bondeselveje. Indenfor den danske adel havde lavadelen i senmiddelalderen for en stor del været tilknyttet den højere adel som dens fogder. Over de adelige godsejeres brede masse hævede sig indtil 1660 en ret snæver kreds af mægtige storbesiddere, rigsråderne. Det var dem, der ved håndfæstninger begrænsede den valgte konges magt. Højadelens mænd fik lensposter, de blev de indflydelsesrige – dog stod der indenfor den privilegerede stand »en kamp imellem de få, der var ved magten, og de mange, der følte sig holdt udenfor« (Troels Dahlerup). Hvad angår forholdet mellem konge og adel, er det rimeligt i reformationsåret 1536 at se adelsvældens start og samtidig indledningen til et stærkt monarki, der i høj grad behøvede adelens bistand for at kunne udøve sin magt og administrere kronens vældigt udvidede godsområder. »Adelsvælden« var, som Dahlerup har udtalt, et kompromis mellem konge og adel. Rundt om i landet byggede adelen borge egnede til at modstå og nedkæmpe bondeoprør, som aldrig kom. Men efter reformationen blev herregårdene i stigende grad kraftcentre i mere afrundede og sammenhængende godskomplekser, hvis økonomi var afhængig af særlige privilegier, af konjunkturerne og ikke mindst af, hvor effektivt ejerne udnyttede bøndergodset gennem gårdfæsternes hoveri. Godskoncentrationen skulle blive en overordentlig vigtig faktor, da adelen opnåede det privilegium, at de nærmestboende hovbønder, navnlig ugedagsmændene indenfor hovedgårdssognet, blev fritaget for ordinære skatter. Adelen ugedagstjenere udgjorde o. 1650 40% af dens gårdfæstere og bols mænd. Ved godssamlinger, ikke mindst i forbindelse med mageskifter under Frederik II og Christian IV, søgte mange adelige at få et større økonomisk udbytte af jordbesiddelsen, og lovgivningen værnede i stor udstrækning hovedgårdskomplekser mod splittelse.

Som klart fremhævet i Erling Ladewig Petersens nyere adelsstudier kan fredsperioden 1570–1625 ikke betragtes som en ubrudt økonomisk glansperiode. International uro og akutte kriser, med hastige konjunkturforandringer, bragte storbruket såvel afsætnings- som produktionskriser, enkelte af længere varighed. Omkring 1580 var økseneksperten stærkt reduceret, men 1610–20 syntes den større end nogensinde, efter at en kapitalkrævende omlægning fra overvejende kornproduktion havde fundet sted ved adskillige hovedgårde. Under trediveårskrigen (1618–48) med dens også for Danmark ulykkelige hændelser kom ca. 1630–43 en periode, hvor landbrugsproduktionen blev betydeligt forøget på en række højadelige godser, og trods svenske handelsrestriktioner i Østersø-området nød danske storproducenter fordel af rekordhøje kornpriser. Men i 1650erne fulgte pest- og krigsulykker, tunge ekstraordinære skattepålæg og bøndergodsets svigtende afkastning virkede lammende på det større landbrug. Jordpriserne faldt, og borgerlig kapitalinvestering kunne ikke hindre depression, selv om den friere adgang til erhvervelse af privilegeret gods medførte ændringer i jordfordelingen. Antagelig

mistede den gamle adel efter 1660 ret snart $\frac{1}{3}$ af sin samlede jordbesiddelse, hvortil kom en alvorlig formueforringelse som følge af faldende jordpriser.

Efter enevældens indførelse var adelen stadig den godsrige herrestand, nu med langt større jordbesiddelser end kongen, der efterhånden afgav meget betydelige godsmængder til kreditorer. Den største jordbesidder var fortsat den gamle adel, men enevoldsherskeren begunstigede den nyoprettede lensadel, grever og friherrer, og fra borgerstanden kom et voksende antal godsejere. Mange af de sidste blev efterhånden adlet og vandt indflydelse under det nye regeringssystem, fik amtmandsposter og sæde i en række kollegier og kommissioner. Linien fortsatte frem til de store landboreformers tid, da såvel adelige som borgerlige reformvenner var blandt de ledende, mens enkelte storbesiddere tilsyneladende kunne samle et stort antal jyske godsejere til protest mod væsentlige dele af den nye jordlovgivning (se nedenfor). Økonomisk set blev landboreformerne – som allerede Falbe-Hansen betonedede – især til gavn for godsejerstanden. Forordningen af 15. juni 1792 betød for storbesidderne, at de kunne se hen til en sikker forrentning af deres omkostninger ved udskiftningerne (landgildeforhøjelser), og samtidig fik de som en opmuntring til hoveriafløsning ret til udparcellering af hovedgårde og et forholdsmæssigt tillæg af fæstelig bondejord til de nye hovfrie hovedgårdsparceller. Formentlig kunne herremændene ved de fleste hoverioverenskomster i 1790'erne se sig i stand til enten at beholde den langt overvejende del af det siden ca. 1750 stærkt forøgede hoveri eller opnå en pengeafløsning, der stod i rimeligt forhold til udbyttet under de forbedrede landbrugskonjunkturer. Mange godsejere fandt ved bortsalg af fæstegårde nye indtægtskilder, ikke helt sjældent i form af en godsragtning, der – som Jens Holmgård har fremhævet – meget vel samtidig kunne være i en reformvenlig regerings interesse.

Det er i tidligere afsnit om fæstevæsenet fremhævet, at der i forholdet mellem godsejere og fæstebønder var indbygget visse fællesinteresser, der ikke bør overses, når der i det følgende anføres eksempler på, hvor konfliktpræget forholdet i værste fald kunne blive. Ovenfor s. 199 f. er skildret den uhyggeligste hændelse af alle i 1700-tallet: en flok hovarbejderes overfald og drab på den brutale ejer af Bækkeskov, med en række afskrækkende henrettelser til følge. 30 år senere indledtes på Sydfyn en langvarig og overordentlig bitter strid mellem Jens Lange på Rødkilde og hans bønder i Ulbølle. Den udløste en kædereaktion af processer, som landbohistorikeren Povl Hansen meget indgående har skildret på grundlag af bevarede aktstykker (Aarbog for dansk Kulturhistorie 1891, s. 105–209). Lange havde i mange år virket som en energisk og dygtig landmand. I 1765 udgav han et skrift, der viste, at han allerede i udskiftningsperiodens første fase anså fællesskabets ophævelse, udflytning af en del gårde og oprettelse af huse med små jordlodder for ønskelige reformer. Men hans ringeagtende ord om bøndernes dumhed, dovenskab og slette sæder blev kraftigt modsagt af Torkel Baden, der ud fra sine erfaringer på Bernstorff gods dømte anderledes. Baden hævdede, at bønderes moralske brist især

skyldtes »hård medfart og umenneskelig indskrænkning af frihed og næring«. Begge disse forhold karakteriserede situationen på Rødkilde, hvor konflikten navnlig drejede sig om jord, som godsejeren havde frataget bønderne (eller fordelagtigt mageskiftet med dem?) og om et meget hårdt hoveri omfattende langt mere end hovedgårdsdriften. Trods regeringens reformvenlige indstilling i perioden 1768–71, Christian VII's skriftligt udtalte ønske om at fremskynde sagens afgørelse (1769) og arveprins Frederiks velvillige støtte så sent som i 1772 blev processernes slutresultat, at 11 bønder i Ulbølle skulle betale sagens omkostninger, og at Jens Lange frikendtes for alle sigtelser, mens hovedmændene blandt gårdfæsterne blev dømt til fæstningsarbejde »i jern« (lænkede) i henholdsvis 1 og 2 år, de øvrige til tugthus i 6 måneder, en enkelt i 1 år (kommissionsdom i 1775).

Bønderne på Rødkilde gods havde vist mod, udholdenhed og i lang tid også godt sammenhold. Men de savnede ledere, der kunne forene fast holdning i hovedsagen med en vis forhandlingsvilje og den nødvendige forståelse af, at en afgørelse på højere plan ville tage sin tid. Ulbølle-bøndernes klager og bønsskrifter blev for vidtløftige, stædighed vekslede med vægelsind, og hovedmændene havde en ulyksalig tilbøjelighed til at løbe regeringskollegier på dørene, og naturligvis overvurderede de kongens personlige indflydelse. Sikkert med rette kunne de føle sig krænket, når mere underordnede embedsmænd talte nedladende eller hånlige om deres »oprør«, men uheldigt var det, at de ikke kendte regeringens ændrede hoveripolitik og forordningen af 1773, der atter tillod ubestemt avlingshoveri.

Rødkilde-affæren viser, hvor ilde det kunne gå, når en hårdhændet og hensynsløst hoverikrævende godsejer stod på sin »ret« overfor bønder, hvis krav på en rimelig behandling ikke i tide fik støtte i en beskyttende lovgivning og hos rettens udøvere. Jens Langes triumf var vel ét ekstremt tilfælde, men understregede nødvendigheden af dybtgående reformer med socialt sigte. – 15 år senere skulle man opleve, at ordførerne for et stort antal jyske godsejere på højeste sted frembar deres klagemål over landbolovgivningen 1787–90, som efter deres påstand berøvede dem deres lovlige rettigheder og krænkede ejendomsretten »på den for os ynkværdigste måde«, ja, ville »bringe landet nær sin undergang«. Ejendommeligt nok fremkom dette voldsomme klagemål i et såkaldt »tillidsskrift«, som kronprins Frederik (VI) fik overrakt efter sit bryllup på Gottorp slot; svigerfaderen, landgrev Carl af Hessen, modtog samtidig skriftet. Af de to østjyske godsejere, der havde udformet klagen, var kammerherre Tønne Lüttichau til Aakær og Dybvad den betydeligste, en dygtig landmand, men en stridbar pennefører, der i Guldberg-tiden havde kritiseret selve regeringssystemet. Det lidenskabelige angreb på de nye landbolove mødte kronprinsens klare afvisning. »Hvad der er befalet ved kongelig anordning, kan ikke forandres«. Hvad ca. 100 jyske proprietærer her havde skrevet under på, *måtte* falde til jorden. Men rygterne gik, og da Chr. Colbiørnsen i oktober 1790 udsendte et skrift, der gengav og samtidig yderst skarpt kritiserede »tillidsskriftet« punkt for punkt, vakte det kolossal opsigt. Colbiørnsen, som med rette kunne føle sig hårdt angrebet i forbindelse med fæsteforordningen af 8. juni 1787,

spurgte grumt ironisk, om det var Neros, Kaligulas og Tiberius' eller syvende Christians regering, man så afmalet i tillidsskriftet. »Om hine melder dog historien blot, at de øvede vold og grumhed tvært imod lovene, men om Danmarks landsfaderlige regent tør man sige, at han hjemler vold og undertrykkelse ved lovene selv . . .« Generalprokurør Colbiørnsen krævede faktisk Lüttichau og hans medforfatter kammerherre F. L. C. Beenfeldt, Serritslevgård, idømt lovens hårdeste straf. Efter en uhyre omtalt retssag (mange »stridsskrifter« fremkom) idømte Højesteret hovedmanden Tønne Lüttichau en stor bøde, ligesom han som udtryk for kongelig unåde mistede sin kammerherrenøgle; i vrede forlod han Danmark. For dansk landbohistorie får »proprietærfejden« mest interesse ved den indflydelse, den har haft (eller kan have haft) på bøndernes og godsejernes holdning i en tid, hvor en ny hoverilovgivning var i vente.

Et par år var forløbet siden fremkomsten af de første større og klart bondevenlige forordninger. Uden for den siddende landbokommission må adskilligt flere end enkelte godsejere og landinspektører have vidst, at C. D. Reventlow forlængst havde udarbejdet en stor betænkning om hoveriet, og det vides med sikkerhed, at mange bønder utålmodigt så hen til kommende påbud om lettelser i arbejdsbyrden, eventuelt hoveriets afskaffelse. En undersøgelseskommission, der efterforskede forholdene omkring »tillidsskriftet« og dets tilblivelse, gjorde det klart, at en del jyske godsejere havde følt sig usikre på grund af uro blandt deres fæstebønder, navnlig i forbindelse med hoveriet. På snapstinget i Viborg i sommeren 1790 havde flere godsejere givet udtryk for deres bekymringer over de fortrædeligheder, bønderne havde forvoldt dem. Blandt de ængstelige var også den reformvenlige godsejer og statsmand Ernst Schimmelmann, ejer af Lindenberg i Himmerland, hvor iøvrigt en forvalter i et brev fra sommeren 1790 direkte omtalte bøndernes forventninger om hoverilettelser efter udspil fra landbokommissionen. Endvidere fremgår det af undersøgelser, som landbohistorikeren Claus Bjørn har foretaget, at der i årene 1787–90 indløb et stigende antal klager fra hoverigørende fæstebønder rundt om i landet. Centraladministrationen modtog naturligvis kun oplysning om en del af hoverikonflikterne, mange andre forblev en sag mellem godsejer og bønder, som de enten selv ordnede eller fik afgjort ved en amtmands mellemkomst. M.h.t. de klager, som er registreret i landvæsenskantorernes protokoller, synes utilfredsheden 1789–90 navnlig at have koncentreret sig i det østlige Jylland. Øget hoveri som følge af udvidet hovedgårdsdrift var årsag til alvorlige klager, men de vidt drevne godsejerkrav om arbejdsydelser, der ikke vedrørte selve avlingshoveriet, gav ret ofte anledning til hoverinægtelser, idet bønderne måtte mene, at godsejerne her satte sig ud over bestemmelserne i hoveriforordningen af 12. august 1773. Efter en hoverinægtelse på et gods i Djursland blev der 18. juli 1789 udstedt et cirkulære, der bemyndigede amtmændene til at idømme enhver bonde, som undlod at forrette pligtigt hoveri, 1 rdl. i mulkt pr. »strejkedag«.

Under proprietærfejden følte fæstebønder i forskellige egne af landet sig opmuntret af Colbiørnsens kraftige indlæg mod »tillidsskriftet«, mens både godsejere

og amtmænd (blandt de sidste stiftamtmand Ove Høegh-Guldberg, Århus) var dybt bekymrede over bondeuroen. Det samme gjaldt utvivlsomt de bondevenlige godsejere i landbokommissionen, og der var almindelig tilfredshed med C. D. Reventlows udkast til en »anordning om hoveripolitiet«, udmøntet i forordningen af 25. marts 1791, der fastsatte straf for lydighedsnægtelse (se ovenfor s. 379). I realiteten blev bestemmelsen om, at hoveriet ikke i fremtiden måtte blive af større omfang end ved udgangen af 1789, til større gavn for godsejerne end for fæstebønderne, som i årene efter 1791 gang på gang blev skuffet i deres forhåbninger om hoveriløstelser. For jyske bønder blev derimod muligheden for overgang til selveje en mere farbar vej til selvstændighed. De relativt velstillede bønder på Fyn synes at have haft lettest ved at komme overens med godsejerne om det fremtidige hoveri, mens hoverikommissionerne under deres virksomhed 1795–97 måtte konstatere langt flere alvorlige uoverensstemmelser på den sjællandske øgruppe end i andre landsdele. Om man på denne baggrund kan hævde, at »bøndernes politiske bevidsthedsniveau« lå højest i Jylland bliver vel en skønssag. Man kan opfatte gårdbrugernes holdning *enten* som en mere vågen og kritisk indstilling overfor øvrigheden *eller* som en naiv tillid til regeringens afgjort bondevenlige reformvilje, når bønder i Midtjylland efter Niels Blichers erfaring højlydt udtalte deres formodning om, at øvrigheden »undertrykte« adskillige forordninger, der var udstedt til bondens fordel. Men det tør anses for en naturlig historisk udvikling, at danske bønder efter fæstereform og stavnsbåndsløsning talte og handlede friere end før.

Vi ved i mange henseender for lidt om fortidens bønder, men mest om deres materielle kultur. Kendskab til deres omgivelser og hvad de ejede kan vi få fra tingbøger, godsarkiver, skifteforretninger og andre kilder. Vi kan med stor sikkerhed vide, hvordan gård- og husbygninger så ud, og hente en mængde oplysninger om, hvad bønderne havde af husdyr, bohave, redskaber og andre ejendele. Om korn- og foderbeholdninger giver skifterne oftest usikre og omtrentlige oplysninger. Fandtes der penge, lå de antagelig på kistebund eller i andre gemmer, som få eller kun en enkelt kendte.

Hvad talte bønder om i deres hjem, på bystævne, ved gilder eller når de arbejdede sammen på bymark eller hovmark? Hvad mente de om deres egen tilværelse? – Vi ved stort set kun, hvad der højlydt eller i mange tilfælde kun nølende kom frem, når en sag skulle belyses på tinge, eller vigtige afgørelser m.h.t. bønderes erhvervsforhold træffes som det mod periodens slutning skete ved talrige udskiftninger og hoverioverenskomster. Længere tilbage i tiden fremkom udsagn om landboliv mere spredt, og det ligger i kildernes natur, at de fortæller mest om ulovligheder og omstridte forhold. Tingbøger oplyser meget om bønderes gæld og restancer (i penge og naturalier), om uenighed med grove skældsord og trusler, om blodige slagsmål. Drukkenskab fulgte med gilder, krobesøg og ulykkelige forhold, der sjældent oplyses fyldestgørende; følgerne var ofte uberegnelige, dengang som senere. Mange afhøringer på tinge angik forseelser, der forekom alvorligere i datiden, end eftertiden umiddelbart forstår: forsømt vedligeholdelse af gærder og grøfter, pløjning,

der gik naboer for nær, nogle neg, der ved nattetid blev flyttet o.l. («Du har taget mit hø som en tyv!» kunne en anklage lyde). Netop fordi det var forholdsvis let at stjæle et ungkreatur, svin eller andet husdyr, var tyveri i den tids tæt sammenbyggede landsbyer og på de store overdrev en alvorlig forbrydelse. Lykkeligvis kunne der ofte på tinge gives meddelelse om, at bortkommet og efterlyst hornkvæg var fundet og »optaget« af ærlige folk. Der var sager, om hvis lovlighed bønder af nabohensyn nødtigt ville dømme, som når det blev påtalt, at en bonde kort før sin død havde »undt« visse kreditorer nogle heste, plovtøj m.m. »i sin gælds betaling«, mens andre måtte føle sig forurettet. Bymænd kunne i slige tilfælde undse sig for at vidne.

Bortset fra forpligtelser og løfter i fæstebreve og aftægtskontrakter hører man kun lidt om, hvordan bønder har hjulpet og støttet hinanden, som det naturligvis meget ofte skete i det daglige: ved lån af trækraft, redskaber o.a., men vel især i sygdomstilfælde. Det kunne hændes, at en forarmet bonde, der havde mistet sin formue, på tinge bønfuldt sine standsfæller om penge til lægehjælp, for at hans syge hustru muligt kunne genvinde sin førlighed. – Adskillige kvinder mødte anden modgang end sygdom. I sædelighedsaffærer var pigen svagest stillet, men både mand og kvinde måtte som straf for lejermål betale bøder eller »lide på kroppen«. For en »lokket« kvinde var det ikke let at søge hen, hvor hun var ukendt og ikke blev ringegattet. – Hekseprocesser forekom endnu midt i 1600-tallet, men »hemmelige kunster« blev ikke altid fordømt. Mange troede på deres nyttevirksomheder. Sognepræsten i Fraugde (Midtfyn) kunne 1642 om en anklaget kvinde udtale, at hun ikke bevisligt havde brugt »hemmeligt råd og ulovlig middel«, men som helbredelsesmidler kun anvendt kogt byg, malt, sod, salt, spegesild og tjære m.m. Og når folkesnakken gik, at nævnte kvinde havde »frataget« en herregårds køer deres mælk, kunne hun kort svare, at *hun* heller ikke fik smør af *sine* køer! – Megen overtro holdt sig til o. 1800 og længere. Præsten i Vium, førnævnte Niels Blicher, kunne 1795 i sin sognebeskrivelse anføre hele 12 »overtroiske råd og regler«, hvortil kom almuens mange fordomme, som han med vekslende held bekæmpede. Siden 1685 havde loven hævdet, at »huders aftagelse« ikke var en vanærende handling, men endnu 1794 forekom det en jysk bonde, at *det* var at gøre alle og enhver til rakkere!

At en bonde kunne læse og skrive har man taget som et særligt kendetegn på, at han var »oplyst«. Om han var praktisk dygtig, når det gjaldt landbrugsarbejdet, har dog bl.a. Holberg haft øje for og anerkendt (f.eks. i »Erasmus Montanus« og i epistlerne). Det er sandsynligt, at den »skriftkyndige« især blev respekteret af standsfæller, hvis han havde kendskab til lovens bud og kunne udforme et bønsskrift eller et klagemål. I 1700-tallet kunne uden tvivl tusinder af bønder læse og en del i det mindste skrive deres navne. Konfirmationens indførelse 1736 (i Sønderjylland tidligere) har øget tallet. I perioden 1765–85 fandtes der på 40 jyske godser ved hvert femte bondeskifte (af 1040) bibles, postiller og undertiden religiøse skrifter; enkelte bønder ejede Kingos og Brorsons salmer, men verdslige bøger var sjældne.

– Antagelig var regnekunsten i praksis det vigtigste for bonden. Tidligt må han have lært at tælle husdyr i stalden, neg og traver på marken, indhøstede læs hø, senere også udsæd og avl i tønder, skæpper og fjerdingkar. Længe før udskiftningen var det nyttigt for bønder at kende til landmåling og til hovlodders størrelse i ager og hegn. Gårdbrugere måtte være fortrolige med vægt, mål, penge og priser, der vedkom *dem*. Meget få har dog som selvejerbonden Lars Nielsen i Farum (sognefoged fra 1775 og ligeledes i mange år taksationsmand i de nordsjællandske amter) kunnet føre dagbog med omhyggeligt regnskab over udsæd og høstudbytte, salg af landbrugsprodukter, forskellige indkøb m.m. En lidt anden karakter havde en dagbog ført af den jyske fæstebonde Christen Andersen i Nørre Tulstrup 1786–97. Også han omtalte i korthed hverdagens hændelser: vejret, landbrugsarbejdet, indtægter og udgifter, nu og da familieforhold og andet. En dygtig landmands nøgterne, ordknappe beretning. I Lars Niensens dagbog møder man derimod religiøse og almenmenneskelige betragtninger ved siden af de erhvervsprægede notater. Efter en taksationsrejse kunne han skrive: »Hvad jeg her vandt . . . ved Gud og jeg; – jeg mistede alt for meget af det uundværlige, nemlig helbredet«.

Der er i tidligere afsnit oplyst en del om forholdet mellem herremænd, ridefoged og bønder, mellem unge og gamle fæstebønder, mellem gårdbrugere og deres medhjælpere, tjenestefolk og husmænd. Ofte kom uoverensstemmelser for dagen i retsprotokoller eller i klager, stilet til godsstyrelse, øvrighed eller regering. De fleste angik arbejde og lønaftaler, udeblivelse fra tjeneste og krav om leje af græsning. Til hverdags var der sikkert langt flere konflikter. Gårdmanden kunne som husbond være strengt arbejdskrævende, og hård når han straffede tjenestefolk (og egne børn!). Vanskelighed ved at sikre sig fast arbejdskraft fik ofte fattige gårdfæstere til at love karle god kost og lønnesæd, selv om det sidste i 1700-tallet var forbudt. For husmændene var problemet ikke mindst at få tilstrækkeligt græsning til deres kreaturer, senere eventuelt jord i forbindelse med udskiftningen. Begge dele faldt svært og var dyrt. Hertil kom, at godsejerne i tilfælde af hoveriafløsning måtte søge anden arbejdskraft og almindeligvis skaffede sig den ved fæste- eller lejekontrakter, der var tyngende for husmændene og utvivlsomt løntrykkende. Regeringen greb ikke ind, men lod ejendomsretten bestemme udviklingens gang, traditionelt til fordel for godsejere og gårdbrugere.

Historikerens mål har været at nå frem til en bedre underbygget opfattelse af det danske landbosamfund i en 300-årig periode, navnlig dens senere del. Udforskningen er på en række områder ikke dybtgående nok, men lykkeligvis er der i dag langt flere, der arbejder med problemerne, end for godt 40 år siden. Faren for ensidighed skulle dermed være svækket, selv om den stadig består. Periodens afslutning, de store landboreformer, blev jo også af samtiden set under forskellig synsvinkel. Men ser man udviklingen i dens lange forløb under godssystem og fæstevæsen, ligger det sådan, at der efter relativt gode landbotilstande i perioden 1570–ca. 1620 fulgte nedgangstider med pest, hærgende krige og udbredt nød.

Under den tidlige enevælde blev der kun delvis rådet bod på ødelæggelserne, og nye krige forsinkede genrejsningen. Først med den lange fredsperiode fra 1720 til efter 1800 opnåede et flertal af gårdbrugerne i adskillige tiår væsentligt tryggere fæsteforhold. Denne udvikling blev indledt længe før den store reformtid lagde op til mere iøjnefaldende ændringer i landbosamfundet, navnlig en forbedring af gårdmandsstandens kår, mens husmændene nu som tidligere var langt svagere stillet.

Kilderne

Utrykt kildemateriale. Grundlaget for de kortere afsnit I og II er overvejende trykt litteratur, kildeudgaver og fremstillinger, der behandler det materiale, som mere eller mindre brudstykkeagtigt er bevaret. De utrykte kilder må for størstedelen søges i *Danske Kancelli* (eller indtil 1660 blot *Kancelliet*). 1886 udkom 1., i 1943 2. udgave af »Danske Kancelli og de dermed beslægtede Institutioner« som 1. bind af Rigsarkivets »Vejledende Arkivregistraturer«. Kancelliet måtte ønske kopier af udgæede kongebreve (især vedrørende retsforhold), der fra den ældste del af perioden fandtes mere spredt og i almindelighed i registre omfattende alle »lande« (landsdele). Efter 1572 er der indtil 1800 to rækker kopibøger: *registre* (»åbne breve«) og *tegnelser* (lukkede breve, missiver) for de vigtigste landsdele: sjællandske, fynsk-smålandske samt jyske (de skånske er ikke benyttet ved denne fremstilling). Fra 1885 udgav Rigsarkivet »Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold« med fyldige uddrag af disse kopibøger (se fortegnelsen over trykte kilder). Efter 1660 blev Kancelliets bogføring udvidet, og her er tillige oversekretærens brevbog af interesse, også m.h.t. landboforhold.

Lensregnskaberne er en betydningsfuld landbohistorisk kilde (se Fortid og Nutid I, s. 141–160). Fra 1500-tallet er ret få bevaret, men fra o. 1600 til o. 1660 findes de for næsten alle danske lens vedkommende, dog er der mange lakuner. L. er opdelt i tre rækker: a. *jordebøgerne*, hvori er anført kronens fæstere med deres landgildeydelse og de jordegne bønder (selvejerne) med deres afgifter, b. selve *regnskaberne*, hvor kronens godsindtægter har størst landbohistorisk interesse: indfæstning (stedsmål og husbondhold), landgilde, sagefald (retsbøder) m.v., c. *ekstraskattemandtaller* fra mange af årene indtil 1660; de tjener ikke blot til oplysning om skattebeløbene, men belyser demografiske forhold på landet i en tidlig periode (netop udgivet er Haakon Bennike Madsen: *Det danske skattevæsen 1530–1660*, 1978). – Der kan henvises til Rigsarkivets udførlige seddelregistratur over de 3 rækker, len for len.

Af de *privatejede godsers* (overvejende adelens) *arkiver* går kun et lille mindretal tilbage til tiden før 1660, og da der fra de fleste ældre storbrug er afgivet arkivalier til landsarkiverne, må der henvises til disses seddelregistraturer m.v. Ikke få adkomstdokumenter er fra tiden før 1660, og det samme gælder enkelte skifteprotokoller, navnlig fra nordsjællandsk krongods (se Axel Nørli: *Skifteprotokoller i Landsarkivet for Sjælland m.m.*).

Fra periodens sidste tiår er (delvis) bevaret et par vigtige kilder: 1651. Sognepræsternes designationer på gårde, bol og tiendeydere i deres sognekald, indsendt i henhold til kgl. missiver af 1651. – 1657–58. Sognepræsternes designationer på

gårde, huse og bol i deres sognekald, indsendt i henh. t. kgl. missiver af 1657. Også her må der henvises til udnyttelsen af trykt materiale, navnlig J. A. Fridericias klassiske afhandling »Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede« (Hist. Tidsskrift 6 rk., II), hvis opdeling af bondebrug dog ikke på alle punkter kan fastholdes.

De ældste *kirkebøger* går tilbage til periodens senere årtier; fra tiden før 1650 er der bevaret kirkebøger fra ca. 250 sogne, og derefter stiger antallet stærkt. M.h.t. *befolkningsstatistik* er Gustav Bang: Kirkebogsstudier (1906) stadig af værdi, men hovedværket på dette betydningsfulde område er nu Aksel Lassen: *Fald og fremgang*. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960 (1965). Af stor betydning er *præsteindberetninger*, navnlig fra årene 1568, 1598–99 og 1624–42 (se i litteraturlisten især under C. Rise Hansen og Frank Jørgensen). Langt de fleste er utrykte. Herhen hører også decimantlister. Søger man kulturhistoriske oplysninger – et område, der allerede af pladshensyn er blevet stedmoderligt behandlet i denne fremstilling – er *tingbøger* en righoldig kilde; Landbohistorisk Selskab har udvalgt og udgivet eksempler fra forskellige egne (se nedenfor).

Selv om denne oversigt i hovedsagen omfatter *utrykte* kilder, er det ofte nødvendigt at fremhæve forbindelsen med den *trykte* litteratur, jfr. *Dansk Landbrugsbibliografi*. Bind I (indtil 1814) ved Ole Karup Pedersen. Det store flertal af de bøger, småskrifter og afhandlinger, der indgår i denne bibliografis 6225 numre, skriver sig naturligvis fra perioden 1660–1800 og må navnlig ses i sammenhæng med det følgende.

M.h.t. *de tre større hovedafsnit* III, IV og V er det hensigtsmæssigt at omtale dele af det vigtigste kildemateriale under ét. Der kan nævnes emne-områder som godsbesiddelse, matrikulering, driftsforhold (hoved- og bøndergårde), erhvervsgrupper, fæste- og hoveriforhold, inderster (lejemænd, aftægtsfolk) m.fl. Adskillige kilder indeholder materiale til belysning af flere emne-områder.

Landmålingen i 1680erne og matrikuleringen 1688 behandles i afsnit III, men hartkornsansættelserne i matriklen 1688 blev i praksis ikke sjældent ændret ved reduktion (»moderation«, lokale nedslag), ved egalisering (lignedeling af gårdhartkornet i mange landsbyer) samt ved delvis eller fuldstændig nedlæggelse af bøndergårde og -huse, idet bondejord blev lagt under hovedgårde (jfr. de væsentligste afsnit i Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, 1957). Landgildematriklen af 1664 og hartkornsmatriklen 1688 med tilhørende materiale indgik i 1935 i Rigsarkivet, der 1968 har udgivet en specialregistratur, »Matriklerne 1664 og 1688« (ved J. O. Bro-Jørgensen). Christian V.s matrikel er som helhed den mest værdifulde kilde til landbrugets og landbefolkningens historie i 1600-tallet. Den falder i 3 dele: 1. *Markbøgerne*, med hvert enkelt sogns opmåling, angivelse af landsbyers og enestegårdes dyrknings- og andre landbrugsforhold, herunder marknavne og gårdbrugeres navne; derimod er antallene af jordløse (ikke-matrikulerede) husmænd ofte ufuldstændige eller savnes helt. Det ses i reglen, om en gård har to eller flere brugere, men dette fremgår ikke af Henrik Pedersens »De danske Landbrug

fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel 1688«, 1928 (se »Kildekritisk vejledning« ved Fridlev Skrubbeltrang, s. 483–87 i reprotryk-udgaven 1975). 2. *Modelbøgerne*, en for hvert herred, indeholder ansættelserne til hartkorn. 3. *Matrikelbøger*, en for hvert amt, anfører de enkelte byer og gårde med nr., ejer- og brugernavne samt gl. og nyt hartkorn. – Rigsarkivets specialregister omfatter endvidere register over eng-, skov- og græsningstaksationer, og der findes en såkaldt møllebog. En række *beslægtede kilder*, der fører frem til tiden efter 1800, er anført i C. Rise Hansen og Axel Steensberg: *Jordfordeling og Udskiftning* (1951) i en fortegnelse over benyttede arkivalier; de væsentligste hører ind under kildegrupper, der vil blive omtalt i det følgende.

Kilder til afsnit III og navnlig IV–V findes i langt større omfang på landsarkiverne (LA) i København, Odense og Viborg, for krongodsets vedkommende og hvad angår lovgivningsarbejder dog på Rigsarkivet (RA). De arkivalier, der fortrinsvis kan henvises til, må på LA søges under godsarkiver, stiftamts- samt amtstuearkiverne. På RA indgår oversigter over materialet for størstedelen i *Vejledende Arkivregistraturer XII, Rentekammeret I* (ved Jens Holmgaard, 1964). Af landbohistorisk interesse er mange særlige sager under kontorordningen 1660–1848. Denne er tidsmæssigt opdelt som følger: Skatkammeret 1660–79, Rentekammeret 1679–1771, Danske Kammer 1771–73 og atter Rentekammeret 1773–1840 (samt 1840–48). Uden for kontorordningerne, der omfatter meget af landbohistorisk interesse, findes bl.a. registreret matrikuleringen s. 160–64, tiende- og hartkornsspecifikationer s. 164 f., statistiske efterretninger, der navnlig vedrører landbrug og landbefolkning i 1700-tallet, s. 215–18, samt et afsnit om landvæsenskommissionernes arkiver s. 238–44.

Da *godsarkiverne* på LA mere end nogen anden kilde ligger til grund for denne fremstilling, må i al korthed nævnes nogle af de vigtigste kildegrupper, hvoraf navnlig fæstebrevene er udførligere omtalt i hovedafsnit III og IV (se i »Indhold« en række afsnit om fæstevæsen). Ligesom mange adkomstdokumenter går *jordebøger* ofte tilbage til 1600-tallet. De indeholder oplysninger om landgildeydelse, der kan variere en del gennem tiden, og fra 1792 giver selve lovgivningen anvisning på forhøjelse. Spørgsmålet om landgilderestancer kan også belyses såvel i regnskaber som i tingbøger. Rytterdistrikternes særlige forhold (omordninger, omskiftelige afgiftsydelse og senere bortsalg) må for størstedelen søges oplyst gennem jordebøger og andre arkivalier i Rentekammer-registrene. Der kan desuden henvises til Viborg LAs udførlige registraturer vedrørende de jyske ryttergodser og til værker af militærhistorikeren K. C. Rockstroh.

Hovedparten af de bevarede *fæstebreve* finder man i fæsteprotokoller på LA, en del dog i form af originale fæstekontrakter, der i heldigt fald kan supplere de i protokollerne indførte. Som det vil fremgå af en række afsnit under III, IV og V må fæstebrevene anses for den vigtigste kilde til forståelse af bøndernes stilling i 1700-tallet, såvel i forhold til deres herskab som landboggrupperne indbyrdes (specielt ved familiefæste). Med en rimelig fordeling både geografisk og m.h.t. besid-

dergrupper skulle det være muligt ud fra fæstebreve fra ca. 70 godser på statistisk grundlag at underbygge opfattelsen navnlig af gårdfæsternes forhold gennem flere generationer. Det gælder så væsentlige problemer som årsager til fæsterskifte, overdragelsesvilkår, familiefæste, gårdforsiddelse, fæsteperioders længde, afgiftsforhold (indfæstning, landgilde og hoveri) og vilkår ved afståelse (navnlig aftægtsforhold). Fæstebrevene bidrager til en nyvurdering af tilstandene under vornedskab (Østdanmark), under stavnsbånd (hele landet 1733–88) og under indflydelse af de såkaldte bondereformer. – Skifteopgørelser i bønders boer (*skifteprotokoller* på LA) er – som følge af lovbestemmelser gældende fra 1701 til fæstereformen af 1787 – ikke af samme betydning, men belyser dog i nogen grad bøndernes erhvervsforhold, navnlig deres kvæghold.

Kildemateriale i landvæsenskommissionerne og i det hele centraladministrationens arkiver bidrager til oplysning om sider af landboforholdene, ikke mindst af *hoveriets* virkninger (på dette felt er mig bekendt dybtgående undersøgelser i gang), og på nogle punkter synes det nødvendigt at revidere hævdvundne opfattelser af de store landboreformers karakter og betydning. Et så væsentligt nybrud som *udskiftningens* praktiske gennemførelse (langt fra afsluttet ved år 1800) har interesseret ikke mindst en del yngre historikere. Her vil også det omfattende materiale på Matrikelsarkivet (udskiftningsforretninger, udskiftningskort m.v.), som hidtil mest er anvendt i forbindelse med lokalhistoriske arbejder, med tiden kunne indgå i landsdækkende undersøgelser.

Trykt kildemateriale. »Det danske landbosamfund 1500–1800« bygger for en væsentlig del på utrykt kildemateriale, men også på andres arbejder. Forbindelsen med righistorien er på mange punkter så indlysende, at der indledningsvis skal henvises til ældre og nyere danmarkshistorier med sociale, økonomiske og specielt landbohistoriske afsnit, der iøvrigt er af højst forskelligt omfang og af ulige karakter. Her må anføres: A. Fabricius' »Illustreret Danmarkshistorie« I–II (nyeste udgave ved Knud Fabricius 1914–15), Danmarks Riges Historie III–V (1899–1905), Johan Ottosen: Vor Historie (Nordens h.) II–III (1902–04), Erik Arup: Danmarks historie II–III (1932 og 1955, III udg. af Aksel E. Christensen), Vilh. la Cour: Danmarks Historie I–II (1939–40), Schultz' Danmarkshistorie II–IV (1941–42), Historikergruppens »Danmarkshistorie« (1950–51) og Politikens »Danmarks Historie«, bd. 5–10 (1963–64). Af betydeligt omfang er de landbohistoriske kapitler i Edvard Holms største arbejder: »Danmark-Norges indre Historie under Enevælden 1660–1720« I–II (1885–86) og »Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse« I–VI (1891–1909; bind VII omfattede udenrigspolitik). Et nyttigt opslagsværk er »Håndbog for danske lokalhistorikere« (1952–56; red. Johan Hvidtfeldt). Også en del artikler i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder I–XXI (1956–77) og i Dansk Biografisk Leksikon I–XXVI (1933–44) vil være af interesse, jfr. Personregister.

Jeg takker universitetslektor, mag. art. Claus Bjørn og arkivar, cand. mag. Margit Mogensen for værdifuld hjælp ved udarbejdelsen af den efterfølgende litteraturoversigt. Mange af de nævnte bøger og tidsskriftafhandlinger hører helt selvfølgelig hjemme i denne oversigt, om andre – ikke mindst lokalhistoriske fremstillinger – gælder det, at de må ses som et udvalg af de mere populærhistoriske arbejder i vor landbohistorie-litteratur.

De trykte kilder indeles naturligt i kildeudgaver, værker fra den 300-årige periode og (historisk) litteratur fra 1800- og 1900-tallet. De fleste forkortelser er indlysende. Det gælder dog næppe følgende: Da. No. oecon. Mag. = Danmarks og Norges økonomiske Magazin . . . 1757–64. D.H.F. = Dansk historisk Fællesforening. SEHR = The Scandinavian Economic History Review. Årb. er anvendt ved henvisning til lokalhistoriske årsskrifter, hvor amt, by, herred eller anden egnsbetegnelse indgår i årbogens eller udgiverforeningens navn. – I de anførte bøger og afhandlingers titler er *retskrivningen* i reglen den for perioden normale, men i enkelte tilfælde forfatterens personlige.

Kildeudgaver

- Secher, V. A.: Forordninger, Recesser og andre Kongelige Breve (Corpus constitutionum Daniæ). I-VI. 1887–1918.
- »Schous Forordninger« (J. H. Schou m.fl.). I-XIX. 1777–1825.
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold. I Uddrag udgivne af Rigsarkivet (ved C. F. Bricka, L. Laursen, E. Marquard, Gunnar Olsen og Johan Jørgensen). 1551–1645. 1885–1968.
- Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark. Fra Reformationen til Nutiden. I Uddrag udgivne af Rigsarkivet (ved L. Laursen, F. J. West og S. Nygård). I-V. 1535–1765. 1892–1955.
- Danske Vider og Vedtægter eller Gamle Landsbylove og Byskraaer (ved Poul Bjerger, Th. Søegaard og Aug. F. Schmidt). I-V. 1904–38.
- Wulff, D. H.: Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Historie i det 16de og 17de Aarhundrede. I. Præsternes Indberetninger om deres Indtægter og Sogne. Aalborg. 1873.
- Den for Landboevæsenet nedsatte Commissions Forhandlinger. I-II. 1788–89.
- Bobé, Louis (udg.): Efterladte Papirer fra den Reventlow'ske Familiekrede. I-X. 1895–1932.
- Jexlev, Thelma: Lensregnskaberne I-III (oversigt over len, lensmænd og regnskaber ca. 1570–1660). Fortid og Nutid. XXV. 1974. XXVI. 1975–76.
- Fru Eline Gøyes Jordebog med tilhørende Brevudrag. Danske Selskab. Ved A. Thiset. 1892.
- Sophie Brahes regnskabsbog 1627–40. Jy. Selskab for Historie, etc. Ved Henning Paulsen. 1955.
- Abraham Lehns Indtægts- og Udgiftsbog 1718–20. Danske Selskab. Ved Kirsten Bendixen. 1964.

Landbohistorisk Selskabs publikationer:

- Silkeborg lens jordebog 1586. Ved Poul Rasmussen. 1964.
- Jacob Ulfelds jordebog på Ulfeldsholm, Selsø og Bavelse 1588. Ved Svend Gissel. Med benyttelse af Hans H. Fussings efterladte manuskript. 1964.
- Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626. Ved C. Rise Hansen. 1965.
- Herlufsholm frie skoles regnskab 1585–86. Ved Merete Dahlerup. 1975.
- Sjællands stifts landebog 1567. Ved Svend Gissel. 1956.
- Århusgård og Åkær lens jordebog 1544. Ved Poul Rasmussen. 1960.
- Århus Domkapitels jordebøger. I. Jordebøgerne 1600–1663. II-III. Kapitlets jordegods 1536–1600. De middelalderlige jordebøger. Ved Poul Rasmussen. 1972–75.
- Viborg landstings skøde- og pantebøger 1624–1652. I-II. Ved Jens Holmgaard og Poul Rasmussen. 1966–73.
- Præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkernes økonomiske vilkår. Af Gunnar Olsen. Bol og By 1. Særtryk af Fortid og Nutid. 1956.
- Præsteindberetninger om fæstegods m.v. i Vendelbo stift 1568 og 1599. Ved C. Rise Hansen. 1964.
- Præsteindberetninger til Ole Worm. I. Indberetninger fra Ålborg og Ribe stifter 1625–42. II. Indberetninger fra Århus, Fyns og Lunde stifter 1623–25. Ved Frank Jørgensen. 1970–74.
- Lolland-falsterske herredsbøger, decimantlister m.v. fra tiden efter reformationen. Ved Troels Dahlerup, Carl Engelsen og Chr. Lisse. Hft. 1. 1971.

- Ældre danske kirkebøger: Levnedsløb i Sørbymagle og Kirkerup kirkebøger 1646–1731. I. Biografierne. II. Noter og registre. Ved Ole Højrup. 1963–68.
- Ældre danske tingbøger: Herlufsholm birks tingbog 1616–33. Ved Karen Marie Olsen. 1954–59.
- Aasum herreds tingbog 1640–48. Ved Akse! E. Christensen og Troels Dahlerup. 1952–62.
- Skast herreds tingbog 1636–40. Ved Poul Rasmussen. 1954–69.
- Sokkelund herreds tingbog 1621–22, 1625–37. Ved Ole Karup Pedersen og Karen Marie Olsen. 1956–74.
- Bondedagbøger: Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786–1797. Ved Jens Holmgaard. 1969.
- Sognefoged i Stavnholt Lars Nielsens dagbog 1789–96. Ved Jørgen Dieckmann Rasmussen. 1978.

Udvalg af ældre landbolitteratur

- Agrophilus, se Teilmann, A. C.
- Baden, Torkel: Beskrivelse over den paa Godset Bernstorff i Gientofte Sogn iverksatte nye Indretning i Landbruget. 1774.
- Bang, O. L.: Afhandling om Bondestanden i Danmark. 1786.
- Begtrup, Gregers: Beskrivelse over Agerdyrknings Tilstand (efter landsdele). I–VII. 1803–12.
- – Bemærkninger om det engelske Landbrug, samlede paa en Rejse i England 1797. 1800.
- – Beskrivelse over Hovedgaardene i Sjælland med deres tilhørende Tiender og Bøndergods. Hft. 1–2. 1801.
- Berntsen, Arent: Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed. 1656. (Reprotryk ved Kildeskriftselskabet 1971).
- Blicher, Niels: Topographie over Vium Præstekald. Viborg. 1795. (Ny udgave ved Søren Vasegaard 1924).
- Brabrand, F.: Betænkning over . . . Oluf Lundt Bangs Afhandling om Bondestanden i Danmark. 1787.
- Christensen, A., se Teilmann, A. C.
- Claussen, N. C.: (Prisskrift) Om Folkemængden i Bondestanden. 1772.
- Colbiersen, C.: Til Publicum i Anledning af Justitsr. Morten Qvistgaards trykte Betænkning, som Medlem af den befalede Landvæsens Commission, samt hans dertil føjede Erindring til læserne. 1787.
- – Betragtninger i Anledning af endeel jyske Jorddrotters Klage til Hs.Kgl. Høihed Kronprinsen . . . 1790.
(Se iøvrigt div. skrifter i anledning af proprietærfejden, Dansk Landbrugsbibliografi nr. 2209–2262, 1790–91).
- Fabricius, C. A.: Tanker om de nye Indretninger i Landvæsenet. 1784.
- – Fortsatte Tanker om de nye Indretninger . . . 1787.
- – Noget endnu om de nye Indretninger . . . 1787.
- Fleischer, Esaias: Agerdyrknings-Katekismus til Underretning for Landmanden i Danmark. Landhush. Selskab. 1780. (2. udg. 1794).
- – Esaias Fleischers Liv og Levned af ham selv skrevet. 1785. (Jfr. Dansk Landbrugsbibliografi nr. 487, 489, 491–93 og 495–99).
- Hansen, [V. A.]: Beskrivelse over de . . . paa Friderichsborg og Cronborg Amter foretagne Indretninger . . . 1790.
- – Strøetanker om nogle Landvæsens-Forbedringer, især i Jylland. Minerva, jan. (1796).
- Heitmann, Daniel: Patriotiske Forslag om Hoved-Gaards Markers Udlæggelse til Bønder Gaarde. Da.No. oecon. Magazin IV. 1760.
- – Patriotiske Tanker om Fælleddskabets Afskaffelse i Danmark. Da. No. oecon. Mag. IV. 1760.

- [Hofman, Hans de]: *Oeconomiske Betragtninger om Aarhus-Stift*. Nr. 1–4. 1757.
 – – *Coldinghuus Amts Beskrivelse*. Fredericia 1786.
- Holberg, Ludvig: *Epistola* 83, 114, 115, 343 og 468 (Om kvægsygen). *Epistler* II, IV og V. 1748–54.
 – – *Kort Betænkning over den nu regierende Qvæg-Syge*. Se »Ludvig Holbergs to Bidrag til Videnskabernes Selskabs Skrifter« (udgivet i Facsimile med Indledning af F. J. Billeskov Jansen). 1972.
 – – *Epistola No. 200* (Udbytte ved omgang med bønder). *Epistler* I. 1748.
- Høegh, H. J. C.: *Anviisning til et velindrettet Jordbrug for Gaardmænd og Husmænd paa Landet, som have faaet deres Jorder udskiftede af Fælleddskab*. 1795.
- [Junge, J.]: *Den nordsiellandske Landalmues Character, Skikke, Meeninge og Sprog*. (Anonymt). 1798. (Ny udg. 1824 og 1844).
- [Klestrup, S.]: *Betænkninger, i Anledning af nogle Poster udi Friherre af Wedel-Jarlsbergs Veiledning til rigtige Begreb om de Danske Jordegodders Indretning etc.* 1782.
 – – *Betænkninger og Antegnelser i Anl. af Frih. af Wedel-Jarlsbergs Veiledning til rigtige Begreb etc. Tilligemed et Anhang*. 1786.
- Lütken, Frederik C.: *Oeconomiske Tanker til højere Efter-Tanke*. I–IX. 1756–61.
 – – O. D.: *Anmærkning ved 1ste Stykke i Magazinets Nr. 95. Angaaende Herregaardenes Inddeeling til Bøndergaardene*. *Mag. for Patriotiske Skribenter*. Nr. 106 og 107. 1771.
 – – *Undersøgning om de største Forhindringer, som legges i Veyen for Felledskabets Ophævelse i Landgodset. Og om de letteste og visseste Midler til at overvinde samme . . .* Da. No. *oecon. Mag.* 6. 1762.
- Malling, Ove: *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenerne*. 1777.
- Mandix, Jacob: *Haandbog over den danske Landvæsensret*. I–II. 1800 og 1813. Tillæg 1829.
- Martfelt, C.: *Beviis, at Dannemarks og Norges fyrretive-Aar-gamle Korn-Handels-Plan, . . . ikke naaer sin Hensigt, med Forslag til en ny Plan i Korn-Handlen . . .* 1774.
 Se også Da. *Landbrugsbibliografi* nr. 1807–1821.
- [Martfelt, C.]: *Plan og Indretning for det Danske Land-Huusholdnings Selskab . . .* 1769.
 Se *indvidere Dansk Landbrugsbibliografi* nr. 138–39, 141–157, 177–196.
- Munthe af Morgenstjerne, C. W.: *Det Danske Landvæsens Forfatning*. Sorø. 1783.
 – – *Anmærkninger over Oluf Lundt Bangs Afhandling om Bondestanden i Danmark*. 1786.
- Olufsen, C. (Udg.): *Oeconomiske Annaler*. 1797–1810.
- Palladius, Peder: *Visitatsbog*. C. Rosenbergs udgave 1884 (2. oplag 1911), kritisk udgave ved Lis Jacobsen 1925.
- Pontoppidan, E.: *Den Danske Atlas . . .* I–III. 1763–67. Fortsat af Hans de Hofman. IV–VII. 1768–81.
- [Reverdil, E. S. F. og Roger U.]: *Breve om Dannemarks Riges Staat*. 1.–2. deel. 1757–70.
- Rothe, Tyge: *Danske Agerdyrkeres – især den til Hovedgaard heftede Festebondes Kaar og borgerlige Rettigheder, for saavidt samme ere bestemte ved Lovene; eller vort Landvæsens System, som det var 1783*. 1784.
 – – *Hvorfor skulle vi ønske Landvæsens Systemets Forandring. Et Anhang til Bogen om vort Landvæsens System, som det var 1783*. 1786. Se om andre »Anhang« *Dansk Landbrugsbibliografi* nr. 2402 og 2551.
- Sneedorff, J. S.: *Den patriotiske Tilskuer*. *Tidsskrift*. 1761–63. Se især *Dansk Landbrugsbibliografi* nr. 256–57, 1551, 1971–72, 2103, 2267, 3881, 5915.
- [Stampe, Henrik]: *Erklæringer, Breve og Forestillinger, General-Prokureur-Embedet vedkommende*, I–VI. Udgivet 1793–1807.
- Teilmann, A. C.: *Et Brev fra Anders Christensen . . . om Kornpriser, Folkemængde, Proprietærer, Bønder m.v.* 1771.
 – – *Anmerkninger over . . . Oluf Lundt Bangs Afhandling om Bondestanden i Danmark*. 1787.
 – – *Betænkninger over de Poster, som Commissionen til Landvæsensnets Forbedring ere forelagte . . .* 1787.
 – – *Forsøg til et Landvæsens-System, saaledes som det kunde være*. 1788.

- – Betænkninger over Hr. Lützens og Hr. Claussens Afhandlinger om Bøndergaardens tienligste Størrelse. 1773.
- Wedel-Jarlsberg, F. W.: Veiledning til rigtige Begreb om de danske Jordegodsers Indretning i Hovedgaarde og underliggende Hovningsbønder. 1782.
Se også Dansk Landbrugsbibliografi nr. 2485, 2488–89, 2491.
- Westenholtz, J. D. W.: Priisskrift om Folkemængden i Bondestanden. 1772. (Ny udgave 1919, med indledning og oplysninger ved Alexander Rasmussen).
- [Oeder, G. C.]: Betænkning over det Spørgsmaal: Hvorledes Frihed og Eiendom kunde forskaffes Bondestanden i de Lande, hvor den fattes begge Dele. Oversat fra tysk ved B. J. Lodde. 1769.

Litteratur

- Abel, Wilhelm: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert. 1935 og 1966.
- Abildtrup, Jens: Selvejerbønderne i Bøvling og Lundenæs Amter. 1743. Festskrift tilegnet Carl Klitgaard. Jy. Samlinger. 5. rk. IV. 1938.
- Alkærsig, Søren: Vejen Sogn i Malt Herred. I–III. Vejen. 1936–41.
- Allen, C. F.: Haandbog i Fædrelandets Historie. 1840.
- Andersen, Bent Schiermer: Staldgård – eller hollænderi? Jy. Samlinger, ny rk. VI. 1965.
- Andersen, Jørgen H.: Lensregnskaberne stedsmålsregistre som landbohistorisk kilde. Fæsteforhold i Københavns len 1611–1661. Hist. Tidsskrift, 13. rk. I. 1974.
- Andersen, Valdemar: Den jyske hedekolonisation. Jysk Selskab for Historie. Århus. 1970.
- – Alheden med Frederiks sogns historie. Kolding. 1953.
- – Ridefogdens Pligter og Beføjelser. Instruktion for Ridefoged Casper Møller paa Mattrup 1779. Østjysk Hjemstavn. 1955.
- – Udskiftningen i Riberhus amt. Årb. Ribe. 1973.
- Arup, Erik: Danmarks historie. II. 1932. III. 1955 (ved Aksel E. Christensen).
- – Kortfattet oversigt over bebyggelsen og brugen af den danske jord indtil de store landboreformer. Dansk Land. III. 1915.
- Bang, Gustav: Kirkebogsstudier. 1906.
- Bang, Thomas B.: Klementsfejdens Efterspil. Hist. Tidsskr. 8. rk. VI. 1916.
- – Kronens Mageskifter under Frederik II. Hist. Tidsskr. 9. rk. I. 1918–20.
- – Lensregnskaberne og deres Benyttelse som historisk Kilde. Fortid og Nutid. I. 1914–16.
- Bergsøe, A. F.: Greve Christian Ditlev Reventlows Virksomhed. I–II. 1837.
- Berthelsen, H. P.: Krongodssalgene og Bondefrigørelsen i Aarene omkring 1765. Årb. Vejle. 1953.
- Bjørn, Claus: The Peasantry and Agrarian Reform in Denmark. SEHR. 1978.
- Brasch, C. H.: Vemmetoftes Historie som Herregaard, Slot og Kloster. Et Kildeskrift med Skildringer til Danmarks indre Historie. I–III. 1859–63.
- – Gamle Ejere af Bregentved fra 1382 til 1740. 1873.
- Brinch, Benny: Folketællingen 1801. Fortid og Nutid. XXV. 1973.
- Bro-Jørgensen, J. O.: Forsikringsvæsenets Historie i Danmark indtil 19. Aarhundrede. 1935.
- – (Anmeldelse af) F. Skrubbeltang: Husmand og Inderste. Fortid og Nutid. XIII. 1940.
- Christensen, Aksel E.: Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen. Nordisk Kultur. II. 1938.
- – Kongemagt og Aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk Statsopfattelse indtil Unionstiden. 1945.
- – Senmiddelalderlige fæsteformer som forudsætning for forordningen om livsfæste af 1523. Festskrift til Erik Arup. 1946.
- – Store og små og mange slags fynske bønder (i: Danmark, Norden og Østersøen). 1976.

- – Problemer vedrørende adel og hovedgårde i dansk senmiddelalder (sammesteds). 1976.
- Christensen (Hørsholm), C.: Hørsholms Historie. 1879.
- – Agrarhistoriske Studier. I–II. 1886–91.
- Christensen, C. A.: Nedgangen i landgilden i det 14. århundrede. Hist. Tidsskr. 10. rk. I. 1930–31.
- – Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede. Hist. Tidsskr. 12. rk. IV. 1964.
- – Det falsterske landstings erklæring 1484 om skyldjord og rebning. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltang. Landbohistorisk Selskab. 1970.
- Christensen, P.: En godsejer og hans hovbønder. Arb. Vendsyssel. 1962.
- Christiansen, C.: Om Amtsregnskaberne som historisk Kilde. Fortid og Nutid. IV. 1923.
- Dahlerup, Troels: Lavadelens krise i dansk senmiddelalder. Hist. Tidsskr. 12. rk. IV. 1969.
- Danske Slotte og Herregårde (red. Aage Roussell). 2. udg. bd. 1–20. 1963–68.
- Den nordiske adel i senmiddelalderen. Rapport til det nordiske historikermøde i København. 1971.
- Dübeck, Inger: Jordemødre i retshistorisk belysning. Historie. Jy. Samlinger, ny rk. X. 1973.
- Erixon, Sigurd (udg.): Landbrug og Bebyggelse. Nordisk Kultur. XIII. 1956.
- Erslev, Kr.: Konge og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1513–1596). 1879.
- – Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596–1660. 1885.
- Fabricius, Knud: (Anmeldelse af) Hans H. Fussing: Herremænd og Fæstebønder. Hist. Tidsskr. 10. rk. VI. 1943.
- Fabritius, Albert: Danmarks Riges Adel, dens Tilgang og Afgang 1653–1943. 1946.
- Falbe-Hansen, V.: Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne. Set fra Nationaløkonomiens Standpunkt. 1888.
- Fink, Troels: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770. 1941.
- Frandsen, Karl-Erik: Udsæd og foldudbytte i det 17. århundrede. Fortid og Nutid. XXVII. 1977.
- Fridericia, J. A.: Adelsvældens sidste Dage. Danmarks Historie fra Christian IV's Død til Enevældens Indførelse (1648–1660). 1894.
- – Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17. Aarhundrede. Hist. Tidsskr. 6. rk. II. 1889–90.
- – Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigjørelse i det 18. Aarhundrede. 1888.
- – Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie. 1888.
- Friis, Astrid, og Kristof Glamann: A History of Prices and Wages in Denmark 1660–1800. I. 1958.
- Friis, Aage: Andreas Peter Bernstorff og »den nye Indretning i Landbruget« paa Bernstorff. Tillægshæfte til Hist. Tidsskr. 8. rk. IV. 1913.
- Fussing, Hans H.: Gessingholm 1609–1663. En landbrugshistorisk studie. Hist. Tidsskr. 10. rk. III. 1934–35.
- – Herremænd og fæstebønder. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600. 1942 (reprotryk 1973).
- – Stiernholm len 1603–1661. Studier i krongodsets forvaltning. 1951.
- Gissel, Svend: Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. 1968.
- – Sjællands Stifts Landebog 1567. Landbohist. Selskab. 1956.
- – Sjællands gamle kornmål. Bol og By 5. 1964.
- – Bol og by på Selsø. Bol og By 5. 1964.
- – (red.) Det nordiske ødegårdsprojekt. Nasjonale forskningsoversigter. 1972.
- – Om belejlighed og andre faktorer af betydning for jordvurdering i Danmark før 1600. Landbohistoriske studier, udg. af Landbohistorisk Selskab. 1970.
- Glamann, Kristof: Otto Thotts Uforgribelige Tanker om Kommerciens Tilstand. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735. (Kbh. Univ. festskrift. 1966).
- Hansen, Georg: Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede. 1947.
- – Degnen. Studie i det 18. Aarhundredes Kulturhistorie. 1944.
- – Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede. 1957.

- Hansen, K. (red.): *Det danske Landbrugs Historie*. I–V. 1925–45.
- Hansen, Povl: *Bidrag til det danske landbrugs historie. Jordfællesskabet og landvæsenskommissionen af 1757*. 1889.
- Hansen, Svend Aage: *Adelsvældens grundlag*. 1964.
- Hansen, Viggo: *Landskab og bebyggelse i Vendsyssel. Studier over landbebyggelsens udvikling indtil slutningen af 1600-tallet*. 1964.
- – *Studier over 1600-tallets landbrug i en midtjysk hedeegn, eksemplificeret ved Grindsted sogn. Landbohist. studier*. 1970.
- – *Danmarks bebyggelsesgeografi. Danmarks Natur, bind IX*.
- Hansen, Vilh.: *En hoverikontrakt fra Benzon 1791. Årb. Randers*. 1941.
- Hassø, Arthur G.: *Rigshofmester Kristoffer Valkendorf til Glorup (1525–1601)*. 1933.
- Hastrup, Frits: *Danske landsbytyper. En geografisk analyse*. Århus. 1964.
- Hentze, Arne: *Planmæssig drift på fæstegodset i Holbæk, Sorø og Præstø amter ca. 1790–1840. Bol og By 8*. 1974.
- Hjelholt, Holger: *Falsters Historie*. I–II. 1934–35.
- – *Et Forspil til den store Landbokommissions Nedsættelse. Hist. Tidsskr. 10. rk. V*. 1939.
- Holtze, Niels: *Om Fællesskabet i Østofte-Bandholm og Stokkemærke Sogne. Årb. Loll.-Falster*. 1946.
- Holm, Edvard: *Kampen om Landboreformerne i Danmark i Slutningen af det 18. Aarhundrede (1773–91)*. 1888.
- Holmgaard, Jens: *De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne. Erhvervshist. årb.* 1954.
- – *Indberetninger om kornavlén i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring. Bol og By 3*. 1962.
- – *En fortegnelse over landsbypræsternes embedsindkomster i Danmark 1771. Kirkehistoriske Samlinger. 7. rk. V*. 1963.
- – *Østjyske godsejeres syn på fællesskab og udskiftning i 1759. Østjysk Hjemstavn*. 1965.
- – *En jysk gårdslagtning. Bagge Lihmes salg af Stårupgårds gods til selveje. Landbohist. studier*. 1970.
- – *Landboreformerne – drivkræfter og motiver. Fortid og Nutid. XXVII*. 1977.
- Hvidtfeldt, Johan: *Kvindestavnbaandet i 1750erne og 1760erne. Festskrift til Erik Arup*. 1946.
- – *Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten. 1795–1805*. 1963.
- Hørby, Kai: *Reformationens indførelse i Danmark*. 1968.
- Jansen, Lotte: *De fynske godsarkiver. En introduktion. Udgivet af Landsarkivet for Fyn. Odense*. 1975.
- – *Hoveriet til Egeskovgård. Gårdmandshoveriet indtil hoveriafløsningen i det 19. årh. Historiske studier fra Fyn. 1. Odense*. 1977.
- Jensen, F. Elle: *Pietismen i Jylland. Studier over jyske Menighedstilstande, særlig paa Landet omkring Midten af det 18. Aarhundrede*. 1944.
- Jensen, Hans: *Dansk Jordpolitik 1757–1919. I. Udviklingen af Statsregulering og Bondebeskyttelse indtil 1810*. 1936.
- – *Chr. D. Reventlows Liv og Gerning*. 1938.
- – *A. G. Moltkes Forbedring af Agerdyrkingen paa Bregentved. Årb. Sorø*. 1917.
- – *Stavnbaandsløsningen og dens Plads i dansk Landbolovgivning. Tidsskr. for Landøkonomi*. 1938.
- Jensen, Sigurd: *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. Studier over dansk Pengeøkonomi i Tiden mellem Midten af det 18. og Midten af det 19. Aarhundrede*. 1950.
- – *Det 18. Aarhundredes Bondeskifter og deres Kildeværdi. Fortid og Nutid. XII*. 1938.
- – *(Anmeldelse af) F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. Hist. Tidsskr. 10. rk. VI*. 1943.
- Jespersen, Svend: *Danske Bønderbygninger*. 1964.
- Jexlev, Thelma: *Fra dansk senmiddelalder. Nogle kildestudier*. Odense. 1976.
- Johansen, Hans Chr.: *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. I. Reformår 1784–88. Århus*. 1968.
- – *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede. Odense*. 1975.
- – *m.fl.: Studier i dansk befolkningshistorie 1750–1890. Odense*. 1976.
- Jørgensen, Birte Stig: *Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland. Årb. Frederiksborg*. 1967.

- – Bønderne og udskiftningen i Hørsholm amt. Landbohist. studier. 1970.
- Jørgensen, Harald: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark . . . i det 19. Aarhundrede. 1940 (reprotryk 1976).
- – og Fridlev Skrubbeltrang: Det Classenske Fideicommiss gennem 150 Aar. 1942.
- Jørgensen, Johan: Skifter og testamenter. D. H. F.s håndbøger. 1968.
- – Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark. 1966.
- Jørgensen, Poul Johs.: Udsigt over den danske Retshistorie. 1940. 2. udg. 1947.
- Kjær, Severin: Fra Stavnsbaandets Dage. 1888.
- Klitgaard, C.: Optegnelser om Hoveri, Ægt og Arbejde i Vendsyssel. Årb. Vendsyssel. 1938.
- Knudsen, Gunnar: De danske Matrikler og deres Benyttelse ved historiske Undersøgelser. Fortid og Nutid. II. 1919.
- Knudsen, Hans: Kolding Rytterdistrikts Selvejere. Jy. Samlinger. 4. rk. IV. 1923.
- – Danske Lovs Bestemmelse om Selvejerbønders Hoveri. Festskrift til Kristian Erslev. 1927.
- – Fynske Maalsmænd og Maalbønder. Fynske Aarbøger I. 1941.
- Koch, Hal: Danmarks Kirke gennem Tiderne. 1949.
- Kousgaard Sørensen, John: Husdyrenes farvebetegnelser. En studie i tingbøgenes ordforråd. Bol og By 4. 1963.
- Kristensen, H. K.: En godsejers studehandler. Årb. Ribe. 1953.
- Kruse, Fr. Winding: Ejendomsretten. I. 1929.
- Ladewig Petersen, Erling: Dansk adelig økonomi 1600–1660. Fortid og Nutid. XXII. 1966.
- – Jordprisforhold i dansk senmiddelalder. Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen. 1966.
- – The Crisis of the Danish Nobility 1580–1660. 1967.
- – Dansk adelig økonomi 1600–1660. Fortid og Nutid. XXII. 1965.
- – The Danish Cattle Trade During the 16th and 17th Centuries. SEHR. XVIII. 1970.
- Landhusholdningsselskabets Arkiv: Registratur og Journalregistre I. 1769–1807. 1–2. (Ved Ole Degn). Århus. 1971.
- Larsen, Henrik: Trevangsbruget i Jylland. Jy. Samlinger. 5. rk. I. 1934.
- – Landmaalingen 1768–1772. Fortid og Nutid. VII. 1928.
- Lassen, Aksel: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 1965.
- – Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958.
- – og Ole Karup Pedersen: Slægtens Spor. 1963.
- Linde, Helle: Landbygningernes brandforsikring. Fortid og Nutid. XXII. 1963.
- Linvald, Axel: Bistrup, Byens Gods 1661–1931. 1932.
- – Antvorskov og Vordingborg Krongodser 1768–74. Fra Arkiv og Museum. III. 1907. IV. 1909.
- – Hvem ejede Danmarks Jord omkring Midten af det 18. Aarhundrede? Hist. Tidsskr. 8. rk. IV, Tillæg. 1913.
- Løgstrup, Birgit: Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771–72. Bol og By 8. 1974.
- Mathiassen, Therkel (red.): Herregaardene og Samfundet. 1943.
- Mathiassen, Hugo: Det gamle Land. Billede fra Tiden før Udskiftningen. 1942.
- Meyer, Poul: Danske bylag. 1949.
- – Dom og dele. Bol og By 4. 1963.
- Mogensen, Margit: Fæstebønderne i Odsherred. Studier over sociale og økonomiske forhold ca. 1750–1800. 1974.
- Munck, Thomas: Vornedskabet under den tidlige enevælde. Historie. (Jy. Samlinger, ny rk. XI). 1975.
- – The Economic and Social Position of Peasant Freeholders in Late Seventeenth-Century Denmark. SEHR. XXV. 1977.
- Munk, Holger: Rytterbonden. I. Gaard, jord og besætning. 1955.
- – Hovbud og ægtkører. Årb. Præstø. 1952.
- Nielsen, Anna Kathrine: Fæsteforhold på Voergård og Rugtved godser ca. 1750–1800. Med særligt henblik på bøndernes økonomiske og sociale forhold. Årb. Vendsyssel. 1977.

- Nielsen, Axel, m.fl.: Dänische Wirtschaftsgeschichte. Jena. 1933.
- Nielsen, Harald: Oversigt over udskiftningen i det forrige skanderborgske rytterdistrikt. Jy. Samlinger, ny rk. III. 1954.
- Nielsen, Ole G.: Salget af Antvorskov ryttergods 1774. Årb. Sorø. 1974.
- Nielsen, Rasmus: Fra Stavnsbaandstiden i Nordvestsjælland. Årb. Holbæk. XIV. 1955.
- Nissen, Poul: Udskiftningen i Præstø Amt. Årb. Præstø. 1943.
- – Udskiftningen i Fyns stift. Fynske Samlinger. 1959.
- Olsen, Albert: Danmark-Norge i det 18. Aarhundrede. 1936.
- – Samtidens Syn paa den stavnsbundne Bonde. Scandia. XII. 1939.
- Olsen, Gunnar: Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1774. 1957 (reprotryk 1975).
- – Studier i Præstemantallene 1677–1687. Fortid og Nutid. XIII. 1940.
- – Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610–60. Hist. Tidsskr. 10. rk. VI. 1943.
- – Træhesten, hundehullet og den spanske kappe. 1961.
- – Stavnsbåndet og tjenestekarlene. Jy. Samlinger, ny rk. I. 1952.
- – Stordriften i Østjylland. Østjysk Hjemstavn. 1959.
- Pedersen, Henrik: De danske Landbrug. Fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel 1688. 1928 (reprotryk 1975).
- – Udsæden og det dyrkede Areal paa Falster i sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede. Hist. Tidsskr. 8. rk. I. 1907–08.
- – Nogle Træk til Belysning af Hovedgaardsdriften i sidste Halvdel af det 17de Aarhundrede. Hist. Tidsskr. 8. rk. VI. 1915.
- Pedersen, Kr.: Klage over Hoveriet til Friisenvold. Årb. Viborg. 1941.
- Prange, Knud: Selvejets omfang på reformationstiden. En randbemærkning til Thomas B. Bangs afhandling. Bol og By 5. 1964.
- – Bog over avlingen til Vær præstegård 1771–1780. Bol og By 6. 1972.
- – Bonde af Thy. En standshistorisk studie. Bol og By 5. 1964.
- Rasch, Aa.: Niels Ryberg. 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964.
- Rasmussen, Jørgen Dieckmann: Bønderne og udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt. En undersøgelse med særlig henblik på bøndernes holdning til reformens gennemførelse. 1977.
- Rasmussen, N. Fr.: Om udskiftningen under Giesegård. Årb. Sorø. 1968.
- Rasmussen, O. F. C.: Optegnelser om Gisselfeld. 1868.
- Rasmussen, Poul: Herreklostrenes jordegods i det 16. århundrede og dets historie. Den katolske kirkes jordegods i Århus stift. III. 1957.
- – De regelbundne landskifter. Deres beskrivelse og deres bestemmelse. Bol og By 2. 1962.
- – Markbogsanalyser og bebyggelseshistorie i Østjylland. Bol og By 8. 1974.
- – Mål og vægt. D.H.F.s håndbøger. 1967.
- – Lenenes og domkapitlernes jordebøger i sidste halvdel af det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede. Landbohistoriske studier. 1970.
- Riis-Olesen, H. A.: Hoveriet ved Vestervig kloster. Årb. Thisted. 1955.
- Rise Hansen, C. og Axel Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning. Undersøgelse i tre sjællandske Landsbyer. Videnskabernes Selskab. Hist.-filologiske Skrifter. Bd. II, nr. 1. 1951.
- – Den økonomiske Udvikling indenfor Bondestanden c. 1560–c. 1660. Hist. Tidsskr. 10. rk. VI. 1943.
- – Hoveriet på Ringsted Kloster 1570–1620. 1968.
- – Præsteindberetninger om fæstegods i Vendelbo stift 1568 og 1599. 1964.
- Rockstroh, K. C.: Frederik IV's Godspolitik 1715–1720. Hist. Tidsskr. 9. rk. III. 1925.
- – Udviklingen af den nationale Hær i Danmark. II. 1916. III. 1926.
- – Fra de hvervede Soldaters og Stavnsbaandets Tid. Årb. Mors. VIII. 1926.

- – Den store Landbokkommission og de militære Kollegier 1786–88. Hist. Tidsskr. 9. rk. VI. 1929.
Rung, Grete: Familierne i en landsby i godt 100 år. Årb. Præstø. 1971–72.
Schmidt, Aug. F.: Hegn og Markfred. 1953.
- Simonsen, Asger Th.: Husmandskår og husmandspolitik i 1840erne. Sociale forhold blandt husmænd og indsidere og den politiske rejsning af husmandssagen på Loll.-Falster ca. 1840–46. 1977.
- Skodshøj, Harald (red.): Hedens opdyrkning i Danmark. 1953.
- Skrubbeltrang, Fridlev: (Anmeldelse af) Hans Jensen: Dansk Jordpolitik I. Hist. Tidsskr. 10. rk. IV. 1937.
- – Den danske Bonde 1788–1938. 1938.
- – Bondeskifter og Foldudbytte. Fortid og Nutid. XIII. 1939.
- – Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660–1800. 1940 (reprottryk 1974 og 1976).
- – Hoveriindberetninger som Kilder til dansk Landbohistorie. Fortid og Nutid. XIV. 1941.
- – Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik. Hist. Tidsskr. 11. rk. I. 1945.
- – Et jysk Hoveriforslag fra 1788. Til Knud Fabricius den 13. Aug. 1945. 1945.
- – Kapitelstakster og Kirkekøb paa Sjælland i det 18. Aarhundrede. Festskrift til Erik Arup. 1946.
- – Christian D. F. Reventlow som danske Historikere har set ham. Årb. Loll.-Falster. 5. rk. II. 1947.
- – Om brugen af landbohistorisk talmateriale. Fortid og Nutid. XIX. 1955.
- – Developments in Tenancy in Eighteenth-Century Denmark as a Move towards Peasant Proprietorship. SEHR. IX. 1961.
- – Strejftog blandt østjyske bønder i det 18. århundrede. Østjysk Hjemstavn. XXVI. 1961.
- – Fæstegården som forsørger. Jy. Samlinger, ny rk. V. 1961.
- – Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede. Hist. Tidsskr. 12. rk. V. 1970.
- – M. H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795–97. Bol og By 7. 1973.
- Steensberg, Axel: Gamle danske Bøndergaarde. Illustreret. 1943.
- – Den danske landsby gennem 6000 år. 1973.
- – Den danske bondegård. 1974.
- – En opmålingsprotokol med kort over ærøske præstegårdsjorder i 1734 med et fragment af landmålerens kladdebog. Landbohistoriske studier. 1970.
- – og J. L. Østergaard Christensen: Store Valby. Historisk-arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland. Med bidrag af Tove Hatting og David Liversage. Videnskabernes Selskab. Hist.-filologiske skrifter 8, nr. 1, I-III. 1974.
- – (red.): Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede. I. 1620–1720. 1969. II. 1720–90. 1971.
- Steenstrup, Johs.: Nogle Undersøgelser om Fæstebondens Retsforhold i ældre Tid. Hist. Tidsskr. 5. rk. VI. 1887.
- – Den danske Bonde og Friheden. 1888.
- Stoklund, Bjarne: Bondegård og byggeskik. 1969.
- Tange, Richard: Af Hoveriets Historie paa Gaunø Gods (1791–98). Årb. Præstø. 1942.
- Thorsen, Chr.: Smaa Bidrag til Belysning af Ejendomsforholdene i Landbruget i Slutningen af det 16. Aarhundrede. Hist. Tidsskr. 8. rk. IV. 1912–13.
- Troels-Lund, Troels: Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede. I–XIV, 1879–1901. III. udgave ved Knud Fabricius I–IV, 1929–31.
- Ulsig, Erik: Danske adelsgodser i middelalderen. 1968.
- Wegener, C. F.: Liden Krønike om Kong Frederik og den danske Bonde. 1843.
- Vestergaard, F.: Salget af Vordingborg rytterdistrikt. Årb. Præstø. 1976.
- Widding, Ole: Markfællesskab og Landskifte. Studier over lollandske Markbøger 1681 og 1682. 1949.
- – Om rebning. Bol og By 5. 1964.
- Windfeld Lund, Niels: Kartoffeltyskerne. Folk og Kultur. 1975.

Wittendorff, Alex: Alvej og kongevej. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. århundrede. 1973.

Ødegårder og ny bosetning i de nordiske land i senmiddelalderen. Rapporter til det nordiske historikermøde i Bergen. 1964.

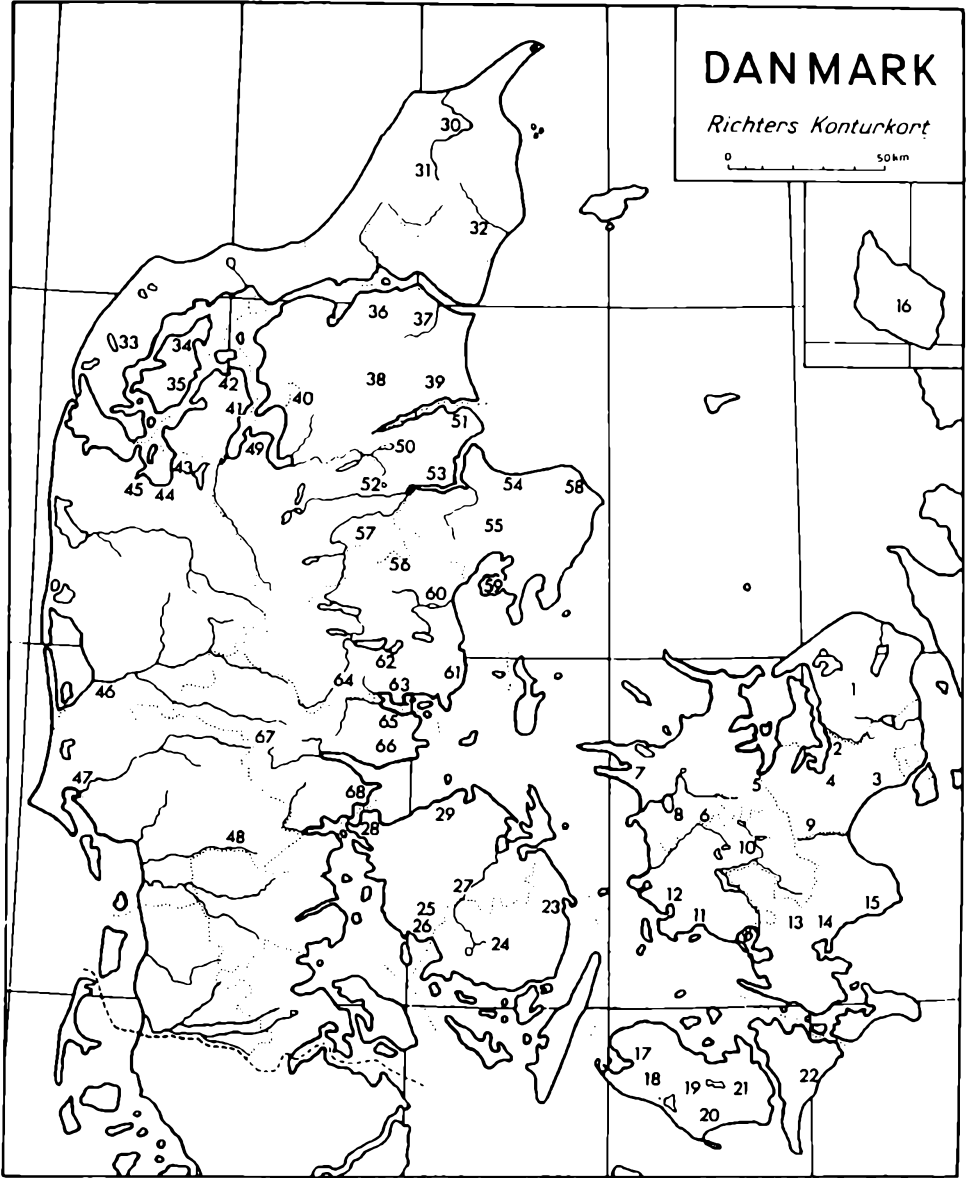
Aakjær, Svend: Dansk Landsbyhistorie 1844–1600. Fortid og Nutid. IV. 1923.

– – Maal, Vægt og Taxter i Danmark. Nordisk Kultur. XXX. 1936.

– – Landsby og Enkeltgaard. Fortid og Nutid. X. 1934.

Bilag

1. *Godser udvalgt til belysning af fæsteforhold.* De 68 godssers beliggenhed er angivet på danmarkskortet umiddelbart før Bilag 1.
2. *Familiefæste 1720–1807.* Belyst ved materialet fra de udvalgte godser (i fem-årsperioder). Se iøvrigt tabellerne s. 219 f. og s. 343 f. med tilhørende tekst, endvidere Sagregister. Det må her anføres, at en del fæstebreve fra Fyn på dette punkt har mangler, der kun delvis er afhjulpet ved slutninger ud fra patronymikon og andre forhold.
3. *Gårdforsiddelse 1720–1807.* Samme kilder. Der må navnlig henvises til sagregistret under Gårdforsiddelse og (årsager til) Fæsterskifter.
4. *Gårdforsiddelse i procent 1770–86. Årlige gennemsnit.* Da der fra sidste trediedel af stavnsbåndstiden findes fæsteprotokoller fra forholdsvis mange godser (blandt dem en del nyoprettede), er det af nogen interesse at se, hvorledes det her forholdt sig med gårdbrugernes større eller mindre tryghed i besiddelsen, målt ved gårdforsiddelse i procent indenfor de tre hovedlandsdele. Disse kurver siger ikke alt, men er dog et tydeligt udsagn om, at de *samme* årsager var udslagsgivende m.h.t. den større eller mindre tryghed i fæstebesiddelsen. Ikke kornpriserne (de *dyre*, kornfattige år var ofte de værste for bonden), ikke »*bondeundertrykkelsen*« (hvorfor skulle *den* tiltage eller aftage næsten samtidigt i landsdele, der i mange henseender var forskellige?). Men *gode* høstår vekslede med *dårlige*, naturligvis ikke med ganske ensartede virkninger overalt (m.h.t. Fyn er der nogen usikkerhed, men 1786 *var* et usædvanlig ondt år på øen). Der er dog tale om iøjnefaldende parallelle udviklingslinier. Den væsentligste forskel lå i gårdbrugernes modstandskraft; for bønder med de bedste ressourcer kunne det betyde, at forsiddelsen blev længere udsat, om ikke afværget. Det kan udlæses af fæsteprotokoller fra mange godser, jfr. s. 342.

Reproduktion af geoteknisk afdeling, Institut for Bygningsteknik, 1984

1. Godser udvalgt til belysning af fæsteforhold

Da jeg i 1950'erne gik i gang med en mere systematisk indsamling af kildemateriale, der kunne illustrere væsentlige sider af fæstevæsenets udvikling, foretog jeg et udvalg af godser, hvis fæsteprotokoller, ofte suppleret med andre kilder, måtte anses for egnede til formålet. Som det vil fremgå af det foranstående kort, er de nogenlunde landsdækkende. (Et enkelt gods, Ågård i Han herred, er udeladt, da materialet indeholdt for mange usikre tilfælde). I dag ville jeg antagelig have udskiftet enkelte godser med andre, hvis arkiver først senere er afleveret til landsarkiverne. Fæstebrevene fra de nedennævnte 68 godser er for størstedelen hentet fra fæsteprotokoller og har – suppleret med oplysninger fra andet arkivmateriale og betydeligt flere godser – udgjort et væsentligt grundlag for min universitetsundervisning, navnlig m.h.t. 1700-tallets danske landbohistorie. Det rige stof måtte samtidig virke inspirerende på min opfattelse af fæstevæsenets udvikling i ældre tid, hvor kildematerialet forelå mere punktvis og derfor kun er udnyttet som eksempler fra forskellige landsdele.

For at undgå gentagelser vil jeg henvise til min omtale af fæstematerialet s. 78 ff. og navnlig s. 152–160, s. 214–226 og s. 339–346, med særligt henblik på det forskningsgrundlag på lokalt plan, der nævnes i den følgende oversigt. Gods for gods anføres her antallet af anvendte fæstebreve. Det noteres, når fæstebrevsmaterialet i perioder (tiår) er ufuldstændigt; »svagt« vil sige, at der savnes oplysninger om en betydelig del af det antal fæstebreve, der normalt måtte forekomme i et tiår. Visse mangler hindrer dog ikke, at omfanget af *familiefæste* (fam) og *gårdforsiddelser* (F) kan tjene til karakteristik af fæsteforholdene på de enkelte godser. Disse to væsentlige forhold er derfor angivet i *procent af helheden* (samtlige anvendelige fæstebreve fra vedkommende godsområde). Samtidig illustrerer de den naturlige forbindelse mellem det vigtigste positive og det mest negative element i fæstevæsenets udviklingsproces. Godsvariationerne kan være ret store indenfor landsdele, hvor tabellerne viser et klart hovedresultat for tiden efter 1720.

Husenes fæsteforhold viste et andet billede. Langt færre fæstere sad ved hus til deres død, skønt også husmænds fæstebreve lød på livsfæste; først i 1790'erne fik lejehusvæsenet indpas på en række godser. Afståelsesårsag blev i mange tilfælde ikke anført, *forsiddelse* (F) højst i 5–10 procent af husfæstebrevene. Særlige forhold gjorde sig gældende: i stort tal opførtes nye huse (ofte af fæsteren selv), en del andre blev nedrevet; ikke få husfæstere måtte senere fæste en ubesat (»øde«) gård, og forholdsvis mange flyttede til et andet hus eller endte deres dage som indsiddere. I sidste fald forekom *familiefæste* ret ofte, på Øerne dog kun undtagelsesvis ved 20–25 % af samtlige husfæster (således på godsområderne nr. 3, 19 og 29). Langt mere varierende var forholdene i Jylland, hvor der fandtes betydeligt flere huse med jord. En optælling indenfor 14 jyske godser i perioden ca. 1700–1807 viste et *fam*-gennemsnit på 25 %: i 7 tilfælde lå procenten mellem 11 og 18, i 7 andre mellem 22 og 45.

Sjælland

1. *Frederiksborg amt* (17 udvalgte landsbyer) 1696–1799: 821. Ret jævnt fordelt, svagest 1740–49. Arvefæste indledt fra 1788. Fam 34. F 29.
2. *Roskilde Domkirke* 1690–1807: 425. Svagt før 1700, 1710–19 og efter 1770. Fam 51. F 12.
3. *Benzonsdal* 1741–1807: 123. Jævnt. Fam 59. F 14.
4. *Universitetsgodset* (7 udvalgte landsbyer) 1690–1804: 145. Svagt før 1720, endvidere 1760–69 og 1800–04. Fam 34. F 23.
5. *Tølløsegård* 1690–1807: 276. Svagt før 1700, ret svagt 1700–09 og 1720–49. Fam 42. F 26.
6. *Terløsegård* 1685–1805: 198. Svagt før 1700, ret svagt 1760–69 og 1780–1805. Fam 40. F 33.
7. *Kalundborg Ladegård og Lerchenborg* (10 landsbyer) 1712–1807: 319. Svagt 1750–59 og 1800–07. Fam 34 (men usikkert 1712–50). F 31.
8. *Sæbygård* ca. 1700–1804: 382. Ret svagt 1760–89, svagere efter 1790. Derfor usikre procenter: Fam 24. F 37.
9. *Giesegård* 1720–1807: 255. Svagt 1740–59. Fam 43. F 23.
10. *Mørup* 1720–1806: 95. Svagt 1720–49. Fam 39. F 23.
11. *Holsteinborg* 1700–1807: 491. Ret svagt 1700–19 og 1740–49. Fam 42. F 20.
12. *Basnæs* 1719–1807: 295. Svagt 1720–29 og 1750–59. Fam 23. F 42.
13. *Sparresholm* ca. 1680–1807: 144. Svagt før 1720 og 1790–1807. Fam 33. F 35.
14. *Rosendal* (Rosenlund) 1722–1807: 174. Ret svagt 1790–99. Fam 45. F 15.
15. *Højstrup* 1680–1804: 268. Kun 4 før 1700, svagt 1700–09 og 1770–79. Fam 32. F 40.

Bornholm

16. Fæstegodset 1689–1744: 421. Flest 1690–99, derefter jævnt indtil 1744, da arvefæste blev indført. Fam 46. F 21.

Lolland-Falster

17. *Asserstrup* 1752–95: 113. Ret jævnt, men mange uanvendelige. Fam 14. F 41.
18. *Søllestedgård* 1710–1806: 129. Gennemgående svagt, især indtil 1749. Fam 15. F 29.
19. *Højbygård* 1719–1806: 182. Kun 2 før 1750. Ret svagt 1750–59 og 1790–1806. Fam 40. F 15.
20. *Lungholm* 1719–1804: 144. Relativt svagt 1720–39, 1760–69 og efter 1790. Fam 33. F 23.

21. *Engestofte* o. 1700–1807: 115. Ret jævnt efter 1720. Fam 50. F 20.
22. *Falsterske domænegods (rytterdistrikt)*, 13 landsbyer på Korselitse gods 1685–1794: 562. Svagt 1710–19, 1740–49 og 1780–94. Fam 39. F 18.

Fyn

23. *Holckenhavn* 1719–1807: 299. Ret svagt 1770–89. Fam 37. F 17.
24. *Egeskovgård* 1690–1790: 631. Svagt 1750–59 og efter 1780. Fam 33. F 10.
25. *Brahesborg* 1708–1807: 343. Jævnt, dog svagt 1780–89. Fam 46. F 5.
26. *Frederiksgave* 1708–1807: 449. Jævnt 1710–89, svagt 1790–99. Fam 46. F 4,5.
27. *Bramstrup* 1681–1807: 167. Svagt indtil 1729, bedst 1760–79. Fam 49. F 10.
28. *Hindsgavl* 1719–1807: 164. Ret svagt 1740–59 og 1790–99. Fam 39. F 7.
29. *Gyldensten* 1719–1801: 366. Svagt 1720–39 og efter 1790. Fam 54. F 9.

Nordjylland

30. *Baggesvogn* 1719–1807: 97. Svagt 1719–29, 1750–59 og efter 1780. Fam 40. F 25.
31. *Vrejlevkloster* 1690–1801: 267. Før 1720 kun 10, svagt 1720–29. Fam 47. F 21.
32. *Voergård* 1691–1807: 426. Indtil 1720 kun 4, svagt 1720–39. Fam 54. F 12.
33. *Tandrup-Koustrup* 1712–1807: 315. Før 1720 ialt 17, ret svagt 1720–39 og efter 1790. Fam 54. F 15.
34. *Nandrup* 1690–1807: 95. Svagt 1690–99, 1730–39 og især 1750–59; ingen fæstebreve 1790–99. Fam 46. F 10.
35. *Højris* 1720–1807: 373. Svagt 1770–1807. Fam 42. F 22.
36. *Ålborg Hospital* 1665–1807 (perioden 1795–1803 savnes dog): 617. Indtil 1680 kun 7, iøvrigt ujævnt: 1680–89 til 1700–09 stigende fra 26 til 49 pr. tiår, når 1750–59 op over 70, derefter 1760–89 om ved 40 pr. tiår, men efter 1790 ialt kun 25 fæstebreve. Fam 53. F 24.
37. *Gudumlund* o. 1700–1807: 289. Før 1710 ialt 7, 1710–29 ca. 20, 1730–59 ca. 40 pr. tiår, men meget svagt 1780–99. Fam 47. F 17.
38. *Nørlund* 1709–1807: 282. Svagt indtil 1729, i de flg. tiår stigende fra 24 til 44; fra 1780–89 til 1800 kun 25–30. Fam 60. F 16.
39. *Visborggård* 1713–1793: 172. Svagt 1730–39, øvrige tiår ret ujævnt. Fam 55. F 10.
40. *Lerkenfeld* 1689–1792: 356. Svagt indtil 1710 samt 1720–29 og 1780–92. Fam 43. F 24.

Vestjylland

41. *Eskær* 1697–1797: 169. Svagt 1697–1709, 1750–59 og især 1780–89. Fam 42. F 29.
42. *Kjeldgård* 1714–1804: 97. Mange uanvendelige fæstebreve, 1790–1804 kun 2 med årsag til fæsterskifte anført. Fam 62. F 9.
43. *Estvadgård* 1678–1802: 264. Før 1700 kun 13, derefter ret jævnt, bortset fra 1730–49. Fam 41. F 21.
44. *Volstrup* 1673–1795: 263. Indtil 1700 kun 15, derefter ret jævnt, dog relativt få fæstebreve 1730–39 og 1780–95. Fam 60. F 13.
45. *Ausumgård* 1724–1807: 115. Før 1740 kun 5. Ret ujævnt, svagt 1790–1807. Fam 66. F 4.
46. *Lønborggård* o. 1730–1806: 230. Kun 8 før 1740, derefter ret jævnt, flest 1770–79, færrest efter 1790. Fam 59. F 3.
47. *Hesselmed* 1720–1807: 218. Ret få før 1740, derefter mere jævnt. Fam 64. F 5.
48. *Sønderskov* 1709–1790: 296. Lidt ujævnt, bedst 1730–59 og 1770–79, aftagende efter 1780. Fam 42. F 10.

Østjylland I

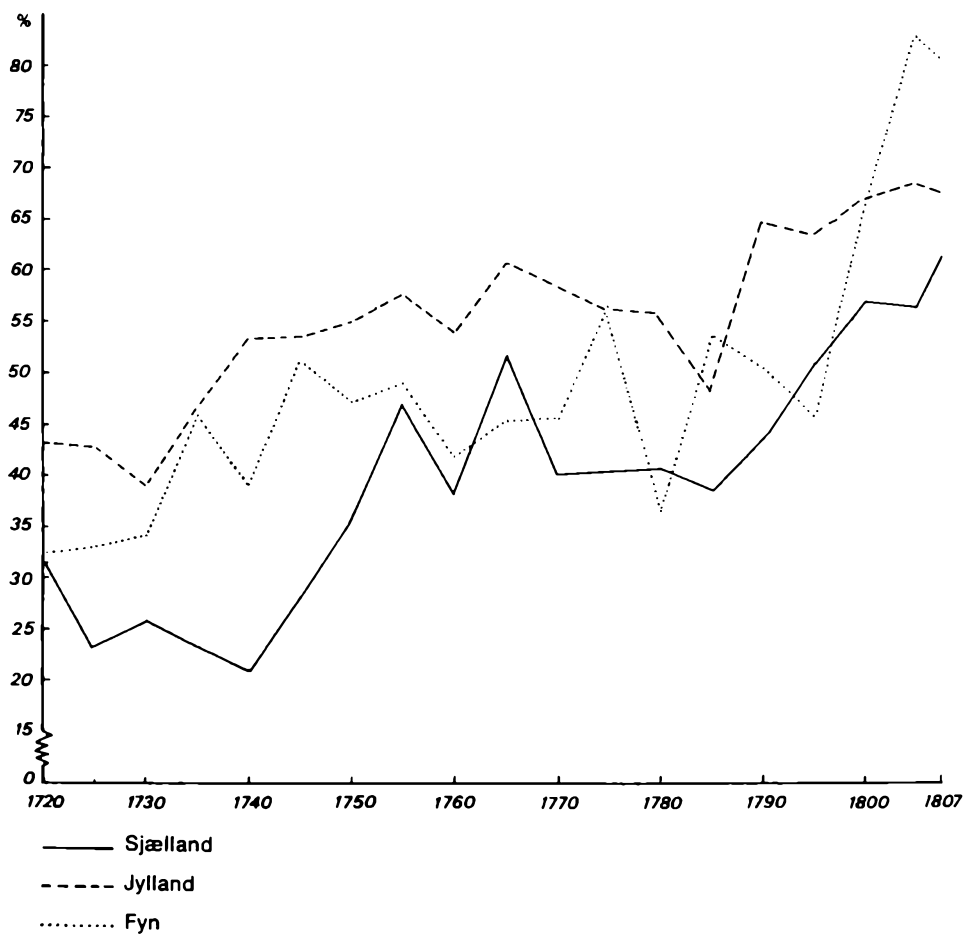
49. *Stårupgård* 1719–1790: 156. Før 1730 relativt svagt. 1730–39 ret jævnt. Fam 62. F 11.
50. *Kjellerup* 1719–1807: 143. Jævn fordeling, dog svagt 1750–59 og 1780–1807. Fam 68. F 17.
51. *Overgård* o. 1700–1790: 231. Kun ca. 20 før 1730, men ca. 100 fra perioden 1730–49, faldende til 25–30 for hvert af de følgende tiår. Fam 49. F 21.
52. *Fussingø* 1719–1797: 271. Sidst i 1760erne fik de fleste gårdbrugere arvefæste og blev ikke indført i fæsteprotokol; 1770–97 kun 33 fæstebreve. Fam 60. F 13.
53. *Støvringgård* 1719–1807: 182. Jævnt, bortset fra 1750–59 (kun 10). Fam 50. F 6.
54. *Hevringholm* 1688–1794: 204. Kun få før 1700, derefter jævnt (om ved 20), 1770–79 dog 26 og 1780–89 32. Fam 34. F 36.
55. *Rosenholm* 1690–1807: 297. Efter 1690 ret jævnt, bortset fra 1720–30 og 1790–99. Fam 47. F 18.
56. *Frijsenborg* 1719–1807: 796. Indtil 1730 kun 23, derefter gennemgående o. 100 pr. tiår, svagt faldende efter 1790. Fam 59. F 13.
57. *Hagsholm* 1719–1802: 917. Usædvanlig jævnt, dog svagere før 1730 og efter 1790. Fam 58. F 18.

58. *Benzon* (Sostrup) 1719–1807: 387. Ligger højest før 1730, derefter jævnt, men svagere efter 1790. Fam 60. F 14.
59. *Isgård-Kvelstrup* 1719–o. 1800: 316. Svagt før 1730, jævnt 1730–59 og 1770–79, svagere 1760–69 og 1780–89, derefter aftagende. Fam 56. F 14.
60. *Århus Domkirkes gods* 1680–1795: 87. Kun 4 før 1690, gennemgående jævnt, de højeste antal 1740–49 og 1780–89, Fam 55. F 14.

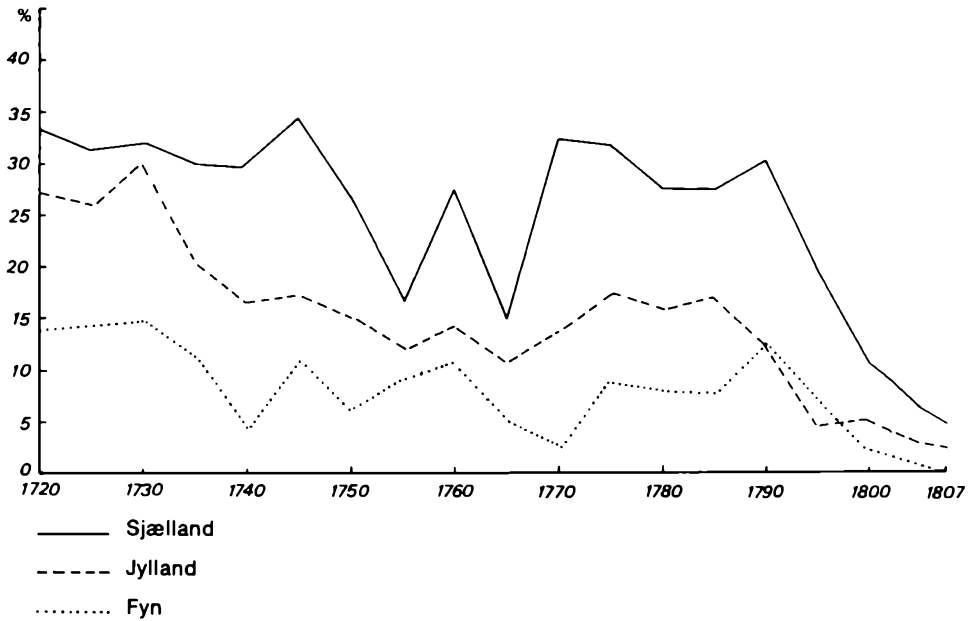
Østjylland II

61. *Rodsteenseje* 1686–1801: 266. Kun 4 før 1700, men 1710–19 ialt 76, overvejende ældre fæstebreve, idet de øvrige tiår tegner sig jævnt, 1790–99 dog for 34. Fam 48. F 12.
62. *Skanderborg rytterdistrikt* 1686–1767: 550 (12 landsbyer udvalgt). I tiåret 1710–19 (krigsperiode) kun halvt så mange nye gårdfæster som i det foregående og det efterfølgende tiår; 1730–67 jævn fordeling ligesom i distriktet som helhed (3543 fæsterskifter er optalt). Fam 76. F 13 (helheden 74 og 12).
63. *Stensballegård* 1684–1807: 332. Indtil 1719 kun 22 fæsterskifter. Jævn stigning 1720–80, derefter nedgang. Fam 63. F 10.
64. *Rask* ca. 1710–1804: 174. Før 1720 38. Ret svagt 1720–49, fulgt af opgang, navnlig 1760–69; fra 1790 atter svagere. Fam 55. F 4.
65. *Boller og Møgelkær* 1721–1807: 750. Bortset fra 1721–29 og 1740–49 mellem 80 og 105 pr tiår. Fam 61. F 17.
66. *Skerrildgård* 1711–1789: 73. Før 1730 ialt 5, 1750–59 kun 6, men i de øvrige tiår 11–15 anvendte fæstebreve. Fam 58. F 7.
67. *Engelholm* 1720–1795: 190. Indtil 1730 kun 3 og efter 1760 gennemgående svagt. Fam 55. F 8.
68. *Nebbegård* 1703–1800: 47. Lille gods, ret jævnt. Fam 38. F 0.

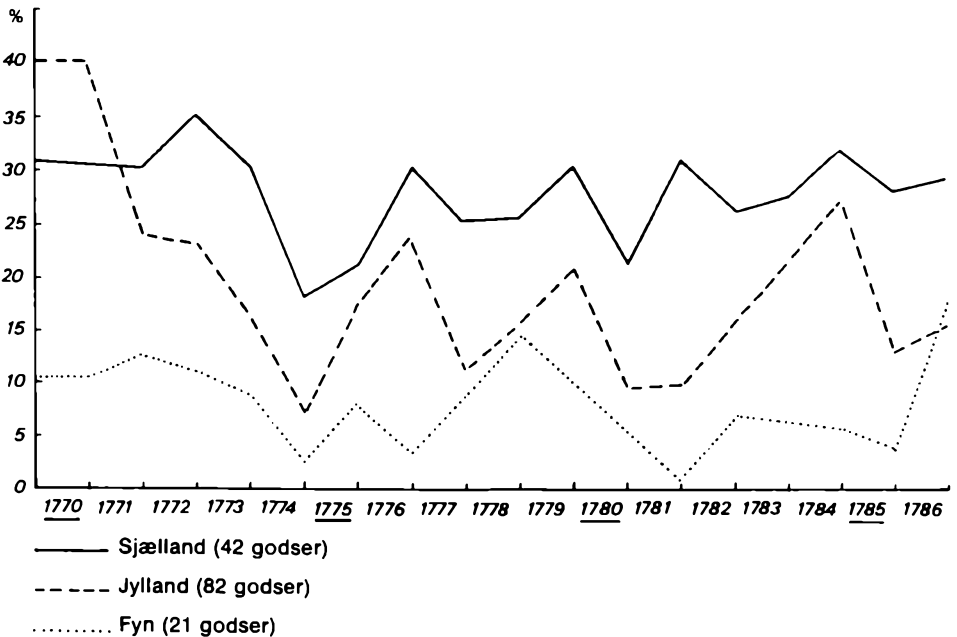
2. Familiefæste 1720–1807

3. Gårdforsiddelse 1720–1807

4. Gårdforsiddelse i procent 1770–86. Årlige gennemsnit

Personregister

Registrene omfatter s. 11-441 (tekstafsnittene). Udeladt er henvisninger til konger og statsmænd i tilfælde, hvor der kun er tale om deres tid (periode).

- Ahlefeldt, adelsslægt 238
– Frederik, greve 173
Alkærsg, Søren, historiker 45
Allen, C. F., historiker 70, 262
Andersen, Christen, fæstebonde 440
– Klemen se Klement, skipper
Arentz, G., landinspektør 387
Arup, Erik, historiker 14, 25, 61, 65, 70, 78, 240
Aschlund, Arent, landinspektør 386
- Baden, Torkel, godsinspektør 273, 283, 364, 394, 435
Bang, Andr., jurist 275
– N., forvalter 248 ff., 252 ff., 266, 371
– O. L., generalprokurør 275, 307, 312, 314, 316, 318, 327, 329–333, 335, 338, 371 f., 378, 380
– Gustav, historiker 46, 49, 63
– Ths. B., arkivar 50
Banner, adelsslægt 35 f.
Balle, Nic. Edinger, biskop 423
Becker, C. J., arkæolog 11
– Knud Ahasverus, godsejer 199 f.
– T. A., historisk forfatter 50
Beenfeldt, F. L. C., godsejer 437
Begtrup, Gregers, landøkonom 406–409, 412, 415, 417
Bennike Madsen, H., historiker 90
Bergsøe, A. F., statistiker 262, 417
Bernstorff, adelsslægt 126
– A. P., statsmand 262, 283, 294, 307 f., 313, 320
– J. H. E., statsmand 275
Berntsen, Arent, økonomisk-statistisk forfatter 83, 86, 173
Biering, J. J., herredsfoged 307, 312, 327, 329
Bille, adelsslægt 35
– Anders, rigsmarsk 39, 65 f.
– Erik, godsejer 95
Billeskov Jansen, F. J., litteraturhistoriker 133
Birch, H. J., præst 418 f.
Bjerge, Poul, højskolelærer 138
Bjørn, Claus, historiker 437
- Blackstone, W., engelsk jurist 269
Blicher, Niels, præst 261, 392, 428, 438 f.
– Steen Steensen, digter 116
Boisen, P. O., biskop 422
Bornemann, Vilh., generalauditor 275, 309, 334
Borregaard, Frederik, godsejer 197
Brabrand, Fr., landsdommer 249, 271
Braem, Gothard, embedsmand 177
Brahe, adelsslægt 35
– Sophia, lærd adelig 80, 94
– Tyge, astronom 40, 87, 93
Brandenburg(er), Ernst, arkitekt 130
Brandt, P., rentemester 119, 127
Brochmand, Jesper, biskop 133
Brock, Eske, rigsråd 39, 94
– Lauge, godsejer 38
Brockdorff, adelsslægt 238
Brockenhuus, adelsslægt 35
– Frands, rigsmarsk 39
– H. A., stiftamtmand 405
– Jacob, admiral 39
Brorson, H. A., salmedigter 439
Bruun Neergaard, J. se Neergaard
– Urban, krigskommissær 183
Brüel, G. W., forstinspektør 298
Bøggild-Andersen, C. O., historiker 128, 130
- Carl af Hessen, prins 311, 436
Christensen, Aksel E., historiker 13 f., 19 f.
– Anders, ridefoged 197
– C. A., historiker 11, 14, 18
Christensen-Hørholm, C., historiker 272, 398
Christian II, konge 24 ff., 57, 63, 175
– III, konge 26–30, 35 f., 41, 51 f., 63, 78, 175
– IV, konge 36, 51, 54, 61, 64 f., 73, 94, 96, 175
– V, konge 111, 125, 129, 147, 168, 174, 177, 180
– VI, konge 184 ff., 257, 372
– VII, konge 273, 283, 304, 436 f.
Christoffer, greve af Oldenburg 26
Classen, J. F., godsejer, industridrivende 211, 239, 297, 400
Claudius, S. N., godsejer 363 f.

- Colbiørnsen, Christian, jurist, statsmand 262, 275 f., 300, 302, 307 f., 310–315, 317 ff., 327 f., 329, 331–338, 382, 423, 436 f.
- J. E., jurist 275, 382
- Cordsen, S. H., jurist 275
- la Cour, slægten 197
- Pierre de, ridefoged 197
- Dahlerup, Troels, historiker 434
- Duus, Johan, godsejer 289
- Dyveke, Christian II's elskerinde 24
- Daa, adelsslægt 35
- Claus, rigsadmiral 40
 - Oluf, godsejer 39
 - Valdemar, godsejer 120, 125, 164
- Ehlers, C., landinspektør 290, 295
- Eichel, Bartholin, godsejer, jurist 275, 316, 333–336, 378
- Eigtved, Nic., arkitekt 210
- Erichsen, John, embedsmand 275, 328
- Erik XIV, svensk konge 63 f.
- Erslev, Kristian, historiker 50, 172
- Fabricius, A., historiker 262
- C. A., landøkonom 307
 - Knud, historiker 189, 376
- Falbe-Hansen, V., nationaløkonom 182, 247, 263 f., 392, 401, 406, 435
- Ferslev, Niels, amtmand 387
- Fink, Troels, historiker 266
- Fleischer, Esaias, landøkonomisk forfatter 319, 406
- Fleisburg, Kjeld, historiker 234
- Frederik, arveprins 319, 436
- I, konge 13, 20, 25 f., 28 ff.
 - II, konge 36, 50 ff., 54, 56, 63 f., 73, 95
 - III, konge 36, 66 f., 73, 96, 98, 168, 175, 177 189
 - IV, konge 96 f., 130, 147 f., 150 f., 177, 183 f., 257 f., 269, 304, 312
 - V, konge 271, 273, 275, 277, 393
 - VI, konge 70, 262, (som kronprins) 307, 309, 311, 313, 320, 414, 436
- Fridericia, J. A., historiker 70, 72, 118, 185 f., 263
- Fridsch, Mads, jurist 275
- Friis, adelsslægt 35, 39
- Friis, Christian (Christen), rigsråd, kansler 94
- Johan, kansler 35, 39 f., 50, 63
 - Lars, museumsinspektør 140
 - Mogens, lensgreve 126
- Fussing, Hans H., historiker 48, 56 ff., 71, 75, 78 f., 82–85, 88, 90, 95, 429
- Gersdorff, C., godsejer 255
- Fr., officer, godsejer 130, 210
- Giese, Frederik, godsejer 116 f.
- Gissel, Svend, historiker 11, 50 f., 57, 83 f.
- Glob, adelsslægt 35
- von Gram, F. C., amtmand 249
- Griffenfeld, Peder Schumacher, statsmand 127
- Grubbe, Ejler, lensmand 40
- Sivert, gesandt 94
- Grøn, adelsslægt 35
- Guldberg se Høegh-Guldberg
- Gustav II Adolf, svensk konge 64 f., 94
- Vasa, svensk konge 28, 63 f.
- Gyberg, Christian Knudsen, regimentssskriver 432
- Gyldenstjerne, adelsslægt 15, 35
- Knud, biskop 29, 39, 88
- Gøye (Gjøe), adelsslægt 15, 35
- Eline, godsejer 15, 23
 - Eskil, rigsmarsk 15, 23
 - Mogens, rigsråd 15, 26, 40
- Hahn, Vincents, overjægermester 116, 127 f.
- Hammerich, Fr., historiker 50
- Hammond, Eiler, præst 419
- Hans, konge 12, 23 f.
- Hansen, Christoffer, borgmester 96
- David, rentekammerdeputeret 288 f.
 - Hans, præst i Sørbymagle 1717–30 251
 - Martin A., digter 62, 139
 - Mikkel, præst 112
 - Povl, historiker 435
 - Svend Aage, nationaløkonom 12, 36 f.
 - Viggo, geograf 69
 - V. A., godsejer, embedsmand 274 f., 291 ff., 301 f., 314 ff., 328, 330 f., 333, 335 ff., 378, 380, 383, 395 ff., 405 f.
- Hardenberg, adelsslægt 35
- Erik, rigsråd 39
- Hauch, B., krigskommissær 183
- Fr., amtmand 322, 357 f.
- Heinrich, J. F., godsejer 402
- Heitmann, Daniel, landøkonomisk forfatter 271, 394
- Helgesen, Poul, reformkatolsk forfatter 29
- Hellfried, stiftamtmand 411
- Helmer Pedersen, Erik, historiker 99

- Hemmingsen, Niels, teolog 93 f.
 Hentze, Arne, historiker 403 f.
 Hess, Carsten, etnolog 212
 Hincheldey, Chr., købmand, godsejer 239
 Hjelholt, Holger, historiker 265, 327
 de Hofman, Niels, godsejer, amtmand 211
 Holberg, Ludvig, digter, godsejer 149, 259 f., 439
 Holm, Edv., historiker 96, 126, 181, 183, 200,
 262 f., 266 ff., 308 f., 311, 316, 327, 367, 376
 Holmgaard, Jens, historiker 265, 403, 417, 435
 Holm, Poul, konrektor 261
 Holstein, F. A., lensgreve 403
 – J. L., lensgreve 210
 Horn, Gustav, svensk friherre 94
 Hostrup, C., digter 320
 Hoppe, Christiane, godsejer 246
 Huitfeldt, adelslægt 35
 – Arild, lensmand, historiker 25, 94, 259
 Hvidtfeldt, Johan, historiker 266
 Hviid, C., godsinspektør 249
 Hübner, Martin, folkeretslærd 275
 Høegh, H. J. C., præst 403 f., 410 f.
 Høegh-Guldberg, Ove, statsmand, stiftamtmand
 276, 306 f., 319, 367, 438
 Høyer, Lyder Sørensen, degn 134
 – M. H., embedsmand 274, 283, 324 f.
- Iversen, Jens, gårdfæster 353
- Jardin, N-H., arkitekt 210
 Jensen, Chr. Axel, museumsmand 40
 – Frede P., historiker 64
 – Hans, historiker 126 f., 264 ff., 271, 281, 285,
 299, 308, 311, 322 f., 327, 359, 364, 376, 389,
 431
 – Hans, gårdbruger 270, 283
 – Jacob, landmand 283
 – Johs. V., digter 27
 – Sigurd, historiker 170, 234, 243, 265 f., 322 f.,
 416 f., 418
 – Thomas, fæstebonde 95
 Jermin-slægten 211
 Jermin, Jens, præst, godsejer 129, 211
 – Thomas Just, præst, godsejer 129
 Jersboe, Christoffer, godsejer 356 f.
 Jespersen, Svend, museumsinspektør 139
 Johan III, svensk konge 64
 Johansen, Hans Chr., historiker 226, 392, 415
 – Peter, købmand, godsejer 239
 – Peter se Neergaard, Peter Johansen (de)
- Juel, adelslægt 35
 – Gregers, rentekammerdeputeret 285, 367
 – Jens, lensbaron, statsmand 129 f., 209
 – Niels, godsejer, flådechef 146
 Juul, Axel, lensmand 38
 – Malte, godsejer 40
 Junge, J., præst, forfatter 261, 428
 Jydttmann, Johs., godsejer 239
 Jørgensen, Johan, historiker 100, 127
 – Poul Johs., retshistoriker 20
- Karl V, tysk kejser 26
 – X Gustav, svensk konge 63, 66 f., 146
 Katharina II, russisk kejserinde 303
 Kepler, Johannes, tysk astronom 93
 Kingo, Thomas, salmedigter 133, 439
 Kirkerup, Andr., arkitekt 210
 Kiær, Fr., godsejer 130
 Klement, skipper, oprørsleder 26, 29, 39 f.
 Klestrup, Søren Nielsen, godsinspektør 268, 405
 Kloumand, Hans, ridefoged 190
 Knudsen, Hans, landsarkivar 14, 172 f.
 Koch, Hal, kirkehistoriker 131, 257
 Kofoed, Fr., forpagter 120, 164
 Krabbe, adelslægt 35
 – Otte, godsejer, embedsmand 147, 157, 177,
 189 f.
 Krag, Niels, godsejer 166
 Krummedige, adelslægt 35
 Kruse, Fr. Winding, retslærd 264
 Kaas, adelslægt 35
- Ladewig Petersen, Erling, historiker 434
 Lange, Jens, godsejer 435 f.
 Lassen, Aksel, journalist, historiker 63, 67, 177,
 181, 391 f.
 Lauridsen-slægten 197
 Lauridsen, A. C., assessor, godsejer 197
 – Jens, forpagter, godsejer 117, 129
 – L., godsejer 197
 – L., godsejer 197
 Laxmand, Poul, storgodsbesidder 15
 Lehn, Johan, godsejer 210
 – Poul Abraham, storgodsejer 275, 316 f., 331,
 378, 390 f., 404
 Lerche, Chr., godsejer 239
 – Jacob, godsejer 197
 Levetzau, C. F., greve 130
 – H. F. von, stiftamtmand 253
 – H. von, amtmand 274

- Lindenov, Hans Johansen, rigsråd 52
 Linvald, Axel, historiker 237 ff.
 Lodde, B. J., oversætter 326
 Longomontanus, Christen Sørensen, astronom og matematiker 93
 Lunge, adelsslægt 35
 – Iver, godsejer 55
 Luther, Martin, reformator 26, 28
 Luxdorph, Bolle W., embedsmand, forfatter 275, 320, 331–335, 370 f.
 Lybecker, J. L., nationaløkonom 402
 Lykke, adelsslægt 35
 – Jørgen, rigsråd 38
 Lütken, Frederik, økonomisk forfatter 271
 – O. D., præst, økonomisk forfatter 272, 394
 Lüttichau, Tønne, godsejer 436 f.
 Løgstrup, Birgit, historiker 365
 Løvenskiold, M. H., godsejer, amtmand 209, 380, 384 ff., 390
 – Severin, godsejer 365, 398
- Malling, Ove, historiker 199
 Mandix, Jac., nationaløkonom 423
 Margrethe I, dronning 12, 15, 19
 Marselis, Gabriel, storkøbmand, godsejer 117, 172
 Marsvin, Jørgen, rigskansler 39
 – Jørgen, godsejer 116
 – Jørgen, proprietær 185
 Martfelt, Chr., nationaløkonom 275
 Mathiessen, Hugo, kulturhistoriker 112
 Meyer, Poul, retshistoriker 43
 Mikkelsen, Hans, borgmester 24, 36
 Mogensen, Margit, historiker 234
 Molesworth, engelsk diplomat 147
 Moltke, A. G., lensgreve, statsmand 126, 211, 273–278, 285, 323–326
 – J. G., lensgreve, rentekammerchef 285 f., 367
 Moritz, J. F. W., tysk legationsråd 282
 Morville, N., landmåler 411
 Munch, Thomas, historiker 177
 Munk, adelsslægt 35
 – Holger, historiker 213, 229
 Munthe af Morgenstjerne, C.W., godsejer 268 f., 300, 377
 Munthe af Morgenstjerne, O. C., udskrivningschef 310
 Müller, Henrik, rentemester 100, 116, 127
 Mørk, Eline, »troidkvinde« 33
- Nansen, Hans, borgmester 96
 Neergaard, J. Bruun, godsejer 404
 – Peter Johansen (de), godsejer 400, 403
 Nielsen, Knud, landinspektør 377
 – Lars, selvejerbonde 440
 – Niels, fæster 203
 Nissen, H. N., embedsmand 324
 Norby, adelsslægt 35
 – Søren, lensmand 26
 Næss, Hans, arkitekt 210
 Nysted, Hans Oluvsøn, præst, sprogmand 132
- Olsen, Albert, historiker 189
 – Gunnar, historiker 12, 57 ff., 68, 101 f., 117, 123 f., 128, 187, 198, 299
 Olufsen, O. Christian, statsøkonom 406, 411 ff.
 Ottesen, Erik, godsejer 15
 Oxe, adelsslægt 35
 – Oluf, godsejer 13
 – Peder, rigshofmester 40, 51, 64, 73
- Palladius, Peder, biskop 29, 31 f., 43, 61, 92 f., 130, 133
 Pedersen, Henrik, historiker, statistiker 53, 71 f., 99 f., 113 ff., 118, 121, 171, 237
 Peter III, russisk kejser 303
 Plesner, K. F., litteraturhistoriker 270
 Plessen, C. L. Scheel von se Scheel-Plessen
 Pontoppidan, Erik, biskop, forfatter 257 f., 271, 273, 394
 Prom, Mads, præst 46 f., 63, 132
- Qvistgaard, Morten, godsejer 238, 275, 301, 318 ff., 330–335, 379 f.
- Rahbek, K. L., forfatter 269
 Rantzau, holstensk adelsslægt 39, 238
 – C., godsejer 249
 – Daniel, hærfører 64
 – Henrik (Heinrich), storbesidder, statholder 70, 93
 – Johan, feltherre 26 f., 35, 40, 63, 93
 – Sofie, godsejer 73
 – (–Ascheberg), Hans, holstensk godsejer 325
 Rasch, Claus, godsejer, politimester 117, 127
 Rasmussen, Holger, historiker 409
 – Jørgen Dieckmann, historiker 293
 – O. F. C., godsforvalter, historiker 183
 Rathlou, holstensk adelsslægt 238
 Reventlow, Anna Sophie, adelig, dronning 130
 – Christian Ditlev (navnet ikke anført) 322

- C. D. (Christian Ditlev Frederik), lensgreve, statsmand 127, 262, 274 ff., 290, 294, 300 ff., 307–17, 319, 322, 326 ff., 330, 335, 367, 370, 372–380, 383 f., 386, 388 ff., 396 f., 404 f., 414, 416, 421 ff., 437 f.
- Conrad, storkansler 130, 210
- Frederikke, grevinde 307, 317
- J. L. (Johan Ludvig), lensgreve, godsejer 274, 276, 311 f., 322, 407, 421 ff.
- Reverdil, E., kabinetssekretær 273 f., 283, 304, 324 f.
- Rise Hansen, C., historiker 60, 85, 108, 112, 121, 233, 242, 266
- Rockstroh, K. C., militærhistoriker 147, 150 ff., 265, 309 ff.
- Rodsteen, Jens, admiral, godsejer 116
- Rosenkrantz, adelsslægt 35
 - Christoffer, godsejer 39
 - Erik Ottesen, rigsråd 56
 - F. C., statsminister 305, 320
 - Holger, godsejer, teolog 93 f.
 - Holger, baron (Rosenlund) 231, 274, 284
 - Iver, godsejer, statsmand 184
 - Mette, godsejer 40
 - Oluf (*ikke* Holger) 116
 - W., baron, amtmand 254
- Rosenpalm, Poul Nielsen, kancelliembedsmand, godsejer 117
- Rosenørn, Peder, godsejer 250
- Rothe, A. B., embedsmand 275, 386, 391, 414
 - Tyge, godsejer, forfatter 127, 210, 269 f., 275, 325, 366
- Ryberg, Niels, handelsmand, godsejer 210, 239, 322, 407
- Røhl, Johann Ulrich, sandflugtsinspektør 427
- Rømer, Ole, astronom, tekniker 180
- Røper, amtsforvalter 412

- Sadolin, Jørgen, »udvalgt biskop« 29
- de Saint-Germain, Claude Louis, hærorganisator 303 f., 309
- Schack, holstensk adelsslægt 238
- Schack, Hans, feltherre 66 f., 129
 - F. C., greve 286
- Schack-Rathlou, J. O., statsmand 274, 308, 319 f., 367
- Scheel-Plessen, Chr. Ludvig, stamhusbesidder, reformven 256, 273 ff. 293, 386
- Schelde, N., regimentskriver 271
- Schiermer-Andersen, Bent, historiker 182, 402
- Schimmelmänn, Ernst, greve, statsmand 437
 - H. C., statsmand 274, 324
- Schreiner, Johan, norsk historiker 18
- Schroll, Henning, høravler 407
- Schulin, J. S., lensgreve, statsmand 126
- Schulin, grevinde 313
- Schumacher, A., kabinetssekretær 274, 305, 324
 - P. Chr., amtmand 413 f.
- Schytte, Andreas, historisk forfatter 267
- Schøller, Caspar, embedsmand, godsejer 117, 127, 164
- Seerup Jørgensen, J., amtmand 150, 152
- Sehested, Hannibal, statsmand 96, 175
- Selmer, J. H., byfoged 338
- Shakespeare, William, digter 35
- Sigbrit Villemsson, »statsmand« 24, 36
- Skeel, adelsslægt 35
 - Birgitte, godsejer 189–196
 - Ingeborg, godsejer 36
 - Jørgen, godsejer 39
 - Mogens, diplomat, forfatter 126
- Skram, adelsslægt 35
- Skrubbeltrang, Fridlev, historiker 265
- Smidth, Hans, godsinspektør 321
- Sneedorff, J. S., forfatter 260, 270 f.
- Sofie, dronning 54
- Sophie Amalie, dronning 100, 116
- Stampe, Henrik, generalprokurør 172, 267, 272 ff., 276, 284 f., 299, 304 f., 308, 322, 324, 364, 394
- Steensberg, Axel, historiker 11, 41, 108, 112, 139, 233, 242, 251, 266, 296
- Steenstrup, Johs., historiker 70, 175, 263, 431
- Sthen, Hans Christensen, salmedigter 133
- Stiernholm-slægten (adlet 1747) 223
- Stig Jørgensen, Birte, historiker 291
- Stemann, C. L., embedsmand 274, 324
 - P. Chr., amtmand 391, 414, 419
- Stolberg, Chr. Günther, overhofmester 325
 - F. L., digter, diplomat 308
 - Louise, grevinde 307 f., 311
- Stoklund, Bjarne, etnolog 139
- Struensee, Johann Friedrich, læge, statsmand 269 f., 274, 306, 325 f., 364, 366 f.
- Strøm, Ole, godsforvalter 355
- Stygge, adelsslægt 35
- v. Stöcken, Henrik, rentemester 106
- Svane, Hans, biskop 96
- Syv, Peder, præst, sprogmand 132

- Tausen, Hans, reformator 28 f., 93
 Teilmann, A. C., godsejer, skribent 211, 367, 378, 380, 394
 Tersling, Hans, godsejer 239, 405
 Tessin, Nic., svensk arkitekt 130
 Thestrup, Peder, godsejer 239
 Thott, Knud, godsejer, embedsmand 106
 Thott, Otto, statsmand, godsejer 210, 278, 305
 de Thura, Laurids, arkitekt 130, 211
 Thaarup, Thomas, digter 320, 329
 Tilly, T., hærfører 64
 Tordenskiold, Peter, søofficer 150
 Torstensson, Lennart, svensk hærfører 62, 65 f., 69, 81, 89
 Trolle, adelsslægt 35
 – Herluf, rigsråd, admiral 51
 – Niels, lensmand 43
- Ulfeldt, Jacob, rigskansler 39
 Ulsig, Erik, historiker 13, 15, 23
 Urne, adelsslægt 35
- Valdemar IV, konge 12
 Valkendorf, adelsslægt 35
 – Christoffer, rigshofmester 53 f.
 Wallenstein, A. E. W. von, tysk hærfører 65
 Vedel, Anders Sørensen, historiker 132
 Wedell, Chr. Gustav, greve, amtmand 231
 – F. W., greve 176
- Wedel Jarlsberg, F. W., baron, forfatter 267–270
 Wegener, C. F., historiker 262
 Wesenberg, Daniel, landinspektør 377
 Westenholz, J. D. W., præst, landøkonom 257, 408
 Viborg, Erik, veterinær 407 f., 427
 Wichfeld, Jørgen, godsejer 239
 Wiedewelt, Johannes, billedhugger 211
 Widding, Ole, historiker 233
 Viffert, Corfitz, rigsråd 38
 von Wildenrath, C. H., udskrivningschef 311
 Vind, adelsslægt 35
 Vind, Holger, godsejer, embedsmand 116
 Winding Kruse, Fr. se Kruse
 Wittendorff, Alex, historiker 88
 Worm, Ole, læge, oldforsker 427
 Vormordson, Frands, luthersk teolog 28
 Wormskiold, P., rentekammerdeputeret 275, 331, 335, 378, 397
 von Woyda, F. L., amtmand 250
 Wølkers, J., landøkonomiinspektør 277
- Young, Arthur, eng. landøkonom 269
- Zoëga, Johan, nationaløkonom 314
- Oeder, G. C., botaniker, statsøkonom 274, 306, 325 f., 364, 376, 380
- Aagaard, P., kancellideputeret 275, 331, 335

Sagregister

Henvisninger til s. 11–441. De omfatter ikke så almindeligt forekommende ord som gods, godsejer, gård, bønder, gårdfæstere m.fl. Stednavne er udeladt, men Bilag I anfører de godser, hvis fæstebrevsmateriale har været genstand for indgående undersøgelser.

- Adel 13, 15, 30, 34–41, 70, 92 ff., 96 f., 125–129, 180, 433 f., (holstensk a.) 238
Adelsgods 12 f., 30, 50–53, 237 f.
Adelsrettigheder 24 f., 125 f.
Afgiftsforhold (bønders) se Fæstevæsen
Afgiftslen se Len
Afgiftslettelser 105, 161, 227
Afståelsesårsager se Fæsterskifter
Aftægt 45, 82, 201–209
Aftægtsboliger 202, 207 f., 213
Aftægtsydelse 204–207, 227, (til husmænd) 209
Almisse 32, (ret til a.) 145 f., 256, 418 f.
Almueoplysning 259 f., 423
Alsædsbrug se Driftsformer
Amt, amtmand 97, 104, 107, 186 f.
Amtsforvalter, amtsskriver 97
Arbejdsløn se Dagløn og Lønnesæd
Arbejdspligt (overfor far eller søn) 202 ff.
Arrondering se Godskoncentration
Arv 15, 48, 171, 194, 203, 268, 272
Arveaftaler 204
Arvefæste 21, 215, 218 f., 223, 272 f., 322 f., 326, 344, 378. Se også Familiefæste og Selvejerbønder
Assignation (tildeling af naturalier) 256
Avlingshoveri se Hoveri
Avlsgårde 116, 211 f., 397. Se også Ladegårde
- Bageovn 41, 214
Baroni 125, 316 f.
Bededage 62
Befolkningstilvækst 181, 392. Se også Folkmængde
Begravelse »efter stand og vilkår« 208
beneficium paupertatis (ret til fri proces p.gr.a. fattigdom) 333
Bestikkelse 65 f., 76, 149, 196, 198
Betlere 46, 136, 145 f., 236, 256 f.
Bindingsværk 39, 41, 210 ff.
Birkeodmmere 97, 195, 334, 337
Birkeret 97
Bispegods se Kirkegods
- Bissekræmmere 49
Blokudskiftning 296
Bohave 41, 170, 208
Bol se Brugsstørrelser
Bondebrug se Bondegård drift
Bondebygninger 41, 212 f.
Bondefogder (86), 384, 399, 423
Bondefrihed se Stavnsbåndsløsning
Bondegård drift 70, 83, 85, 98, 115, 121 f., 242–246, 268, 370, 402–406
Bondekultur 132, 259, 438 ff.
Bondemøbler se Bohave
Bondeoprør 25 ff.
Bondskefter 60, 70, 74, 98, 123 f., 169 ff., 194 331 f.
Bondskekyld 174 f.
Bondestanden 16 f., 30, 42–49, 92, 179 f., 259 ff., 267 ff., 435–440. Se også Fæstevæsen og Selvejerbønder
Bondeuro 199 f., 435–438
Borgerlige godsejere 210 f., 237 ff.
Borgerstanden 93, 97
Bortleje (af bøndergårde) 338
Brandvæsen 424 f., (herunder Brandforsikring 424, Brandfoged 425)
Broers vedligeholdelse 180
Brugsstørrelser (hel- og halvgårde, bol og halvbol, fjerdingsbol) 16, 82, 112, 115. Se også Gårdsæder og Huse med jord
Bryde 16
Brændsel 130, 192 f., 205
Bulhuse 41
Byggemateriale 196, 212, 214, 227, (kørsel med b.) 233
Bygningshjælp (ved udskiftning) 291 f.
Byhyrder 137, 141
Bymarker 108 ff. Se især Driftsformer og Fællesskabet
Bymænd, bystævne 136
Bøder 91, 136 ff., 193, 199, 336. Se også Landsbyvedtægter
Børn (hjemmeværende) 252 f.
Børnelæsning 47. Se Skolevæsen

Centraladministrationen se især Enevælden

Dagbøger 94, 209, 440

Daglejere se Landarbejdere

Dagløn 143 f., 246 f., 412

Dagsværk se Hoveri

Danehof 13

Degne og skoleholdere 16, 133 f., 290. Se også Skolevæsen

Degnebol, degnestavn 69, 133

Degnetiende (d. rente, d. trav) 89

Delefoged 74 f.

Driftsformer 11, 239 f., 244, 297, 371, 374. Herunder: Alsædsbrug 109, 119. Tovangsbrug 108. Trevangsbrug 108 f., 112, 119. Fire- og femmarksbrug 119. Græsmarksbrug og sammensat drift 119. Kobbølbrug 234, 293, 336 f., 398 f., 402 ff.

Drukkenskab 91, 94

Dyrkningsfællesskab 12, 43, 72. Se iøvrigt Fællesskabet

Egalisering (ligedeling af jorder) 233 f., 285, 300

Ejendomsantal 68, 114 f., 392

Ejendomspriser (bøndergods) 182, 393 f., 401

Ekstraskatter 131, 169, 208. Se også Skatter

»Embedsmænd« se Håndværkere

Enemærker 12

Enestegårde (enkeltegårde) 72, 114 f., 212

Enevælden 96 ff., 179 f.

Enge (engparter) 69, 110

Enker, Enkemænd 46, 202 f., 205, 208, (e. ved gård) 205, 218, 225, 255, (enkes gengifte) 78 ff., 158 f., 225 f., (enkes aftægt) 203, 205

Epidemi se Folkesygdom og Pest

Erhvervsforhold se Hovedgårdsdrift, Bondegårdsdrift, Gårdbrugere, Husmænd, Håndværkere, Landarbejdere og Tjenestefolk

Erstatning for frataget fæstejord 300

Fald (vang) 109

Familieaftaler 203 f.

Familiefæste 158 f., 201–205, 218–224, 322, 339, 343–346, 431. Se også Sønnefæste

Fattige 31 f., 145, 195, 255 ff., 418 f.

Fattighuse 145, 256

Fattigkommission 146, 419 f.

Fattigvæsen 32, 43, 138, 145 f., 180, 255 ff., 418 ff.

Fiskeri, fiskere 11, 15, 110 f., 144, 293, 409

Fjerdinger (jord) 115

Flytningsfrihed 183 f., 313

Flængshoveri 363

Foged 21, 64 f. Se endvidere Bondefogder, Ladefoged og Ridefoged

Fogedpenge 75

Fogedskæppe 196

Foldudbytte 57 ff., 181, 243 f., 400, 406. Jfr. Høst-udbytte

Folkehold (herregårde) 196, (bøndergårde) 236. Se især Tjenestefolk

Folkeløn 188 f., 196, 237, 248, 251 f., 415 f. Se også Lønnesød

Folkemængde (og f.mangel) 17 f., 63, 67, 177, 181, 391 f.

Folkesygdom 35, 61 ff., 226, 428. Se også Pest Formue (»indgæld«) 169 f. Se Arv, Bondeskifter og Skiftevæsen

Formyndere 194

Forpagtere, forpagtning 16, 120 f., 164 f., 196, 211, 231 f., 239 f., 270 f., 313, 401, (f. af bøndergårde) 338

Forpagtningskontrakt 232, 238 f., 401

Forpagtningsystem (det engelske) 270

Forstrækninger (især naturaliehjælp til fæstere) 98 f., 156, 174, 227, 260

Forsørgerpligt 203 f. Se Aftægt

»Fribønder« 363 f.

Frihedsbrev (fribrev, fripas) 77, 175 ff., 186, 188

Frugtav 18, 209, 336

Frogæld 77

»Fyns vedtægt« 19

Fæld (bygfæld, gårdfæld) 170, 194, 329 ff.

Fællesskabet 135–138, (jordfællesskab) 268, 279 f. Se også Udskiftning

Fæstevæsen 11, 19–24, 30 f., 42 f., 70–92, 152–168, 197–209, 214–233, 318, 321–339, 429–433

Fæstebreve 20, 152–156, 194, 214 ff., 224, 227 f., 269, 333, 363 f.

Fæste forbrudt se Gårdforsiddelser

Fæstegodsområder (de 68 se Bilag 1) 215, 219 ff.

Fæstehuse 138, 209, 213 f., 346. Se især Huse

Fæsteperioder 159 f., 224–227

Fæstereformer 313, 321–339

Fæsterskifte (årsager til fæsteafståelse) 154–157, 194, 214–218, 251, 329 f., 340 ff.

Fæstestatistik (især tabeller) 79, 155 f., 158, 161 f., 205, 207, 215 ff., 219 ff., 223, 225 f., 228, 244 f., 340–345, 348, 398 f., 401 f.

- Fæstetvang 76, 227. Jfr. Vornedskab og Stavnsbånd
- Fæstningsarbejde 200, 333, 436
- Førlov 18, 194
- Får se Husdyrhold og Græsningsret
- Gadehuse (g.husmænd) 17, 57, 82. Se også Huse og Husmænd
- Gangdage se Hoveri
- Gavntømmer 231 f.
- Gehejmeråd se Konseillet
- Generalprokurør 273, 304 f., 307, 323 f., 327, 338
- Gilder og fester 32, 137, 190
- Gildeshus 89, 136
- Godsejerindflydelse (især ved fæsterskifte) 201 f., 208 f., 227, 268
- Godsejertyper 125–129, 238 f., 316 f.
- Godsforvalter (g.inspektør) se Ridefoged
- Godsfunktionærer 74, 196
- Godskoncentration 15, 51 ff., 434. Se også Egalisering
- Godsregnskaber 74, 190 f., 194 f., 236, 400
- Godsspekulanter 417
- Godssystemet 71 f., 92, 190–196, 236
- Godsstyre 190–200
- Godsudykning 114, 281, 416 ff.
- Greve- og friherrestanden 125 f., 210 f.
- Grevskab 125
- Grundforbedringshjælp (ved udskiftning) 293
- Græsleje, græspenge 141, 206 f.
- Græsmarksbrug se Driftsformer
- Græsningsrettighed 43, 91, 136, (især husmænds) 248 ff., 287 ff., (aftægtsfolks) 206 f.
- Gæld (»udgæld«) 169 ff.
- Gærder 88, 137, 192 f., 303, 375. Se også Hegning
- Gæsteri 83
- Gårdantal 68 f., 114 f., 392
- Gårdbrugere 16, 34, 44 f., 114 f., 135–140, 214, 242 ff., 392 f. Se også Bondebrug
- Gårdbygninger 41 f., 139 f., 212 f.
- Gårdforsiddelser (g.forsiddere) 34, 80, 83, 156 f., 197, 199, 203, 215 ff., 219 f., 225 f., 232, 251, 332 ff., 336, 340 ff., 431 f.
- Gårdfæld se Fæld
- »Gårdfæstning« se Indfæstning
- Gårdes vedligeholdelse 77, 104 f., 153, 160, 162
- »Gårdmand« se Inderste
- Gårdmandsprivilegier 315. Se også Landmilitsen
- Gårdnedlæggelse 51, 53 ff., 67 ff., 101–104, 117 f., 179, 181, 298 f., (ved udflytning) 294
- Gårdssammenlægning 67, 101
- Gårdstørrelse (længer, fag) 41 f., 212 f.
- Gårdsæder 16 f., 23 ff., 72, 165, 213 f.
- Hals- og håndsret 32, 98
- Hartkorn 106, 108, 113–116. Se også Matrikulering
- Hartkornshuse se Huse med jord
- Havararbejde (ved husmænd) 231
- Havnebønder 14
- Hedebrug. Hedekolonisation 113, 281, 282 f. Se også Nyopdyrkning
- Hegning og fredning 193, 232, 302 f., 426 f.
- Hekseforfølgelse 32 f., 91
- Herredag 13, 28 f., 61
- Herreds- og birketing 73 f.
- Herreds- og birkefoged 25, 97, 107, 173, 212, 334
- Herlighedsafgifter 83
- Herskab (husbond) og bønder 32, 70 f., 138, 189–200, 236, 267–270
- Hesteantal 244 f., 407. Se iøvrigt Husdyr
- Hollænderi se Mejeribrug
- Holstensk drift se Driftsformer (Kobbelbrug)
- Hospitaller 31, 204
- Hovedgårde 12, 36–40, 127, (oprettelse og udvidelse) 68, 73, 116 f., 397, (udstykning) 114, 355
- Hovedgårdsbygninger 38–41, 116 f., 129 f., 209 ff.
- Hovedgårdsdrift 13, 53, 59, 71 f., 98, 118 ff., 165 f., 191 ff., 197, 239 f., 397–401
- Hovedgårdsstørrelse (hartkorn) 116
- Hoveri (gårdmænds) 16, 22 ff., 32, 34, 72 f., 85–88, 163–167, 172 f., 181, 191 f., 214, 230 ff., 267 ff., 363, 369, 375 f.
- Hoveriafløsning (h.frihed) 23, 88, 173, 177, 353, 374
- Hoveribetænkning 372–376
- Hoveriforøgelse 87, 172, 230, 356 ff., 363, 370
- Hoverikommisioner 383–386
- Hoveriølettelser 333, 353, 364, 369, 385
- Hoverilovgivning 224 f., 327, (forslag til h.) 357 f., (debat om h.) 376–380, (frd. 1769) 359–362, (frd. 1771) 364–367, (frd. 1773) 367, (frd. 1799) 388 ff., 394 f., (plakater ang. h. 1791–1795) 381 ff.

- Hoverioverenskomster (frivillige) 380 ff., 387. Se også Hoverikommissioner
 Hoveriprotokoller 369
 Hoverireglementer 349, 358–363, 364 ff., 368–371
 Hoveriregulering 353 f.
 Hovlodder 87, 371, 399
 Hovmarker, jfr. Hovedgårdsdrift; størrelse og antal 398 f.
 Hovmål 86 f., 231, 354 f. Se også Hovlodder
 Hovtærskning 191 f., 362, 374
 Husafgifter (huspenge, ugedage) 24, 87, 90, 166 f., 229 f., 232, 246
 Husantal 214
 Husbygninger (fag) 41 f., 213 f.
 Husdyrantal 60, 124, 165, 170, 206 f., (hos aftægtsfolk) 244 f., 401, 407
 Husdyrhold 18, 34, 44, 59 ff., 82, 98, 120 f., 123 f., 136, 141 f., 191, 193, 196, 206 f., 231, 236, 242, 244 ff., 407 f., (husmænds h.) 248 ff., (løsgående kreaturer) 426
 Huse 17, 24, (jordløse) 85, 213 f., (øde) 68
 Huse med jord 16, 42, 44 f., 103, 392 f., 410 ff. Se også Gårdsæder
 Huse uden jord 24, 141, 393, 409
 Husfæstebreve 138, 181, 202 f., 346, 390
 Huslodder 286–289, 293
 Husmandshoveri 366 f., 375, 390 f. Se også Ugedage
 Husmænd (og inderster) 16 f., 42–45, 102, 135 f., 138, 140–144, 167, 181, 188 f., 194, 207 ff., 213, 222, 231, 237, 367, 410 f., 414 f., 432 f., (lovgivning) 375, 390 f.
 Husstørrelse 213
 Hvervede regimenter 66, 146, 150, 307, (hvervning) 146 f.
 Højesteret 96 f., 199 f.
 Høravl 407
 Hørighed og lydighed 32, 75, 91, 172, 335 f.
 Høstdag (til præsten) 168
 Høstudbytte 122, 236, 243 f., 406 f. Se også Fold
 Håndlangerarbejde 231
 Håndværkere 16 f., 42, 48, 142 f., 196, 209, 213, 237, 409, 432 f.
 Ildsted 41, 139 f.
 Inderster (indsiddere) se Husmænd 194, 207 f., 213. Se også Aftægt
 Inderstehuse (indsidderbolig) 167 f., 213
 Indfæstning 21 f., 34, 72, 77, 80–83, 160–163, 188, 228, 269, 347 ff., (fri for i.) 228, (negativ i.) 228. Se også Stedsmål
 »Indgæld« (formue) 169 ff.
 Indligere (til forskel fra udflyttere) 292, 296
 Invalider 204. Se også »Stakler«
 Jagt 52, 94, 375
 Jordebøger 15, 23, 49, 76, 99, 164, 229
 Jordegne bønder se Selvejrbønder
 Jordemødre 428
 Jordfordeling (i 1688) 111 f.
 Jordleje 20, 141
 Jordomdeling (ved rebning) 22
 Jordpriser 17 f., 393 f., 401
 Jordvurdering 121 f. Se Matrikulering
 Kakkelovn 41, 208
 Kaldsret 98
 Kapitelstakst se Kornpriser
 Kartoffelavl 283, 406
 Kirkebøger 46 f., 69, 132
 Kirkegods 13, 30 f., 37, 49, 433 f.
 Kirkekøb 240 f., 252. Se også Kornpriser
 Kirkelovgivning 31, 131, 257 f.
 Kirketugt 131, 132 f.
 Klementsfejden 26 f.
 Kliitfoged 428
 Kloster, Klostergods 14 f., 30, 33, 53
 Kløveravl 374, 406
 Kobbølbrug 234, 293, 336, 378, 404
 Kollegiestyre 96 f.
 Konduktør (ved landmåling) 107
 Komplette (ukomplette) herregårde 128, 199
 Konfirmation 257, 439
 Kongerejser 88
 Kontraktfrihed 386 ff., 391
 Konseillet 97, 185
 Kornavl 35, 57 ff., 372, 404
 Kornekspor (og -salg) 59, 195, 240 f.
 Kornets kvalitet 404 f.
 Kornpriser 240 f., 243 f., 401, 405
 Kornsorter se Udsæd
 Kreaturbesætning se Husdyrhold
 Kreditforhold jfr. Selvejekøb
 Krige, Krigsødelæggelser 34, 36, 47, 57, 63–67, 81, 84, 100, 102, 112, 179, 434
 Krongods 12, 14 f., 30, 37, 49–54, 98, 116, 150 ff., (salg af k.) 372, 393 f.
 Krybskytter 94 f.
 Kvindestavnband (forslag om k.) 254 f.

- Kvægavl se Husdyrhold
 Kvægskattemandtal 60, 123
 Kvægsyge (kvægpest) 121, 191, 214, 229, 407
 Kvægtiende 89, 168
 »Købmandskab« (handel) 196
 Købstæder 16, 24 f., 30
 Kørsler se Ægter
- Ladefoged 128, 190 f., 196, 198 f., 374, 376
 Ladegårde (kronens 1.) 54 f., 210 f. Jfr. Avlsgårde
 Landarbejdere 17, 42, 143 ff., 236, 246 ff., 409.
 Se også Husmænd og Tjenestefolk
 Landbokommissioner (ældre) 174, 177, (nyere) 287, 328 f.
 Landbolovgivning 24 f., 28, (i alm.) 170 ff., 177, 182 ff.
 Landboreformer (opfattelsen af 1.) 262–271, (europæisk indflydelse) 269
 Landbrugskonjunkturer 34, 49, 59, 100
 Landbrugskriser 11, 17 f., 181 f., 434. Se også Kvægsyge og Misvækst
 Landbrugsredskaber og -maskiner 170, 208, 374, 401, 405 f., 411
 Landgilde 18, 22, 34, 72, 83 ff., 106, 163 f., 173, 229 f., 349–353
 Landgildeforhøjelse 85, (ved renteydelse) 397
 Landgildehuse 24, 229 f., 353
 Landgildenedsættelse 18, 22, 84 f., 229
 Landgilde- og hoveripenge 233, 350
 Landgildepersiller 229 f. Se også Småredsel
 Landhusholdningsselskabet 275 f.
 Landinspektører 285, 294, 376 ff.
 Landmilitsen 147–150, 181, 182–186, 214, 222, 236, 303–307, 309, (udskrivningens grundlag) 313 ff. Jfr. Milits
 Landmåling 106 ff., 114. Se også Matrikulering
 Landprang 253
 Landsbygårde 114 f., 212 f., (nedlæggelse af 1.) 117. Se også Gårdnedlæggelse
 Landsbyndlæggelse 103 f.
 Landsbyvedtægter 43 f., 91, 135–138, 250
 Landsbyvæbnere 13, 15
 Landskabslove 19
 Landsoldater se Soldatertjeneste og –udskrivning
 Landsting 98
 Landvæsenkommissioner og -kollegier 273 ff., 356 f.
 Landvæsenssystemet 267–271
 Latinskoler 133 f.
- Lejehuse 138, 214, 339, 413 f.
 Lejermål se Sædelighedsforhold
 Len, lensmænd (forskellige former for len) 12, 49 f., 52, 73, 89, 94
 Lensregnskaber 152, 155
 Livegenskab 185, 326
 Livsfæste 20 f., 78, 155, 217 f., 338, 340 ff.
 Lokalstyre 97 f.
 »Lollands vilkår« 18
 Lægsvæsen 146 f., 183, 185 f.
 Lånekorn 193, 243
 Løbедегне 133
 Løkker se Vange
 Lønnesæd 143, 145, 196, 237, 247 f., 250, 260, 416
- Mageskifter 15, 49–53, 84, 127
 Markbøger 101, 107 f., 122 f.
 Marknavne 108
 Markmænd 136
 Markomlægning se Egalisering og Udskiftning
 Matrikulering 105–111
 Mejeribrug (hollænderi) 120 f., 195 f., 207, 242, 401 f.
 Milits (national) 64, 66, (Landeværn) 66, (fritagelse for m.tjeneste) 201. Se Landmilitsen
 Misvækst 59, 84, 182, 214, 400
 Modelbøger 111
 Munke 14, 16, 28, 30, 32 f.
 Målsmænd 14
 Møller, møllere (vandmøller) 111, (vindmøller) 111, 409
- Natmænd 49, 196
 Naturalløn 143, 145, 196, 237, 247 f. Se også Lønnesæd
 Nævningedømmer 25
 Nyopdyrkning 35, 85, 91, 110, 112, 121, 138, 242, 244, 281 f., 374, 411. Se også Hedekolonisation
- Olden 192 f., 196
 Oldermænd 136 ff., 423
 Omdrift (rotation) 83, 119, 121
 Omgangsforsørgelse 256
 Ophold se Aftægt
 Overdragelsesvilkår 226 f. Se iøvrigt Fæstevæsen
 Overdrev 110, 112, (deling af o.) 280, 284
 Overdrevsgræsning (husmænds andel i o.) 294 f.
 Overskudsproduktion 250
 Overtro 32 f., 91, 95, 439

- Pebersvende 90
 Penge (møntværdi) 83, (rede p.) 170, 208
 Pest 17, 61 ff., 67, 69, 81 f., 102, 181, 434
 Pietismen 190, 257 f.
 Plantning (pligt til p.) 336
 Pligtsarbejde (husmænds) 413 f.
 Politivæsen på landet 379
 Processer 43, 44, 95, 156, 173 f., 195, (omkostninger) 334
 Proletariat 42, 45 f.
 Proprietærfejden 312
 Præstegårde 131, 212
 Præsteindberetninger 16, 69, 112
 Præster 28 f., 31 f., 46 f., 93, 130–133, 428, 439
- Rebning se Egalisering og Landmåling
 Reformationen 26, 28–33, 130 f.
 Reformbevægelsen 268 ff., 273 f., 307, 311 f., 327 f. Se også Landbolovgivning
- Refusion (til præster) 131
 Regimentsskriver 169, 174
 Registrering se Skifteforretning
 Rejsejournal 94
 Rejser se Ægter
 Renteydelse se Landgildeforhøjelse
 Restancer 78, 157, 160, 169 f., 193, 199, 260, (straf for r.) 370
 Retsbeskyttelse 71, 73. Se især Fæstelovgivning
 Ridefoged 65, 74 ff., 92, 128, 169, 189–199, 208 f., 255 f., 431
 Ridefogedinstruks 189–197
 Rigsråd 13, 28 f., 36, 64, 66
 Rodfrugter 406
 Rostjeneste se Rytteri
 Rotation (demografisk) 251, 403
 Rydning 232, 302 f. Se også Hegning og Fredning
 Ryttergods (-distrikter) 150 ff., 170, 393 f.
 Rytterskiftepenge 168, 229
 Rytteri (nationalt) 12, 64, 146 f. (Herunder: sogneryttere 66, 146; gårdryttere 146; landrytteri 147; ryttersession 174)
 Rytterskoler 258
 Røgttere 144, 196
 Rømning 149, 156, 186 f., (straf for r.) 306. Se også Gårdforsiddelse
- Sagefald (retsboeder) 13, 74, 90 f. Se også Bøder
 Salmer 133
 Sandemænd 44 f.
 Sandflugt 35, 69, 84, 112, 299, 427 f.
- Selvejekøb 272, 295, 323 f., 393 f., 416 ff.
 Selvejerbønder 12, 14, 23, 27, 34, 42 f., 53 f., 55 ff., 64, 92, 170, 171–175, 269, 322 f., 326, 393 f., 416 ff.
 Seminarier 422
 Sessioner se Soldaterudskrivning
 Sindssyge 204
 Skattefrihed 23, 72 f., 90, 92, 169, (hovedgårdes s.) 106, jfr. Adel
 Skattemandtal 60, 169
 Skatter (på landet) 64 f., 89 f., 188, diverse ydelser: hartkornsskatter 168, kornskat 89, 169, 235 f.; pengeskat 89 f.; kop- og kvægskat 64, 89, 169; matrikelskat 106; naturalydelser (madskat) 90, folkeskat 168, familieskat 168 f.
 Se endvidere Ekstraskatter
 Skatterestancer 175, 235
 Skifteforretning 194, 213, 220, 243, 245 f. Se Bondeskifter og Skiftevæsen
 Skifteprotokoller 74, 123 f., 170, 194
 Skiftetider (tjenestefolk) 18, 185, 379, 415
 Skiftevæsen 169 ff., 194, 307, 331–335
 Skoleholdere 144, 258, 371, 422. Se også Degne
 Skolehuse 258, 421
 Skolelovgivning 258 f., (s. forberedes) 422 f.
 Skolevæsen 195, 257 ff., 371, 421 ff.
 Skorstene 41, 207, 213 f.
 Skove, skovhugst 11, 18, 20, 24, 57, 74, 110, 199, 231, 295
 Skovbetjente, skovfogder m.fl. 107, 164 f., 195, (tilsyn med skove) 232
 Skovfredning 298
 Skovhuse, skovjord 113, 141
 Skudsmål 104, 131, 176
 Skyldsætning 83 f. Se også Landgilde
 Skytter 192, 196
 Skæppeskyld 56 f.
 Skærslibere 49
 Smede 142, 209, 232. Se også Håndværkere
 Småbrug se Brugsstørrelser
 Småhøveri 230 f., 354
 Småredsel 84, 231, 351 f.
 Smørskyld se Landgilde
 Sognebørn (-mænd) 46 ff., 89, 134
 Sognefoged 423 f., 425 f.
 Sognekirker 29, (tilsyn med s.) 32, 195
 Sognepræster se Præster
 Soldaterhuse 315 f.
 Soldatertjeneste 46, 47, 63, 66, 147 ff., 186, 194, 306 f., 335, (fritagelse for s.) 149, 201, 306 f.,

- Soldaterudskrivning 148 f., 304 f., (forslag vedr. s.) 314 f.
- Sommertjeneste 247
- Spanddage se Hoveri
- Stabilisering af fæsteforholdene 219–224, 340–346. Jfr. Familiefæste
- »Stakler« (svage, gamle, invalider, erhvervsløse) 169, 255 f.
- Stamhuse 126, 211
- Stavnsbåndet 185–189, 201, 214, 236, 251, 267, 269, 271
- Stavnsbåndsløsningen 305, 308–321
- Stedsmål 21 f., 74, 78, 80–83. Se iøvrigt Indfæstning
- Stedsmålsregistre 78–82
- Stiftelser (adelige) 126
- Stjerneudskiftning 296
- Stokkemænd 44
- Stormflod 35, 69
- Strafdag (»trældag«) 232
- Straffemidler 76, 105, 192, 198 ff., 253 f., 369 f., 375 f., 414
- Strandingsloven 24
- Strimmeludskiftning 296
- Strøgods 15, 23, 53 f., 215, 280, 394
- Stude 34, 61, 196, 241 f., (antal) 244 f., 401 f., 408. Se også Øksenhandel
- Stuehuse (»våninger«) 41, 115, 212
- Sundhedsvæsen 428. Se også Folkesygdom
- Synsforretninger 50 f., 213, 243, 329 f., 337 f.
- Synsmænd (hegn o.l.) 426
- Svigersonners gårdfæste 218, 221–224
- Sædedegne 133 f.
- Sædegårdsprivilegier 128
- Sædelighedsforhold 48 f., 61, 91
- Sønnefæste 78 ff., 82, 158 f., 178, 218–223, 226, 344 f., 431
- Taksation, taksationsmænd 107, 109, 307, 327, 330, 337. Se også Bondeskifter og Synsforretninger
- Takserbønder (ved landmåling) 107, 109
- Tatere 49, 136. Se også Natmænd
- Teglbrænding (-ovne) 57, 199, 210, 212
- Tiender 13, 31, 89, 168, 212, 234 f. (Herunder: bispetiende 13; konge- og kirketående 212, 234; præstetiende 131)
- Tiendeafløsning 168, 234 f., 321 f.
- Tiendefrihed 30
- Tingbøger (justitsprotokoller) 44, 75, 95, 198, 217
- Tingskriver 95, 173
- Tingsvidner 44 f., 73, 98 f.
- Tjenestefolk 16, 42 f., 144 f., 236 f., 393, 412, 415 f., 432. (Herunder: tjenestekarle 18, 143 ff., 149, 188 f., 251; tjenestepiger 144, 237, 252–255; pligt til fast tjeneste 306, 379)
- Tobaksrygning 191, 193
- Told 65, 182
- Tovangs- og trevangsbrug se Driftsformer
- Troldkvinder 33, 91 f. Se også Hekseforfølgelse
- Træhesten se Straffemidler
- Tvangsfæste 157, 186, 188, 306, 335
- Tyveri 91, 95, 136, 138
- Tærskere 143, 191 f.
- Tærskerpenge (afløsning) 88, 231, 374
- Tørv 192, 205, 208, 230 f.
- Udenlandsrejser (adelens) 93 f.
- Udflytning 285, 288 f., 291 ff., 295, 301 f., 396
- Udflytningshjælp 292, 396
- Udgiftsposter 236. Se Erhvervsforhold (landbo-grupperne)
- Udkastelsesforretning 332 ff.
- Udlænger (bøndergårde) 41 f., 212
- Udparcellering 411 f., 417
- Udskiftning 273 f., (u. lovgivning) 278–82, 284–291, 404 f. (Endvidere: private u.reformer 283 f., 293 ff.; gårdbrugerens forhold til u. 292, 293 f.; Husmændene og u. 285–290; økonomiske fordele ved u. 395 ff.)
- Udskiftningsfigurer 296
- Udspisningsregistre 86
- Udstykningsret (selvejeres) 57
- Udsæd 21, 83 f., 98, 109, 112, 121, 165, 170 f., 193, 196, 206, 231, 243 f., 367, 400
- Udviklingen i hovedtræk 329–341
- Udvisning 192 f. Se også Brændsel
- Ugedage (husmænds) 232, 246, 366, 374 f.
- Ugedagsbønder (-tjenere) 23, 56, 72 f., 85 f., 173, 434
- Undervisning 93 f., 422. Se også Degne og Skolevæsen
- Vandafledning (afvanding) 297, 336, 375, (vandløbsreform) 427
- Vandringer (til by) 48 f.
- Vange se især Driftsformer, Landmåling og Udskiftning

- Vejvæsen 88, 180, 425 f.
Videfoged se Oldermænd
Videnskabsmænd 92 ff.
Vider og vedtægter se Landsbyvedtægter
Vornedgårde (Bornholm) 215
Vornedskabet 18 f., 25 f., 48, 100, 131, 148 f.,
175–178, 194, 197, 221, 304 f., 318, 329
Vængebrug 141
- Ægter (rejsler, kørsler) 23, 65, 74, 86 f., 105, 165
f., 192, 230, 355, 368 f., 375
- Ødegårde 17, 20 f., 62, 67 ff., 76, 81 f., 98–105,
131, 141, 177, 181 f. Se også Gårdforsiddelser
og Gårdnedlæggelse
Ødejorder 17, 67 f., 98, 101, 110, 114, 131
Øksenhandel og -eksport 34, 60 f., 182, 241 f.,
402. Se også Stude

Ustante, såsom Gode Algidten af foranv. Jorcker.

2. Corvatter Gærden og slagter lign med andre min
Lønder i Byen, naar Landhønen tilføjer og skaber sig
sig villig og ligdig til hvad som bliver Enordnat, samt
ungvæns forklig og tillidlig med sin Naboo og
boer.

3. Gølder Gærdens Bøgning og Opættning ved lign og
inde god Land, at samme allerbør Landseerne til
at lortig Tim, Gjorde og Gølder Gærdens tilliggende
Jorcker i Markarna forsaarlig, som ande og sig
nogen bortkomme af det gærdens tilføjer, og full
kninger nogen skov til uplygt, langt mindre bort
lign og alle laaner nogen noget af Jorckens som
sig anden Gær Jand eller Engbind, Corvatter alle
varlige, saa og Jorcker ved sig selv alle andre by
nogen utilladlig & loofsig, uden i Jorckens til
er eller gjerfat.

4. Løtter og forsolde Land sig efter Gær Konge, Maj
allarmandigt saa og Corvatter, samt er Mi
og inde min. Saasom min Suld med sig sig og sig
og nuskig

5. Salaler til Jorckens - 8te R^{de}, Anvar Gøtter sig
daler.

Ude iunder dette Aar, som den 17de Decbr, 1756.
iunder min Gærd og Bygget. Datum Kiøbenhavn den 17^{de}
Decemb^r A^o 1756.

J. L. Holsten

Lignlydhede Original Bøger Enorden af Hør
glad pagier saar ing iunder tagnark Madt Skerpen
laget, Jorckens Jand ing Jorckens Lønder og tilliggelig tur nu
i alle manker at Jorckens og alle laaner, ja
nogen Gærdens iunder tagnark Saloster og
Datum Nasbyholm 24de Decbr. 1756.

515 6 988

KR 125.000

De viderligere Mar. 11. 1756.